

PROLETÁŘI
VŠECH ZEMÍ,
SPOJTE SE!

LENIN
SEBRANÉ
SPISY

3

VYDÁVÁ SE NA ZÁKLADĚ
USNESENÍ ÚSTŘEDNÍHO VÝBORU
KOMUNISTICKÉ STRANY
ČESKOSLOVENSKA

VLADIMÍR
ILJIČ
LENIN
SEBRANÉ
SPISY

SVAZEK

3

VÝVOJ KAPITALISMU
V RUSKU

NAKLADATELSTVÍ SVOBODA

PRAHA 1980

Podle 5. ruského vydání
V. I. Lenin, Polnoje sobranije sočiněnij,
tom 3, Politizdat, Moskva 1975,
připraveného
Institutem marxismu-leninismu při ÚV KSSS,
přeložil kolektiv překladatelů

© Politizdat, Moskva 1975
Translation © Nakladatelství Svoboda, Praha 1980

PŘEDMLUVA

Tento svazek obsahuje dílo V. I. Lenina Vývoj kapitalismu v Rusku, které napsal v letech 1896—1899 a které vyšlo knižně v roce 1899. Svazek zahrnuje také Leninovu stať Nekritická kritika, jež byla uveřejněna v květnu—červnu 1900 a v níž Lenin odpověděl na recenzi jednoho legálního marxisty na tuto knihu.

V tomto období vyvstal před ruskými marxisty úkol zásadně prozkoumat ruskou ekonomiku. Bylo to nutné proto, aby bylo definitivně ideově rozbito narodnictví a aby byly vytyčeny perspektivy revolučního boje dělnické třídy, úkoly ruské sociální demokracie. Teoretická práce ruských marxistů, psal Lenin, se musí zaměřit na konkrétní prozkoumání všech forem ekonomického antagonismu v Rusku, musí „*podat ucelený obraz naší skutečnosti jakožto určitého systému výrobních vztahů, ukázat, že vykořisťování a vyvlastňování pracujícího lidu je za tohoto systému nevyhnutelné, ukázat východisko z tohoto řádu, které naznačuje ekonomický vývoj*“ (Sebrané spisy 1, Praha 1979, s. 324).

Toto vědecké zkoumání uskutečnil Lenin právě v knize Vývoj kapitalismu v Rusku, která dovršuje jeho práce z 90. let, zaměřené proti liberálním narodníkům a legálním marxistům, na rozpracování programových tezí revolučního marxismu a jejich aplikaci v konkrétních ruských podmínkách. Lenin soudil, že program marxistické dělnické strany musí obsahovat charakteristiku základních rysů hospodářského zřízení Ruska, musí zhodnotit základní třídní síly, určit hlavní cíl a současné úkoly revolučního boje proletariátu. Leninova práce Vývoj kapitalismu v Rusku

společně s jinými jeho díly vytvořila teoretickou základnu pro vypracování programu, strategie a taktiky bolševismu.

Otázka „osudů kapitalismu v Rusku“, kolem níž se tehdy vedl boj mezi revolučními marxisty na jedné straně a liberálními narodniky a legálními marxisty na straně druhé, byla pro revoluční boj velmi důležitou teoretickou i praktickou otázkou. Šlo o to, která třída je povolána a může provést základní přestavbu společnosti, o jakou třídu se mají revolucionáři opírat. Šlo o perspektivy vývoje celého Ruska, o osudy revoluce a podmínky jejího vítězství v naší zemi. Na tyto otázky se Lenin soustředil ve svém zkoumání. Místo akademických sporů „o trzích pro ruský kapitalismus“, které mezi sebou vedli narodníci a legální marxisté, věnoval Lenin svou práci marxistickému rozboru společenskoekonomického zřízení a třídní struktury Ruska, zdůvodnění vedoucí úlohy proletariátu v nadcházející revoluci. Leninova práce Vývoj kapitalismu v Rusku je skvělým příkladem jednoty revoluční teorie a praxe, spojení vědeckého socialismu s dělnickým hnutím, využití teorie jako nástroje revoluční praxe.

V teoretickém úvodu Lenin objasňuje a rozvíjí základní teze marxistické politické ekonomie o společenské dělbě práce, o prostém zbožním hospodářství a nutnosti jeho přeměny v kapitalistické hospodářství, o tom, jak rozvíjející se kapitalismus si sám vytváří vnitřní trh. V boji s narodnickými názory Lenin obhajuje a obohacuje marxistickou teorii kapitalistické reprodukce a krizí, zdůrazňuje rozpory kapitalistické akumulace, realizace společenského produktu, antagonismus mezi rozšiřováním kapitalistické výroby a spotřebou omezenou rostoucím zblídačováním pracujících. Lenin odhaluje skutečný smysl marxistické teorie kapitalistické ekonomiky a ukazuje, že rozpory kapitalismu objasňují podmínky a příčiny jeho zániku, revolučního nahrazení novým, pokrokovým zřízením — socialismem. V posledních kapitolách knihy na obrovském a mnohostranném faktografickém materiálu Lenin zkoumá, jak se

v ruské skutečnosti konkrétně projevují obecné ekonomické zákony vývoje kapitalistické společnosti.

Rozbor vývoje kapitalismu v Rusku zahajuje Lenin charakteristikou kapitalistického vývoje zemědělství a rozkladu rolnictva. Na základě obrovského faktografického materiálu Lenin nezvratně dokázal, že pro sociálně ekonomické vztahy na ruské vesnici v období po reformě 1861 je příznačné, že v nich existují a prohlubují se rozpory typické pro zbožní hospodářství a kapitalismus. Tyto rozpory ukázaly, že „systém ekonomických vztahů v ‚občinnové‘ vesnici není žádný zvláštní systém (‚lidová výroba‘ apod.)“, jak tvrdili narodnici, ale „obyčejný maloburžoazní systém“. Lenin ukázal, že rolnictvo se nejen diferencuje, „nýbrž doslova zaniká, přestává existovat a je vytlačováno naprosto novými typy vesnického obyvatelstva, typy, které tvoří základ společnosti, v níž převládá zbožní hospodářství a kapitalistická výroba. Těmito typy jsou zemědělská buržoazie (většinou drobná) a zemědělský proletariát, třída výrobců zboží v zemědělství a třída zemědělských námezdních dělníků“ (tento svazek, s. 178 a 179).

V práci Vývoj kapitalismu v Rusku Lenin důkladně prozkoumal společenskoekonomickou strukturu statkářského hospodářství a nastínil charakter jeho vývoje v poreformním období. Lenin dokázal, že ve statkářském hospodářství se tehdy spojovala soustava odpracovávání s kapitalistickou soustavou hospodaření, že soustava odpracovávání je přímý pozůstatek robotního hospodářství, jež převládalo za nevolnictví. Soustava odpracovávání byla postupně s vývojem zbožního hospodářství a s rozkladem rolnictva vytlačována kapitalistickou soustavou statkářského hospodářství. Lenin odhalil, že liberální narodnici idealizují soustavu odpracovávání a jiné přežitky nevolnictví, a přesvědčivě prokázal, že pozůstatky nevolnictví (odpracovávání a roboty pro statkáře za různé „odřezané“ pozemky, vzájemné ručení, vysoké daně, nemožnost svobodně disponovat rolnickou půdou, nesvoboda pohybu a přesídlování rolnic-

stva, občanská neplnoprávnost atd.) těžce doléhaly na rolnictvo carského Ruska.

Vedle statkářského vykořisťování bylo pracující rolnictvo utlačováno závislostí na kulacích, bylo okrádáno obchodním a lichvářským kapitálem, který hrál významnou úlohu v poreformní vesnici. Lenin odhalil hluboký antagonismus mezi rolnictvem a statkáři a antagonismus uvnitř rolnictva mezi vesnickou buržoazií a vesnickým proletariátem.

V práci Vývoj kapitalismu v Rusku se ukazuje, jak v poreformním období rychle rostlo tržní zemědělství, odhalují se zvláštnosti vývoje zbožní výroby a kapitalismu v zemědělství, ukazuje se, že kapitalismus v zemědělství je pokrokový ve srovnání s feudálními přežitky i ve srovnání s malovýrobou. Buržoazní teorii o „stabilitě drobného rolnického hospodářství“ Lenin zcela vyvrátil. Ukázal, že také v zemědělství je kapitalistická velkovýroba produktivnější než malovýroba a nutně malovýrobu vytlačuje, že rolnická malovýroba se udržuje pouze nadbytečnou prací a promarňováním životních sil rolníka, plýtváním produktivní silou půdy. Lenin odhalil, že postavení pracujícího rolníka za kapitalismu je beznadějně a bezvýchodné, a dokázal, že drobní rolníci se nemohou zachránit jinak než připojením k revolučnímu hnutí proletariátu, k revolučnímu boji společně s proletariátem proti celému kapitalistickému řádu.

V knize Vývoj kapitalismu v Rusku je poprvé podán marxistický rozbor stadií a forem vývoje kapitalismu v průmyslu poreformního Ruska. Lenin podrobně rozebírá tři hlavní stadia vývoje kapitalismu v ruském průmyslu: zbožní malovýrobu (drobnou, většinou nezemědělskou malovýrobu rolníků), kapitalistickou manufakturu a továrnu (strojový velkopřůmysl) v jejich těsném sepětí, ukazuje zákonitou přeměnu zbožní malovýroby v kapitalistickou výrobu, v manufakturu, a její přerůstání v továrnu, ve strojový velkopřůmysl. Přitom zkoumá souvislost každé z těchto forem průmyslu se zemědělstvím.

Na základě důkladného rozboru obsáhlého faktografického materiálu Lenin objevuje, že rozklad drobných výrobců v zemědělství i v průmyslu probíhá souběžně, odhaluje ostrou konkurenci mezi „domáckými výrobci“, zkoumá proces, v jehož průběhu jednotliví výrobci zboží vytvářejí poměrně velké dílny, vznik kapitalistické prosté kooperace z roztržštěné malovýroby. Lenin ukazuje, jak se v dílnách s větším počtem dělníků postupně zavádí dělba práce a jak tím kapitalistická prostá kooperace přerůstá v kapitalistickou manufakturu. Lenin poprvé podal marxistickou charakteristiku různých druhů domácké výroby jako manufakturního stadia ruského kapitalismu. Manufaktura, ukazuje Lenin, je mezičlánkem mezi řemeslem a zbožní malovýrobou s primitivními formami kapitálu na jedné straně a mezi strojovým velkopřůmyslem (továrnou) na straně druhé.

Podrobně a všestranně zkoumá Lenin vývoj strojového velkopřůmyslu v Rusku. Strojový (tovární) velkopřůmysl charakterizuje jako nejvyšší stupeň kapitalismu v průmyslu, jehož základním a podstatným znakem je používání soustavy strojů k výrobě. Přejít od manufaktury k továrně, ukazuje Lenin, znamená úplný technický převrat, za nímž nevyhnutelně následuje velmi radikální změna společenských výrobních vztahů, definitivní rozkol mezi různými skupinami osob, které se zúčastňují výroby, zostření a rozšíření hlubokých rozporů kapitalismu a zároveň i hromadné zespolečenštění práce kapitalismem, tzn. přípravu materiálních podmínek pro přechod k socialismu. „Strojový velkopřůmysl je tedy posledním slovem kapitalismu, posledním slovem jeho negativních i „pozitivních momentů““ (s. 472).

Lenin zdůrazňuje rostoucí koncentraci výroby v ruském průmyslu. Už v roce 1890 bylo 71,1 % všech továrních dělníků zaměstnáno ve velkých podnicích (se 100 a více dělníky). V roce 1894—1895 tvořily velké podniky 10,1 % všech továren a závodů a soustřeďovaly 74 % všech továrních dělníků a přes 70 % objemu výroby. V roce 1903 tvořily velké továrny (přes 100 dělníků) v evropském Rusku

17 % všech továren a zaměstnávaly 76,6 % všech továrních dělníků. Lenin se zvláště zmiňuje o tom, že velké továrny v Rusku byly větší než v Německu. Soustředování stále většího počtu dělníků ve velkých podnicích, ve velkých městech a průmyslových střediscích napomáhalo tomu, že se dělnická třída sjednocovala a organizovala, že se zvětšovala její síla a politická úloha v životě země, v jejích dalších osudech.

Svou studií Lenin dokázal, že „Rusko dřevěného rádlu a cepu, vodního mlýna a ručního tkalcovského stavu se začalo rychle měnit v Rusko pluhu a mlátičky, parního mlýna a mechanického tkalcovského stavu“ (s. 623). Zároveň však přes rozvoj kapitalismu zůstávalo Rusko zemí převážně agrární, technicky a ekonomicky zaostalou ve srovnání s předními kapitalistickými zeměmi. Četné pozůstatky a přežitky nevolnictví byly hlavní příčinou tohoto zaostávání, brzdily vývoj výrobních sil a těžce doléhaly na masy lidu.

Lenin na jedné straně zaznamenává pokrokový ráz kapitalismu ve srovnání s feudalismem, statkářským zřízením a malovýrobou, zároveň však výrazně charakterizuje hluboké rozpory a neduhy kapitalistického řádu. Leninovo dílo Vývoj kapitalismu v Rusku je krutým obžalovacím spisem proti carismu a proti ruskému kapitalismu.

Leninova kniha dovršila ideovou porážku nejen narodnictví, ale i legálních marxistů. Lenin ukázal, že legální marxisté jsou apologety kapitálu, nepřáteli revolučního marxismu.

Legální marxisté uvítali Leninovu práci Vývoj kapitalismu v Rusku nevraživou kritikou. Na jejich útoky odpověděl Lenin statí Nekritická kritika, která byla uveřejněna v časopise Naučnoje obozrenije. V této stati Lenin ukazuje, že je nezbytné zásadně se oddělit od lidí, kteří pod maskou „marxistů“ překrucují revoluční marxismus. Zvláště důrazně Lenin podtrhl úkol dále rozvíjet základní teze marxismu na základě zobecňování zkušeností z třídního boje proletariátu v nových podmínkách.

Na rozdíl od představitelů legálního marxismu, kteří usilovně přikrašlovali kapitalismus a vychvalovali buržoazii, Lenin zdůrazňoval, že kapitalismus je historicky přechodný řád, že jeho historická úloha spočívá v tom, aby vytvořil materiální předpoklady a subjektivní faktory proletářské revoluce, přechodu k socialismu.

Ve své práci *Vývoj kapitalismu v Rusku* Lenin jasně a výstižně charakterizoval ekonomiku a třídní strukturu země koncem 19. století. Odhalil hluboký ekonomický základ třídního boje a rozdělení třídních sil v předvečer první ruské revoluce. Leninova kniha odpovídala na otázku o charakteru blížící se revoluce a jejích hybných silách, o úloze různých tříd v této revoluci.

V této práci Lenin zdůvodnil z hlediska politické ekonomie vedoucí úlohu proletariátu v revoluci a dokázal, že jeho síla v historickém vývoji Ruska je nesrovnatelně větší než jeho podíl na celkovém počtu obyvatelstva. Historie tří revolucí tyto závěry v dalším vývoji plně potvrdila. Lenin tak drtivě vyvrátil oportunistické dogma šířené v mezinárodním dělnickém hnutí, že proletariát nemůže a nemá bojovat za moc a za socialismus, pokud netvoří většinu obyvatelstva země.

Lenin ukázal, že dvojaké postavení a dvojaká úloha rolnictva má ekonomický základ, odhalil antagonismus mezi vlastnickými a proletářskými tendencemi uvnitř rolnictva, příčiny kolísání mezi buržoazií a proletariátem. Zároveň osvětlil, že existují hluboké zdroje revolučnosti pracujícího rolnictva, a zdůvodnil, proč je nezbytný svazek dělnické třídy a rolnictva k boji proti statkářům, carismu a buržoazii.

Tyto marxistické teze, které Lenin před více než půl stoletím rozvinul a zdůvodnil ve své knize, mají aktuální význam i v současnosti. Geniální Leninovy myšlenky o hegemonii proletariátu, o svazku dělníků a rolníků jsou vodítkem v boji za demokracii, národní osvobození, za socialismus.

Obecný závěr, který vyplynul z hlubokého Leninova

politickoekonomického rozboru provedeného ve Vývoji kapitalismu v Rusku, zněl, že v Rusku uzrává velká lidová revoluce, v jejímž čele stojí proletariát, který má silného spojence — mnohamiliónové rolnictvo; tato revoluce se nemůže omezit na svržení carismu, proletariát půjde dále — k odstranění kapitalismu, k vítězství socialismu.

Leninova práce Vývoj kapitalismu v Rusku vyšla pět let po tom, kdy Engels uveřejnil třetí díl Marxova Kapitálu, a byla přímým pokračováním Marxova geniálního díla. V předmluvě k třetímu dílu Kapitálu ukazuje Engels na to, že Marx dlouho a důkladně zkoumal původní materiály o ekonomice poreformního Ruska. Předpokládal, že na příkladu Ruska bude konkretizovat a dále rozvine svoje učení o vývoji kapitalismu v zemědělství. V oddíle o pozemkové rentě mělo Rusko se svou rozmanitostí forem držby půdy a vykořisťování zemědělských výrobců hrát stejnou úlohu, jakou hrála Anglie v prvním díle Kapitálu při zkoumání průmyslového kapitalismu. Engels uvádí, že se Marxovi nepodařilo tento plán uskutečnit. Uskutečnil jej až Lenin ve své knize Vývoj kapitalismu v Rusku. Na základě zkoumání ruské ekonomiky Lenin zároveň obohatil i jiné oddíly politické ekonomie kapitalismu, zejména teorii vzniku a vývoje kapitalistického způsobu výroby, přeměny prostého zbožního hospodářství v hospodářství kapitalistické a zvláštnosti tohoto procesu v zemědělství, teorii reprodukce a krizí a zespolečnění práce v souvislosti s růstem koncentrace výroby.

Leninova kniha Vývoj kapitalismu v Rusku má neocenitelný význam pro národy kapitalistických a koloniálních zemí. Celým svým obsahem přesvědčivě dokazuje, že za nadvlády kapitálu jsou lidové masy odsouzeny k vykořisťování a k bídě, že jedinou cestou k osvobození z područí statkářů a imperialismu je cesta revoluce, cesta socialismu.

INSTITUT MARXISMU-LENINISMU

PŘI ÚV KSSS

VÝVOJ
KAPITALISMU
V RUSKU

PROCES
VYTVÁŘENÍ VNITŘNÍHO TRHU
PRO VELKOPRŮMYSL'

Napsáno v letech 1896—1899

Knižně vyšlo poprvé koncem

března 1899

Podle druhého vydání

z roku 1908

ИЗДАНИЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

ВЛАДИМИРЪ ИЛЬИНЪ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной
промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта, Бол. Морская 65.
1899.

Obálka prvního vydání Leninovy knihy
Vývoj kapitalismu v Rusku z roku 1899

PŘEDMLUVA K PRVNÍMU VYDÁNÍ

V této práci si autor vytkl za cíl prozkoumat otázku, jak se vytváří vnitřní trh pro ruský kapitalismus. Je známo, že tato otázka byla už dávno formulována hlavními představiteli narodnických názorů (v čele s pány V. V. a N. -onem*), a naším úkolem bude podrobit tyto názory kritice. Nepokládali jsme za možné omezit se při této kritice na rozbor chyb a omylů v názorech odpůrců; soudili jsme, že v odpovědi na položenou otázku nestačí uvést skutečnosti, jež svědčí o vzniku a růstu vnitřního trhu, protože by se dalo namítnout, že tyto skutečnosti jsou vybrány svévolně a že jsou vynechány skutečnosti, jež svědčí o opaku. Pokládali jsme za nutné prozkoumat a pokusit se vylíčit proces vývoje kapitalismu v Rusku v jeho celistvosti. Rozumí se samo sebou, že tak rozsáhlý úkol by byl nad síly jednotlivce, kdybychom ho určitým způsobem neomezili. Za prvé, jak už je patrné z nadpisu, analyzujeme vývoj kapitalismu v Rusku výlučně z hlediska vnitřního trhu, takže ponecháváme stranou zahraniční trh a údaje o zahraničním obchodě. Za druhé, omezujeme se pouze na poreformní období. Za třetí, rozebíráme hlavně a téměř výlučně údaje o vnitřních, ryze ruských guberniích. Za čtvrté, omezujeme se výlučně na ekonomickou stránku procesu. Avšak i přes uvedená omezení je téma neobyčejně obšírné. Autor je si plně vědom, jak obtížné, ba dokonce nebezpečné je zvolit si tak obšírné téma, soudil však, že k objasnění otázky vnitřního trhu pro ruský kapitalismus je bezpodmínečně nutné poukázat na souvislost a vzájemnou závislost jed-

* V. V. — Voroncov, V. P.; N. -on — Danielson, N. F. *Čes. red.*

notlivých stránek procesu, který probíhá ve všech oblastech společenského hospodářství. Omezujeme se proto jenom na prozkoumání hlavních rysů tohoto procesu a přenecháváme jeho podrobnější rozbor dalšímu zkoumání.

Naše práce je rozvržena takto: v I. kapitole rozebereme, pokud možno stručně, základní teoretické postuláty abstraktní politické ekonomie o vnitřním trhu pro kapitalismus. Bude to jakýsi úvod pro ostatní, faktografickou část díla, takže v dalším výkladu se už nebudeme muset neustále odvolávat na teorii. V dalších třech kapitolách se pokusíme charakterizovat kapitalistický vývoj zemědělství v poreformním Rusku, a to tak, že v II. kapitole rozebereme údaje zemstevní statistiky o rozkladu rolnictva, v III. kapitole údaje o přechodném stavu statkářského hospodářství, o nahrazování robotní soustavy tohoto hospodářství soustavou kapitalistickou a ve IV. kapitole údaje o formách, v nichž se vytváří tržní a kapitalistické zemědělství. Další tři kapitoly budou věnovány formám a stadiím vývoje kapitalismu v našem průmyslu: v V. kapitole prozkoumáme počáteční stadia kapitalismu v průmyslu, a to *v drobné (tzv. domácí) výrobě rolníků*; v VI. kapitole údaje o kapitalistické manufaktuře a kapitalistické domácí práci a v VII. kapitole údaje o rozvoji strojového velkoprávního průmyslu. V poslední (VIII.) kapitole se pokusíme najít souvislost mezi jednotlivými stránkami procesu objasněnými v předchozích kapitolách a podat jeho celkový obraz.

P. S.² Ke své velké lítosti jsme nemohli pro tento spis použít onoho pozoruhodného rozboru „vývoje zemědělství v kapitalistické společnosti“, který provedl K. Kautsky v knize *Die Agrarfrage*^[509] (Stuttgart, Dietz 1899; I. Abschn. Die Entwicklung der Landwirtschaft in der kapitalistischen Gesellschaft*)**.

* *Agrární otázka*. I. oddíl. Vývoj zemědělství v kapitalistické společnosti. Praha 1959. *Čes. red.*

** Tato kniha je přeložena do ruštiny.

Tato kniha (kterou jsme obdrželi, když už byla větší část tohoto spisu vysázena) je po III. dílu Kapitálu³ nejpozoruhodnějším dílem nejnovější ekonomické literatury. Kautsky v ní zkoumá „základní tendence“ kapitalistického vývoje zemědělství; vzal si za úkol prozkoumat rozmanité jevy moderního zemědělství jako „dílčí jevy jednoho celkového procesu“ (Vorrede, VI). Je zajímavé zaznamenat, nakolik jsou základní rysy tohoto celkového procesu v západní Evropě a v Rusku totožné, přes obrovské ekonomické a mimoekonomické zvláštnosti Ruska. Například pro kapitalistické moderní (moderne) zemědělství je vůbec typická postupující dělba práce a používání strojů (Kautsky, IV, b, c), což vzbuzuje pozornost také v poreformním Rusku (viz níže, kap. III, podkapitola VII a VIII; kap. IV, zvláště podkapitola IX). Proces „proletarizace rolníka“ (název VIII. kapitoly Kautského knihy) se projevuje všude rozšířením nejrůznějších druhů námezdní práce drobných rolníků (Kautsky, VIII, b); souběžně s tím pozorujeme, že se v Rusku vytváří obrovská třída námezdních dělníků s přidělem půdy (viz níže, kap. II). Skutečnost, že v každé kapitalistické společnosti existují drobní rolníci, se nevytváří technickou převahou malovýroby v zemědělství, ale tím, že drobní rolníci omezují své potřeby pod úroveň potřeb námezdních dělníků a při práci se nadřou nepoměrně více než tito dělníci (Kautsky, VI, b; „zemědělský námezdní dělník je na tom lépe než drobný rolník“ — říká Kautsky několikrát: S. 110, 317, 320); obdobný jev můžeme pozorovat i v Rusku (viz níže, kap. II, podkapitola XI, B⁴). Je proto přirozené, že západoevropští i ruští marxisté se shodují při hodnocení takových jevů, jako je „odcházení na zemědělské práce“, uijeme-li našeho výrazu, anebo „námezdní zemědělská práce rolníků odcházejících za výdělkem“, jak říkají Němci (Kautsky, S. 192; srov. níže, kap. III, podkapitola X); nebo při hodnocení takového jevu, jako je odcházení dělníků a rolníků z vesnic do měst a do továren (Kautsky, IX, e; zvláště S. 343; a na mnoha jiných stra-

nách. Viz níže, kap. VIII, podkapitola II); přesun kapitalistického velkopřemyslu na vesnici (Kautsky, S. 187. Srov. dále, kap. VII, podkapitola VIII). Nemluvíme ani o tom, že stejně hodnotí *historický* význam kapitalismu v zemědělství (Kautsky, passim, zvláště S. 289, 292, 298. Srov. dále, kap. IV, podkapitola IX), že shodně uznávají *pokrokovost* kapitalistických vztahů v zemědělství v porovnání s předkapitalistickými [Kautsky, S. 382: „Vytlačení des Gesindes (osobně závislých zemědělských dělníků, čeledí) a der Instleute („něco mezi zemědělským dělníkem a pachtýřem“: rolník, který si pachtovné za půdu odpracovává) nádeníky, kteří jsou mimo práci svobodnými lidmi, by bylo velkým společenským pokrokem“]. Srov. dále, kap. IV, podkapitola IX, 4]. Kautsky zcela rozhodně uznává, že na přechod vesnického společenství k pospolnému vedení velkého moderního zemědělského hospodářství „nelze ani pomyslet“ (S. 338); že agronomové, kteří žádají, aby byla v západní Evropě upevňována a rozvíjena vesnická společenství, nejsou naprosto socialisté, ale představitelé zájmů velkých pozemkových vlastníků, kteří k sobě chtějí připoutat dělníky tím, že jim propachtují ždíbce půdy (S. 334); že ve všech evropských zemích chtějí představitelé zájmů velkých pozemkových vlastníků připoutat zemědělské dělníky přidělováním půdy a že se již snaží uzákonit příslušná opatření (S. 162); že proti všem pokusům pomoci drobnému rolnictvu zavedením domácí průmyslové výroby (Hausindustrie), tohoto nejhoršího druhu kapitalistického vykořisťování, „je nutné co nejrozhodněji bojovat“ (S. 181). Pokládáme za nezbytné zdůraznit, že názory západoevropských i ruských marxistů se úplně shodují, zdůraznit to proto, že v poslední době se narodničití představitelé pokoušejí stavět proti sobě západoevropské a ruské marxisty (viz prohlášení pana V. Voroncova ze 17. února 1899 ve Společnosti pro podporu ruského průmyslu a obchodu, Novoje vremja z 19. února 1899, č. 8255)⁵.

В. Ильин
Владимір Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образования внутренняго рынка
для крупной промышленности.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

Цѣна 2 р. 25 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА“.
1908.

Obálka druhého vydání Leninovy knihy
Vývoj kapitalismu v Rusku z roku 1908
s vlastnoručním autorovým podpisem

Tento spis byl napsán v předvečer ruské revoluce, v době jistého ztišení, které nastalo po velkých stávkách v letech 1895—1896. Dělnické hnutí jako by se tehdy stáhlo do sebe, šířilo se však a prohlubovalo a připravovalo se na začátek demonstračního hnutí v roce 1901.

Analýza společenskoekonomického řádu, a tedy třídního složení Ruska, která je v tomto spise podána na základě ekonomického studia a kritického rozboru statistických údajů, je nyní potvrzována otevřeným politickým vystoupením všech tříd v průběhu revoluce. Plně se projevila vedoucí úloha proletariátu. Ukázalo se, že jeho síla v historickém hnutí je nepoměrně větší než jeho podíl na celkovém počtu obyvatelstva. Ekonomický základ obou těchto jevů je dokázán v této práci.

Dále, revoluce teď odhaluje stále více se prohlubující dvojaké postavení a dvojakou úlohu rolnictva. Na jedné straně obrovské pozůstatky robotního hospodářství a nej-různější přežitky nevolnictví za neslýchaného zbídačování a ožebračování rolnické chudiny zcela odhalují hluboké zdroje revolučního rolnického hnutí, hluboké kořeňy revolučnosti rolnictva jako masy. Na druhé straně se i v průběhu revoluce, i v charakteru různých politických stran, i v mnoha ideově politických směrech projevuje vnitřně protichůdné třídní složení této masy, její maloburžoaznost, antagonismus soukromovlastnických a proletářských tendencí. Kolísání zbídačeného drobného vlastníka mezi kontrarevoluční buržoazí a revolučním proletariátem je právě tak nevyhnutelné, jako je v každé kapitalistické společnosti

nevyhnutelné, že nepatrná menšina drobných výrobců bohatne, „nabývá slušného postavení“, přeměňuje se v buržoy, kdežto převážná většina je buď úplně ožebračována a mění se v námezdní dělníky nebo v chudinu, anebo trvale žije v postavení, které hraničí s postavením proletariátu. Ekonomický základ obou proudů v rolnictvu je dokázán v této práci.

Na takovém ekonomickém základě musí být přirozeně revoluce v Rusku revolucí buržoazní. Tuto marxistickou tezi nelze vůbec vyvrátit. Nelze na ni nikdy zapomínat. Je nutné ji vždy uplatňovat při řešení všech ekonomických a politických otázek ruské revoluce.

Je však zapotřebí umět ji uplatňovat. Konkrétní rozbor postavení a zájmů různých tříd musí být prostředkem, jak určit přesný význam této pravdy při jejím uplatňování na tu či onu otázku. Opačný způsob uvažování, s nímž se často setkáváme u sociálních demokratů pravého křídla s Plechanovem v čele, tj. snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení obecné pravdy o základním charakteru naší revoluce, je vulgarizování marxismu a úplný výsměch dialektickému materialismu. Na adresu takových lidí, kteří například z obecné pravdy o charakteru této revoluce vyvozují tezi o vedoucí úloze „buržoazie“ v revoluci, anebo že socialisté musí podporovat liberály, by Marx pravděpodobně opakoval Heinova slova, která už jednou uvedl: „Zasel jsem dračí zuby a sklídl blechy.“⁷

Na daném ekonomickém základě ruské revoluce jsou objektivně možné dvě základní linie jejího vývoje a vyústění:

Buďto se staré statkářské hospodářství, které je tisícerými nitkami spjato s nevolnictvím, udrží a bude se pomalu měnit v ryze kapitalistické, „junkerské“ hospodářství. Základem definitivního přechodu od soustavy odpracovávaní ke kapitalismu je vnitřní přeměna nevolnického statkářského hospodářství. Celá agrární soustava ve státě bude kapitalistická, přičemž si nadlouho uchová rysy nevolnictví. Anebo bude staré statkářské hospodářství smeteno revolu-

cí, jež zničí všechny pozůstatky nevolnictví a především velké pozemkové vlastnictví. Základem definitivního přechodu od soustavy odpracovávání ke kapitalismu bude svobodný rozvoj drobného rolnického hospodářství, které dostalo mocný popud vyvlastněním statkářské půdy ve prospěch rolnictva. Celá agrární soustava bude kapitalistická, protože rolnictvo se rozloží tím rychleji, čím úplněji budou zničeny pozůstatky nevolnictví. Jinými slovy: buď zůstane zachována podstatná část statkářského pozemkového vlastnictví a hlavní opory staré „nadstavby“; to by znamenalo převládající úlohu liberálně monarchistického buržoy a statkáře, rychlý přechod zámožného rolnictva na jejich stranu, utlačování rolnických mas nejenom v obrovském měřítku vyvlastňovaných, nýbrž ještě nadto zotročovaných nejrůznějšími kadetskými výkupy, potlačovaných a otupovaných vládnoucí reakcí; vykonavateli poslední vůle takové buržoazní revoluce budou politikové podobní oktábristům⁸. Anebo budou statkářské vlastnictví a všechny hlavní opory staré „nadstavby“ zničeny a pak by převládající úloha proletariátu a rolnických mas při neutralizování kolísavé anebo kontrarevoluční buržoazie, velice rychlý a svobodný rozvoj výrobních sil na kapitalistickém základě za nejpříznivější situace pro masy dělníků a rolníků, jakou si vůbec můžeme za zbožní výroby představit, znamenaly vytvoření co nejpříznivějších podmínek k tomu, aby dělnická třída mohla později uskutečnit svůj konečný a stěžejní úkol — socialistickou přestavbu. Jsou ovšem možné nesmírně rozmanité kombinace prvků toho či onoho typu kapitalistického vývoje a jen nenapravitelní pedanti by mohli řešit zvláštní a složité otázky, které přitom vzniknou, pouhými citacemi z některé Marxovy úvahy o jiném historickém období.

Spis, který čtenáři předkládáme, je věnován rozboru předrevoluční ekonomiky Ruska. V revoluční době žije země tak rychle a překotně, že určit hlavní výsledky ekonomického vývoje za urputného politického boje není možné.

Páni Stolypinové na jedné straně, liberálové na druhé (a nejenom kadeti à la Struve, nýbrž všichni kadeti⁹) pracují soustavně, houževnatě a důsledně, aby dovršili revoluci podle prvního vzoru. Státní převrat z 3. června 1907, který jsme právě prožili, znamená vítězství kontrarevoluce, jež se snaží zajistit si převahu statkářů v tzv. lidovém zastupitelském orgánu Ruska¹⁰. Jiná otázka však je, nakolik je toto „vítězství“ trvalé, a tak boj za jiné vyústění revoluce pokračuje. Více či méně rozhodně, více či méně důsledně, více či méně uvědoměle o toto vyústění usiluje nejen proletariát, ale i široké rolnické masy. Příímý masový boj, i když se ho kontrarevoluce snaží potlačit otevřeným násilím, i když se ho kadeti snaží potlačit svými podlými a pokryteckými kontrarevolučními návrhy, propuká přes všechny překážky hned tu, hned tam a poznamenává politiku trudovických a narodnických stran, i když špičky maloburžoazních politiků jsou bezesporu nakaženy (zvláště „lidoví socialisté“¹¹ a trudovici¹²) kadetským duchem zrádčovství, molčalinovství¹³ a samolibostí umírněných a puntičkářských šosáků nebo byrokratů.

Jak tento boj skončí, jaký bude konečný výsledek prvního náporu ruské revoluce, nelze dnes ještě říci. Nenastala ještě příhodná doba (a bezprostřední stranické povinnosti účastníkovi dělnického hnutí ani nedovolují najít si čas) k úplnému přepracování tohoto spisu*. Druhé vydání nemůže překročit rámec charakteristiky *předrevoluční* ekonomiky Ruska. Autor byl nucen omezit se na přehlédnutí a opravení textu a rovněž na *nejnutnější* doplňky z nejnovějších statistických materiálů. Jsou to údaje z posledního soupisu koní, statistiky sklizní, výsledky sčítání obyvatelstva celého Ruska z roku 1897, *nové údaje* statistiky továren a závodů atd.

Červenec 1907

Autor

* Je možné, že takové přepracování si vyžádá, aby byla tato práce rozšířena: první díl by pak bylo nutné omezit na rozbor předrevoluční ekonomiky Ruska, druhý díl věnovat studiu závěrů a výsledků revoluce.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1872.

Titulní list druhého německého vydání (z roku 1872)
prvního dílu Marxova Kapitálu,
kterého používal V. I. Lenin

TEORETICKÉ CHYBY
NARODNICKÝCH EKONOMŮ¹⁴

Trh je kategorie zbožího hospodářství, které se ve svém vývoji přeměňuje v hospodářství kapitalistické a pouze v tomto hospodářství převládá a je všeobecně rozšířeno. Při rozboru základních teoretických pouček o vnitřním trhu musíme proto vycházet z prostého zbožího hospodářství a sledovat jeho postupnou přeměnu v hospodářství kapitalistické.

I. SPOLEČENSKÁ DĚLBA PRÁCE

Základem zbožího hospodářství je společenská dělba práce. Zpracovatelský průmysl se odděluje od těžebního průmyslu a každý z nich se dále dělí na malé skupiny a podskupiny, které vyrábějí ve formě zboží zvláštní výrobky a směňují je se všemi ostatními výrobními odvětvími. Rozvoj zbožího hospodářství tak zvyšuje počet jednotlivých a samostatných průmyslových odvětví; tento rozvoj má tendenci přeměnit ve zvláštní průmyslové odvětví nejenom výrobu každého jednotlivého výrobku, ale dokonce každé jednotlivé části výrobku; a nejenom výrobu výrobku, ale i jednotlivé operace při zpracovávání výrobku pro spotřebu. Za naturálního hospodářství se společnost skládala z mnoha stejnorodých hospodářských jednotek (patriarchálních rolnických rodin, primitivních vesnických občin, feudálních panství) a každá taková jednotka vykonávala všechny druhy hospodářských prací, od těžby různých druhů surovin až po jejich konečné zpracování pro spotřebu. Za zbožího

hospodářství vznikají různorodé hospodářské jednotky, roste počet jednotlivých hospodářských odvětví a ubývá hospodářství, která vykonávají jednu a tutéž hospodářskou funkci. Tento postupný růst společenské dělby práce je také základním momentem v procesu vytváření vnitřního trhu pro kapitalismus. „...Za zbožní výroby a její absolutní formy, kapitalistické výroby...“ říká Marx, „tyto výrobky jsou zbožím, užitnými hodnotami, které mají směnnou hodnotu, a to realizovatelnou, zpeněžitelnou směnnou hodnotu, jen potud, pokud jiná zboží pro ně tvoří ekvivalent, pokud jiné výrobky vůči nim vystupují jako zboží a jako hodnoty; tedy potud, pokud se nevyrábějí jako bezprostřední životní prostředky pro své výrobce, nýbrž jako zboží, jako výrobky, které se stávají užitnými hodnotami jen tím, že se přemění ve směnnou hodnotu (peníze), že se zcizí. *Trh pro tato zboží se vytváří společenskou dělbou práce; rozdělení produktivních prací přeměňuje produkty těchto prací vzájemně ve zboží, ve vzájemné ekvivalenty, vede k tomu, že jedno zboží slouží jako trh druhému zboží.*“ (Das Kapital, III, 2, 177—178; ruský překlad 526¹⁵. Podtrženo námi, stejně jako ve všech citátech, kde není uvedeno jinak.)

Je samozřejmé, že toto oddělení zpracovatelského průmyslu od těžebního, manufaktury od zemědělství přeměňuje i samo zemědělství v průmysl, tj. v hospodářské odvětví vyrábějící *zboží*. Tento proces specializace, který vzájemně odděluje různé způsoby zpracovávání výrobků a vytváří stále větší a větší počet průmyslových odvětví, se projevuje také v zemědělství tím, že tvoří specializující se zemědělské oblasti (a soustavy zemědělského hospodářství*) a vyvolává

* Tak například I. A. Stebut ve svých Základech agrikultury [414] rozlišuje v zemědělství hospodářské soustavy podle tržního produktu. Hlavní hospodářské soustavy jsou tři: 1. polní (obilní, podle označení pana A. Skvorcova); 2. dobytčářská (hlavním tržním produktem jsou živočišné výrobky) a 3. průmyslová (technická podle označení pana A. Skvorcova); hlavním tržním produktem jsou zemědělské výrobky, které jsou technicky zpracovávány. Viz A. Skvorcov, Vliv parní dopravy na zemědělství, Varšava 1890, s. 68n. [300].

směnu nejen zemědělských výrobků za výrobky průmyslové, nýbrž i vzájemnou směnu mezi různými zemědělskými výrobky. Tato specializace *tržního* (kapitalistického) zemědělství se projevuje ve všech kapitalistických zemích, projevuje se v mezinárodní dělbě práce, projevuje se také v poreformním Rusku, jak podrobně ukážeme dále.

Společenská dělba práce je tedy základem celého procesu vývoje zbožního hospodářství a kapitalismu. Je proto zcela přirozené, že naši narodniční teoretikové, kteří prohlašovali tento proces za výsledek umělých opatření, za důsledek „odbočení z cesty“ apod. apod., se snažili zastříti fakt, že v Rusku existuje společenská dělba práce, nebo význam tohoto faktu zeslabit. Pan V. V. v článku *Dělba zemědělské a průmyslové práce v Rusku*^[63] (Věstník Jevropy, 1884, č. 7) „popíral“, že „v Rusku platí zásada společenské dělby práce“ (s. 347), a prohlašoval, že společenská dělba práce u nás „se nezrodila v lůně národního života, nýbrž se snažila do něho vniknout zvenčí“ (s. 338). Pan N. -on soudil ve svých *Studích*^[97] o stoupajícím množství obilí dodávaného na trh takto: „Tento jev by mohl znamenat, že produkováné obilí je ve státě rozdělováno rovnoměrněji, že archangelský rybář jí nyní samarský chléb a samarský zemědělec si připravuje oběd z archangelských ryb. *Ve skutečnosti se však nic podobného neděje*“ (Studie o našem poreformním společenském hospodářství, Petrohrad 1893, s. 37). Bez jakýchkoli údajů, nehledě na všeobecně známá fakta, se zde přímo dekretuje, že v Rusku neexistuje společenská dělba práce! Narodnickou teorii o „umělosti“ kapitalismu v Rusku ani nebylo možné zkonstruovat jinak než tak, že byl popřen nebo prohlášen za „umělý“ sám základ každého zbožního hospodářství — společenská dělba práce.

II. RŮST POČTU PRŮMYSLOVÉHO OBYVATELSTVA NA ÚKOR ZEMĚDĚLSKÉHO

Protože v období, které předcházelo zbožnímu hospodářství, je zpracovatelský průmysl spjat s prvovýrobou, v jejímž čele stojí zemědělství, vyvíjí se zbožní hospodářství tak, že se od zemědělství odděluje jedno průmyslové odvětví za druhým. Obyvatelstvo země s málo vyspělým (anebo vůbec nevyspělým) zbožním hospodářstvím je téměř výlučně zemědělské; to však neznamená, že se zabývá pouze zemědělstvím: znamená to jen, že zpracovává zemědělské výrobky samo, že směna a dělba práce téměř neexistují. Rozvoj zbožního hospodářství znamená tedy eo ipso oddělování stále větší části obyvatelstva od zemědělství, tj. růst průmyslového obyvatelstva na úkor zemědělského. „*Je v povaze kapitalistického způsobu výroby, že ustavičně zmenšuje počet zemědělského obyvatelstva v poměru k nezemědělskému*, protože v průmyslu (v užším smyslu) je růst konstantního kapitálu proti variabilnímu spojen s absolutním růstem variabilního kapitálu, i když ho relativně ubývá; kdežto v zemědělství se variabilní kapitál, jehož je zapotřebí k exploataci určitého pozemku, zmenšuje absolutně; variabilní kapitál tu tedy může vzrůstat jen tehdy, obdělává-li se nová půda, ale to zase předpokládá ještě větší vzrůst nezemědělského obyvatelstva“ (Das Kapital, III, 2, 177; ruský překlad s. 526)¹⁶. Nelze si tedy představit kapitalismus bez růstu obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu na úkor obyvatelstva zemědělského, a každý ví, že se tento jev velmi výrazně projevuje ve všech kapitalistických zemích. Sotva je třeba dokazovat, že tato okolnost má pro vnitřní trh obrovský význam, neboť je nerozlučně spjata jak s rozvojem průmyslu, tak s rozvojem zemědělství; vznik průmyslových středisek, růst jejich počtu a jejich přitažlivost pro obyvatelstvo musí velmi hluboce ovlivnit veškeré poměry

na vesnici, musí vyvolat růst tržního a kapitalistického zemědělství. Tím pozoruhodnější je, že představitelé národnické ekonomie tento zákon zcela ignorují jak ve svých čistě teoretických úvahách, tak i v úvahách o kapitalismu v Rusku (o specifickém působení tohoto zákona v Rusku pojednáme podrobněji v VIII. kapitole). V teoriích pánů V. V. a N. -ona o vnitřním trhu pro kapitalismus je opomenuta skutečná maličkost: odchod obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu a vliv této skutečnosti na zemědělství.*

I I I. O ŽEBRAČOVÁNÍ MALOVÝROBCŮ

Dosud jsme se zabývali prostou výrobou zboží. Nyní přecházíme ke kapitalistické výrobě, tj. předpokládáme, že místo prostých výrobců zboží máme před sebou na jedné straně vlastníka výrobních prostředků a na druhé straně námezdního dělníka, tj. toho, kdo prodává pracovní sílu. Přeměna malovýrobce v námezdního dělníka předpokládá, že malovýrobce přišel o výrobní prostředky — půdu, pracovní nástroje, dílnu apod. — tj. byl „zbitačen“, „ožebračen“. Vyskytuje se názor, že toto ožebračení „snižuje koupěschopnost obyvatelstva“, že „zužuje vnitřní trh“ pro kapitalismus (pan N. -on, 1. c., s. 185. Též na s. 203, 275, 287, 339—340 a jiných. Totéž stanovisko zastává i pan V. V. ve většině svých prací). Nedotýkáme se zde faktografických údajů o průběhu tohoto procesu v Rusku — prozkoumáme je podrobně v dalších kapitolách. Nyní však klademe otázku čistě teoreticky, tj. otázku výroby zboží vůbec při její přeměně ve výrobu kapitalistickou. Uvedení

* Na to, že západoevropští romantikové a ruští narodníci mají stejné stanovisko k otázce růstu průmyslového obyvatelstva, jsme ukázali v článku K charakteristice ekonomického romantismu. Sismondí a naši domácí sismondovci^[194]. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 128—263. *Red.*)

autoři kladou tuto otázku také teoreticky, tj. z pouhého ožebračování malovýrobců vyvozují závěr o zužování vnitřního trhu. Takový názor je naprosto chybný, a to, že se v naší ekonomické literatuře tak úporně udržuje, si lze vysvětlit jediné narodnickými romantickými předsudky (srov. článek uvedený v poznámce*). Zapomíná se na to, že „osvobození“ jedné části výrobců od výrobních prostředků nevyhnutelně předpokládá, že tyto výrobní prostředky přecházejí do jiných rukou, že se přeměňují v kapitál; předpokládá se tedy, že noví vlastníci těchto výrobních prostředků vyrábějí ve formě zboží výrobky, které dříve spotřeboval sám výrobce, tj. že rozšiřují vnitřní trh; že tyto noví vlastníci rozšiřují svou výrobu a žádají na trhu nové nástroje, suroviny, dopravní prostředky apod., jakož i spotřební předměty (zbohatnutí těchto nových vlastníků přirozeně předpokládá i vzrůst jejich spotřeby). Zapomíná se na to, že pro trh není vůbec důležité, aby výrobce žil v blahobytu, ale to, aby měl peníze; úpadek blahobytu patriarchálního rolníka, jehož hospodářství bylo dříve převážně naturální, není v rozporu s rostoucím množstvím peněz v jeho rukou, neboť čím více je takový rolník ožebračován, tím více je nucen prodávat svou pracovní sílu a tím větší část svých (byť i nuznějších) životních prostředků musí získávat na trhu. „S uvolněním části venkovského obyvatelstva“ (od půdy) „se uvolňují i jeho dřívější životní prostředky. Proměňují se nyní v hmotné prvky variabilního kapitálu“ (kapitálu vynakládaného na koupi pracovní síly) (Das Kapital, I, 776).¹⁷ „Vylvlastňování části venkovského obyvatelstva a jeho vyhánění z vesnic nejen uvolňuje dělníky, jejich životní prostředky a jejich pracovní materiál pro průmyslový kapitál, nýbrž vytváří i vnitřní trh“ (ibid., s. 778).¹⁸ Z abstraktně teoretického hlediska znamená tedy ožebračování malovýrobců ve společnosti rozvíjejícího se zbožního hospodářství a kapitalismu právě opak

* Tento svazek, s. 35. Red.

toho, co z něho chtějí vyvodit pánové N. -on a V. V., znamená vytváření, a nikoli zužování vnitřního trhu. Cituje-li přesto právě uvedené opačné Marxovo tvrzení týž pan N. -on, který a priori prohlašuje, že ožebračování ruských malovýrobců znamená zužování vnitřního trhu (Studie, s. 71 a 114), dokazuje to pouze pozoruhodnou schopnost tohoto autora potírat sama sebe citáty z Kapitálu.

IV. NARODNICKÁ TEORIE O NEMOŽNOSTI REALIZOVAT NADHODNOTU

K další otázce teorie vnitřního trhu. Je známo, že hodnota produktu se za kapitalistické výroby rozpadá na tyto tři části: 1. první část nahrazuje konstantní kapitál, tj. hodnotu, která existovala už dříve ve formě surovin a pomocných látek, strojů a výrobních nástrojů atd. a která se pouze reprodukuje v určité části hotového výrobku; 2. druhá část nahrazuje variabilní kapitál, tj. hradí obživu dělníka, a konečně 3. třetí část je nadhodnota, která patří kapitalistovi. Obyčejně se soudí (vykládáme tuto otázku v duchu pánů N. -ona a V. V.), že realizace (tj. nalezení odpovídajícího ekvivalentu, odbytu na trhu) prvních dvou částí nepůsobí obtíže, neboť první části se používá pro výrobu a druhé části pro spotřebu dělnické třídy. Jak je však realizována třetí část, nadhodnota? Nemohou ji přece celou spotřebovat kapitalisté! A naši ekonomové dospívají k závěru, že „východiskem z obtíží“ při realizaci nadhodnoty je „získání zahraničního trhu“ (N. -on, Studie, oddíl II, § XV celý a zvláště s. 205; V. V., Přesycenost trhu zbožím v časopise Otěčestvennyje zapiski z roku 1883^[63] a Nástin teoretické ekonomie, Petrohrad 1895, s. 179n.)^[60]. Nutnost zahraničního trhu pro kapitalistický národ vysvětlují uvedení autoři tím, že kapitalisté jinak nemohou realizovat výrobky. Vnitřní trh se v Rusku zužuje

ožebračováním rolnictva a nemožností realizovat nadhodnotu bez zahraničního trhu, ale zahraniční trh není dostupný pro mladou zemi, která příliš pozdě vstoupila na cestu kapitalistického vývoje — a takhle se na základě čistě apriorních (a přitom teoreticky nesprávných) úvah prohlašuje za dokázané, že ruský kapitalismus nemá půdu pod nohama a že je mrtvě narozeným dítětem!

Když se pan N. -on zabýval realizací, měl zřejmě na mysli Marxovo učení o této otázce (ačkoli se na tomto místě ve svých Studiích o Marxovi ani slovem nezmněl), ale vůbec je nepochopil, a jak hned uvidíme, k nepoznání je překroutil. Proto se také přihodilo něco tak zvláštního — jeho názory se totiž ve všem podstatném shodly s názory pana V. V., jehož vůbec nelze obviňovat, že „nepochopil“ teorii, neboť by bylo nanejvýš nespravedlivé podezřívát ho, že ji kdy vůbec alespoň trochu znal. Oba autoři vykládají své učení tak, jako by začali mluvit o této otázce první a dospěli „svým vlastním rozumem“ k určitým řešením; oba povýšeně ignorují úvahy dřívějších ekonomů o této otázce a oba opakují staré chyby, které byly zevrubně vyvráceny v II. dílu Kapitálu*. Oba autoři redukuje celou otázku realizace produktu na realizaci nadhodnoty, zřejmě v domnění, že realizace konstantního kapitálu nepůsobí obtíže. Tento naivní názor obsahuje velmi vážnou chybu, z níž vyplynuly všechny další chyby narodnického učení o realizaci. Ve skutečnosti tkví obtížnost objasňování realizace právě v objasňování realizace konstantního kapitálu. Aby mohl být konstantní kapitál realizován, musí být znovu vložen do výroby a to může učinit bezprostředně

* Zvláště překvapující je přitom troufalost pana V. V., která přesahuje všechny meze toho, co je ve vědecké literatuře přípustné. Když pan V. V. vložil své učení a prozradil, že vůbec nezná druhý díl Kapitálu, kde se pojednává právě o realizaci, zničehonic najednou prohlásil, že „použil ke svým konstrukcím“ právě Marxovy teorie!! [Nástin teoretické ekonomie, studie III. Kapitalistický zákon (sic!?!) výroby, rozdělování a spotřeby, s. 162.]

pouze kapitál, jehož produktem jsou výrobní prostředky. Jestliže se produkt, který nahrazuje konstantní část kapitálu, skládá ze spotřebních předmětů, není možné jej bezprostředně vložit do výroby, je nutná *směna* mezi skupinou společenské výroby, která vyrábí výrobní prostředky, a mezi skupinou, která vyrábí spotřební předměty. Právě v tom je celá obtíž otázky, kterou naši ekonomové *nezpozorovali*. Pan V. V. si vůbec představuje věc tak, jako by cílem kapitalistické výroby nebyla akumulace, nýbrž spotřeba, přičemž mudrlantsky usuzuje, že „se do rukou menšiny dostává množství hmotných statků, které převyšuje spotřební schopnosti organismu“ (sic!) „v daném okamžiku jejich vývoje“ (1. c., s. 149), že „příčinou přebytku výrobků není skromnost a zdrženlivost továrníků, nýbrž omezenost či nedostatečná pružnost lidského organismu (!!), který nestačí rozšiřovat své spotřební schopnosti tak rychle, jak rychle vzrůstá nadhodnota“ (ib., s. 161). Pan N. -on se snaží líčit věc tak, jako by nepokládal spotřebu za cíl kapitalistické výroby, jako by v otázce realizace přihlížel k úloze a významu výrobních prostředků, ve skutečnosti však vůbec nepochopil proces oběhu a reprodukce celkového společenského kapitálu a zapletl se do celé řady rozporů. Neprobíráme podrobně všechny tyto rozpory (Studie pana N.-ona, s. 203—205), byl by to příliš nevděčný úkol (který již zčásti splnil pan Bulgakov* v knize O trzích za kapitalistické výroby^[23], Moskva 1897, s. 237—245), a kromě toho, abychom zdůvodnili právě uvedený soud o úvahách pana N. -ona, postačí, rozebereme-li jeho konečný závěr, že totiž zahraniční trh je východiskem z obtíží při realizaci nadhodnoty. Tento závěr pana N. -ona (v podstatě prosté opakování závěru pana V. V.) velmi názorně dokazuje,

* Nebude na škodu připomenout dnešnímu čtenáři, že pan Bulgakov, jakož i dále často citovaní pánové Struve a Tugan-Baranovskij se v roce 1899 snažili být marxisty. Dnes se všichni šťastně stali z „Marxových kritiků“ tuctovými buržoazními ekonomy. *Pozn. k 2. vyd.*¹⁹.

že vůbec nepochopil ani realizaci produktu v kapitalistické společnosti (tj. teorii vnitřního trhu), ani úlohu zahraničního trhu. Je v tomto spojování zahraničního trhu s „realizací“ opravdu alespoň špetka zdravého rozumu? Otázka realizace spočívá v tom, jak nalézt pro každou část kapitalistického produktu, pokud jde o jeho hodnotu (konstantní kapitál, variabilní kapitál a nadhodnota) i o jeho hmotnou formu (výrobní prostředky, spotřební předměty, zvláště pak nutné životní prostředky a luxusní předměty), jinou část produktu, která by ji na trhu nahradila. Je jasné, že je přitom třeba ponechat stranou zahraniční obchod, neboť ten nás ani o krůček nepřiblíží k řešení otázky, naopak ji oddálí, protože tím přeneseme otázku z jedné země na několik zemí. Týž pan N. -on, který našel v zahraničním obchodě „východisko z obtíží“ při realizaci nadhodnoty, soudí například o mzdě toto: tou částí ročního produktu, kterou dostávají ve formě mzdy bezprostřední výrobci — dělníci, „lze vyjmout z oběhu pouze takovou část životních prostředků, která se svou hodnotou rovná úhrnné sumě mezd“ (203). Vzniká otázka, odkud náš ekonom ví, že kapitalisté určité země vyrobí právě tolik životních prostředků a právě takové jakosti, aby mohly být realizovány prostřednictvím mzdy? Odkud ví, že se přitom lze obejít bez zahraničního trhu? Samozřejmě že to vědět nemůže, že prostě pominul otázku zahraničního trhu, neboť při úvaze o realizaci variabilního kapitálu je důležité nahradit jednu část produktu částí jinou, a vůbec nezáleží na tom, zda se tak stane v jedné nebo ve dvou zemích. Pokud však jde o nadhodnotu, ustupuje pan N. -on od tohoto nutného předpokladu a místo toho, aby otázku řešil, se jí prostě vyhýbá a mluví o zahraničním trhu. Odbyt produktu na zahraničním trhu sám vyžaduje vysvětlení, tj. nalezení ekvivalentu pro část produktu, která je předmětem odbytu, nalezení druhé části kapitalistického produktu, která by byla s to nahradit část prvou. Proto také Marx říká, že při rozboru otázky realizace „je tedy třeba úplně si odmyslit“

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Titulní list německého vydání (z roku 1885)
druhého dílu Marxova Kapitálu,
kterého používal V. I. Lenin

zahraniční trh, zahraniční obchod, neboť „počítá-li se tedy při rozboru ročně reprodukované hodnoty produktu se zahraničním obchodem, pak to otázku jen komplikuje, aniž to poskytuje nějaký nový moment ať pro otázku samu, či pro její řešení“ (Das Kapital, II, 469)²⁰. Pánové V. V. a N. -on se domnívali, že důkladně zhodnotili rozpory kapitalismu, když poukazovali na obtíže při realizaci nadhodnoty. Ve skutečnosti však hodnotili rozpory kapitalismu nanejvýš povrchně, neboť máme-li mluvit o „obtížích“ realizace, o krizích, které vznikají jako jejich důsledek, apod., musíme přiznat, že tyto „obtíže“ jsou nejen možné, nýbrž i nutné u všech částí kapitalistického produktu, a nikoli jen u nadhodnoty. Obtíže tohoto druhu, které vyplývají z neproporcionálního rozdělení jednotlivých výrobních odvětví, vznikají neustále nejen při realizaci nadhodnoty, ale i při realizaci variabilního a konstantního kapitálu; nejen při realizaci produktu ve formě spotřebních předmětů, ale i ve formě výrobních prostředků. Bez takovýchto „obtíží“ a krizí nemůže kapitalistická výroba, výroba izolovaných výrobců pro světový, jim neznámý trh, vůbec existovat.

V. NÁZORY A. SMITHA NA VÝROBU A OBĚH CELKOVÉHO SPOLEČENSKÉHO PRODUKTU V KAPITALISTICKÉ SPOLEČNOSTI A MARXOVA KRITIKA TĚCHTO NÁZORŮ

Abychom porozuměli učení o realizaci, musíme začít Adamem Smithem, zakladatelem chybné teorie o této otázce, teorie, která neomezeně vládla v politické ekonomii před Marxem. Adam Smith rozděloval cenu zboží jen na dvě složky: na variabilní kapitál (mzdu, podle jeho terminologie) a nadhodnotu („zisk“ a „renta“ u něho nesplývají

vjedno, takže vlastně počítal tři složky)*. Stejně tak rozdělával celý úhrn zboží, celkový roční produkt společnosti na tytéž části a přímo je zařazoval do „důchodů“ dvou společenských tříd: dělníků a kapitalistů (u Smitha podnikatelů a vlastníků půdy)**.

Co bylo vlastně příčinou, že Adam Smith vynechal třetí součást hodnoty — konstantní kapitál? Adam Smith nemohl tuto část přehlédnout, domníval se však, že i ona se redukuje na mzdu a nadhodnotu. Usuzoval takto: „Například v ceně obilí jedna složka uhrazuje rentu vlastníka půdy, druhá mzdu či obživu dělníka a náklady na tažný dobytek použitý při výrobě obilí a třetí zisk pachtýře. Tyto tři složky tvoří podle všeho přímo nebo koneckonců úhrnnou cenu obilí. Někdo by se mohl domnívat, že je nutná ještě čtvrtá složka, která by nahradila kapitál pachtýře, tj. opotřebování jeho tažného dobytka a jiného zemědělského nářadí. Musíme však uvážit, že cenu každého nástroje používaného v zemědělství, například cenu tažného koně, tvoří tytéž tři složky“ (totiž renta, zisk a mzda). „Přestože se tedy z ceny obilí dá uhradit cena koně i náklady na jeho vydržování, rozpadá se celá cena buď přímo, nebo koneckonců na tytéž tři složky: rentu, mzdu a zisk.“*** Marx nazývá tuto Smithovu teorii „úžasnou“. „Jeho důkaz spočívá prostě v tom, že opakuje totéž tvrzení“ (II, S. 366)²¹. Smith „nás posílá od Pontia k Pilátovi“ (I. B., 2. Aufl., S. 612)²². Když Smith říká, že se cena hospodář-

* *Adam Smith, An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. I, Praha 1958, s. 67], 4. ed., 1801, vol. I, p. 75; kniha I: Příčiny zvyšování produktivní síly práce a řád, podle něhož se její produkt přirozeně rozděljuje mezi různé vrstvy lidí, kapitola 6; Složky ceny zboží. Bibikovův překlad, Petrohrad 1866, sv. I, s. 171^[*21]. (Český překlad, s. 69—70. *Čes. red.*)

** L. c., I, p. 78; ruský překlad, I, s. 174. (Český překlad, I, s. 71. *Čes. red.*)

*** *Ibid.*, vol. I, p. 75—76; ruský překlad, I, s. 171. (Český překlad, I, s. 69—70. *Čes. red.*)

ských nástrojů *sama* rozpadá na tytéž tři složky, zapomíná dodat: a na cenu výrobních prostředků, které byly použity při výrobě těchto nástrojů. Chybné vydělení konstantní části kapitálu z ceny produktu souvisí u Adama Smitha (a stejně i u pozdějších ekonomů) s chybným pojetím akumulace v kapitalistickém hospodářství, tj. rozšíření výroby, přeměny nadhodnoty v kapitál. A. Smith vynechal i zde konstantní kapitál v domnění, že část nadhodnoty, která se akumuluje a mění v kapitál, úplně spotřebovávají produktivní dělníci, tj. vydává se beze zbytku na mzdu, zatímco ve skutečnosti se akumulovaná část nadhodnoty vydává na konstantní kapitál (výrobní nástroje, suroviny a pomocné látky) plus mzda. Marx tento Smithův názor (a také Ricardův, Millův a jiných) kritizuje v I. dílu Kapitálu (oddíl VII, Akumulační proces kapitálu, kapitola 22: Přeměna nadhodnoty v kapitál, podkapitola 2. Chybné pojetí reprodukce v rozšířeném měřítku politickou ekonomikou) a poznamenává: Ve II. dílu „bude dokázáno, že dogma Adama Smitha, které od něho převzali všichni jeho nástupci, zabránilo, aby politická ekonomie pochopila i ten nejelementárnější mechanismus procesu společenské reprodukce (I, 612)²³. Adam Smith se dopustil této chyby proto, že zaměnil hodnotu produktu s nově vytvořenou hodnotou: ta se skutečně rozpadá na variabilní kapitál a nadhodnotu, kdežto hodnota produktu obsahuje kromě toho i konstantní kapitál. Tuto chybu odhalil Marx již při rozboru hodnoty, když zjistil rozdíl mezi prací abstraktní, která vytváří novou hodnotu, a mezi prací konkrétní, užitečnou, která reprodukuje už existující hodnotu v nové formě užitečného produktu²⁴.

Objasnit proces reprodukce a oběhu celkového společenského kapitálu je zvláště nutné k vyřešení otázky národního důchodu v kapitalistické společnosti. Je neobyčejně zajímavé, že když Adam Smith mluvil o této otázce, nemohl již setrvat u své chybné teorie, která vylučuje konstantní kapitál z celkového produktu země. „Hrubý důchod

(gros revenue) všech obyvatel velké země tvoří celkový roční produkt jejich půdy a jejich práce; čistý důchod (net revenue) je to, co jim zbývá po odečtení nákladů na udržování za prvé jejich fixního kapitálu a za druhé jejich oběžného kapitálu, neboli to, co mohou převést do svých zásob (stock) určených k bezprostřední spotřebě, neboli co mohou vydat za své živobytí, pohodlí a zábavu, aniž sáhnou na svůj kapitál.“ (Adam Smith, kniha II, Podstata, hromadění a použití kapitálu, kapitola II, vol. II, p. 18, ruský překlad, II, s. 21)*. Z celkového produktu země vylučoval tedy Adam Smith kapitál a tvrdil, že se rozpadá na mzdu, zisk a rentu, tj. na (čisté) důchody; avšak do hrubého důchodu společnosti zahrnuje kapitál a odděluje jej od spotřebních předmětů (= čistý důchod). Marx přistihuje Adama Smitha právě u tohoto rozporu: Jakpak může být kapitál obsažen v důchodu, nebyl-li kapitál obsažen v produktu? (Srov. Das Kapital, II, S. 355²⁵). Aniž to sám pozoruje, uznává zde Adam Smith, že existují tři součásti hodnoty celkového produktu: nejen variabilní kapitál a nadhodnota, ale i konstantní kapitál. V další úvaze naráží Adam Smith také na jiný velmi důležitý rozdíl, který má pro teorii realizace obrovský význam. Říká: „Veškeré výdaje na udržování fixního kapitálu je tedy nutné z čistého důchodu společnosti vyloučit. *Nepatří do něho nikdy* ani materiál nutný k údržbě užitečných strojů a pracovních nástrojů, budov skýtajících důchod apod., *ani produkt práce nutné k tomu, aby byl tento materiál přetvořen do příslušné podoby*. Cena této práce může ovšem být jeho součástí, neboť dělníci takto zaměstnaní mohou převést celou hodnotu své mzdy do svých zásob určených pro bezprostřední spotřebu.“ Avšak u jiných druhů práce jak „cena“ (práce), „tak produkt“ (práce) „přecházejí do těchto zásob určených pro bezprostřední spotřebu: cena práce přechází do zásob dělníků, produkt práce do zásob jiných lidí“

* Český překlad, kniha II, s. 276. Čes. red.

(A. Smith, *ibid.*). Zde už je vidět, že si autor uvědomuje nezbytnost rozlišovat dva druhy práce: jeden poskytuje spotřební předměty, jež mohou být pojaty do „čistého důchodu“, a druhý poskytuje „užitečné stroje, nástroje, budovy apod.“, tj. takové předměty, které se nikdy nemohou stát předmětem osobní spotřeby. Odtud je pak už jen krůček k přiznání, že chceme-li vysvětlit realizaci, musíme nutně rozeznávat dva druhy spotřeby: osobní a výrobní (= upotřebení ve výrobě). Tím, že Marx opravil obě uvedené Smithovy chyby (vyloučení konstantního kapitálu z hodnoty produktu a směšování osobní a výrobní spotřeby), mohl vypracovat pozoruhodnou teorii realizace společenského produktu v kapitalistické společnosti.

Pokud jde o ostatní ekonomy mezi Adamem Smithem a Marxem, opakovali všichni Smithovu chybu*, a proto se nedostali ani o krok dál. O tom, jaký chaos proto vládne v teoriích důchodu, promluvíme ještě dále. Ve sporu o možnosti všeobecné nadvýroby zboží, který vedli Ricardo, Say, Mill a jiní na jedné straně a Malthus, Sismondi, Chalmers, Kirchmann a jiní na straně druhé, opíraly se obě strany o chybnou Smithovu teorii, a proto, jak právem poznamenává pan S. Bulgakov, „při nesprávných výchozích hlediscích a nesprávném formulování problému mohly tyto spory vést pouze k neplodným a scholastickým disputacím“ (1. c., s. 21. Viz výklad těchto disputací u Tugana-Baranovského, *Průmyslové krize atd.*, Petrohrad 1894, s. 377 až 404^[445]).

VI. MARXOVA TEORIE REALIZACE

Z dosavadního výkladu už samo sebou vyplývá, že základními postuláty, na nichž je vybudována Marxova teorie,

* Například Ricardo tvrdil: „Celkový produkt půdy a práce se v každé zemi dělí na tři části: jedna z nich tvoří mzdu, druhá zisk a třetí rentu“ (*Spisy, Ziberův překlad*, Petrohrad 1882, s. 221^[328]).

jsou tyto dvě teze. Podle první se celkový produkt kapitalistické země, obdobně jako jednotlivý výrobek, skládá z těchto tří částí: 1. konstantního kapitálu, 2. variabilního kapitálu, 3. nadhodnoty. Pro toho, kdo zná rozbor výrobního procesu kapitálu z prvního dílu Marxova Kapitálu, je tato teze samozřejmá. Druhá teze praví, že je nutné rozlišovat dvě velké skupiny kapitalistické výroby, a to výrobu výrobních prostředků (I. skupina) — předmětů, které slouží výrobní spotřebě, tj. které jsou určeny pro výrobu, které nejsou spotřebovány lidmi, ale kapitálem, a výrobu spotřebních předmětů (II. skupina), tj. předmětů určených pro osobní spotřebu. „Již samo toto rozdělení má větší teoretický význam nežli všechny dosavadní disputace o teorii trhů dohromady“ (Bulgakov, 1. c., s. 27). Vzniká otázka, proč je takové dělení produktů podle jejich naturální formy nutné právě při rozboru reprodukce společenského kapitálu, zatímco rozbor výroby a reprodukce individuálního kapitálu se bez takového dělení obešel a otázku naturální formy produktu ponechával úplně stranou. Proč můžeme otázku naturální formy produktu zahrnout do teoretického zkoumání kapitalistického hospodářství, které je založeno pouze na směnné hodnotě produktu? Jde o to, že při rozboru výroby individuálního kapitálu nebylo třeba si všimnout, kde a jak bude produkt prodán, kde a jak si dělníci koupí spotřební předměty a kapitalisté výrobní prostředky, protože tato otázka nemá pro daný rozbor žádný význam a netýká se ho. Tam se zkoumala jen hodnota jednotlivých prvků výroby a výsledek výroby. Teď však jde právě o to, kde vezmou dělníci a kapitalisté spotřební předměty, kde vezmou kapitalisté výrobní prostředky, jak vyrobený produkt uspokojí všechny tyto požadavky a umožní rozšířit výrobu. Máme zde tedy nejen „nahrazování hodnoty, nýbrž i nahrazování naturální formy produktu“ (Stoffersatz — Das Kapital, II, 389)²⁶, a proto je bezpodmínečně nutné rozlišovat produkty, které mají naprosto odlišnou úlohu ve společenském hospodářství.

Jakmile byly vzaty v úvahu tyto základní teze, nepůsobí již otázka realizace společenského produktu v kapitalistické společnosti potíže. Budeme předpokládat nejdříve prostou reprodukci, tj. opakování výrobního procesu v dřívějším rozsahu, bez akumulace. Variabilní kapitál a nadhodnota II. skupiny (jež existují ve formě spotřebních předmětů) jsou samozřejmě realizovány prostřednictvím osobní spotřeby dělníků a kapitalistů této skupiny (neboť prostá reprodukce předpokládá, že celá nadhodnota se spotřebovává a žádná její část se nepřeměňuje v kapitál). Dále, aby se variabilní kapitál a nadhodnota, které existují ve formě výrobních prostředků (I. skupina), mohly realizovat, musí být směněny za spotřební předměty pro kapitalisty a dělníky, zaměstnané výrobou výrobních prostředků. Na druhé straně ani konstantní kapitál, který existuje ve formě spotřebních předmětů (II. skupina), nemůže být realizován jinak než směnou za výrobní prostředky, aby mohl být opět použit ve výrobě příštího roku. Tak se směňuje variabilní kapitál a nadhodnota ve formě výrobních prostředků za konstantní kapitál ve formě spotřebních předmětů: dělníci i kapitalisté (ve skupině výrobních prostředků) získávají takto životní prostředky, zatímco kapitalisté (ve skupině spotřebních předmětů) nalézají odbyt pro svůj produkt a získávají konstantní kapitál pro novou výrobu. Za prosté reprodukce si musí být tyto směňované části navzájem rovny: úhrn variabilního kapitálu a nadhodnoty ve formě výrobních prostředků se musí rovnat konstantnímu kapitálu ve formě spotřebních předmětů. Předpokládáme-li však reprodukci v rozšířeném rozsahu, tj. akumulaci, musí být naopak první veličina větší než druhá, neboť musí existovat přebytek výrobních prostředků, má-li být započata *nová* výroba. Vraťme se však k prosté reprodukci. Zůstala nám nerealizována ještě jedna část společenského produktu, a to konstantní kapitál ve formě výrobních prostředků. Tento kapitál se zčásti realizuje směnou mezi kapitalisty téže skupiny (například kamenné

uhlí je směňováno za železo, neboť každý z těchto produktů je nezbytným materiálem anebo nástrojem při výrobě druhého) a zčásti i přímým použitím ve výrobě (například kamenné uhlí se vytěží proto, aby se v témž podniku znovu použilo k těžbě uhlí; obilí v zemědělství apod.). Pokud jde o akumulaci, viděli jsme, že jejím východiskem je přebytek výrobních prostředků (braných z nadhodnoty kapitalistů téže skupiny); tento přebytek si vyžaduje, aby se přeměnila v kapitál také část nadhodnoty ve formě spotřebních předmětů. Pokládáme za zbytečné zkoumat podrobně otázku, jak se tato dodatečná produkce spojuje s prostou reprodukcí. Není naším úkolem speciálně zkoumat teorii realizace, a k tomu, abychom objasnili chybu narodnických ekonomů a mohli dospět k určitým teoretickým závěrům o vnitřním trhu, stačí i to, co jsme již řekli*.

V otázce vnitřního trhu, která nás zajímá, je hlavním závěrem z Marxovy teorie realizace toto: kapitalistická výroba, a tedy i vnitřní trh rostou ani ne tak na účet spotřebních předmětů jako na účet výrobních prostředků. Jinými slovy: růst výrobních prostředků předstihuje růst spotřebních předmětů. Viděli jsme skutečně, že konstantní kapitál ve formě spotřebních předmětů (II. skupina) je směňován za variabilní kapitál + nadhodnotu ve formě výrobních prostředků (I. skupina). Podle všeobecného

* Viz *Das Kapital*, II. Band, III. Abschn.,²⁷ kde se podrobně rozebírá jak akumulace, tak rozdělení spotřebních předmětů na nutné životní prostředky a luxusní předměty, oběh peněz i opotřebování fixního kapitálu atd. Čtenářům, kteří se nemohou seznámit s II. dílem *Kapitálu*, lze doporučit výklad Marxovy teorie realizace v citované knize pana S. Bulgakova. Výklad pana Bulgakova je lepší než výklad pana M. Tugana-Baranovského (*Průmyslová krize*, s. 407–438), který se velmi nešťastně odchýlil od Marxe při sestavování svých schémat a nedostatečně vysvětlil Marxovu teorii; je rovněž lepší než výklad pana A. Skvorcova (*Základy politické ekonomie*, Petrohrad 1898, s. 281 až 295^[397]), jenž má nesprávné názory na velmi důležité otázky zisku a renty.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Obálka německého vydání (z roku 1894)
první části třetího dílu Marxova Kapitálu,
kterého používal V. I. Lenin

zákona kapitalistické výroby roste však konstantní kapitál rychleji než variabilní. Konstantní kapitál ve formě spotřebních předmětů musí tedy růst rychleji než variabilní kapitál a nadhodnota ve formě spotřebních předmětů, kdežto konstantní kapitál ve formě výrobních prostředků musí růst ještě rychleji a předstihovat jak růst variabilního kapitálu (+ nadhodnoty) ve formě výrobních prostředků, tak i růst konstantního kapitálu ve formě spotřebních předmětů. Skupina společenské výroby, která vyrábí výrobní prostředky, musí tedy růst rychleji než skupina, která vyrábí spotřební předměty. Růst vnitřního trhu pro kapitalismus je tedy do jisté míry „nezávislý“ na růstu osobní spotřeby, neboť k němu dochází více na účet výrobní spotřeby. Bylo by však chybné chápat tuto „nezávislost“ jako naprostou odtrženost výrobní spotřeby od spotřeby osobní: výrobní spotřeba může a musí růst rychleji než osobní spotřeba (tím je také omezena její „nezávislost“), je však přirozené, že výrobní spotřeba je vždy koneckonců spojena s osobní spotřebou. Marx o tom říká: „Viděli jsme (kniha II, oddíl III), že dochází k neustálému oběhu mezi konstantním kapitálem a konstantním kapitálem...“ (Marx má na mysli konstantní kapitál ve formě výrobních prostředků, který se realizuje směnou mezi kapitalisty téže skupiny), „...k oběhu, který je především nezávislý na individuální spotřebě v tom smyslu, že do ní nikdy nevchází, ale který jí je koneckonců omezen, neboť konstantní kapitál se nikdy nevyrábí kvůli sobě samému, ale jen proto, že se ho víc spotřebuje ve výrobních sférách, jejichž výrobky vcházejí do individuální spotřeby“ (Das Kapital, III, 1, 289. Ruský překlad, s. 242)²⁸.

Tato zvýšená spotřeba konstantního kapitálu není ničím jiným než vyšším stupněm rozvoje výrobních sil, vyjádřeným termíny směnné hodnoty, neboť hlavní část rychle se rozvíjejících „výrobních prostředků“ se skládá ze surovin, strojů, nástrojů, budov a všech ostatních zařízení pro velkovýrobu a zvláště pro strojovou výrobu. Je proto zcela při-

rozené, že kapitalistická výroba, která rozvíjí výrobní síly společnosti a vytváří velkovýrobu a strojový průmysl, se vyznačuje mimořádným rozšířením oné části společenského bohatství, která se skládá z výrobních prostředků... „Po této stránce“ (totiž co do výroby výrobních prostředků) „se kapitalistická společnost neliší od divocha naprosto tím, v čem vidí tento rozdíl Senior, který se domnívá, že divoch má zvláštní privilegium vynakládat někdy svou práci tak, že mu nedá žádné výrobky přeměňující se v důchod, tj. ve spotřební předměty. Rozdíl spočívá ve skutečnosti v tomto:

a) Kapitalistická společnost používá větší část roční práce, kterou má k dispozici, na výrobu výrobních prostředků (tedy konstantního kapitálu), jež se nedají rozložit na důchod ani ve formě mzdy, ani ve formě nadhodnoty, nýbrž mohou jen fungovat jako kapitál.

b) Zhotovuje-li divoch luky, šípky, kamenná kladiva, sekery, koše apod., uvědomuje si jasně, že času na to vynaloženého nepoužil k výrobě spotřebních předmětů, tj. že uspokojil svou potřebu výrobních prostředků a nic víc“ (Das Kapital, II, 436. Ruský překlad, 333)²⁹. Toto „jasné uvědomění si“ vlastního vztahu k výrobě zaniklo v kapitalistické společnosti v důsledku fetišismu, který je jí vlastní a který odráží společenské vztahy mezi lidmi jako vztahy mezi výrobky — neboť každý výrobek se přeměňuje ve zboží vyráběné pro neznámého spotřebitele a určené k realizaci na neznámém trhu. A protože jednotlivému podnikateli je naprosto lhostejné, jakého *druhu* předmět vyrábí — neboť každý výrobek poskytuje „důchod“ — zaujali teoretikové v oblasti ekonomie toto povrchní a individuální stanovisko i vůči celé společnosti a to jim zabránilo pochopit proces reprodukce celkového společenského produktu v kapitalistickém hospodářství.

Rozvoj výroby (a tedy i vnitřního trhu) převážně na účet výrobních prostředků vypadá jako paradox a obsahuje nepochybně rozpor. Je to skutečná „výroba pro výrobu“,

rozšiřování výroby bez odpovídajícího rozšíření spotřeby. Není to však rozpor doktríny, nýbrž skutečného života; je to právě rozpor, který odpovídá samé povaze kapitalismu a ostatním rozporům této soustavy společenského hospodářství. Právě toto rozšiřování výroby bez odpovídajícího rozšiřování spotřeby odpovídá také historickému poslání kapitalismu a jeho specifické společenské struktuře: jeho historickým posláním je rozvíjet výrobní síly společnosti; jeho struktura vylučuje, aby těchto technických vymožeností využívaly masy obyvatelstva. Mezi neomezenou tendencí rozšiřovat výrobu, která je příznačná pro kapitalismus, a mezi omezenou spotřebou lidových mas (omezenou jejich proletářským postavením) je zřetelný rozpor. Právě tento rozpor konstatuje také Marx v tezí, které rád uvádějí narodníci jakoby na potvrzení svých názorů o zužování vnitřního trhu, o nepokrokovosti kapitalismu apod. Uvedeme některé z těchto tezí: „Rozpor v kapitalistickém výrobním způsobu: dělníci jsou jako kupci zboží důležití pro trh. Ale jako prodáváče jejich zboží — pracovní síly — má kapitalistická společnost tendenci omezit je na minimum ceny“ (Das Kapital, II, 303)³⁰.

„Podmínky realizace... jsou omezeny proporcionalitou různých výrobních odvětví a spotřební silou společnosti... Ale čím více se rozvíjí produktivní síla, tím více se dostává do rozporu s úzkou základnou, na které spočívají spotřební poměry“ (ibid., III, 1, 225—226)³¹. „Hranice, v nichž jedině může docházet k uchování a zhodnocování kapitálové hodnoty, založenému na vyvlastňování a zbídačování velké masy výrobců, tyto hranice se tudíž neustále dostávají do rozporu s výrobními metodami, kterých musí kapitál k dosažení svého cíle používat a které jsou zaměřeny na neomezené rozšiřování výroby, na výrobu jako samoučel, na bezpodmínečný rozvoj společenských produktivních sil práce... Je-li proto kapitalistický výrobní způsob historickým prostředkem, jímž se rozvíjí materiální produktivní síla a vytváří světový trh, který jí odpovídá, je zároveň

ustavičným rozporem mezi tímto svým historickým úkolem a příslušnými společenskými výrobními vztahy“ (III, 1, 232. Ruský překlad, s. 194)³². „Konečnou příčinou všech skutečných krizí zůstává vždy chudoba a omezená spotřeba mas, která tu stojí proti tendenci kapitalistické výroby rozvíjet výrobní síly tak, jako by hranici jejich rozvoje tvořila jen absolutní spotřební schopnost společnosti“* (III, 2, 21. Ruský překlad, 395)³⁴. Ve všech těchto tezích je konstatován zmíněný rozpor mezi neomezenou tendencí rozšiřovat výrobu a omezenou spotřebou, a nic víc.** Není nic nesignifikantnějšího než vyvozovat z těchto pasáží Kapitálu, že prý Marx nepřipouštěl možnost realizovat nadhodnotu v kapitalistické společnosti, že prý vysvětloval krize nedostatečnou spotřebou atd. Marxův rozbor realizace ukázal, že „oběh mezi konstantním kapitálem a konstantním kapitálem je koneckonců omezen individuální spotřebou“³⁵, avšak týž rozbor odhalil skutečnou povahu této „omezenosti“ a ukázal, že spotřební předměty mají při utváření vnitřního trhu menší úlohu než výrobní prostředky. A pak,

* Právě toto místo citoval proslulý (hérostratovský proslulý) Eduard Bernstein ve svých Předpokladech socialismu^[493] (Die Voraussetzungen etc., Stuttgart 1899, S. 67)³³. Náš oportunist, který se odvrací od marxismu k staré buržoazní ekonomii, si samozřejmě pospíšil prohlásit, že tu jde o rozpor v Marxově teorii krizí, že tento Marxův názor „se nijak zvlášť neliší od Rodbertusovy teorie krizí“. Ve skutečnosti existuje pouze „rozpor“ mezi nároky, které si Bernstein dělá, na jedné straně a jeho bezduchým eklekticismem a neochotou promyslet Marxovu teorii na straně druhé. Nakolik Bernstein nepochopil teorii realizace, vysvítá z jeho vskutku kuriózního tvrzení, že prý obrovský vzrůst masy nadproduktu musí *nevyhnutelně* znamenat vzrůst počtu majetných (čili zvýšení blahobytu dělníků), neboť prý, představte si, sami kapitalisté a jejich „služebnictvo“ (sic! Seite 51–52) nemohou „spotřebovat“ celý nadprodukt! *Pozn. k 2. vyd.*

** Mýlí se pan Tugan-Baranovskij, když se domnívá, že se Marx těmito svými tezemi dostává do rozporu se svým vlastním rozbohem realizace (Mir božij, 1898, č. 6, s. 123, v článku Kapitalismus a trh^[493]). U Marxe žádný rozpor není, neboť i v rozboru realizace se poukazuje na souvislost mezi výrobní a osobní spotřebou.

není nic pošetilejšího než vyvozovat z rozporů kapitalismu, že není možný, že není pokrokový atd., neboť to znamená hledat spásu před nepřijemnou, ale nespornou skutečností v nadoblačných výšinách romantických snů. Rozpor mezi tendencí neomezeně rozšiřovat výrobu a omezenou spotřebou není jediným rozparem kapitalismu, který vůbec nemůže existovat a vyvíjet se bez rozporů. Rozpory kapitalismu svědčí o jeho historicky přechodné povaze, vysvětlují podmínky a příčiny jeho rozkladu a přeměny ve vyšší formu, ale rozhodně nevylučují ani možnost existence kapitalismu, ani jeho pokrokovost vzhledem k dřívějším soustavám společenského hospodářství.*

VII. TEORIE NÁRODNÍHO DŮCHODU

Když jsme vyložili základní teze Marxovy teorie realizace, musíme se ještě stručně zmínit o jejím ohromném významu pro teorii „spotřeby“, „rozdělování“ a „důchodu“ národa. Všechny tyto otázky, zvláště otázka poslední, byly dosud pro ekonomy skutečným kamenem úrazu. Čím více o nich mluvili a psali, tím větší byl zmatek vyplývající ze základní chyby Adama Smitha. Uvedeme zde několik příkladů tohoto zmatku.

Je například zajímavé zmínit se o tom, že Proudhon opakoval v podstatě tutéž chybu, neboť starou teorii jen poněkud jinak formuloval. Tvrdil:

„A (jímž se rozumějí všichni vlastníci, podnikatelé a kapitalisté) začíná podnikat s 10 000 franky, zaplatí jimi předem dělníkům, kteří za to musejí zhotovit výrobky; když A takto přeměnil své peníze ve zboží, musí po ukončení výroby, například po uplynutí roku, přeměnit zboží opět v peníze. Komu prodá své zboží? Samozřejmě dělníkům, neboť

* Srov. K charakteristice ekonomického romantismu. Sismondí a naši domácí sismondovci^[194] (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980. Red.)

ve společnosti jsou pouze dvě třídy: na jedné straně podnikatelé a na druhé straně dělníci. Tito dělníci, kteří obdrželi za produkty své práce 10 000 franků jako mzdu, kterou uhradí nezbytné životní potřeby, musí však nyní zaplatit více než 10 000 franků, totiž navíc za přídavek, který *A* dostává ve formě úroků a jiných zisků, s nimiž na začátku roku počítal: těchto 10 000 franků může dělník uhradit pouze půjčkou, takže upadá do stále větších dluhů a do bídy. Nezbytně musí dojít k jednomu nebo k druhému: buď dělník může spotřebovat 9, ačkoli vyrobil 10, anebo splácí podnikateli jenom svou mzdu, potom však spěje sám podnikatel k bankrotu a upadá do bídy, neboť nedostává zpět úroky z kapitálu, které sám musí přece jen splácet“ (*Diehl*, „Proudhon“, II, 200^[496], citováno podle sborníku *Průmysl*^[318]. *Stati z Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Moskva 1896, s. 101).

Sám čtenář vidí, že je to stále táž obtíž — jak realizovat nadhodnotu — s níž se trápí i pánové V. V. a N. -on. Proudhon to vyjádřil jen poněkud svérázněji. A tato svéráznost formulací ho ještě více sblížuje s našimi narodniky: ti také, stejně jako Proudhon, vidí „obtíž“ právě v realizaci nadhodnoty (podle Proudhonovy terminologie: úroku nebo zisku) a nechápou, že zmatek, který převzali od dřívějších ekonomů, jim brání, aby vysvětlili nejen realizaci nadhodnoty, nýbrž i *konstantního kapitálu*, tj. že jejich „obtíž“ vyúsťuje v nepochopení celého procesu realizace produktu v kapitalistické společnosti.

O této Proudhonově „teorii“ Marx sarkasticky poznamenává:

„Proudhon to není schopen pochopit“ (totiž realizaci produktu v kapitalistické společnosti), „což dokazuje svou nejapnou formulí: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit*“ (dělník nemůže odkoupit svůj vlastní výrobek), „protože ve výrobku je obsažen úrok, který přistupuje k ceně vlastních nákladů (*prix de revient*)“ (*Das Kapital*, III, 2, 379. Ruský překlad, 698 — s chybami)³⁶.

A Marx cituje poznámku, které použil proti Proudhonovi jistý vulgární ekonom, jakýsi Forcade, jenž „zcela správně zevšeobecňuje obtíž, kterou Proudhon vyslovil jen v omezené podobě“. Forcade totiž říkal, že cena zboží obsahuje nejen přebytek nad mzdou, zisk, nýbrž i tu část, která nahrazuje konstantní kapitál. Nemůže tedy ani kapitalista — uzavíral Forcade proti Proudhonovi — odkoupit zboží za svůj zisk (sám Forcade tento problém nejen nevyřešil, ale ani jej nepochopil).

Právě tak ničím nepřispěl k řešení této otázky ani Rodbertus. Kládl sice zvláštní důraz na tezi, že „pozemková renta, zisk z kapitálu a mzda je důchod“*, ale pojem „důchodu“ si vůbec neujasní. Vykládá, jaké by byly úkoly politické ekonomie, kdyby užívala „správné metody“ (I. c., S. 26) a mluví přitom také o rozdělování národního produktu: „Tato věda“ (tj. skutečná „národohospodářská věda“ — podtrženo Rodbertusem) „by měla ukázat, jak z celkového národního produktu je vždy jedna část určena k nahrazení kapitálu spotřebovaného nebo opotřebovaného ve výrobě, druhá část pak jako národní důchod k uspokojení přímých potřeb společnosti a jejich členů“ (ibid., S. 27). I když by to skutečná věda měla ukázat, Rodbertusova „věda“ nic takového neukázala. Čtenář vidí, že Rodbertus pouze slovo za slovem zopakoval Adama Smitha, a dokonce snad ani nezpozoroval, že vlastní otázka tu teprve začíná. Kteří dělníci „nahrazují“ národní kapitál a jak se realizuje jejich produkt, o tom se ani slůvkem nezmínil. Rodbertus shrnuje svou teorii (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle**, S. 32) v jednotlivé poučky a tvrdí o rozdělování národního produktu nejdříve toto: „Renta“ (je známo, že Rodbertus tímto termínem rozuměl to, co je

* Dr. Rodbertus-Jagetzow, Zur Beleuchtung der sozialen Frage [K osvětlení sociální otázky], Berlin 1875, S. 72 u. ff.^[518].

** Tuto novou teorii, kterou stavím proti dosavadním. Red.

běžně nazýváno nadhodnotou) „a mzda jsou tudíž složky, na které se rozpadá produkt, pokud je důchodem“ (S. 33). Tato velmi důležitá výhrada jej však měla přivést k nejpodstatnější otázce: vždyť právě řekl, že se důchodem rozumějí předměty, které slouží „k uspokojení přímých potřeb“. Existují tedy i výrobky, které neslouží k osobní potřebě. Jak se tyto výrobky realizují? — Rodbertus zde nepozoruje žádnou nejasnost, brzy zapomíná na tuto výhradu a mluví přímo o „*dělení produktu na tři složky*“ (mzdu, zisk a rentu) (S. 49—50 aj.). Rodbertus tedy v podstatě zopakoval učení Adama Smitha i s jeho základní chybou a v otázce důchodu nic nevysvětlil. Slibování nové, ucelené a lepší teorie *rozdělování národního produktu** bylo planou frází. Ve skutečnosti nedospěl Rodbertus v teorii této otázky ani o krůček dál; jak zmatené byly jeho představy o „důchodu“, ukazují jeho obšrné úvahy ve čtvrtém sociálním dopise von Kirchmannovi (Das Kapital, Berlin 1884) o tom, mají-li se *peníze* počítat k národnímu důchodu a pochází-li mzda z kapitálu anebo z důchodu — úvahy, o nichž se Engels vyjádřil, že „patří do oblasti scholastiky“ (Vorwort k II. dílu Kapitálu, S. XXI)**.³⁷

Až dodnes panuje v představách ekonomů o národním důchodu naprostý zmatek. Tak například když Herkner v článku *Krise* v Handwörterbuch der Staatswissenschaften (citovaný sborník, S. 81) mluví o realizaci produktu v kapitalistické společnosti — v § 5 — *Rozdělování*), pokládá za „zdařilou“ úvahu K. H. Raua, který však jen

* Ibid., S. 32: „...bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der *Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen“. („...jsem nucen připojit k tomuto nástinu lepší metody ještě alespoň ucelenou teorii *rozdělování národního produktu*, odpovídající této lepší metodě“. *Red.*)

** Proto nemá absolutně pravdu K. Diehl, když říká, že Rodbertus vypracoval „novou teorii rozdělování důchodu“ (Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Art. „Rodbertus“, B. V, S. 448).

opakuje chybu Adama Smitha, protože rozděluje celkový produkt společnosti na důchody. R. Meyer ve svém článku o „důchodu“ (tamtéž, s. 283n.) uvádí zmatené definice A. Wagnera (který také opakuje chybu A. Smitha) a otevřeně přiznává, že „je obtížné odlišit důchod od kapitálu“ a že „nejobtížnější je rozlišit výnos (Ertrag) a důchod (Einkommen)“.

Vidíme tedy, že ekonomové, kteří tolik vykládali a vykládají o tom, že si klasikové (i Marx) dost nevěšovali „rozdělování“ a „spotřeby“, nedokázali ani v nejmenším objasnit nejzákladnější otázky „rozdělování“ a „spotřeby“. Je to také pochopitelné, protože nemůžeme mluvit o „spotřebě“, dokud jsme nepochopili proces reprodukce celkového společenského kapitálu a nahrazování jednotlivých složek společenského produktu. Na tomto případě se znovu potvrdilo, jak nesmyslné je vytvářet z „rozdělování“ a „spotřeby“ jakési samostatné vědecké disciplíny odpovídající jakýmsi samostatným procesům a jevům hospodářského života. Politická ekonomie se vůbec nezabývá „výrobou“, nýbrž společenskými vztahy lidí ve výrobě, společenským výrobním způsobem. Jakmile jsou tyto společenské vztahy objasněny a prozkoumány do všech důsledků, je *tím* určeno i místo každé třídy ve výrobě, a tedy její podíl na národní spotřebě. Problém, před nímž klasická politická ekonomie zůstala stát a jemuž se ani o vlásek nepřiblížili všichni ti specialisté v otázkách „rozdělování“ a „spotřeby“, vyřešila teorie, která přímo navazuje právě na klasiky a podrobně analyzuje výrobu kapitálu, individuálního i společenského.

Otázka „národního důchodu“ a „národní spotřeby“, která je naprosto neřešitelná, pokud je vytyčována sama o sobě, a která plodí pouze scholastické úvahy, definice a klasifikace, může být zcela vyřešena, jakmile je rozebrán proces výroby celkového společenského kapitálu. A nejen to: tato otázka přestává být samostatnou otázkou, jakmile je objasněn vztah národní spotřeby k národnímu produktu

a realizace každé jednotlivé složky tohoto produktu. Zbývá pouze *pojmenovat* tyto jednotlivé složky.

„Nechceme-li si věc zkomplikovat zbytečnými obtížemi, musíme rozlišovat hrubý výnos (Rohertrag) a čistý výnos od hrubého důchodu a čistého důchodu.

Hrubý výnos neboli hrubý výrobek je celý reprodukováný výrobek...

Hrubý důchod je část hodnoty (a část brutto výrobku neboli hrubého výrobku jí měřená — Bruttoprodukt oder Rohprodukt), která zbývá po odečtení části hodnoty (a jí měřené části výrobku) celkové výroby, nahrazující konstantní kapitál zálohovaný do výroby a výrobou pohlcený. Hrubý důchod se tedy rovná mzdě (čili části výrobku, která je určena k tomu, aby se zase stala důchodem dělníka) + zisku + rentě. Čistý důchod je naproti tomu nadhodnota, a tudíž nadprodukt, který zbývá po odečtení mzdy; představuje tedy ve skutečnosti nadhodnotu, kterou kapitál realizoval a o kterou se musí kapitalisté dělit s pozemkovými vlastníky (a nadprodukt měřený touto nadhodnotou).

...Vezmeme-li důchod celé společnosti, skládá se národní důchod ze mzdy plus zisku plus renty, tedy z hrubého důchodu. Ale i to je jen abstrakce, protože celá společnost se na základě kapitalistické výroby staví na kapitalistické stanovisko a považuje tedy za čistý důchod jen důchod, který se rozkládá na zisk a rentu“ (III, 2, 375—376; ruský překlad, s. 695—696).³⁸

Objasnění procesu realizace vneslo tedy jasno i do otázky důchodu, neboť byla vyřešena základní obtíž, která bránila porozumět tomu, že „co je pro jednoho důchodem, je pro druhého kapitálem“³⁹, že produkt, který se skládá z předmětů osobní spotřeby a který se úplně rozpadá na mzdu, zisk a rentu, může v sobě ještě obsahovat konstantní část kapitálu, která se nikdy nemůže stát důchodem. Rozbor realizace v třetím oddílu II. dílu Kapitálu tyto otázky úplně vyřešil a Marx v závěrečném oddílu III. dílu

Kapitálu, věnovaném otázce „důchodů“, mohl již jen pojmenovat jednotlivé části společenského produktu a odvolat se na tento rozbor v II. dílu.*

VIII. PROČ POTŘEBUJE KAPITALISTICKÝ NÁROD ZAHRANIČNÍ TRH?

V souvislosti s vyloženou teorií realizace produktu v kapitalistické společnosti může vyvstat otázka, zda tato teorie není v rozporu s tezí, podle níž se kapitalistický národ nemůže obejít bez zahraničních trhů.

Musíme si připomenout, že uvedený rozbor realizace produktu v kapitalistické společnosti vycházel z předpokladu, že neexistuje zahraniční obchod: o tomto předpokladu jsme se již zmínili a ukázali jsme, že je při takovém rozboru *nezbytný*. Je zřejmé, že dovoz a vývoz výrobků by věc pouze zkomplikoval a k objasnění otázky by nijak nepřispěl. Chyba pánů V. V. a N. -ona tkví právě v tom, že chtějí pomocí zahraničního obchodu *vysvětlit* realizaci nadhodnoty: toto poukazování na zahraniční trh však vůbec nic nevysvětluje, zastírá pouze jejich teoretické chyby; to na jedné straně. Na druhé straně jim umožňuje, aby se pomocí těchto chybných „teorií“ vyhnuli nutnosti *vysvětlit* fakt vývoje vnitřního trhu pro ruský kapitalismus**. „Zahraníční trh“ je pro ně pouze výmluva, která zastírá

* Viz Das Kapital, III, 2, VII. Abschnitt: Die Revenuen [Důchody], kap. 49: Zur Analyse des Produktionsprozesses [K rozboru výrobního procesu], (ruský překlad, s. 688—706). Marx zde poukazuje i na okolnosti, které zabránily dřívějším ekonomům porozumět tomuto procesu (s. 379—382. Ruský překlad, s. 698—700)⁴⁰.

** Pan Bulgakov v citované knize velmi správně poznamenává: „Až dosud se bavlnářská výroba počítající s rolnickým trhem nepřetržitě rozvíjí, takže onen absolutní pokles národní spotřeby...“ (o němž mluví pan N. -on) „...je myslitelný pouze teoreticky“ (s. 214—215).

rozvoj kapitalismu (a tedy i trhu) v zemi, výmluva tím vhodnější, že je také zbavuje nutnosti prozkoumat fakta dokazující, že ruský kapitalismus dobývá zahraniční trhy.*

Nezbytnost zahraničního trhu pro kapitalistickou zemi není vůbec dána zákony realizace společenského produktu (zvláště pak nadhodnoty), ale za prvé tím, že kapitalismus je pouze výsledkem široce rozvinutého *oběhu* zboží, který přesahuje hranice státu. Proto si nemůžeme představit kapitalistický národ bez zahraničního obchodu, a takový národ ani neexistuje.

Jak čtenář vidí, je tato příčina povahy historické. A narodníci by ji nemohli odbýt několika otřepanými frázemi o tom, že „kapitalisté nemohou spotřebovat nadhodnotu“. Kdyby se otázkou zahraničního trhu skutečně chtěli zabývat, museli by prozkoumat dějiny vývoje zahraničního obchodu, dějiny vývoje oběhu zboží. A kdyby tyto dějiny prozkoumali, nemohli by pak lícit kapitalismus jako náhodné odbočení z cesty.

Za druhé, vzájemný soulad mezi jednotlivými složkami společenské výroby (pokud jde o hodnotu i naturální formu), kterou teorie reprodukce společenského kapitálu nutně předpokládala a která ve skutečnosti vzniká pouze jako průměrná veličina mnoha neustálých výkyvů, tento vzájemný soulad je v kapitalistické společnosti ustavičně porušován izolovaností jednotlivých výrobců, kteří pracují pro neznámý trh. Různá průmyslová odvětví, která jsou si navzájem „trhem“, se nerozvíjejí rovnoměrně, ale vzájemně se předstihují a přitom vyspělejší průmyslová odvětví hledají zahraniční trh. To nikterak neznamena, že „kapitalistický národ nemůže realizovat nadhodnotu“, jak je ochoten hlubokomyslně vyvozovat narodník. Ukazuje to pouze na neproporcionálnost rozvoje jednotlivých výrobních odvětví. Při *jiném* rozdělení národního kapitálu by

* *Volgin* [G. V. Plechanov], Zdůvodnění narodnictví v pracích pana Voroncova, Petrohrad 1896, s. 71—76^[287].

totéž množství výrobků mohlo být realizováno uvnitř země. Avšak k tomu, aby kapitál opustil jednu oblast průmyslu a přelil se do druhé, je nezbytná krize v této oblasti. A jaké důvody mohou tedy udržet kapitalisty, kterým taková krize hrozí, aby nehledali zahraniční trh, aby nežádali subvence a prémie k usnadnění vývozu atd.?

Za třetí. Zákonem předkapitalistických výrobních způsobů je opakování výrobního procesu v dosavadním rozsahu a na dosavadním technickém základě; tak je tomu u statkářského robotního hospodářství, u naturálního rolnického hospodářství a u řemeslné výroby malovýrobců. Naproti tomu zákonem kapitalistické výroby je ustavičné přetváření způsobů výroby a neomezený růst rozsahu výroby. Za dřívějších způsobů výroby mohly hospodářské jednotky existovat po celá staletí, aniž se měnil jejich ráz a velikost, aniž překračovaly rámec statkářské votčiny*, rolnické vesnice nebo nevelkého místního trhu pro vesnické řemeslníky a drobné průmyslové výrobce (takzvané domácké výrobce). Naproti tomu kapitalistický podnik nevyhnutelně přerůstá hranice obce, místního trhu, kraje a později i státu. A protože izolovanost a uzavřenost států byla již prolomena oběhem zboží, je přirozenou snahou a nutností každého kapitalistického průmyslového odvětví „hledat zahraniční trh“.

Nutnost hledat zahraniční trh tedy vůbec nedokazuje neopodstatněnost kapitalismu, jak to rádi líčí narodničtí ekonomové. Právě naopak. Tato nutnost názorně dokazuje pokrokové historické poslání kapitalismu, který odstraňuje někdejší izolovanost a uzavřenost hospodářských soustav (a tedy i omezenost duchovního a politického života) a spojuje všechny země světa v jediný hospodářský celek.

Z toho vidíme, že dvě poslední příčiny, dokazující nutnost zahraničního trhu, mají opět historickou povahu. Abychom je rozebrali, musíme prozkoumat každé jednot-

* Dědičný šlechtický statek. *Čes. red.*

livé průmyslové odvětví, jeho rozvoj, jeho přeměnu v kapitalistické průmyslové odvětví — zkrátka musíme vzít v úvahu *fakta* o vývoji kapitalismu u nás — a pak se nebudeme divit, že narodníci využívají každé příležitosti, aby se uchýlili před těmito fakty pod ochranu laciných (a nic neříkajících) frází o „nemožnosti“ jak vnitřního, tak i zahraničního trhu.

IX. ZÁVĚRY Z I. KAPITOLY

Shrneme nyní rozebrané teoretické teze, jež se přímo týkají vnitřního trhu.

1. Základním procesem při vytváření vnitřního trhu (tj. při rozvíjení zbožní výroby a kapitalismu) je společenská dělba práce. Spočívá v tom, že se od zemědělství postupně oddělují jednotlivé druhy zpracování surovin (a různé úkony při tomto zpracování) a vznikají samostatná průmyslová odvětví, která své výrobky (nyní už *zboží*) směňují za výrobky zemědělské. Tak se zemědělství samo stává průmyslem (tj. výrobou zboží) a probíhá v něm též proces specializace.

2. Bezprostředním závěrem z předcházející teze je onen zákon každého rozvíjejícího se zbožního hospodářství, a tím spíše hospodářství kapitalistického, podle něhož průmyslové (tj. nezemědělské) obyvatelstvo početně roste rychleji než obyvatelstvo zemědělské a způsobuje odchod stále většího počtu obyvatelstva ze zemědělství do zpracovatelského průmyslu.

3. Oddělení bezprostředního výrobce od výrobních prostředků, tj. jeho vyvlastnění, jež znamená přechod od prosté výroby zboží k výrobě kapitalistické (a je nezbytnou podmínkou tohoto přechodu), *vytváří* vnitřní trh. Proces *vytváření* vnitřního trhu probíhá dvěma směry: na jedné straně se *výrobní prostředky*, od nichž „se osvobozuje“ malovýrobce, mění v rukou nového vlastníka v kapitál, slouží

k výrobě zboží a samy se tedy mění ve zboží. A tak dokonce prostá reprodukce těchto výrobních prostředků teď už vyžaduje, aby byly koupeny (dříve byly tyto výrobní prostředky reprodukovány většinou v naturální formě a zčásti byly zhotovovány doma), tj. vyžaduje si vznik trhu výrobních prostředků, a dále přeměňuje ve zboží i výrobek vyráběný těmito výrobními prostředky. Na druhé straně se *životní prostředky* pro tohoto malovýrobce stávají věcnými prvky variabilního kapitálu, tj. peněžní částky, kterou podnikatel (ať už vlastník půdy, zprostředkovatel sezónních dělníků, dřevařský podnikatel či továrník atd.) vydává na najímání dělníků. A tak se tyto životní prostředky teď mění rovněž ve zboží, tj. vytvářejí vnitřní trh spotřebních předmětů.

4. Realizaci produktu v kapitalistické společnosti (a tedy i realizaci nadhodnoty) nemůžeme vysvětlit, dokud si neujasníme, že za prvé se společenský produkt právě tak jako individuální produkt podle své hodnoty nerozpadá na dvě, ale na tři části (na konstantní kapitál + variabilní kapitál + nadhodnotu, a ne pouze na variabilní kapitál + nadhodnotu, jak učil Adam Smith a celá pozdější politická ekonomie před Marxem) a že za druhé podle své naturální formy musí být společenský produkt rozdělen na dvě velké skupiny: na výrobní prostředky (spotřebovávané ve výrobě) a na spotřební předměty (spotřebovávané jednotlivci). Tyto základní teoretické teze stanovil Marx a tím dokonale objasnil proces realizace produktu a zvláště nadhodnoty v kapitalistické výrobě a dokázal, že je naprosto nesprávné spojovat zahraniční trh s otázkou realizace.

5. Marxova teorie realizace osvětlila i otázku národní spotřeby a národního důchodu.

Z dosavadního výkladu přirozeně vyplývá, že sama otázka vnitřního trhu neexistuje jako zvláštní a samostatná otázka, která nezávisí na stupni vývoje kapitalismu. Proto také Marxova teorie nikde a nikdy tuto otázku nevytyčuje samu o sobě. Vnitřní trh se objevuje tehdy, když se obje-

vuje zbožní hospodářství; vytváří se rozvojem tohoto zbožního hospodářství a stupeň rozčleněnosti společenské dělby práce určuje úroveň jeho rozvoje; rozšiřuje se přenesením zbožního hospodářství z výrobků na pracovní sílu, a v té míře, v jaké se pracovní síla stává zbožím, zachvacuje kapitalismus celou výrobu v zemi a rozvíjí se hlavně na účet výrobních prostředků, které zaujmají v kapitalistické společnosti stále důležitější místo. „Vnitřní trh“ pro kapitalismus vytváří sám rozvíjející se kapitalismus, který prohlubuje společenskou dělbu práce a rozkládá bezprostřední výrobce na kapitalisty a dělníky. Stupeň rozvoje vnitřního trhu je stupněm rozvoje kapitalismu v zemi. Mluvit o rozsahu vnitřního trhu nezávisle na stupni rozvoje kapitalismu (jak to dělají narodničtí ekonomové) není správné.

Proto také otázka, jak se vytváří vnitřní trh pro ruský kapitalismus, vyúsťuje v otázku: Jak a jakým směrem se vyvíjejí různé stránky ruského národního hospodářství, jak tyto různé stránky spolu souvisejí a jak jsou na sobě závislé?

Další kapitoly budou tedy věnovány zkoumání údajů obsahujících odpověď na tyto otázky.

ROZKLAD ROLNICTVA

Viděli jsme, že základem vytváření vnitřního trhu je za kapitalistické výroby proces rozkladu drobných zemědělců na zemědělské podnikatele a dělníky. Téměř každý spis o hospodářském postavení ruského rolnictva v reformním období poukazuje na tzv. „diferenciaci“ rolnictva. Naším úkolem proto bude prozkoumat hlavní rysy tohoto jevu a určit jeho význam. V následujícím výkladu použijeme údajů zemstevní statistiky o soupisu zemědělských usedlostí.⁴¹

I. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY
O NOVORUSKU*

Pan V. Postnikov ve svém spise Jihoruské rolnické hospodářství^[301] (Moskva 1891)⁴² shromáždil a zpracoval zemstevní statistické údaje o Tavridské a částečně též o Chersonské a Jekatěrinoslavské gubernii**. V literatuře o rozkladu rolnictva si tento spis zaslouží přední místo; pokládáme tedy za nutné shrnout údaje shromážděné panem

* Novorusko — kraj na jižní Ukrajině při pobřeží Černého moře, připojený k Rusku koncem 18. století po porážce Krymského chanátu. Úrodná stepní půda tohoto kraje byla hojně kolonizována. *Čes. red.*

** Předrevoluční carské Rusko se administrativně dělilo na gubernie; nižší správní jednotkou byly újezdy, rozlohou značně větší než naše okresy; újezdy se dělily na volosti. *Čes. red.*

Postnikovem podle systému, který jsme zvolili, a doplnit je místy údaji ze sborníků zemstev. Tavridští zemstevní statistikové roztrídili rolnické usedlosti podle výměry osevní plochy; je to velmi vhodný způsob, který umožňuje přesně posoudit *hospodářství* každé skupiny, neboť tu jde o převážně obilnářský kraj s extenzivním zemědělstvím. Uvádíme celkové údaje o hospodářských skupinách tavidského rolnictva*.

Skupiny rolníků	V dněperském újezdu			Ve všech 3 újezdech				
	Na 1 usedlost připadá			Na 1 usedlost připadá		Na 1 usedlost připadá		Na 1 usedlost připadá
	Procento z celkového počtu usedlostí	osob obojího pohlaví	pracovníků mužského pohlaví	Procento z celkového počtu usedlostí	Průměrná rozloha osevní plochy 1 usedlosti (děsj.)	Celková osevní plocha (děsj.)	Totěž z celkové plochy v %	Procento z celkového počtu usedlostí
I. Neosévající	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—	
II. Osévající méně než 5 děsj.	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34 070	2,4	12,1 40,2
III. Osévající 5—10 děsj.	20	5,4	1,2	21	8,0	140 426	9,7	
IV. Osévající 10—25 děsj.	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6	37,6 39,2
V. Osévající 25—50 děsj.	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3	50,3 20,6
VI. Osévající přes 50 děsj.	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0	
<i>Celkem</i>	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100	

Osevní plocha je rozdělena velmi nerovnoměrně: $\frac{2}{5}$ celkového počtu usedlostí (v nichž žijí asi $\frac{3}{10}$ obyvatelstva, neboť rodiny jsou zde menší než v průměru) soustřeďují přibližně $\frac{1}{8}$ veškeré osevní plochy a patří k málo osévajícím, chudé skupině, která nemůže uhradit své potřeby důcho-

* Uvedené údaje se týkají převážně tří severních vnitrozemských újezdů Tavridské gubernie: berďanského, melitopolského a dněperského, nebo jen dněperského.

dem z vlastního hospodářství. K střednímu rolnictvu patří rovněž asi $\frac{2}{5}$ celkového počtu usedlostí, které hradí své průměrné výdaje důchodem z půdy (pan Postnikov má za to, že k úhradě průměrných výdajů rodiny je zapotřebí 16—18 děšjatin osevní plochy). Konečně zámožné rolnictvo (asi $\frac{1}{5}$ usedlostí a $\frac{3}{10}$ obyvatelstva) vlastní přes polovinu veškeré osevní plochy, přitom rozloha osevní plochy připadající na jednu usedlost jasně ukazuje „obchodní“, tržní charakter zemědělského hospodářství této skupiny. Aby pan Postnikov správně určil rozsah tohoto tržního zemědělského hospodářství v různých skupinách, používá takového postupu, že z celkové osevní plochy hospodářství vyčleňuje tyto plochy: vyživovací (poskytuje produkt k obživě rodiny a zemědělských dělníků), pícninovou (poskytuje píci pro dobytek) a hospodářskou (pěstování osiva, zastavěné plochy aj.) a stanoví tak rozlohu *tržní čili obchodní* plochy, jejíž produkt je určen k prodeji. Ukazuje se, že ve skupině s 5—10 osévanými děšjatinami zůstává pro tržní produkt pouze 11,8 % osevní plochy, zatímco při rozšiřování osevní plochy (podle skupin) stoupá toto procento takto: 36,5 %—52 %—61 %. Zámožné rolnictvo (dvě nejvyšší skupiny) se tedy zabývá již tržním zemědělstvím a má ročně 574—1500 rublů hrubého peněžního důchodu. Toto tržní zemědělství přechází už v kapitalistické, protože osevní plocha u zámožných rolníků převyšuje pracovní normu rodiny (tj. takové množství půdy, které může rodina obdělávat vlastními silami) a nutí je *najímat dělníky*; podle autorova výpočtu najímá zámožné rolnictvo ve třech severních újezdech Tavridské gubernie přes 14 000 zemědělských dělníků. Naproti tomu chudé rolnictvo „uvolňuje pracovníky“ (přes 5000), tj. prodává svou pracovní sílu, neboť důchod ze zemědělství činí například ve skupině s 5—10 osévanými děšjatinami jen asi 30 rublů na usedlost*.

* Pan Postnikov správně poznamenává, že ve skutečnosti jsou rozdíly mezi skupinami, pokud jde o výši peněžního důchodu z půdy, mnohem

Jsme tu tedy svědky právě toho procesu vytváření vnitřního trhu, o kterém se v teorii kapitalistické výroby říká: „vnitřní trh“ roste jednak proto, že se ve zboží proměňuje produkt tržního, podnikatelského zemědělství; jednak proto, že se ve zboží přeměňuje pracovní síla prodávaná nemajetnými rolníky.

Abychom se mohli s tímto jevem seznámit blíže, podíváme se, jaká je situace v jednotlivých skupinách rolnictva. Začneme nejvyšší skupinou. Uvedeme údaje o držbě a užívání půdy:

<i>Dněperský újezd Tauridské gubernie</i>					
Na jednu usedlost připadá orné půdy (v děsj.)					
Skupiny usedlostí		přídělové**	koupené	zpačtované	celkem
I. Neosévající		6,4	0,9	0,1	7,4
II. Osévající					
méně než	5 děsj.	5,5	0,04	0,6	6,1
III. Osévající	5—10 „	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. „	10—25 „	12,5	0,6	5,8	18,9
V. „	25—50 „	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. „ přes	50 „	17,4	30,0	44,0	91,4
<i>Průměrně</i>		11,2	1,7	7,0	19,9

Vidíme tedy, že zámožné rolnictvo, i když je nejlépe zabezpečeno přídělovou půdou, obhospodařuje převážnou část koupené a zpačtované půdy a mění se v malé vlastníky půdy a farmáře.* Podle místních cen se na pachtovné za 17—44 děsjatin ročně vydává asi 70—160 rublů. Zde už jde o jasnou obchodní operaci: půda se stává zbožím, „strojem na peníze“.

větší, neboť ve výpočtech se předpokládají: 1. stejné výnosy a 2. stejná cena prodávaného obilí. Ve skutečnosti však mají zámožní rolníci vyšší výnosy a obilí prodávají výhodněji.

* Je třeba poznamenat, že poměrně značné množství koupené půdy u skupiny neosévajících lze vysvětlit tím, že do této skupiny byli zahrnuti drobní obchodníci, majitelé průmyslových podniků aj. Směšování podobných „rolníků“ se zemědělci je běžným nedostatkem zemstevní statistiky. O tomto nedostatku se ještě zmíníme.

Všimněme si dále údajů o živém a mrtvém inventáři:

Skupiny usedlostí	Ve 3 újezdech Tauridské gubernie				V dněperském újezdu	
	na jednu usedlost připadá kusů dobytka			usedlosti bez tažného dobytka v %	na jednu usedlost připadá inventáře*	
	tažného	ostatního	celkem		dopravního	orného
I. Neosévající	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. Osévající méně než 5 dějs.	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. Osévající 5—10 „	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. „ 10—25 „	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. „ 25—50 „	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. „ přes 50 „	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
<i>Průměrně</i>	3,1	4,5	7,6	15,0		

* Dopravní inventář — bryčky, vozy, kryté povozy atd. Orný inventář — pluh, bukery (extirpátory) aj.

Zámožní rolníci mají mnohem více inventáře než chudí, a dokonce i než střední rolníci. Stačí se podívat na tuto tabulku a hned pochopíme, jak zcela fiktivní jsou „průměrná“ čísla, s nimiž se u nás s takovou oblibou operuje, když se mluví o „rolnictvu“. Vedle tržního pěstování plodin se zdejší rolnická buržoazie věnuje i tržnímu dobytkářství, zejména chovu hruborouných ovcí. Pokud jde o mrtvý inventář, uvedeme ještě údaje o zdokonaleném náradí ze statistických sborníků zemstev.* Z celkového počtu žacích strojů a sekaček (3061) má 2841, tj. 92,8 %, rolnická buržoazie (1/5 všech usedlostí).

Je zcela přirozené, že *zemědělství* zámožného rolnictva i po *technické stránce* značně převyšuje průměr (větší výměra hospodářství, početnější inventář, volné peněžní prostředky

* Sborník statistických údajů o melitopolském újezdu, Simferopol 1885 (I. sv. Sborníku statistických údajů o Tauridské gubernii)**; Sborník statistických údajů o dněperském újezdu, sv. II, Simferopol 1886[***].

v hotovosti atd.), vždyť zámožní rolníci „osévají pole dříve, lépe využívají příznivého počasí, sejí do vlhčí půdy“, obilí sklízejí včas; při svozu ihned mlátí atd. Je také přirozené, že výdaje na výrobu zemědělských produktů klesají (na jednotku produktu) se zvětšováním výměry hospodářství. Pan Postnikov dokazuje toto tvrzení zvláště podrobně a používá tohoto propočtu: stanoví počet pracovníků (včetně najatých), počet kusů tažného dobytka, náradí apod. připadající na 100 děsjatin osevní plochy v jednotlivých skupinách rolnictva. Ukazuje se, že tento počet klesá se zvětšováním výměry hospodářství. Například ve skupině osévající méně než 5 děsjatin připadá na 100 děsjatin přídělivé půdy 28 pracovníků, 28 kusů tažného dobytka, 4,7 pluhu a bukeru, 10 bryček, kdežto ve skupině usedlostí osévajících přes 50 děsjatin 7 pracovníků, 14 kusů tažného dobytka, 3,8 pluhu a bukeru, 4,3 bryčky. (Upouštíme od podrobnějších údajů o všech skupinách a odkazujeme ty, kdo se zajímají o podrobnosti, na knihu pana Postnikova). Autor závěrem zobecňuje: „Se zvětšujícím se rozsahem hospodářství a výměrou orné půdy tedy výdaje rolníků na pracovní síly, lidi a dobytek, tato hlavní výdajová položka v zemědělství, progresívně klesají a u skupin s velkou výměrou půdy jsou na děsjatinu osevní plochy téměř o polovinu menší než u skupin s malou výměrou orné půdy“ (s. 117 citovaného spisu). Tento zákon vyšší produktivity, a tím i větší stability velkých rolnických hospodářství, pokládá pan Postnikov zcela oprávněně za velmi důležitý a dokazuje jeho platnost velice podrobnými údaji nejen o Novorusku, nýbrž i o středoruských guberniích*.

* „Zemstevní statistika nesporně dokazuje, že čím je rolnické hospodářství větší, tím je na danou plochu orné půdy zapotřebí méně inventáře, méně pracovních sil a tažného dobytka“ (s. 162 citovaného spisu).

Pro zajímavost se zmíníme, jak se tento zákon projevil v úvahách pana V. V. V článku, který jsme už citovali (Věstník Jevropy, 1884, č. 7), provádí toto srovnání: ve středoruském černozemním pásmu připadá u rolníka na jednoho koně 5—7—8 děsjatin orné půdy, zatímco „podle trojhonného osevního postupu“ se předpokládá 7—10 děsjatin

Tento zákon, jehož důsledkem je vytlačování středního a chudého rolnictva rolnickou buržoazií, se musí projevit tím výrazněji, čím více proniká zbožná výroba do zemědělství a čím více tedy sílí konkurence mezi zemědělci, boj o půdu a boj za hospodářskou samostatnost. Nutno jen poznamenat, že technický pokrok se v zemědělství projevuje jinak, pokud jde o celou soustavu zemědělství, a jinak, pokud jde o obdělávání půdy. Může-li se tento pokrok projevit v obilnářství a v extenzivním obdělávání půdy pouhým rozšířením osevní plochy a snížením počtu pracovníků, stavu dobytka apod. na jednotku osevní plochy, pak v dobytkařství nebo při pěstování průmyslových plodin a při přechodu k intenzivnímu zemědělství se tento pokrok může projevit například v pěstování okopanin, které vyžadují větší množství pracovníků na jednotku osevní plochy, nebo v zavedení chovu dojníc, v setí pícnin atd. apod.

K charakteristice nejvyšší skupiny rolnictva je třeba ještě dodat, že značně používá námezdní práce. Porovnejme údaje ze tří újezdů Tavrijské gubernie: [viz tabulku na s. 76. *Red.*]

Pan V. V. o tom uvažoval v citovaném článku takto: srovnával procentový podíl hospodářství se zemědělskými dělníky na celkovém počtu rolnických usedlostí a došel k tomuto závěru: „Počet rolníků, kteří používají k obdělávání půdy námezdní práce, je v porovnání s celkovým počtem obyvatelstva zcela mizivý: jen 2 až 3, nanejvýš 5 hospodářů ze 100 jsou představiteli kapitalismu v země-

(Batalinův Kalendář^[11]). „Na to, že část obyvatelstva této oblasti Ruska nemá koně, je tedy třeba pohlížet do jisté míry jako na obnovení normálního poměru mezi počtem kusů tažné dobytky a plochou obdělávané půdy“ (s. 346 citovaného článku). Ožebračení rolnictva vede tedy k pokroku v zemědělství. Kdyby pan V. V. věnoval pozornost nejen agronomické, ale i sociálně ekonomické stránce tohoto procesu, poznal by, že je to pokrok kapitalistického zemědělství, protože „obnovení normálního poměru“ mezi tažným dobytkem a ornou půdou dosahují buď statkáři, kteří si pořizují vlastní inventář, nebo rolníci, kteří osévají velké plochy, tj. rolnická buržoazie.

Skupiny usedlostí		Podíl usedlostí se zemědělskými dělníky v %	Podíl skupiny na celkové osevní ploše v %
I. Neosévající		3,8	—
II. Osévající			
méně než	5 děsj.	2,5	2
III. Osévající	5—10 „	2,6	10
IV. Osévající	10—25 „	8,7	38
V. Osévající	25—50 „	34,7	34
VI. Osévající přes	50 „	64,1	16
<i>Celkem</i>		12,9	100

dělství; to“ (rolnické hospodářství se zemědělskými dělníky v Rusku) „není systém pevně zakořeněný v současném hospodářském životě, nýbrž náhodný jev, který se vyskytoval i před 100 a 200 lety“ (Věstník Jevropy, 1884, č. 7, s. 332). Jaký smysl má srovnávat počet hospodářství najímajících zemědělské dělníky s celkovým počtem „rolnických“ hospodářství, pokud jsou do „rolnických“ započítávána i hospodářství zemědělských dělníků? Vždyť podobným způsobem bychom se mohli vypořádat i s kapitalismem v ruském průmyslu: stačilo by jen porovnat procento rodin zabývajících se průmyslovou výrobou, které zaměstnávají námezdní dělníky (tj. rodin větších či menších továrníků) s celkovým počtem rodin v Rusku zabývajících se průmyslovou výrobou a dostali bychom jejich „zcela mizivý“ poměr vůči „všemu lidu“. Mnohem správnější je porovnávat počet hospodářství se zemědělskými dělníky s počtem skutečně samostatných hospodářství, tj. hospodářství rolníků, kteří se živí jenom zemědělstvím a neprodávají svou pracovní sílu. Dále pan V. V. pozapomněl na jednu maličkost: že totiž hospodářství se zemědělskými dělníky patří k hospodářstvím největším: „vcelku i v průměru“ „mizivé“ procento hospodářství se zemědělskými dělníky je velmi úctyhodné (34—64 %) u zámožného rolnictva, které vyrábí přes polovinu veškeré produkce a produkuje velké množství obilí na prodej. Můžeme proto považovat za nesmysl takové tvrzení, podle něhož toto hospodářství

se zemědělskými dělníky je „náhodný jev“, známý už před 100—200 lety! Konečně jen ten, kdo ignoruje skutečné zvláštnosti zemědělství, může při posuzování „rolnického kapitalismu“ brát v úvahu pouze zemědělské dělníky, tj. stálé dělníky, a opomíjet nádeníky. Je známo, že najímání nádeníků má v zemědělství zvlášť velký význam.*

Přecházíme k nejnižší skupině. Skládá se z neosévajících a málo osévajících rolníků; „v jejich hospodářském postavení není velký rozdíl... jedni i druhí buď pracují jako zemědělství dělníci u svých sousedů, nebo si opatřují vedlejší výdělek, nejčastěji v zemědělství“ (s. 134 citovaného spisu), tj. patří k vesnickému proletariátu. Musíme podotknout, že například v dněperském újezdu je v nejnižší skupině 40 % zemědělských usedlostí, ale jen 39 % z celkového počtu usedlostí nemá orné nářadí. Kromě prodeje své pracovní síly má vesnický proletariát důchod z propachtování své přídělivé půdy:

Skupiny usedlostí	Dněperský újezd	
	Procento	
	hospodářů propachtovávajících přídělivou půdu	propachtované přídělivé půdy
I. Neosévající	80	97,1
II. Osévající méně než 5 děsj.	30	38,4
III. Osévající 5—10 „	23	17,2
IV. „ 10—25 „	16	8,1
V. „ 25—50 „	7	2,9
VI. „ přes 50 „	7	13,8
<i>V celém újezdu</i>	25,7	14,9

* Klasickou zemí zemědělského kapitalismu je Anglie. A v této zemi nemá 40,8 % farmářů námezdní dělníky; 68,1 % farmářů nemá více než dva dělníky; 82 % farmářů nemá více než 4 dělníky (*Janson, Srovnávací statistika, sv. II, s. 22—23*[492]. Citováno podle *Kablukova, Problém dělníků v zemědělství, s. 16*[137]). Byl by to špatný ekonom, kdo by zapomněl na masu vesnických proletářů, kteří se dávají najímat za denní mzdu, neusedlých i usedlých, tj. nacházejících „výdělek“ ve svých vesnicích.

Celkem bylo ve třech újezdech Tavridské gubernie (v letech 1884—1886) propachtováno 25 % veškeré rolnické orné půdy, přitom však není do tohoto procenta započtena půda, která nebyla propachtována rolníkům, ale raznočincům. V těchto třech újezdech propachtovává půdu asi $\frac{1}{3}$ obyvatelstva, ovšem přídělovou půdu vesnického proletariátu pachtuje hlavně rolnická buržoazie. Dokazují to tyto údaje.

	<i>Ve třech újezdech Tavridské gubernie</i>	
	zpachtováno od sousedů přídělové půdy	
	děsjatin	%
Hospodáři osévající méně než 10 děsjatin na usedlost	16 594	6
Hospodáři osévající 10—25 děsjatin na usedlost	89 526	35
Hospodáři osévající 25 a více děsjatin na usedlost	150 596	59
<i>Celkem</i>	256 716	100

„Přídělová půda je v této době v životě jihoruského rolnictva předmětem rozsáhlé spekulace. Na půdu se poskytují směnečné zápůjčky, ...půda se pachtuje nebo prodává na rok, dva i na delší dobu, na 8, 9 i 11 let“ (s. 139 citovaného spisu). Rolnická buržoazie je tedy rovněž představitelkou obchodního a lichvářského kapitálu.* Názorně se tím vyvrací narodnický předsudek, že „kulak“ a „lichvář“ nemají nic společného s „příčinlivým mužikem“. Naopak, v rukou rolnické buržoazie se sbíhají nitky jak obchodního kapitálu (peněžní zápůjčky proti zástavě půdy, skupování různých výrobků apod.), tak průmyslového kapitálu (tržní zemědělství používající námezdních dělníků apod.). Rozvoj jedné z těchto forem kapitálu na úkor druhé bude záviset

* Sama rolnická buržoazie využívá „velmi četných“ rolnických pokladen a úvěrových spolků, které poskytují „majetným rolníkům“ „vydatnou pomoc“. „Chudí rolníci nemohou sehnat ručitele a půjček nepoužívají“ (s. 368 citovaného spisu).

na daných podmínkách, na rychlejším či pomalejším odstraňování zaostalosti a šíření kultury na naší vesnici.

Podívejme se konečně na postavení střední skupiny (osévající 10—25 děsjatin na usedlost, v průměru 16,4 děsjatiny). Její postavení je přechodné: peněžní důchod ze zemědělství (191 rublů) je o něco nižší než částka, kterou ročně vydává průměrný obyvatel Tavridy (200—250 rublů). V této skupině připadá na usedlost 3,2 kusu těžného dobytka, zatímco k úplnému „potahu“ jsou zapotřebí 4 kusy. Hospodářství středního rolníka je proto labilní; aby obdělal svou půdu, musí střední rolník používat spřahování.*

Obdělávání půdy spřahováním je pochopitelně méně produktivní (ztráta času na přejíždění, nedostatek koní atd.), takže například v jedné vesnici panu Postnikovovi sdělili, že „ti, kdo užívají spřahování, často obdělají bukerem za den nanejvýš 1 děsjatinu, tj. polovinu normy“**. Dodáme-li k tomu, že ve střední skupině nemá přibližně $\frac{1}{5}$ usedlostí orné náradí, že tato skupina více dělníků uvolňuje, než najímá (podle výpočtu pana Postnikova), bude nám jasné, že tato skupina není stabilní, že je na přechodu mezi rolnickou buržoazií a vesnickým proletariátem. Uvedeme několik podrobnějších údajů o vytlačování střední skupiny:

* V melitopolském újezdu obdělává z 13 789 usedlostí této skupiny jen 4218 půdu samostatně a 9201 usedlostí si vypomáhá spřahováním. V dněperském újezdu obdělává půdu samostatně 4029 usedlostí z 8234 a 3835 usedlostí si vypomáhá spřahováním. Viz statistické sborníky zemstev o melitopolském (s. B. 195) a o dněperském újezdu (s. B. 123).

** Pan V. V. v uvedeném článku hodně uvažuje o spřahování jako o „principu kooperace“ atd. Je to přece ve skutečnosti tak prosté: zamlčet fakt, že se rolnictvo rozpadá na zcela odlišné skupiny, že spřahování je kooperací upadajících hospodářství vytlačovaných rolnickou buržoazií, a místo toho se „všeobecně“ zabývat „principem kooperace“ — zřejmě kooperace v esnického proletariátu s vesnickou buržoazií!

*Dněperský újezd Tavriáské gubernie**

Skupiny hospodářů	Procento z celkového počtu	Přídělové půdy	Zakoupené půdy	Zpachtované půdy	Propachtované půdy	Celkem je v užívání skupiny	Osevní plocha							
	hospo- dářství	osob obojho pohlaví	děsja- in %	děsja- in %	děsja- in %	děsja- in %	děsja- in %							
Chudí	39,9	32,6	56 445	25,5	2 003	6	7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
Střední	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	16	48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
Zámožní	18,4	25,2	61 844	28	26 531	78	81 646	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
Celkem v újezdu	100	100	221 083	100	33 910	100	137 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

* Údaje ze statistického sborníku zemstev. Vztahují se na celý újezd včetně osad nezahrnutých do volostí. Údaje v rubrice „Celkem je v užívání skupiny“ jsem vypočítal sám; je to součet půdy přídělové, zpachtované a koupené s odečtením půdy propachtované.

Přídělová půda je tedy rozdělena velmi „rovnoměrně“, ačkoli i tady je patrné vytlačování nejnižší skupiny vyššími. Obraz se však radikálně mění, jakmile přejdeme od této *povinné* držby půdy k *svobodné* držbě, tj. ke koupené a zpachtované půdě. Její koncentrace je obrovská, a proto rozdělení veškeré půdy, jež je v užívání rolníků, vůbec neodpovídá rozdělení přídělové půdy: střední skupina je zatlačována na druhé místo (46 % přídělové půdy, 41 % půdy v užívání), zámožná podstatně rozšiřuje svou držbu půdy (28 % přídělové půdy, 46 % půdy v užívání) a chudá skupina je vytlačována z řad zemědělců (25 % přídělové půdy, 12 % půdy v užívání).

Tabulka ukazuje zajímavý jev, s nímž se ještě setkáme, a to: význam přídělové půdy se v rolnickém hospodářství snižuje. V nejnižší skupině je tomu tak proto, že se půda propachtovává, v nejvyšší skupině proto, že veškerá obdělávaná půda je z velké části půda koupená a zpachtovaná. Kapitalismus pronikající do zemědělství definitivně likviduje pozůstatky předreformního zřízení (připoutání rolníků k půdě a daňové rovnostářství v držbě půdy).

Uvedené údaje nám umožňují rozebrat jednu velmi rozšířenou chybu v úvahách narodnických ekonomů, která se týká především pachtu. Všimněme si úvah pana V. V. V citovaném článku se přímo ptá, jaký vztah má pacht k rozkladu rolnictva. „Podporuje pacht rozpad rolnických hospodářství na velká a malá a zánik střední, typické skupiny?“ (Věstník Jevropy, 1. c., s. 339—340). Na tuto otázku odpověděl pan V. V. záporně. Argumentuje takto: 1. „Velké procento pachtujících.“ Příklady: 38—68 %; 40—70 %; 30—66 %; 50—60 % v různých újezdech různých gubernií. 2. Výměra pachtovaných pozemků na 1 usedlost je malá: 3—5 děsjatin podle údajů tambovské statistiky. 3. Rolníci s malým přídělem pachtují více půdy než rolníci s velkým přídělem.

Aby mohl čtenář dobře posoudit, jsou-li argumenty pana

V. V. opodstatněné nebo alespoň vhodné, uvádíme příslušné údaje o dněperském újezdu.*

	Procento pachtujících usedlostí	Na 1 pachtující usedlost připadá orné půdy (děsj.)	Cena 1 děsjatiny v rublech
Osévající méně než 5 děsj.	25	2,4	15,25
Osévající 5—10 „	42	3,9	12,00
Osévající 10—25 „	69	8,5	4,75
Osévající 25—50 „	88	20,0	3,75
Osévající přes 50 „	91	48,6	3,55
<i>V celém újezdu</i>	56,2	12,4	4,23

Ptáme se, jaký význam tu mohou mít „průměrná“ čísla? Cožpak skutečnost, že pachtujících je „mnoho“ — 56 %, popírá, že nejvíce půdy pachtují bohatí? Není to k smíchu, stanovit „průměrný“ rozsah pachtu [12 děsjatin na pachtující usedlost. Často se průměr vypočítává dokonce ne z pachtujících, ale ze všech usedlostí. Tak postupuje například pan Karyšev ve svém spise Rolnické mimopřídělové pachtý[¹⁵³] (Derpt 1892; druhý svazek Výsledků zemstevní statistiky[¹⁸⁵]), který nerozlišuje mezi rolníky, z nichž jeden si zřejmě z krajní nouze zpachtuje 2 děsjatiny za nehoráznou cenu (15 rublů) a přitom za podmínek, které ho přivádějí na mizinu, kdežto druhý si ke svým dostatečně velkým pozemkům připachtuje ještě 48 děsjatin půdy; přitom půdu „kupuje“ *ve velkém* nesrovnatelně levněji, po 3,55 rublu za děsjatinu. Stejně neopodstatněný je i třetí argument: pan V. V. si dal tu práci, aby jej sám vyvrátil, když přiznal, že údaje týkající se „celých občin“ (při rozdělení rolníků do skupin podle přídělové půdy) „nedávají správnou představu, co se uvnitř obcí děje“ (s. 342 uvedeného článku)**.

* Zcela obdobné údaje máme k dispozici i z melitopolského a berďanského újezdu.

** Pan Postnikov uvádí zajímavý příklad stejné chyby zemstevních

Byla by velká chyba domnívat se, že soustředění pachtu v rukou rolnické buržoazie se omezuje na individuální pacht a že se netýká společného, občinového pachtu. Nic takového. Zpachtovaná půda se rozděluje vždy „podle peněz“ a poměr mezi skupinami rolnictva se při občinových pachtech vůbec nemění. Takové úvahy, například pana Karyševa, že prý se v poměru občinových pachtů k pachtům individuálním projevuje „boj dvou principů (!?) — občinového a individuálního“ (s. 159, 1. c.) a že prý pro občinové pachtu je „příznačný princip práce a princip rovnoměrného rozdělování pachtovaných pozemků mezi členy obcíny“ (230, *ibid.*), patří proto zcela jednoznačně mezi narodnické předsudky. Přestože si pan Karyšev vytkl za úkol shrnout „výsledky zemstevní statistiky“, obezřetně se vyhnul veškerému bohatému materiálu zemstevní statistiky o soustřeďování pachtu v rukou nevelkých skupin zámožného rolnictva. Uvedeme příklad. Ve třech zmíněných újezdech Tavridské gubernie byla půda pachtovaná od státu rolnickými *občinami* rozdělena mezi jednotlivé skupiny takto:

statistiků. Když konstatuje, že zámožní rolníci vyrábějí pro trh a pūžadují půdu, poznamenává, že „zemstevní statistické považují takové jevy v životě rolnictva zřejmě za něco nepřístojného a snaží se je bagatelizovat“ a dokázat, že pacht není podmíněn konkurencí boháčů, nýbrž nedostatkem půdy u rolníků. Aby to pan Verner, autor Kroniky Tavridské gubernie^[30] (1889), dokázal, roztřídil rolníky celé Tavridské gubernie *podle velikosti přidělu* a zkoumal skupinu rolníků s 1—2 pracovníky a 2—3 kusy tažného dobytka. Ukázalo se, že se zvětšováním výměry přidělové půdy klesá v této skupině počet pachtujících usedlostí i množství pachtované půdy. Takový způsob pochopitelně vůbec nic nedokazuje, neboť se přihlíží pouze k rolníkům se stejným počtem kusů tažného dobytka a ponechávají se stranou právě krajní skupiny. Je zcela přirozené, že při stejném počtu kusů tažného dobytka musí být stejná i výměra obdělávané půdy, a proto čím menší je přiděl, tím větší je pacht. Jde totiž právě o to, jak je pachtovaná půda rozdělena mezi usedlosti s *nestejným* počtem kusů tažného dobytka, inventáře atd.

		Počet pachtujících usedlostí	Děsjatiny	Procento z celkového počtu děsjatín	Na 1 pachtu- jící usedlost připadá děsjatín
Osévající méně než	5 děsj.	83	511	1	} 4 6,1
Osévající	5—10 „	444	1 427	3	
Osévající	10—25 „	1 732	8 711	20	} 76 10,7
Osévající	25—50 „	1 245	13 375	30	
Osévající přes	50 „	632	20 283	46	
<i>Celkem</i>		4 136	44 307	100	10,7

Malá ukázka „principu práce“ a „principu rovnoměrného rozdělování“!

Takové jsou tedy údaje zemstevní statistiky o jihoruském rolnickém hospodářství. Tyto údaje nezvratně potvrzují, že rolnictvo je úplně rozloženo a že vesnici neomezeně ovládá rolnická buržoazie.* Postoj pánů V. V. a N. -ona k těmto údajům je o to zajímavější, že oba autoři považovali dříve za nezbytné mluvit o rozkladu rolnictva (pan V. V. v citovaném článku z roku 1884, pan N. -on ve Slově z roku 1880 — zmínkou o pozoruhodném jevu v občině, že „nepříliš příčinliví“ muži se zbavují půdy, kdežto „příčinliví“ si vybírají půdu nejlepší jakosti; viz Studie, s. 71[⁹⁶]). Je třeba poukázat na dvě stránky spisu pana Postnikova: na jedné straně autor dovedně shromáždil a pečlivě zpracoval mimořádně cenné údaje zemstevní statistiky a dokázal se přitom oprostít od „snahy pohlížet na rolnickou občinu jako na jednolitý celek, jak si ji dosud představuje naše městská inteligence“ (s. 351 citovaného spisu). Na druhé straně se autor neřídil teorií, a proto nebyl s to zhodnotit údaje, které sám zpracoval, pohlížel na ně z velmi úzkého hlediska „opatření“ a začal vymýšlet návrhy

* Říká se zpravidla, že z údajů o Novorusku nelze vyvozovat obecné závěry vzhledem k zvláštnostem tohoto kraje. Nepopíráme, že rozklad rolnictva zabývajícího se obděláváním půdy je zde pronikavější než v ostatním Rusku, později však uvidíme, že Novorusko není vůbec tak zvláštní, jak se někdy soudí.

na založení „zemědělsko-řemeslnicko-továrních občin“, návrhy o nutnosti „omezit“, „zavázat“, „dohlížet“ apod. A tu se naši narodníci vynasnažili nevidět onu první, pozitivní stránku spisu pana Postnikova a věnovali veškerou pozornost pouze druhé stránce. Jak pan V. V., tak pan N. -on začali s náramně vážnou tváří „vyvracet“ naprosto neseriózní „návrhy“ pana Postnikova (pan V. V. v časopise Russkaja mysl, ročník 1894, č. 2; pan N. -on ve Studiích, s. 233, pozn.), začali ho obviňovat z nepěkného záměru zavést v Rusku kapitalismus a opatrně se vyhnuli údajům, které dokazují, že v dnešní jihoruské vesnici kapitalistické vztahy již převládají*.

II. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O SAMARSKÉ GUBERNII

Z jižního pomezí přejdeme na východ, do Samarské gubernie. Povšimneme si novouzenského újezdu, který byl zkoumán jako poslední; ve sborníku o tomto újezdu je rolnictvo velmi podrobně roztrženo podle hospodářských znaků**. Uvedeme souhrnné údaje o skupinách rolníků (další údaje

* „Je pozoruhodné,“ napsal pan N. -on, že pan Postnikov „navrhuje šedesátiděsatinová rolnická hospodářství.“ Ale „když se již zemědělství dostalo do rukou kapitalistů“, může se „zítra“ produktivita práce ještě zvýšit a „šedesátiděsatinová hospodářství bude nutno (!) přeměnit v hospodářství o 200 nebo 300 děsatinách“. Vidíte, jak je to jednoduché: *jelikož* dnešní drobnou buržoazii na naší vesnici ohrozí zítra velká — *proto* nechce pan N. -on nic vědět ani o dnešní drobné, ani o zítřejší velké buržoazii!

** Sborník statistických údajů o Samarské gubernii [363], sv. VII, novouzenský újezd, Samara 1890. Stejně roztržení je provedeno i pro nikolajevský újezd (sv. VI, Samara 1899), ale údaje zde nejsou ani zdaleka tak podrobné. V Sborníku souhrnných statistických údajů o Samarské gubernii [375] (sv. VIII, 1. sešit, Samara 1892) je roztržení provedeno pouze podle přidělové půdy; později budeme mluvit o tom, jak je toto roztržení neuspokojivé.

se týkají 28 276 usedlostí s přidělovou půdou, se 164 146 osobami obojího pohlaví, tj. pouze ruského obyvatelstva újezdu, bez Němců a obyvatel chutorů, tj. těch, kteří hospodaří v občině i v chutorech*. Kdyby byli do údajů zahrnuti Němci a obyvatelé chutorů, značně by se tím zvýraznil obraz rozkladu).

Skupiny hospodářů		Celkový počet usedlostí v %	Průměrná výměra osevní plochy připadající na 1 usedlost v desjatinách	Celková osevní plocha v %		
Chudí	{ bez tažného dobytka	20,7	2,1	2,8		
	{ s 1 kusem tažného dobytka	16,4			5,0	8,0 %
Střední	{ s 2—3 kusy „ „	26,6	10,2	17,1		
	{ se 4 kusy „ „	11,6			15,9	28,6 %
Zámožní	{ s 5—10 kusy „ „	17,1	24,7	26,9		
	{ s 10—20 kusy „ „	5,8			53,0	63,4 %
	{ s 20 a více kusy „ „	1,8			149,5	
<i>Celkem</i>		100	15,9	100		

Koncentrace zemědělské výroby je, jak vidno, značná: „občinní“ kapitalisté ($\frac{1}{14}$ celkového počtu usedlostí, totiž usedlostí s deseti i více kusy tažného dobytka) mají 36,5 % celkové osevní plochy — právě tolik jako 75,3 % všech chudých a středních rolníků dohromady! „Průměrné“ číslo (15,9 % desjatininy osevní plochy na 1 usedlost) je i zde, tak jako všude, naprosto fiktivní a vytváří iluzi všeobecného blahobytu. Podívejme se na jiné údaje o hospodářství jednotlivých skupin. [Viz tabulku na s. 87. *Red.*]

V nejnižší skupině je tedy velmi málo samostatných hospodářů; chudina vůbec nemá zdokonalené náradí a střední rolník ho má poskrovnu. Koncentrace dobytka je ještě větší než koncentrace osevní plochy; je zřejmé, že zámožné rolnictvo spojuje s velkými kapitalistickými osevními plochami kapitalistický chov dobytka. Na opačném pólu stojí

* Chutor — rolnické hospodářství nespádající pozemkově ani daňově pod občinu; obvykle dvorec ležící mimo vsnici. *Čes. red.*

„rolníci“, které je třeba považovat za zemědělské dělníky a nádeníky s přidělovou půdou, neboť hlavním zdrojem jejich obživy je prodej pracovní síly (jak hned uvidíme); statkáři někdy přenechávají svým zemědělským dělníkům jeden až dva kusy dobytka, aby je tak připoutali ke svému hospodářství a snížili jim mzdu.

Skupiny hospodářů	Hospodáři obdávající celý příděl vlastním inventářem v %	Hospodáři, kteří mají zdokonalené nářadí v %	Počet kusů veškerého dobytka (převedeno na hovězí) připadajícího na 1 usedlost	Procento z celkového počtu kusů dobytka
Bez tažného dobytka	2,1	0,03	0,5	1,5
S 1 kusem tažného dobytka	35,4	0,1	1,9	4,9
S 2—3 kusy	60,5	4,5	4,0	16,8
S 4 kusy	74,7	19,0	6,6	11,8
S 5—10 kusy	82,4	40,3	10,9	29,2
S 10—20 kusy	90,3	41,6	22,7	20,4
S 20 a více kusy	84,1	62,1	55,5	15,4
<i>Celkem</i>	52,0	13,9	6,4	100

Je samozřejmé, že skupiny rolníků se liší nejen výměrou hospodářství, ale i způsobem hospodaření; za první, v nejvyšší skupině je značná část hospodářů (40—60 %) vybavena zdokonaleným nářadím (jsou to hlavně pluhy, dále mlátičky poháněné koňmi nebo párou, fukary, žací stroje apod.); 24,7 % usedlostí nejvyšší skupiny má 82,9 % veškerého zdokonaleného nářadí; 38,2 % usedlostí střední skupiny má 17 % zdokonaleného nářadí; 37,1 % chudiny má 0,1 % (7 kusů z 5724)*. Za druhé, rolníci s menším

* Není bez zajímavosti, že pan V. V. vyvodil z týchž údajů (Pokrokové proudy v rolnickém hospodářství, Petrohrad 1892, s. 225^[61]) tendenci „rolnických mas“ nahrazovat zastaralé nářadí moderním (s. 254). K tomuto naprosto falešnému závěru dospěl velmi jednoduše: pan V. V. vzal ze sborníku zemstevní statistiky výsledné údaje a ani se nenamáhal nahlédnout do tabulek, které ukazují rozdělení nářadí!

počtem koní musí hospodařit „jiným způsobem, jinak vést celé hospodářství“ než rolníci s větším počtem koní, jak praví autor sborníku o novouzenském újezdu (s. 44—46). Zámožní rolníci „nechávají půdu odpočinout... na podzim orají pluhem... na jaře přeorávají a hned po zasetí vláčejí... jakmile půda proschne, zoraný úhor válcují... pod žito orají dvakrát“, kdežto chudí rolníci „nenechávají půdu odpočinout a rok co rok ji osévají ruskou pšenicí... pod pšenici orají jenom jednou na jaře... pod žito neponechávají půdu ležet úhorem a neorají, ale sejí do nezoraného strniska... pod pšenici orají pozdě na jaře, a proto jim obilí často ani nevzejde... pod žito orají jednou, a to jen mělce a ještě ne včas... každým rokem zbytečně orají jednu a tutéž půdu a nenechají ji odpočinout“. „Atd. atd., donekonečna“, uzavírá autor tento výčet. „Důsledkem zjištěného radikálního rozdílu mezi způsoby hospodaření zámožnějších a chudých rolníků je špatná jakost obilí a nízké výnosy u jedněch a mnohem vyšší výnosy u druhých“ (ibid.).

Jak ale mohla vzniknout tak silná buržoazie v zemědělském občinovém hospodářství? Odpověď dávají čísla o držbě a užívání půdy v jednotlivých skupinách. Rolníci námi zvolené skupiny mají dohromady 57 128 děsjatin koupené půdy (na 76 usedlostí) a 304 514 děsjatin zpachtované půdy, v nich je zahrnuto 177 789 děsjatin mimopřídělového pachtu připadajících na 5602 usedlostí; 47 494 děsjatin přídělové půdy zpachtované v jiných občinách na 3129 usedlostí a 79 231 děsjatin přídělové půdy zpachtované ve vlastní občině na 7092 usedlostí. Rozdělení této obrovské plochy, která tvoří přes $\frac{2}{3}$ celkové osevní plochy rolníků, vypadá takto: [tabulka na s. 89. *Red.*].

Pokrok kapitalistických farmářů (členů obcí), kteří ke zlevnění výroby zboží — obilí — používají strojů, se jediným škrtem pera změnil v pokrok „rolnických mas“. A pan V. V. se nestyděl napsat: „Ačkoli si stroje opatřují zámožní hospodáři, používají je všichni (sic!!) rolníci“ (221). Komentáře netřeba.

Pacht mimopřidělové
půdy

Pacht přídělové půdy
od jiných občin ve vlastním oběině

	Usclosti s koupenou půdou v %	Na 1 usclost připadá děsatin	Věškerá koupená půda v %	pachtující usclosti v %	na 1 usclost připadá děsatin	usclosti v %	na 1 usclost připadá děsatin	usclosti v %	na 1 usclost připadá děsatin	Věškerá pachtovaná půda v %	Nehospodářci usclosti dávající půdu do pachtu v %
Skupiny hospodářů											
Bez tažného dobytka	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
S 1 kusem tažného dobytka	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
S 2—3 kusy tažného dobytka	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
Se 4 kusy tažného dobytka	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
S 5—10 kusy tažného dobytka	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
S 10—20 kusy tažného dobytka	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
S 20 a více kusy tažného dobytka	8,2	1254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Četkem	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

Vidíme, že je zde soustředěno obrovské množství koupené a zpachtované půdy. Přes $\frac{9}{10}$ veškeré koupené půdy má 1,8 % usedlostí největších boháčů. Rolnickým kapitalistům patří 69,7 % veškeré zpachtované půdy a nejvyšší skupině rolníků 86,6 %. Srovnání údajů o zpachtované a propachtované přidělové půdě jasně ukazuje, že půda přechází do rukou rolnické buržoazie. Přeměna půdy ve zboží vede i zde k levnějšímu nákupu půdy ve velkém (a tedy i ke spekulaci s půdou). Určujeme-li cenu jedné děsjatiny zpachtované mimopřídělové půdy, dostaneme při postupu od nejnižší skupiny k nejvyšší tato čísla: 3,94; 3,20; 2,90; 2,75; 2,57; 2,08; 1,78 rublu. Abychom ukázali, jakých chyb se dopouštějí narodníci, přehlížejí-li koncentraci pachtu, uvedeme pro ilustraci úvahy pana Karyševa ve známé knize Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství^[154] (Petrohrad 1897). Pan Karyšev uzavírá: Klesají-li ceny obilí při vyšší sklizni, pachtovné se zvyšuje, pachtýřští podnikatelé musí snižovat poptávku a pachtovné potom zvyšují představitelé spotřebního hospodářství (I, 288). Je to naprosto nelogický závěr; je zcela možné, že rolnická buržoazie zvyšuje pachtovné, přestože ceny obilí klesají, neboť vyšší sklizeň může snížení ceny kompenzovat. Je zcela možné, že zámožní rolníci zvyšují pachtovné i bez této kompenzace, protože snižují hodnotu obilní produkce zaváděním strojů. Víme, že se v zemědělství stále více používá strojů a že je vlastní především rolnická buržoazie. Místo zkoumání rozkladu rolnictva předkládá pan Karyšev neopodstatněné a nepravdivé soudy o středním rolnictvu. Proto všechny jeho obdobně konstruované úsudky a závěry v citované publikaci nutně postrádají jakýkoli význam.

Když jsme si objasnili, z jak různorodých prvků se skládá rolnictvo, vyznáme se již snadno v otázce vnitřního trhu. Případají-li na zámožné rolnictvo přibližně $\frac{2}{3}$ veškeré zemědělské výroby, je jasné, že musí daleko větší část svého obilí prodávat. Vyrábí obilí na prodej, zatímco nemajetní

rolníci si musí obilí přikupovat prodejem své pracovní síly. Doložíme to údaji*:

Skupiny hospodářů	Hospodáři najímající pracovníky v %	Pracovníci opatřující si zemědělské výdělky v %
Bez tažného dobytka	0,7	71,4
S 1 kusem tažného dobytka	0,6	48,7
S 2—3 kusy „ „	1,3	20,4
S 4 kusy „ „	4,8	8,5
S 5—10 kusy „ „	20,3	5,0
S 10—20 kusy „ „	62,0	3,9
S 20 a více kusy „ „	90,1	2,0
<i>Celkem</i>	9,0	25,0

Doporučujeme čtenářům, aby si s těmito údaji o procesu vytváření vnitřního trhu srovnali úvahy našich narodníků... „Je-li mužik bohatý, továrny vzkvétají a naopak“ (V. V., Pokrokové proudy, s. 9). Pana V. V. zřejmě vůbec nezajímá společenská forma bohatství, které potřebují „továrny“ a které se vytváří pouze tím, že se ve zboží na jedné straně mění výrobek i výrobní prostředky a na druhé straně pracovní síly. Když pan N. -on hovoří o prodeji obilí, utěšuje se tím, že toto obilí je výrobkem „mužika-oráče“ (Studie, s. 24) a že „železnice žijí z mužika“, protože toto obilí přepravují (s. 16). — Cožpak nejsou tito „občinní“ kapitalisté vsutku „mužiky“? „Budeme mít ještě někdy příležitost dokázat,“ napsal pan N. -on v roce 1880 a znovu to otiskl v roce 1893, „že v krajích, kde převládá občinnová držba půdy, zemědělství založené na kapitalistických zásadách téměř vůbec neexistuje (sic!!) a že je

* Prodejem pracovní síly rozumíme to, co statistikové nazývají „zemědělskými výdělky“ (místní i jinde). Že je těmito „výdělky“ míněna práce zemědělských dělníků a nádeníků, je zřejmé z tabulky povolání (Sborník souhrnných statistických údajů o Samarské gubernii, sv. VIII): ze 14 063 mužů opatřujících si „zemědělské výdělky“ je 13 297 zemědělských dělníků a nádeníků (včetně pastýřů a oráčů).

možné pouze tam, kde jsou občinové vztahy zcela zpřetrhány nebo se porušují“ (s. 59). Panu N. -onovi se taková „příležitost“ nikdy nenaskytla a nemohla naskytnout, protože fakta ukazují, že se kapitalistické zemědělství rozvíjí právě *mezi* „členy občiny“* a pověstné „občinové svazky“ se maximálně přizpůsobují hospodářství velkých pěstitelů obilí, kteří zaměstnávají zemědělské dělníky.

Zcela obdobné jsou poměry ve skupinách rolníků i v nikolajevském újezdu (citovaný sborník, s. 826n. Ponecháváme stranou ty, kdo nepatří k rodině, a bezzemky). Tak například 7,4 % usedlostí vesnických boháčů (vlastnících 10 a více kusů tažného dobytka) s 13,7 % obyvatelstva má 27,6 % všeho dobytka a 42,6 % pachtu, kdežto 29 % usedlostí chudiny (bez koně a s jedním koněm), i když tvoří 19,7 % obyvatelstva, má jen 7,2 % dobytka a 3 % pachtu. Musíme bohužel opakovat, že tabulky o nikolajevském újezdu jsou přespříliš stručné. Na závěr našeho výkladu o Samarské gubernii uvádíme tuto nanejvýš poučnou charakteristiku postavení rolnictva ze Sborníku souhrnných údajů o Samarské gubernii.

„Přirozený přírůstek obyvatelstva zvyšovaný ještě tím, že se sem ze západních gubernií stěhovali rolníci, kteří měli nedostatek půdy, a zároveň skutečnost, že do zemědělské výroby začali vstupovat spekulanti s pozemky, aby se obohatili, rok od roku ještě více komplikovaly formy nájmu půdy, zvyšovaly její hodnotu a učinily ji zbožím, které přineslo velmi rychlé a horentní zisky jedněm a ožebračilo mnoho jiných. K dokreslení tohoto stavu poukážeme na výměru orné půdy některých kupeckých a rolnických hospodářství na jihu, kde obdělávaná plocha o 3—6 tisících děsjatinách není vzácností a kde některá hospodář-

* Novouzenský újezd, který jsme vzali pro ilustraci, ukazuje zvláštní „životaschopnost občiny“ (podle terminologie pana V. V. a spol.): z tabulky Sborníku souhrnných údajů (s. 26) vidíme, že v tomto újezdě došlo k novému rozdělování půdy v 60 % občin, kdežto v jiných jen u 11—23 % (v celé gubernii u 13,8 % občin).

ství osévají až 8—10—15 tisíc děsjatin a pachtují několik desítek tisíc děsjatin státní půdy.

Existence a růst zemědělského (vesnického) proletariátu v Samarské gubernii do značné míry souvisí se změnami, k nimž dochází v poslední době, kdy stoupá výroba obilí na prodej, zvyšuje se pachtovné, rozorávají se celiny i pastviny, mýtí se lesy a podobně. V gubernii bylo celkem napočítáno 21 624 usedlostí bez půdy, zatímco počet usedlostí, na nichž se nehospodaří, činí 33 772 (z přidělových); bez koně či s jedním koněm hospodaří celkem 1 10 604 rodin s 600 000 rodinnými příslušníky, počítáme-li na rodinu o něco víc než pět osob. Troufáme si řadit mezi proletariát i je, přestože jim právně náleží menší či větší kousek obcínové půdy; ve skutečnosti to jsou nádeníci, oráči, pastýři, ženci a podobní dělníci ve velkých hospodářstvích, kteří osévají $\frac{1}{2}$ —1 děsjatinu své přidělové půdy, aby uživilí členy rodiny, kteří zůstávají doma“ (s. 57—58).

Statistikové tedy uznávají, že proletáři jsou nejen rolníci bez koně, ale i rolníci s jedním koněm. Upozorňujeme na tento důležitý závěr, který se jednoznačně shoduje se závěrem pana Postnikova (a s údaji tabulek o jednotlivých skupinách) a dokazuje skutečné sociálně ekonomické postavení nejnižší skupiny rolnictva.

III. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O SARATOVSKÉ GUBERNII

Přejdeme nyní k středoruskému černozeří, k Saratovské gubernii. Posoudíme kamyšinský újezd — jediný, v němž jsou rolníci statisticky dosti přesně roztržďeni do skupin podle tažného dobytky.*

* V ostatních čtyřech újezdech gubernie se při třídění podle tažného dobytky dává dohromady střední i zámožné rolnictvo. Viz Souhrn statistických údajů o Saratovské gubernii, část I, Saratov 1888. B.

Úvádíme tu údaje o celém újezdu (40 157 usedlostí, 263 135 obyvatel, 435 945 děšjatin osevní plochy, tj. 10,8 děšjatiny na „průměrnou“ usedlost):

Skupiny hospodářů	Usedlosti v %	Obyvatelstvo obojího pohlaví v %	Průměrná výměra osevní plochy v děšjatinách	Celková osevní plocha v %	Usedlosti bez osevní plochy v %	Na 1 usedlost připadá celkem dobytka (převčeno na hovězí)	Veškerý dobytek v %		
Bez tažného dobytka	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	72,3	0,6	2,9	
S 1 kusem tažného dobytka	20,3		15,9	5,0	9,5		13,1	2,3	8,9
S 2 kusy tažného dobytka	14,6	32,2	13,8	8,8	11,8	34,4	4,9	4,1	11,1
S 3 kusy tažného dobytka	9,3		10,3	12,1	10,5		1,5	5,7	9,8
Se 4 kusy tažného dobytka	8,3		10,4	15,8	12,1		0,6	7,4	11,2
S 5 a více kusy tažného dobytka	21,1	21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2	14,6	56,1
<i>Celkem</i>	100		100	10,8	100		22,7	5,2	100

Znovu tu tedy pozorujeme koncentraci osevní plochy v rukou těch, kdo osévají mnoho půdy: zámožní rolníci, kteří hospodaří jen na pětině všech usedlostí (a tvoří přibližně třetinu obyvatelstva)*, mají přes polovinu veškeré

Kombinované tabulky skupin rolnictva Saratovské gubernie^[273]. — Tyto tabulky sestavili saratovští statistikové takto: všichni hospodáři jsou rozděleni do 6 *kategorí* podle přidělové půdy, každá kategorie na 6 *skupin* podle tažného dobytka a každá skupina na 4 *podskupiny* podle počtu pracovníků mužského pohlaví. Výsledky jsou shrnuty pouze podle *kategorí*, takže výpočet podle *skupin* si musí každý provést sám. O významu takové tabulky si povíme později.

* Všimněme si, že při třídění usedlostí podle jejich zámožnosti nebo velikosti hospodářství nám vždy vycházejí *početnější* rodiny u zámožných vrstev rolnictva. Tento jev ukazuje na spojitost rolnické buržoazie a velkých rodin, které dostávají více přidělové půdy; ale zčásti zase naopak svědčí o slabší tendenci k parcelaci půdy u zámožných rolníků. Nesmíme však zveličovat význam značné početnosti rodin

osevní plochy (53,3 %), přičemž z rozlohy osévané půdy jasně vyplývá, že se jí využívá pro tržní produkci: průměrně 27,6 děsjatiny na usedlost. Ve skupině zámožných rolníků připadá na jednu usedlost také značný počet dobytka: 14,6 kusu (převedeno na hovězí dobytek, tj. počítá se 10 kusů bravu za 1 kus hovězího dobytka); z celkového počtu dobytka u rolníků v tomto újezdu chová téměř $\frac{3}{5}$ (56 %) rolnická buržoazie. Na opačném pólu vesnice vidíme opačný jev: naprosto zruinovanou nejnižší skupinu, vesnický proletariát, který v našem případě obhospodařuje necelou polovinu usedlostí (asi třetinu obyvatelstva), avšak z celkové osevní plochy na něj připadá pouze $\frac{1}{8}$ a ze všeho dobytka ještě méně (11,8 %). Jsou to většinou už zemědělstí dělníci, nádeníci a průmysloví dělníci s přidělovou půdou.

Zároveň s koncentrací osevní plochy a s tím, jak zemědělská výroba nabývá stále více tržního rázu, mění se zemědělství v kapitalistické. Setkáváme se tu s už známým jevem: nejnižší skupiny pracovní síly prodávají a nejvyšší skupiny je kupují.

Skupiny hospodářů	Hospodáři najímající dělníky (muže) v %	Usedlosti s živnostmi v %
Bez tažného dobytka	1,1	90,9
S 1 kusem tažného dobytka	0,9	70,8
S 2 kusy „ „	2,9	61,5
S 3 kusy „ „	7,1	55,0
S 4 kusy „ „	10,0	58,6
S 5 a více kusy „ „	26,3	46,7
<i>Celkem</i>	8,0	67,2

Zde je nutné podat důležité vysvětlení. Již P. N. Skvorcov v jednom ze svých článků zcela správně poznamenal,

zámožných rolníků, kteří, jak je z našich údajů patrné, najímají co nejvíce dělníků. „Rodinná kooperace“, o níž s takovou oblibou mluvívali naši narodníci, je v tomto směru základem kapitalistické kooperace.

že se v zemstevní statistice příkládá neúměrně „široký“ význam termínu „živnost“* (neboli „vedlejší výdělek“). Pod tyto „živnosti“ se skutečně zahrnují *všechna nejrozmanitější* zaměstnání rolníků mimo práci na přídělové půdě. Továrníci i dělníci, majitelé mlýnů i zelináři, nádeníci i zemědělní dělníci; překupníci, obchodníci i pomocní dělníci; dřevařští podnikatelé i dřevorubci, stavební podnikatelé i stavební dělníci, příslušníci svobodných povolání, úředníci i žebráci atd. — to všechno jsou „živnostníci“! Nemístné používání tohoto slova je pozůstatkem onoho tradičního — můžeme dokonce oprávněně říci oficiálního — názoru, podle něhož je práce na „přídělu“ „pravým“, „přirozeným“ zaměstnáním mužika, kdežto všechna ostatní zaměstnání patří bez rozdílu k „vedlejším“ „živnostem“. Za nevolnictví mělo takové používání slov *raison d'être*, ale dnes je to do nebe volající anachronismus. Podobná terminologie se u nás udržuje zčásti také proto, že se velmi dobře snáší s fikcí o „průměrném“ rolnictvu a *přímo vylučuje možnost* zkoumat rozklad rolnictva (zvláště v krajích, kde jsou „vedlejší“ zaměstnání rolnictva častá a rozmanitá. Připomínáme, že kamyšinský újezd je významným střediskem výroby tzv. sarpinky**). Zpracování*** údajů o rolnickém hospodářství podle usedlostí bude neuspokojivé, dokud nebudou „živnosti“ rolnictva roztrženy podle ekonomických typů, dokud se nebudou mezi „živnostníky“ rozlišovat *podnikatelé* od *námezdních dělníků*. To je minimální počet ekonomických typů, bez jejichž rozlišení nemůže být žádná ekonomická statistika uznána za vyhovující. Pocho-

* V originále je slovo „promysel“. Toto mnohovýznamové slovo překládáme podle kontextu jako „živnost“, výdělečná činnost, výdělek, průmyslová výroba apod. *Čes. red.*

** Sarpinka — bavlněná látka, proužkovaná nebo kostkovaná; název je odvozen od původního místa výroby této látky, Sarepty. *Čes. red.*

*** Říkáme „zpracování“, protože při soupisech usedlostí se údaje o „živnostech“ rolníků zjišťují velmi důkladně a podrobně.

pitelně je žádoucí podrobnější třídění, například: podnikatelé zaměstnávající námezdní dělníky; podnikatelé bez námezdních dělníků; obchodníci, faktori, majitelé drobných obchodů aj.; řemeslníci jako výrobci pracující pro spotřebitele atd.

Vrátíme-li se k naší tabulce, ujistíme se, že jsme přece jen měli jisté právo zařadit prodej pracovní síly mezi „živnosti“, protože mezi rolnickými „živnostníky“ obvykle převládají námezdní dělníci. Kdyby bylo možné vyloučit z těchto „živnostníků“ čistě námezdní dělníky, došli bychom ovšem v nejvyšších skupinách k nepoměrně menšímu počtu „živnostníků“.

Pokud jde o údaje o námezdních dělnících, musíme konstatovat, že názor pana Charizomenova je naprosto chybný, tvrdí-li, že prý velmi rozšířené „krátkodobé najímání [dělníků] na žně, senoseč a nádenické práce nemůže být charakteristickým znakem síly či slabosti hospodářství“ (Úvod k Souhrnu, s. 46). Teoretické důvody, příklad západní Evropy i ruské údaje (o těch později) nás naopak nutí spatřovat v najímání nádeníků velmi charakteristický znak vesnické buržoazie.

Konečně i pokud jde o pacht, dokazují údaje i zde, že se ho zmocňuje rolnická buržoazie. Podotýkáme, že v kombinovaných tabulkách saratovských statistiků se neudává počet hospodářů, kteří pachtují nebo propachtovávají půdu, nýbrž pouze množství zpachtované a propachtované* půdy; musíme si proto určit výměru zpachtované a propachtované půdy pro každé hospodářství, nikoli pouze pro hospodářství, které půdu pachtuje. [Viz tabulku na s. 98. *Red.*]

Znovu se tedy přesvědčujeme, že čím je rolnictvo zámožnější, tím více půdy si pachtuje, přestože má sdostatek přidělové půdy. Jsme tu opět svědky toho, že zámožné rolnictvo vytlačuje střední a že přidělová půda rolnických hospodář-

* Celkem se v újezdu propachtovává 61 639 děsjatin orné půdy, tj. přibližně $\frac{1}{6}$ veškeré přidělové orné půdy (377 305 děsjatin).

Skupiny hospodářů	Na 1 hospodářství s přídělovou půdou připadá dešjatín					Veškerá půda v %			Procento užívané půdy (přídělová + zpachtovaná — propachtovaná půda)
	přídělové orné půdy	zpachtované půdy	propachtované půdy	přídělová	zpachtovaná	propachtovaná			
Bez tažného dobytka	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8		5,5	
S 1 kusem tažného dobytka	6,5	1,6	1,3	14	6,0	17,6		10,3	
S 2 kusy tažného dobytka	8,5	3,5	0,9	13	9,5	8,4		12,3	
S 3 kusy tažného dobytka	10,1	5,6	0,8	10	9,5	4,8	17,3	10,4	
S 4 kusy tažného dobytka	12,5	7,4	0,7	11	11,1	4,1		11,9	
S 5 a více kusy tažného dobytka	16,1	16,6	0,9	36	62,2	12,3		49,6	
<i>Celkem</i>	9,3	5,4	1,5	100	100	100		100	

ství na obou pólech vesnice pozvolna ztrácí svůj význam.

Přezkoumejme podrobněji údaje o pachtu. Souvisí s nimi velmi zajímavé a důležité pozorování a úvahy pana Karyševa (citované Výsledky) a jejich „opravy“ u pana N. -ona.

Pan Karyšev věnoval zvláštní kapitulu (III.) „závislosti pachtu na zámožnosti pachtýřů“. Jeho obecný závěr zní, že „za jinak stejných podmínek boj o propachtovávanou půdu vyhrávají majetnější“ (s. 156). „Usedlosti, které jsou poměrně lépe hospodářsky zabezpečeny..., zatlačují do pozadí skupinu hospodářsky méně zabezpečených usedlostí“ (s. 154). Vidíme tedy, že z celkového přehledu údajů zemstevní statistiky vyplývá týž závěr, k němuž vedou i námi zkoumané údaje. Přitom zkoumání závislosti rozsahu pachtu na rozsahu přídělu přivedlo pana Karyševa k závěru, že třídění rolníků do skupin podle přídělové půdy „zatemňuje smysl jevu, o který se zajímáme“ (s. 139): „větších pachtů... užívají a) *kategorie s menší* výměrou půdy, avšak b) z nich *skupiny*, které jsou hospodářsky *sil-*

nější. Setkáváme se tu zřejmě s dvěma přímo protichůdnými vlivy, které se tak prolínají, že nám nedovolují pochopit význam každého z nich“ (ib.). Tento závěr je ovšem samozřejmý, budeme-li důsledně rozlišovat skupiny rolnictva *podle zámožnosti*: u našich údajů jsme všude viděli, že zámožné rolnictvo přebírá pachtu, ačkoli má přidělové půdy víc. Je jasné, že právě zámožnost usedlosti je *rozhodujícím činitelem* při pachtování půdy a že tento čítel mění pouze podobu, ale nepřestává být rozhodující při změně podmínek přidělu a podmínek pachtu. Ačkoli pan Karyšev prozkoumal vliv „zámožnosti“, nesetřval důsledně na tomto hledisku, a nevystihl proto jev *přesně*, když mluvil o přímé závislosti mezi zabezpečením pachtýře půdou a mezi pachtem. To na jedné straně. Na druhé straně mu jednostrannost jeho pozorování nedovolila zhodnotit dosah přebírání pachtu boháči. Při zkoumání „mimopřídělového pachtu“ se pan Karyšev omezuje na to, že shrnuje údaje zemstevní statistiky o pachtu bez jakéhokoli vztahu k vlastnímu hospodářství pachtýřů. Je pochopitelné, že při takovém, spíše formálním zkoumání nemohla být otázka vztahu pachtu k „zámožnosti“, otázka komerčního rázu pachtu vyřešena. Pan Karyšev měl například k dispozici tytéž údaje o kamyšinském újezdu, spokojil se však s přetištěním absolutních čísel jedině o pachtu (viz přílohu č. 8, s. XXXVI) a s výpočtem *průměrné* výměry pachtu jednotlivé usedlosti s přidělem (v textu s. 143). Soustředění pachtu u zámožného rolnictva, jeho výdělečný ráz a jeho souvislost s propachtováním půdy nejnižší skupinou rolnictva ponechal stranou. Přesto si pan Karyšev nemohl nepovšimnout, že údaje zemstevní statistiky vyvracejí narodnickou představu o pachtu a svědčí o vytlačování chudiny zámožným rolnictvem, podal však nepřesnou charakteristiku tohoto jevu, a protože jej zevrubně neprostudoval, ale pouze opakoval starou písničku o „principu práce“ atd., dostal se s těmito údaji do rozporu. Už pouhé konstatování ekonomických sporů a bojů mezi rolnictvem se však zdálo

pánům narodníkům kacířské, a tak začali pana Karyševa „opravovat“ podle svého. Podívejme se, jak to dělá pan N. -on, který „používá“, jak sám prohlašuje (s. 153, pozn.), námitek pana Kablukova proti panu Karyševovi. V IX. podkapitole svých Studií uvažuje pan N. -on o pachtu a jeho různých formách. „Pokud má rolník tolik půdy, že se může uživit hospodařením na vlastní půdě, pak jinou nepachtuje,“ tvrdí (152) pan N. -on a tím bez okolků popírá podnikatelské prvky v rolnickém pachtu a přebírání pachtu boháči, kteří sejí obilí pro trh. Má nějaké důkazy? Vůbec žádné: teorie „lidové výroby“ se nedokazuje, ale dekretuje. Proti panu Karyševovi uvádí pan N. -on tabulku ze zemstevního sborníku o chvalynském újezdu, která dokazuje, že „čím menší je přiděl půdy, tím více se musí při stejném počtu tažného dobytka tento nedostatek vyrovnávat pachtem“ (153)*, a dále: „jsou-li na tom rolníci stejně, pokud jde o vlastnictví dobytka, a mají-li ve svém hospodářství dost pracovních sil, pachtují tím více půdy, čím menší přiděl sami mají“ (154). Čtenář vidí, že podobné „závěry“ jsou pouhé hnidopišské opravy nepřesné formulace pana Karyševa, že souvislost mezi pachtem a zámožností pan N. -on jednoduše zastírá nicotnými podrobnostmi. Cožpak není samo sebou jasné, že čím menší je při *stejném* počtu tažného dobytka výměra vlastní půdy, tím větší je pacht? To není třeba připomínat, protože se tu nepředpokládají právě *rozdíly v zámožnosti*, o nichž mluvíme. Tvrzení pana N. -ona, že rolníci, kteří mají dostatek půdy, už další nepachtují, se tím vůbec nedokazuje a tabulky pana N. -ona dokazují pouze to, že nerozumí číslům, která sám uvádí: porovnáváním rolníků podle množství přidělové půdy vyzvedá ještě názorněji význam „zámožnosti“ a přebírání pachtu v souvislosti

* Úplně stejnou tabulku přináší statistiky také o kamyšinském újezdu. Sborník statistických údajů o Saratovské gubernii^[363], sv. XI. Kamyšinský újezd, s. 249n. Můžeme proto směle používat údaje o zvoleném újezdu.

s tím, že půdu propachtovává chudina (pochopitelně ji propachtovává týmž zámožným rolníkům)*. Jen ať si čtenář vzpomene na údaje o rozdělení pachtu v kamyšinském újezdu, které jsme právě uvedli; představte si, že bychom vyčlenili rolníky se „stejným počtem tažného dobytka“ a po jejich rozdělení na kategorie podle přidělu a na podskupiny podle pracovníků prohlásili, že čím méně mají půdy, tím více jí pachtují atd. Cožpak takovýmto postupem může zmizet skupina zámožného rolnictva? Ale pan N. -on svými prázdnými frázemi dosáhl právě toho, že zmizela, a tak mohl dál omílat staré narodnické předsudky.

Naprosto nevhodný postup pana N. -ona rozpočítávat rolnický pacht na jednu usedlost ve skupinách s 0, 1, 2 atd. pracovními silami přejímá rovněž pan L. Maress v knize Vliv sklizní a cen obilí atd.[²¹²] (I, 34). Uvedeme maličký příklad „průměrů“, kterých tak odvážně používá pan Maress (podobně jako jiní autoři knihy napsané z předpojatého narodnického hlediska). Pan Maress uvažuje: ve skupině usedlostí bez mužských pracovních sil připadá v melitopolském újezdu na jednu pachtující usedlost 1,6 děsjatiny zpachtované půdy; ve skupině s jednou pracovní silou 4,4; s dvěma 8,3; s třemi 14 (s. 34). A závěr — „přibližně rovnoměrné rozdělení pachtu na osobu“!! Pan Maress nepovažoval za nutné podívat se na *skutečné* rozdělení pachtu podle skupin různě zámožných hospodářských usedlostí, ačkoli se to mohl dovědět jak z knihy pana V. Postnikova, tak i ze zemstevních sborníků. „Průměrné“ číslo 4,4 děsjatiny pachtované půdy na jednu pachtující usedlost ve skupině usedlostí s jednou mužskou pracovní silou vzniklo *sečtením* takových čísel, jako 4 děsjatiny ve skupině usedlostí, které osévají 5—10 děsjatin a mají 2—3 kusy tažného dobytka, a 38 děsjatin ve skupině usedlostí, které osévají přes 50 děsjatin a mají 4 i více kusů tažného dobytka

* Na to, že údaje uváděné panem N. -onem potírají jeho vlastní závěry, poukázal již pan P. Struve ve svých Kritických poznámkách[⁴²¹].

(viz Sborník o melitopolském újezdu, s. G. 10—11). Není divu, že *sečítají-li se* boháči i chudina dohromady a výsledek se dělí počtem všech sečítaných, může se všude, kde jen libo, dospět k „rovnoměrnému rozdělení“!

Ve skutečnosti má v melitopolském újezdu 21 % usedlostí boháčů (s 25 a více děsjatinami osevní plochy) při 29,5 % rolnického obyvatelstva — i přes největší podíl přídělové a zakoupené půdy — 66,3 % veškeré zpachtované orné půdy (Sborník o melitopolském újezdu, s. B. 190 až 194). Naproti tomu 40 % usedlostí chudiny (méně než 10 děsjatin osevní plochy) má při 30,1 % rolnického obyvatelstva — i přes menší podíl přídělové a zakoupené půdy — 5,6 % veškeré zpachtované orné půdy. Sami vidíte, jak velice se to podobá „rovnoměrnému rozdělení pachtu na osobu“!

Pan Maress zakládá všechny své výpočty o rolnickém pachtu na „hypotéze“, že „pachtující usedlosti většinou spadají do dvou nejnižších, nejméně zabezpečených skupin“ (zabezpečených *přídělovou půdou*), že „zpachtovaná půda je mezi pachtující obyvatelstvo rozdělena rovnoměrně na osobu“ (sic!) a že „pacht je podmínkou přechodu rolníků z nižších skupin do vyšších, pokud jde o jejich zabezpečení půdou“ (34—35). Ukázali jsme už, že *všechny tyto „hypotézy“ pana Maresse přímo odporují realitě*. Ve skutečnosti je tomu právě naopak a pan Maress by si toho byl musel povšimnout, kdyby při výkladu o hospodářské nerovnosti rolnictva (s. 35) vzal za podklad údaje o roztrídění usedlostí podle hospodářských znaků (nikoli podle *držby* přídělové půdy) a kdyby se nespokojil s nepodloženými „hypotézami“ narodnických předsudků.

Srovnajme nyní kamyšinský újezd s ostatními újezdy Saratovské gubernie. Poměr mezi skupinami rolnictva je všude stejný, jak ukazují níže uvedené údaje o čtyřech újezdech (volském, kuzněckém, balašovském a serdobském). Podotkli jsme již, že je v těchto údajích zahrnuto střední i zámožné rolnictvo.

4 újezdy Saratovské gubernie
% z celkového počtu

Skupiny hospodářů	usedlosti	obyvatel obojího pohlaví	všeho dobytka	přídělové půdy	pachtu	veškeré užívané půdy	osevané půdy
Bez tažného dobytka	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
S 1 kusem tažného dobytka	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
S 2 a více kusy tažného dobytka	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
<i>Celkem</i>	100	100	100	100	100	100	100

Vidíme tedy, že zámožné rolnictvo všude vytlačuje chudinu. V kamyšinském újezdu je však zámožné rolnictvo jak početně silnější, tak i bohatší než v ostatních újezdech. V pěti újezdech gubernie (včetně kamyšinského) jsou usedlosti roztríděny podle počtu kusů tažného dobytka takto: bez tažného dobytka — 25,3 %; s jedním kusem — 25,5 %; s dvěma — 20 %; s třemi — 10,8 %; se čtyřmi a více 18,4 %, kdežto v kamyšinském újezdu je, jak jsme viděli, zámožná skupina větší, zato nezámožná o něco menší. Jestliže spojíme střední a zámožné rolnictvo, tj. vezmeme usedlosti se dvěma a více kusy tažného dobytka, dostaneme tyto údaje pro jednotlivé újezdy:

Na 1 usedlost s 2 a více kusy tažného dobytka připadá v újezdu

	kamy- šinském	vol- ském	kuzněc- kém	balašov- ském	serdob- ském
Kusů tažného dobytka	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Kusů všeho dobytka	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Děsatin přídělové půdy	12,4	7,9	8	9	8
Děsatin zpachtované půdy	9,5	6,5	4	7	5,7
Děsatin osevních ploch	17	11,7	9	13	11

V kamyšinském újezdu je tedy zámožné rolnictvo bohatší. Tento újezd patří k újezdům nejbohatším na půdu:

7,1 děsjatiny přídělové půdy na jednu revizní duši mužského pohlaví⁴⁵ proti 5,4 děsjatiny v gubernii. Dostatek půdy v rukou „rolnictva“ znamená tedy pouze to, že rolnická buržoazie je velmi početná a velmi bohatá.

Tím končíme přehled údajů o Saratovské gubernii, považujeme však za nutné povšimnout si ještě třídění rolnických usedlostí. Jak si jistě čtenář už všiml, odmítáme a limine* třídění podle přídělové půdy a užíváme výhradně třídění podle hospodářské síly (podle tažného dobytka, podle osevní plochy). Musíme tento způsob zdůvodnit. Třídění podle přídělové půdy je v naší zemstevní statistice mnohem běžnější a na jeho obranu se obvykle uvádějí dva argumenty, na první pohled velmi přesvědčivé**. Za prvé se říká, že pro zkoumání životních podmínek rolnictva zabývajícího se obděláváním půdy je třídění podle půdy přirozené a nutné. — Takový argument přehlíží podstatnou zvláštnost ruského života, totiž nesvobodný charakter držby přídělové půdy, která je v důsledku zákona nerovnoměrně rozdělena a v které je možné provádět změny jen ve zcela omezené míře. Celý proces rozkladu rolnictva zabývajícího se obděláváním půdy charakterizuje právě to, že život překračuje tento právní rámec. Používáme-li třídění podle přídělové půdy, spojujeme chudáka, který dává půdu do pachtu, s boháčem, který půdu pachtuje nebo kupuje; chudáka, který se zbavuje půdy, s boháčem, který půdu „hromadí“; chudáka, který velmi špatně hospodaří s nepatrným počtem dobytka, s boháčem, který má hodně dobytka, hnojí půdu, zavádí různá zlepšení apod. apod. Jinými slovy, dáváme dohromady vesnického proletáře s příslušníky vesnické buržoazie. „Průměry“, které jsou výsledkem takového sčítání, *zastírají rozklad*, a jsou tedy

* — hned od začátku. *Red.*

** Viz například úvodu k Souhrnu o Saratovské gubernii, k Sborníku souhrnných údajů o Samarské gubernii, k Sborníku odhadů držby půdy ve 4 újezdech Voroněžské gubernie^[847] a jiné statistické publikace zemstev.

naprosto fiktivní*. Kombinované tabulky saratovských statistiků, které jsme už popsali, dávají příležitost názorně předvést, jak je nevhodné třídění podle přídělové půdy. Vezměme např. kategorii rolníků bez přídělové půdy z kamyšinského újezdu (viz Souhrn, s. 450n., Sborník o kamyšinském újezdu, sv. XI, s. 174n.). Když autor Souhrnu charakterizuje tuto kategorii, mluví o její osevní ploše jako o „zcela nepatrné“ (Úvod, s. 45), tj. počítá ji k chudině. Podívejme se na tabulky. „Průměrná“ osevní plocha této kategorie činí 2,9 děsjatiny na usedlost. Podívejme se však, jak se k tomuto „průměru“ dospělo: sečtením rolníků osévajících mnoho půdy (po 18 děsjatinách na usedlost ve skupině s 5 a více kusy tažného dobytka; v celé kategorii je asi jedna osmina usedlostí této skupiny, mají však asi polovinu veškeré osevní plochy celé kategorie) — a chudiny, rolníků bez koní, s 0,2 děsjatiny osevní plochy na usedlost! Vezměme usedlosti se zemědělskými dělníky. Je jich v dané kategorii velmi málo — 77, tj. 2,5 %. Z těchto 77 spadá však 60 do nejvyšší skupiny, která osévá 18 děsjatin na usedlost; v této skupině tvoří usedlosti se zemědělskými dělníky již 24,5 %. Je jasné, že zastíráme rozklad rolnictva, že stavíme

* Využíváme vzácného případu, kdy můžeme vyjádřit svůj souhlas s názorem pana V. V., který ve svých časopiseckých článcích z roku 1885 a z pozdějších let uvítal „nový typ statistických publikací zemstev“, totiž kombinované tabulky, které umožňují tříditi údaje získané soupisem usedlostí nejen podle přídělové půdy, ale i podle hospodářské síly. Pan V. V. tehdy napsal: „Je nutné vztahovat číselné údaje *nikoli k takovému konglomerátu nejrůznějších ekonomických skupin rolnictva, jako je vesnice nebo oběna, nýbrž k těmto skupinám samým*“ (V. V., Nový typ místní statistické publikace^[67], s. 189 a 190, Severnyj věstnik, 1885, č. 3. Citováno v Úvodu k Souhrnu o Saratovské gubernii, s. 36). Ale ani v jedné ze svých pozdějších prací se bohužel pan V. V. nepokusil přihlídnout k údajům o různých skupinách rolnictva a zamlčel dokonce, jak jsme viděli, faktografickou část knihy pana V. Postnikova, který se téměř jako první pokusil zpracovat údaje o různých skupinách rolnictva, a nikoli o „konglomerátech nejrůznějších skupin“. Pročpak asi?

nemajetné rolníky do lepšího světla, než ve skutečnosti jsou (připočítáváme k tomuto rolnictvu boháče a vypočítáváme průměr), kdežto zámožné rolníky naopak líčíme jako hospodářsky méně silné, protože do kategorií s velkým přídělem zařazujeme společně s většinou majetných i nemajetné rolníky (je známo, že i v občinách s velkými příděly půdy jsou vždy také nemajetní). Teď jsme si ujasnili, že nesprávný je i druhý argument uváděný na obhajobu třídění podle přídělové půdy. Říká se, že se zvyšováním přídělu vždy při takovém třídění adekvátně přibývá znaků majetnosti (množství dobytka, výměra osevní plochy aj.). Je to nesporný fakt, protože přídělová půda je jedním z nejdůležitějších faktorů blahobytu. Proto je mezi rolnictvem s velkým přídělem vždy více představitelů rolnické buržoazie, a tím se zvyšují i „průměrná“ čísla pro celou kategorii stanovenou podle přídělové půdy. To všechno nám však stále ještě nedokazuje, že je správný takový způsob, který spojuje dohromady vesnickou buržoazii a vesnický proletariát.

Uzavíráme: při zpracovávání údajů o rolnictvu podle soupisů usedlostí není správné omezovat se na třídění do skupin podle přídělové půdy. Základem třídění v hospodářské statistice musí být nezbytně *rozsah a typ hospodářství*. Znaky pro rozlišení těchto typů se musí stanovit podle místních podmínek a forem zemědělství; jestliže se při extenzivním obilnářství lze omezit jen na třídění podle osevní plochy (nebo podle tažného dobytka), pak za jiných podmínek je nutné vzít v úvahu plochu osévanou průmyslovými plodinami, průmyslové zpracování zemědělských výrobků, sadbu okopanin nebo setí pícnin, chov dojníc, pěstování zeleniny atd. Jestliže se rolnictvo zabývá ve velkém zemědělskými i nezemědělskými pracemi, je potřeba kombinovat oba zmíněné způsoby třídění, tj. třídění podle rozsahu a typu zemědělského hospodářství a podle rozsahu a druhu „živnosti“. Způsob shrnutí záznamů o rolnickém hospodářství podle jednotlivých usedlostí

naprosto není tak úzce odborný a druhořadý, jak by se mohlo zdát na první pohled. Naopak, nebudeme vůbec přehánět, řekneme-li, že je to nyní základní otázka zemstevní statistiky. Úplnost soupisových údajů o jednotlivých usedlostech a způsob jejich získávání* dosáhly vysoké úrovně, ale pro jejich neuspokojivé souhrnné zpracování se velké množství mimořádně cenných údajů prostě ztrácí a badatel má pak k dispozici jen „průměrná“ čísla (o obcích, volostech, kategoriích rolnictva, o velikosti přidělu atd.). A tyto „průměry“, jak jsme už viděli a ještě uvidíme, jsou často zcela fiktivní.

IV. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O PERMSKÉ GUBERNII

Přejdeme nyní se svým přehledem údajů zemstevní statistiky do gubernie, která má zcela odlišné podmínky: do Permské gubernie. Vezmeme si krasnoufimský újezd, kde je třídění usedlostí provedeno podle rozsahu zemědělského hospodářství.** Uvádíme celkové údaje o zemědělské části újezdu (23 574 usedlostí — 129 439 osob obojího pohlaví). [Viz tabulku na s. 108. *Red.*]

* O technice zemstevních soupisů viz kromě zmíněných publikací článek pana Fortunatova v I. svazku Výsledků zemstevní statistiky. Vzory soupisových listů jsou otištěny v Úvodu k Sborníku souhrnných údajů o Samarské gubernii a k „Souhrnu“ o Saratovské gubernii, ve Sborníku statistických údajů o Orelské gubernii^[359] (sv. II, jelecký újezd), v Statistickém materiálu o krasnoufimském újezdu v Permské gubernii, sešit IV^[220]. Maximální počet údajů je obsažen především v permském soupisovém listu.

** Statistický materiál o krasnoufimském újezdu v Permské gubernii. Sešit III. Tabulky. Kazaň 1894. Pro srovnání dále uvedeme nejdůležitější údaje také o jekatěrinburském újezdu, u něhož je provedeno stejné třídění. Sborník statistických údajů o jekatěrinburském újezdu v Permské gubernii^[360]. Vydalo jekatěrinburské újezdní zemstvo. Jekatěrinburg 1891.

Také zde tedy, přes značně menší rozlohu osevních ploch, vidíme též poměr mezi skupinami, totéž soustředění osevních ploch a dobytka v rukou nevelké skupiny zámožného rol-

Skupiny hospodářů	Usedlosti v %	Obyvatelstvo v %			Procento z celkové osevní plochy	Na 1 usedlost připadá dobytka		
		Na 1 usedlost připadá děšatin osevní plochy	Procento z celkové osevní plochy	tažného		veškerého (převedeného na hovězí)	Procento z celkové počtu dobytka	
Neobdělávající půdu	10,2	6,5	—	—	0,3	0,9	1,7	15,4
Obdělávající méně než 5 děšj.	30,3	24,8	1,7	8,9	1,2	2,3	13,7	
5—10 „	27,0	26,7	4,7	22,4	2,1	4,7	24,5	60,1
10—20 „	22,4	27,3	9,0	35,1	3,5	7,8	33,8	
20—50 „	9,4	13,5	17,8	28,9	6,1	12,8	23,2	
přes 50 „	0,7	1,2	37,3	4,7	11,2	22,4	3,1	
<i>Celkem</i>	100	100	5,8	100	2,4	5,2	100	

nictva. Poměr mezi držbou půdy a jejím skutečným hospodářským užíváním je i v tomto újezdu stejný jako v guberniích, s nimiž jsme se už seznámili.*

Skupiny hospodářů	Usedlosti	Veškerá půda v %					
		Obyvatelstvo obojího poblaví	přídělová	zpachovaná	propachovaná	veškerá půda v užívání	
Neobdělávající půdu	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6	
Obdělávající méně než 5 děšj.	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7	
„ 5—10 „	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8	
„ 10—20 „	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8	
„ 20—50 „	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8	
„ přes 50 „	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3	
<i>Celkem</i>	100	100	100	100	100	100	

* Celkem mají tito rolníci (všech skupin) 410 428 děštin přidělové půdy, tj. „průměrně“ 17,5 děštiny na jednu usedlost. Dále rolníci pachtují 53 882 děštin orné půdy a 597 180 děštin luk, tedy celkem 651 062 děštin (ornou půdu pachtuje 8903 usedlostí, louky 9167

Zámožní rolníci, kteří mají nejvíce půdy, rovněž přebírají zpachtovanou půdu, přidělová půda rovněž přechází (pachtováním) z rukou nemajetných rolníků do rukou majetných a rovněž ztrácí význam pro dvě různé skupiny na obou pólech vesnice. Aby si čtenář mohl tyto procesy představit konkrétněji, uvádíme daleko podrobnější údaje o pachtu.

Skupiny hospodářů	Na 1 usedlost připadá					
	osob obojího pohlaví	přídělové půdy v děsj.	Usedlosti pachtující ornou půdu v %	Na 1 pachtující usedlost připadá orné půdy v děsj.	Usedlosti pachtující louky v %	Na 1 pachtující usedlost připadá luk v děsj.
Neobdělávající půdu	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
Obdělávající méně než 5 děsj.	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
„ 5—10 „	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
„ 10—20 „	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
„ 20—50 „	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
„ přes 50 „	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
Celkem	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

V nejvyšších skupinách rolnictva (v nichž se, jak víme, soustřeďuje největší část pachtu) má tedy pacht — navzdory všeobecně rozšířenému názoru narodnických ekonomů — zřetelně výdělečný, podnikatelský ráz.

Přejdeme nyní k údajům o námezdní práci, které jsou z tohoto újezdu zvlášť cenné, protože jsou úplné (obsahují totiž údaje o najímání nádeníků): [viz tab. na s. 110. *Red.*]

Údaje v tabulce zřetelně vyvracejí názor saratovských statistiků, že prý najímání nádeníků není charakteristickým znakem síly nebo slabosti hospodářství. Naopak, je to velmi charakteristický znak rolnické buržoazie. U všech druhů nádenické práce pozorujeme, že zároveň se zvyšováním majetnosti vzrůstá podíl najímajících hospodářů, přestože

usedlostí) a z přidělové půdy dávají do pachtu: 50 548 děsjatin orné půdy (8553 hospodáři) a 7186 děsjatin luk (2180 hospodářů), celkem 57 734 děsjatin.

nejzámožnější rolníci mají také nejvíce pracujících členů rodiny. Rodinná kooperace je i tady základnou kapitalistické kooperace. Dále vidíme, že počet usedlostí, které najímají nádeníky, je $2\frac{1}{2}$ krát vyšší (v průměru na újezd)

Skupiny usedlostí	Počet pracovníků mužského pohlaví na 1 usedlost	Počet usedlostí najímajících dělníky				Usedlosti najímající dělníky v %			
		sezónní	na sena	na žně	na mláčen	sezónní	na sena	na žně	na mláčen
Neobdělávající	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
Obdělávající méně než 5 děsj.	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
5—10 „	1,2	268	910	1385	1414	4,2	14,3	20,1	22,3
10—20 „	1,5	940	1440	2325	1371	17,7	27,2	43,9	25,9
20—50 „	1,7	1107	1043	1542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
přes 50 „	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
<i>Celkem</i>	1,2	2513	3884	5742	4263	10,6	16,4	24,3	18,8

než počet usedlostí, které najímají sezónní dělníky — máme na mysli najímání nádeníků na žně; statistikové bohužel neuvedli celkový počet usedlostí najímajících nádeníky, ačkoli příslušné údaje byly k dispozici. Ve třech nejvyšších skupinách ze 7679 usedlostí najímá 2190 usedlostí zemědělské dělníky, kdežto 4017 usedlostí nádeníky na žně, tj. většina zámožných rolníků. Najímání nádeníků není pochopitelně zvláštností jen Permské gubernie, a jestliže jsme už dříve zjistili, že ve skupinách zámožných rolníků najímá zemědělské dělníky 2 až 6 i 9 desetin všech hospodářů těchto skupin, můžeme z toho přímo vyvodit toto: *většina zámožných rolnických usedlostí používá v té či oné formě námezdní práce. Nezbytnou podmínkou pro existenci zámožného rolnictva je vytvoření kontingentu zemědělských dělníků a nádeníků.* Konečně je mimořádně zajímavé všimnout si toho, že se poměr počtu usedlostí najímajících nádeníky k počtu usedlostí, které najímají zemědělské dělníky, *směrem od nižších skupin rolnictva k vyšším mění.* V nižších skupinách počet usedlostí najímajících nádeníky vždy mnohonásobně převyšuje počet usedlostí, jež najímají zemědělské

dělníky. Naproti tomu ve vyšších skupinách je počet usedlostí, které najímají zemědělské dělníky, mnohdy dokonce větší než počet usedlostí najímajících nádeníky. Tento fakt zřetelně ukazuje, že v nejvyšších skupinách rolnictva vznikají skutečná hospodářství se zemědělskými dělníky, založená na stálém používání námezdní práce; námezdní práce je rovnoměrněji rozložena podle jednotlivých ročních období, což umožňuje obejít se bez dražšího a obtížnějšího najímání nádeníků. Uvedeme ostatně údaje o námezdní práci v jelabužském újezdu Vjatecké gubernie (zámožné rolnictvo se zde slučuje se středním).

Skupiny hospodářů	Usedlosti		Osoby obojího pohlaví v %	Námezdní pracovníci				Všecký dobytek v %	Přídělová orná půda v %	Usedlosti v %	
	počet	%		sezónní		nádeníci				pachtující	propachto-vávající půdu
				počet	%	počet	%				
Bez koně	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16 031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3
S 1 koněm	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28 015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
S více koňmi	16 484	49,1	58,4	1481	84,4	106 318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1
<i>Celkem</i>	33 593	100	100	1755	100	150 364	100	100	100	27,4	13,1

Předpokládáme-li, že každý nádeník pracuje jeden měsíc (28 dní), ukáže se, že počet nádeníků je třikrát větší než počet sezónních dělníků. Mimochodem poznamenáváme, že i ve Vjatecké gubernii nacházíme nám už známý poměr mezi skupinami, jak pokud jde o najímání dělníků, tak i o pachtování a propachtování půdy.

Permští statistikové uvádějí velmi zajímavé údaje o hnojení půdy v jednotlivých usedlostech. Výsledné údaje obsahuje následující tabulka⁴⁶: [viz tabulku na s. 112. *Red.*]

I zde tedy vidíme zásadní rozdíl v soustavě a způsobu hospodaření chudiny a zámožných rolníků. A takový rozdíl musí být všude, protože zámožné rolnictvo má všude většinu veškerého dobytka, který vlastní rolníci, a má větší možnost vynakládat svou práci na zvelebování hospodář-

ství. Víme-li proto například, že „rolnictvo“ po reformě zakládalo určitý počet usedlostí bez koní a bez dobytka a zároveň „zvyšovalo úroveň zemědělství“ zaváděním hnojení půdy (které podrobně popisuje pan V. V. ve svých Pokrokových proudech v rolnickém hospodářství, s. 123 až 160n.), je nám zcela jasné, že „pokrokové proudy“ znamenají jen a jen pokrok vesnické buržoazie. Ještě zřetelněji

Skupiny hospodářů	Usedlosti, které hnojí chlévkou mrvou, v %	Počet vyvezených vozů mrvy na 1 usedlost (která hnojí půdu)
Obdělávající méně než 5 děsj.	33,9	80
Obdělávající 5—10 „	66,2	116
Obdělávající 10—20 „	70,3	197
Obdělávající 20—50 „	76,9	358
Obdělávající přes 50 „	84,3	732
<i>Celkem</i>	51,7	176

se to projevuje v rozdělení zdokonaleného zemědělského nářadí, o kterém rovněž přináší údaje permská statistika. Tyto údaje však nejsou shromážděny z celé zemědělské části újezdu, nýbrž jen ze třetího, čtvrtého a pátého obvodu, které zahrnují 15 076 usedlostí z 23 574. Ze zdokonaleného nářadí je v soupisu zachyceno: 1049 fukarů, 225 třídiček a 354 mlátiček, celkem 1628. Mezi skupinami je nářadí rozděleno takto:

Skupiny hospodářů	Na 100 usedlostí připadá zdokona- leného nářadí	Celkový počet zdokonaleného nářadí	Podíl z celkového počtu zdokonaleného nářadí v %
Neobdělávající	0,1	2	0,1
Obdělávající méně než 5 děsj.	0,2	10	0,6
„ 5—10 „	1,8	60	3,7
„ 10—20 „	9,2	299	18,4
„ 20—50 „	50,4	948	58,3
„ přes 50 „	180,2	309	18,9
<i>Celkem</i>	10,8	1628	100

Je to další ilustrace k „narodnickému“ tvrzení pana V. V., že prý zdokonalené náradí používají „všichni“ rolníci!

Údaje o „živnostech“ nám tentokrát umožňují rozlišit dva základní typy „živnosti“, které znamenají 1. přeměnu rolnictva ve vesnickou buržoazii (vlastnictví obchodních a výrobních podniků) a 2. přeměnu rolnictva ve vesnický proletariát (prodej pracovní síly, tzv. „zemědělské živnosti“). Uvádíme rozdělení těchto diametrálně protikladných typů „živnostníků“ podle skupin*.

Skupiny hospodářů	Na 100 hospodářů připadá obchodních a výrobních podniků	Na jednotlivé skupiny připadá obchodních a výrobních podniků v %	Usedlosti se zemědělskými živnostmi v %
Neobdělávající	0,5	1,7	52,3
Obdělávající méně než 5 děsj.	1,4	14,3	26,4
Obdělávající 5—10 „	2,4	22,1	5,0
Obdělávající 10—20 „	4,5	34,3	1,4
Obdělávající 20—50 „	7,2	23,1	0,3
Obdělávající přes 50 „	18,0	4,5	—
<i>Celkem</i>	2,9	100	16,2

Porovnáme-li tyto údaje s údaji o rozdělení osévané plochy a o najímání dělníků, znovu se přesvědčíme, že rozklad rolnictva vytváří vnitřní trh pro kapitalismus.

Zjistíme také, jak dokonale se zkrsluje skutečnost, když jsou pod společný název „živnosti“ nebo „výdělky“ zahrnovány zcela různorodé typy zaměstnání a když se „spojení zemědělství s živnostmi“ zobrazuje (jako například u pánů V. V. a N. -ona) jako něco shodného, stejnorodého a vylučujícího kapitalismus.

* „Zemědělské živnosti“ jsou uvedeny zvlášť rovněž pouze u tří posledních obvodů. Obchodních a výrobních podniků je celkem 692, a to 132 vodních mlýnů, 16 lisoven oleje, 97 smoláren a dehtáren, 283 „kováren aj.“ a 164 „krámů, hostinců aj.“

Na závěr si ukážeme, že údaje o jekatěrinburském újezdu jsou stejnorodé. Vyloučíme-li z 59 709 usedlostí újezdu bezzemky (14 601 usedlostí), ty, kdo mají jen louky (15 679 usedlostí), a ty, kdo celý svůj příděl dávají do pachtu (1612 usedlostí), získáme o zbývajících 27 817 usedlostech tyto údaje: 20 000 neosévajících a málo osévajících usedlostí (do 5 děšjatin) má ze 124 000 děšjatin celkem 41 000 děšjatin osevní plochy, tj. méně než jednu třetinu. Naproti tomu 2859 zámožných usedlostí (s osevní plochou přes 10 děšjatin) má 49 751 děšjatin osevní plochy a 53 000 děšjatin zpachtované půdy z celkové rozlohy 67 000 děšjatin pachtu (z toho 47 000 z 55 000 děšjatin propachtované rolnické půdy). Rozdělení dvou protikladných typů „živností“, a rovněž i usedlostí se zemědělskými dělníky, je v jekatěrinburském újezdu zcela obdobné jako rozdělení těchto ukazatelů rozkladu v krasnoufinském újezdu.

V. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O ORELSKÉ GUBERNII

Máme k dispozici dva sborníky o jeleckém a trubčevském újezdu této gubernie, v nichž jsou rolnické usedlosti roztrženy do skupin podle počtu tažných koní.*

Oba tyto újezdy spojujeme dohromady a uvádíme celkové údaje podle skupin.

* Sborník statistických údajů o Orelské gubernii, sv. II, Moskva 1887, jelecký újezd, a sv. III, Orel 1887, trubčevský újezd. V posledním újezdu nebyly do údajů pojaty předměstské občiny. O pachtu uvádíme celkové údaje, protože spojujeme přídělový i mimopřídělový pacht. Množství propachtované půdy jsme stanovili přibližně podle počtu usedlostí, které dávají do pachtu celý příděl. Na základě získaných čísel jsme také stanovili, kolik půdy je v užívání každé skupiny (přídělová + koupená + zpachtovaná — propachtovaná).

Skupiny hospodářů	Rodiny v %		Půda v %			Půda v %			Celkem je v užívání pudy			
		Obyvatelstvo obojího pohlaví v %	Na 1 usedlost připadá přidělové půdy v děsí.	přídělová	koupená	Pachtující usedlosti v %	zpachtovaná	propachtovaná	v %	na 1 usedlost	Na 1 usedlost připadá kusů dobytka (přečteno na hovězí)	Veskerý dobytek v %
Bez koní	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
S 1 koněm	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
S 2—3 koňmi	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
Se 4 a více koňmi	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8
<i>Celkem</i>	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100

Z toho je patrné, že celkový poměr mezi skupinami je i zde totožný s tím, jaký jsme viděli dříve (koncentrace koupené a zpachtované půdy u zámožných rolníků, půda přechází z rukou chudiny do rukou zámožných atd.). Zcela stejný je také poměr mezi skupinami, i pokud jde o námezdní práci, „živnosti“ a „pokrokové proudy“ v hospodářství:

Skupiny hospodářů	Usedlosti s námezdními dělníky v %	Usedlosti provozující živnosti v %	Na 100 usedlostí připadá obchodních a výrobních podniků	Zdokonalené nářadí (jelečský újezd)	
				na 100 usedlostí připadá množství nářadí	procento z celkového množství nářadí
Bez koní	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
S 1 koněm	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
S 2—3 koňmi	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
Se 4 a více koňmi	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
<i>Celkem</i>	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Tedy i v Orelské gubernii vidíme, že se rolnictvo rozpadá na dva zcela protikladné typy: na jedné straně na vesnický proletariát (zbavuje se půdy a prodává pracovní sílu), na druhé straně na rolnickou buržoazii (kupuje půdu, pachtuje ji ve značném rozsahu, zvláště pachtuje příděly, zvelebují hospodářství, najímá zemědělské dělníky a nádeníky, o kterých zde není zmínka, spojuje zemědělství

s obchodním a výrobním podnikáním). Rolníci tu však mají všeobecně mnohem menší polní hospodářství než ve výše uvedených případech; je tu daleko méně těch, kteří osévají velké plochy, a rozklad rolnictva, soudíme-li podle těchto dvou újezdů, nedosahuje, jak se zdá, takového stupně. Říkáme „zdá se“ z těchto důvodů: 1. Pozorujeme-li zde, že se „rolnictvo“ mění mnohem rychleji ve vesnický proletariát, přičemž se od něho oddělují sotva znatelné skupiny vesnické buržoazie, viděli jsme už také opačné příklady, kdy se stává zvláště nápadným právě tento pól vesnice, buržoazie. 2. Rozklad *zemědělského* rolnictva (v této kapitole se omezujeme na rolnictvo zabývající se jen obděláváním půdy) je zastírán „živnostmi“, které se zde zvláště rychle rozšiřují (40 % rodin). Ale i v těchto újezdech patří mezi „živnostníky“ spolu s většinou námezdních dělníků menšina obchodníků, překupníků, podnikatelů, vlastníků aj. 3. Rozklad rolnictva tu není zřetelný, protože scházejí údaje o těch stránkách místního zemědělství, které jsou velmi úzce spjaty s trhem. Rozvoj obchodního, tržního zemědělství zde není zaměřen na rozšiřování osevních ploch obilí vyráběného na prodej, ale na pěstování konopí. S tímto produktem zde souvisí nejvíce obchodních operací, avšak údaje v tabulkách, které uvádí sborník, nezdůrazňují *právě tuto* stránku zemědělství v různých skupinách. „Konopná pole jsou zdrojem hlavního důchodu rolníků“ (tj. peněžního důchodu. Sborník o trubčevském újezdu, s. 5 popisu osad a mnoho jiných míst), „rolníci věnují pozornost hlavně pěstování konopí... Všechn hnůj... se používá na hnojení konopných polí“ (ibid., 87), „na konopí“ se všude vypůjčuje, konopím se splácějí dluhy (ibid., passim). Na hnojení konopných polí kupují zámožní rolníci hnůj od chudiny (Sborník o orelském újezdu, sv. VIII, Orel 1895, s. 105), konopná pole se propachtovávají a pachtují ve vlastních i cizích občinách (ibid., 260), zpracováváním konopí se zabývá část těch „výrobních podniků“, o jejichž koncentraci jsme se zmínili. Je jasné,

že obraz rozkladu, v kterém chybějí údaje o hlavním tržním produktu místního zemědělství*, je velmi neúplný.

VI. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O VORONĚŽSKÉ GUBERNII

Sborníky o Voroněžské gubernii^[353-4] vynikají tím, že údaje jsou zvláště úplné a třídění je provedeno mnoha způsoby. Kromě obvyklého třídění rolníků podle přidělové půdy je tu u několika újezdů uvedeno třídění podle tažného dobytka, podle počtu pracovníků (podle pracovních sil vlastní rodiny), podle jiné výdělečné činnosti (nezabývající se jinou výdělečnou činností; zabývající se jinou výdělečnou činností: a) zemědělskou, b) smíšenou, c) obchodní a průmyslovou), podle zemědělského dělnictva (usedlosti, z nichž se pracovní síly dávají najímat jako zemědělstí dělníci; usedlosti bez zemědělských dělníků a usedlosti, z nichž se pracovní síly nedávají najímat jako zemědělstí dělníci; usedlosti s najatými zemědělskými dělníky). Toto poslední třídění je provedeno v největším počtu újezdů a na první pohled by se zdálo, že je pro zkoumání rozkladu rolnictva nejvhodnější. Ale ve skutečnosti tomu tak není: skupina usedlostí, jejichž pracovní síly jsou zaměstnávány jako ze-

* Autor sborníku o orelském újezdu uvádí (tabulka č. 57), že zámožní rolníci mají od 1 kusu hovězího dobytka *téměř dvakrát více* hnoje než chudí rolníci (391 pudů na 1 kus při 7,4 kusu dobytka na jednu usedlost na rozdíl od 208 pudů na 1 kus při 2,8 kusu dobytka na usedlost. K tomuto výsledku dospěl autor na základě třídění podle přidělové půdy, které neukazuje skutečnou hloubku rozkladu). Je to tím, že chudina je nucena používat slámy a hnoje jako paliva, prodávat ho apod. „Normální“ množství hnoje od jednoho kusu dobytka (400 pudů) získává tedy jen rolnická buržoazie. Pan V. V. by mohl i při této příležitosti uvažovat (podobně jako uvažuje o tom, že jsou rolníci připravováni o koně) o „obnovení normálního poměru“ mezi počtem dobytka a množstvím hnoje.

mědělství dělníci, nezahrnuje zdaleka všechen vesnický proletariát, neboť do této skupiny nejsou započteny usedlosti, jejichž pracovní síly jsou zaměstnány jako nádeníci, pomocní dělníci, tovární dělníci, stavební dělníci a kopáči, služebnictvo atd. Zemědělství dělníci tvoří jen část námezdních dělníků z řad „rolnictva“. Skupina usedlostí, které najímají zemědělské dělníky, je také velmi neúplná, protože do ní nejsou pojaty usedlosti, které najímají nádeníky. Neutrální skupina (která není zdrojem zemědělských dělníků a ani je nenajímá) představuje v každém újezdu desetitísece rodin a zahrnuje přitom tisíce hospodářství bez koní i s mnoha koňmi, pachtýře půdy zároveň s těmi, kdo ji dávají do pachtu, zemědělce s nezemědělci, tisíce námezdních dělníků s menšinou zaměstnavatelů atd. Celkové „průměry“ z celé neutrální skupiny vznikají například sečtením usedlostí bezzemků nebo rolníků se 3—4 děsjatinami na usedlost (přídělové i koupené půdy dohromady) s usedlostmi, které mají přes 25 nebo přes 50 děsjatin přídělové půdy a přikupují do svého vlastnictví desítky a sta děsjatin půdy (Sborník o bobrovském újezdu, s. 336, č. 148; Sborník o novochojorském újezdu, s. 222); sčítáním usedlostí s 0,8—2,7 kusu veškerého dobytka na rodinu s usedlostmi s 12—21 kusy dobytka (ibid.). Na takových „průměrech“ nelze pochopitelně ukázat rozklad rolnictva, musíme tu použít třídění podle tažného dobytka jako způsobu, který se nejvíce přibližuje třídění podle velikosti zemědělské usedlosti. Máme k dispozici čtyři sborníky s takovýmto tříděním (o zemljanském, zadonském, nižněděvickém a korotojackém újezdu); z nich si musíme vybrat zadonský újezd, protože v ostatních újezdech nejsou uvedeny jednotlivé údaje o zakoupené a propachtované půdě podle skupin. Později uvedeme souhrnné údaje o všech těchto čtyřech újezdech a čtenář uvidí, že závěry z těchto údajů jsou totožné. Tady máme celkové údaje o skupinách ze zadonského újezdu (15 704 usedlostí, 106 288 osob obojího pohlaví, 135 656 děsjatin přídělové půdy, 2882 děsjatin

koupené, 24 046 děsjatin zpachtované, 6482 děsjatin propachtované půdy)*.

Poměr mezi skupinami se i zde plně shoduje s předešlymi guberniemi a újezdy (soustředování koupené půdy a pachtu, přidělová půda přechází od nemajetných rolníků, kteří ji propachtovávají, do vlastnictví pachtýřů a zámožných rolníků atd.), ale zámožné rolnictvo tu má nesrovnatelně menší význam. Velmi nepatrný rozsah rolnických hospodářství nám vnucuje pochopitelně otázku, patří-li zdejší rolnictvo k zemědělcům či k „živnostníkům“? Uvádíme údaje o „živnostech“, nejprve o jejich rozdělení do skupin.

Skupiny hospodářů	Zdokonalené nářadí		Počet usedlostí v %		Počet usedlostí v %				Peněžní důchod v %	
	na 100 usedlostí případů	% z celkového počtu	najímajících zemědělské dělníky	dodávajících zemědělské dělníky	Na 100 usedlostí případů obchodních a výrobních podniků provozujících „živnosti“	prodávajících obilí	kupujících obilí	ze živnosti	z prodeje zemědělských výrobků	
Bez koní	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,6
S 1 koněm	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	81,2	55,1	70,2	23,5
S 2—3 koňmi	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	85,2
Se 4 a více koňmi	23,0	54,2	28,1	5,8	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,6
<i>Celkem</i>	1,2	100	3,8	17,4	4,5	90,5	83,2	48,9	66,0	29,0

Rozdělení zdokonaleného nářadí a dvou protikladných typů „živností“ (prodej pracovní síly, obchodní a výrobní podnikání) se neliší od dříve rozebíraných údajů. Vysoký podíl usedlostí provozujících „živnosti“, převaha usedlostí kupujících obilí nad usedlostmi, které je prodávají, převaha peněžního důchodu plynoucího ze „živností“ nad peněžním důchodem ze zemědělství** — to všechno nás opravňuje

* Viz tabulku na s. 120. *Red.*

** V nepříliš početné nejvyšší skupině rolnictva vidíme pravý opak: prodej obilí tu převládá nad koupí, peněžní důchod plyne převážně z půdy, je tu vysoký podíl hospodářství se zemědělskými dělníky, se zdokonaleným nářadím, s obchodními a výrobními podniky. Také zde se názorně projevují všechny typické rysy rolnické buržoazie (přestože je málo početná) v růstu tržního a kapitalistického zemědělství.

Půda v užívání
celkem

Půda v %

Obdělávané
půdy celkem

Na 1 ucellost připadá
celkem dobytka

%

na 1 ucellost

%

na 1 ucellost

propachtovaná

zpatchtovaná

koupená

přídělová

Na 1 ucellost
případá přídělové
půdy v desj.

Obvateľstvo obojho
pohlaví v %

Na 1 ucellost
případá osob obojho
pohlaví

Ucellosti v %

Skupiny hospodářů

Bez koní	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
S 1 koněm	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
S 2—3 koňmi	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
Se 4 a více koňmi	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3

Celkem

3,2

4,0

100

10,1

100

100

100

100

8,6

100

100

6,8

100

100

4,0

100

3,2

považovat tento újezd spíše za „živnostenský“ než zemědělský. Uvažme ovšem, jaké to jsou živnosti. Sborník odhadů rolnické držby půdy v zemljanském, zadonském, korotojackém a nižněděvickém újezdu (Voroněž 1889) obsahuje přehled všech profesí „živnostníků“, ať se zabývají touto činností ve své obci nebo mimo ni (celkem 222 profesí), přitom jsou rozděleni do skupin podle přidělové půdy a v každé profesi se uvádí výše výdělku. Z tohoto přehledu vyplývá, že *obrovskou většinu rolnických „živností“ tvoří námezdní práce*. Z 24 134 „živnostníků“ v zadonském újezdu je 14 135 zemědělských dělníků, kočích, pastýřů a pomocných dělníků, 1813 stavebních dělníků, 298 městských, továrních a jiných dělníků, 446 je ve službě u soukromníků, mezi „živnostníky“ se počítá i 301 žebrák atd. Jinými slovy, obrovskou většinu „živnostníků“ tvoří vesničtí proletáři, *námezdní dělníci s přidělovou půdou*, kteří prodávají svou pracovní sílu zemědělským a průmyslovým podnikatelům*.

* Abychom doplnili dosavadní fakta o pojmu „živnosti“ v zemstevní statistice, uvedeme podrobnější údaje o rolnických živnostech tohoto kraje. Zemstevní statistikové je rozdělili do šesti kategorií: 1. Zemědělské živnosti (59 277 osob z celkového počtu 92 889 „živnostníků“ ve 4 újezdech). Do obrovské většiny námezdních dělníků jsou zde však započtení i podnikatelé (pěstitelé melounů a dýní, zelináři, včelaři, snad i část povozníků atd.). 2. Řemeslníci a domácí výrobci (20 784 osob). Mezi skutečnými řemeslníky (= těmi, kteří pracují na zakázku *spotřebitelů*) je tady velmi mnoho námezdních dělníků, zvláště stavebních apod. Námezdních dělníků jsme napočítali přes 8000 (spadají sem zřejmě i vlastníci, jako pekaři apod.). 3. Služebnictvo — 1737 osob. 4. Obchodníci a průmysloví podnikatelé — 7104 osob. Jak jsme se už zmínili, je zvlášť nutné vyčlenit tuto kategorii z celkové masy „živnostníků“. 5. Svobodná povolání — 2881 osob, z nichž je 1090 žebráků; vedle nich dále tuláci, četníci, prostitutky, strážníci apod. 6. Měšťtí, tovární a jiní dělníci — 1106 osob. Místních živnostníků je 71 112, z jiných obcí 21 777; z toho je 85 255 mužů a 7634 žen. Výše výdělku je velmi rozmanitá: např. v zadonském újezdu vydělává 8580 pomocných dělníků 234 677 rublů, kdežto 647 obchodníků a průmyslových podnikatelů 71 799 rublů. Lze si představit, jaký z toho vznikne zmatek, když se spojí dohromady všechny tyto nejrůznější „živnosti“, jak to obvykle dělají naši zemstevní statistikové a naši narodnici.

Pokud tedy jde o poměr mezi různými skupinami rolníků v dané gubernii nebo újezdu, vidíme *všude* typické rysy rozkladu, a to jak v stepních guberniích bohatých na půdu, v nichž rolníci osévají poměrně značné plochy, tak i v krajích s největším nedostatkem půdy, s miniaturními rolníckými „hospodářstvími“; přes velmi hluboké rozdíly v půdních a hospodářských podmínkách je poměr mezi nejvyšší a nejnižší skupinou rolnictva všude stejný. Při srovnávání různých krajů zjišťujeme, jak se v jedněch zvláště výrazně stávají z rolníků vesničtí podnikatelé, zatímco v jiných se vytváří vesnický proletariát. V Rusku, tak jako v každé jiné kapitalistické zemi, postihuje tato druhá stránka rozkladného procesu samozřejmě daleko větší počet drobných zemědělců (a zajisté i větší počet krajů) než stránka první.

VII. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY

O NIŽNĚNOVGORODSKÉ GUBERNII

Údaje soupisu zemstevní statistiky o třech újezdech Nižněnovgorodské gubernie — kňagininském, makarjevském a vasilském — jsou shrnuty do skupinové tabulky, která dělí rolnické usedlosti (pouze přídělové usedlosti, a to jen těch rolníků, kteří žijí v domovské obci) na 5 skupin podle tažného dobytka (Podklady pro odhad pozemků v Nižněnovgorodské gubernii. Ekonomická část. Sešity IV, IX a XII. Nižní Novgorod 1888, 1889, 1890^[228]).

Spojíme-li uvedené tři újezdy dohromady, dostaneme tyto údaje o skupinách usedlostí (údaje z daných tří újezdů se týkají 52 260 usedlostí a 294 798 osob. Přídělové půdy je zde 433 593 děsjatin, koupené půdy 51 960 děsjatin, zpachtované půdy 86 007 děsjatin včetně pachtu veškeré půdy jak přídělové, tak i mimopřídělové, jak orné, tak i luk; propachtované půdy je 19 274 děsjatin):

Skupiny hospodářů	Usedlosti v %	Přídělová půda		Koupená půda		Veškerá půda v %		Půda v užívání skupiny celkem		Dobytěk celkem		
		Na 1 usedlost připadá osob obojího pohlaví	Obyvatelstvo v %	Na 1 usedlost připadá děsj.	% z celkové plochy přídělové půdy	% z celkové plochy koupené půdy	zpachtovaná	propachtovaná	na 1 usedlost připadá děsj.	% z celkové plochy	na 1 usedlost připadá kusů	% z celkového počtu
Bez koní	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
S 1 koněm	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
S 2 koňmi	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9
S 3 koňmi	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5
Se 4 a více koňmi	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7
<i>Celkem</i>	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100

Opět se tedy přesvědčujeme, že zámožné rolnictvo, i když má nejvíce přídělové půdy (v nejvyšších skupinách je podíl přídělové půdy vyšší než podíl obyvatel), soustřeďuje ve svých rukou koupenou půdu (9,6 % zámožných usedlostí má 46,2 % koupené půdy, kdežto dvě třetiny usedlostí chudého rolnictva mají méně než čtvrtinu veškeré koupené půdy), soustřeďuje také pachtovanou půdu a „shromazďuje“ i přídělovou půdu, kterou dává do pachtu chudina; v důsledku toho je *skutečné* rozdělení půdy, která je v užívání „rolnictva“, úplně jiné než rozdělení přídělové půdy. Rolníci bez koní obhospodařují ve skutečnosti menší množství půdy, než činí jejich příděl zaručený zákonem. Rolníci s jedním a dvěma koňmi zvětšují svou držbu půdy pouze o 10—30 % (z 8,1 děsjatiny na 9,4 děsjatiny, z 10,5 děsjatiny na 13,8 děsjatiny), kdežto zámožní rolníci svou držbu půdy rozšiřují *jedenapůlkrát až dvakrát*. Zatímco rozdíly mezi skupinami podle množství přídělové půdy byly nepatrné, rozdíly *ve skutečném rozsahu zemědělských hospodářství* jsou obrovské, jak je vidět z výše uvedených údajů o dobytku a z následujících údajů o osevní ploše: [viz tabulku na s. 124. *Red.*]

Rozdíl mezi skupinami v rozloze osevní plochy je ještě větší než rozdíl v rozsahu jejich skutečné držby půdy a množ-

Skupiny hospodářů	Na 1 usedlost připadá osevní plocha v děsj.	Veškerá osevní plocha v %	Usedlosti se zemědě- lskými dělníky v %	Hospodáři s obchodními a výrobními podniky* v %	Usedlosti, z nichž se odchází za výdělků v %
Bez koní	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
S 1 koněm	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
S 2 koňmi	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
S 3 koňmi	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
Se 4 a více koňmi	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
<i>Celkem</i>	5,0	100	2,6	5,6	31,6

* Pouze v knagininském újezdu.

ství půdy, kterou mají v užívání, nemluvě už o rozdílu podle velikosti přídělu*. To nám jen znovu dokazuje, jak je naprosto nevhodné třídění podle držby přídělové půdy, jejíž „vyrovnanost“ se nyní stala pouhou právní fikcí. Ostatní sloupce tabulky ukazují, jak v rolnictvu dochází ke „spojování zemědělství se živnostmi“: u zámožného rolnictva se spojuje tržní a kapitalistické zemědělství (vysoký podíl usedlostí se zemědělskými dělníky) s obchodním a výrobním podnikáním, kdežto u chudiny se spojuje prodej pracovní síly („odcházení za výdělků“) s obděláváním nepatrné výměry osevní plochy, tj. chudina se mění v zemědělské dělníky a nádeníky s přídělovou půdou. Podotýkáme, že občasný pokles podílu usedlostí, z nichž se odchází za výdělků, můžeme vysvětlit neobyčejnou rozmanitostí „výdělečných činností“ a „živností“ rolnictva Nižněnovgorodské gubernie: kromě zemědělských dělníků, pomocných dělníků, stavebních dělníků a dělníků v loděnicích a jiných počítá se zde mezi živnostníky poměrně velmi značný počet „domáckých výrobců“, majitelů živno-

* Vezmeme-li množství přídělové půdy rolnictva bez koní (připadající na jednu usedlost) za 100, bude množství přídělové půdy vyšších skupin vyjádřeno čísly 159, 206, 259, 321. Odpovídající index čísel o skutečné držbě půdy v každé skupině bude 100, 214, 314, 477, 786 a o rozloze osevní plochy v jednotlivých skupinách 100, 231, 378, 568, 873.

stenských dílen, obchodníků, překupníků atd. Je pochopitelné, že směšováním tolika různých typů „živnostníků“ se porušuje správnost údajů o „usedlostech s výdělečnou činností“.*

K rozdílům mezi různými skupinami rolnictva, které se zabývá obděláváním půdy, poznamenáváme: v Nižněnovgorodské gubernii „je hnojení jednou z hlavních podmínek určujících stupeň produktivnosti orné půdy“ (s. 79 Sborníku o kňagininském újezdu). Průměrná sklizeň žita se pravidelně zvyšuje podle toho, jak se hnojí: při 300—500 vozech hnoje na 100 děsjatin přidělové půdy se sklídí 47,1 měrice žita z 1 děsjatiny, zatímco při 1500 a více vozech 62,7 měrice (s. 84, *ibid.*). Proto je jasné, že rozdíl mezi skupinami daný rozsahem zemědělské výroby musí být ještě větší než rozdíl podle výměry osevní plochy a že se nižněnovgorodští statistikové dopustili velké chyby, když zkoumali výnosy všech rolnických polí bez rozdílu, a nikoli odděleně výnosy polí nemajetných rolníků a rolníků zámožných.

VIII. PŘEHLED ÚDAJŮ ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O OSTATNÍCH GUBERNIÍCH

Jak si již čtenář povšiml, při zkoumání rozkladu rolnictva používáme výhradně zemstevní statistické soupisy usedlostí, pokud zahrnují poněkud významnější kraje, pokud nám poskytují dostatečně podrobné údaje o nejdůležitějších znacích rozkladu a pokud (což je zvláště důležité) jsou zpracovány tak, aby se na jejich základě daly vyčlenit jednotlivé skupiny rolníků podle jejich hospodářské síly. Námi dopo-

* O „živnostech“ rolnictva Nižněnovgorodské gubernie viz M. Plotnikov, Domácká výroba v Nižněnovgorodské gubernii^[288] (Nižní Novgorod 1894), tabulky na konci knihy a statistické sborníky zemstev, zvláště o gorbatovském a semjonovském újezdu.

sud rozebírané údaje o sedmi guberniích vyčerpávají zemstevní statistický materiál, kterého jsme mohli použít a který těmto podmínkám vyhovuje. Pro úplnost uvedeme nyní stručně i ostatní, méně úplné, ale podobné údaje (tj. založené na hromadných soupisech usedlostí).

Z děmjanského újezdu v Novgorodské gubernii máme skupinovou tabulku o rolnických usedlostech podle počtu koní (Podklady pro odhad pozemků v Novgorodské gubernii. Děmjanský újezd. Novgorod 1888^[223]). Chybějí tu údaje o zpachtovávání a propachtovávání půdy (v děšjatinách), ale i ty údaje, které zde jsou, dokazují, že je v této gubernii ve srovnání s ostatními guberniemi tentýž poměr mezi zámožným a nemajetným rolnictvem. I tady například stoupá podíl usedlostí s koupenou a zpachtovanou půdou od nejnižší skupiny k nejvyšší (od rolníků bez koní k těm, kteří vlastní 3 i více koní), ačkoli rolníci s více koňmi mají více přidělové půdy, než činí průměr. 10,7 % usedlostí s 3 i více koňmi, na něž připadá 16,1 % obyvatelstva, má 18,3 % veškeré přidělové půdy, 43,4 % koupené půdy, 26,2 % zpachtované půdy (pokud o ní lze soudit z rozlohy osevní plochy žita a ovsu na zpachtované půdě) a 29,4 % všech „živnostenských budov“, zatímco 51,3 % usedlostí bez koní a s jediným koněm, na něž připadá 40,1 % obyvatelstva, má jen 33,2 % přidělové půdy, 13,8 % koupené půdy, 20,8 % zpachtované (za uvedeného předpokladu) a 28,8 % „živnostenských budov“. Jinak řečeno, také zde „shromažďuje“ zámožné rolnictvo půdu a připojuje k zemědělství obchodní a výrobní „živnosti“, zatímco nemajetné rolnictvo se zbavuje půdy a mění se v námezdní dělníky (podíl „živnostníků“ klesá od nejnižší skupiny k nejvyšší, z 26,6 % u skupiny rolníků bez koní na 7,8 % u skupiny s 3 i více koňmi). Neúplnost těchto údajů nás nutí, abychom je nezačleňovali do následujícího shrnujícího materiálu o rozkladu rolnictva.

Z téhož důvodu sem nezačleníme ani údaje o *části* kozelckého újezdu v Černigovské gubernii (Podklady pro odhad

pozemků shromážděné černigovským statistickým oddělením guberniální zemstevní správy, sv. V, Černigov 1882^[224]; jsou to údaje o 8717 usedlostech v černozemní oblasti újezdu roztríděné podle počtu tažného dobytka). Poměr mezi skupinami je i v tomto újezdu stejný: na 36,8 % usedlostí bez tažného dobytka s 28,8 % obyvateli připadá 21 % vlastní a přidělové půdy, 7 % zpachtované půdy, zato však 63 % veškeré půdy, kterou dává těchto 8717 usedlostí do pachtu. Na 14,3 % usedlostí se 4 i více kusy tažného dobytka a s 17,3 % obyvatelstva připadá 33,4 % vlastní a přidělové půdy, 32,1 % zpachtované půdy a jen 7 % půdy se dává do pachtu. Ostatní usedlosti (s jedním až třemi kusy tažného dobytka) nejsou bohužel roztríděny do menších skupin.

V Materiálu o zkoumání rozsahu užívané půdy a hospodářského života vesnického obyvatelstva Irkutské a Jenisejské gubernie^[230] je velmi zajímavá skupinová tabulka (podle počtu tažných koní) usedlostí rolníků a přesídlenců ve čtyřech okruzích Jenisejské gubernie (sv. III, Irkutsk 1893, s. 730n.). Je velmi zajímavé pozorovat, že vztahy zámožného Sibiřana k přesídlenci (a v těchto vztazích by se snad ani nejpřesvědčenější narodnik nepokusil hledat náznak tak vychvalované soudržnosti!) jsou v podstatě naprosto totožné se vztahy našich zámožných členů obcíny k jejich „spolubratrům“, kteří nemají žádného nebo jen jednoho koně. Spojíme-li dohromady přesídlence se starousedlími rolníky (takové spojení je nutné, protože přesídlenci jsou pracovní silou pro starousedlíky), vycházejí nám známé znaky vyšších a nižších skupin. 39,4 % usedlostí nižších skupin (bez koní, s jedním a dvěma koňmi), na které připadá 24 % obyvatelstva, má jen 6,2 % veškeré orné půdy a 7,1 % veškerého dobytka, kdežto 36,4 % usedlostí s 5 a více koňmi, na něž připadá 51,2 % obyvatelstva, má 73 % orné půdy a 74,5 % veškerého dobytka. Poslední skupiny (5—9, 10 a více koní), s 15—36 děsjatinami orné půdy na 1 usedlost, používají ve velké míře námezdní

práce (30—70 % usedlostí s námezdními dělníky), kdežto 3 nejnižší skupiny, s 0—0,2—3—5 děšjatinami orné půdy na 1 usedlost, *poskytují* dělníky (20—35—59 % usedlostí). Údaje o pachtování a propachtování půdy jsou jedinou výjimkou z pravidla, s kterou jsme se setkali (týká se soustředění pachtu v rukou zámožných rolníků), výjimkou, která potvrzuje pravidlo. Jde o to, že právě na Sibiři chybějí podmínky, na nichž je toto pravidlo založeno, neexistuje tam totiž povinný a „vyrovnávající“ příděl a nevzniklo tam soukromé vlastnictví půdy. Zámožný rolník nekupuje a nepachtuje půdu, ale zabírá ji (tak tomu alespoň bylo až doposud); propachtování a pachtování půdy má spíše ráz sousedské výměny pozemků, a proto údaje o pachtu a propachtování podle skupin neukazují žádnou zákonitost.*

U tří újezdů Poltavské gubernie můžeme rozdělení osevní plochy přibližně určit (protože známe počet usedlostí s různou výměrou osevní plochy stanovenou ve sbornících „od—do“ tolika a tolika děšjatin a v daném rozmezí si znásobíme počet usedlostí každé podskupiny průměrnou výměrou osevní plochy). Dostaneme tak údaje o 76 032 usedlostech (všichni osídlenci bez městského obyvatelstva) s 362 298 děšjatinami osevní plochy: 31 001 usedlost (40,8 %) nemá vůbec žádnou osetou půdu nebo osévá nanejvýš 3 děšjatin na 1 usedlost a má celkem 36 040 děšjatin osevní plochy (9,9 %); 19 017 usedlostí (25 %) osévá přes 6 děšjatin na 1 usedlost a má 209 195 děšjatin

* „Materiál o propachtování a pachtování pozemkůshromážděný přímo na Sibiři si nezasluhoval zvláštní zpracování, protože jev sám se vyskytuje pouze v zárodečné podobě; ojedinělé případy propachtování a pachtování půdy jsou velmi vzácné, zcela náhodné a zatím ještě nemají žádný vliv na hospodářský život Jenisejské gubernie“ (Materiály, sv. IV, sešit 1, s. V, úvod). Ze 424 624 děšjatin lehké orné půdy starousedlých rolníků v Jenisejské gubernii patří 417 086 děšjatin k „zabrané rodové“ půdě. Pacht (2686 děšjatin) se téměř rovná množství propachtované půdy (2639 děšjatin) a netvoří ani 1 % veškeré zabrané půdy.

osevní plochy (57,8 %). (Viz Sborníky hospodářské statistiky o Poltavské gubernii^[348], újezdy konstantinogradský, chorolský a pirjatský⁴⁷.) *Rozdělení* osevní plochy se nápadně podobá tomu, které jsme viděli v Tavridské gubernii, nehledě na celkově menší *výměry* osevních ploch. Tak nerovnoměrné rozdělení je pochopitelně možné jen při soustředění koupené a zpachtované půdy v rukou menšiny. Nemáme o tom úplné údaje, protože ve sbornících nejsou usedlosti rozříděny podle hospodářské síly, a v dalším výkladu se tedy musíme omezit na údaje o konstantinogradském újezdu. V kapitole o hospodářství vesnických vrstev (kapitola II, podkapitola 5, Zemědělství) uvádí sestavitel sborníku tento fakt: „Rozdělíme-li pachtý na tři kategorie — na pachtý, kde na pachtýře připadá 1. do 10 děsjatin, 2. 10—30 děsjatin a 3. přes 30 děsjatin, dospějeme k těmto údajům o každé z těchto kategorií*:

	Poměrný počet		Na 1 pachtýře připadá půdy v děsj.	Ze zpachtované půdy se dává znovu do pachtu v %
	pachtýřů v %	zpachtované půdy v %		
Drobný pacht (do 10 děsjatin)	86,0	35,5	3,7	6,6
Střední „ (10—30 „)	8,3	16,6	17,5	3,9
Velký „ (přes 30 „)	5,7	47,9	74,8	12,9
<i>Celkem</i>	100	100	8,6	9,3

Komentář je zbytečný.

Z Kalužské gubernie máme pouze tyto úryvkovité a neúplné údaje o osevní ploše obilí v 8626 usedlostech (přibližně $\frac{1}{20}$ rolnických usedlostí v gubernii**). [Viz tabulku na s. 130. *Red.*]

To znamená, že 21,6 % usedlostí s 30,6 % obyvatel má 36,6 % tažných koní, 45,1 % osevní plochy a 43,1 % *hrubého*

* Sborník, s. 142.

** Statistický přehled Kalužské gubernie za rok 1896, Kaluga 1897, přílohy, s. 43n., 83, 113^[413].

důchodu z osevní plochy. I tato čísla jasně mluví o soustředění koupené a zpachtované půdy v rukou zámožného rolnictva.

	Skupiny usedlostí podle výměry osevní plochy						Celkem
	Počet mětic ozimů						
	neose- vajici	do 15	15—30	30—45	45—60	přes 60	
Usedlosti v %	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
Osoby obojího pohlaví v %	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
Osevní plocha v %	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
Celkový počet tažných koní v %	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
Hrubý důchod z osevní plochy v %	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Osevní plocha I usedlosti v děsj.	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Zpracování soupisů usedlostí z Tverské gubernie je velmi neúplné, přestože sborníky obsahují velké množství údajů; usedlosti nejsou roztrženy do skupin podle hospodářské síly. Tohoto nedostatku využívá pan Vichljajev ve Sborníku statistických údajů o Tverské gubernii^[365] (sv. XIII, sešit 2, Rolnické hospodářství. Tver 1897), aby popřel „diferenciaci“ rolnictva, shledává tendenci k „větší vyrovnanosti“ a pje chválu na „lidovou výrobu“ (s. 312) a „naturální hospodářství“. Pan Vichljajev se pouští do velmi odvážných, ale planých úvah o „diferenciaci“, ačkoli neuvedl žádné přesné údaje o skupinách rolnictva a ačkoli si dokonce neujasní ani nejprostší pravdu, že k rozkladu dochází uvnitř obcí a že proto mluvit o „diferenciaci“ a přihlížet *výlučně* k třídění podle obcí nebo podle volostí je prostě směšné.*

* Jako kuriozitu uvádím jednu ukázkou. „Obecný závěr“ pana Vichljajeva zní: „Rolníci v Tverské gubernii kupují pozemky ve snaze vyrovnat rozsah držby půdy“ (s. 11). Důkazy? — Utvoříme-li *skupiny*

IX. SHRNU TÍ ROZE BRANÝCH ÚDAJŮ ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O ROZKLADU ROLNICTVA

K tomu, abychom mohli navzájem porovnat a shrnout předchozí údaje o rozkladu rolnictva, nemůžeme samozřejmě brát absolutní čísla a sečítat je podle skupin: k tomu bychom potřebovali úplné údaje o celé skupině krajů a jednotný způsob třídění. Porovnávat a konfrontovat můžeme pouze *poměr mezi nejvyššími a nejnižšími skupinami* (podle držby půdy, dobytka, náradí atd.). Poměr vyjádřený například tím, že na 10 % usedlostí připadá 30 % osevní plochy, nepřihlíží k rozdílům v absolutních číslech, a je proto vhodný k porovnávání s každým obdobným poměrem v kterémkoli kraji. Aby se však takové porovnání mohlo provést, musíme vzít i v jiném kraji rovněž 10 % usedlostí, ne více a ne méně. V různých újezdech a guberniích nejsou však skupiny stejně velké. To znamená, že tyto skupiny musíme *rozdělit*, aby se z každého kraje mohl vzít *stejně veliký podíl usedlostí*. Můžeme se dohodnout, že budeme brát 20 % usedlostí zámožného rolnictva a 50 % usedlostí chudiny, tj. budeme z nejvyšších skupin sestavovat skupinu zahrnující 20 % usedlostí a z nejnižších skupin skupinu zahrnující 50 % usedlostí. Vysvětlí-

občín podle velikosti přídělu, zjistíme, že v *občínách* s malým přídělem půdy je vysoký podíl usedlostí s koupenou půdou. Že však půdu kupují *zámožní* členové občin, které mají malý příděl půdy, to se už pan Vichljajev nedovtípl! Rozebírat podobné „závěry“ zapřísáhlého narodníka není jistě třeba, tím spíše, že opovážlivost pana Vichljajeva uvedla do rozpaků dokonce i ekonomy z jeho vlastního tábora. Přestože pan Karyšev^[167] vyslovuje v časopise *Ruskoje bogatstvo* (1898, č. 8) hluboké porozumění pro to, jak se pan Vichljajev „dobře orientuje v úkolech, které v současnosti stojí před ruskou ekonomikou“, je přece jen nucen přiznat, že pan Vichljajev je přílišný „optimista“, že jeho závěry o tendenci k rovnoměrnosti jsou „málo průkazné“, že jeho údaje „nic neříkají“ a že jeho závěry — „nejsou podložené“.

me tento způsob na příkladu. Dejme tomu, že máme 5 takto velikých skupin, počítáno od nejnižší skupiny k nejvyšší: 30 %, 25 %, 20 %, 15 % a 10 % usedlostí ($\Sigma = 100\%$). Abychom sestavili nejnižší skupinu, vezmeme první skupinu a $\frac{4}{5}$ druhé skupiny $\left(30 + \frac{25 \times 4}{5} = 50\%\right)$, kdežto k sestavení nejvyšší skupiny vezmeme poslední skupinu a $\frac{2}{3}$ předposlední skupiny $\left(10 + \frac{15 \times 2}{3} = 20\%\right)$, přičemž se pochopitelně stejným způsobem určují i podíly osevních plochy, dobytka, náradí apod. Budou-li tedy podíly osevních plochy připadající na uvedené podíly usedlostí činit 15 %, 20 %, 20 %, 21 % a 24 % ($\Sigma = 100\%$), pak na naši nejvyšší skupinu s 20 % usedlostí připadne $\left(24 + \frac{21 \times 2}{3} = 38\%\right)$ osevních plochy a na naši nejnižší skupinu s 50 % usedlostí připadne $\left(15 + \frac{20 \times 4}{5} = 31\%\right)$ osevních plochy. Je zřejmé, že takovýmto rozdělováním skupin *neměněme zhola nic na skutečném poměru* mezi nejvyššími a nejnižšími vrstvami rolnictva.* Toto rozdělování je nutné za prvé proto, že tak dostáváme místo 4—5—6—7 různých skupin 3 velké skupiny s jasně stanovenými znaky**; za druhé proto, že jedinečnou cestou lze dosáhnout srovnatelnosti údajů o rozkladu rolnictva v nejrůznějších krajích s nejrůznějšími podmínkami.

K posouzení vzájemného poměru mezi skupinami volíme

* Takový postup má za následek malou chybu, která vyvolává zdání, že rozklad *není tak hluboký*, jak se jeví ve skutečnosti. K nejvyšší skupině jsou totiž připojovány střední, a nikoli nejvyšší představitelé následující skupiny. Je jasné, že tato chyba je tím větší, čím větší jsou skupiny a čím menší je jejich počet.

** V další podkapitole uvidíme, že náš rozsah skupin se velmi těsně přibližuje ke skupinám veškerého ruského rolnictva rozděleného podle počtu koní připadajících na 1 usedlost.

údaje, které jsou pro zkoumání rozkladu nejdůležitější: 1. počet usedlostí; 2. počet rolnického obyvatelstva; 3. množství půdy přidělové; 4. koupené; 5. zpachtované; 6. *propachtované*; 7. veškerá držba půdy nebo půda v užívání skupiny (přídělová půda + koupená + zpachtovaná — propachtovaná); 8. výměra osevní plochy; 9. množství tažného dobytka; 10. veškerého dobytka; 11. počet usedlostí se zemědělskými dělníky; 12. *usedlostí s výdělečnou činností* (pokud možno se zřetelem k těm druhům „výdělků“, v nichž převládá námezdní práce, prodej pracovní síly); 13. počet obchodních a výrobních podniků; 14. množství zdokonaleného zemědělského náradí. Údaje vysázené kurzívou („propachtované“ a „s výdělečnou činností“) jsou *negativní*, protože ukazují na úpadek hospodářství, zbídačování rolníka a jeho přeměnu v dělníka. Všechny ostatní údaje jsou *pozitivní*, protože ukazují rozšiřování hospodářství a přeměnu rolníka ve vesnického podnikatele.

U všech těchto údajů vypočítáváme pro každou skupinu usedlostí procentní poměr k úhrnu v daném újezdu nebo v několika újezdech jedné gubernie a pak určíme (výše popsaným způsobem), jaký podíl půdy, osevní plochy, dobytka atd. připadá na podíl 20 % usedlostí nejvyšších skupin a 50 % usedlostí nejnižších skupin.*

Uvádíme takto sestavenou tabulku, která obsahuje údaje z 21 újezdů v 7 guberniích s 558 570 rolnickými usedlostmi a 3 523 418 obyvateli.

* Čtenář by neměl zapomínat, že v tomto případě nejde o absolutní čísla, ale pouze o poměr mezi nejvyšší a nejnižší vrstvou rolnictva. Proto nyní stanovíme například procentní poměr počtu usedlostí se zemědělskými dělníky (nebo s „výdělečnou činností“) nikoli k počtu všech usedlostí dané skupiny, nýbrž k celkovému počtu usedlostí se zemědělskými dělníky (nebo s „výdělečnou činností“) v újezdu, tj. nyní nestanovíme, do jaké míry každá skupina používá námezdní práce (anebo je nucena prodávat pracovní sílu), nýbrž stanovíme jen poměr mezi nejvyšší a nejnižší skupinou v užívání námezdní práce (anebo v účasti na „výdělečné činnosti“, v prodeji pracovní síly).

Tabulka A* Skupina 20 % usedlostí

Gubernie	Újezdy	Označení křivek v diagramu	Procentní		
			propachtované pády	usedlostí s „výdělečnou činností“	všech usedlostí
Tavridská	dněperský, melitopolský a berďanský	1	9,7	12,6	20
Samarská	novouzenský	—	0,7	—	20
	nikolajevský	—	0,3	4,1	20
	průměr	2	0,5	4,1	20
Saratovská	kamyšinský	3	11,7	13,8	20
Permská	krasnoufimský	—	7,8	0,6	20
	jekatěrinburský	—	—	4,3	20
	průměr	4	7,8	2,4	20
Orelská	jelecký a trubčevský	5	2,7	15,8	20
Voroněžská	zadonský	6	11,9	11,6	20
	zadonský, zemljanský, korotojacký a nižněděvický	—	12,5	12,6	20
Nižněnovgorodská	kňagininský, vasilský a makarjevský	7	3,8	13,7	20

* Poznámky k tabulce viz s. 138. *Red.*

sestavená z nejvyšších skupin

poměr k úhrnům v újezdech nebo skupinách újezdů

obyvatelstva	půdy					dobytka				
	příděllové	koupené	zpachtované	v užívání celkem	osevní plochy	tažného	veškerého	obchodních a výrobních podniků	usedlostí se zemědělskými dělníky	z dokonalého nářadí
27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
28,1	30,9	49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1	—
27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

Tabulka B* Skupina 50 % usedlostí

Gubernie	Újezdy	Označení křivek v diagramu	Procentni		
			propachtované půdy	usedlostí s „výdělečnou činností“	všech usedlostí
Tavridská	dněperský, melitopolský a berďanský	1	72,7	68,2	50
Samarská	novouzenský	—	93,8	74,6	50
	nikolajevský	—	98	78,6	50
	průměr	2	95,9	76,6	50
Saratovská	kamyšinský	3	71,5	60,2	50
	volský, kuzněcký, balašovský a serdobský	—	64,6	—	50
Permská	krasnoufimský	—	74	93,5	50
	jekatěrinburský	—	—	65,9	50
	průměr	4	74	79,7	50
Orelská	jelecký a trubčevský	5	93,9	59,3	50
Voroněžská	zadonský,	6	63,3	65,3	50
	zadonský, zemljanský, korotojacký a nižněděvický	—	67	63,8	50
Nižněnovgorodská	kňagininský, vasilský a makarjevský	7	88,2	65,7	50

* Poznámky k tabulce viz s. 138. *Red.*

sestavená z *nejnižších* skupin

poměr k úhrnům v újezdech nebo skupinách újezdů

obyvatelstva	půdy					dobytka		obchodních a výrobních podniků	usedlostí se zemědělskými dílnky	zdokonaleného nářadí
	přídělové	koupené	zpachtované	v užívání celkem	osevních plochy	tažného	veškerého			
41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
37,2	33,6	—	15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

Poznámky k tabulkám A a B

1. U Tavridské gubernie se údaje o propachtované půdě vztahují pouze na dva újezdy: berďanský a dněperský.

2. U téže gubernie se k zdokonalenému náradí počítají sekačky a žací stroje.

3. U obou újezdů Samarské gubernie se místo podílu propachtované půdy bere podíl usedlostí, které samy nehospodaří a dávají příděl do pachtu.

4. U Orelské gubernie je množství propachtované půdy (a tedy i veškeré půdy v užívání) stanoveno přibližně. Totéž platí i o čtyřech újezdech Voroněžské gubernie.

5. U Orelské gubernie jsou údaje o zdokonaleném náradí omezeny pouze na údaje z jeleckého újezdu.

6. U Voroněžské gubernie se místo počtu usedlostí s výdělečnou činností (ve třech újezdech: zadonském, korotojackém, nižněděvickém) uvádí počet usedlostí, z nichž se rekrutují zemědělství dělníci.

7. U Voroněžské gubernie jsou údaje o zdokonaleném náradí omezeny pouze na dva újezdy: zemljanský a zadonský.

8. U Nižněnovgorodské gubernie jsou místo údajů o usedlostech s „výdělečnou činností“ uvedeny jen údaje o usedlostech, z nichž se odchází za výdělkem.

9. U některých újezdů bylo nutné uvést místo počtu obchodních a výrobních podniků počet usedlostí s obchodním a výrobním podnikáním.

10. Pokud je ve sbornících několik rubrik o „výdělečné činnosti“, snažili jsme se z nich vybrat takové, v kterých je námezdní práce, prodej pracovní síly nejprůkaznější.

11. Podle možnosti byla do tabulek zahrnuta veškerá zpachtovaná půda: přídělová i mimopřídělová, pole i louky.

12. Připomínáme čtenáři, že v údajích o novouzenském újezdu nejsou zahrnuti obyvatelé chutorů a Němci; v údajích o krasnoufimském újezdu je přihlédnuto pouze k zemědělské části újezdu; v jekatěrinburském újezdu nejsou začleněni bezzemci a ti, kdo mají jen louky, v trubčevském újezdu se neuvádějí předměstské občiny; v kňagininském újezdu není zahrnuta řemeslnická obec Bolšoje Muraskino atd. Tyto výjimky jsme zčásti udělali my, zčásti jsou podmíněny charakterem materiálu. Z toho je zřejmé, že ve skutečnosti je rozklad rolnictva větší, než jak jej vykazuje naše tabulka a diagram.

Pro ilustraci této souhrnné tabulky a pro znázornění faktu, že poměr mezi nejvyššími a nejnižšími skupinami rolnictva je v nejrůznějších krajích naprosto shodný,

sestavili jsme diagram, v němž vyznačujeme procentní údaje tabulky. Vpravo od sloupce, který udává procentní podíl z celkového počtu usedlostí, probíhá křivka zobrazující *pozitivní* znaky hospodářské síly (rozšíření držby půdy, zvětšení počtu dobytka atd.), zatímco křivka vlevo označuje *negativní* znaky hospodářské síly (dávání půdy do pachtu, prodej pracovní síly; tyto sloupce jsou vyšrafovány). Vzdálenost od *horní* vodorovné čáry diagramu ke každé *plynulé* křivce vyznačuje podíl *zámožných* skupin na celkovém počtu rolnických usedlostí, kdežto vzdálenost od *dolní* vodorovné čáry diagramu ke každé *vyčárkované* křivce vyznačuje podíl *nemajetných* skupin rolnictva na celkovém počtu rolnických usedlostí. A abychom konečně ještě zvýraznili obecný charakter shrnutých údajů, zakreslili jsme do tabulky křivku „průměru“ (stanovenou výpočtem aritmetických průměrů z procentních údajů vyznačených v diagramu; aby se lišila od ostatních, je zakreslena červeně). Tato křivka takříkajíc ilustruje typický rozklad dnešního ruského rolnictva. [Diagram viz v pásce. *Red.*]

Abychom nyní mohli udělat z uvedených údajů závěr o rozkladu (podkapitoly I—VII), probereme postupně jednotlivé sloupce tohoto diagramu.

První sloupec vpravo od sloupce ukazujícího procenta usedlostí udává podíl *obyvatelstva*, které připadá na nejvyšší a nejnižší skupinu. Počet členů rodiny je u zámožného rolnictva, jak vidíme, všude vyšší, ale u nemajetného nižší než průměr. O významu této skutečnosti jsme již mluvili. Dodejme, že by nebylo správné brát za jednotku pro všechna srovnání jednoho obyvatele (jak to s oblibou dělají narodníci), ale že se musí brát usedlost či rodina. Zvyšují-li se výdaje zámožné rodiny v důsledku velkého počtu členů rodiny, pak se na druhé straně celková výše výdajů usedlosti s početnou rodinou snižuje (na hospodářské budovy, na zařízení domácnosti a hospodářství apod. Že jsou velké rodiny po hospodářské stránce výhodné, zdůrazňují zejména Engelgardt v Dopisech z vesnice^[487] a Triirogov v knize

Občina a daně, Petrohrad 1882^[437]). Brát za jednotku srovnání jednoho obyvatele a nebrat v úvahu toto snížení výdajů znamená tedy uměle a zkresleně srovnávat postavení „jedince“ ve velké a malé rodině. Diagram ostatně jasně ukazuje, že na zámožnou rodinu připadá daleko větší podíl zemědělské produkce, než kdyby se provedl propočít na jednoho obyvatele.

Další sloupec se týká přidělové půdy. V jejím rozdělení se projevuje největší vyrovnanost, jak to také musí odpovídat právní stránce přidělu. Ovšem i tady už začíná proces vytlačování chudiny zámožnými rolníky: *všude* vidíme, že nejvyšší skupiny mají v držbě o něco větší podíl přidělové půdy, než činí jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva, zatímco nejnižší skupiny mají o něco menší podíl. „Občina“ se podřizuje zájmům rolnické buržoazie. Avšak ve srovnání se *skutečnou* držbou půdy je nerovnoměrnost v rozdělení přidělové půdy ještě celkem nepatrná. Rozdělení přidělové půdy (jak je dobře vidět z diagramu) nedává žádnou představu o skutečném rozdělení půdy a skutečné velikosti usedlostí.*

Dále následuje sloupec o koupené půdě. Všude se jí zmocňují zámožní: pětina usedlostí vlastní 6—7 desetin veškeré rolnické koupené půdy, zatímco na polovinu usedlostí chudiny připadá maximálně 15%! Můžeme tedy posoudit, jaký význam mají starosti „narodníků“ o to, aby „rolnictvo“ mohlo kupovat co možná nejvíce půdy a co možná nejlevněji.

Další sloupec se týká pachtů. Také zde všude zjistíme soustředění půdy v rukou zámožných rolníků (na $\frac{1}{5}$ usedlostí připadá 5—8 desetin veškeré zpachtované půdy), kteří nadto půdu pachtují levněji, jak už jsme viděli dříve. Toto přebírání pachtu rolnickou buržoazií názorně dokazuje, že „rolnický pacht“ má *podnikatelský charakter* (koupě

* Stačí jediný pohled na diagram, abychom se přesvědčili, jak je při zkoumání rozkladu rolnictva nevhodné dělit rolníky do skupin podle přidělu.

půdy za účelem prodeje výrobků)*. Tímto tvrzením vůbec nepopíráme, že se půda pachtuje z nouze. Naopak, diagram nám ukazuje zcela jiný charakter pachtu u chudiny, která se zuby nehty drží půdy (na polovinu usedlostí připadají jedna až dvě desetiny veškerého pachtu). Není rolník jako rolník.

Protikladný význam pachtu v „rolnickém hospodářství“ zvláště vynikne při srovnání sloupce o zpachtované půdě se sloupcem o *půdě dané do pachtu* (první sloupec zleva, tj. mezi negativními znaky). Vidíme zde pravý opak: půdu dávají do pachtu hlavně nejnižší skupiny (na jednu polovinu všech usedlostí připadá 7—8 desetín propachtované půdy), které se snaží zbavit přídělové půdy; ta pak přechází (přes zákazy a omezení obsažená v zákoně) do rukou velkých hospodářů. Jestliže se tedy tvrdí, že „rolnictvo“ pachtuje půdu a „rolnictvo“ propachtovává půdu, jsme si vědomi toho, že první tvrzení se vztahuje hlavně na rolnickou buržoazii a druhé na rolnický proletariát.

* V knize pana Karyševa o pachtech^[163] je velmi kuriózní „Závěr“ (kapitola VI). Po všech těch bezobsažných tvrzeních, že prý rolnický pacht nemá podnikatelský charakter, tvrzeních, která jsou v rozporu s údaji zemstevních statistik, propaguje zde pan Karyšev „teorii pachtu“ (vypůjčenou u W. Roschera apod.), vlastně desiderata západoevropských farmářů, předložená ve vědecké omáčce: „dlouhodobý pacht“ („je nutné... aby zemědělec zacházel s půdou ‚hospodárně‘“, s. 371) a mírná výše pachtovného, která ponechává pachtýřovi mzdu, úrok i umořování vloženého kapitálu, jakož i podnikatelský zisk (373). A pana Karyševa nikterak neuvádí do rozpaků, že takováto „teorie“ figuruje hned vedle obvyklého narodnického receptu: „zabránit“ (398). Aby „zabránil“ vzniku farmářů, hlásá pan Karyšev farmářskou „teorii“! Tento „závěr“ přirozeně dovršil základní rozpor knihy pana Karyševa, který na jedné straně sdílí všechny narodnické předsudky a z hloubi duše souhlasí s takovými klasickými teoretiky maloburžoazie, jako je Sismondi (viz *Karyšev*, Dědičný pacht půdy na evropském kontinentě, Moskva 1885^[162]), ale na druhé straně je nucen přiznat, že pacht dává „podnět“ (s. 396) k rozkladu rolnictva, že „zámožnější vrstvy“ vytlačují méně zámožné a že vývoj agrárních vztahů vede právě ke vzniku námezdní práce v zemědělství (s. 397).

Poměr koupené, zpachtované a propachtované půdy k přidělové určuje *také skutečnou držbu půdy* v jednotlivých skupinách (pátý sloupec vpravo). Všude vidíme, že skutečné rozdělení veškeré půdy, kterou má rolnictvo k dispozici, nemá už pranic společného s „rovnostářstvím“ v přidělech. Na 20 % usedlostí připadá 35 % až 50 % veškeré půdy, kdežto na 50 % usedlostí — 20 % až 30 %. V rozdělení *osevní plochy* (další sloupec) je vytlačování nejnižší skupiny skupinou nejvyšší ještě pronikavější, pravděpodobně proto, že nemajetné rolnictvo mnohdy není s to hospodařit na vlastní půdě a zbavuje se jí. Oba sloupce (o celkové držbě půdy a o osevní ploše) ukazují, že kupování a pachtování půdy *zmenšuje* podíl nejnižších skupin na celkové soustavě hospodářství, tj. má za následek jejich vytlačování zámožnou menšinou. Tato zámožná menšina má již nyní hlavní úlohu v rolnickém hospodářství, protože jí patří téměř stejná část osevní plochy jako všemu ostatnímu rolnictvu dohromady.

Další dva sloupce ukazují, jak je mezi rolnictvo rozdělen tažný dobytek a všechny ostatní dobytek. Procentní podíl dobytka se jen nepatrně liší od procentního podílu osevní plochy: jinak tomu ani nemohlo být, protože počet tažného dobytka (a také ostatního dobytka) podmiňuje velikost osevní plochy a jeho počet je zase naopak velikostí osevní plochy podmíněn.

Další sloupec ukazuje podíl jednotlivých skupin rolnictva na celkovém počtu obchodních a výrobních podniků. Pětina usedlostí (zámožná skupina) soustřeďuje přibližně polovinu těchto podniků, zatímco na polovinu usedlostí chudiny jich připadá pouze asi pětina*, to znamená, že „živnosti“, které jsou důkazem přeměny rolnictva v buržoazii, si opatřují převážně nejzámožnější zemědělci. Zá-

* I toto číslo (přibližně pětina všech podniků) je ovšem zvětšeno, protože ve skupině neosévajících rolníků i rolníků bez koní a s jedním koněm jsou spojeni zemědělstí dělníci, pomocní dělníci aj. s nezemědělci (drobnými obchodníky, řemeslníky apod.).

možní rolníci tedy investují kapitál jak do zemědělství (kupují a pachtují půdu, najímají dělníky, používají zdokonaleného nářadí aj.), tak do výrobních podniků, do obchodu a do lichvy: obchodní a podnikatelský kapitál je těsně spjat a záleží na okolních podmínkách, která z těchto forem kapitálu převládá.

Údaje o usedlostech s „výdělečnou činností“ (první sloupec *zleva* mezi negativními znaky) charakterizují rovněž „živnosti“, které však mají opačný význam, protože znamenají přeměnu rolníka v proletáře. *Tyto* „živnosti“ provozuje chudina (na 50 % usedlostí připadá 60—90 % všech usedlostí s výdělečnou činností), kdežto zámožné skupiny se na nich podílejí nepatrně (nesmíme zapomínat, že jsme ani v této kategorii „živnostníků“ nemohli přesně oddělit podnikatele od dělníků). Stačí porovnat údaje o „výdělečné činnosti“ s údaji o „obchodních a výrobních podnicích“, abychom uviděli dokonalý protiklad dvou typů „živností“, abychom pochopili, jaký neuvěřitelný zmatek vznikne pouhým smíšením těchto dvou typů.

Usedlosti se zemědělskými dělníky jsou všude zařazeny do skupiny zámožného rolnictva (na 20 % usedlostí připadá 5—7 desetin všech usedlostí se zemědělskými dělníky); zámožné rolnictvo (přestože má velmi početné rodiny) nemůže existovat bez třídy zemědělských dělníků, která je „doplňuje“. Zde se nám názorně potvrzuje to, co jsme řekli dříve: že je totiž absurdní srovnávat počet usedlostí se zemědělskými dělníky s celkovým počtem rolnických „usedlostí“ (včetně „usedlostí“ zemědělských dělníků). *Mnohem správnější* je srovnávat počet usedlostí se zemědělskými dělníky s *jednou pětinou* rolnických usedlostí, protože k zámožné menšině patří přibližně $\frac{3}{5}$, ne-li $\frac{2}{3}$ celkového počtu usedlostí se zemědělskými dělníky. Mezi rolnictvem výrazně převládá podnikatelské najímání dělníků nad najímáním dělníků z nouze, pro nedostatek rodinných pracovníků: na oněch 50 %, jež tvoří nemajetní rolníci s *málo početnými rodinami*, připadá jen asi $\frac{1}{10}$ všech usedlostí

se zemědělskými dělníky (i zde se ostatně mezi nemajetné rolníky dostali drobní obchodníci, živnostníci aj., kteří zásadně nenajímají dělníky z nouze).

Poslední sloupec týkající se rozdělení zdokonaleného nářadí bychom mohli po vzoru pana V. V. nadepsat takto: „pokrokové proudy v rolnickém hospodářství“. „Nejsprávnější“ je rozdělení tohoto nářadí v novouzenském újezdu Samarské gubernie, kde na $\frac{1}{5}$ zámožných usedlostí připadá jenom 73 kusů nářadí ze 100, ale na polovinu usedlostí chudiny celé 3 kusy ze 100.

Dostáváme se ke srovnávání různých krajů podle stupně rozkladu rolnictva. Po této stránce jsou na diagramu nápadné dvě skupiny krajů: v Tavridské, Samarské, Saratovské a Permské gubernii je rozklad rolnictva zabývajícího se obděláváním půdy znatelně hlubší než v Orelské, Voroněžské a Nižněnovgorodské gubernii. Křivky prvních čtyř gubernií zůstávají na diagramu pod červenou křivkou průměru, zatímco křivky dalších tří gubernií se dostávají nad křivku průměru, což dokazuje menší koncentraci usedlostí v rukou zámožné menšiny. Kraje první skupiny mají nejvíc půdy, jsou ryze zemědělské (v Permské gubernii jsou zachyceny zemědělské části újezdů) a zemědělství tu má extenzivní ráz. Při extenzivním zemědělství je rozklad rolnictva pěstujícího plodiny snadno zjištělný, a proto se výrazně projevuje. Naproti tomu v krajích druhé skupiny vidíme na jedné straně rozvoj tržního zemědělství, který není v našich údajích podchycen, jako například pěstování konopí v Orelské gubernii. Na druhé straně tu vidíme obrovský význam „živnosti“, jak pokud jde o námezdní práci (zadonský újezd ve Voroněžské gubernii), tak pokud jde o nezemědělská zaměstnání (Nižněnovgorodská gubernie). Obě tyto okolnosti mají nesmírný význam pro rozklad rolnictva zabývajícího se obděláváním půdy. O první z nich (rozdíly ve formě tržního zemědělství a progresivní vývoj zemědělství v různých krajích) jsme už mluvili. Význam druhé okolnosti (úloha „živnosti“) je neméně zřejmý. Jestliže

v daném kraji velkou část rolnictva tvoří zemědělstí dělníci, nádeníci nebo námezdní dělníci s přidělovou půdou, kteří odcházejí za výdělky, neprojeví se zde rozklad rolnictva pochopitelně tak výrazně*. Abychom si však mohli udělat správnou představu, musíme porovnat tyto typické vesnické proletáře s typickými představiteli rolnické buržoazie. Voroněžský nádeník s přidělovou půdou, který odchází za „výdělkem“ na jih, by se měl srovnávat s tavriským rolníkem osévajícím rozsáhlé plochy půdy. Kalužský, nižněnovgorodský a jaroslavský tesař by se měl srovnávat s jaroslavským nebo moskevským zelinářem nebo s rolníkem, který chová dobytek, aby mohl prodávat mléko atd. Právě tak je-li převážná část místních rolníků zaměstnána ve zpracovatelském průmyslu, přičemž ze své přidělové půdy získává jen nevelkou část životních prostředků, musí být údaje o rozkladu rolnictva doplněny údaji o rozkladu rolnictva zabývajících se průmyslovou výrobou. Tím se budeme zabývat v V. kapitole, nyní nás zajímá pouze rozklad rolnictva zabývajících se zemědělstvím.

X. V Ý S L E D N Ě Ú D A J Ě Z E M S T E V N Í S T A T I S T I K Y A V O J E N S K Ě H O S O U P I S U K O N Í⁴⁸

Ukázali jsme, že poměry mezi nejvyšší a nejnižší skupinou rolnictva se vyznačují právě těmi rysy, které jsou charakteristické pro poměr mezi vesnickou buržoazií a vesnickým proletariátem, že tyto poměry jsou až pozoruhodně podobné v nejrůznějších krajích s nejrůznějšími podmínkami; že dokonce číselná vyjádření těchto poměrů (tj. procentní podíly skupin na celkovém množství osevní plochy, dobytka

* Je zcela možné, že v guberniích středoruské černozemní oblasti, jako jsou Orelská, Voroněžská aj., není rozklad rolnictva fakticky tak hluboký, neboť takové okolnosti, jako nedostatek půdy, daňové zatížení a velmi rozšířená soustava odpracovávání, jeho rozklad zpomalují.

aj.) kolísají v poměrně nevelkém rozmezí. Nabízí se pochopitelně otázka, nakolik se dá těchto údajů o *poměru* mezi skupinami v různých krajích použít k tomu, abychom si mohli utvořit představu o *skupinách*, na které se rozpadá veškeré ruské rolnictvo. Jinými slovy: podle jakých údajů se dá posoudit složení nejvyšší a nejnižší skupiny v ruském rolnictvu a vzájemný poměr mezi nimi?

Těchto údajů máme velmi málo, protože se v Rusku neprovádějí soupisy zemědělských hospodářství, jež by obsahovaly celkovou evidenci všech zemědělských hospodářství. Jediným materiálem pro úvahy o hospodářských skupinách, na které se naše rolnictvo rozpadá, jsou souhrnné údaje zemstevní statistiky a vojenských soupisů koní o rozdělení tažného dobytka (nebo koní) mezi rolnickými usedlostmi. Ačkoli je tento materiál chudý, přece jen se dají z něho vyvodit docela zajímavé závěry (ovšem velmi všeobecné, přibližné, globální), tím spíše, že poměr mezi rolníky, kteří mají mnoho koní, a rolníky s málo koňmi byl již předmětem rozboru a že se ukázalo, jak je tento poměr v nejrůznějších krajích až pozoruhodně shodný.

Fakta Statistického sborníku souhrnných hospodářských údajů podle zemstevních soupisů usedlostí, pořázeného panem Blagověščenským^[16] (sv. I, Rolnické hospodářství, Moskva 1893)⁴⁹, dokazují, že byly zemstevní soupisy provedeny ve 123 újezdech 22 gubernií s 2 983 733 rolnickými usedlostmi a se 17 996 317 obyvateli. Ale údaje o rozdělení usedlostí podle tažného dobytka nejsou všude stejné. Ve třech guberniích musíme totiž vypustit 11 újezdů*, ve kterých nejsou usedlosti rozděleny na čtyři, nýbrž jen na tři skupiny. Z ostatních 112 újezdů v 21 guberniích jsme však získali následující souhrnné údaje, které se týkají téměř 2 1/2 miliónu usedlostí s 15 milióny obyvatel: [viz tabulku na s. 147. *Red.*]

Tyto údaje se týkají necelé čtvrtiny všech rolnických

* 5 újezdů Saratovské gubernie, 5 Samarské a 1 Besarabské.

usedlostí v evropském Rusku (Souhrn statistického materiálu o ekonomickém postavení vesnického obyvatelstva v evropském Rusku^[372] — vydala kancelář vládního výboru, Petrohrad 1894 — udává ve volostech padesáti gubernií evropského Ruska 11 223 962 usedlostí, z toho 10 589 967 rolnických usedlostí). Z celého Ruska máme údaje o rozdělení koní mezi rolníky ve Statistice Ruské říše, XX. Vojenský soupis koní z roku 1888 (Petrohrad 1891) a také

Skupiny hospodářství	Usedlosti	Usedlosti v %	V nich kusů tažného dobytka*	Všechyř tažný dobytek v %	Na 1 usedlost připadá kusů dobytka
Bez tažného dobytka	613 238	24,7	—	—	—
S 1 kusem tažného dobytka	712 256	28,6	712 256	18,6	1
S 2 kusy tažného dobytka	645 900	26,0	1 291 800	33,7	2
S 3 a více kusy tažného dobytka	515 521	20,7	1 824 969	47,7	3,5
<i>Celkem</i>	2 486 915	100	3 829 025	100	1,5

* Spolu s koňmi jsou tu započítáni i volí, a to pár za 1 koně.

ve Statistice Ruské říše XXXI. Vojenský soupis koní z roku 1891 (Petrohrad 1894)^[407]. První publikace obsahuje zpracované údaje shromážděné v roce 1888 o 41 guberniích (včetně 10 gubernií Království polského), druhá o 18 guberniích evropského Ruska a o Kavkazu, Kalmycké stepi a Oblasti donského vojska.

Vezmeme-li 49 gubernií evropského Ruska (o Donské oblasti jsou údaje neúplné) a spojíme-li údaje z roku 1888 a 1891, dostaneme tento přehled o rozdělení všech koní *rolníků hospodářících v občinách*.

Rozdělení tažných koní mezi rolnictvem se tedy v celém Rusku velice blíží „průměrnému“ stupni rozkladu, který jsme předtím znázornili v našem diagramu. Ve skutečnosti je rozklad dokonce o něco hlubší: 22 % usedlostí (2,2 mili-

ónu usedlostí z 10,2 miliónu) má $9\frac{1}{2}$ miliónu koní ze 17 miliónů, tj. 56,3% z celkového počtu. Obrovské množství usedlostí — 2,8 miliónu — nemá vůbec koně a na 2,9 miliónu usedlostí s jedním koněm připadá pouze 17,2% koní z celkového počtu.*

V 49 guberniích evropského Ruska

Skupiny hospodářství	Rolnické usedlosti		V nich koní		Na 1 used- lost připadá koní
	celkem	v %	celkem	v %	
Bez koní	2 777 485	27,3	—	—	—
S 1 koněm	2 909 042	28,6	2 909 042	17,2	1
S 2 koňmi	2 247 827	22,1	4 459 654	26,5	2
S 3 koňmi	1 072 298	10,6	3 216 894	18,9	3
Se 4 a více koňmi	1 155 907	11,4	6 339 198	37,4	5,4
<i>Celkem</i>	10 162 559	100	16 960 788	100	1,6

Na základě vyvozené zákonitosti v poměru mezi skupinami můžeme nyní určit skutečnou hodnotu těchto údajů. Vlastní-li pětina usedlostí polovinu všech koní, můžeme z toho bezpečně usoudit, že na ni připadá nejméně polovina (a pravděpodobně i více) veškeré zemědělské výroby. Taková koncentrace výroby je možná pouze tehdy, obhospodařuje-li zámožné rolnictvo většinu koupené půdy a rolnického pachtu, a to půdy mimo příděl i z přídělu. Právě tato zámožná menšina především kupuje a připachtovává půdu, přestože právě ona má nepochybně nejvíce přidělové půdy.

* Jak se rozdělení koní mezi rolnictvem v poslední době mění, můžeme posoudit z těchto údajů vojenského soupisu koní z let 1893 až 1894 (Statistika Ruské říše, XXXVII). V letech 1893—1894 bylo v 38 guberniích evropského Ruska 8 288 987 rolnických usedlostí; z toho bylo bez koní 2 641 754, tj. 31,9%; s jedním koněm 31,4%; s dvěma koňmi 20,2%; s třemi koňmi 8,7%; se čtyřmi a více koňmi 7,8%. Rolníci měli celkem 11 560 358 koní; z tohoto počtu bylo 22,5% v usedlostech s jedním koněm; 28,9% v usedlostech s dvěma koňmi; 18,8% v usedlostech s třemi koňmi; 29,8% v usedlostech s více koňmi. To znamená, že 16,5% zámožných rolníků mělo 48,6% všech koní.

Jestliže „průměrný“ ruský rolník i v nejlepším roce jen tak tak vychází (a to se neví, vychází-li vůbec), pak tato zámožná menšina, která je na tom mnohem lépe než průměr, nejenže hradí všechny výdaje ze svého samostatného hospodářství, ale má dokonce přebytky. Znamená to tedy, že je výrobcem zboží, že vyrábí zemědělské výrobky na prodej. A nejen to: mění se ve vesnickou buržoazii, protože k poměrně velkému zemědělskému hospodářství připojuje obchodní a výrobní podniky; viděli jsme, že právě takové „živnosti“ jsou nejtypičtější pro „příčinlivého“ ruského mužíka. Ačkoliv má nejpočetnější rodiny a nejvíce pracujících členů rodiny (pro zámožné rolnictvo je to vždycky charakteristické; na $\frac{1}{5}$ usedlostí musí připadat vysoký podíl obyvatelstva, asi $\frac{3}{10}$), používá tato zámožná menšina v co největším rozsahu práci zemědělských dělníků a nádeníků. Z celkového počtu ruských rolnických hospodářství, která najímají zemědělské dělníky a nádeníky, připadá značná většina na tuto zámožnou menšinu. K tomuto závěru nás opravňuje jednak předcházející rozbor, jednak také porovnání podílu této skupiny na počtu obyvatelstva a jejího podílu na počtu kusů tažného dobytka, a tedy i na velikosti osevní plochy a celkového počtu hospodářství. Nakonec vidíme, že jedině tato zámožná menšina se může trvale podílet na zavádění „pokrokových proudů v rolnickém hospodářství“⁵⁰. Takový je nesporně poměr této menšiny k ostatnímu rolnictvu; tento poměr přirozeně nabývá různé podoby a mění se podle různých agrárních podmínek, podle způsobů hospodaření rolníků a podle forem tržního zemědělství*. Něco jiného jsou základní tendence rozkladu rolnictva a něco jiného jsou jeho formy, závislé na odlišných místních podmínkách.

Postavení rolníků bez koně a s jedním koněm je zase něco

* Je například docela možné, že v krajích s převažujícím chovem dojnic by bylo mnohem správnější třídění podle počtu krav, a nikoli podle počtu koní. Převažuje-li však pěstování ovoce a zeleniny, nemůže ani první, ani druhý znak vyhovovat atd.

jiného. Viděli jsme už dříve, že zemstevní statistikové řadí i rolníky s jedním koněm (nemluvě už o rolnících bez koně) k vesnickému proletariátu. Sotva proto zveličujeme, zahrnujeme-li v našem přibližném výpočtu mezi vesnický proletariát všechny rolníky bez koní a $\frac{3}{4}$ rolníků s jedním koněm (asi $\frac{1}{2}$ všech usedlostí). Tito rolníci mají nejméně přidělové půdy, často ji dávají do pachtu, protože nemají inventář, osivo aj. Z veškerého rolnického pachtu a koupené půdy připadají na ně žalostné drobty. Ze svého hospodářství nemohou být nikdy živi a hlavním zdrojem jejich životních prostředků jsou „živnosti“ čili „výdělky“, tj. prodej vlastní pracovní síly. Je to třída námezdních dělníků s přidělovou půdou, nádeníků, pomocných dělníků, stavebních dělníků aj. aj.

XI. SROVNÁNÍ VOJENSKÝCH SOUPISŮ KONÍ Z LET 1888—1891 A 1896—1900

Vojenské soupisy koní v letech 1896 a 1899—1901 nám dnes umožňují, abychom porovnali nejnovější údaje s předchozími.

Připojíme-li 5 jižních gubernií (1896) k 43 ostatním (1899—1900), získáme o 48 guberniích evropského Ruska tyto údaje:

Skupiny hospodářství	1896—1900				Na 1 used- lost připadá koní
	Rolnické usedlosti		V nich koní		
	celkem	v %	celkem	v %	
Bez koní	3 242 462	29,2	—	—	—
S 1 koněm	3 361 778	30,3	3 361 778	19,9	1
S 2 koňmi	2 446 731	22,0	4 893 462	28,9	2
S 3 koňmi	1 047 900	9,4	3 143 700	18,7	3
S 4 a více koňmi	1 013 416	9,1	5 476 503	32,5	5,4
<i>Celkem</i>	11 112 287	100	16 875 443	100	1,5

Za léta 1888—1891 jsme uvedli údaje o 49 guberniích. Nejnovější údaje máme pouze o jedné gubernii, a to o Archangelské. Odečteme-li údaje týkající se této gubernie od výše uvedených, dostaneme o těchto 48 guberniích za léta 1888—1891 tento obraz:

Skupiny hospodářství	Rolnické usedlosti		V nich koní		Na 1 used- lost připadá koní
	celkem	v %	celkem	v %	
	1888—1891				
Bez koní	2 765 970	27,3	—	—	—
S 1 koněm	2 885 192	28,5	2 885 192	17,1	1
S 2 koňmi	2 240 574	22,2	4 481 148	26,5	2
S 3 koňmi	1 070 250	10,6	3 210 750	18,9	3
S 4 a více koňmi	1 154 674	11,4	6 333 106	37,5	5,5
<i>Celkem</i>	10 116 660	100	16 910 196	100	1,6

Srovnání let 1888—1891 a 1896—1900 ukazuje rychle postupující *vyvlastňování* rolnictva. Počet usedlostí se zvětšil téměř o milión. Počet koní se zmenšil, i když jen o málo. Počet usedlostí, které nemají koně, se zvláště rychle zvětšil a jejich podíl stoupl z 27,3 % na 29,2 %. Místo 5,6 miliónu chudiny (bez koně a s jedním koněm) máme už 6,6 miliónu. Celý přírůstek počtu usedlostí připadá na zvýšení počtu usedlostí chudiny. Podíl usedlostí s větším počtem koní se zmenšil. Místo 2,2 miliónu usedlostí s více koňmi máme jen 2 milióny. Počet všech středně velkých a zámožných usedlostí (se dvěma a více koňmi) zůstal téměř beze změny (4 465 000 v letech 1888—1891, 4 508 000 v letech 1896 až 1900).

Z těchto údajů vyplývají tedy následující závěry:

Nemůžeme pochybovat o tom, že se zvětšuje bída a že pokračuje vyvlastňování rolnictva.

Vzájemný poměr mezi nejvyšší a nejnižší skupinou rolnictva se téměř nezměnil. Sestavíme-li podle už popsaného způsobu nejnižší skupinu z 50 % usedlostí a nejvyšší z 20 % usedlostí, ukáže se, že v letech 1888—1891 mělo 50 %

usedlostí chudiny 13,7 % koní a 20 % boháčů jich mělo 52,6 %. V letech 1896—1900 mělo 50 % usedlostí chudiny rovněž 13,7 % všech rolnických koní a 20 % boháčů 53,2 % všech koní. Poměr mezi skupinami se tedy téměř nezměnil.

Rolnictvo jako celek má nakonec méně koní. Počet i podíl rolníků s více koňmi se zmenšil. Na jedné straně to zřejmě znamená úpadek veškerého rolnického hospodářství v evropském Rusku. Na druhé straně nesmíme zapomínat, že v Rusku je počet koní v zemědělství vzhledem k obdělávané ploše abnormálně vysoký. V malorolnické zemi tomu ani jinak být nemohlo. Snížení počtu koní se tedy do jisté míry jeví jako „obnovení normálního poměru mezi tažným dobytkem a množstvím orné půdy“ *u rolnické buržoazie* (viz úvahy pana V. V. v kapitole II, podkapitola I).

Bude na místě zmínit se zde o úvahách na toto téma obsažených v nejnovějších spisech pana Vichljajeva (Studie o současném stavu ruského zemědělství, Petrohrad, vydavatelství časopisu Chozjajin^[41]) a pana Černěnkova (K charakteristice rolnického hospodářství, sešit I, Moskva 1905^[468]). Tito pánové se dali tak unést pestrostí čísel o rozdělení koní mezi rolnictvem, že udělali z ekonomického rozboru cvičení ze statistiky. Místo zkoumání typů rolnického hospodářství (nádeník, střední rolník, podnikatel) zkoumají nekonečné sloupce čísel s takovým zápalem, jako by chtěli udivit svět svou počtářskou horlivostí.

Pouze díky této hře s čísly mně mohl pan Černěnkov také namítnout, že prý vykládám „diferenciaci“ „předpojatě“ jako nový (a ne starý) a z jakéhosi důvodu jako rozhodně kapitalistický jev. Kde přišel pan Černěnkov na to, že dělám závěry ze statistiky a zapomínám na ekonomiku! Že všechno možné dokazují pouhou změnou v počtu a rozdělení koní! Máme-li rozumně pohlížet na rozklad rolnictva, musíme vidět všechno jako celek: pacht, koupi půdy, stroje, výdělky, růst tržního zemědělství i námezdní práci. Nebo to snad pro pana Černěnkova také nejsou „nové“ a „kapitalistické“ jevy?

XII. ÚDAJE ZEMSTEVNÍ STATISTIKY O ROLNICKÝCH ROZPOČTECH

Abychom dokončili téma rozkladu rolnictva, prozkoumáme ho ještě z jiné stránky — na základě velmi konkrétních údajů o rolnických rozpočtech. Uvidíme tak názorně v celé hloubce rozdíl mezi typy rolnictva, o nichž mluvíme.

V příloze ke Sborníku odhadů rolnické držby půdy v zemljanském, zadonském, korotojackém a nižněděvickém újezdu (Voroněž 1889) jsou uvedeny nesmírně podrobné „statistické údaje o složení a rozpočtech rolnických hospodářství“*. Z 67 rozpočtů vypouštíme jeden jako zcela nedostatečný (rozpočet č. 14 z korotojackého újezdu), ostatní rozdělujeme na 6 skupin podle tažného dobytka: *a* — bez koní, *b* — s jedním koněm, *c* — s dvěma koňmi, *d* — s třemi koňmi, *e* — se čtyřmi koňmi a *f* — s pěti a více koňmi. (V dalším textu budeme používat pro označování skupin jen těchto písmen *a* — *f*.) Třídění podle tohoto znaku není sice pro danou oblast úplně vhodné (protože „živnosti“ zde mají pro hospodaření nižších i vyšších skupin ohromný význam), jsme však nuceni ho použít, abychom mohli srovnat rozpočtové údaje s již rozebranými údaji ze soupisů usedlostí. Takové srovnání je možné jedině při rozdělení „rolnictva“ do skupin, protože všeobecné a paušální „průměry“ jsou jen fiktivní, jak jsme už viděli a ještě uvidíme.**

* Tyto údaje mají velké nedostatky: 1. chybí třídění podle různých znaků; 2. chybí text, který by doplňoval údaje o vybraných hospodářstvích nezahrnutých do tabulek (takový text je například připojen k údajům o rozpočtech z ostrogožského újezdu); 3. velmi nedokonale zpracované údaje o všech nezemědělských zaměstnáních a nejrůznějších „výdělcích“ (všem „živnostem“ jsou vyhrazeny *pouze 4 rubriky*, zatímco jen popisování oděvu a obuvi zabralo 152 rubrik!).

** Například pan Ščerbina používá takových „průměrů“ výhradně, a to jak v publikacích voroněžského zemstva, tak i ve svém článku o rolnických rozpočtech v knize Vliv sklizní a cen obilí atd.

Můžeme tu ostatně pozorovat zajímavý jev: „průměrné“ rozpočtové údaje téměř vždy charakterizují hospodářství nadprůměrného typu, tj. podávají skutečnost v lepším světle.* Je to patrně tím, že už sám pojem „rozpočet“ předpokládá do jisté míry vyrovnané hospodářství, je však velmi těžké najít takové hospodářství mezi chudinou. Pro ilustraci porovnáme rozdělení usedlostí podle tažného dobytka na základě rozpočtových a jiných údajů:

Skupiny hospodářství	všech	celkem		Počet rozpočtů v %					
			v %	ve 4 újezdech Voroněžské gubernie	v 9 újezdech Voroněžské gubernie	ve 112 újezdech 21 gubernií	ve 49 guberniích evropského Ruska		
Bez tažného dobytka	12	18,18		17,9	21,7	24,7	27,3		
S 1 kusem taž. dobytka	18	27,27		34,7	31,9	28,6	28,6		
S 2 kusy „ „	17	25,76		28,6	23,8	26,0	22,1		
S 3 kusy „ „	9	13,64	} 28,79	18,8	22,6	20,7	22,0		
Se 4 kusy „ „	5	7,575							
S 5 a více kusy tažného dobytka	5	7,575							
<i>Celkem</i>	66	100		100	100	100	100		

Z tohoto přehledu je zřejmé, že rozpočtových údajů můžeme používat jenom tehdy, zjistíme-li průměry pro každou jednotlivou skupinu rolnictva. Tak jsme také uvedené údaje zpracovali. Předkládáme je ve třech rubrikách: A. celkové

* To platí například o rozpočtových údajích z Moskevské gubernie (Sborník, sv. VI a VII^[358]), z Vladimírské (Průmysl Vladimírské gubernie^[313]), z ostrogožského újezdu, z Voroněžské gubernie (Sborník, sv. II, 2. sešit) a zvláště o rozpočtech uvedených v publikaci Práce komise pro průzkum domácího průmyslu^[439]⁵¹ (z Vjatecké, Chersonské, Nižněnovgorodské, Permské a z jiných gubernií). Rozpočty pana Karpova a Manochina ve zmíněných Pracích a také rozpočty pana P. Semjonova (ve Sborníku materiálů ke studiu vesnické pozemkové obcí, Petrohrad 1880^[345]) a pana Osadčího Ščerbánovská volost jelisavetgradského újezdu v Chersonské gubernii^[297]) mají tu přednost, že charakterizují jednotlivé skupiny rolníků.

výsledky rozpočtů; B. charakteristika zemědělského hospodářství; C. charakteristika životní úrovně.

A. Celkové údaje o výši výdajů a příjmů (důchodů):

Na 1 hospodářstev připadá (v rublech)

	Počet osob v rodině	Hrubé		Čistý důchod	Peněžní		Rozvaha	Dluží rublů	Nedoplatky
		příjmy	výdaje		důchod	výdaje			
a)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
b)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	- 7,24	11,16	8,97
c)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+31,50	13,73	5,93
d)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+56,62	13,67	2,22
e)	14,20	978,66	973,30	41,36	398,48	439,86	-41,38	42,00	—
f)	16,00	1766,79	1593,77	173,02	1047,26	959,20	+88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+17,83	28,60	7,74

Rozdíl v rozpětí rozpočtů jednotlivých skupin je tedy obrovský; i když ponecháme stranou krajní skupiny, přece jen rozpočet ve skupině *e* je více než pětikrát vyšší než ve skupině *b*, ale počet rodinných příslušníků je ve skupině *e* téměř tříkrát větší než ve skupině *b*.

Podívejme se, jak vypadá rozdělení výdajů*:

Průměrné výdaje na 1 hospodářství

	Na stravu		Na ostatní osobní spotřebu		Na hospodářství		Daně a dávky		Celkem	
	rublů	%	rublů	%	rublů	%	rublů	%	rublů	%
a)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
b)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
c)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
d)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
e)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
f)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

* Sborník odděluje všechny „výdaje na osobní a hospodářské potřeby — mimo stravu —“ od výdajů na chov dobytka, přičemž v první rubrice jsou uvedeny vedle sebe například výdaje na světlo i na pachtovné. To je očividně nesprávné. My jsme oddělili *osobní* spotřebu od *hospodářské* („výrobní“), přitom k hospodářské počítáme výdaje na kolomaz, provazy, kování koní, opravu budov, inventář, stroje,

Stačí se jen podívat na podíl výdajů připadajících na hospodářství z celkového souhrnu výdajů v každé skupině, abychom poznali, že tu před námi figurují jak proletáři, tak *větší vlastníci*: ve skupině *a* činí výdaje na hospodářství jen 14 % všech výdajů, zatímco ve skupině *f* — 61 %. O rozdílech v absolutní výši výdajů na hospodářství není ani třeba mluvit. Nejen u rolníka bez koní, ale také u rolníka s jedním koněm jsou tyto výdaje mizivé a „hospodář“ s jedním koněm má mnohem blíž k obvyklému (v kapitalistických zemích) typu zemědělských dělníků a nádeníků s přidělovou půdou. Všimněme si také dosti značného rozdílu v *podílu* výdajů na stravu (ve skupině *a* je téměř dvojnásobný než ve skupině *f*): tento vysoký podíl svědčí, jak známo, o nízké životní úrovni a způsobuje velmi pronikavý rozdíl mezi rozpočtem *vlastníka a dělníka*.

Podívejme se nyní na složení důchodů*:

	Průměrný důchod 1 hospodářství				Složení důchodu z „živností“			
	ze zemědělství**	z „živností“	přebytky z dřívějších let	celkem	z „osobních živností“	„z povoznictví“	„z průmyslových závodů a podniků“	„jiný důchod“
a)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
b)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
c)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
d)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
e)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
f)	698,39	975,20	93,20	1766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

výdaje na pracovní síly a sjednané práce, na pastýře, na pachtovné a na chov dobytka a drůbeže.

* „Přebytky z dřívějších let“ jsou jednak v obilí (v naturáliích), jednak v penězích; zde je udána celková suma, protože máme co činit s celkovým jak naturálním, tak peněžním důchodem a výdaji. Čtyři sloupce „živností“ jsou opsány z nadpisů Sborníku, který o „živnostech“ *nic víc* neuvádí. Nutno poznamenat, že ve skupině *e* je k průmyslovým podnikům zřejmě třeba počítat i povoznictví, z něhož mají dva hospodáři této skupiny po 250 rublech důchodu, přitom si jeden z těchto hospodářů najímá pracovní sílu.

Z tabulky vyplývá, že důchod ze „živnosti“ převyšuje hrubý důchod ze zemědělství u dvou krajních skupin: u proletáře — rolníka bez koní a u vesnického podnikatele. „Osobní živnosti“ nižších skupin rolnictva tvoří ovšem hlavně námezdní práce a v rubrice „jiný důchod“ představuje velkou část *důchod z propachtované půdy*. Mezi „samostatné zemědělce“ patří i takoví, jejichž důchod z propachtované půdy je jen o něco menší, ale někdy i větší než hrubý důchod ze zemědělství: například hrubý důchod jednoho rolníka, který nemá koně, činí ze zemědělství 61,9 rublu a z propachtované půdy 40 rublů; u jiného zas 31,9 rublu ze zemědělství a 40 rublů z propachtované půdy. Nesmíme přitom ovšem zapomínat, že se celý důchod z propachtované půdy nebo z námezdní zemědělské práce vydává na osobní potřeby „rolníka“, kdežto z hrubého důchodu ze zemědělství je nutné odečíst výdaje na hospodářství zemědělce. Provedeme-li takový odpočet, dostaneme u rolníka bez koní čistý důchod ze zemědělství ve výši 41,99 rublu a ze „živnosti“ 59,04 rublu, u rolníka s jedním koněm 69,37 a 49,22 rublu. Už samo porovnání těchto čísel ukazuje, že máme před sebou typy zemědělských dělníků s přidělem, který jim kryje část výdajů na obživu (a v důsledku toho snižuje jejich mzdu). Směšovat podobné typy s *vlastníky* (se zemědělci a živnostníky) znamená hrubě porušovat veškeré požadavky vědeckého zkoumání.

Na opačném pólu vesnice vidíme právě takové *vlastníky*, kteří spojují samostatné zemědělské hospodářství s obchodními a výrobními operacemi. Tyto operace jim přinášejí značný důchod (při dané životní úrovni), který dosahuje několika set rublů. Sloupec „osobní živnosti“ je tak dokonale neurčitý, že před námi skrývá uvedené rozdíly mezi nižšími a vyššími skupinami, ale již sama výše důchodů z těchto „osobních živností“ ukazuje propastnost tohoto rozdílu. (Připomeňme, že do kategorie „osobních živností“ ve voroněžské statistice lze započítat i žebráky a zemědělské

dělníky, i taková zaměstnání, jako je obchodní příručí, správce aj. aj.)

Podle výše čistého důchodu se opět markantně odlišují rolníci bez koní a s jedním koněm, jejichž „přebytky“ jsou nesmírně ubohé (1—2 ruble), nebo dokonce mají v peněžní bilanci schodek. Důchody těchto rolníků nejsou vyšší, nejsou-li vůbec nižší než důchody námezdních dělníků. Teprve počínaje rolníky s dvěma koňmi vidíme tu a tam i čisté důchody a přebytky několika desítek rublů (bez nichž nemůže být ani řeči o jakžtakž řádně vedeném hospodářství). Čisté důchody zámožného rolnictva dosahují vysoké částky (120—170 rublů), kterou se výrazně odlišují od celkové úrovně ruské dělnické třídy.*

Je pochopitelné, že spojíme-li v jeden celek dělníky i hospodáře a vypočítáme „průměrný“ rozpočet, dostaneme obraz „mírného blahobytu“ a „mírného“ čistého důchodu: 491 rublů příjmů, 443 rublů výdajů, 48 rublů přebytku, z toho 18 rublů na penězích. Podobný průměr je zcela fiktivní. Zastírá jen naprostou bídu nejnižších skupin rolnictva (*a* i *b*, tj. 30 rozpočtů z 66), které při mizivé výši důchodu (120—180 rublů *hrubého* důchodu na rodinu) nejsou s to vyjít a žijí hlavně ze zemědělské námezdní a nádenické práce.

Přesná evidence peněžních a naturálních příjmů a výdajů nám umožňuje, abychom vymezili vztah mezi rozkladem rolnictva a *trhem*, pro který jsou důležité pouze peněžní příjmy a výdaje. Podíl peněžní složky rozpočtu

* Zdánlivou výjimku tvoří skupina *e* s velkým schodkem (41 rublů), který je hrazen půjčkou. Vysvětluje se to tím, že ve třech usedlostech (z pěti usedlostí této skupiny) se strojily svatby, které stály 200 rublů. (Celkový schodek těchto pěti usedlostí = 206 rublů 90 kopejek.) Proto značně stouply výdaje této skupiny na osobní spotřebu mimo stravu — 10 rublů 41 kopejek na osobu, zatímco ani v jedné z ostatních skupin, boháče (*f*) nevyjímaje, tyto výdaje nedělají ani 6 rublů. Tento schodek je tedy svým charakterem zcela jiný než schodek chudiny. Nevznikl proto, že nebylo možné uspokojit minimální potřeby, ale tím, že se v daném roce potřeby zvýšily neúměrně k důchodu.

v celkovém rozpočtu vypadá v jednotlivých skupinách takto:

	<i>Podíl peněžní složky</i>	
	výdajů z celkových výdajů v %	důchodu (příjmů) z celkového důchodu v %
a)	57,10	54,6
b)	46,47	41,4
c)	43,57	45,7
d)	41,47	42,3
e)	46,93	40,8
f)	60,18	59,2
	49,14	47,9

Vidíme tedy, že se podíl peněžních příjmů a výdajů (především výdajů) *směrem od středních skupin ke krajním* zvětšuje. Tržní charakter hospodářství je nejpatrnější u rolníka bez koní a u rolníka s více koňmi; to znamená, že oba se živí hlavně prodejem zboží, pouze s tím rozdílem, že u jednoho je zbožím jeho pracovní síla a u druhého výrobek zhotovený na prodej při značném (jak uvidíme) použití námezdní práce, tj. výrobek, který se stává formou kapitálu. Jinými slovy, i tyto rozpočty nám ukazují, že *rozklad rolnictva vytváří vnitřní trh pro kapitalismus* a současně mění rolníka na jedné straně v zemědělského dělníka a na druhé straně v drobného výrobce zboží, v drobného buržou.

Druhým, neméně důležitým závěrem z těchto údajů je, že *se hospodářství ve všech skupinách rolnictva stalo už do značné míry tržním hospodářstvím*, stalo se závislým na trhu: peněžní složka příjmů nebo výdajů *nikde* neklesá pod 40%. Toto procento musíme považovat za vysoké, protože jde o hrubý důchod drobných zemědělců, do kterého je započítán také chov dobytka, tj. je započtena sláma, plevy atd.* Je

* Výdaje na chov dobytka jsou téměř jen naturální: z 6316,21 rublu sloužících k tomuto účelu bylo ve všech 66 usedlostech vydáno na penězích pouze 1535,20 rublu, z toho připadá 1102,50 rublu na jednoho *hospodáře*-podnikatele, který drží 20 koní, zřejmě k výdělečným účelům.

zřejmé, že ani v středoruském černozemním pásmu (kde není peněžní hospodářství tak rozvinuto jako v průmyslových oblastech nebo v stepních okrajových územích) nemůže rolnictvo absolutně existovat bez koupě a prodeje, že je už zcela závislé na trhu, na *moci peněz*. Nemusíme už ani mluvit o tom, jak ohromný význam má tento fakt a jak hrubé chyby se dopouštějí naši narodníci, když se jej snaží zamlčet* pro své sympatie k naturálnímu hospodářství, které nenávratně patří minulosti. V soudobé společnosti se bez prodeje nedá žít a všechno, co brzdí rozvoj zbožního hospodářství, postavení výrobců jedině zhoršuje. „Škodlivé stránky kapitalistického výrobního způsobu,“ říká Marx o rolníkovi, „...spadají tu tedy vjedno se škodlivými stránkami vyvěrajícími z nedostatečného vývoje kapitalistického výrobního způsobu. Rolník se stává obchodníkem a průmyslovým výrobcem bez podmínek, za nichž může vyrábět svůj výrobek jako zboží“ (Das Kapital, III, 2, 346. Ruský překlad, s. 671)⁵⁴.

Podotýkáme, že rozpočtové údaje úplně vyvracejí dosud značně rozšířený názor, podle něhož mají v rozvoji zbožního hospodářství důležitou úlohu daně. Peněžní obrok a daně byly nesporně svého času důležitým činitelem v rozvoji směny, ale nyní se zbožní hospodářství už natolik osamostatnilo, že *tento* význam daní ustupuje daleko do pozadí. Srovnáme-li výdaje na daně a dávky s celkovými peněžními výdaji rolníků, vyjde nám procentní poměr 15,8 % (podle skupin: *a* — 24,8 %; *b* — 21,9 %; *c* — 19,3 %; *d* — 18,8 %; *e* — 15,4 %; *f* — 9 %). Maximální výdaje na daně jsou tedy třikrát menší než ostatní peněžní výdaje, které jsou pro rolníka za nynějších podmínek společenského hospodářství nezbytné. Nebudeme-li však mluvit o úloze daní v rozvoji směny, ale o jejich poměru k důchodu, uvidíme, že tento poměr je neúměrně vysoký. Jak na dnešního rolníka těžce

* Tato chyba se velmi často vyskytovala v diskusích (v roce 1897) o dosahu nízkých cen obilí.⁵³

2 Jan. 1933

Two or three foldings with 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 per. credit (in 1/2 gal. of grasses) 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 6 can grasses under a 3x4 ft. mat, 1 can
 (open. up. for 10 yards square with lines of 5 ft) (in 1/2 gal. of grasses)

2 Jan 1933
 15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

18. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

15 can. 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay
 1/2 gal. of grasses & Lucerne hay

4 no or near to 105 yd. : 565.286 657.764 600.869 447.994 927.1304 9.990.616 776.868

Moro no 12 yd. : 612.238 712.256 712.256 645.900 515.221 244.629 3.395.594 866.868

100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
3.889.085	3.889.085	3.889.085	3.889.085	3.889.085	3.889.085	3.889.085	3.889.085

3/20000 1/2 yd. of grasses & Lucerne hay
 4.862.456
 2.858.400
 2.004.056

1) Moro no 12 yd. : 802.272 x can. 61.575
 2) Moro no 12 yd. : 802.272 x can. 61.575
 3) Moro no 12 yd. : 802.272 x can. 61.575

10

Stránka ze sešitu V. I. Lenina
s výpisky a výpočty z knihy
N. A. Blagověščenského
Statistický sborník (z roku 1893)

doléhají tradice předreformního období, je nejlépe vidět na daních, jež pohlcují sedminu *celkových* výdajů drobného zemědělce nebo dokonce zemědělského dělníka s přidělem. Nadto je rozpis daní uvnitř obcí neobyčejně nerovnoměrný: čím je rolník zámožnější, tím menší podíl tvoří daně na jeho celkových výdajích. Rolník bez koní platí na daních ve srovnání se svými důchody asi třikrát tolik než rolník, který má mnoho koní (viz výše tabulku o rozdělení výdajů). O rozpisu daní uvnitř obcí mluvíme proto, že jakmile počítáme daně a dávky na 1 děsatinu přidělové půdy, bude jejich výše téměř vyrovnaná. Po tom všem, co jsme si již vyložili, nás tato nerovnoměrnost nemůže udivit; je v naší občině nevyhnutelná, dokud si tato obec zachovává svoje závislé postavení. Jak je známo, rozepisují rolníci všechny daně podle půdy: podíl na daních i podíl na půdě u nich splývá v jediný pojem „duše“*. A zatím rozklad rolnictva vede, jak jsme viděli, ke snížení významu přidělové půdy na obou pólech současné vesnice. Za takových podmínek má rozpis daní podle přidělové půdy (spojený nerozlučně se závislým charakterem obcí) přirozeně za následek přesun daní ze zámožného rolnictva na chudinu. Obec (tj. vzájemné ručení⁶⁵ a nemožnost zřít se půdy) stále více a více *poškozuje* rolnickou chudinu.**

B. Přejítme nyní k charakteristice rolnického hospodaření na půdě a uvedeme nejprve celkové údaje o usedlostech:

* Viz *V. Orlov*, Rolnické hospodářství. Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. IV, sešit I^[261]. — *Trilogov*, Obecina a daně. — *Keussler*, Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland^[610] (K dějinám a kritice rolnické občinové držby půdy v Rusku). — *V. V.*, Rolnická obecina^[64] (Výsledky zemstevní statistiky^[186], sv. I).

** Rolnickou chudinu zřejmě ještě více poškodí Stolypinovo rozbití obcí (listopad 1906)⁶⁶. To je ruské „enrichissez-vous“ (obohacujte se. *Red.*): černosotňovci — bohatí rolníci! Okrádejte, jak můžete, ale jen podporujte hroutící se absolutismus! *Pozn. k 2. vyd.*

Skupiny	Počet hospodářů	Počet osob v rodině	Počet pracovních sil na 1 rodinu			Úseclosti se zemědělskými dělníky	Počet propachtovávaných pachtujících sí půdu	Příděl hospodářů	Půdy na 1 usedlost v děsj.	Osevní plocha na 1 hospodářství v děsj.			Osevní plocha na 1 osobu v děsj.	Poměr zpachtované půdy k vlastní půdě v děsj.
			vlastních	najatých	celkem					na vlastní půdě	na zpachtované půdě	celkem		
a)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,86	—
b)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
c)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,81	6,93	0,84	23,4
d)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
e)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
f)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,82	100,7
<i>Cel-</i>														
<i>kem</i>	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,92	2,18	7,5	0,91	41,0

Z této tabulky je vidět, že poměr mezi skupinami vzhledem k propachtované a zpachtované půdě, početnosti rodin a velikosti osevní plochy, najímání zemědělských děl-

Na 1 usedlost připadá*

	bez koní				s 1 koněm			
	osob obojího pohlaví	pachtované půdy (v děsj.)	osevní plochy (v děsj.)	všeho dobytka (ks)	osob obojího pohlaví	pachtované půdy (v děsj.)	osevní plochy (v děsj.)	všeho dobytka (ks)
Rozpočty	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 újezdy								
Voroněžské gubernie	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Novouzenský újezd								
Samarské gubernie	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 újezdy								
Saratovské gubernie	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Kamyšinský újezd								
Saratovské gubernie	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 újezdy								
Nižněnovgorodské gubernie	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 újezdy								
Orelské gubernie	4,4	0,1	?	0,5	5,7	1,0	?	2,3

* Výměra osevní plochy není udána pro všechny čtyři újezdy ve Voroněžské gubernii, ale pouze pro zadonský újezd.

níků apod. je zcela stejný jak podle rozpočtových, tak i podle výše rozebraných souhrnných údajů. A nejen to: také absolutní údaje o usedlostech každé skupiny se velmi blíží údajům o celých újezdech. Srovnajme rozpočtové údaje s výše rozebranými údaji: [viz tabulku na s. 162. Red.]

Postavení rolníka bez koní i rolníka s jedním koněm je tedy ve všech uvedených krajích téměř stejné, takže rozpočtové údaje můžeme považovat za dost typické.

Uvádíme tabulku o majetku a inventáři rolnických hospodářství v různých skupinách. [Viz tabulku na s. 165. Red.]

Tato tabulka názorně ilustruje rozdíl mezi různými skupinami podle inventáře a dobytka, rozdíl, o kterém jsme se už zmínili na základě souhrnných údajů. Vidíme tu zcela odlišné majetkové poměry různých skupin. Tato odlišnost jde tak daleko, že i koně nemajetného rolníka vypadají docela jinak než koně zámožného hospodáře.* U rolníka, který má jediného koně, je kůň skutečně „živý zlomek“, ne sice „čtvrtina koně“, ale celých „dvacet sedm dvaapadesátin“ koně!***⁵⁸

Dále uvádíme údaje týkající se rozdělení výdajů na hospodářství***. [Viz tabulku na s. 164. Red.]

Tyto údaje jsou velmi výmluvné. Názorně ukazují veškerou ubohost „hospodářství“ rolníka bez koní, ale i s jed-

* V německé zemědělské literatuře existuje Drechslerova monografie, která obsahuje údaje o váze dobytka držitelů půdy z různých skupin podle množství půdy.⁵⁷ Tyto údaje jsou ještě výmluvnější než uvedená čísla ruské zemstevní statistiky, protože ukazují *nepoměrně horší* jakost dobytka drobných rolníků ve srovnání s velkými rolníky a zvláště statkáři. Doufám, že tyto údaje brzy zpracují pro tisk. *Pozn. k 2. vyd.*

** Kdybychom tyto rozpočtové normy hodnoty budov, inventáře a dobytka v různých skupinách rolnictva porovnali s již uvedenými výslednými údaji ze 49 gubernií evropského Ruska, ukázalo by se, že $\frac{1}{8}$ rolnických usedlostí má daleko více výrobních prostředků než všechno ostatní rolnictvo.

*** Výdaje na chov dobytka jsou většinou naturální, kdežto ostatní výdaje na hospodářství jsou z větší části peněžní.

Rozdělení výdajů na hospodářství připadajících na 1 usedlost v rublech

Skupiny	Na doplňování a opravy								
	Na pastýže a na drobné výdaje	budov	inventáře a dobytka	celkem	Na pachtovné	Na pracovní síly a za sjednané práce	Újarnem	Na krmivo pro dobytek	Celkem
a)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
b)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
c)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
d)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
e)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
f)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
<i>Celkem</i>	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,54	81,69	98,91	180,60

ním koněm, ukazují, jak je nesprávný obvyklý způsob zkoumat takové rolníky společně s málo početným, ale hospodářsky silným rolnictvem, které vydává na hospodářství stovky rublů, může zkvalitňovat inventář i najímat „pomocníky“ a „nakupovat“ půdu ve velkém při pachtovním 50—100—200 rublů ročně*. Dodejme ještě, že poměrně vysoké výdaje rolníka bez koní na „pracovní síly a na sjednané práce“ lze velmi pravděpodobně vysvětlit tím, že statistikové v tomto sloupci nevhodně spojili dvě naprosto různé věci: najímání dělníka, který musí pracovat s inventářem najímatele, tj. najímání zemědělského dělníka nebo nádeníka, a najímání hospodáře ze sousedství, který musí najímatelovu půdu obdělávat vlastním inventářem. Tyto svým významem diametrálně rozdílné druhy „najímání“ je nutné přesně rozlišovat, jak to také udělal například V. Orlov (viz Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit 1).

Rozebereme nyní údaje o důchodu ze zemědělství. Tyto údaje jsou ve Sborníku zpracovány bohužel zcela

* Jak příjemná musí být takovému „příčinnivému mužikovi“ „teorie pachtu“ pana Karyševa, v které se dožaduje dlouhých pachtovních lhůt, snížení pachtovního, náhrady za různá zlepšení apod. To je právě to, co potřebuje.

Na 1 ušedlost připadá hodnoty
v rublech

Připadá v rublech

Skupiny	Na 1 ušedlost připadá hodnoty v rublech					Připadá v rublech					Cena nářadí se zdošenalenyim nářadim		
	budov	inventáře	dobytka a drůbce	zařizení	oděvu	celkem	celkem na 1 osobu	inventáře a dobytka	totž na 1 dešajinu osevni plochy	Počet budov na 1 hospodářství		Celkový počet dobytka na 1 hospodářství (převedeno na hovčzi)	Cena 1 tazného kont

a)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—
b)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—
c)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—
d)	512,33	85,10	363,94	54,71	283,73	1309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1
e)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1
f)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2435,67	152,23	1208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3

Celkem 266,44 74,90 212,13 41,24 184,62 779,33 94,20 287,03 38,20 7,5 5,8 52 8 5 270,3

nedostatečně (zčásti možná proto, že je jich málo). Tak nejsou vůbec zpracovány údaje o výnosech půdy; nejsou tu údaje o prodeji každého jednotlivého druhu výrobků a o podmínkách tohoto prodeje. Uvedeme proto jen tuto stručnou tabulku.

Důchod ze zemědělství v rublech

Skupiny	Celkem		Peněžní důchod		
	na 1 hospodářství	na 1 osobu	na 1 hospodářství	podíl z celkového důchodu ze zemědělství v %	Důchod ze živností na 1 hospodářství
a)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
b)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
c)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
d)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
e)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
f)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

V této tabulce okamžitě postřehneme nápadnou výjimku: obrovský pokles podílu peněžního důchodu ze zemědělství v nejvyšší skupině, přestože má největší osevní plochu. Zdá se, že největší zemědělské hospodářství je poněkud více naturálním hospodářstvím. Bude neobyčejně zajímavé, podíváme-li se blíže na tuto zdánlivou výjimku, která pomáhá vyjasnit velice důležitou otázku, a to spojení zemědělství s „živnostmi“ podnikatelského rázu. Viděli jsme už, že takové živnosti mají zvlášť veliký význam v rozpočtech hospodářů s více koňmi. Soudíme-li podle zkoumaných údajů, je pro rolnickou buržoazii tohoto kraje zvlášť typická tendence spojovat zemědělství s obchodními a výrobními podniky*. Snadno poznáme, že především není správné

* Z dvanácti hospodářů bez koní nemá ani jeden důchod z průmyslových závodů a podniků; z osmnácti hospodářů s jedním koněm má tento důchod jeden hospodář; ze sedmnácti hospodářů s dvěma koňmi — dva; z devíti hospodářů s třemi koňmi — tři; z pěti hospodářů se čtyřmi koňmi — dva; z pěti hospodářů s více než čtyřmi koňmi — čtyři.

srovnávat hospodáře tohoto druhu s ryzími zemědělci, a za druhé, že za takových podmínek se zemědělství jako naturální často jen *jeví*. Je-li se zemědělstvím spojeno technické zpracovávání zemědělské produkce (mlýny, lisovny oleje, škrobárny, vinopalny a jiné podniky), pak nemá být peněžní důchod z takového hospodářství počítán k důchodu ze zemědělství, ale k důchodu z průmyslového podniku. Ve skutečnosti půjde v tomto případě o zemědělství tržní, a nikoli o naturální. Totéž platí i o takovém hospodářství, v němž převážnou část zemědělských produktů spotřebovávají in natura zemědělství dělníci a koně používaní v nějakém živnostenském podnikání (např. poštovní koně). Právě taková hospodářství máme v nejvyšší skupině (rozpočet č. 1 z korotojackého újezdu. Osmnáctičlenná rodina, 4 pracující členové rodiny, 5 zemědělských dělníků, 20 koní; důchod ze zemědělství 1294 rublů, téměř vesměs naturální, ale ze živnostenského podnikání 2675 rublů. A takového „naturální rolnické hospodářství“ se připojuje k hospodářstvím bez koní a s jedním koněm, aby se z nich vypočetl celkový „průměr“.) Na tomto příkladě se znovu přesvědčujeme, jak je důležité spojovat třídění podle velikosti a podle druhu zemědělského hospodářství s tříděním podle velikosti a typu hospodářství se „živnostmi“.

C. Podívejme se teď na údaje o životní úrovni rolníků. Výdaje na stravu v naturáliích nejsou ve Sborníku vykázaný v plném rozsahu. Vybereme z nich to hlavní: zemědělské výrobky a maso*. [Viz tabulku na s. 168. *Red.*]

Z této tabulky vyplývá, že jsme měli pravdu, když jsme řadili do jedné skupiny rolníky bez koní a rolníky s jedním koněm a stavěli je do protikladu k ostatním. Charakteristickým znakem těchto skupin rolnictva je nedostatečná

* Pod tímto označením spojujeme následující sloupce Sborníku: hovězí, skopové, vepřové maso a slanina. Ostatní obiloviny jsme převedli na žito podle norem Jansonovy Srovnávací statistiky, které používají nižněnovgorodští statistikové (viz Podklady, gorbatovský újezd [228]). Převádí se podle procenta stravitelných bílkovin).

Na 1 osobu připadá v rublech

Skupiny	výrobků z obilovin				totéž převedeno na žito (v pudech)				
	žitné mouky (měřic)	ječné a prosné mouky (pudů)	jábel a pohanky (měřic)	pšeničné mouky hladké a hrubé (funtů)	brambor (měřic)	žita a pšenice	ostatních obilovin	celkem	masa (pudů)
a)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
b)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
c)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
d)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
e)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
f)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

výživa a zhoršování její kvality (brambory). Rolník s jedním koněm se v určitém ohledu stravuje dokonce hůře než rolník bez koní. Celkový „průměr“ je také v tomto případě zcela fiktivní, protože zakrývá nedostatečnou výživu většiny rolníků dostatečnou výživou zámožného rolnictva, které spotřebuje přibližně jedenapůlkrát více zemědělských výrobků a třikrát více masa* než chudina.

Pro porovnání ostatních údajů o výživě rolnictva musíme vyjádřit hodnotu všech výrobků v rublech: [viz tabulku na s. 169. *Red.*]

Celkové údaje o výživě rolnictva potvrzují tedy to, co už bylo řečeno dříve. Výrazně se od sebe liší tři skupiny: nejnížší (bez koní a s jedním koněm), střední (s dvěma a třemi koňmi) a nejvyšší, která se stravuje téměř dvojnásob lépe než nejnižší skupina. Celkový „průměr“ zastírá obě krajní skupiny. *Peněžní* výdaje na stravu jsou absolutně i relativně

* Oč je spotřeba masa u rolníků na vesnici menší ve srovnání s městským obyvatelstvem, vidíme z těchto kusých údajů: V roce 1900 bylo na moskevských městských jatkách poraženo dobytka o váze asi 4 000 000 pudů a v ceně 18 986 714 rublů 59 kopějek (Moskovskije vědomosti, 1901, č. 55). Z toho připadají na osobu přibližně 4 pudy, čili 18 rublů za rok. *Pozn. k 2. vyd.*

největší v obou krajních skupinách: u vesnického proletariátu a u vesnické buržoazie. *Vesnický proletariát nakupuje více, ačkoli je jeho spotřeba nižší než spotřeba středního rolníka, nakupuje pouze nejnужnější zemědělské výrobky,*

Na 1 osobu připadá v rublech

Skupiny	Peněžní výdaje									
	mouky všeho druhu a krup	zeleniny, jedlého oleje a ovoce	brambor	zemědělských výrobků celkem	živočišných výrobků*	celkem kupovaných výrobků**	celkem	Celkový úhrn výrobků	Z toho v penězích	na zemědělské výrobky
a)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
b)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
c)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
d)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
e)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
f)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

* Hovězího, vepřového a skopového masa, slaniny, másla, mléčných výrobků, drůbeže a vajec.

** Soli, čerstvých a solených ryb, slanečků, vodky, piva, čaje a cukru.

jichž má nedostatek. Vesnická buržoazie nakupuje více, protože více spotřebuje a především spotřebovává stále víc nezemědělských výrobků. Srovnání těchto dvou krajních skupin nám názorně ukazuje, jak se v kapitalistické zemi vytváří vnitřní trh na předměty osobní spotřeby.*

* Z peněžních výdajů na zemědělské výrobky jsou na prvním místě výdaje na nákup žita — kupuje je hlavně chudina; dále na nákup zeleniny. Výdaje na zeleninu činí 85 kopějek na osobu (podle skupin: od 56 kopějek u skupiny *b* do 1,31 ruble u skupiny *e*), z toho 47 kopějek v penězích. Tento zajímavý fakt nám ukazuje, že i mezi venkovským obyvatelstvem, nemluvě už o městském, se vytváří trh na výrobky jedné z forem tržního zemědělství — totiž zelinářství. Výdaje na jedlý olej jsou asi ze $\frac{2}{3}$ naturální; zde tedy ještě převládá výroba podomácku a primitivní řemeslo.

Ostatní výdaje na osobní spotřebu:

*Na 1 osobu připadá v rublech
výdajů*

Skupiny	na majetek, ořacení	na palivo (slámu)	na oděv a obuv	na světlo	na ostatní domácí potřeby	celkem na osobní potřebu kromě jídla	z toho v penězích	Úhrnem na jídlo a ostatní osobní potřeby	Z toho v penězích
a)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
b)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
c)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
d)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
e)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
f)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

Není vždycky správné rozpočítávat tyto výdaje na jednu osobu, protože například výdaje na palivo, osvětlení, domácí zařízení atd. nejsou úměrné počtu členů rodiny.

Také tyto údaje svědčí o tom, že se rolnictvo dělí (podle výše životní úrovně) na tři různé skupiny. Přitom se objevuje tato zajímavá zvláštnost: peněžní složka výdajů na veškerou osobní spotřebu je nejvyšší u *nejnižších* skupin (asi polovina výdajů skupiny *a* se realizuje v penězích), kdežto u nejvyšších skupin peněžní výdaje nestoupají a činí jen asi třetinu. Jak uvést tento fakt do souladu s tím, co jsme už konstatovali, že totiž podíl peněžních výdajů všeobecně stoupá v obou krajních skupinách? Je zřejmé, že v nejvyšších skupinách jsou *peněžní* výdaje zaměřeny hlavně na *výrobní spotřebu* (výdaje na hospodářství), kdežto u nejnižších na *osobní spotřebu*. Dokazují to přesné údaje: [viz tabulku na s. 171. *Red.*]

Přeměna rolnictva ve vesnický proletariát vytváří tedy hlavně trh na spotřební předměty, zatímco přeměna rolnictva ve vesnickou buržoazii vytváří hlavně trh na výrobní prostředky. Jinými slovy, v nejnižších skupinách „rolnictva“ pozorujeme přeměnu pracovní síly ve zboží,

v nejvyšších přeměnu výrobních prostředků v kapitál. Obě tyto přeměny způsobují právě onen proces vytváření vnitřního trhu, který teorie stanovila pro všechny kapitalistické země. Proto také B. Engels napsal o hladu v roce 1891, že znamená *vytvoření vnitřního trhu pro kapitalismus*⁵⁹. Tuto tezi nemohou pochopit narodníci, kteří vidí ve zbídačování rolnictva jediné úpadek „lidové výroby“⁶⁰, a ne přeměnu patriarchálního hospodářství v kapitalistické.

Skupiny	Peněžní výdaje 1 hospodářství v rublech .				Totéž v %				Peněžní složky výdajů v %	
	na osobní spotřebu	na hospodář- ství	na daně a dávky	celkem	na osobní spotřebu	na hospodář- ství	na daně a dávky	celkem	na osobní spotřebu	na hospodář- ství
a)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
b)	38,89	24,32	17,77	80,98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
c)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
d)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
e)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
f)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Pan N. -on napsal celou knihu o vnitřním trhu, ale přitom proces vytváření vnitřního trhu následkem rozkladu rolnictva nezaznamenal. Ve svém článku Čím vysvětlit zvyšování našich státních důchodů?^[99] (Novoje slovo, únor 1896, č. 5) se tím zabývá v následující úvaze: tabulky o příjmu amerického dělníka ukazují, že čím je příjem nižší, tím jsou výdaje na stravu relativně vyšší. Snižuje-li se tedy spotřeba potravin, snižuje se ještě více spotřeba ostatních výrobků. V Rusku se snižuje spotřeba chleba a vodky, snižuje se tedy také spotřeba jiných výrobků a z toho vyplývá, že větší spotřeba u zámožné „vrstvy“ rolnictva (s. 70) se více než kompenzuje poklesem spotřeby nejširších vrstev. V této úvaze jsou tři chyby: Za prvé pan N. -on zaměňuje rolníka za dělníka a tím danou problematiku obchází; vždyť přece jde o proces *vzniku* dělníků a *podnikatelů*. Za druhé pan N. -on zaměňuje rolníka za dělníka

a tím redukuje veškerou spotřebu na spotřebu osobní a zapomíná na výrobní spotřebu a na trh výrobních prostředků. Za třetí pan N. -on zapomíná, že proces rozkladu rolnictva je zároveň procesem přeměny naturálního hospodářství v hospodářství zbožní a že se tedy trh může vytvářet nikoli zvyšováním spotřeby, nýbrž přeměnou naturální spotřeby (byť i větší) v peněžní neboli placenou spotřebu (byť i byla menší). Právě jsme viděli, že rolníci bez koní spotřebují méně předmětů osobní spotřeby, ale nakupují jich více než střední rolnictvo. Chudnou, ale přitom získávají a zároveň vydávají více peněz — a právě obě tyto stránky procesu jsou pro kapitalismus nezbytné.*

Na jednoho dospělého pracovníka připadá

Skupiny	spotřebovaných výrobků								výdajů v rublech		
	žitné mouky, měřic	ječné a prosné mouky, pudů	jábel a pohanky, měřic	pšeničné mouky hladké a hrubé, pudů	brambor, měřic	celkem zemědělských výrobků, převedeno na žito	masa, pudů	na stravu	na ostatní osobní spotřebu	celkem	
a)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3	
b)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5	
c)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9	
d)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0	
e)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3	
f)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5	
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9	

* Tento fakt, který se na první pohled zdá paradoxní, je ve skutečnosti v naprostém souladu se základními rozporů kapitalismu, s nimiž se ve skutečném životě setkáváme na každém kroku. Proto vnímaví pozorovatelé vesnického života dovedli tento fakt vypořádat naprosto nezávisle na teorii. „Pro rozvinutí jeho činnosti,“ říká Engelgardt o kulakovi, spekulantovi apod., „je důležité, aby rolníci byli chudí... aby rolníci získávali hodně peněz“ (Dopisy z vesnice, s. 493). Sympatie k „solidnímu“ (sic!) „způsobu života rolnictva“ (ibid.) Engelgardtovi nebránily, aby občas neodhalil nejhlubší rozporů uvnitř tolik přetřásané občiny.

V závěru použijeme rozpočtových údajů k porovnání životní úrovně rolníků a zemědělských dělníků. Rozpočítáme-li výši osobní spotřeby ne na jednoho obyvatele, ale na jednoho dospělého pracovníka (podle norem nižševonogorodských statistiků ve výše uvedeném sborníku), dostaneme tuto tabulku: [viz tabulku na s. 172. *Red.*]

Abychom s tím mohli porovnat údaje o životní úrovni zemědělských dělníků, můžeme vzít, za prvé, průměrné mzdy. Ve Voroněžské gubernii činila průměrná mzda celoročně zaměstnaného zemědělského dělníka za deset let (1881—1891) 57 rublů a s celým zaopatřením 99 rublů*, takže zaopatření činilo 42 ruble. Výše osobní spotřeby zemědělských dělníků a nádeníků s přidělovou půdou (rolníků bez koní a s jedním koněm) zůstává pod touto úrovní. Celkové výdaje na obživu (čtyřčlenné rodiny) „rolníka“ bez koní činí pouze 78 rublů a rolníka s jedním koněm 98 rublů (při pětičlenné rodině), tj. *méně než celé zaopatření zemědělského dělníka.* (Z rozpočtů rolníka bez koní a s jedním koněm jsme vyloučili výdaje na hospodářství a na daně a dávky, protože v tomto kraji se přiděl nedává do pachtu levněji, než kolik činí výše daní.) Jak se dalo očekávat, je postavení dělníka připoutaného k přidělu horší než postavení dělníka, který není takto spoután (nemluvíme ani o tom, jak připoutanost k přidělové půdě silně zotročuje a zvětšuje osobní závislost). Peněžní výdaje zemědělského dělníka jsou nesrovnatelně vyšší než peněžní výdaje na osobní spotřebu rolníka s jedním koněm i rolníka bez koní. Z toho vyplývá, že připoutanost k přidělu brzdí rozvoj vnitřního trhu.

Za druhé, můžeme použít údajů zemstevní statistiky o spotřebě zemědělských dělníků. Vezmeme údaje ze Sborníku statistických údajů o Orelské gubernii, o karačevském újezdu (sv. V, sešit 2, 1892) převzatých ze zpráv o 158 pří-

* Zemědělské a statistické údaje podle materiálu získaného od hospodářů. Vydal zemědělský odbor. Sešit V, Petrohrad 1892. S. A. Korolenko, Svobodná námezdní práce v hospodářstvích atd.[¹⁷³].

padech najímání zemědělských dělníků*. Převedeme-li měsíční dávku potravin na roční, obdržíme:

	Životní náklady zemědělského dělníka v Orelské gubernii			Životní náklady „rolníka“ ve Voroněžské gubernii	
	mini- mální	maxi- mální	průměr- né	s 1 koněm	bez koně
Žitné mouky (pudů)	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Krup (pudů)	4,5	9,0	5,26	2,9 + 4,8 funtu pšeničné mouky	2,5 4,9
Jáhel (pudů)	1,5	1,5	1,5		
Brambor (měřic)	18,0	48,0	26,9		
Celkem, převedeno na žito*	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Slaniny (funtů)	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Výdaje na veškerou po- travu za rok (v rublech)	—	—	40,5	27,5	25,3

* Vypočteno podle výše uvedeného způsobu.

Rolníci bez koní a s jedním koněm *nemají* tedy *vyšší* životní úroveň než *zemědělní dělníci*, dokonce se spíše blíží minimální životní úrovni zemědělského dělníka.

Celkový závěr z přehledu údajů o nejnižší skupině rolnictva tedy zní: vzhledem k ostatním skupinám, které vytlačují nejnižší skupinu rolnictva ze zemědělství, dále vzhledem k rozsahu hospodářství, jež kryje pouze část výdajů na obživu rodiny, i vzhledem ke zdrojům životních prostředků (prodej pracovní síly) a konečně také vzhledem k životní úrovni by měla být tato skupina zahrnuta mezi *zemědělské dělníky a nádeníky s přidělem***.

Na závěr výkladu statistických údajů zemstev o rolnic-

* Rozdíl v podmínkách mezi Orelskou a Voroněžskou gubernií není velký, a jak uvidíme, jsou uvedeny obvyklé údaje. Nepoužíváme údajů z výše zmíněného spisu S. A. Korolenka (viz srovnání těchto údajů v článku pana Maresse: Vliv sklizní atd. I, 11), protože dokonce i sám autor přiznává, že páni majitelé půdy, od kterých tyto údaje získal, někdy „popustili uzdu své fantazii“...

** Z našeho porovnání životní úrovně zemědělských dělníků a nejnižší skupiny rolnictva narodnici pravděpodobně vyvodí, že „jsme

kých rozpočtech se musíme nutně zastavit u rozboru metod, kterých používá ke zpracování rozpočtových údajů pan Ščerbina, sestavitel Sborníku odhadů a autor článku o rolnických rozpočtech ve známé knize Vliv sklizní a cen obilí atd. (sv. II)⁶¹. Pan Ščerbina ve Sborníku z jakýchsi důvodů prohlašuje, že používá teorie „známého politického ekonomy K. Marxe“ (s. 111); ve skutečnosti však tuto teorii doslova překrucuje, protože zaměňuje rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem za rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem (ibid.) a bez jakéhokoli důvodu přenáší tyto termíny a kategorie vyspělého kapitalismu do rolnického hospodářství (passim) atd. Celé zpracování rozpočtových údajů panem Ščerbinou není nic jiného než nepřetržité a neuvěřitelné zneužívání „průměrných čísel“. Všechny údaje platí o „průměrném“ rolníkovi. Důchod z půdy vypočítaný pro čtyři újezdy se dělí počtem usedlostí (vzpomeňte si, že u rolníka bez koně činí tento důchod přibližně 60 rublů na rodinu, ale u boháče přibližně 700 rublů). Stanoví se „výše konstantního kapitálu“ (sic!?) „na jednu usedlost“ (s. 114), tj. hodnota veškerého majetku, stanoví se „průměrná“ hodnota inventáře, průměrná hodnota obchodních a výrobních podniků (sic!) — 15 rublů na jednu usedlost. Pan Ščerbina přehlíží maličkost, že jsou totiž tyto podniky v soukromém vlastnictví zámožné menšiny, a „rovnostářsky“ je dělí celkovým počtem! Stanoví se „průměrné“ výdaje na pachtovné (s. 118), které činí, jak jsme viděli, 6 rublů u rolníka s jedním koněm a 100—200 rublů u boháče. To všechno se sečte a dělí počtem used-

pro“ zbavení rolnictva půdy apod. Nebude to správný závěr. Z dosavadních výkladů vyplývá jen to, že „jsme pro“ zrušení všeho, co omezuje právo rolníků svobodně disponovat půdou, zřít se přidělu a vystoupit z obcí. Zda je výhodnější být zemědělským dělníkem s přidělem nebo zemědělským dělníkem bez přidělu, může posoudit jedině sám rolník. Proto se taková omezení nedají v žádném případě a ničím ospravedlnit. Hájí-li narodníci taková omezení, stávají se z nich zastánci zájmů našich velkých pozemkových vlastníků.

lostí. Stanoví se dokonce „průměrné“ výdaje na „obnovu kapitálu“ (ibid.). Co to znamená, ví sám Alláh. Znamená-li to doplnění stavu dobytka a inventáře a jeho opravy, pak jsou to čísla, která jsme uvedli už dříve: u rolníka bez koní činí tento výdaj 8 (*osm*) *kopějek* na jednu usedlost, a u boháče 75 *rublů*. Budeme-li sečítat podobná „rolnická hospodářství“ a výsledek dělit jejich počtem, není snad zřejmé, že dostaneme „zákon průměrných potřeb“, který pan Ščerbina objevil už ve sborníku o ostrogožském újezdu (sv. II, sešit II, 1887) a kterého později tak skvěle použil? Potom už není těžké z takového „zákona“ vyvodit, že „rolník neuspokojuje minimální potřeby, nýbrž jejich průměrnou výši“ (s. 123 a mnoho dalších) a že rolnické hospodářství představuje zvláštní „vývojový typ“ (s. 100) apod. atd. Za podklad této naivní metody „vyrovnávání“ zemědělského proletariátu s rolnickou buržoazií má sloužit nám již známé třídění podle přídělu. Kdybychom ho použili například u rozpočtových údajů, zařadili bychom do jedné skupiny například takovéto rolníky (v kategorii s velkým přídělem půdy, s 15—25 děsjatinami přídělu na rodinu): jeden propachtovává polovinu přídělu (23,5 děsjatiny), osévá 1,3 děsjatiny, živí se hlavně „osobními živnostmi“ (jak kupodivu pěkně to zní!) a jeho důchod činí 190 *rublů* na deset osob (rozpočet č. 10 z korotojackého újezdu). Druhý připachtovává 14,7 děsjatiny, osévá 23,7 děsjatiny, má zemědělské dělníky a 1400 *rublů* důchodu na 10 osob (rozpočet č. 2 ze zadonského újezdu). Cožpak není jasné, že k zvláštnímu „vývojovému typu“ dospějeme, budeme-li sečítat usedlosti zemědělských dělníků a nádeníků s usedlostmi rolníků, kteří si dělníky najímají, a výsledek dělit počtem těchto usedlostí? Stačí jen používat vždy a výlučně „průměrných“ údajů o rolnickém hospodářství — a všechny „zkreslené názory“ na rozklad rolnictva budou jednou provždy zažehnány. Právě to dělá pan Ščerbina, který podobného způsobu použil *en grand** ve svém článku

* — ve velkém rozsahu. *Red.*

v knize Vliv sklizní atd. Jde o grandiózní pokus vzít v úvahu rozpočty veškerého ruského rolnictva, a to za pomoci těchto osvědčených „průměrů“. Budoucí historik ruské ekonomické literatury se s údivem pozastaví nad tím, jak narodnické předsudky způsobily, že se zapomnělo na nejelementárnější požadavky ekonomické statistiky, které zavazují přísně rozlišovat mezi zaměstnavateli a námezdními dělníky, ať jsou spojeni jakoukoli formou držby půdy, ať jsou mezi nimi sebezpečnější a seberozmanitější přechodné typy.

XIII. ZÁVĚRY Z II. KAPITOLY

Shrnujeme nejdůležitější teze, které vyplývají z prozkoumaných údajů:

1. Sociálně ekonomickou situací, ve které dnes žije ruské rolnictvo, je zbožní hospodářství. Dokonce i v zemědělském středním Rusku (které je po této stránce nejzaostalejší, srovnáme-li je s jihovýchodními okrajovými územími anebo s průmyslovými guberniemi) je rolník plně podřízen trhu; na něm závisí jeho osobní spotřeba i jeho hospodářství, nemluvě už o daních.

2. Systém sociálně ekonomických vztahů mezi rolnictvem (neobčinným i občinným) nám ukazuje, že tu existují všechny rozpory, které jsou vlastní každému zbožnímu hospodářství a každému kapitalismu: konkurence, boj za hospodářskou samostatnost, přehlácení půdy (kupované i pachtované), soustřeďování výroby v rukou menšiny, vytlačování většiny mezi proletariát, vykořisťování většiny menšinou prostřednictvím obchodního kapitálu a najímáním zemědělských dělníků. Mezi rolnictvem neexistuje ani jeden ekonomický jev, který by neměl tuto protikladnou, specificky kapitalistickou formu, tj. ani jeden jev, který by nebyl výrazem boje a střetávání zájmů, který by neznamenal prospěch pro jedny a škodu pro druhé. Takovými jevy

jsou i pacht, i koupě půdy, i diametrálně protichůdné typy „živností“; takovým jevem je také technický pokrok hospodářství.

Tomuto závěru přikládáme kardinální důležitost, nejen pokud jde o kapitalismus v Rusku, ale i pokud jde o význam narodnické doktríny vůbec. Právě tyto rozpory nám také názorně a nezvratně dokazují, že systém ekonomických vztahů v „občinnové“ vesnici není žádný zvláštní systém („lidová výroba“ apod.), ale obyčejný maloburžoazní systém. Na rozdíl od teorií rozšířených u nás v posledním půlstoletí není ruské občinnové rolnictvo protipólem kapitalismu, ale naopak jeho nejhlubším a nejpevnějším základem. Nejhlubším proto, poněvadž právě zde, stranou jakýchkoli „umělých“ vlivů a navzdory institucím, které vývoj kapitalismu brzdí, vidíme, že se neustále vytvářejí prvky kapitalismu uvnitř samotné „občiny“. Nejpevnější proto, poněvadž zemědělství a zvláště rolnictvo je velmi silně zatíženo tradicemi dávné minulosti, tradicemi patriarchálního způsobu života, a v důsledku toho se zde převratné působení kapitalismu (rozvoj výrobních sil, změna všech společenských vztahů atd.) projevuje velmi pomalu a ponenáhlu.*

3. Souhrn všech ekonomických rozporů mezi rolnictvem tvoří právě to, co nazýváme rozkladem rolnictva. Rolníci sami charakterizují tento proces velmi přiléhavě a výstižně názvem „odrolničťování“**. Tento proces znamená úplný zánik starého patriarchálního rolnictva a vytvoření *nových typů* vesnického obyvatelstva.

Dříve než přejdeme k charakteristice těchto typů, musím poznamenat, že se v naší literatuře na tento proces poukázvalo velmi dávno a velmi často. Například už pan Vasilčikov, který použil prací Valujevovy komise⁶³, konstatoval vznik „vesnického proletariátu“ v Rusku a „rozpad rol-

* Srovnej *Das Kapital*, I³, S. 527⁶².

** Zemědělský přehled Nižněnovgorodské gubernie za rok 1892[⁶⁶].

nického stavu“ (Držba půdy a zemědělství, 1. vyd., sv. I, kap. IX). Na tuto skutečnost upozorňoval také V. Orlov (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. IV, sešit 1, s. 14) a mnozí jiní. Všechny tyto konstatace byly však velmi kusé. Nikdy se nikdo nepokusil prostudovat tento jev soustavně, a proto přes velmi bohaté údaje zemstevní statistiky soupisů jednotlivých usedlostí nemáme dodnes o tomto jevu dostatek informací. S tím souvisí okolnost, že většina autorů, kteří se o tom zmiňovali, vidí v rozkladu rolnictva pouhý vznik majetkových nerovností, pouhou „diferenciaci“, jak s oblibou říkají všichni narodníci a zvláště pan Karyšev (viz jeho knihu o Pachtech a články v časopise Russkoje bogatstvo^[156–158]). Vznik majetkové nerovnosti je nesporně počátkem celého procesu, ten však vůbec nekončí pouze touto „diferenciací“. Staré rolnictvo se nejenom „diferencuje“, nýbrž doslova zaniká, přestává existovat a je vytlačováno naprosto novými typy vesnického obyvatelstva, typy, které tvoří základ společnosti, v níž převládá zbožní hospodářství a kapitalistická výroba. Těmito typy jsou zemědělská buržoazie (většinou drobná) a zemědělský proletariát, třída výrobců zboží v zemědělství a třída zemědělských námezdních dělníků.

Je nanejvýš poučné, že ryze teoretický rozbor procesu vytváření kapitalismu v zemědělství svědčí o rozkladu malovýrobců jako důležitého faktoru tohoto procesu. Máme tu na mysli jednu z nejzajímavějších kapitol III. dílu Kapitálu, totiž 47. kapitolu: Geneze kapitalistické pozemkové renty. Za výchozí bod této geneze pokládá Marx *rentu v úkonech* (Arbeitsrente)*, „kdy bezprostřední výrobce pracuje část týdne s pracovními nástroji (pluhem, dobyt- kem atd.), které mu patří fakticky nebo právně, na půdě,

* V ruském překladu (s. 65 ln.) je tento termín vyjádřen výrazem „trudovaja renta“ (pracovní renta). Svůj překlad („otrabotočnaja renta“) považujeme za správnější, protože v ruštině existuje zvláštní výraz „otrabotki“ (odpracovávání), který označuje právě práci závislého zemědělce pro vlastníka pozemku⁶⁴.

kteřá mu fakticky náleží, a ostatní dny v týdnu pracuje zadarmo na statku vrchnosti, pro vrchnost“ (Das Kapital, III, 2, 323. Ruský překlad 651). Další formou renty je *renta ve výrobčích* (Produktenrente) čili naturální renta, kdy bezprostřední výrobce vyrábí celý produkt na půdě, na které sám hospodařív, a odvádív vlastníkovív půdy celý nadprodukt v naturální formě. Výrobce se tak stává samostatnějším a má možnost získávat svou pracív jistív přebytek nad to množství výrobků, které uspokojuje jeho nutné potřeby. „S touto formou“ [renty] „také nastanou větší rozdíly v hospodářském postavenív jednotlivých bezprostředních výrobčív. Alespoň je tu pro to možnost, a dokonce možnost, že tento bezprostřední výrobce získá prostředky k tomu, aby sám zase mohl přímo vykořisťovat cizív práci“ (S. 329. Ruský překlad 657)⁶⁵. Tak se tedy ještě za naturálního hospodářství, při prvním kroku k větší samostatnosti závislých rolníků už objevují zárodky jejich rozkladu. Tyto zárodky se však mohou rozvinout teprve za další formy renty, za *peněžní renty*, která je pouhou obměnou formy naturální renty. Bezprostřední výrobce neodvádív vlastníkovív půdy produkty, nýbrž cenu těchto produktů*. Základna renty tohoto druhu zůstává stejná: bezprostřední výrobce je jako dřívě tradičním držitelem půdy, avšak „tato základna jde vsříc svému rozkladu“ (330). Peněžní renta „předpokládá už značnější rozvoj obchodu, městského průmyslu, vůbec zbožní výroby a s ní i peněžního oběhu“

* Peněžní rentu je třeba přísně odlišovat od kapitalistické pozemkové renty: kapitalistická pozemková renta předpokládá v zemědělství kapitalisty a námezdní dělníky; peněžní renta — závislé rolníky. Kapitalistická renta je část nadhodnoty, která zbývá po odečtenív podnikatelského zisku, kdežto peněžní renta je cena celého nadproduktu, kterou rolník splácív vlastníkovív půdy. Příkladem peněžní renty v Rusku je rolnický obrok odváděný statkářovív. Není pochyb o tom, že i v nynějších daních našich rolníků je zahrnuta jistá část peněžní renty. Někdy se i rolnický pacht přibližuje peněžní rentě, když v důsledku vysokého pachtovného nezůstává rolníkovív víc než nuzná mzda.

(331)⁶⁶. Tradiční, zvykově právní vztah závislého rolníka k vlastníkovi půdy se zde mění v ryze peněžní smluvní vztah. To vede na jedné straně k vyvlastňování starého rolnictva, na druhé k tomu, že rolník vykupuje svou vlastní půdu a svou svobodu. „Dále, přeměnu naturální renty v peněžní rentu nejen nutně provází, nýbrž dokonce předchází vytváření třídy nemajetných nádenků, kteří se dávají najímat za peníze. V období, kdy tato nová třída vzniká, kdy ještě vystupuje jen sporadicky, vyvinul se proto u lépe situovaných poplatných (rentenpflichtigen) rolníků nutně zvyk vykořisťovat na vlastní účet zemědělské námezdní dělníky... Tak se u nich postupně vyvíjí možnost nashromáždit určité jmění a stát se budoucími kapitalisty. Přímo mezi starými držiteli půdy, kteří sami pracují, vzniká tak semeniště kapitalistických pachtýřů, jejichž vývoj je podmíněn všeobecným vývojem kapitalistické výroby mimo venkov“ (Das Kapital, III, 2, 332. Ruský překlad 659 až 660)⁶⁷.

4. Rozklad rolnictva zvětšuje jeho krajní skupiny na úkor středního „rolnictva“ a vytváří dva nové typy vesnického obyvatelstva. Společným znakem obou typů je zbožní, peněžní ráz hospodářství. Prvním novým typem je zemědělská buržoazie neboli zámožné rolnictvo. Sem patří samostatní hospodáři, kteří se zabývají nejrozmanitějšími formami tržního zemědělství (nejdůležitější z těchto forem popíšeme ve IV. kapitole), potom majitelé obchodních a výrobních závodů, vlastníci obchodních podniků aj. Spojení tržního zemědělství s obchodními a výrobními podniky je formou „spojení zemědělství s živnostmi“, která je pro *toto* rolnictvo specifická. Z tohoto zámožného rolnictva se konstituuje třída farmářů, protože pachtování půdy za účelem prodeje obilí hraje (v pěstitelské oblasti) v jejich hospodářství velkou úlohu, často větší než přidělová půda. Většinou mají hospodářství větší, než na jaké stačí práce schopní členové rodiny, a proto existence zámožného rolnictva nutně předpokládá dostatečný počet zemědělských

dělníků či spíše nádeníků*. Volných peněz, které toto rolnictvo získává ve formě čistého důchodu, se používá buď k obchodním a k lichvářským operacím, neobyčejně rozšířeným na naší vesnici, anebo — za příznivých podmínek — se tyto peníze investují do koupě půdy, vydávají se na zvelebení hospodářství apod. Jsou to zkrátka drobní zemědělstí podnikatelé. Početně tvoří rolnická buržoazie nepatrnou menšinu všeho rolnictva, pravděpodobně nanejvýš pětinu usedlostí (to odpovídá přibližně třem desetinám obyvatelstva), přičemž tento poměr pochopitelně v různých oblastech značně kolísá. Avšak svým podílem na celém rolnickém hospodářství, na celkovém množství výrobních prostředků, které patří rolnictvu, na celkovém objemu zemědělské produkce rolnictva má rolnická buržoazie nesporně převahu. Je pánem dnešní vesnice.

5. Druhým novým typem je vesnický proletariát, třída *námezdních dělníků s přidělovou půdou*. Sem patří nemajetné rolnictvo včetně úplných bezzemků, ale nejtypičtějším představitelem ruského vesnického proletariátu je zemědělský dělník, nádeník, pomocný dělník, stavební nebo jiný dělník s přidělovou půdou. Nepatrné hospodářství s kouskem půdy, a přitom hospodářství v naprostém úpadku (o čemž zvláště názorně svědčí propachtovávání půdy), nemožnost existovat bez prodeje pracovní síly (= „živnosti“ nemajetného rolnictva), nesmírně nízká životní úroveň — pravděpodobně dokonce nižší než životní úroveň dělníka bez přidělové půdy — to jsou charakteristické rysy tohoto typu.** K vesnickému proletariátu je nutné počítat alespoň

* Podotýkáme, že používání námezdní práce není nezbytným znakem pojmu maloburžoazie. Pod tento pojem spadá každá samostatná výroba pro trh, existují-li v daném sociálně ekonomickém řádu výše popsané rozpory (bod 2), zejména pak tehdy, když se velký počet výrobců mění v námezdní dělníky.

** Abychom dokázali, že zařazení nemajetných rolníků do třídy námezdních dělníků s přidělovou půdou je správné, musíme uvést nejen to, jak a které rolnictvo pracovní sílu prodává, nýbrž také to, jak

polovinu všech rolnických usedlostí (což odpovídá přibližně čtyřem desetinám obyvatelstva), tj. všechny rolníky bez koní a většinu rolníků s jedním koněm (je to samozřejmě jenom hrubý, přibližný odhad, který se v různých krajích podle místních poměrů více či méně liší). Důvody, které nás nutí předpokládat, že tak velká část rolnictva patří už dnes k vesnickému proletariátu,¹ jsme uvedli výše.* Musíme dodat, že v naší literatuře se často chápe příliš šablonovitě teoretická teze, podle níž kapitalismus potřebuje svobodného dělníka bez půdy. Je to zcela správné jako základní tendence, avšak kapitalismus proniká do zemědělství jen pozvolna a v neobyčejně rozmanitých formách. Půda je přidělována zemědělskému dělníkovi velmi často v zájmu samých zemědělských podnikatelů, a proto typ zemědělského dělníka s přidělem je vlastní všem kapitalistickým zemím. V různých státech má různé formy: anglický cottager není totéž co francouzský nebo porýnský parcelový rolník, a ten není zase totéž co chalupník nebo čeledín (Knecht) v Prusku. Každý z nich nese stopy zvláštních

a kteří podnikatelé pracovní sílu kupují. K tomu se dostaneme v dalších kapitolách.

* Profesor Conrad považuje za normu pro opravdového rolníka v Německu jeden pár tažného dobytka (Gespannbauerngüter); viz Držba půdy a zemědělství^[126] (Moskva 1896), s. 84–85. Pro Rusko by se tato norma měla spíše zvýšit. Při vymezování pojmu „rolník“ přihlíží Conrad právě k podílu osob nebo usedlostí, které se zabývají „námezdní prací“ nebo vůbec „vedlejší výdělečnou činností“ (ibid.). Profesor Stebut, jemuž ve faktografických otázkách nelze upřít autoritu, napsal roku 1882: „Po zrušení nevolnictví se rolník se svou drobnou hospodářskou jednotkou při výlučném pěstování obilí, tedy hlavně ve středoruském černozemním pásmu, změnil většinou už v řemeslníka, zemědělského dělníka nebo nádeníka, který se zabývá zemědělstvím jen jako vedlejším zaměstnáním“ (Články o ruském zemědělství, jeho nedostatcích a opatřeních k jeho zvelebení, Moskva 1883, s. 11^[415]). K řemeslníkům se tu zřejmě počítají také námezdní dělníci v průmyslu (stavební dělníci apod.). Používání tohoto výrazu je sice naprosto nesprávné, je však v naší literatuře, dokonce v odborné ekonomické literatuře, velmi rozšířeno.

agrárních poměrů, zvláštního historického vývoje agrárních vztahů, to však nevádí, aby je ekonom nezařazoval pod společný typ zemědělského proletáře. Jeho právní nárok na kousek půdy nemá pro toto jeho zařazení žádný význam. Náleží-li mu půda podle zákona jako výhradní vlastnictví (jako parcelovému rolníku) nebo dá-li mu ji do užívání landlord nebo Rittergutsbesitzer* nebo konečně má-li ji v užívání jen jako člen velkoruské rolnické obcíny, na věci to nic nemění.** Zařazujeme-li nemajetné rolnictvo mezi vesnický proletariát, neříkáme tím nic nového. Tohoto výrazu použili nejednou mnozí autoři, ale jenom narodničtí ekonomové tvrdošijně mluví o veškerém rolnictvu jako o čemsi protikapitalistickém a nechtějí vidět, že masa „rolnictva“ zaujala už zcela vyhraněné místo v celém systému kapitalistické výroby, a to místo zemědělských a průmyslových námezdních dělníků. U nás je například v módě vychvalovat naše agrární zřízení, které zachovává občinu a rolnictvo atd., a stavět je proti pobaltskému zřízení s jeho

* — šlechtický statkář. *Red.*

** Uvedeme příklady různých evropských forem námezdní práce v zemědělství z knihy *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Držba půdy a zemědělství, Moskva 1896). „Rolnický statek,“ píše J. Conrad, „je nutné odlišovat od *parcely*, od pozemku ‚chalupníka‘ anebo ‚drobného pěstitele zeleniny‘, jehož držitel je nucen hledat ještě vedlejší zaměstnání a výdělek“ (s. 83—84). „Ve Francii se podle sčítání lidu v roce 1881 živilo zemědělstvím 18 miliónů lidí, tj. méně než polovina obyvatelstva: asi 9 miliónů vlastníků půdy, 5 miliónů pachtýřů včetně pachtýřů odvádějících polovinu sklizně, 4 milióny nádeníků a drobných vlastníků půdy anebo pachtýřů žijících většinou z námezdní práce... Předpokládá se, že ve Francii má přinejmenším 75 % zemědělských dělníků vlastní půdu“ (s. 233, Goltz). V Německu se k zemědělským dělníkům řadí tyto kategorie *vlastníků půdy*: 1. domkáři, chalupníci, drobní pěstitelé zeleniny (něco jako v Rusku „darstvenniki“) ⁶⁸; 2. smluvní nádeníci; mají půdu, dávají se najmout na určitou část roku (srov. v Rusku „trjochdněvníki“) ⁶⁹. „Smluvní nádeníci tvoří jádro zemědělských dělníků v těch německých krajích, kde převládá velké pozemkové vlastnictví“ (s. 236); 3. zemědělstí dělníci, kteří hospodaří na zpachtované půdě (s. 237).

kapitalistickou organizací zemědělství. Bude proto zajímavé, všimneme-li si, jaké typy vesnického obyvatelstva jsou někdy v Pobaltském kraji⁷⁰ zařazovány do třídy zemědělských dělníků a nádeníků. Rolníci v pobaltských guberniích jsou rozdělováni na rolníky s mnoha polnostmi (25 až 50 děsjatin v jednom kusu), na chalupníky (3—10 děsjatin, chalupnické pozemky) a na bezzemky. Chalupník, jak správně poznamenává pan S. Korolenko, „se nejvíce podobá běžnému typu ruského rolníka ze středoruských gubernií“ (Svobodná námezdní práce, s. 495^[173]); je nucen věčně dělit svůj čas, vyhledávat různé výdělky nebo pracovat ve svém vlastním hospodářství. Pro nás je však zvlášť zajímavé hospodářské postavení *zemědělských dělníků*. Jde o to, že sami statkáři pokládají za výhodné *přidělovat jim půdu za část mzdy*. Uvedeme příklady o držbě půdy pobaltských zemědělských dělníků: 1. 2 děsjatiny půdy (převádíme lofstelly na děsjatiny; 1 Lofstelle = $\frac{1}{3}$ děsjatiny); muž pracuje 275 dní, žena 50 dní v roce za denní mzdu 25 kopějek; 2. $2\frac{2}{3}$ děsjatiny půdy; „zemědělský dělník má 1 koně, 3 krávy, 3 ovce a 2 prasata“ (s. 508), pracuje každý druhý týden, jeho žena 50 dní; 3. 6 děsjatin půdy (baský újezd Kuronské gubernie), „zemědělský dělník má 1 koně, 3 krávy, 3 ovce a několik prasat“ (s. 518), pracuje 3 dny v týdnu, žena 35 dní v roce; 4. v hasenpotském újezdu Kuronské gubernie 8 děsjatin půdy, „ve všech případech se zemědělským dělníkům zdarma mele obilí a poskytuje se jim bezplatně lékařská pomoc i léky a jejich děti mohou chodit do školy“ (s. 519) atd. Upozorňujeme čtenáře na *rozsah pozemkové držby a hospodářství* těchto zemědělských dělníků, tj. právě na ty okolnosti, které podle mínění narodníků vyřazují naše rolníky z celoevropského agrárního systému, jenž odpovídá kapitalistické výrobě. Shrňme *všechny* příklady z citované publikace: 10 zemědělských dělníků má $31\frac{1}{2}$ děsjatiny půdy, tedy průměrně po 3,15 děsjatiny na 1 zemědělského dělníka. K zemědělským dělníkům jsou připočítáváni i rolníci, kteří pracují pro statkáře

menší část roku (muž půl roku, žena 35—50 dní), i rolníci s jedním koněm, kteří mají 2 až 3 krávy. Vzniká otázka, v čem vlastně spočívá odlišnost našeho „občínového rolníka“ od pobaltského zemědělského dělníka podobného typu? V Pobaltském kraji nazývají věci pravým jménem, zatímco u nás se zemědělstí dělníci s jedním koněm řadí k bohatým rolníkům, vypočítává se „průměr“, mluví se jímavě o „občínovém duchu“, o „principu práce“, o „lidové výrobě“, o „spojení zemědělství se živnostmi“ ...

6. Mezičlánkem vzhledem k těmto poreformním typům rolnictva je *střední rolnictvo*. Vyznačuje se *nejméně* rozvinutým zbožním hospodářstvím. Snad jedině v nejlepší roce a za zvláště příznivých podmínek lze zajistit obživu tohoto rolnictva z práce ve vlastním hospodářství, takže je jeho postavení velmi nejisté. Střední rolník většinou nemůže vystačit bez půjček, které odpracovává apod., bez „pomocných“ vedlejších výdělků, které spočívají zčásti také v prodeji pracovní síly atd. Každá neúroda vrhá velké množství středních rolníků do řad proletariátu. Svým společenským postavením kolísá tato skupina mezi skupinou nejvyšší, k níž táhne a do níž se podaří dostat jenom nepatrné menšíně šťastlivců, a mezi skupinou nejnižší, do níž ji sráží celý průběh společenského vývoje. Viděli jsme, že rolnická buržoazie *zatlačuje* nejenom nejnižší, ale i střední skupinu rolnictva. Tak se uskutečňuje specifický proces kapitalistického hospodářství, proces eroze středních článků a posilování krajností — „odrolničtívání“.

7. *Rozklad rolnictva vytváří vnitřní trh pro kapitalismus*. V nejnižší skupině vzniká tento trh na účet spotřebních předmětů (trh osobní spotřeby). Vesnický proletář *spotřebovává méně* než střední rolník, a přitom spotřebovává výrobky horší jakosti (brambory místo obilí apod.), *ale kupuje více*. Vznik a vývoj rolnické buržoazie ovlivňuje vytváření trhu dvojím způsobem: za prvé a hlavně v důsledku spotřeby výrobních prostředků (trh výrobní spotřeby), protože zámožné rolnictvo se snaží přeměnit v kapitál výrobní pro-

středky, které „získává“ jak od „zchudlých“ statkářů, tak od ožebračovaných rolníků. Za druhé zde vzniká trh také na základě osobní spotřeby, protože vzrostly potřeby zámožnějších rolníků.*

8. Zda a jak rychle pokračuje rozklad rolnictva, o tom nemáme přesné statistické údaje, které bychom mohli pokládat za stejně věrohodné jako údaje kombinovaných tabulek (podkapitola I—VI). Nemůžeme se tomu také divit, protože dosud (jak jsme už konstatovali) se nikdo nepokusil soustavně prostudovat třeba jen stav rozkladu rolnictva a ukázat, jakými formami tento proces probíhá.** Všechny obecné údaje o ekonomice naší vesnice svědčí však o tom, že rozklad neustále a rychle pokračuje: jednak „rolníci“ opouštějí půdu a propachtovávají ji, přibývá rolníků bez koní, „rolníci“ utíkají do měst atd., jednak samy o sobě slíí i „pokrokové proudy v rolnickém hospodářství“, „rolníci“ kupují půdu, zvelebují hospodářství, zavádějí pluhu, začínají sít pšicniny, chovat dojnice atd. Nyní víme, jaké „rolníky“ tyto dvě naprosto protichůdné stránky daného procesu zasahují.

K rozkladu rolnictva, zejména zabývajícího se polním hospodářstvím, dává mocný popud také rozvoj migračního hnutí. Je známo, že se stěhují hlavně rolníci ze zemědělských gubernií (vystěhovalectví z průmyslových gubernií

* Jen vytváření vnitřního trhu v důsledku rozkladu rolnictva může objasnit, proč například obrovsky roste vnitřní trh bavlněných výrobků, jejichž produkce v poreformním období tak rychle vzrůstala současně s hromadným ožebračováním rolnictva. Pan N. -on, který ilustroval své teorie o vnitřním trhu právě na příkladu našeho textilního průmyslu, vůbec nedokázal vysvětlit, jak k tomuto rozpornému jevu mohlo dojít.

** Jedinou výjimkou je výborná práce *I. Gurviče*, *The economics of the russian village* (Ekonomická situace na ruské vesnici), New York 1892. Ruský překlad z roku 1896[90]. Musíme obdivovat, jak mistrně pan Gurvič zpracoval zemstevní statistické sborníky, které neuvádějí kombinované tabulky o skupinách rolnictva podle jejich hospodářské síly.

je zcela nepatrné), a to zejména z hustě osídlených středoruských gubernií, v nichž je nejvíce rozšířeno odpracovávání (které zpomaluje rozklad rolnictva). To za prvé. A za druhé z vystěhovaleckých krajů odchází především *středně majetné* rolnictvo, kdežto doma zůstává hlavně rolnictvo nejnížší a nejvyšší skupiny. Přestěhovalectví prohlubuje rozklad rolnictva v místech, odkud rolníci odcházejí, a vnáší prvky rozkladu do míst, kam přicházejí (námezdní zemědělská práce přistěhovalců na Sibiři v prvním období jejich nového života*). Tuto spojitost mezi migrací a rozkladem rolnictva přesvědčivě dokázal *I. Gurvič* ve své znamenité práci *Přesídlování rolníků na Sibiř*^[89] (Moskva 1888). Vřele doporučujeme čtenáři tuto knihu, kterou se náš národnický tisk všemožně snažil přejít mlčením.**

9. Významnou roli má na naší vesnici, jak je známo, obchodní a lichvářský kapitál. Myslíme, že by bylo zbytečné uvádět o tomto jevu četná fakta a odvolávat se na prameny. Tato fakta jsou všeobecně známá a s naším tématem přímo nesouvisí. Nás zajímá pouze otázka: Jaký vztah má obchodní a lichvářský kapitál na naší vesnici k rozkladu rolnictva? Souvisejí výše nastíněné vztahy mezi skupinami rolnictva se vztahy rolnických věřitelů k rolnickým dlužníkům? Je lichva činitelem a hybnou silou rozkladu, nebo tento rozklad zpomaluje?

Ukážeme nejprve, jak se tato otázka řeší v teorii. V rozboru kapitalistické výroby, který podal autor *Kapitálu*, se jak známo přikládá velmi důležitý význam obchodnímu a lichvářskému kapitálu. Základní teze Marxova učení k této otázce zní: 1. Obchodní a lichvářský kapitál na jedné straně a kapitál průmyslový (tj. kapitál vložený do výroby, ať už zemědělské nebo průmyslové) na straně druhé jsou stejným typem ekonomického jevu, který je vyjádřen vše-

* Ztížení přestěhovalectví proto rozklad rolnictva značně brzdí.

** Viz též práci pana Prijmaka, *Číselné podklady ke studiu přesídlování na Sibiř* [305-8]. *Pozn. k 2. vyd.*

obecným vzorcem: koupě zboží na účelem jeho prodeje se ziskem (Das Kapital, I, 2. Abschnitt, 4. kapitola, zejména s. 148—149 druhého německého vydání⁷¹). 2. Obchodní a lichvářský kapitál vždy historicky předchází vzniku průmyslového kapitálu a je logicky *nezbytnou* podmínkou jeho vzniku (Das Kapital, III, 1, S. 312—316; ruský překlad, s. 262—265; III, 2, 132—137, 149; ruský překlad, s. 488 až 492, 502)⁷², avšak ani obchodní kapitál, ani lichvářský kapitál samy o sobě nejsou ještě *dostatečnou* podmínkou vzniku průmyslového kapitálu (tj. kapitalistické výroby); nerozkládají vždy starý výrobní způsob a nestavějí vždy na jeho místo kapitalistický výrobní způsob; vznik kapitalistického výrobního způsobu „závisí úplně na stupni historického vývoje a daných okolnostech“ (ibid., 2, 133; ruský překlad, 489)⁷³. „Jak dalece však rozkládá starý výrobní způsob“ (obchod a obchodní kapitál), „to závisí především na jeho pevnosti a vnitřním členění. A k čemu tento rozkladný proces vede, tj. jaký nový výrobní způsob nastupuje na místo starého způsobu, to nezávisí na obchodu, nýbrž na charakteru starého výrobního způsobu samého“ (ibid., III, 1, 316; ruský překlad, 265)⁷⁴. 3. Samostatný vývoj obchodního kapitálu je nepřímý úměrný vývojovému stupni kapitalistické výroby (ibid., S. 312, ruský překlad, 262)⁷⁵; čím silněji je vyvinut obchodní a lichvářský kapitál, tím slaběji je vyvinut průmyslový kapitál (= kapitalistická výroba) a naopak.

Vzhledem k Rusku je proto nutné vyřešit tuto otázku: Spojuje se u nás obchodní a lichvářský kapitál s kapitálem průmyslovým? Vede obchod a lichva, které rozkládají starý výrobní způsob, k jeho vystřídání kapitalistickým výrobním způsobem, anebo nějakým jiným?* To jsou faktické

* Pan V. V. se dotkl této otázky hned na první stránce svých Osudů kapitalismu [84], ale ani v tomto, ani v žádném jiném svém spise se nepokusil prozkoumat údaje o vztahu obchodního a průmyslového kapitálu. Ačkoli si pan V. V. dělal nárok na správnou aplikaci Marxovy teorie, přece raději nahradil přesnou a jasnou kategorií „obchodní

otázky, které musí být vyřešeny ve vztahu ke všem stránkám ruského národního hospodářství. Pokud jde o hospodaření rolníků na půdě, obsahují dosud uvedené údaje odpověď na tuto otázku, a to odpověď kladnou. Běžný narodnický názor, že „kulak“ a „příčinnivý mužik“ nejsou dvě formy jednoho a téhož ekonomického jevu, ale nijak nesouvisější a protikladné typy, je rozhodně naprosto neopodstatněný. Je to jeden z oněch narodnických předsudků, které se rozbořem přesných ekonomických údajů nikdo nikdy ani nepokusil dokázat. Údaje svědčí o opaku. Najímá-li rolník dělníky, aby rozšířil výrobu, obchoduje-li rolník s půdou (připomeňme si již uvedené údaje o velkém počtu pachtů u boháčů) nebo se smíšeným zbožím, obchoduje-li s konopím, senem, dobytkem aj., anebo s penězi (lichvář), je to stále stejný ekonomický typ a jeho operace se ve své podstatě redukuje na jeden a týž ekonomický vztah. Dále, že se v ruské občinové vesnici úloha kapitálu neomezuje na zotročování a lichvu, že se kapitál vkládá také do výroby, vysvítá z toho, že zámožné rolnictvo investuje peníze nejenom do obchodů a podniků (viz výše), ale i do zvelebování hospodářství, vynakládá prostředky na koupi a pachtování půdy, na zlepšování inventáře, na najímání dělníků atd. Kdyby kapitál na naší vesnici nebyl s to zplodit nic jiného než zotročování a lichvu, pak bychom nemohli z údajů o výrobě zjistit, že se rolnictvo rozkládá, že se tvoří vesnická buržoazie a vesnický proletariát, pak by veškeré rolnictvo tvořilo poměrně stejný typ hospodářů zdeptaných bídou, od nichž by se odlišovali pouze lichváři, a to výhradně jen velikostí peněžního majetku, a nikoli rozsahem a organizací zemědělské výroby. A konečně z našich rozebranych údajů vyplývá tato důležitá teze, že samostatný rozvoj

kapitál“ nejasným a rozplizlým termínem, který sám vynalezl: „kapitalizace“ nebo „kapitalizace důchodů“; pod rouškou tohoto mlhavého termínu se šťastně této otázky zbavil, doslova ji obešel. Předchůdcem kapitalistické výroby v Rusku není podle něho obchodní kapitál, nýbrž... „lidová výroba“!

obchodního a lichvářského kapitálu na naší vesnici *zpomaluje* rozklad rolnictva. Čím více se bude rozvíjet obchod a sblížovat vesnici s městem, vytlačovat primitivní vesnické trhy a oslabovat monopolní postavení vesnického kupce, čím více se budou rozvíjet normální formy úvěru běžné v Evropě a vytlačovat vesnického lichváře, tím intenzivněji musí pokračovat rozklad rolnictva. Kapitál zámožných rolníků vytlačovaný z maloobchodu a lichvy se bude mnohem víc orientovat na výrobu, na niž se začíná orientovat už nyní.

10. Jiným důležitým jevem v ekonomice naší vesnice, který zpomaluje rozklad rolnictva, jsou zbytky robotního hospodářství, tj. odpracovávání. Odpracovávání je založeno na naturální odměně za práci, tedy na nedostatečně intenzivním rozvoji zbožního hospodářství. Odpracovávání předpokládá, vyžaduje právě existenci středního rolníka, který není dost zámožný (jinak by se nedal zotročovat odpracováním), který však také není proletářem (aby mohl přistoupit na odpracovávání, musí mít vlastní inventář a musí „umět“ alespoň trochu hospodařit).

Když jsme prohlásili, že rolnická buržoazie je pánem dnešní vesnice, abstrahovali jsme od následujících činitelů zpomalujících rozklad: od dlužnické závislosti, lichvy, odpracovávání atd. Ve skutečnosti není dnes na vesnici často opravdovým pánem rolnická buržoazie, nýbrž vesničtí lichváři a okolní statkáři. Tato abstrakce je však zcela oprávněná, poněvadž se struktura ekonomických vztahů mezi rolnictvem jinak studovat nedá. Pro zajímavost podotýkáme, že i narodníci užívají tohoto způsobu, zůstávají však v půli cesty a nedovádějí své úvahy až do konce. Když pan V. V. mluví ve svých *Osudech kapitalismu* o daňovém útlaku atd., poznamenává, že z těchto příčin „již neexistují přirozené (sic!) životní podmínky“ (s. 287) pro občinu, pro „mir“. Výborně. Ale podstatou této otázky přece je, jaké jsou ty „přirozené podmínky“, které dosud na naší vesnici neexistují. A bychom mohli na tuto otázku odpovědět,

musíme prostudovat ekonomické vztahy v občině a poodhalit přitom, můžeme-li se tak vyjádřit, ony zbytky před-reformních časů, které tyto „přirozené podmínky“ života naší vesnice zatemňují. Kdyby to byl pan V. V. udělal, pochopil by, že tato struktura vztahů na vesnici svědčí o úplném rozkladu rolnictva, že čím důsledněji bude odstraňován útlak, lichva, odpracovávání apod., tím hlubší bude rozklad rolnictva.* Na údajích zemstevní statistiky jsme ukázali, že tento rozklad se už nyní stal skutečností, že se rolnictvo úplně rozpadlo na protikladné skupiny.

* Jen tak mimochodem. Mluvíme-li o Osudech kapitalismu pana V. V., a zejména o VI. kapitole, z které je vzat citát, musíme se zmínit, že v ní jsou velmi dobrá a velmi správná místa. Hlavně ta místa, kde autor mluví *nikoli* o „osudech kapitalismu“ a dokonce vůbec *ne* o kapitalismu, ale o způsobech vymáhání daní. Je charakteristické, že pan V. V. přitom nepozoruje úzkou souvislost mezi těmito způsoby vymáhání daní a pozůstatky robotního hospodářství, *které* (jak později uvidíme) *je s to idealizovat!*

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I.

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостнаго права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства—напримѣръ, лѣсъ, иногда скоть и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый—для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни,—для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій пережвную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими тѣмъ же инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя—свои надѣлы; на помѣщика работали одинъ день недѣли, на себя—другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражаясь прижвнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣль «обезпеченіе» не крестьянина—средствами къ жизни, а помѣщика—рабочими руками **).

*) Постоянная статья представляетъ отрывокъ изъ большого изслѣдованія автора о развитіи капитализма въ Россіи. *Изд.*

**) Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (СПб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правильной и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, надѣлявшій крестьянъ землей и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы.

PŘECHOD STATKÁŘŮ OD ROBOTNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ KE KAPITALISTICKÉMU

Od rolnického hospodářství musíme nyní přejít ke statkářskému. Naším úkolem je prozkoumat v hlavních rysech danou sociálně ekonomickou soustavu statkářského hospodářství a nastínit charakter vývoje této soustavy v poreformním období.

I. HLAVNÍ RYSY ROBOTNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ

Při zkoumání dnešní soustavy statkářského hospodářství musíme vyjít od toho jeho uspořádání, které převládalo za nevolnictví. Podstatou tehdejší ekonomické soustavy bylo, že veškerá půda určité zemědělské jednotky, tj. určité votčiny, se dělila na půdu panskou a rolnickou; tato půda byla přidělována rolníkům (dostávali kromě toho i jiné výrobní prostředky, např. dřevo, někdy dobytek apod.); ti ji obdělávali svými rukama a svým inventářem a získávali z ní obživu. Produkt této práce rolníků byl podle své povahy nutným produktem, užijeme-li terminologie teoretické politické ekonomie; byl nutný pro rolníky, poněvadž jim poskytoval prostředky k životu, byl nutný i pro statkáře, poněvadž mu dával pracovní síly; byl nutným produktem právě tak, jako je v kapitalistické společnosti nutný produkt nahrazující variabilní část hodnoty kapitálu. Nadpráce rolníků pak spočívala v tom, že *stejným* inventářem obdělávali statkářovu půdu; produkt této práce plynul ve prospěch statkáře. Nadpráce tak byla prostorově oddělena

od práce nutné: pro statkáře obdělávali rolníci panskou půdu, pro sebe přidělovou půdu; na statkáře pracovali v některé dny v týdnu, pro sebe v ostatní. „Příděl“ rolníka byl tedy v tomto hospodářství jakousi naturální mzdou (vyjadřujeme-li se přibližně v dnešních pojmech) nebo prostředkem, který statkáři zajišťoval pracovní síly. „Vlastní“ hospodaření rolníků na přídělu bylo podmínkou statkářského hospodářství, protože jeho cílem nebylo „zajistit“ rolníkovi životní prostředky, nýbrž statkáři pracovní síly*.

Tuto soustavu hospodářství nazýváme robotním hospodářstvím. Je jasné, že její převládání předpokládalo tyto nezbytné podmínky: Za první převahu naturálního hospodářství. Za nevolnictví musel být panský statek soběstačným, uzavřeným celkem, jen velmi slabě spojeným s ostatním světem. Statkářská produkce obilí na prodej, která se rozvinula zejména v posledních letech nevolnictví, byla už předzvěstí rozkladu starého režimu. Za druhé bylo pro toto hospodářství nutné, aby bezprostřední výrobce měl všechny výrobní prostředky, zvláště pak půdu; avšak nejen to — bezprostřední výrobce musel být připoután k půdě, protože jinak by statkář neměl zaručeny pracovní síly. Způsoby získávání nadproduktu v robotním a kapitalistickém hospodářství jsou tedy diametrálně protikladné; robotní hospodářství je založeno na tom, že výrobce má přidělenou půdu, kdežto kapitalistické hospodářství je založeno na tom, že výrobce je zbaven půdy**. Třetí podmínkou

* Zvláště výstižně charakterizuje tuto soustavu hospodářství A. Engelgardt ve svých Dopisech z vesnice^[487] (Petrohrad 1885, s. 556 až 557). Zcela správně uvádí, že hospodářství za nevolnictví bylo určitou vnitřně uspořádanou a ucelenou soustavou, v níž rozhodoval statkář, který dával rolníkům půdu a přiděloval jim určitou práci.

** Když Engels v roce 1887 oponoval Henrymu Georgeovi, který tvrdil, že vyvlastnění masy obyvatelstva je závažnou a všeobecnou příčinou chudoby a útlaku, napsal o tom: „To však není historicky zcela správné... Ve středověku nebylo zdrojem feudálního vykořisťování to, že lid *byl zbaven* (expropriation) vlastnictví půdy, nýbrž naopak to, že lid *byl přivlastněn* (appropriation) spolu s půdou. Rolník si pone-

takové hospodářské soustavy je osobní závislost rolníka na statkáři. Kdyby statkář neměl bezprostřední moc nad rolníkem, nemohl by donutit člověka, který dostal přidělovou půdu a má vlastní hospodářství, aby na něj pracoval. Proto je nezbytné „mimoekonomické přinucení“, jak říká Marx, když charakterizuje tento hospodářský režim (který zařazuje, jak jsme se již zmínili, do kategorie *renty v úkonech*. *Das Kapital*, III, 2, 324)⁷⁸. Formy a stupně tohoto přinucení mohou být velmi rozmanité, počínaje nevolnickým postavením rolníka a konče jeho stavovskou neplnoprávností. Konečně za čtvrté, předpokladem a důsledkem popisované hospodářské soustavy byla neobyčejně primitivní technika, neboť na půdě hospodařili drobní rolníci usouzení bídou, ponížením osobní závislostí a duševní zaostalostí.

II. SPOJENÍ ROBOTNÍ SOUSTAVY HOSPODÁŘSTVÍ SE SOUSTAVOU KAPITALISTICKOU

Robotní soustavu hospodářství narušilo zrušení nevolnictví. Byly podkopány všechny hlavní pilíře této soustavy: přírodní hospodářství, uzavřenost a soběstačnost statkářské votčiny, úzké sepětí jejích jednotlivých prvků a moc statkáře nad rolníky. Rolnické hospodářství se odpoutávalo od hospodářství statkářského; rolník měl vykoupit svou půdu a stát se jejím plnoprávným vlastníkem, statkář měl přejít ke kapitalistické hospodářské soustavě, jež spočívá, jak jsme právě uvedli, na diametrálně protikladných základech. Ale takový přechod ke zcela jiné soustavě se přirozeně nemohl uskutečnit naráz, a to ze dvou různých příčin. Za

chal svou půdu, byl k ní však připoután jako nevolník nebo poddaný a byl lennímu pánovi povinen robotou a dávkami.“ (The condition of the working class in England in 1884. Postavení dělnické třídy v Anglii v roce 1844, New York 1887, Preface, p. III. *Red.*)⁷⁷.

prvé k tomu ještě nebyly podmínky, které jsou nezbytné pro vznik kapitalistické výroby. Bylo třeba, aby tu existovala třída lidí přivyklých námezdní práci, bylo třeba nahradit rolnický inventář statkářským; bylo třeba zorganizovat zemědělství jako každé jiné obchodní a průmyslové podnikání, a ne jako práci na panském. Všechny tyto podmínky se mohly vytvářet jenom postupně, a proto pokusy některých statkářů v první době po reformě objednávat si zahraniční stroje a dokonce i zaměstnávat zahraniční dělníky musely nutně skončit úplným fiaskem. Druhou příčinou, proč se nedalo ihned přejít ke kapitalistické organizaci práce, bylo to, že stará robotní soustava hospodářství byla pouze otřesena, ale ne nadobro zničena. Rolnické hospodářství se neodpoutalo od statkářského, neboť statkářům zůstaly velmi podstatné části rolnických přidělů: „odřezané pozemky“, lesy, louky, napajedla, pastviny aj. Bez těchto pozemků (neboli služebností) rolníci vůbec nebyli schopni samostatně hospodařit, a tak mohli statkáři pokračovat ve starém způsobu hospodaření formou odpracovávání. Zůstávala jim i možnost „mimoekonomického přinucení“: dočasná závaznost⁷⁹, vzájemné ručení, tělesné tresty, posílání rolníků na veřejné práce atd.

Kapitalistické hospodářství nemohlo tedy naráz vzniknout a robotní hospodářství naráz zmizet. Jedinou možnou hospodářskou soustavou byla proto soustava přechodná, která v sobě spojovala znaky jak robotní, tak kapitalistické soustavy. A vskutku, pro poreformní soustavu statkářského hospodářství jsou charakteristické právě tyto znaky. Přes nekonečnou mnohotvárnost forem, typických pro přechodné období, redukuje se ekonomická organizace soudobého statkářského hospodářství na dvě základní soustavy, jež se vyskytují v nejrozmanitějších variantách, a to na soustavu *odpracovávání** a na soustavu *kapitalistickou*. Soustava odpra-

* Výraz „robotá“ nahrazujeme nyní výrazem „odpracovávání“, protože lépe odpovídá poměrům po reformě a v ruské literatuře už zdomácněl.

covávání spočívá v tom, že půdu obdělávají svým inventářem okolní rolníci, přičemž forma mzdy na podstatě této soustavy nic nemění (ať už jde o mzdu v penězích, jako při najímání na úkolovou práci, anebo o mzdu v naturální formě, jako při pachtu za polovinu sklizně, anebo o mzdu ve formě orné půdy nebo jiných pozemků, jako při odpracovávání v užším smyslu). Je to vlastně přežívání robotního hospodářství*, a ekonomická charakteristika tohoto hospodářství, kterou jsme uvedli výše, téměř beze zbytku platí o soustavě odpracovávání (jedinou výjimkou je, že při jedné formě odpracovávání odpadá jedna z podmínek robotního hospodářství: u najímání na úkolovou práci byla totiž naturální mzda nahrazena peněžní). Kapitalistická soustava záleží v najímání dělníků (celoročních, sezónních, nádeníků aj.), kteří obdělávají půdu statkářovým inventářem. Uvedené soustavy se ve skutečnosti velmi rozmanitě a prapodivně proplétají: na většině statků jsou obě soustavy spojovány a používají se při různých hospodářských pracích.** Je zcela přirozené, že spojení tak různorodých, až

* Uvedeme zvlášť názorný příklad. Jistý dopisovatel zemědělského odboru píše: „Na jihu jeleckého újezdu“ (v Orelské gubernii) „obdělávají na panských velkostatkách kromě celoročních zemědělských dělníků velkou část půdy rolníci za propachtované pozemky. Bývalí nevolníci nadále pachtují půdu od svých bývalých statkářů a obdělávají za to jejich půdu. Takové vesnice se i nadále nazývají ‚*panstvím*‘ určitého statkáře“ (S. A. Korolenko, Svobodná námezdní práce atd., s. 118^[173]). Nebo jiný příklad: „Na mém velkostatku,“ píše jiný statkář, „vykonávají všechny práce moji bývalí rolníci (8 vesnic, přibližně 600 osob), za to dostávají pastviny pro dobytek (2000 až 2500 děsjatin); pouze první orbu a setí secími stroji vykonávají sezónní dělníci“ (ibid., s. 325. Z kalužského újezdu).

** Největší počet hospodářství se vede tak, že část půdy, i když zcela nepatrnou, obdělávají statkáři vlastním inventářem pomocí celoročních či jiných dělníků, kdežto ostatní půda se pachtuje rolníkům buď za polovinu sklizně, nebo za půdu, či za peníze“ (Svobodná námezdní práce, ibid., 96) ... „Na většině statků existují zároveň téměř všechny nebo mnoho způsobů najímání“ (tj. způsobů „opatřování pracovní síly pro hospodářství“). Ruské zemědělství a lesnictví^[381], publikace zemědělského odboru pro výstavu v Chicagu. Petrohrad 1893, s. 79.

protichůdných hospodářských soustav vede v praxi k četným velmi hlubokým, složitým konfliktům a rozporům a že pod tlakem těchto rozporů přichází mnoho hospodářů na mizinu atd. To všechno jsou příznačné jevy každého přechodného období.

Jestliže si položíme otázku, která z těchto dvou soustav je poměrně více rozšířena, musíme především říci, že o tom neexistují přesné statistické údaje a že by sotva mohly být shromážděny. Vyžadovalo by to sepsat nejen všechny statky, ale i veškeré hospodářské práce na všech statcích. Existují jen přibližné údaje, a to jako všeobecná charakteristika jednotlivých krajů podle převládající hospodářské soustavy. Takové údaje z celého Ruska jsou shrnuty v citované publikaci zemědělského odboru: Svobodná námezdní práce atd. Pan Anněnskij sestavil na základě těchto údajů velmi názorný kartogram rozšíření obou soustav (Vliv sklizní atd.⁸⁰, I, s. 170^[42]). Porovnáme tyto údaje v tabulce a doplníme ji údaji o výměře osevní plochy na statkářských pozemcích v letech 1883 až 1887 (podle Statistiky Ruské říše, IV^[407]). Průměrná sklizeň v evropském Rusku v pětiletí 1883—1887, Petrohrad 1888)*.

* Z 50 gubernií evropského Ruska je vynechána Archangelská, Vologedská, Oloněcká, Vjatecká, Permská, Orenburská a Astrachaňská gubernie, v nichž bylo v letech 1883—1887 oseto celkem 562 000 děsjatin statkářských pozemků z celkového množství 16 472 000 děsjatin této osevní plochy v evropském Rusku. Do I. skupiny byly zařazeny tyto gubernie: 3 pobaltské, 4 západní (Kovenská, Vilenská, Groděnská, Minská), 3 jihozápadní (Kyjevská, Volyňská, Podolská), 5 jižních (Chersonská, Tavridská, Besarabská, Jekatěrinoslavská, Donská), 1 jihovýchodní (Saratovská), dále Petrohradská, Moskevská a Jaroslavská. Do II. skupiny: Vitebská, Mogilevská, Smolenská, Kalužská, Voroněžská, Poltavská a Charkovská. Do III. skupiny byly zařazeny zbývající gubernie. Pro větší přesnost by měla být z celkové osevní plochy statkářské půdy odečtena osevní plocha pachtýřů, avšak takové údaje nemáme. Poznamenáváme, že podobná oprava by sotva něco změnila na našem závěru o převaze kapitalistické soustavy, protože v černozemním pásmu se většina statkářských polností propachtovává, kdežto v guberniích tohoto pásma převládá soustava odpracovávání.

Хк в. $862 \text{ тыс.} + 15.910 = 16478$ (млн. 16,478)

аренду ¹⁾ владѣльческой пашни *собственными инвентарем владѣльцев* и трудом *постоянных или срочных рабочих* составляет вся западная, южная и частью юго-восточная окраина Европейской Россіи, начиная съ сѣвера, от губерній С.-Петербургской, и захватывая далѣе губерніи: прибалтійскія, литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую, а также и Минскую губернію Бѣлорусской группы), юго-западная (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южная степная и южная части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Въ этомъ сплошномъ районѣ тѣ же формы примѣненія наемнаго труда являются господствующими во владѣльческихъ хозяйствахъ (вообще немногочисленныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Въ остальной, большей части Европейской Россіи, — охватываемой съ запада и съ юга описанной полосой распространенія владѣльческихъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ, — господствуетъ почти исключительно, или пользуется значительнымъ распространеніемъ, обработка пашни *крестьянскими орудіями и скотомъ* и наемъ *издѣльный за деньги*, или въ формѣ *обработковъ*, или же отдача земли въ обработку *исполн.*, — причемъ и здѣсь имѣется въ виду лишь пашни, не сдаваемая въ аренду. Владѣльческія хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, по рѣжѣ. Въ губерніяхъ среднихъ черноземныхъ (Воронежской, Харьковской и Полтавской), составляющихъ какъ бы переходную область между районами преимущественно владѣльческаго и преимущественно крестьянскаго инвентаря, также, какъ и въ некоторыхъ изъ пчерноземныхъ губерній, та и другая форма *хозяйственной распространены почти одинаково*, (если не считать той части пашни, которая сдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ среднемъ Поволжьѣ и въ сѣверо-западной части пчерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанная съ нимъ форма найма пользуются *рѣшительнымъ преобладаніемъ*.

Разсматривая ближе особенности въ условіяхъ пользованія наемнымъ трудомъ въ различныхъ мѣстностяхъ внутри очерченныхъ крупныхъ областей, мы можемъ разбить каждую изъ нихъ на нѣсколько болѣе мелкихъ территориальныхъ районовъ.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владѣльческимъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій.

Степной районъ характеризуется культурою экстензивною, неустойчивостю урожая, — достигающихъ здѣсь иногда громадныхъ размѣровъ, а иногда не дающихъ почти ничего. — огромными посѣвами пшеницы и очень рѣдкимъ населеніемъ. Большая часть земледѣльческихъ работъ выполняется здѣсь *пришлыми рабочими*, нанимаемыми на *годъ* или на *срокъ* (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрь или ноябрь). Поденный наемъ встрѣчается *рѣже* и еще *рѣже*

¹⁾ Цифровыя данныя о степни распространенія аренды владѣльческой пашни по отдѣльнымъ уѣздамъ приведены въ статьѣ Н. А. Каблукова.

		млн.	млн.	млн.	млн.	млн.
Хк	19	млн. с. убога. в.-м. с.м.	7.407	млн. с.м. в.-м. с.м. (83-87)	9	10.
	17	" " " "	6.281	" " " "	12	5
	7	" " " "	2.222	" " " "	3	4
			15.910		24	19

всего, изъ 16 м. в. т. 8 1/2 на в.-м. и 2 1/2 на с.-м. с.м.

Leninův přehled o tom, jak byly v Rusku rozšířeny různé hospodářské soustavy, uvedený na 170. straně sborníku Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství, sv. I, Petrohrad 1897

Skupiny guberníí podle převládající hospodářské soustavy u statkářů	Počet guberníí			Výměra osevní plochy všech druhů obilí a brambor na statkářských pozemcích (v tisících děsj.)
	v černozemním pásmu	v nečernozemním pásmu	celkem	
I. Gubernie s kapitalis- tickou soustavou	9	10	19	7 407
II. Gubernie se smíšenou soustavou	3	4	7	2 222
III. Gubernie se soustavou od- pracovávaní	12	5	17	6 281
<i>Celkem</i>	24	19	43	15 910

I když tedy v ryze ruských guberniích převládá odpracovávaní, musíme přiznat, že v evropském Rusku jako celku převládá v nynější době kapitalistická soustava statkářského hospodářství. Přitom naše tabulka ani zdaleka tuto převahu nevyjadřuje, protože v I. skupině jsou gubernie, v nichž se odpracovávaní vůbec nepoužívá (například v pobaltských guberniích), kdežto ve III. skupině není ani jediná gubernie, pravděpodobně dokonce ani jediný hospodářcí statek, v kterém by se alespoň částečně neuplatňovala kapitalistická soustava. Tento stav znázorňuje podle údajů zemstevní statistiky následující tabulka (*Raspopin*, Statkářské hospodářství v Rusku podle zemstevních statistických údajů^[323]. Juridičeskij věstnik, 1887, č. 11—12; č. 12, s. 634): [viz tabulku na s. 204. *Red.*]

Konečně je třeba poznamenat, že soustava odpracovávaní přechází někdy v soustavu kapitalistickou a splývá s ní natolik, že je téměř vyloučeno oddělit je od sebe a rozlišit je. Například rolník připachtovává kousek půdy a zavazuje se odpracovat za něj určitý počet dní (jev, jak známo, velmi

rozšířený; viz příklady v další podkapitole). Jak dělat rozdíl mezi takovýmto „rolníkem“ a mezi západoevropským nebo pobaltským „zemědělským“ dělníkem, který dostává kousek půdy pod podmínkou, že za to odpracuje určitý počet dní? Život vytváří takové formy, které velmi pozvolna spojují hospodářské soustavy, jež jsou svými základními znaky protikladné. Nedá se pak říci, kde končí „odpracovávání“ a kde začíná „kapitalismus“.

Újezdy Kurské gubernie	Statky s námezdními dělníky v %		Statky se zemědělskými dělníky v %	
	střední	velké	střední	velké
dmitrovský	53,3	84,3	68,5	85,0
fatěžský	77,1	88,2	86,0	94,1
lgovský	58,7	78,8	73,1	96,9
sudžanský	53,0	81,1	66,9	90,5

Když jsme takto zjistili základní skutečnost, že veškerá rozmanitost forem soudobého statkářského hospodářství vyúsťuje ve dvě soustavy, v soustavu odpracovávání a v soustavu kapitalistickou, které se objevují v různých variantách, přejdeme nyní k ekonomické charakteristice obou soustav a prozkoumáme, která z těchto soustav vytlačuje druhou vlivem celkového ekonomického vývoje.

III. CHARAKTERISTIKA SOUSTAVY ODPRACOVÁVÁNÍ

Formy odpracovávání jsou, jak jsme již uvedli výše, neobyčejně rozmanité. Někdy se rolníci dávají za peníze najímat k obdělávání statkářské půdy vlastním inventářem — je to takzvaná „úkolová práce“, „výdělky podle děsjatin“*, obdělávání „kruhů“**⁸¹ (tj. jedné děsjatiny jařin a jedné

* Sborníky statistických údajů o Rjazaňské gubernii[³⁶⁰⁻³⁶¹].

** Engelgardt, l. c.

děsjatiny ozimu) apod. Jindy si rolníci vypůjčují obilí nebo peníze a zavazují se odpracovat buď celý dluh, anebo úroky z dluhu*. Při této formě vyniká zvlášť zřetelně rys typický pro soustavu odpracovávání, totiž ztročující, lichvářský ráz takové námezdní práce. Někdy rolníci pracují „za spásání“ (tzn. zavazují se odpracovat pokutu stanovenou zákonem za spásání), pracují prostě „z úcty k pánovi“ (srov. Engelgardt, 1. c., s. 56), tj. zadarmo, pouze za pohoštění, aby nepřišli o jiné „výdělky“ u statkáře. Konečně je velmi rozšířeno odpracovávání za půdu buď formou podílného pachtu, anebo přímo prací za propachtovanou ornou půdu či pozemky apod.

Pachtovné přitom velmi často nabývá nejrozmanitějších forem, které se někdy dokonce spojují, takže se kromě pachtovného v penězích vyskytuje také pachtovné v naturáliích a „odpracovávání“. Několik příkladů: za každou děsjatinu obdělat $1\frac{1}{2}$ děsjatiny + 10 vajec + 1 slepice + 1 pracovní den ženy; za 43 děsjatiny jařin po 12 rublech a za 51 děsjatiny ozimů po 16 rublech v penězích + vymlátit tolik a tolik mandelů ovsa, 7 mandelů pohanky a 20 mandelů žita + pohnojit na zpachtované půdě mrvou ze *svých* chlévů alespoň 5 děsjatiny po 300 vozech na děsjatinu (Karyšev, Pachtý, s. 348^[153]). Tak se dokonce i hnůj z hospodářství rolníků stává součástí statkářského hospodářství! O rozšíření a rozmanitosti forem odpracovávání svědčí i četné výrazy: otrabotki, otbuči, otbutki, barščina, basarinka, posobka, paňščina, postupok, vyjemka aj. (ibid., 342). Někdy se rolník zavazuje, že bude dělat, „co pán rozkáže“ (ibid., 346), zavazuje se prostě „poslouchat“, „podřizovat se“ mu ve všem a „pomáhat“ mu. Odpracovávání „zahrnuje celý cyklus obvyklých vesnických prací. Formou odpracovávání jsou vykonávány všechny zemědělské práce při

* Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii^[358], sv. V, sešit 1, Moskva 1879, s. 186—189. Prameny uvádíme pouze jako příklad. Veškerá literatura o rolnickém a statkářském hospodářství obsahuje mnoho podobných údajů.

obdělávání polí i sklizni obilí a sena, při zásobování dřívím a převážením nákladů“ (346—347), opravují se střechy a komíny (354, 348), rolníkům se ukládá dodávat drůbež a vejce (ibid.). Statistik gdovského újezdu v Petrohradské gubernii správně říká, že běžné způsoby odpracovávání mají „starý ráz předreformní roboty“ (349)*.

Zvláště zajímavá je forma odpracovávání za půdu, forma takzvaných odpracovávaných a naturálních pachtů.** V předešlé kapitole jsme viděli, jak se v rolnickém pachtu projevují kapitalistické vztahy; zde vidíme „pacht“, který je prostě přežitkem robotního hospodářství*** a který někdy nepozorovatelně přechází v kapitalistickou soustavu zajišťující pro statek zemědělské dělníky tím, že se jim poskytuje kousek půdy. Údaje zemstevní statistiky nesporně dokazují souvislost takových „pachtů“ s vlastním hospodářstvím pronajímatelů půdy. „Jakmile začnou statkáři na své půdě hospodařit sami, musí si *včas zajistit dělníky*. Proto se v mnoha krajích snaží poskytovat rolníkům půdu za odpracovávání anebo za část produktu spolu s odpracováváním...“ Tato hospodářská soustava „... je značně rozšířena. Čím častěji pronajímatelé půdy samostatně hospodaří, čím méně půdy dávají do pachtů a čím větší je poptávka po ní, tím více se rozšiřuje i tento způsob pronajímání půdy“ (ibid., 266,

* Je pozoruhodné, že obrovskou rozmanitost různých forem odpracovávání v Rusku, různých forem pachtu s všemožnými doplátky apod. *celkem* vystihují hlavní formy předkapitalistických poměrů v zemědělství, které uvedl Marx v 47. kapitole III. dílu Kapitálu. V předchozí kapitole jsme už¹⁾ poznamenali, že tyto základní formy jsou tři: 1. renta v úkonech; 2. renta ve výrobcích čili naturální renta a 3. peněžní renta. Je proto zcela přirozené, že Marx chtěl k ilustraci oddílu o pozemkové rentě použít právě údajů z Ruska.

** Podle Výsledků zemstevní statistiky [135] (sv. II) pachtují rolníci za peníze 76 % veškeré zpachtované půdy; za odpracovávání 3—7 %; za část produktu 13—17 % a za smíšené pachtovné 2—3 % půdy.

*** Srovnej příklady uvedené v poznámce na s. 134 (tento svazek, s. 199. *Red.*). Za robotního hospodářství dával statkář rolníkovi půdu, aby pro něj rolník pracoval. Jestliže se propachtovává půda za odpracování, je hospodářská stránka věci zřejmě totožná.

srov. také 367). Zde tedy máme zcela zvláštní druh pachtu, který neznamena, že se statkář vzdává vlastního hospodářství, nýbrž naopak, že *sám hospodaří na své půdě*, který neznamena upevňování rolnického hospodářství zvětšováním držby půdy, nýbrž *přeměnu rolníka v zemědělského dělníka*. V předešlé kapitole jsme viděli, že v rolnickém hospodářství má pacht protikladný význam, protože pro jedny znamená výhodné rozšiřování hospodářství, pro druhé dohodu z nouze. Nyní vidíme, že i ve statkářském hospodářství má propachtování půdy protikladný význam: někdy je to přenechávání hospodářství jiné osobě, která z něho platí rentu; jindy je to způsob vedení vlastního hospodářství, způsob, jímž si statek zajišťuje pracovní síly.

Přejdeme k odměně za práci při odpracovávání. Údaje z různých pramenů se shodují v tom, že odměna za práci při odpracovávání a zotročujícím pachtu bývá vždycky *nižší* než při kapitalistickém „svobodném“ najímání. Důkazem toho je za prvé, že naturální pachtu, tj. pachtu za odpracovávání anebo za polovinu sklizně (které představují, jak jsme právě viděli, jenom odpracováváný a zotročující pacht), jsou všude zpravidla *dražší* než peněžní, a to mnohem dražší (ibid., 350), mnohdy dvojnásobně (ibid., 356, rževský újezd v Tverské gubernii). Za druhé jsou naturální pachtu nejvíce rozšířeny v nejchudších skupinách rolníků (ibid., 261n.). Jsou to pachtu z bídy, „pachtu“ rolníka, který už není s to čelit své přeměně v zemědělského námezdního dělníka prostřednictvím naturálního pachtu. Zámožní rolníci se snaží zpachtovat půdu za peníze. „Pachtýř využívá sebemenší možnosti, aby platil pachtovné v penězích, a tak zlevnil užívání cizích pozemků“ (ibid., 265) — a nejen aby zlevnil pacht, dodáváme my, ale aby se také osvobodil od zotročujícího pachtu. V újezdě Rostov na Donu byl dokonce konstatován tak pozoruhodný fakt, že se přechází od peněžního pachtu ke skopštine⁸² podle toho, jak se zvyšuje pachtovné, *ačkoli podíl rolníků na skopštine poklesl* (s. 266, ibid.). Tím se velmi názorně ilustruje dosah

naturálních pachtů, které rolníka úplně ožebračují a přeměňují ho v zemědělského dělníka.* Za třetí přímé srovnání odměn za práci při odpracovávaném pachtu a při kapitalistickém „svobodném“ najímání svědčí o tom, že při kapitalistickém „svobodném“ najímání jsou mzdy vyšší.

* Shrnutí nejnovějších údajů o pachtech (pan Karyšev v knize Vliv sklizní atd., sv. I) zcela potvrdilo, že jenom bída nutí rolníky pachtovat půdu za polovinu sklizně nebo za odpracování, kdežto zámožní rolníci pachtují půdu raději za peníze (s. 317—320), protože naturální pachtu jsou pro rolníka vždy a všude nepoměrně dražší než peněžní (s. 342—346). Ale panu Karyševovi všechna tato fakta nebránila vylíčit skutečnost tak, že „nemajetný rolník... má možnost lépe uspokojovat potřeby své výživy, jestliže poněkud rozšíří svou osevní plochu zpachtováním cizí půdy za polovinu sklizně“ (321). Na takovéhle divoké nápady přivádějí lidi nekritické sympatie k „naturálnímu hospodářství“! Je dokázáno, že naturální pachtu jsou dražší než peněžní, že jsou v zemědělství jakýmsi truckovým systémem⁸³, že úplně ožebračují rolníka a přeměňují ho v zemědělského dělníka — ale náš ekonom tu vykládá o zlepšení výživy! Pachtu za polovinu sklizně, jak račte vidět, „mají pomáhat“ „chudé části vesnického obyvatelstva, aby dostala“ půdu do pachtu (320). Pan ekonom říká „pomoc“ tomu, když rolník dostane půdu za nejhorších podmínek, za podmínky, že se z něho stane zemědělský dělník! Vzniká otázka, kde je tu rozdíl mezi ruskými narodniky a ruskými statkáři, kteří vždy byli a jsou ochotni poskytnout podobnou „pomoc chudé části vesnického obyvatelstva“? Máme tu ostatně zajímavý příklad: V chotinském újezdu Besarabské gubernie činí průměrný denní výdělek pachtýře pracujícího za polovinu sklizně 60 kopějek, kdežto nádeník v létě vydělá 35—50 kopějek. „Z toho plyne, že *výdělek pachtýře odvádějícího vlastníku půdy polovinu sklizně je přece jen vyšší než mzda zemědělského dělníka*“ (344; podtrženo panem Karyševem). Toto „přece jen“ je velmi charakteristické. Cožpak pachtýř odvádějící vlastníku půdy polovinu sklizně nemá na rozdíl od zemědělského dělníka výdaje s hospodářstvím? Cožpak nemusí mít koně a postroj? Proč se neberou v úvahu tyto výdaje? Je-li v Besarabské gubernii v létě průměrná denní mzda zemědělského dělníka 40—77 kopějek (1883—1887 a 1888—1892), činí průměrná denní mzda pracovníka s potahem 124—180 kopějek (1883—1887 a 1888—1892). „Neplyne“ z toho spíše, že zemědělský dělník dostává „přece jen“ víc než pachtýř odvádějící vlastníku půdy polovinu sklizně? Průměrná denní mzda pracovní síly bez potahu (průměr za celý rok) činila v Besarabské gubernii v letech 1882—1891 67 kopějek (ibid., 178).

V citované publikaci zemědělského odboru Svobodná námezdní práce atd. je vypočteno, že průměrný plat za obdělání jedné děsjatiny ozimu rolnickým inventářem činí celkem 6 rublů (údaje o středoruském černozemním pásmu za osm let, 1883—1891). Vypočteme-li cenu týchž prací při svobodném najímání, dostaneme 6 rublů 19 kopějek pouze za práci člověka, bez práce koně (za práci koně se platí alespoň 4 ruble 50 kopějek, 1. c., 45). Autor oprávněně pokládá tento jev za „naprosto nenormální“ (ibid.). Poznamenáváme pouze, že vyšší odměna za práci při ryze kapitalistickém najímání ve srovnání s nejrůznějšími formami zotročující závislosti a jiných předkapitalistických vztahů je fakt zjištěný nejen v zemědělství, ale i v průmyslu, nejen v Rusku, ale i v jiných zemích. Přesnější a podrobnější údaje zemstevní statistiky o tom obsahuje následující tabulka (Sborník statistických údajů o saratovském újezdu, sv. I, oddíl III, s. 18—19. Citováno podle knihy pana Karyševa Pachty, s. 353): [viz tabulku na s. 210. *Red.*]

Při odpracovávání (stejně jako při zotročujícím charakteru pachtu spojeného s lichvou) jsou tedy odměny za práci obvykle více než dvakrát nižší než při kapitalistickém najímání*. Protože k odpracovávání se může zavázat pouze místní rolník, který přitom musí bezpodmínečně vlastnit přidělovou půdu, pak velké snížení odměny za práci jasně dokazuje, že přiděl má funkci naturální mzdy. V podobných případech nepřestává být přidělová půda ani dnes statkářovi prostředkem, jak si „zajistit“ levné pracovní síly. Avšak rozdíl mezi svobodnou a „polosvobodnou“**

* Jak potom nenazvat reakční tu kritiku kapitalismu, kterou podává například takový narodník, jako kníže Vasilčikov. Již ve slovech „svobodné najímání“ — volá pateticky — je obsažen rozpor, protože najímání předpokládá nesamostatnost, a nesamostatnost vylučuje „svobodnou vůli“. Že kapitalismus nahrazuje rabskou nesamostatnost svobodnou nesamostatností, na to ovšem statkář hrající si na narodníka pochopitelně zapomíná.

** Výraz pana Karyševa, 1. c. Pan Karyšev nevyvodil nadarmo

prací není zdaleka jen rozdílem ve mzdě. Velmi důležitá je také okolnost, že „polosvobodná“ práce vždycky předpokládá osobní závislost najímaného na najímateli, že vždycky předpokládá ve větší či menší míře zachování „mimoekonomického přinucení“. Engelgardt velmi výstižně říká, že lze peněžní půjčky pod podmínkou jejich

Saratovský újezd

Průměrná cena za obdělání 1 děsjatiny (v rublech)

Druhy prací	při zjednávání na práci v zimě	při odpracování za zpachtovanou ornou půdu	při svobodném najímání podle údajů		
	a vyplácení 80—100 % mzdy <i>předem</i>	podle písemných podmínek	podle údajů pachtýřů	najímatelů	najímaných
Kompletní obdělání a sklizeň se svozem a výmlatem	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Totéž bez výmlatu (jařin)	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Totéž bez výmlatu (ozimů)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Obdělání	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Sklizeň (pokosení a svoz)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Sklizeň (bez svozu)	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Kosení (bez svozu)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

odpracovávání vysvětlit tím, že jsou tyto pohledávky nejjistější: exekucním výměrem se těžko vymáhá na rolníkovi zaplacení, „aby však rolník vykonal práci, k níž se zavázal, k tomu jej vrchnost *donutí*, i kdyby jeho vlastní obilí zůstalo nepokoseno“ (1. c., 216). „Jedině dlouhá léta poroby a nevolnické práce na pána mohla vyvolat takovou lhostej-

závěr, že pachtý za polovinu sklizně „pomáhají“ nadále udržovat „polosvobodnou“ práci.

nost“ (pouze zdánlivou), s jakou zemědělec nechá své obilí na dešti a jede svážit cizí snopy (ibid., 429). Kdyby obyvatelstvo nebylo tak či onak připoutáno k místu svého bydliště, k „občině“, kdyby neexistovala jistá občanská neplnoprávnost, bylo by odpracovávání jako soustava nemyslitelné. Rozumí se samo sebou, že nezbytným důsledkem uvedených rysů soustavy odpracovávání je nízká produktivita práce: způsoby hospodaření založeného na odpracovávání mohou být pouze zcela tradiční; práce ujařmeného rolníka se svou kvalitou nutně blíží práci nevolnické.

Spojení soustavy odpracovávání s kapitalistickou soustavou způsobuje, že se dnešní statkářské hospodářství svou hospodářskou organizací nápadně podobá systému, který převládal v našem textilním průmyslu před vznikem strojového velkoprávního průmyslu. Tam nechával obchodník vykonávat některé práce svými nástroji a námezdními dělníky (snování příze, barvení a úprava tkanin aj.) a část nástroji rolnických domáckých výrobců, kteří pro něj zpracovávali jeho materiál; zde některé práce provádějí námezdní dělníci, kteří používají inventář statkáře, a druhá část je zabezpečována prací a inventářem rolníků, kteří pracují na cizí půdě. Tam se spojoval s průmyslovým kapitálem kapitál obchodní a na domáckém výrobcu spočívalo kromě břemene kapitálu ještě břemeno zotročení, zprostředkovatelství faktorů, truckový systém apod.; zde se rovněž spojuje s průmyslovým kapitálem kapitál obchodní a lichvářský se všemožnými formami snižování mzdy a zvyšování osobní závislosti výrobce. Tam se po věky udržovala přechodná soustava, která měla za základ primitivní rukodělnou techniku a byla odstraněna za necelá tři desetiletí strojovým velkoprávním průmyslem; zde se udržuje odpracovávání téměř od vzniku Ruska (statkáři měnili smerdy ve své nevolníky již za časů Ruské pravdy⁸⁴), zachovává po staletí zastaralou techniku a teprve po reformě začíná rychle ustupovat kapitalismu. I tam, i zde znamená stará soustava jedině stagnaci výrobních forem (a tedy i všech společen-

ských vztahů) a převahu asiatských poměrů. I tam, i zde jsou nové, kapitalistické formy hospodářství velkým pokrokem, nehledě na všechny jejich rozpory.

IV. ZÁNİK SOUSTAVY ODPRACOVÁVÁNÍ

Nyní vzniká otázka, jaký je vztah soustavy odpracovávání k poreformní ekonomice Ruska.

Především se růst zbožního hospodářství nesrovnává se soustavou odpracovávání, protože tato soustava je založena na naturálním hospodářství, na ustrnulé technice, na nerozlučném spojení statkáře s rolníkem. Proto nelze tuto soustavu důsledně uplatňovat a každý krok ve vývoji zbožního hospodářství a tržního zemědělství narušuje podmínky pro její zavedení.

Dále je nutné uvážit tuto okolnost: z dosavadních výkladů vysvítá, že by se v dnešním statkářském hospodářství měly rozlišovat dva druhy odpracovávání: 1. odpracovávání, které si může dovolit pouze samostatný rolník, jenž má tažný dobytek a inventář, (například obdělávání „kruhové“ děšjatiny, orání aj.) a 2. odpracovávání, na něž stačí i vesnický proletář bez jakéhokoli vlastního inventáře (například žnout, kosit, mlátit apod.). Je jasné, že na jedné straně v rolnickém a na druhé straně ve statkářském hospodářství mají oba druhy odpracovávání protikladný význam a že druhý druh odpracovávání představuje přímý přechod ke kapitalismu, s nímž splývá celou řadou naprosto nepostižitelných mezičlánků. V naší literatuře se obvykle tento rozdíl nedělá a mluví se o odpracovávání všeobecně. Avšak s postupným vytlačováním soustavy odpracovávání kapitalismem nabývá velkého významu přesouvání těžiště z odpracovávání prvního druhu na odpracovávání druhého druhu. Uvedeme příklad ze Sborníku statistických údajů o Moskevské gubernii: „Ve *většíně* velkostatků... obdělává-

ní polí a setí, tj. práce, na jejichž pečlivém provedení závisí výnos, vykonávají stálí zemědělství dělníci, kdežto na sklizeň obilí, tj. na práci, při níž je nejdůležitější včasné a rychlé provedení, se najímají okolní rolníci za peníze nebo za pozemky“ (sv. V, sešit 2, s. 140). V takových hospodářstvích se většina pracovních sil získává odpracováváním, avšak přesto má kapitalistická soustava nesporně převahu a „okolní rolníci“ se v podstatě přeměňují v zemědělské dělníky, podobné „smluvním nádeníkům“ v Německu, kteří mají také půdu a také se dávají najímat na určitou část roku (viz výše s. 124, poznámka*). Ohromný úbytek koní u rolníků a vzrůst počtu rolnických usedlostí bez koní v důsledku neúrod v devadesátých letech** musel podstatně zrychlit vytlačování soustavy odpracovávání soustavou kapitalistickou***.

* Viz tento svazek, s. 184. *Red.*

** Soutisem koní ve 48 guberniích v letech 1893—1894 bylo zjištěno, že u všech majitelů ubylo 9,6 % koní a že ubylo 28 321 majitelů koní. V Tambovské, Voroněžské, Kurské, Rjazaňské, Orelské, Tulské a Nižněnovgorodské gubernii poklesl počet koní od roku 1888 do roku 1893 o 21,2 %. V 7 ostatních černozemních guberniích poklesl od roku 1891 do roku 1893 o 17 %. V letech 1888—1891 bylo v 38 guberniích evropského Ruska 7 922 260 rolnických usedlostí a z nich mělo koně 5 736 436 usedlostí; v letech 1893—1894 bylo v těchto guberniích 8 288 987 usedlostí a z nich mělo koně 5 647 233 usedlostí. Počet usedlostí s koňmi tedy poklesl o 89 000, počet usedlostí bez koní vzrostl o 456 000. Podíl usedlostí bez koní vzrostl ze 27,6 % na 31,9 % (Statistika Ruské říše, XXXVII, Petrohrad 1896). Výše jsme uvedli, že v 48 guberniích evropského Ruska vzrostl počet usedlostí bez koní z 2,8 miliónu v letech 1888—1891 na 3,2 miliónu v letech 1896—1900, tj. z 27,3 % na 29,2 %. Ve čtyřech jižních guberniích (Besarabské, Jekatěriloslavské, Tavridské a Chersonské) vzrostl počet usedlostí bez koní z 305 800 v roce 1896 na 341 600 v roce 1904, tj. z 34,7 % na 36,4 %. *Pozn. k 2. vyd.*

*** Srov. též S. A. Korolenko, Svobodná námezdní práce atd., s. 46 až 47, kde jsou na základě soupisů koní z let 1882 a 1888 uvedeny příklady, z nichž je patrné, že pokles počtu koní rolníků je provázen zvýšením počtu koní statkářů.

Konečně nejdůležitější příčinou zániku soustavy odpracovávání je rozklad rolnictva. Že odpracovávání (*prvního* druhu) souvisí právě se střední skupinou rolnictva, je také a priori jasné — jak už jsme poznamenali — a může být dokázáno údaji zemstevní statistiky. Například ve sborníku o zadonském újezdu ve Voroněžské gubernii jsou uvedeny údaje z různých skupin rolnictva o počtu hospodářství, která převzala úkolové práce. Uvádíme tyto údaje v procentech:

Skupina hospodářů	Podíl hospodářů, kteří převzali úkolové práce, z celkového počtu hospodářů ve skupině v %	Podíl z celkového počtu v %	
		všech usedlostí	usedlostí, které převzaly úkolové práce
Bez koní	9,9	24,5	10,5
S 1 koněm	27,4	40,5	47,6
S 2—3 koňmi	29,0	31,8	39,6
Se 4 koňmi	16,5	3,2	2,3
<i>Podle újezdů</i>	23,3	100	100

Z toho je jasně vidět, že se podíl úkolových prací v obou krajních skupinách zmenšuje. Největší část usedlostí s úkolovými pracemi připadá na střední skupinu rolnictva. Protože ve statistických sbornících zemstev jsou úkolové práce často také zahrnovány mezi ostatní „výdělků“, máme tu tedy příklad typických „výdělků“ středního rolnictva, právě tak jako jsme se v předešlé kapitole seznámili s typickými „výdělků“ nejnižší a nejvyšší skupiny rolnictva. Druhy „výdělků“, které jsme tam zkoumali, jsou výrazem rozvoje kapitalismu (obchodní a výrobní podniky a prodej pracovní síly), kdežto tento druh „výdělků“ je naopak výrazem zaostalosti kapitalismu a převahy odpracovávání (za předpokladu, že mezi veškerými „úkolovými pracemi“ převládají ty, které zařazujeme do odpracovávání prvního druhu).

Čím hlouběji upadá naturální hospodářství a střední rolnictvo, tím více musí kapitalismus zatlačovat soustavu

odpracovávání. Zámožné rolnictvo nemůže být pochopitelně základem soustavy odpracovávání, neboť jenom krajní bída nutí rolníka, aby se dával najímat na práce nejhůře placené a ruiniující jeho hospodářství. Pro soustavu odpracovávání se právě tak nehodí ani vesnický proletář, i když z jiného důvodu: nemá žádné hospodářství, anebo má jen zcela nepatrný kousek půdy, k němuž není tak připoután jako „střední“ rolník, a je tedy pro něj daleko lehčí odejít a dát se najmout za „svobodných“ podmínek, tj. za vyšší mzdu a bez jakékoli zotročující závislosti. Odtud vyvěrá všeobecná nespokojenost našich velkých pozemkových vlastníků s odlivem rolníků do měst a s odcházením za „vedlejšími výdělky“, tím se vysvětlují jejich nářky, že rolníci jsou „málo připoutáni k půdě“ (viz dále, s. 183*). Rozvoj ryze kapitalistické námezdní práce narušuje soustavu odpracovávání v samých základech.**

* Viz tento svazek, s. 259. *Red.*

** Uvádíme zvláště názorný příklad: zemstevní statistiky^[185] vysvětlují poměrně značné rozšíření peněžního a naturálního pachtu v různých oblastech bachmutského újezdu v Jekatěrinoslavské gubernii takto:

„Peněžní pacht je nejvíce rozšířen v oblasti uhelného a solného průmyslu a nejméně rozšířen ve stepní a ryze zemědělské oblasti. Rolníci vůbec chodí pracovat pro cizího neradi, zejména pak na obtížnější a špatně placenou práci na soukromých ‚statcích‘. Práce v dolech a vůbec v hornictví a v hutnictví je těžká a škodí zdraví, je však celkem vzato lépe placena a láká dělníka perspektivou měsíční anebo týdenní výplaty peněz, které dělník při práci na ‚statku‘ obyčejně nedostane, neboť tam buď pracuje za ‚pronajmutí kousku pole‘, ‚za trochu slámy‘, ‚za bochník chleba‘, anebo si tam všechny peníze už předem vybral na nejběžnější potřeby atd. To všechno dělníka nabádá, aby se vyhýbal práci na ‚statku‘, což také dělá, jak jen má možnost vydělat si peníze mimo ‚statek‘. A taková možnost se naskýtá hlavně tam, kde je mnoho dolů, v nichž se dělníkům ‚dost‘ platí. Když si rolník vydělá v dole ‚nějaké peníze‘, může si za ně zpachtovat půdu bez závazku, že bude pracovat na ‚statku‘, a tak začíná převažovat peněžní pacht“ (citováno podle Výsledků zemstevní statistiky, sv. II, s. 265). Ve stepních, neprůmyslových volostech újezdu se spíše uplatňuje skopština a pacht za odpracovávání.

Je zvlášť důležité zaznamenat tuto těsnou souvislost mezi rozkladem rolnictva a vytlačováním soustavy odpracovávání kapitalismem — souvislost teoreticky tak jasnou —, kterou ve svých pracích už dávno konstatovali zemědělské odborníci, když pozorovali různé způsoby hospodaření na statcích. Profesor Stebut poukazuje v předmluvě ke svému sborníku článků z let 1857 až 1882 na to, že ... „v našem rolnickém občinovém hospodářství začíná *diferenciace mezi zemědělskými podnikateli a zemědělskými dělníky*. První osévají velké plochy, začínají zaměstnávat zemědělské dělníky a obyčejně si přestávají brát úkolové práce, jestliže nutně nepotřebují získat ještě kousek osevni plochy nebo pastviny pro dobytek, čehož většinou nemohou dosáhnout jinak než úkolovou prací; druzí však nemohou vykonávat žádné takové práce, protože nemají koně. *Z toho očividně vyplývá nutnost přejít co nejrychleji k hospodářství založenému na práci zemědělských dělníků*, protože i ti rolníci, kteří ještě přijímají úkolovou práci na obdělávání děsatin, pracují špatně co do kvality i včasného provedení, protože mají slabé koně a protože si nabrali hodně práce“ (s. 20).

I v běžné zemstevní statistice se poukazuje na to, že zbitočování rolnictva vede k vytlačování soustavy odpracovávání kapitalismem. V Orelské gubernii bylo například zjištěno, že pokles cen obilí přivedl na mizinu mnoho pachtýřů a že statkáři byli nuceni zvětšit rozlohu orné půdy, kterou statky samy obdělávají. „Zároveň s rozšířením orné půdy statků je všude vidět snahu nahradit úkolovou práci prací zemědělských dělníků a skoncovat s používáním inventáře

Rolník je tedy ochoten utéci před odpracováním i do dolů! Pravidelná výplata v hotových penězích, neosobní forma najímání a pravidelná práce ho „lákají“ tak, že *dokonce* dává přednost podzemním šachtám před zemědělstvím, před oním zemědělstvím, které naši narodníci rádi líčí tak idylicky. V tom to právě vězí, že rolník cítí na vlastní kůži, co znamená takové odpracovávání, jež naši statkáři i narodníci idealizují, a oč jsou ryze kapitalistické vztahy lepší než soustava odpracovávání.

rolníků..., snahu zdokonalit obdělávání polí zavedením zdokonaleného náradí..., změnit soustavu hospodaření, zavést setí pícnin, rozšířit a zlepšit dobytčářství, učinit je produktivním“ (Zemědělský přehled Orelské gubernie za léta 1887/88, s. 124—126^[388]). Cituji podle Kritických poznámek P. Struveho, s. 242—244^[421]). V Poltavské gubernii bylo roku 1890, při nízkých cenách obilí, zjištěno, že „rolnický pacht půdy se zmenšil... v celé gubernii... Ve shodě s tím se na mnoha místech přes značný pokles cen obilí zvětšila rozloha půdy obdělávané přímo statkáři“ (Vliv sklizní atd., I, s. 304). V Tambovské gubernii bylo zjištěno, že se značně zvýšily ceny koňských potahů: ve třech letech 1892 až 1894 byly tyto ceny o 25—30 % vyšší než v letech 1889 až 1891 (Novoje slovo, 1895, č. 3, s. 187). Zdražení prací vykonávaných koňskými potahy je přirozeným důsledkem úbytku koní u rolníků a nemůže zůstat bez vlivu na vytlačování soustavy odpracovávání kapitalistickou soustavou.

Nemáme ovšem nikterak v úmyslu těmito ojedinělými příklady dokazovat tezi, podle níž kapitalismus vytlačuje soustavu odpracovávání: úplné statistické údaje o tom nemáme. Ilustrujeme tím pouze tezi o *souvíslosti* rozkladu rolnictva s vytlačováním soustavy odpracovávání kapitalismem. Celkové a souhrnné údaje, jež nezvratně dokazují, že tu jde o vytlačování, se týkají používání strojů v zemědělství a používání svobodné námezdní práce. Než však přejdeme k těmto údajům, musíme se zmínit o názorech narodnických ekonomů na soudobé statkářské hospodářství v Rusku.

V. POSTOJ NARODNIKŮ K TĚTO OTÁZCE

Tezi, že soustava odpracovávání je pouhým pozůstatkem robotního hospodářství, nepopírají ani narodníci. Přiznává ji naopak — i když ne všeobecně — jak pan N. -on (Studie,

podkapitola IX^[97]), tak pan V. V. (zvláště výstižně v článku Naše rolnické hospodářství a agronomie; Otěčestvennyje zapiski, 1882, č. 8/9^[55]). Tím více překvapuje, že se narodníci ze všech sil snaží nepřiznat prostý a jasný fakt, že soudobá soustava statkářského hospodářství spočívá ve spojení soustavy odpracovávání a soustavy kapitalistické a že proto čím vyvinutější je soustava odpracovávání, tím méně vyvinutá je soustava kapitalistická a naopak; vyhýbají se rozboru toho, jaký je vztah těchto obou soustav k produktivitě práce, k odměně za dělníkovu práci, k hlavním rysům poreformní ekonomiky Ruska atd. Takto řešit otázku, konstatovat *změnu, k níž skutečně dochází*, by znamenalo přiznat, že vytlačení soustavy odpracovávání kapitalismem je nevyhnutelné a pokrokové. Aby se narodníci tomuto závěru vyhnuli, nezastavili se ani před *idealizací soustavy odpracovávání*. Tato prapodivná idealizace je hlavním rysem narodnických názorů na vývoj statkářského hospodářství. Pan V. V. dospěl ve svém článku až k tomu, že „lid zvítězil v boji za zvelebení zemědělství, přestože toto vítězství ještě zvětšilo jeho bídu“ (Osudy kapitalismu, s. 288). Přiznat *takové „vítězství“* je výmluvnější než konstatovat porážku! Pan N. -on shledal v přidělení půdy rolníkovi za robotního hospodářství i za soustavy odpracovávání „princip“ „spojení výrobce s výrobními prostředky“ a zapomněl na tak bezvýznamnou okolnost, že toto přidělení půdy sloužilo statkáři jako prostředek k zajištění pracovních sil. Jak jsme se už zmínili, rozebral Marx při popisu předkapitalistických soustav zemědělství *všechny* formy ekonomických vztahů, jaké v Rusku existovaly, a jasně zdůraznil nezbytnost malovýroby a spojení rolníka s půdou jak při rentě v úkonech, tak při naturální i peněžní rentě. Mohlo ho však vůbec napadnout, aby z přidělení půdy závislému rolníkovi vyvodil „princip“ *odvěkého* spojení výrobce s výrobními prostředky? Zapomíná snad, třeba jen na okamžik, že *toto* spojení výrobce s výrobními prostředky bylo zdrojem a podmínkou středověkého vykořisťování, že

podmiňovalo technickou a společenskou stagnaci a nutně vyžadovalo vznik nejrůznějších forem „mimoekonomického přinucení“?

Zcela obdobně idealizují odpracovávání a závislost na statkáři pánové Orlov a Kablukov ve „Sbornících“ moskevské zemstevní statistiky, když v nich dávají za vzor hospodářství jakési paní Kostinské v podolském újezdu (viz sv. V, sešit I, s. 175—176, a sv. II, s. 59—62, oddíl II). Podle názoru pana Kablukova její hospodářství dokazuje „možnost zařídit to tak, aby byl vyloučen (sic!!) takový protiklad“ (tj. protiklad mezi zájmy statkářského a rolnického hospodářství) „a aby se napomáhalo rozkvětu (sic!) jak rolnického, tak i statkářského hospodářství“ (sv. V, sešit I, s. 175—176). Z toho vyplývá, že zlepšující se postavení rolníků tkví... v odpracovávání a závislosti na statkáři. Rolníci *nemají pastviny ani výběhy* (sv. II, s. 60—61) — což pánům narodníkům nevadí, aby je považovali za „řádné“ hospodáře — tyto pozemky si pachtují *za práci* od statkářky a vykonávají „veškerou práci na jejím statku pečlivě, včas a rychle“*.

V idealizaci hospodářské soustavy, která je přímým přežitkem roboty, už dál jít nelze!

Způsob uvažování všech těchto narodníků je velmi jednoduchý; stačí pozapomenout, že přidělení půdy rolníkovi je jednou z podmínek robotního hospodářství nebo soustavy odpracovávání, stačí pouze abstrahovat od skutečnosti, že tento zdánlivě „samostatný“ zemědělec je povinen odvádět rentu v úkonech, naturální nebo peněžní rentu, a zbude nám „čistá“ idea „spojení výrobce s výrobními prostředky“. Avšak skutečný poměr kapitalismu k předkapitalistickým formám vykořisťování se pouhým abstrahováním od těchto forem vůbec nemění**.

* Srov. *Volgin*, citovaný spis, s. 280—281^[287].

** „Říká se, že rozšíření pachtů za odpracovávání namísto peněžních... má regresivní charakter. Cožpak snad říkáme, že je to jev žádoucí či prospěšný? Nikdy jsme netvrdili, že je to progresivní jev,“ pro-

Pozastavíme se u jiné velmi zajímavé úvahy pana Kablukova. Viděli jsme, že idealizuje odpracovávání; stojí však za povšimnutí, že když jako statistik charakterizuje *skutečné* typy *ryze kapitalistických* hospodářství v Moskevské gubernii, objevují se v jeho výkladu — proti jeho vůli a v zkreslené podobě — právě ty skutečnosti, které dokazují pokrokovost kapitalismu v ruském zemědělství. Prosíme čtenáře o pozornost a předem se omlouváme za poněkud delší citaci.

Kromě starých typů hospodářství se svobodnou námezdní prací je v Moskevské gubernii

„nový, nedávno vzniklý typ hospodářství, která skoncovala se všemi tradicemi a začala na věc pohlížet prostě, tak jako se pohlíží na každou výrobu, jež má být zdrojem důchodu. Na zemědělství se už nehledí jako na panskou zábavu, jako na činnost, kterou se může zabývat každý... Naopak, uznává se, že si vyžaduje... odborné znalosti... Základ rozpočtu“ (pokud jde o organizaci výroby) „je stejný jako u všech ostatních druhů výroby“ (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. V, sešit 1, s. 185).

Pan Kablukov ani nepozoruje, že tato charakteristika nového typu hospodářství, který „začal vznikat nedávno“, teprve v sedmdesátých letech, dokazuje právě pokrokovost

hlásil pan Čuprov jménem všech autorů knihy Vliv sklizní atd. (viz Stenografický záznam diskuse v IVEO — Imperátorské svobodné ekonomické společnosti, 1. a 2. března 1897⁸⁵, s. 38). Toto prohlášení není ani formálně správné, neboť pan Karyšev (viz výše) líčil odpracovávání jako „pomoc“ vesnickému obyvatelstvu. V podstatě je toto prohlášení v naprostém rozporu se skutečným obsahem všech narodnických teorií včetně jejich idealizace soustavy odpracovávání. Velikou zásluhou panů T.-Baranovského a Struveho je správná *formulace* otázky (1897) o významu nízkých cen obilí; kritériem pro jejich hodnocení má být to, zda ceny pomáhají nebo nepomáhají vytlačovat soustavu odpracovávání kapitalismem. Taková otázka je zřejmě jedním z faktů a v odpovědi na ni se s uvedenými autory poněkud rozcházíme. Na základě údajů, jejichž výklad podáváme v textu (viz zvláště VII. podkapitolu této kapitoly a IV. kapitolu), považujeme za možné, a dokonce pravděpodobné, že se období nízkých cen obilí nevyznačuje o nic pomalejším, ne-li rychlejším vytlačováním soustavy odpracovávání kapitalismem než předcházející historické období se svými vysokými cenami obilí.

kapitalismu v zemědělství. Právě kapitalismus poprvé přeměnil zemědělství „z panské zábavy“ v normální výrobu, právě kapitalismus si poprvé vynutil „pohlédnout na věc prostě“, vynutil si „rozejít se s tradicemi“ a vyzbrojit se „odbornými znalostmi“. Před nástupem kapitalismu to ani nebylo potřebné, a ani to nebylo možné, neboť hospodářství jednotlivých statků, občin a rolnických rodin „byla soběstačná“, nezávisela na ostatních hospodářstvích a žádná síla je nemohla vyrvat z odvěké strnulosti. Kapitalismus byl právě tou silou, která zavedla (prostřednictvím trhu) společenskou evidenci výroby jednotlivých výrobců a která je donutila respektovat požadavky společenského vývoje. V tom je také pokroková úloha kapitalismu v zemědělství ve všech evropských zemích.

Poslechněme si dále, jak pan Kablukov charakterizuje naše ryze kapitalistické hospodářství:

„Potom se už musí počítat s pracovní silou jako s nezbytným faktorem působícím na přírodu, bez něhož by žádná organizace statku nikam nevedla. I když se tedy uznává veškerý význam tohoto faktoru, nepokládá se za samostatný zdroj důchodu, tak jako tomu bylo za nevolnictví nebo jak je tomu i dnes v případech, kdy se za základ výnosnosti statku nebere produkt práce, jehož získání je přímým cílem vynaložené práce, nikoli snaha vynaložit tuto práci na výrobu hodnotnějších produktů práce a takto využít jejich výsledků, nýbrž snaha zmenšit podíl produktu, který dostává dělník pro sebe, snaha majitele statku snížit cenu práce pokud možno na minimum“ (186). Dále poukazuje na vedení hospodářství založeného na odpracovávání za odřezanou půdu. „Za takových podmínek není pro výnosnost zapotřebí ani znalostí, ani zvláštních kvalit majitele. Všechno, co se získá touto prací, tvoří čistý důchod majitele nebo alespoň takový důchod, který je získáván téměř bez jakéhokoli vynaložení oběžného kapitálu. Avšak takové hospodářství nemůže samozřejmě dobře fungovat a nemůže se přesně řečeno nazvat hospodářstvím, tak jako se jím nemůže nazvat propachtování veškerých pozemků; chybí tu organizace hospodářství“ (186). Autor pak uvádí příklady propachtování odřezané půdy za odpracovávání a uzavírá: „Těžiště hospodářství, způsob získávání důchodu z půdy spočívá v působení na dělníka, a nikoli na hmotu a její síly“ (189).

Tato úvaha je mimořádně zajímavou ukázkou, jak se na

základě nesprávné teorie překrucují skutečná fakta. Pan Kablukov zaměňuje výrobu za společenský výrobní řád. V každém společenském řádu znamená výroba „působení“ dělníka na hmotu a její síly. V každém společenském řádu může být zdrojem „důchodu“ pozemkového vlastníka jedině nadprodukt. Z obou hledisek se hospodářská soustava odpracovávání naprosto shoduje s kapitalistickou, navzdory názoru pana Kablukova. Skutečný rozdíl mezi nimi je jedině v tom, že soustava odpracovávání nutně předpokládá velmi nízkou produktivitu práce; není tu proto možné zvýšit důchod zvětšením množství nadproduktu, k tomu zbývá jen jediný prostředek: využít nejrůznější zotročující formy najímání. V ryze kapitalistickém hospodářství musí naopak zotročující formy najímání mizet, neboť proletář, který není připoután k půdě, je špatným objektem zotročování; zvýšení produktivity práce je nejen možné, ale také nutné jako jediný prostředek, jak zvýšit důchod a jak se udržet v dravé konkurenci. Charakteristika našich ryze kapitalistických hospodářství, podaná týmž panem Kablukovem, který se tak horlivě pokoušel idealizovat odpracovávání, tedy plně potvrzuje skutečnost, že ruský kapitalismus *vytváří* společenské podmínky, které nutně *vyžadují* racionalizaci zemědělství a likvidaci zotročování, kdežto naopak odpracovávání *vylučuje* možnost racionalizovat zemědělství, udržuje zaostalost techniky a zotročování výrobce. Není nic lehkomyšlnějšího než obvyklý jásos narodníků nad tím, že kapitalismus v našem zemědělství je slabý. Tím hůře, je-li slabý, protože to jen ukazuje, jakou sílu mají předkapitalistické formy vykořisťování, které jsou pro výrobce nesrovnatelně tíživější.

VI. HISTORIE ENGELGARDTOVA HOSPODÁŘSTVÍ

Zcela zvláštní místo mezi narodníky zaujímá Engelgardt. Kritizovat jeho hodnocení soustavy odpracovávání a kapitalismu by znamenalo opakovat, o čem jsme už mluvili v předcházející podkapitole. Pokládáme proto za daleko účelnější konfrontovat Engelgardtovy narodnické názory s vývojem jeho vlastního hospodářství. Taková kritika bude mít i pozitivní význam, neboť vývoj tohoto hospodářství jako by v kostce odrážel základní rysy vývoje veškerého statkářského hospodářství v poreformním Rusku.

Když začal Engelgardt hospodařit, bylo jeho hospodářství založeno na tradičním odpracovávání a zotročující závislosti, které nedovolují vést „řádne hospodářství“ (Dopisy z vesnice, 559). Odpracovávání bylo příčinou špatného chovu dobytka, špatného obdělávání půdy a jednotvárnosti zastaralých soustav polního hospodářství (118). „Poznal jsem, že hospodařit postaru není možné“ (118). Konkurence stepního obilí snižovala ceny a činila hospodářství nevýnosným (83)*. Zdůrazňujeme, že vedle soustavy odpracovávání měla v tomto hospodářství od samého začátku určitou úlohu také kapitalistická soustava: námezdní dělníci tu byli, i když ve velmi malé počtu, i za starého způsobu hospodaření (skoták aj.) a Engelgardt dosvědčuje, že mzda jeho zemědělského dělníka (někdejšího rolníka s přidělem půdy) byla „neuvěřitelně nízká“ (11), nízká proto, že při špatném stavu chovu dobytka „*nebylo ani možné víc dát*“. Nízká produktivita práce vylučovala možnost zvyšovat mzdy. Engelgardtovo hospodářství mělo tedy od samého počátku nám už známé rysy všech

* Skutečnost, že konkurence levného obilí je podnětem k přeměně techniky, a *tedy* i k nahrazení soustavy odpracovávání svobodným najímáním na práci, zasluhuje zvláštní pozornost. Konkurence stepního obilí se projevovala i v letech vysokých cen obilí; v období nízkých cen pak tato konkurence zvlášť sílí.

ruských hospodářství: odpracovávání, zotročující závislost, velmi nízkou produktivitu práce, „neuvěřitelně nízkou“ odměnu za práci a zastaralé způsoby hospodaření na půdě.

Jaké vlastně změny vnesl do tohoto systému Engelgardt? Začíná sít len, tržní průmyslovou plodinu, která vyžaduje mnoho pracovních sil. Zesiluje se tedy tržní a kapitalistický ráz zemědělství. Ale jak získat pracovní síly? Engelgardt se zpočátku pokoušel uplatnit v novém (tržním) zemědělství starou soustavu: odpracovávání. Nedařilo se to, rolníci pracovali špatně, „odpracovávání podle děsjatin“ bylo nad jejich síly, proto se všemožně bránili „ničím neomezené“ a nevolnické práci. „Musel se změnit systém. Mezitím jsem se už vzmožil, pořídil jsem si vlastní koně, postroje, vozy, pluh, brány a mohl jsem už hospodařit za pomoci zemědělských dělníků. Začal jsem pěstovat len zčásti se svými zemědělskými dělníky, zčásti jsem najímal rolníky na určité práce v úkolu“ (218). Přejít k nové soustavě hospodaření a k tržnímu zemědělství tedy vyžadoval nahradit soustavu odpracovávání kapitalistickou soustavou. Aby Engelgardt zvýšil produktivitu práce, použil vyzkoušeného prostředku kapitalistické výroby: práce od kusu. Ženy byly najímány k práci od mandele..., či od pudu, a Engelgardt (s jistou dávkou naivní vítězoslávy) vypráví o úspěchu tohoto systému; zvýšily se náklady na obdělávání (z 25 rublů na 1 děsjatinu na 35 rublů), zvýšil se však také důchod o 10—20 rublů; přechodem od zotročující práce ke svobodné námezdní práci se zvýšila produktivita práce dělnic (z 20 funtů za noc na 1 pud); výdělek dělnic se zvýšil na 30—50 kopějek za den („nebyvalý v našem kraji“). Místní obchodník se střížním zbožím Engelgardta upřímně pochválil: „Svým lnem jste ráčil dát obchodu velkou vzpruhu“ (219).

Svobodná námezdní práce, používaná zprvu k obdělávání tržních plodin, se začala postupně uplatňovat při ostatních zemědělských pracích. Jedním z prvních úkonů, které kapitál vyloučil z odpracovávání, byl výmlat. Je známo, že ve

všech statkářských hospodářstvích se tento druh prací nejčastěji provádí kapitalistickým způsobem. „Část půdy,“ píše Engelgardt, „pachtuji rolníkům za obdělávání ‚kruhů‘, protože jinak bych stěží stačil sklídit žito“ (211). Odpracovávání tedy tvoří přímý přechod ke kapitalismu, protože zabezpečuje hospodáři práci nádeníků v době největšího návalu práce. Zprvu se na obdělávání „kruhů“ zjednávalo společně s mlácením, ale i zde si špatné provádění prací vynutilo přejít ke svobodné námezdní práci. Obdělávání „kruhů“ se začalo zadávat bez mlácení, to se pak provádělo zčásti za pomoci zemědělských dělníků, zčásti se zadávalo v úkolové mzdě zprostředkovateli party námezdnic dělníků. Nahrazení soustavy odpracovávání kapitalistickou soustavou mělo také zde za následek: 1. zvýšení produktivity práce: dříve vymlátilo 16 lidí za den 900 snopů, nyní 8 lidí 1100 snopů; 2. zvýšení výmlatků; 3. zkrácení doby mlácení; 4. zvýšení dělníkova výdělků; 5. zvýšení hospodářova zisku (212).

Dále se kapitalistická soustava začíná uplatňovat i při obdělávání půdy. Zavádějí se pluhy místo dřevěných rádel a práce přechází z hospodářsky závislého rolníka na zemědělského dělníka. Engelgardt vítězoslavně mluví o úspěchu zavedené novoty, o svědomitém poměru dělníků k práci, a dokazuje tím zcela správně, že obvyklé obviňování dělníka z lenosti a nesvědomitosti je důsledkem „nevolnického cejchu“ a zotročující práce „na pána“, že nová organizace hospodářství vyžaduje, aby také hospodář byl podnikavý, znal lidi a uměl s nimi jednat, znal práci a její rozsah, obeznámil se s technickou a obchodní stránkou zemědělství, tj. aby měl vlastnosti, jaké neměli a nemohli mít Oblomovové⁸⁶ nevolnické či hospodářsky závislé vesnice. Jednotlivé změny v zemědělské technice jsou navzájem nerozlučně spjaty a nutně vedou k přeměně ekonomiky. „Předpokládejme například, že jste zavedli pěstování lnu a jetele — a hned bude zapotřebí mnoha dalších změn, a nebudou-li provedeny, nebude na tom hospodářství dobře. Bude zapotřebí

změnit orné náradí a místo dřevěného rádla používat pluh, místo dřevěných bran železné, a takové náradí zase bude vyžadovat jiné koně, *jiné dělníky, jinou hospodářskou soustavu, pokud jde o najímání dělníků* atd.“ (154—155).

Ukázalo se, že změna zemědělské techniky je nerozlučně spjata s vytlačováním soustavy odpracovávání kapitalismem. Zvláště zajímavé je, jak toto vytlačování postupuje: hospodářská soustava spojuje i nadále soustavu odpracovávání s kapitalismem, ale těžiště se pohnáhu přesouvá z odpracovávání na kapitalismus. Podívejme se, jak bylo organizováno Engelgardtovo přebudované hospodářství:

„Nyní mám mnoho práce, protože jsem změnil celý systém hospodářství. Podstatnou část práce vykonávají stálí zemědělstí dělníci a nádeníci. Práce je nejrůznější: vypaluji úhor pod pšenici, čistím lniště od březového porostu, sklídl jsem louky u Dněpru, zasel jsem jetel, hodně žita a také lnu. Potřebuji spoustu pracovních sil. Abych měl pracovníky, musím se o ně postarat co nejdříve, protože až začnou polní práce, budou všichni zaměstnáni buď doma, nebo v jiných hospodářstvích. Získávám pracovní síly vyplácením záloh za práci v penězích a v obilí“ (116—117).

Odpracovávání i zotročující závislost zůstaly tedy i v „řádne“ vedeném hospodářství, ale 1. zaujímají již vůči svobodnému najímání druhořadé místo a 2. samo odpracovávání se změnilo; zachovalo se převážně odpracovávání druhého druhu, které nepředpokládá hospodářící rolníky, nýbrž stálé zemědělské dělníky a nádeníky.

Vlastní Engelgardtovo hospodářství tedy vyvrací Engelgardtovy narodnické teorie lépe než všelijaké úvahy. I když si Engelgardt vytkl za cíl vybudovat racionální hospodářství, nemohl toho za daných sociálně ekonomických poměrů dosáhnout jinak než zavedením hospodářství se zemědělskými dělníky. Zdokonalování zemědělství a vytlačování soustavy odpracovávání kapitalismem šlo v tomto hospodářství ruku v ruce — přesně tak, jako tomu je ve všech statkářských hospodářstvích v Rusku. Nejvýrazněji se

tento proces projevuje v používání strojů v ruském zemědělství.

VII. POUŽÍVÁNÍ STROJŮ V ZEMĚDĚLSTVÍ

Podle vývoje výroby zemědělských strojů a jejich používání v zemědělství dělí se poreformní epocha na čtyři období*. Do prvního období spadají poslední léta před rolnickou reformou a první léta po ní. Statkáři začali nakupovat zahraniční stroje, aby se obešli bez „bezplatné“ práce nevolníků a zbavili se obtíží s najímáním svobodných dělníků. Tento pokus ovšem skončil nezdarem; horečka rychle opadla a v letech 1863—1864 poptávka po zahraničních strojích poklesla. Od konce sedmdesátých let začalo druhé období, které trvalo až do roku 1885. Pro toto období je charakteristický mimořádně rovnoměrný a neobyčejně rychlý růst dovozu strojů ze zahraničí; tuzemská výroba vzrůstá rovněž rovnoměrně, ale pomaleji než dovoz. Od roku 1881 do roku 1884 stoupal dovoz zemědělských strojů zvláště rychle, což lze částečně vysvětlit tím, že v roce 1881 byl zrušen bezcelní dovoz litiny a železa pro potřeby závodů vyrábějících zemědělské stroje. Třetí období trvá od roku 1885 do začátku devadesátých let. Na zemědělské stroje dovožené dosud bezcelně je v tomto roce uvaleno clo (50

* Viz Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku^[181], sv. I, Petrohrad 1883 (vydáno pro výstavu v roce 1882); článek V. Čerňajeva, Výroba zemědělských strojů^[478]. — Tamtéž, sv. II, Petrohrad 1886, ve skupině IX. — Ruské zemědělství a lesnictví (Petrohrad 1893, publikace pro výstavu v Chicagu); článek pana V. Čerňajeva, Zemědělské nářadí a stroje^[471]. — Výrobní síly Ruska^[210] (Petrohrad 1896, vydáno pro výstavu v roce 1896); článek pana Lenina, Zemědělské nářadí a stroje (odd. I.). — Věstník finansov, 1896, č. 51, a 1897, č. 21^[203]. — V. Raspopin, citovaný článek. Jedině poslední článek se zabývá problémem z hlediska politické ekonomie, všechny ostatní zmíněné články napsali zemědělství odborníci.

kopějek ve zlatě na 1 pud). Vysoké clo značně omezuje dovoz strojů, přičemž se i domácí výroba rozvíjí pomalu v důsledku zemědělské krize, jejíž začátek spadá právě do tohoto období. Konečně na začátku devadesátých let začíná zřejmě čtvrté období, kdy se dovoz zemědělských strojů opět zvyšuje a kdy zejména rychle roste jejich domácí výroba.

Pro ilustraci našeho výkladu uvádíme statistické údaje. Průměrná roční výše dovozu zemědělských strojů v jednotlivých obdobích činila:

Období	V tisících pudů	V tisících rublů
1869—1872	259,4	787,9
1873—1876	566,3	2283,9
1877—1880	629,5	3593,7
1881—1884	961,8	6318
1885—1888	399,5	2032
1889—1892	509,2	2596
1893—1896	864,8	4868

O výrobě zemědělských strojů a náradí v Rusku nemáme bohužel tak úplné a přesné údaje. Naše tovární statistika je neuspokojivá, celková výroba strojů se směšuje s výrobou zemědělských strojů, neexistují žádná pevně stanovená kritéria vymezující „tovární“ a „domáckou“ výrobu zemědělských strojů — a to vše znemožňuje vytvořit si úplný obraz o rozvoji výroby zemědělských strojů v Rusku. Shrneme-li údaje obsažené v již uvedených pramenech, dostaneme tento obraz rozvoje výroby zemědělských strojů v Rusku: [viz tabulku na s. 229. *Red.*]

Tyto údaje dokazují, jak silný je proces vytlačování primitivního zemědělského náradí náradím zdokonaleným (a tím i proces vytlačování primitivních forem hospodaření kapitalismem). Za 18 let se zvýšilo používání zemědělských strojů více než $3\frac{1}{2}$ krát, a to hlavně více než čtyřnásobným

vzrůstem tuzemské výroby. Pozoruhodné je také, že se hlavní středisko této výroby přesunulo z poviselských a pobaltských gubernií do jihoruských stepních gubernií.

Výroba, dovoz a používání zemědělských strojů a náradí

Rok	V Království polském	Ve třech pobaltských guberniích	Ve čtyřech jižních stepních guberniích: Donské, Jekatěrino- slavské, Tavrijské a Chersonské	V ostatních guberniích evropského Ruska	Celkem v 50 guber- ních evropského Ruska a v Království polském	Dovoz zemědělských strojů z ciziny	Používání zemědělských strojů
1876	646	415	280	988	2329	1628	3957
1879	1088	433	557	1752	3830	4000	7830
1890	498	217	2360	1971	5046	2519	7565
1894	381	314	6183	2567	9445	5194	14639

V sedmdesátých letech byly hlavním střediskem zemědělského kapitalismu v Rusku západní okrajové gubernie, v devadesátých letech se vytvořily ještě významnější oblasti zemědělského kapitalismu v guberniích ryze ruských.*

Musíme dodat, že právě uvedené údaje, ačkoli se zakládají na oficiálních (a pokud je nám známo, jediných) informacích o této otázce, nejsou zdaleka úplné a nejsou dost dobře porovnatelné podle jednotlivých let. Z let 1876—1879 máme údaje shromážděné *speciálně* pro výstavu v roce 1882; tyto údaje jsou co nejúplnější, protože zahrnují nejen „tovární“, ale i „domáckou“ výrobu zemědělského náradí; v letech 1876—1879 bylo v evropském Rusku dohromady s Královstvím polským zjištěno v průměru 340 závodů, kdežto podle „tovární“ statistiky bylo v roce 1879 v evropském Rusku pouze 66 závodů na výrobu zemědělských strojů

* K posouzení toho, jaké změny nastaly v posledních letech, uvádíme údaje z Ruské ročenky^[13] (publikace Ústředního statistického výboru, Petrohrad 1906) za léta 1900—1903. Výroba zemědělských strojů v Rusku se zde odhaduje na 12 058 000 rublů, kdežto dovoz z ciziny v roce 1902 na 15 240 000 rublů a v roce 1903 na 20 615 000 rublů. *Pozn. k 2. vyd.*

a náradí (výpočet podle Orlovova Ukazatele továren a závodů za rok 1879^[264]). Obrovský rozdíl v těchto číslech se dá vysvětlit tím, že z 340 závodů byla méně než jedna třetina (100) s parním pohonem a více než polovina (196) rukodílných; 236 závodů z 340 nemělo vlastní slévárnu a dávalo si odlitky zhotovovat jinde (Historickostatistický přehled, 1. c.). Naproti tomu jsou údaje za léta 1890 a 1894 vzaty ze Souboru údajů o továrním průmyslu v Rusku^[370] (publikace odboru pro obchod a manufakturu)*. Tyto údaje nezachycují dokonce ani veškerou „tovární“ výrobu zemědělských strojů a náradí; například roku 1890 zaznamenal Soubor v evropském Rusku 149 závodů tohoto výrobního odvětví, kdežto v Orlovově Ukazateli je vyjmenováno přes 163 závodů vyrábějících zemědělské stroje a náradí; roku 1894 bylo v evropském Rusku podle údajů Souboru napočteno 164 závodů tohoto druhu (Věstník finansov, 1897, č. 21, s. 544), kdežto v Soupisu továren a závodů^[284] bylo v roce 1894/1895 vykázáno přes 173 závodů vyrábějících zemědělské stroje a náradí. Drobná „domácká“ výroba zemědělských strojů a náradí není v těchto údajích vůbec obsažena**. Nelze proto pochybovat, že údaje z roku 1890

* V časopise Věstník finansov z roku 1897, č. 21, jsou porovnány tyto údaje za léta 1888—1894, není však uveden pramen.

** Všech dílen vyrábějících a opravujících zemědělské náradí bylo roku 1864 — 64; roku 1871 — 112; roku 1874 — 203; roku 1879 — 340; roku 1885 — 435; roku 1892 — 400 a roku 1895 asi 400 (Ruské zemědělství a lesnictví, s. 358, a Věstník finansov, 1896, č. 51. Naproti tomu uvádí Soubor v letech 1888—1894 pouze 157—217 (v průměru za 7 let 183) závodů tohoto druhu. Uvádíme názorný příklad o poměru „tovární“ výroby zemědělských strojů k výrobě „domácké“: v Permské gubernii byly roku 1894 zjištěny pouze čtyři „závody“ s celkovou výrobou v hodnotě 28 000 rublů, zatímco „domáckých dílen“ tohoto odvětví bylo při soupisu v letech 1894/95 napočítáno 94 s celkovou výrobou v hodnotě 50 000 rublů, mezi „domácké“ byly přitom zařazeny i takové dílny, které mají například 6 námezdních dělníků a jejichž celková výroba přesahuje 8000 rublů (Studie o stavu domáckého průmyslu v Permské gubernii, Perm 1896).

a 1894 v porovnání s tehdejšími skutečným stavem jsou značně nižší; potvrzují to i hlasy odborníků, kteří vypočítali, že počátkem devadesátých let se v Rusku vyrábělo asi za 10 miliónů rublů zemědělských strojů a nářadí (Zemědělství a lesnictví, 359), kdežto roku 1895 asi v hodnotě 20 miliónů rublů (Věstník finansov, 1896, č. 51).

Uvedeme poněkud podrobnější údaje o druzích a množstvích zemědělských strojů a nářadí vyráběných v Rusku. Bylo vypočteno, že se roku 1876 vyrobilo 25 835 kusů nářadí, roku 1877 — 29 590; roku 1878 — 35 226; roku 1879 — 47 892 kusů zemědělských strojů a nářadí. Nakolik byla nyní tato čísla překonána, vyplývá z těchto údajů: roku 1879 se vyrábělo asi 14 500 pluhů, kdežto roku 1894 — 75 500 (Věstník finansov, 1897, č. 21). „Bylo-li před pěti lety nutné zabývat se problémem, jak rozšířit užívání pluhů v rolnických hospodářstvích, vyřešil se dnes tento problém sám od sebe. Že si ten či onen rolník koupí pluh, není už žádnou vzácností, ale něčím zcela obvyklým a dnes se pluhy, jež si rolníci každoročně opatřují, počítají na tisíce“*. Vzhledem ke spoustě primitivního zemědělského nářadí, používaného v Rusku, má výroba a odbyt pluhů ještě velké možnosti.** Pokrok v užívání pluhu vyvolal dokonce problém využití elektřiny. Podle zprávy listu Torgovo-promyšlennaja gazeta (1902, č. 6) vzbudil na druhém sjezdu elektrotechniků „velký zájem referát V. A. Rževského Elektřina v zemědělství“^[327]. Přednášející znázornil na dokonale provedených nákresech obdělávání polí pluhem v Německu s použitím elektrické energie a ze svého projektu a rozpočtu, které vypracoval na návrh jistého statkáře pro jeho velkostatek v jedné jižní gubernii, uvedl číselné údaje o hospodárném obdělávání polí tímto způsobem. Projekt předpokládal, že se každoročně zorá 540 děsatin a část

* Zprávy a šetření o domácí průmyslu v Rusku. Publikace ministerstva státního majetku, sv. I, Petrohrad 1892, s. 202. Rolnická výroba pluhů zároveň upadá, protože je vytlačována tovární výrobou.

** Ruské zemědělství a lesnictví, s. 360.

z nich dvakrát do roka. Mělo se orat do hloubky $4\frac{1}{2}$ —5 veršků; půda je samá černozem. V projektu je kromě pluhů strojní zařízení pro jiné polní práce, jakož i mlátička a mlýn, mlýn o 25 k při 2000 hodinách práce v roce. Cenu veškerého zařízení velkostatku včetně šesti verst vrchního elektrického vedení o síle 50 mm odhadl přednášející na 41 000 rublů. Bude-li zřízen také mlýn, přijde zoraní jedné děsja-tiny na 7 rublů 40 kopějek, bez mlýna na 8 rublů 70 kopějek. Při srovnání s místními cenami pracovních sil, dobytka atd. se ukázalo, že s elektrickým zařízením se v prvním případě uspoří 1013 rublů a v druhém případě, při menší spotřebě energie, bez mlýna, bude úspora činit 966 rublů.

Ve výrobě mlátiček a fukarů není vidět tak prudký převrat, poněvadž tato výroba byla poměrně dobře zavedena už dávno.* Vzniklo dokonce zvláštní středisko „domácké“ výroby tohoto náradí — město Sapožok v Rjazaňské gubernii s okolními vesnicemi — a místní rolnická buržoazie si na této „živnosti“ vydělala pěkné peníze (srov. Zprávy a šetření, I, s. 208—210^[272]). Zvláště rychle se rozmáhá výroba žacích strojů. Roku 1879 se jich vyrábělo ročně asi 780 kusů; roku 1893 se odhadovalo, že se jich ročně prodá 7000—8000 kusů, a roku 1894/1895 asi 27 000 kusů. Například závod J. Greavese v městě Berdansk v Tavridské gubernii — „největší závod tohoto výrobního odvětví v Evropě“ (Věstník finansov, 1896, č. 51, tj. pokud jde o výrobu žacích strojů) — vyrobil v roce 1895 4464 žacích strojů. V Tavridské gubernii se mezi rolníky žací stroje tak rozšířily, že dokonce vznikla zvláštní výdělečná činnost: sklizení cizího obilí vlastními stroji**.

* Roku 1879 bylo vyrobeno asi 4500 mlátiček, 1894—1895 asi 3500. V posledním údaji není zahrnuta domácká výroba.

** Například roku 1893 se na Falz-Feinově (majitel 200 000 děsja-tin) uspenském velkostatku shromáždilo 700 rolníků se svými stroji, aby nabídli jeho majiteli své služby, ale polovina jich vyšla naprázdno, protože jich najali všehovšudy 350 (Šachovskoj, Odcházení na zemědělské práce, Moskva 1896, s. 161^[478]). Avšak v jiných stepních guberniích,

Stejné údaje máme také o ostatním, méně rozšířeném zemědělském náradí. Širokosecí stroje vyrábějí například už desítky závodů a dokonalejší řádkovací sečí stroje, které roku 1893 vyráběly pouze dva závody (Zemědělství a lesnictví, s. 360), se nyní vyrábějí už v sedmi závodech (Výrobní síly, I, s. 51), jejichž výrobky jsou zvláště hojně rozšířeny opět na jihu Ruska. Strojů se užívá ve všech odvětvích zemědělské výroby a při všech úkonech ve výrobě jednotlivých produktů: ve zvláštních přehledech se uvádí, jak jsou rozšířeny fukary, třídičky, triéry, sušičky obilí, lisy na seno, lamačky lnu atd. V publikaci pskovského guberniálního zemstva Příloha ke zprávě o zemědělství za rok 1898^[106] (Severnyj kurjer, 1899, č. 32) se konstatuje, že rozšíření strojů, zejména lamaček lnu, souvisí s přechodem od pěstování lnu pro vlastní spotřebu k pěstování tržnímu. Přibývá pluhů. Můžeme pozorovat, jaký vliv má odliv obyvatelstva z vesnice na zvyšování počtu zemědělských strojů a na zvýše-

zejména v zavolžských, jsou žací stroje ještě málo rozšířeny. V posledních letech se však i tyto gubernie usilovně snaží dohnat Novorusko. Tak bylo roku 1890 přepraveno po Syzraňsko-vjazemské dráze 75 000 pudů zemědělských strojů, lokomobil a jejich součástí; roku 1891 — 62 000 pudů; roku 1892 — 88 000 pudů; roku 1893 — 120 000 pudů a roku 1894 — 212 000 pudů, tj. za nějakých 5 let se jejich přeprava téměř ztrojnásobila. Ze stanice Ucholovo bylo roku 1893 odesláno asi 30 000 pudů zemědělských strojů místní výroby, roku 1894 asi 82 000 pudů, zatímco až do roku 1892 včetně nedosahovaly zásilky zemědělských strojů z této stanice ani 10 000 pudů za rok. „Z Ucholova jsou odesílány hlavně mlátičky vyráběné v obci Kanino, ve vesnici Smykovo a zčásti v újezdním městě Sapožku v Rjazaňské gubernii. V obci Kanino jsou tři slévárny, které patří Jermakovovi, Karevovi a Golikovovi a vyrábějí hlavně součástky zemědělských strojů. Konečným zpracováním a montáží strojů se zabývá téměř veškeré obyvatelstvo obou výše uvedených obcí“ (Kanino a Smykovo) (Stručný přehled obchodní činnosti Syzraňsko-vjazemské dráhy za rok 1894, sešit IV, Kaluga 1896, s. 62—63^[178]). Na tomto příkladu je zajímavý za prvé velký vzrůst výroby zejména v posledních letech, v letech nízkých cen obilí, a za druhé spojení „tovární“ výroby s takzvanou „domáckou“ výrobou. „Domácká“ výroba je prostě „přívěskem“ továrny.

ní mezd. Ve Stavropolské gubernii (tamtéž, č. 33) se zároveň se zesílením přistěhovalectví rozšiřuje používání zemědělských strojů. Roku 1882 jich tam bylo 908; v letech 1891 až 1893 průměrně 29 275; roku 1894—1896 průměrně 54 874; roku 1895 téměř 64 000 kusů zemědělského nářadí a strojů.

Rostoucí používání strojů vyvolává přirozeně také poptávku po strojním pohonu: vedle parních strojů „se v poslední době začínají v našich hospodářstvích hodně zavádět petrolejové motory“ (Výrobní síly, I, s. 56), a ačkoli se první takový motor objevil v zahraničí teprve před sedmi lety, máme u nás už sedm závodů, které je vyrábějí. V Chersonské gubernii bylo v sedmdesátých letech pouze 134 lokomobil v zemědělství (Podklady pro statistiku parních strojů v Ruské říši^[227], Petrohrad 1882), roku 1881 asi 500 (Historickostatistický přehled, sv. II, oddíl zemědělského nářadí). V letech 1884—1886 bylo ve třech újezdech (ze šesti) této gubernie zjištěno 435 parních mlátiček. „Dnes“ (1895) „musíme předpokládat, že počet těchto strojů je alespoň dvojnásobný“ (Tězjakov, Zemědělství dělníci a organizace zdravotnického dohledu v Chersonské gubernii^[427], Cherson 1896, s. 71). Věstník finansov (1897, č. 21) uvádí, že v Chersonské gubernii je parních mlátiček „asi 1150, v Kubánském kraji se počet parních mlátiček pohybuje kolem téhož čísla atd. ... Koupě parních mlátiček má v poslední době podnikatelský charakter... Stávalo se, že podnikatel za dva až tři úrodné roky splatil mlátičku s lokomobilou v ceně pěti tisíc a ihned kupoval novou za stejných podmínek. Tak se na Kubáni často můžeme v nevelkých hospodářstvích setkat s pěti, a dokonce až s deseti takovými stroji. Staly se tam už nezbytným příslušenstvím každého jen trochu dobře vedeného hospodářství“. „Na jihu Ruska se dnes užívá celkem přes 10 000 lokomobil pro zemědělské účely“ (Výrobní síly, IX, s. 151)*.

* Srov. zprávy z perekopského újezdu v Tavridské gubernii v listu Russkije vědomosti z 19. srpna 1898 (č. 167). „Protože se mezi na-

Připomeneme-li si, že v letech 1875—1878 bylo v celém evropském Rusku v zemědělství jenom 1351 lokomobil, kdežto roku 1901 podle neúplných údajů (Sbírka zpráv továrních inspektorů za rok 1903^[371]) — 12 091, roku 1902 — 14 609, roku 1903 — 16 021, roku 1904 — 17 287 zemědělských lokomobil, pak nám bude jasné, jak velkou revoluci způsobil kapitalismus v našem zemědělství za poslední dvě až tři desetiletí. Tento proces pomohla značně urychlit zemstva. Počátkem roku 1897 existovaly zemstevní sklady zemědělských strojů a náradí „již při 11 guberniálních a 203 újezdních zemstevních správách, s oběžným kapitálem celkem asi 1 milión rublů“ (Věstník finansov, 1897, č. 21). V Poltavské gubernii se obraty zemstevních skladů zvýšily z 22 600 rublů v roce 1890 na 94 900 rublů v roce 1892 a 210 000 rublů v roce 1895. Za 6 let se prodalo 12 600 pluhů, 500 fukarů a třídiček, 300 žacích strojů a 200 žentourových mlátiček. „V zemstevních skladech kupovali náradí hlavně kozáci a rolníci; na ně připadá 70% všech prodaných pluhů a žentourových mlátiček. Secí a žací stroje kupovali většinou statkáři, hlavně velkostatkáři, kteří mají přes 100 děsjatin půdy“ (Věstník finansov, 1897, č. 4).

Podle zprávy jekatěrinoslavské guberniální zemstevní správy z roku 1895 „se v této gubernii velmi rychle rozmáhá

šimi zemědělci značně rozšířily žací stroje i parní a žentourové mlátičky, lze polní práce provádět neobyčejně rychle. Starý způsob mlácení ‚válci‘ patří minulosti. Krymský zemědělec rozšiřuje rok od roku víc a více osevní plochu, takže musí chtět nechtět brát na pomoc zdokonalené hospodářské náradí a stroje. Válci se dá vymlátit za den sotva 150 až 200 pudů obilí, parní mlátička o výkonu 10 koňských sil vymlátí za den 2000—2500 pudů a žentourová 700—800 pudů za den. Proto se poptávka po hospodářském náradí, po žacích strojích a po mlátičkách zvyšuje každým rokem tak, že závody a továrny na zemědělské náradí zůstávají bez zásob výrobků a nemohou uspokojit požadavky zemědělců, jak se stalo i letos.“ Za jednu z nejdůležitějších příčin rozšíření zdokonaleného náradí je třeba považovat pokles cen obilí, který zemědělce *nutí* snižovat výrobní náklady.

užívání zdokonaleného zemědělského nářadí“. Například ve verchnědněperském újezdu měli:

	1894	1895
Pluhy, bukery, zaorávače ve vlastnictví statkářů	5 220	6 752
„ „ „ „ rolníků	27 271	30 112
Žentourové mlátičky „ „ statkářů	131	290
„ „ „ „ rolníků	671	838

(Věstník finansov, 1897, č. 6)

Podle údajů moskevské guberniální zemstevní správy vlastnili roku 1895 rolníci Moskevské gubernie 41 210 pluhů; pluh mělo 20,2 % všech hospodářů (Věstník finansov, 1896, č. 31). V Tverské gubernii bylo podle zvláštního soupisu v roce 1896 51 266 pluhů, tj. 16,5 % z celkového počtu hospodářů. V tverském újezdu bylo roku 1890 jen 290 pluhů, ale roku 1896 5581 pluhů (Sborník statistických údajů o Tverské gubernii, sv. XIII, sešit 2, s. 91, 94^[365]). Z toho lze posoudit, jak rychle se upevňuje a zvelebuje hospodářství rolnické buržoazie.

VIII. VÝZNAM STROJŮ V ZEMĚDĚLSTVÍ

Když jsme zjistili, jak mimořádně rychle se rozvíjí výroba zemědělských strojů a používání strojů v ruském poreformním zemědělství, musíme nyní prozkoumat sociálně ekonomický význam tohoto jevu. Z toho, co jsme dříve řekli o ekonomice rolnického a statkářského zemědělství, plynou tyto závěry: na jedné straně právě kapitalismus je činitelem, který vyvolává a rozšiřuje užívání strojů v zemědělství; na druhé straně má používání strojů v zemědělství kapitalistický ráz, tj. vede ke vzniku kapitalistických vztahů a k jejich dalšímu vývoji.

Probereme první závěr. Viděli jsme, že hospodářská soustava odpracovávání a s ní nerozlučně spjaté patriar-

chální rolnické hospodářství jsou založeny již svou povahou na tradiční technice a na zachovávání starodávných způsobů výroby. Sama vnitřní struktura této soustavy hospodaření nedává žádné podněty k přeměně techniky; uzavřenost a izolovanost hospodářství, bída a ponížení závislého rolnictva naopak vylučují možnost zavádět dokonalejší techniku a nové způsoby hospodaření. Poukažme zvláště na to, že odměna za práci v hospodářství založeném na odpracovávání je daleko menší (jak jsme viděli) než při používání svobodné námezdní práce; je přece známo, že nízká mzda tvoří jednu z nejdůležitějších překážek pro zavádění strojů. A fakta nám vskutku dokazují, že mohutné hnutí za přeměnu zemědělské techniky nabývalo velkého rozsahu teprve po reformě zároveň s rozvojem zbožního hospodářství a kapitalismu. Konkurence vyvolaná kapitalismem a závislost zemědělského výrobce na světovém trhu způsobily, že se přeměna techniky stala nevyhnutelnou, a pokles cen obilí tuto nevyhnutelnost zvláště vyhrotil*.

Abychom si objasnili druhý závěr, musíme prozkoumat statkářské a rolnické hospodářství odděleně. Zavádí-li statkář stroj anebo zdokonalené nářadí, nahrazuje tím inventář rolníka (který pro něho pracoval) vlastním inventářem; přechází tedy od hospodářské soustavy odpracovávání k soustavě kapitalistické. Rozšíření zemědělských strojů znamená, že odpracovávání je vytlačováno kapitalismem. Je ovšem možné, že podmínkou propachtování půdy je například odpracovávání ve formě nádenické práce u ža-

* „V posledních dvou letech se pod vlivem nízkých cen obilí a z nutnosti zlevnit zemědělské práce stůj co stůj začaly i žací stroje rozšiřovat tak rychle, že sklady nejsou s to vyhovět včas všem požadavkům“ (Těžjakov, 1. c., s. 71). Dnešní zemědělská krize je krizí kapitalistickou. Jako všechny kapitalistické krize ruinuje tato krize farmáře a hospodáře v jednom kraji, v jedné zemi nebo v jednom zemědělském odvětví, zároveň je však mocným impulsem rozvoje kapitalismu v jiném kraji, v jiné zemi nebo v jiných odvětvích zemědělství. Hlavní chybou úvah pánů N. -ona, Kablukova a mnoha jiných na toto téma je, že si neuvědomují tento základní rys současné krize a její ekonomickou povahu.

cího stroje, u mlátičky apod., ale to už je odpracovávání druhého druhu, odpracovávání, které mění rolníka v nádeníka. Podobné „výjimky“ tedy jenom potvrzují všeobecné pravidlo, že vybavení statkářských hospodářství zdokonaleným inventářem znamená přeměnu závislého („samostatného“ podle narodnické terminologie) rolníka v námezdního dělníka — znamená to přesně totéž, jako když si faktor, který zadává práci domů, pořídí vlastní výrobní prostředky a přemění závislého „domáckého výrobce“ v námezdního dělníka. Vybavení statkářského hospodářství vlastním inventářem nevyhnutelně ochromuje střední rolnictvo, které si získává životní prostředky odpracováváním. Viděli jsme už, že odpracovávání je specifická „výdělečná činnost“ právě středního rolnictva, jehož inventář je tedy součástí nejen rolnického, nýbrž i statkářského hospodářství*. Rozšíření zemědělských strojů a zdokonaleného nářadí a vyvlastňování rolnictva jsou tedy jevy, které spolu nerozlučně souvisejí. Po tom, co jsme vyložili v předešlé kapitole, není jistě třeba objasňovat, že rozšíření zdokonaleného nářadí mezi rolnictvem má stejný dosah. Soustavné používání strojů v zemědělství vytlačuje patriarchálního „středního“ rolníka stejně neúprosně, jako parní tkalcovský stav vytlačuje domáckého tkalce s jeho rukodělnou výrobou.

Výsledky používání strojů v zemědělství jen potvrzují naše slova, neboť odhalují všechny typické rysy kapitalistického pokroku s veškerými jeho rozpory. Stroje nesmírně zvyšují produktivitu práce v zemědělství, které dosud zůstávalo téměř úplně stranou společenského vývoje. Proto už

* Pan V. V. vyjadřuje danou pravdu (že existence středního rolnictva je do značné míry podmíněna existencí statkářského hospodářství založeného na soustavě odpracovávání) tímto svérázným způsobem: „Statkář vlastně hradí část výloh spojených s udržováním jeho (rolníkova) inventáře.“ „Z toho plyne,“ poznamenává k tomu správně pan Sanin, „že dělník nepracuje na statkáře, nýbrž statkář na dělníka.“ *A. Sanin, Několik poznámek o teorii lidové výroby* [***], příloha k ruskému překladu Gurvičovy knihy *Ekonomická situace na ruské vesnici, Moskva 1896, s. 47.*

sama skutečnost, že v ruském zemědělství se rozmáhá používání strojů, stačí, aby bylo zřejmé, jak naprosto neodpovědná jsou tvrzení pana N. -ona o „absolutní stagnaci“ (Studie [97], s. 32) produkce obilí v Rusku a dokonce o „poklesu produktivity“ zemědělské práce. Později se ještě vrátíme k tomuto tvrzení, které odporuje všeobecně zjištěným skutečnostem a které se dobře hodilo panu N. -onovi k idealizaci předkapitalistických poměrů.

Dalším důsledkem používání strojů je koncentrace výroby a kapitalistická kooperace v zemědělství. Zavedení strojů vyžaduje na jedné straně značně velký kapitál, a je proto dostupné jenom velkým hospodářům; na druhé straně se stroj vyplácí pouze při značně velké produkci; zavedení strojů si vynucuje rozšíření výroby. Rozšíření žacích strojů, parních mlátiček apod. je proto ukazatelem koncentrace zemědělské výroby — a později opravdu poznáme, že v těch oblastech ruského zemědělství, ve kterých se zvláště hojně začaly používat stroje (Novorusko), je také mnoho hospodářství s velkou výměrou půdy. Upozorňujeme, že by bylo chybou představovat si koncentraci zemědělství jen jako extenzivní rozšíření osevní plochy (jak to dělá pan N. -on); ve skutečnosti se koncentrace zemědělské výroby projevuje v nejrozmanitějších formách, podle toho, jaké jsou formy tržního zemědělství (viz následující kapitoly). Koncentrace výroby nerozlučně souvisí s rozsáhlou kooperací dělníků v hospodářství. Připomeňme si výše uvedený příklad velkého hospodářství, které ke sklizni svého obilí používá současně *několika set* žacích strojů. „Žentourové mlátičky pro 4—8 koní vyžadují 14 až 23 i více dělníků, z nichž polovinu tvoří ženy a mladiství, tj. dělníci s polovičním pracovním výkonem... Parní mlátičky o výkonu 8—10 koní, které jsou ve všech velkých hospodářstvích“ (v Chersonské gubernii), „vyžadují 50 až 70 dělníků současně, z nichž většinu tvoří dělníci s polovičním pracovním výkonem, děvčata a chlapci od 12 do 17 let“ (Těžjakov, 1. c., s. 93). „Velká hospodářství, kde se najednou

shromažďuje 500 až 1000 dělníků, můžeme směle přirovnat k průmyslovým podnikům,“ poznamenává správně též autor (s. 151)*. A tak zatímco naši narodníci řečnili o tom, že „občina“ „by mohla snadno“ zavést do zemědělství kooperaci, šel život svou cestou a kapitalismus, který rozložil občinu na ekonomické skupiny s protichůdnými zájmy, vytvořil velká hospodářství založená na rozsáhlé kooperaci námezdních dělníků.

Z toho, co jsme řekli, jasně plyne, že stroje *vytvářejí* vnitřní trh pro kapitalismus: za prvé trh výrobních prostředků (výrobků strojírenského, báňského průmyslu a mnoha dalších) a za druhé trh pracovních sil. Zavedení strojů, jak jsme už poznali, způsobuje, že odpracovávání je nahrazeno svobodnou námezdní prací a že vznikají rolnická hospodářství se stálými námezdními zemědělskými dělníky. Rozsáhlé používání zemědělských strojů předpokládá existenci masy zemědělských námezdních dělníků. V oblastech s nejvyspělejším kapitalismem v zemědělství se proces *zavádění* námezdní práce a zavádění strojů střetává s jiným procesem, a to s vytlačováním námezdních dělníků stroji. Na jedné straně vznik rolnické buržoazie a přechod statkářů od soustavy odpracovávání ke kapitalismu *vyvolávají* poptávku po námezdních dělnících; na druhé straně tam, kde hospodářství bylo již dávno založeno na námezdní práci, *vytlačují* stroje námezdní dělníky. O celkovém výsledku obou těchto procesů v celém Rusku, tj. zda počet zemědělských námezdních dělníků roste nebo klesá, nemáme přesné a souhrnné statistické údaje. Jejich počet bezesporu až dosud vzrůstal (viz následující podkapitola). Domníváme se, že tomu je tak i nyní**:

* Srov. také podkapitola 2 v další kapitole, kde jsou uvedeny podrobnější údaje o rozsahu kapitalistických zemědělských hospodářství v této oblasti Ruska.

** Není snad třeba vysvětlovat, že v zemi, kde žije mnoho rolnictva, je absolutní vzrůst počtu zemědělských námezdních dělníků zcela

vání námezdních dělníků v zemědělství stroji máme pouze z Novoruska, kdežto v ostatních krajích kapitalistického zemědělství (pobaltský a západní kraj, východní okrajová území, některé průmyslové gubernie) nebyl zatím tento proces zjištěn ve velkém rozsahu. Zbývá ještě obrovská oblast, kde převládá soustava odpracovávání, a v této oblasti vyvolává zavádění strojů poptávku po námezdních dělnících. Za druhé intenzifikace zemědělství (např. zavádění okopanin) nesmírně zvyšuje poptávku po námezdní práci (viz IV. kapitolu). Absolutní počet zemědělských námezdních dělníků (na rozdíl od průmyslových) musí ovšem na určitém stupni vývoje kapitalismu poklesnout, a to tehdy, jakmile bude zemědělství v celé zemi zorganizováno zcela kapitalisticky a jakmile se používání strojů pro vykonávání nejrozmanitějších zemědělských prací stane všeobecným jevem.

Pokud jde o Novorusko, místní odborníci konstatují obvyklé následky vysoce vyspělého kapitalismu. Stroje vytlačují námezdní dělníky a vytvářejí v zemědělství kapitalistickou rezervní armádu. „Doba pohádkových cen za pracovní síly je v Chersonské gubernii nenávratně pryč. Vlivem... značného rozšíření zemědělského nářadí...“ (i jiných příčin) „*ceny pracovních sil soustavně klesají*“ (podtrženo autorem)... „Rozdělení zemědělského nářadí, které zbavuje velká hospodářství závislosti na dělnících* a zároveň stlačuje poptávku po pracovních silách, uvádí dělníky

slučitelný nejen s relativním, ale i s absolutním úbytkem vesnického obyvatelstva.

* Pan Ponomarjov o tom říká: „Stroje, které regulovaly mzdy za sklizeň, zároveň se vši pravděpodobností povedou ke kázni i dělníky“ (článek v časopise Selskoje chozjajstvo i lesovodstvo, citováno podle časopisu Věstník finansov, 1896, č. 14). Vzpomeňte si, jak „Pindaros⁸⁷ kapitalistické továrny“, dr. Andrew Ure, vítal stroje, které zavedou „pořádek“ a „kázeň“ mezi dělníky. Zemědělský kapitalismus v Rusku stačil už vytvořit nejenom „zemědělské továrny“, ale i „Pindary“ těchto továren.

do obtížné situace“ (Těžjakov, 1. c., 66—71). Totéž konstatuje také jiný zemstevní lékař-hygienik, pan Kudrjavcev, ve své práci Přespolní zemědělství dělníci na mikulášském výročním trhu v městečku Kachovce v Tavridské gubernii a zdravotnický dohled v roce 1895 (Cherson 1896). „Ceny pracovních sil... stále klesají a značná část dělníků nenachází uplatnění, nenachází výdělek, a tak vzniká, řečeno ekonomicky, rezervní armáda dělníků — uměle vytvořený přebytek obyvatelstva“ (61). Snižování odměn za práci vyvolávané touto rezervní armádou šlo někdy tak daleko, že „mnozí hospodáři, i když měli své stroje, dávali přednost“ (roku 1895) „ruční sklizni před strojovou“ (ibid., 66, ze Sborníku chersonského zemstva, srpen 1895)! Tato skutečnost odhaluje názorněji a přesvědčivěji než jakékoli úvahy celou hloubku rozporů, jimiž se vyznačuje kapitalistické používání strojů!

Jiným důsledkem používání strojů je zvýšené používání práce žen a dětí. Nově vzniklé kapitalistické zemědělství vytvořilo zcela určitou hierarchii dělníků, která v mnohém připomíná hierarchii továrních dělníků. Na jihoruských velkostatech se rozlišují: a) *dělníci s normálním pracovním výkonem* — dospělí muži, způsobilí ke všem pracím; b) *dělníci s polovičním pracovním výkonem*, ženy a muži do 20 let; dělníci druhé skupiny se dělí na dvě kategorie: aa) od 12 až 13 do 15 až 16 let — dělníci s polovičním pracovním výkonem v užším smyslu a bb) *dělníci s větším než polovičním výkonem*; podle terminologie užívané na velkostatech „tři čtvrtiny dělníka“* — od 16 do 20 let, způsobilí vykonávat všechny práce plnovýkonného dělníka kromě kosení. Konečně c) dělníci s polovičním pracovním výkonem najímaní na *drobnou výpomoc*, děti od 8 do 14 let; vykonávají takové povinnosti, jako pasení prasat, hlídání telat, pletí a pohánění dobytka při orbě. Slouží často jen za stravu a ošacení. Zavedení zemědělského náradí „znehodnocuje práci plno-

* Těžjakov, 1. c., 72.

výkonného dělníka“ a umožňuje nahradit ji levnější prací žen a mladistvých. Statistické údaje o přesporních dělnících potvrzují, že práce mužů je vytlačována prací žen: v roce 1890 bylo v Kachovce a v Chersonu zaregistrováno mezi dělníky 12,7 % žen; v roce 1894 v celé gubernii 18,2 % (10 239 z 56 464); v roce 1895 — 25,6 % (13 474 z 48 753). Děti v roce 1893 — 0,7 % (od 10 do 14 let), v roce 1895 — 1,69 % (od 7 do 14 let). Mezi místními dělníky na velkostatech jelizavetgradského újezdu v Chersonské gubernii je 10,6 % dětí (ibid.).

Stroje zvyšují intenzitu práce dělníků. Například nejrozšířenější druh žacích strojů (s ručním odhazováním) dostal charakteristický název „lobogrejka“ nebo „čubogrejka“*, protože práce při nich vyžaduje od dělníka neobvyčejné vypětí: dělník nahrazuje odhazovací zařízení (srov. Výrobní síly, I, 52). Právě tak se stupňuje pracovní vypětí i u mlátiček. Kapitalisticky používaný stroj dává i zde (jako všude) mocný impuls k prodlužování pracovního dne. I v zemědělství se objevuje dříve neobvyklá noční práce. „V úrodných letech... se na některých velkostatech a v mnoha rolnických hospodářstvích pracuje dokonce i v noci“ (Těžjakov, 1. c., s. 126), při umělém osvětlení pochodněmi (92). Konečně soustavné používání strojů má za následek úrazy zemědělských dělníků; práce děvčat a dětí u strojů způsobuje přirozeně zvláště mnoho úrazů. V době zemědělských prací jsou například v Chersonské gubernii zemstevní nemocnice a léčebné ústavy naplněny „téměř výlučně pacienty po úrazu“, takže to jsou „jakési polní lazarety obětí, které z obrovské armády zemědělských dělníků neustále vyřazuje neúprosná ničivá síla zemědělských strojů a nářadí“ (ibid., 126). Vzniká již zvláštní lékařská literatura o úrazech způsobených zemědělskými stroji. Objevují se návrhy na vydání závazných předpisů

* Doslovný překlad: „zahříváč čela“ nebo „zahříváč vlasů“.
Čes. red.

o používání zemědělských strojů (ibid.). Stejně jako v průmyslu i v zemědělství strojový velkopřmysl neúprosně prosazuje požadavek veřejné kontroly a regulace výroby. O pokusech zavést takovou kontrolu si ještě povíme.

Na závěr se zmíníme o krajně nedůsledném stanovisku narodníků k používání strojů v zemědělství. Uznávat používání strojů za užitečné a pokrokové, obhajovat všechna opatření, která jejich používání podporují a usnadňují, a zároveň přehlížet, že se strojů v ruském zemědělství používá kapitalisticky, to znamená sklouzávat na pozice malých i velkých pozemkových vlastníků. A tak naši narodníci především ignorují kapitalistický ráz používání zemědělských strojů a zdokonaleného náradí a nesnaží se dokonce ani zkoumat, v jakých typech rolnických a statkářských hospodářství se stroje zavádějí. Pan V. V. rozhořčeně nazývá pana V. Čerňajeva „představitelem kapitalistické techniky“ (Pokrokové proudy, 11). Jako by právě pan V. Čerňajev anebo některý jiný úředník ministerstva zemědělství měl vinu na tom, že se v Rusku používá strojů kapitalisticky! I když pan N. -on slavnostně slíbil, že „se neodchýlí od faktů“ (Studie, XIV), raději obešel fakt, že právě kapitalismus rozšířil používání strojů v našem zemědělství, a vytvořil dokonce směšnou teorii, podle níž směna snižuje produktivitu práce v zemědělství (s. 74)! Kritizovat tuto teorii, deklarovanou bez jakéhokoliv rozboru údajů, není ani možné, ani nutné. Uvedeme jen maličký příklad, jak pan N. -on usuzuje. „Kdyby se u nás produktivita práce zdvojnásobila, neplatilo by se dnes za čtvrt pšenice 12 rublů, ale šest, a to je všechno“ (234). Zdaleka ne všechno, velevážený pane ekonomo. „U nás“ (jako v každé společnosti založené na zbožním hospodářství) zavádějí modernější techniku jednotliví hospodáři a jen postupně ji přejímají ostatní. „U nás“ jsou s to zdokonalovat techniku jedině vesničtí podnikatelé. „U nás“ je tento pokrok vesnických podnikatelů, malých i velkých, nerozlučně spojen s ruinováním rolnictva a se vznikem vesnického proletá-

riátu. Kdyby se proto technika, zdokonalená v hospodářství vesnických podnikatelů, stala společensky nutnou (jen za tohoto předpokladu by se cena dvojnásobně snížila), znamenalo by to přechod téměř celého zemědělství do rukou kapitalistů, znamenalo by to úplnou proletarizaci miliónů rolníků, znamenalo by to obrovské zvýšení počtu nezemědělského obyvatelstva a továren (k tomu, aby se produktivita práce v našem zemědělství zdvojnásobila, je zapotřebí obrovského rozvoje strojírenství, báňského průmyslu, parní dopravy, vybudování velkého množství zemědělských budov nového typu, obchodů, skladišť, průplavů atd. atd.). Pan N. -on zde opakuje obvyklou chybičku svých úvah: přeskakuje stupně, které jsou ve vývoji kapitalismu nutné, přeskakuje složitý komplex sociálně ekonomických přeměn, které vývoj kapitalismu nezbytně provázejí, a potom vzdychá a hořekuje nad nebezpečím kapitalistického „převratu“.

I X. N Á M E Z D N Í P R Á C E V Z E M Ě D Ě L S T V Í

Nyní přistupujeme k hlavnímu projevu kapitalismu v zemědělství — k používání svobodné námezdní práce. Tento rys poreformního hospodářství se nejsilněji projevil v jižních a východních okrajových územích evropského Ruska, projevil se v onom masovém pohybu zemědělských námezdních dělníků, který je známý pod názvem „odcházení na zemědělské práce“. Proto nejdříve uvedeme údaje o této hlavní oblasti zemědělského kapitalismu v Rusku a potom ještě prozkoumáme údaje týkající se celého Ruska.

Obrovské přesuny našich rolníků při hledání námezdní práce zaznamenala naše literatura již velmi dávno. Psal o nich už Flerovskij (Postavení dělnické třídy v Rusku, Petrohrad 1869^[460]), který se pokoušel zjistit, jak jsou rozšířeny v různých guberniích. Roku 1875 sestavil pan

Časlavskij celkový přehled „odcházení na zemědělské práce“ (Státovědný sborník, sv. II^[344]) a poukázal na jejich skutečný dosah („vzniklo... něco jako polokočovné obyvatelstvo... něco jako budoucí zemědělstí dělníci“). Roku 1887 shrnul pan Raspopin mnoho zemstevních statistických údajů o tomto jevu a neposuzoval je pouze jako rolnické „výdělky“, nýbrž jako proces vzniku třídy námezdních dělníků v zemědělství. V devadesátých letech se objevily práce pánů S. Korolenka, Rudněva, Těžjakova, Kudrjavceva a Šachovského, jejichž zásluhou byl tento jev prozkoumán mnohem podrobněji.

Hlavní oblastí *přílivu* zemědělských námezdních dělníků je Besarabská, Chersonská, Tavridská, Jekatěrinoslavská, Donská, Samarská, Saratovská (jižní část) a Orenburská gubernie. Omezujeme se jen na evropské Rusko, ale musíme poznamenat, že pohyb obyvatelstva dále postupuje (a zvláště v poslední době), že zachvacuje i severní Kavkaz a uralskou oblast atd. Údaje o kapitalistickém zemědělství v této oblasti (oblasti tržního obilnářství) uvedeme v příští kapitole; uvedeme tam i jiné kraje, do nichž přicházejí zemědělstí dělníci. Hlavní oblastí, odkud zemědělstí dělníci odcházejí, jsou středoruské černozemní gubernie: Kazaňská, Simbirská, Penzská, Tambovská, Ržazaňská, Tulská, Orelská, Kurská, Voroněžská, Charkovská, Poltavská, Černigovská, Kyjevská, Podolská, Volyňská*. Přesun dělníků tedy směřuje z nejobydenějších krajů do nejméně obydených, do osídlovaných míst; z krajů, kde bylo nevolnictví maximálně rozvinuto, do krajů, kde bylo rozvinuto minimálně**; z krajů, kde se nejvíce rozšířilo odpracovávání, do krajů, kde se tolik nerozšířilo a kde je velmi vyspělý kapitalismus. Dělníci tedy utíkají od „polo-

* Až budeme v VIII. kapitole zkoumat proces pohybu námezdních dělníků v Rusku jako celek, popíšeme podrobněji charakter a směr odcházení rolníků za prací do různých krajů.

** Již Časlavskij dokázal, že v místech přílivu dělníků tvořili nevolníci 4–15 %, kdežto v krajích, odkud dělníci odcházeli, 40–60 %.

svobodné“ práce k práci svobodné. Bylo by chybou domnívat se, že tento útek znamená výlučně přesun z hustě zalidněných míst do málo zalidněných. Zkoumání přesunu dělnictva (pan S. Korolenko, 1. c.) odhalilo jedinečný a důležitý jev: z mnohých míst totiž odcházejí dělníci v tak velkém počtu, že tam vzniká nedostatek dělníků, který je kompenzován přílivem dělníků odjinud. Odcházení dělníků vyjadřuje tedy nejen snahu obyvatelstva rozptýlit se na daném území rovnoměrněji, ale i snahu dělníků odejít tam, kde je lépe. Této snaze plně porozumíme, připomeneme-li si, že v oblasti odlivu, v oblasti odpracovávání, jsou mzdy zemědělských dělníků *zvláště nízké*, kdežto v oblasti přílivu, v oblasti kapitalismu, jsou mzdy nepoměrně vyšší.*

Celkové údaje o rozsahu „odcházení na zemědělské práce“ — jsou obsaženy pouze v citované práci pana S. Korolenka, který odhaduje, že (ve srovnání s *místní* poptávkou) v celém evropském Rusku přebývá 6 360 000 dělníků, z toho 2 137 000 dělníků ve jmenovaných 15 guberniích, z nichž zemědělství dělníci za prací odcházejí, kdežto v 8 guberniích, do nichž za prací přicházejí, se podle něho nedostává 2 173 000 dělníků. Přestože způsoby výpočtů pana S. Korolenka nejsou ani zdaleka vždy uspokojivé, je třeba považovat jeho všeobecné závěry (jak uvidíme nejdou později) za přibližně správné, počet odcházejících a přicházejících dělníků nejenže není zveličen, ale dokonce spíše pokulhává za skutečností. Je nesporné, že z těchto dvou miliónů dělníků, kteří přicházejí na jih, patří část k nezemědělským dělníkům. Avšak pan Šachovskoj (1. c.) odhaduje naprosto libovolně, od oka, že na průmyslové dělníky připadá polovina tohoto počtu. Ze všech pramenů víme za prvé, že do tohoto kraje přicházejí *převážně* zemědělství dělníci, a za druhé, že zemědělství dělníci nepřicházejí

* Viz údaje za deset let uvedené v tabulce VIII. kapitoly, podkapitola IV: Vytváření vnitřního trhu pracovních sil. (Viz tento svazek, s. 615. *Red.*)

pouze z jmenovaných gubernií. Sám pan Šachovskoj uvádí jedno číslo, které potvrzuje výpočty pana S. Korolenka. Právě on uvádí, že v jedenácti černozemních guberniích (které patří k výše vymezené oblasti, odkud zemědělství dělníci odcházejí za prací) bylo roku 1891 vydáno 2 000 703 osobních dokladů a povolení (1. c., s. 24), zatímco podle výpočtu pana S. Korolenka odchází z těchto gubernií pouze 1 745 913 dělníků. Údaje pana S. Korolenka nejsou nikterak přehnané a celkem bude zřejmě v Rusku více než 2 000 000 zemědělských dělníků přicházejících z jiných míst*. Taková masa „rolníků“, kteří opouštějí svůj dům a příděl (pokud dům a příděl mají), názorně svědčí o obrovském procesu přeměny drobných zemědělců ve vesnické proletáře, o obrovské poptávce vzrůstajícího se kapitalismu v zemědělství po námezdní práci.

Ptáme se teď, kolik je všech zemědělských námezdních dělníků v evropském Rusku, a to jak odcházejících za prací, tak usdlých. Jediný nám známý pokus odpovědět na tuto otázku byl učiněn v práci pana Rudněva Živnosti rolníků evropského Ruska^[330] (Sborník saratovského zemstva, 1894, č. 6 a 11). Tato neobyčejně cenná práce shrnuje údaje zemstevní statistiky ze 148 újezdů v 19 guberniích evrop-

* Existuje ještě jeden způsob, jak zkontrolovat údaj pana S. Korolenka. Z citovaných knih pánů Těžjakova a Kudrjavceva víme, že z celkového počtu asi $\frac{1}{10}$ zemědělských dělníků používá při svém putování za „výdělky“ alespoň částečně železnice (shrňeme-li údaje obou autorů, vidíme, že ze 72 635 dotázaných dělníků cestovalo jen 7827 alespoň část cesty po železnici). Zatím však počet dělníků přepravených roku 1891 třemi hlavními železnicemi daného směru nepřevyšuje 200 000 (170 000—189 000), jak uvádí pan Šachovskoj (1. c., s. 71, podle údajů železnic). Na jih tedy odcházejí asi 2 milióny. Ostatně fakt, že železnice používá nepatrná část zemědělských dělníků, dokazuje, jak se pan N. -on mylí, domnívá-li se, že většinu cestujících na našich železnicích tvoří zemědělství dělníci. Pan N. -on přehlédl, že nezemědělství dělníci, kteří mají vyšší mzdu, používají železnice mnohem více a že tito dělníci (např. stavební dělníci, kopáči, nakladači a mnozí jiní) odcházejí za prací rovněž na jaře a v létě.

ského Ruska. Celkový počet „živnostníků“ byl stanoven na 2 798 122 z 5 129 863 pracovníků mužského pohlaví (18—60 let), tj. na 55 % celkového počtu rolníků v produktivním věku*. K „zemědělským živnostem“ zařadil autor pouze *námezdní* zemědělské práce (stálí zemědělstí dělníci, nádeníci, pastýři, ošetřovatelé dobytka). Stanovení podílu zemědělských dělníků z celkového počtu mužů v produktivním věku v jednotlivých guberniích a krajích Ruska vede autora k závěru, že v černozemním pásmu vykonává námezdní zemědělské práce asi 25 % všech pracovníků mužského pohlaví, kdežto v nečernozemním pásmu asi 10 %. Toto procento představuje 3 395 000 zemědělských dělníků v evropském Rusku, čili zaokrouhleně 3½ miliónu (Rudněv, 1. c., s. 448. Tento počet odpovídá asi 20 % celkového počtu mužů v produktivním věku). Přitom je nutné poznamenat, že podle výroku pana Rudněva „nádenické práce a úkolové zemědělské práce zahrnují statistiky mezi živnosti jen tehdy, pokud byly hlavním zaměstnáním určité osoby anebo určité rodiny“ (1. c., 446)**.

Toto číslo pana Rudněva musíme považovat za minimální za prvé proto, že údaje zemstevních soupisů více méně zastaraly, neboť se týkají osmdesátých, a někdy dokonce sedmdesátých let, a za druhé proto, že při stanovení podílu zemědělských dělníků se vůbec nebral zřetel na oblasti vysoce vyspělého zemědělského kapitalismu —

* Do tohoto počtu nejsou tedy zahrnuti rolníci, pro něž námezdní zemědělské práce nejsou sice hlavním, avšak stejně důležitým zaměstnáním, jako je jejich práce na vlastním hospodářství.

** K „živnostem“ patří, jak uvádí i pan Rudněv, všechny druhy zaměstnání rolnictva kromě hospodaření na vlastní, koupené či zpachtované půdě. Je nesporné, že většina těchto „živnostníků“ jsou námezdní dělníci v zemědělství a průmyslu. Upozorňujeme proto čtenáře na to, že se tyto údaje blíží námi odhadovanému počtu vesnických proletářů: ve II. kapitole jsme řekli, že tvoří asi 40 % rolnictva. (Viz tento svazek, s. 170—171. *Red.*) Zde vidíme 55 % „živnostníků“, z nichž pravděpodobně přes 40 % vykonává nejrůznější námezdní práce.

na pobaltské a západní gubernie. Protože však nemáme k dispozici žádné jiné údaje, musíme převzít toto číslo — $3\frac{1}{2}$ miliónu.

Téměř jedna pětina rolnictva se už tehdy patrně octla v takovém postavení, že jejich „hlavním zaměstnáním“ je námezdní práce u zámožných rolníků a statkářů. Nacházíme tu první skupinu podnikatelů, kteří přicházejí s poptávkou po pracovní síle vesnického proletariátu. Jsou to zemědělstí podnikatelé, kteří zaměstnávají *asi polovinu nejnížší skupiny rolnictva*. Vznik třídy zemědělských podnikatelů a rozšíření nejnižší skupiny „rolnictva“, tj. zvýšení počtu vesnických proletářů, jsou tedy v každém případě jednoznačně vzájemně podmíněny. Mezi těmito zemědělskými podnikateli hraje význačnou úlohu rolnická buržoazie: např. v 9 újezdech Voroněžské gubernie bylo z celkového počtu stálých zemědělských dělníků 43,4 % najato rolníky (Rudněv, 434). Kdybychom učinili toto procento měřítkem pro všechny zemědělské dělníky a pro celé Rusko, ukázalo by se, že rolnická buržoazie potřebuje půldruhého miliónu zemědělských dělníků. Jedno a totéž „rolnictvo“ jednak vrhá na trh milióny dělníků hledajících zaměstnavatele, jednak přichází s mimořádnou poptávkou po námezdních dělnících.

X. V Ý Z N A M S V O B O D N Ě N Á M E Z D N Í P R Á C E V Z E M Ě D Ě L S T V Í

Nyní se pokusíme popsat hlavní rysy nových společenských vztahů, které se vytvářejí v zemědělství používáním svobodné námezdní práce, a stanovit jejich význam.

Zemědělstí dělníci, kteří přicházejí v takovém množství na jih, patří k nejchudším vrstvám rolnictva. Z dělníků, kteří se dostávají do Chersonské gubernie, přichází $\frac{7}{10}$ pěšky, protože nemají prostředky na zakoupení železničních

jízdenek, „vlekou se sta a tisíce verst podél železničních tratí a břehů splavných řek, kochajíce se malebnými obrazy rychle uhánějících vlaků a lehce plujících parníků“ (Těžjakov, 35). Dělníci si s sebou berou kolem dvou rublů*; často nemají peníze ani na osobní doklad a kupují si za 10 kopějek povolení k odchodu na měsíc. Cesta trvá 10—12 dní a od takových dalekých pochodů putujícím otékají nohy (ve studené jarní břečce chodí leckdy bosí) a na nohou se jim dělají mozoly a puchýře. Asi $\frac{1}{10}$ dělníků jezdí na *prámech* (velká plavidla sbitá z prken, která pojmu 50—80 lidí a bývají obyčejně zaplněna do posledního místa). Práce oficiální komise (Zvegincevovy)⁸⁸ o tomto velmi nebezpečném způsobu dopravy konstatují: „Nemine rok, aby se jeden, dva nebo i více přeplněných prámů nepotopilo i s cestujícími“ (ibid., 34). Obrovská většina dělníků má přidělovou půdu, jejíž výměra je však zcela nepatrná. Pan Těžjakov správně poznamenává: „Vždyť všechny tyto tisíce zemědělských dělníků jsou v podstatě bezzemci, vesničtí proletáři, jejichž existence dnes závisí jen na odcházení za prací... Počet bezzemků rychle stoupá a tím zároveň rostou řady vesnického proletariátu“ (77). Názorným potvrzením tohoto růstu je počet nových dělníků, tj. těch, kteří se jdou dát poprvé najmout. Takových nováčků bývá zhruba 30 %. Podle tohoto čísla si ostatně můžeme udělat představu o tom, jak rychle probíhá proces vytváření kádru *stálých* zemědělských dělníků.

Hromadný přesun dělníků vytvořil zvláštní formy nájímání dělníků, jimiž se vyznačuje vysoce vyspělý kapitalismus. Na jihu a jihovýchodě vzniklo mnoho trhů práce, kde se shromažďují tisíce dělníků a kam se sjíždějí najímatelé. Takové trhy bývají často ve městech, v průmyslových

* Peníze na cestu získávají prodejem majetku, dokonce i svršků, zastavením přidělové půdy, věcí, šatů apod., dokonce si vypůjčují peníze za odpracování „u duchovních, statkářů a místních kulaků“ (Šachovskoj, 55).

střediscích, ve vesnicích s tržišti či na výročních trzích. Průmyslový ráz takových středisek zvláště láká dělníky a ti se ochotně dávají najímat i na nezemědělské práce. V Kyjevské gubernii se například trhy práce konají ve Špole a Smělé (velká střediska cukrovarnického průmyslu) a ve městě Belaja Cerkov. V Chersonské gubernii vznikly trhy práce ve vesnicích s tržišti (Novoukrajinka, Birzula, Mostovoje, kam v neděli přijde přes 9000 dělníků a mnoho dalších), na železničních stanicích (Znamenka, Dolinskaja aj.) a ve městech (Jelizavetgrad, Bobriněc, Vozněsensk, Oděsa aj.). Oděští obyvatelé, pomocní dělníci a „kadeti“ (místní označení pro tuláky) se také dávají v létě najímat na zemědělské práce. V Oděse jsou zemědělství dělníci najímáni na takzvaném Seredinském náměstí (neboli „Kosarce“). „Dělníci se na jiných místech ani nezastavují a pospíchají rovnou do Oděsy, protože doufají, že tam najdou lepší výdělky“ (Těžjakov, 58). Městečko Krivoj Rog je velkým trhem pro najímání na zemědělské a důlní práce. V Tavridské gubernii je zvláště proslulý trh práce v městečku Kachovce, kde se dříve scházelo až 40 000 dělníků, v devadesátých letech 20 000—30 000 a dnes, soudě podle některých údajů, ještě méně. V Besarabské gubernii musíme jmenovat Akkerman, v Jekatěrinoslavské gubernii Jekatěrinoslav a stanici Lozovaja; v Donské gubernii Rostov na Donu, kde se ročně vystřídá až 150 000 dělníků. Na severním Kavkaze města Jekatěrinodar a Novorossijsk, stanici Tichoreckaja aj. V Samarské gubernii vesnici Pokrovskaja (poblíž Saratova), obec Balakovo aj. V Saratovské gubernii města Chvalynsk a Volsk. V Simbirské gubernii město Syzraň. Tak kapitalismus vytvořil v okrajových územích novou formu „spojení zemědělství s vedlejší výdělečnou činností“, totiž spojení zemědělské a nezemědělské námezdní práce. Ve velkém rozsahu je takové spojení možné pouze v epoše posledního, nejvyššího stadia kapitalismu — strojového velkopřůmyslu, který snižuje význam zručnosti, „řemesla“, usnadňuje přechod od jed-

noho zaměstnání k druhému a nivelizuje formy námezdní práce.*

A vskutku, formy námezdní práce v tomto kraji jsou velmi originální a pro kapitalistické zemědělství nanejvýš charakteristické. Všechny polopatriarchální, polonevolnické formy námezdní práce, které se tak často vyskytují ve středoruském černozemním pásmu, zde odpadají. Zbývají pouze vztahy najímajících k najímaným, pouze tržní smlouva o koupi a prodeji pracovní síly. Jako vždy za vyspělých kapitalistických vztahů dávají dělníci přednost dennímu nebo týdennímu nájmu, který jim dovoluje přesněji upravit mzdu podle poptávky po práci. „Ceny se stanoví pro okruh každého trhu (v okruhu asi 40 verst) s matematickou přesností, takže najímatelé nemohou tak snadno srazit mzdu, neboť mužik, který sem přijel, zůstane raději ležet na tržišti anebo pojedě dál, než by přistoupil na nižší mzdu“ (Šachovskoj, 104). Značné kolísání cen za práci samozřejmě způsobuje, že jsou nesčetněkrát porušovány smlouvy nejenom z jedné strany, jak obvykle tvrdí zaměstnavatelé, nýbrž z obou stran: „Dochází k tajným dohodám na obou stranách: dělníci se domlouvají, že budou žádat více, a zaměstnavatelé, že budou nabízet méně“ (ibid., 107).** Jak nezastřeně zde ve vztazích mezi třídami vládne

* Pan Šachovskoj poukazuje i na jinou formu spojení zemědělské a nezemědělské práce. Po Dněpru plují do níže položených měst tisíce vorů. Na každém voru bývá 15—20 dělníků (vorařů) — většinou Bělorusů a Velkorusů z Orelské gubernie. „Dostávají za celou plavbu doslova jen pár grošů,“ a spoléhají hlavně na to, že se jim podaří dát se najmout na žně a výmlat. Tyto naděje je nezklamou pouze v „dobrých“ letech.

** „O žních, je-li dobrá úroda, triumfuje dělník a nedá se tak lehce obломit. Nabídne se mu mzda, ale on nechce ani slyšet; vede svou: Když dáš, co žádám, půjdu. A to ne proto, že by bylo málo pracovních sil, ale proto, jak říkají dělníci, že „nadešel náš čas““ (Zpráva jistého volostního písaře, Šachovskoj, 125).

„Je-li úroda špatná a ceny za pracovní síly poklesly, zaměstnavatel-kulak toho využívá a propouští dělníka předčasně, takže dělník

„nemilosrdný boj o každou kopějku“, je vidět například z tohoto faktu: „Zkušení zaměstnavatelé dobře vědí,“ že dělníci „si dají říci“ jen tehdy, až snědí poslední kůrku chleba. „Jistý hospodář vyprávěl, že když přijel na trh, aby najal dělníky..., začal mezi nimi procházet a oťukávat hůlkou jejich rance (sic!): s dělníky, kteří měli chléb, ani nemluvil, odešel z trhu“ a čekal, až „budou na trhu prázdné rance“ (z týdeníku Selskij věstnik, 1890, č. 15, ibid., 107—108).

Jako v každém vyspělém kapitalismu, zjišťujeme i zde, že dělníka ničí hlavně malý kapitál. Velkého zaměstnavatele nutí prostá obchodní kalkulace*, aby se zřekl drobných forem nátlaku, které mu přinášejí málo užitku a z nichž mu v případě konfliktu hrozí velká ztráta. Proto například velcí zaměstnavatelé (kteří najímají 300 až 800 dělníků) se nesnaží propouštět dělníky po týdnu a sami stanoví mzdy podle poptávky po práci; někteří zavádějí dokonce systém příplatků ke mzdě, jestliže se v okolí mzdy zvýší; to dokazuje, že tyto příplatky se jim mnohonásobně vracejí v lepší práci a v tom, že nedochází ke konfliktům (ibid., 130—132; 104). Naproti tomu menší zaměstnavatel se neštítí ničeho. „Mužici z chutorů a němečtí kolonisté si dělníky ‚vybírají‘ a platí jim o 15—20 % více, ale množství práce, kterou tito hospodáři ‚vyždímají‘ z dělníků, je o padesát procent větší“ (ibid., 116). „Děvečky“ u takového hospodáře neznají, jak samy říkají, „ani dne, ani noci“. Když kolonisté najmou žence, nutí své syny, aby se v poslední řadě *střídali* (tj. aby dělníky popoháněli!), takže se střídající popoháněči třikrát za den pouštějí do práce se svěžími silami a popohánějí dělníky. „Proto lze podle udřeného vzhledu velmi snadno poznat dělníky, kteří pra-

ztratí nejpříznivější pracovní období buď hledáním práce v témže kraji, nebo dalším putováním,“ přiznává jeden statkář ve své zprávě (ibid., 132).

* Srov. B. Engels, Zur Wohnungsfrage. Vorwort (K bytové otázce, Předmluva. *Red.*)⁸⁹.

covali u německých kolonistů.“ „Mužici z chutorů a Němci vůbec nechtějí najímat dělníky, kteří dříve sloužili na statkářských velkostatech. ‚*Vy u nás nevydržíte,*‘ říkají jim přímo“ (ibid.)*.

Vznik strojového velkopřemyslu, který soustřeďuje masy dělníků, mění způsoby výroby a rozbíjí všechny tradiční, patriarchální roušky a pláštiky, které zastíraly vztahy mezi třídami, má vždycky za následek, že veřejnost začíná těmto vztahům věnovat pozornost, že se dělají pokusy zavést veřejnou kontrolu a regulovat výrobu. Tento jev, jehož zvlášť názorným výrazem se stala tovární inspekce, se začíná projevovat i v ruském kapitalistickém zemědělství, zejména tam, kde je zemědělství nejvyspělejší. O zdravotním stavu dělníků se v Chersonské gubernii mluvilo již roku 1875 na druhém guberniálním sjezdu lékařů chersonského zemstva a později znovu roku 1888; v roce 1889 byl sestaven program pro zkoumání situace dělníků. Zdravotnické šetření, provedené (zdaleka ne v plném rozsahu) v letech 1889—1890, poodhrnulo roušku zahalující pracovní podmínky v zapadlých vesnicích. Vyšlo například najevo, že dělníci nemají většinou žádné obytné místnosti; existují-li společné baráky, jsou obyčejně postaveny zcela proti zásadám hygieny, „žádnou zvláštní výjimkou“ nejsou ani *zemljanky*, v nichž žijí například ovčáci, kteří příliš trpí vlhkem, nedostatkem místa, zimou, tmou a nedýchatelem ovzduším. Strava dělníků je velmi často nedostatečná. Pracovní den trvá celkem 12¹/₂ až 15 hodin, tj. mnohem déle

* Podobné rysy jsou charakteristické pro kubánské „kozáky“: „Kozák se snaží stlačit cenu pracovní síly všemožným způsobem, a to buď sám, anebo prostřednictvím celé občiny“ (sic! Škoda, že nemáme podrobnější informace o této nejnovější funkci „občiny“!) — „zhoršováním stravy a práce dělníků, zadržováním osobních dokladů při výplatě, usneseními obce, jež pod pokutou jednotlivým hospodářům ukládají, aby nenajímali dělníky za vyšší mzdu, než je stanoveno, atd.“ (Běloborodov, Sezónní dělníci na Kubáni^[18], v časopise Severnyj věstnik, únor 1896, s. 5).

než obvyklý pracovní den ve velkopřumyslu (11—12 hodin). Pracovní přestávky za největšího vedra jsou jen „výjimkami“ a úžeh není vzácností. Práce u strojů přináší s sebou dělbu práce a zároveň plodí nemoci z povolání. U mlátiček jsou například zaměstnání „přidavači“ (vkládají snopy do bubnu, což je velmi nebezpečná a velmi těžká práce; z bubnu se valí do obličeje mnoho prachu z obilí) a „poda-vači“ (podávají snopy; práce je tak těžká, že se při ní střídají po jedné až dvou hodinách). Ženy odhrabují plevy, chlapci je odvázejí stranou a 3—5 dělníků rovná stoh. V celé gubernii pracuje u mlátiček jistě přes 200 000 dělníků (Těžjakov, 94)*. Závěr pana Těžjakova o zdravotních poměrech při zemědělských pracích zní: „Odvěký názor, že práce zemědělců je ‚nejpříjemnějším a nejužitečnějším zaměstnáním‘, je dnes, kdy v zemědělství vládne kapitalistický duch, málo přesvědčivý. Zavedením strojové práce do zemědělství se zdravotní podmínky zemědělské práce nezlepšily, naopak zhoršily. Strojová práce zavedla v zemědělství specializaci práce, dosud zde tak málo známou, a to se projevilo rozšířením nemocí z povolání a spoustou vážných úrazů mezi vesnickým obyvatelstvem“ (94).

Výsledkem zdravotnického šetření byl (po hladovém roce a choleře) pokus zřídit léčebná a stravovací střediska, v nichž by byli dělníci registrováni, kde by se organizoval zdravotnický dohled a kde by dostávali levné obědy. I když rozsah a výsledky této organizace byly minimální, i když byla tato organizace velmi nepevná**, zůstane velkým dějinným faktem, který objasňuje tendence kapitalismu

* Všimněme si ostatně, že tento úkon — mlácení — nejčastěji vykonávají svobodní námezdní dělníci. Z toho proto můžeme usoudit, jak velký musí být počet mlaticů v celém Rusku!

** Ze šesti újezdních zemstevních shromáždění v Chersonské gubernii, o jejichž názorech na organizaci zdravotnického dohledu nad pracovními podmínkami dělníků referuje pan Těžjakov, se vyslovily čtyři proti tomuto systému. Místní statkáři obviňovali guberniální zemstevní správu, „že udělá z dělníků jen lenochy“ atd.

v zemědělství. Na základě údajů shromážděných lékaři bylo guberniálnímu sjezdu lékařů Chersonské gubernie navrženo, aby uznal důležitost léčebných a stravovacích středisek a nutnost zlepšit jejich hygienické podmínky, rozšířit jejich činnost tak, aby nabyly rázu burz práce, které by informovaly o mzdách a o jejich výkyvech, rozšířit zdravotnický dohled na všechna větší či menší hospodářství se značným počtem pracovních sil — „tak jako v průmyslových závodech“ (s. 155), vydat závazné předpisy o používání zemědělských strojů a o evidenci úrazů, rozvířit otázku práva dělníků na sociální zaopatření a na zlepšení a zlevnění parní dopravy. Pátý sjezd ruských lékařů se usnesl, že upozorní příslušná zemstva na činnost Chersonského zemstva při organizování lékařského a zdravotnického dohledu.

V závěru se ještě jednou vrátíme k narodnickým ekonomům. Přesvědčili jsme se už, že odpracovávání idealizují a nechtějí přiznat pokrokovost kapitalismu ve srovnání s odpracováváním. Nyní musíme dodat, že se stavějí záporně i k „odcházení“ dělníků za prací a že jsou pro *místní* „výdělky“. Pan N.-on vyslovuje například tento běžný narodnický názor takto: „Rolníci... odcházejí hledat práci... Ptáme se, nakolik je to hospodářsky výhodné. Nikoli osobně pro každého jednotlivého rolníka, nýbrž nakolik je to výhodné pro všechno rolnictvo jako celek, nakolik je to výhodné z hlediska státního hospodářství?... Chceme poukázat, jak je hospodářsky nevýhodné každoročně putovat za prací bůhvíkam na celé léto, když je snad dost práce na dosah ruky...“ (23—24).

Navzdory narodnické teorii tvrdíme, že „putování“ za prací přináší „ryze hospodářské“ výhody nejenom dělníkům samým, ale že musí být všeobecně uznáno za pokrokový jev; že veřejnost by neměla věnovat pozornost tomu, aby bylo odcházení za prací nahrazeno „prací na dosah

ruky“, nýbrž tomu, aby se odstranily všechny překážky při odcházení za prací, aby bylo toto odcházení všestranně ulehčeno, aby byly zlevněny a zlepšeny všechny podmínky pohybu dělníků atd. Pro naše tvrzení máme tyto důvody:

1. „Putování za prací“ přináší dělníkům „ryze hospodářskou“ výhodu, protože přicházejí do míst, kde se platí vyšší mzda, do míst, kde je jejich postavení jako zaměstnanců výhodnější. I když je to velmi prostý důvod, lidé, kteří rádi zaujímají vyšší, jakési „státně hospodářské“ stanovisko, na tento důvod často zapomínají.

2. „Putování za prací“ narušuje zotročující formy najímání a odpracovávání.

Vzpomeňme si například, že dříve, kdy odcházení za prací nebylo tak časté, statkáři (i jiní podnikatelé) na jihu rádi tímto způsobem najímali na práci: rozesílali své šafáře do severních gubernií a najímali (prostřednictvím vesnických úřadů) daňové dlužníky za podmínek pro ně svrchovaně nevýhodných*. Najímající tedy mohli využívat volné konkurence, ale najímání ne. Uvedli jsme už příklady, že rolník je ochoten utéci dokonce i do dolů, aby se zbavil odpracovávání a poroby.

Není proto divu, že v názoru na „putování za prací“ jsou naši zemědělstí odborníci zajedno s narodniky. Všimněme si například pana S. Korolenka. Ve své knize uvedl celou řadu stížností statkářů proti „odcházení“ dělníků za prací a spoustu vlastních „argumentů“ proti „odcházení za prací“: „hýření“, „nevázanost“, „opilství“, „nesvědomitost“, „snaha opustit rodinu, aby se zbavili rodiny a dozoru rodičů“, „touha po zábavě a veselejším životě“ atd. A ještě tu máme zvlášť zajímavý argument: „Konečně dávali k dobru přísloví, že čím déle leží kámen na jednom místě, tím víc obrůstá mechem“, a tak i usedlý člověk se

* Šachovskoj, 1. c., 98n. Autor uvádí dokonce taxu „odměn“ pro písaře a obecní starosty za výhodné najímání rolníků. Těžjakov, 1. c., 65. — Trirogov, Občina a daně^[497]; článek Zotročující poměry v národním hospodářství.

nutně obklopuje majetkem a lpí na něm“ (1. c., s. 84). Přísluví skutečně velmi dobře vystihuje, jak na člověka působí jeho připoutání k jednomu místu. Pan S. Korolenko je obzvláště nespokojen s tím, o čem jsme se už zmínili, že totiž z některých gubernií odchází „přlíš“ mnoho dělníků a jejich nedostatek je pak nahrazován přlívem dělníků z jiných gubernií. Když pan S. Korolenko konstatuje tento fakt například o Voroněžské gubernii, poukazuje také na jednu z příčin tohoto jevu, a to na velké množství rolníků s darovaným přídělem. „Rolníci, kteří jsou v poměrně horší hmotné situaci a nebojí se o svůj přlíš nepatrný majetek, zřejmě velmi často neplní převzaté závazky a vůbec daleko lehkomyšlněji odcházejí do jiných gubernií, dokonce i tehdy, jestliže by mohli najít dost výdělků doma.“ „Takoví rolníci, kteří jsou málo připoutáni (sic!) k svému nepostačujícímu přídělu a někdy nemají dokonce ani inventář, snáze opouštějí svůj domov a jdou hledat štěstí daleko od rodné obce, nedbajíce o místní výdělky a někdy ani o převzaté závazky, protože si na nich nikdo nic nevezme“ (ibid.).

„Málo připoutání!“ To je to pravé slovo.

Měli by se nad tím zamyslet ti, kdo řeční o nevýhodách „putování za prací“ a o přednostech „práce na dosah ruky“!*

* Uvedeme ještě jeden příklad škodlivého vlivu narodnických předsudků. Pan Těžjakov, jehož výtečnou práci jsme často citovali, se zmiňuje o tom, že z Chersonské gubernie odchází mnoho místních dělníků do Tavridské gubernie, ačkoli se v Chersonské gubernii velmi často dělníků nedostává. Nazývá to „více než podivným jevem“. „Trpí tím i hospodáři, i dělníci, kteří opouštějí práci ve svém domově a riskují, že ji v Tavridě nenajdou“ (33). Nám se naopak zdá, že více než podivný je výrok pana Těžjakova. Cožpak dělníci nechápou, co je pro ně výhodné, a nemají právo si hledat nejvýhodnější podmínky pro námezdní práci? (V Tavridské gubernii je mzda zemědělských dělníků vyšší než v Chersonské.) Máme se snad domnívat, že mužik je *povinen* žít a pracovat tam, kam přísluší a kde je „zabezpečen přídělem“?

3. „Putování za prací“ znamená, že se obyvatelstvo přesunuje z místa na místo. Putování za prací je jedním z nejvýznamnějších činitelů, který brání rolníkům „obrůstat mechem“, jehož na ně dějiny nanesly víc než dost. Nebude-li se obyvatelstvo moci stěhovat, nebude se ani vyvíjet; bylo by naivní si myslet, že nějaká vesnická škola může dát lidem to, co sami získají, seznámí-li se s různými poměry a vztahy na jihu i na severu, v zemědělství i v průmyslu, ve velkém městě i v zapadlé vesničce.

R Ů S T

TRŽNÍHO ZEMĚDĚLSTVÍ

Nyní, když jsme se seznámili s vnitřní ekonomickou strukturou rolnického a statkářského hospodářství, měli bychom přejít ke změnám v zemědělské výrobě: odrážejí tyto změny růst kapitalismu a vnitřního trhu?

I. CELKOVÉ ÚDAJE O ZEMĚDĚLSKÉ VÝROBĚ A JEDNOTLIVÝCH ODVĚTVÍCH TRŽNÍHO ZEMĚDĚLSTVÍ V POREFORMNÍM RUSKU

Především si všimneme celkových statistických údajů o výrobě obilí v evropském Rusku. Údaje za jednotlivá období nebo za jednotlivé roky nejsou vůbec použitelné pro značné výkyvy ve sklizních.* Bude třeba přihlídnout k různým obdobím a k údajům za několik let. Máme k dispozici tyto údaje: Z šedesátých let údaje za léta 1864—1866 (Vojenský statistický sborník, IV, Petrohrad 1871^[49], údaje ze zpráv gubernátorů). Ze sedmdesátých let údaje odboru pro zemědělství za celé desetiletí (Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku, sv. I, Petrohrad 1883^[132]). Konečně z osmdesátých let údaje za pět let, 1883—1887 (Statistika Ruské říše, IV^[407]); toto pětiletí může repre-

* Už jen z tohoto důvodu je zcela nesprávná metoda pana N. -ona, který vyvozuje velmi odvážné závěry z údajů za 8 let jednoho desetiletí (1871—1878)!

zentovat celá osmdesátá léta, poněvadž průměrná sklizeň za 10 let, tj. 1880—1889, je dokonce o něco vyšší než za pětiletí 1883—1887 (viz Ruské zemědělství a lesnictví, publikace pro výstavu v Chicagu, s. 132 a 142^[381]). Pro posouzení vývoje v devadesátých letech bereme dále údaje za desetiletí 1885—1894 (Výrobní síly, I, 4^[310]). Konečně údaje za rok 1905 (Ruská ročenka, 1906^[113]) jsou zcela použitelné k posouzení výroby obilí v současné době. Sklizeň v roce 1905 byla jen o málo nižší než průměr v pětiletí 1900—1904.

Porovnejme všechny tyto údaje.*

50 gubernií evropského Ruska⁹⁰

Období	Obyvatelstvo v miliónech	V miliónech čtvrtí						
		Osev všeho obilí plus brambor	Čisté výnosy	Sadba	Čisté výnosy brambor	Čisté výnosy na 1 obyvatele v čtvrtích obilí	brambor	celkem
1864—1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870—1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883—1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885—1894 (1900—1904)	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
až 1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Z tabulky je patrné, že do devadesátých let se poreformní období vyznačuje nesporným růstem výroby, a to jak obilí, tak i brambor. Zvyšuje se produktivita zemědělské práce: za prvé čisté výnosy vzrůstají rychleji než osevní plochy (až na některé dílčí výjimky); za druhé je třeba uvážit, že v uvedené době podíl obyvatelstva zaměstnaného v zemědělské výrobě trvale klesal, protože obyvatelstvo

* Pro období 1883—1887 jsme použili údaje o obyvatelstvu z roku 1885; počítá se s přírůstkem 1,2 %. Rozdíl mezi údaji ze zpráv gubernátorů a údaji odboru pro zemědělství je jak známo nepatrný. Údaje za rok 1905 jsou vypočítány převodem pudů na čtvrti.

přecházelo ze zemědělství do obchodu a průmyslu a také rolníci se stěhovali za hranice evropského Ruska.* Zvláště pozoruhodná je skutečnost, že se vzrůstá právě *tržní* zemědělství: zvětšuje se množství sklízeného obilí (po odečtení osiva) připadající na jednoho obyvatele a mezi obyvatelstvem se stále víc a více rozvíjí společenská dělba práce; zvětšuje se počet obyvatelstva, které se zabývá obchodem nebo pracuje v průmyslu; zemědělské obyvatelstvo se štěpí na vesnické podnikatele a vesnický proletariát; samo zemědělství se neustále specializuje, takže množství tržního obilí se zvyšuje nesrovnatelně rychleji než množství veškerého obilí produkovaného v zemi. Kapitalistický ráz tohoto procesu názorně ilustruje stále větší podíl brambor v celkovém objemu zemědělské výroby.** Rozšíření plochy pro pěstování brambor znamená na jedné straně zdokonalení zemědělské techniky (zavedení sadby okopanin) a další rozvoj technického zpracování zemědělské produkce (lihovarnictví a výroba bramborového škrobu). Na druhé straně znamená z hlediska třídy vesnických podnikatelů vytváření relativní nadhodnoty (snižování nákladů na pracovní síly

* Pan N. -on se dokonale mýlí, jestliže tvrdí, že „není důvodu předpokládat, že se jejich počet zmenšuje“ (počet osob zabývajících se zemědělskou výrobou), „právě naopak“ (Studie, 33, pozn.[97]). Viz kapitulu VIII, podkapitolu II.

** Čisté výnosy brambor na jednoho obyvatele se v letech 1864 až 1866 a 1870—1879 zvětšily ve všech krajích evropského Ruska bez výjimky. Od roku 1870—1879 do roku 1883—1887 se zvýšily výnosy brambor v sedmi krajích z jedenácti (a to v pobaltském, západním, průmyslovém, severozápadním, severním, jižním, stepním, dolnovolžským a zavolžským).

Srov. Zemědělské statistické údaje podle materiálu získaného od hospodářů, sešit VII, Petrohrad 1897^[865] (publikace ministerstva zemědělství)⁹¹. Roku 1871 bylo v padesáti guberniích evropského Ruska osázeno bramborami 790 000 děsjatin, roku 1881 — 1 375 000 děsjatin, roku 1895 — 2 154 000 děsjatin, tj. za 15 let se rozšířily plochy osázené bramborami o 55 %. Vezmeme-li výnosy brambor v roce 1841 za 100, dostaneme pro pozdější období tato čísla: 1861 — 120; 1871 — 162; 1881 — 297; 1895 — 530.

a zhoršování výživy lidu). Údaje za desetiletí 1885—1894 dále ukazují, že krize v letech 1891—1892 nesmírně urychlila vyvlastňování rolnictva a značně snížila produkci obilí a výnosy všech obilovin. Proces vytlačování obilí bramborami však pokračoval tak energicky, že se produkce brambor na jednoho obyvatele zvětšila, přestože úroda byla menší. Konečně poslední pětiletí (1900—1904) rovněž ukazuje, že zemědělská výroba roste, že se zvyšuje produktivita zemědělské práce a zhoršuje postavení dělnické třídy (zvyšuje se význam brambor).

Jak jsme se už zmínili, projevuje se růst tržního zemědělství ve specializaci zemědělství. Celkové a souhrnné údaje o produkci různých druhů obilí mohou tento proces jenom velmi všeobecně naznačit (a ani to ne vždy), protože se při něm stírají specifické zvláštnosti různých oblastí. V odlišování různých zemědělských oblastí tkví totiž právě jeden z nejcharakterističtějších rysů poreformního zemědělství v Rusku. Tak již citovaný Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku (sv. I, Petrohrad 1883) uvádí tyto zemědělské oblasti: lnářská oblast, „oblast s převládajícím chovem dobytka“, zejména pak se „značně rozvinutým chovem dojnic“, oblast převážně obilnářská, zejména oblast s trojhonným osevním postupem a oblast se zlepšenou úhorovou neboli víceletou trávoplní soustavou (část stepního pásma, pro kterou je „charakteristická produkce nejhodnotnějších, tj. jakostních druhů obilí, určených především pro dodávky do zahraničí“), řepářská oblast a oblast pěstování lihovarských brambor. „Uvedené hospodářské oblasti vznikly na území evropského Ruska poměrně nedávno a rok od roku se stále více specializují a vzájemně od sebe odlišují“ (1. c., s. 15)*. Nyní je tedy naším úkolem,

* Viz také Ruské zemědělství a lesnictví, s. 84—88; je tu připojena ještě oblast pěstování tabáku. Na mapách sestavených pány D. Semjonovem a A. Fortunatovem jsou vyznačeny oblasti podle převládajících zemědělských plodin, např. oblast žitno-ovesno-lnářská — Pskovská

abychom prostudovali tento proces specializace zemědělství; musíme prozkoumat, je-li patrný růst tržního zemědělství v jeho nejružnějších odvětvích, vytváří-li se přitom kapitalistické zemědělství a vyznačuje-li se kapitalismus v zemědělství těmi vlastnostmi, na které jsme upozornili při rozboru celkových údajů o rolnickém a statkářském hospodářství. Pro náš úkol samozřejmě postačí charakterizovat jen nejdůležitější oblasti tržního zemědělství.

Než však přejdeme k údajům o jednotlivých oblastech, poznamenejme: Narodniční ekonomové, jak jsme viděli, se všemožně snaží pominout skutečnost, že poreformní období se vyznačuje růstem *tržního* zemědělství. Přitom pochopitelně ignorují také okolnost, že pokles cen obilí nutně vyvolává specializaci zemědělství a vtahuje zemědělské výrobky do procesu směny. Uvedeme příklad. Všichni autoři známé knihy *Vliv sklizní a cen obilí*^[42] vycházejí z předpokladu, že pro *naturální* hospodářství je cena obilí bezvýznamná, a tuto „pravdu“ nesčetněkrát opakují. Jeden z nich, pan Kablukov^[138], si však povšiml, že vzhledem k *celkové situaci zbožího hospodářství* je tento předpoklad vlastně nesprávný. „Je ovšem možné,“ píše, „že obilí dodávané na trh je vyrobeno s menšími výrobními náklady než obilí vypěstované ve vlastním hospodářství, a proto i spotřební hospodářství by patrně mělo přejít od pěstování obilí k pěstování jiných plodin“ (nebo k jiným zaměstnáním — dodejme my), „a tedy i pro ně má význam tržní cena obilí, jestliže se nekryje s *jeho* výrobními náklady“ (I, 98, pozn., podtrženo autorem). „Na to se však nemůžeme ohlížet,“ konstatuje Kablukov. Pročpak? Zřejmě z těchto důvodů: 1. Protože přechod k pěstování jiných plodin je možný „pouze za určitých podmínek“. Touto bezobsažnou banalitou (Všechno na světě je možné pouze za určitých podmínek!) pan Kablukov zcela klidně pomíjí

a Jaroslavská gubernie; oblast žitno-ovesno-bramborářská — Grodenská a Moskevská gubernie atd.

skutečnost, že poreformní období vytvářelo a vytváří v Rusku právě takové podmínky, jež vyvolávají specializaci zemědělství a odchod obyvatelstva ze zemědělství... 2. Protože „v našich klimatických podmínkách není možné najít produkt, který by byl z hlediska výživy stejně významný jako obilí“. Velmi originální argument, který neznamena nic jiného než snahu vyhnout se problému. Co s tím má společného význam jiných produktů pro výživu, když jde o prodej těchto jiných produktů a o koupi levného obilí?... 3. Protože „obilnářská hospodářství spotřebního typu mají vždy racionální základ vlastní existence“. Jinými slovy: Protože pan Kablukov „a spol.“ považují naturální hospodářství za „racionální“. Jak vidíte, je to argument nezvratný...

II. OBLAST TRŽNÍHO OBILNÁŘSTVÍ

Tato oblast zahrnuje jižní a východní okrajová území evropského Ruska, stepní gubernie Novoruska a Závollží. Zemědělství je zde extenzivní a vyznačuje se rozsáhlou výrobou obilí na prodej. Vezmeme-li osm gubernií — Chersonskou, Besarabskou, Tavridskou, Donskou, Jekatěrinoslavskou, Saratovskou, Samarskou a Orenburskou — zjistíme, že v letech 1883—1887 v nich připadalo na 13 877 000 obyvatel 41,3 miliónu čtvrtí čistých výnosů obilí (kromě ovsa), tj. více než čtvrtina veškerých čistých výnosů v 50 guberniích evropského Ruska. V této oblasti se nejvíce seje pšenice jako hlavní vývozní obilí*. Zemědělství se tu rozvíjí nejrychleji (ve srovnání s ostatními oblastmi Ruska); tyto gubernie zatlačují do pozadí gubernie středoruského černozemního pásma, které byly dříve na prvním místě.

* Kromě Saratovské gubernie se 14,3 % plochy oseté pšenicí je v ostatních uvedených guberniích oseto pšenicí 37,6 % — 57,8 % plochy.

Oblasti gubernií	Čisté výnosy obilí na 1 obyvatele v letech*		
	1864—1866	1870—1879	1883—1887
Jižní stepní	2,09	2,14	3,42
Dolnovolžské a zavolžské	2,12	2,96	3,35
Středoruské černozemní	3,32	3,88	3,28

* Prameny uvádíme výše. Oblasti gubernií jsme přejali z Historicko-statistického přehledu. „Dolnovolžská a zavolžská“ oblast nebyla vytvořena příliš šťastně, neboť ke stepním guberniím s obrovskou produkcí obilí je připojena Astrachaňská (kde je nedostatek obilí pro vlastní spotřebu) a Kazaňská se Simbirskou, které spíše patří do středoruského černozemního pásma.

Hlavní centrum výroby obilí se *přesouvá*: v šedesátých a sedmdesátých letech byly středoruské černozemní gubernie na prvním místě, ale v osmdesátých letech postoupily své prvenství stepním a dolnovolžským guberniím; produkce obilí v nich začala *klesat*.

Tento zajímavý fakt o obrovském vzrůstu zemědělské výroby ve zmíněné oblasti se vysvětluje tím, že stepní okrajová území byla v poreformním období *kolonií* středního, dávno osídleného evropského Ruska. Dostatek volné půdy sem vábil mohutný proud přistěhovalců, kteří rychle rozšiřovali osevní plochu*. Značné rozšíření *tržních* osevních ploch bylo umožněno jedině úzkým ekonomickým spojením těchto kolonií jednak se středním Ruskem a jednak s evropskými zeměmi dovážejícími obilí. Rozvoj průmyslu

* Viz pan V. Michajlovskij (Novoje slovo, 1897, červen) o obrovském přírůstku obyvatelstva v okrajových územích a přistěhovalectví statisíců rolníků z vnitrozemských gubernií v letech 1885—1897. O rozšíření osevní plochy viz citovaný spis V. Postnikova^[201], zemstevní statistické sborníky o Samarské gubernii^[202] a Přesídlování rolníků z Rjazaňské gubernie^[203] V. Grigorjeva. O Ufské gubernii viz Remezovovy Črty ze života divokého Baškirska^[204], živé vylíčení toho, jak „kolonizátoři“ káceli lesy na stavbu lodí a přeměňovali pole „zbavená“ „divokých“ Baškirů v „továrny na pšenici“. Je to takový exemplární případ koloniální politiky, který snese srovnání s jakýmikoli udatnými činy Němců někde v Africe.

ve středoruských oblastech a rozvoj tržního zemědělství v okrajových územích jsou nerozlučně spjaty a vytvářejí společný trh. Průmyslové gubernie dostávaly z jihu obilí, dodávaly tam výrobky svých továren a zásobovaly osady kolonistů pracovními silami, řemeslníky (viz V. kapitolu, podkapitolu III, o přesídlování drobných průmyslových výrobců do okrajových území*) a výrobními prostředky (dřevo, stavební materiál, nástroje aj.). Jedině zásluhou této společenské dělby práce se mohli osídlenci ve stepních krajích zabývat výlučně zemědělstvím a prodávat velké množství obilí na vnitřních a zvláště na zahraničních trzích. Jedině úzkým spojením s vnitřním a zahraničním trhem mohl tak rychle pokračovat hospodářský rozvoj těchto krajů; a byl to právě kapitalistický rozvoj, protože zároveň s růstem tržního zemědělství stejně rychle postupoval odliv obyvatelstva do průmyslu, rostla města a vytvářela se nová střediska velkopřemyslu (viz dále, VII. a VIII. kapitola)**.

O tom, zda je v této oblasti růst tržního zemědělství provázen jeho technickým pokrokem a utvářením kapitalistických vztahů, jsme již mluvili. V druhé kapitole jsme viděli, jak velké osevňovací plochy mají v těchto krajích rolníci a jak výrazně se zde projevují kapitalistické vztahy i uvnitř obcí. V předcházející kapitole jsme zjistili, že se v této oblasti zvláště rychle rozmohlo používání strojů, že kapitalistické farmy v okrajových územích přitahují statisíce a milióny námezdních dělníků, přičemž se rozvíjejí v země-

* Viz tento svazek, s. 352. *Red.*

** Srov. *Marx*, *Das Kapital*, III, 2, 289; jedním ze základních znaků kapitalistické kolonie je dostatek volné půdy snadno dostupné přistěhovalcům (ruský překlad tohoto místa, s. 623, je zcela nesprávný)⁹². Viz též III, 2, 210, ruský překlad, s. 553. Obrovský nadbytek obilí v zemědělských koloniích se vysvětluje tím, že se všechno jejich obyvatelstvo zabývá zpočátku „skoro výhradně zemědělstvím a zejména jeho masovými výrobky“, které se směňují za průmyslové výrobky. „Moderní kolonie dostávají ze světového trhu hotové ty výrobky, které by si za jiných okolností musely zhotovovat samy“⁹³.

dělství dříve nevídaná velká hospodářství s rozsáhlou kooperací námezdních dělníků atd. Na dokreslení tohoto obrazu nemáme už skoro co dodat.

Ve stepních okrajových územích se statkářská hospodářství vyznačují mnohdy nejen obrovskou rozlohou, ale i tím, že hospodaří ve velkém. Výše jsme poukazovali na osevní plochy o 8—10—15 tisících děšjatin v Samarské gubernii. V Tavridské gubernii má Falz-Fein 200 000 děšjatin, Mordvinov 80 000 děšjatin, dva statkáři mají po 60 000 děšjatinách „a mnoho statkářů má 10 000 až 25 000 děšjatin“ (Šachovskoj, 42^[476]). Představu o velikosti hospodářství můžeme získat z toho, že například u Falz-Feina pracovalo v roce 1893 při senoseči 1100 strojů (z toho 1000 strojů vlastnili rolníci). V Chersonské gubernii byly v roce 1893 3,3 miliónu děšjatin osevní plochy, z toho 1,3 miliónu děšjatin statkářské; v pěti újezdech této gubernie (bez oděského) bylo 1237 středně velkých hospodářství (250 až 1000 děšjatin půdy), 405 velkých (1000—2500 děšjatin) a 226 hospodářství, z nichž každé mělo přes 2500 děšjatin. Podle údajů získaných roku 1890 o 526 hospodářstvích měla tato hospodářství 35 514 dělníků, tj. na jedno hospodářství připadlo průměrně 67 dělníků, z nichž 16 až 30 pracovalo celoročně. V roce 1893 bylo ve 100 větších i menších hospodářstvích v jelizavetgradském újezdu 11 197 dělníků (průměrně 112 na jedno hospodářství!), z nich pak 17,4 % celoročních, 39,5 % sezónních a 43,1 % nádeníků*. Uvádíme údaje o rozdělení osevní plochy mezi *veškerá* hospodářství v újezdu, statkářská i rolnická**. [Tabulka na s. 270. *Red.*]

Něco přes 3 % hospodářů (a počítáme-li pouze osévající, pak 4 %) vlastní tedy více než třetinu veškeré osevní plochy,

* Těžjakov, 1. c.^[427].

** Podklady pro odhad pozemků v Chersonské gubernii, sv. II, Cherson 1886^[222]. Počet děšjatin osevní plochy v každé skupině byl stanoven násobením průměrné výměry osevní plochy počtem hospodářství. Počet skupin je snížen.

k jejímuž obdělávání a sklizení je zapotřebí velkého množství sezónních dělníků a nádeníků.

		Jeich přibližná osevní plocha v tisících děsjatin
Hospodářství neobdělávající půdu	15 228	—
Hospodářství osévající		
méně než 5 děsjatin	26 963	74,6
5—10 ”	19 194	144
10—25 ”	10 234	157
25—100 ”	2 005	91
100—1000 ”	372	110
nad 1000 ”	10	14
	2387	215
<i>Celkem v újezdu</i>	74 006	590,6

Konečně uvádíme údaje o novouzenském újezdu v Samarské gubernii. Ve II. kapitole jsme si všimli pouze ruských rolníků hospodařících v občině; nyní k nim připočítáváme i Němce a „obyvatele chutorů“ (rolníky hospodařící na zvláštních pozemcích). Údaje o statkářských hospodářstvích nemáme bohužel k dispozici*. [Viz tabulku na s. 271. *Red.*]

Tyto údaje zřejmě nepotřebují žádný komentář. Měli jsme už příležitost poznamenat, že popisovaná oblast je v Rusku nejtypičtější oblastí kapitalismu v zemědělství — nejtypičtější ovšem nikoli v zemědělském, nýbrž v sociálně ekonomickém smyslu. Tyto kolonie, jež se rozvíjejí co nej-svobodněji, nám ukazují, jaké vztahy by se bývaly mohly a musely vyvinout i v ostatním Rusku, kdyby velké množství pozůstatků předreformního způsobu života nebylo brzdilo kapitalismus. Formy kapitalismu v zemědělství, jak uvidíme dále, jsou velmi rozmanité.

* Sborník o novouzenském újezdu^[362]. Uvádí se všechna zpachtovaná půda: státní, statkářská a přidělová. Následuje výčet zdokonaleného náradí ruských obyvatel chutorů: 609 železných pluhů, 16 parních mlátiček, 89 žentourových mlátiček, 110 sekaček, 64 pohrabovačů tažených koňmi, 61 fukarů a 64 žacích strojů. Mezi námezdní dělníky nebyli zařazeni nádeníci.

Na 1 usedlost připadá průměrně

	Půda		Půda		Zdokonalené zemědělské nářadí		Námezdní dělníci		Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů		Oscvní plocha		Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů		Zdokonalené zemědělské nářadí		Námezdní dělníci		Půda		Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů	
	Usedlosti	koupená	děšjatin	zpachtovaná	Oscvní plocha	Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů	Zdokonalené zemědělské nářadí	Námezdní dělníci	koupená	děšjatin	Oscvní plocha	Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů	Zdokonalené zemědělské nářadí	Námezdní dělníci	koupená	děšjatin	Oscvní plocha	Dobytč (celkem, převedeno na hovězí) kusů				

Novouzenský újezd
Samaraké gubernie

Celkem v újezdu 51 348 130 422 751 873 816 133 343 260 13 778 8 278 2,5 14,6 15,9 6,7

Hospodářství
s 10 a více kusy
tažného dobytka

3 958 117 621 580 158 327 527 151 744 10 598 6 055 29 146 82 38

Z toho ruští obyvatelé
chutorů s 20 a více
kusy tažného dobytka

218 57 083 253 669 59 137 39 520 1 013 1 379 261 1163 271 181

III. OBLÁST TRŽNÍHO DOBYTKÁŘSTVÍ. CELKOVÉ ÚDAJE O ROZVOJI MLÉČNÉHO HOSPODÁŘSTVÍ

Přecházíme nyní k další velmi důležité oblasti zemědělského kapitalismu v Rusku, a to k oblasti, ve které mají hlavní význam nikoli obiloviny, nýbrž produkce živočišné výroby. Tato oblast zahrnuje kromě pobaltských a západních gubernií gubernie severní, průmyslové a části některých středoruských gubernií (Rjazaňské, Orelské, Tulské, Nižněnovgorodské). Dobytek se zde chová pro mléčné výrobky a celý ráz zemědělství se přizpůsobuje tomu, aby se získalo co největší množství velmi hodnotných tržních výrobků tohoto druhu*. „Před našimi zraky se zřejmě uskutečňuje přechod od chovu dobytka pro hnojení chlévskou mrvou k chovu dojnic; nejočividnější je zvláště v posledním desetiletí“ (spis citovaný v předcházející poznámce, *ibid.*). Charakterizovat po této stránce různé oblasti Ruska statisticky je velmi těžké, neboť tady není důležitý absolutní počet hovězího dobytka, ale počet a jakost dojnic. Vezme-li počet veškerého dobytka připadajícího na 100 obyvatel, zjistíme, že v Rusku je nejvíce dobytka v stepních okrajových územích a nejméně v nečernozemním pásmu (Ze-

* V ostatních oblastech Ruska má chov dobytka jiný význam. Například na nejzazším jihu a na jihovýchodě se ustálila vysoce extenzivní forma chovu dobytka, totiž pastevní chov jatečného dobytka. Severněji se hovězího dobytka používá jako pracovní síly. Konečně ve středoruském černozemním pásmu se stává „strojem na výrobu chlévské mrvy“. *V. Kovaleuskij a I. Levitskij*, Statistický nástin mléčného hospodářství v severním a středním pásmu evropského Ruska^[166] (Petrohrad 1879). Autoři tohoto spisu, stejně jako většina zemědělských odborníků, projevují malý zájem o společenskou a hospodářskou stránku věci a nechápou ji. Je například naprosto chybné vyvozovat ze zvýšení výnosnosti hospodářství bezprostřední závěr, že se tím zajistí „hmotné zabezpečení a výživa lidu“ (s. 2).

mědělství a lesnictví, 274); zjistíme, že toto množství postupem doby *klesá* (Výrobní síly, III, 6. Srov. Historickostatistický přehled, I). Pozorujeme zde tedy totéž, nač už upozornil Roscher, že totiž množství dobytka připadající na jednoho obyvatele dosahuje maxima v oblastech „extenzivního dobytkářství“ (*W. Roscher, Nationalökonomik des Ackerbaues. 7-te Aufl. Stuttgart. 1873, S. 563—564*). Nás však zajímá intenzivní dobytkářství a hlavně chov dojnic. Proto se musíme omezit na *přibližný* propočít autorů citovaného Nástinu bez nároku na přesné zachycení jevu; tento propočít názorně ukazuje poměr mezi jednotlivými oblastmi Ruska, pokud jde o stupeň rozvoje mléčného hospodářství. Uvádíme tento propočít in extenso* a doplníme jej některými vypočtenými průměry a údaji o výrobě sýrů v roce 1890 podle údajů statistiky továren a závodů. [Tabulka na s. 274. *Red.*]

Tato tabulka názorně ilustruje (i když na velmi zastaralých údajích), jak vznikají speciální oblasti mléčného hospodářství, jak se v nich rozvíjí tržní zemědělství (prodej mléka a jeho technické zpracování) a zvyšuje užitek dojnic.

Abychom mohli posoudit, jak se mléčné hospodářství během času rozvíjelo, můžeme použít jedině údajů o výrobě másla a sýrů. Tato výroba vzniká v Rusku koncem 18. století (roku 1795); statkářské sýrařství, které se začalo rozvíjet v 19. století, prodělalo vážnou krizi v šedesátých letech, kdy začali sýry vyrábět rolníci a obchodníci.

V 50 guberniích evropského Ruska bylo sýráren** :

Roku 1866	72 s 226	dělníky a s výrobou v hodnotě	119 000	rublů
Roku 1879	108 s 289	„ „ „ „ „ „	225 000	„
Roku 1890	265 s 865	„ „ „ „ „ „	1 350 000	„

* — vcelku. *Red.*

** Údaje Vojenského statistického sborníku a Ukazatele pana Orlova^[244] (1. a 3. vyd.). O těchto pramenech viz VII. kapitolu (tento svazek, s. 479—483. *Red.*). Poznáváme jenom, že uvedená čísla *zkreslují* skutečné tempo rozvoje, neboť pojmu „závod“ se v roce 1879 používalo v užším smyslu než v roce 1866 a v roce 1890 v ještě užším

Skupiny gubernií	Obyvatelstvo v tisících (1873)	Dojnice v tisících	Množství		Na 100 obyvatel připadá			Výroba sýrů, tvářohu a masa v roce 1879 podle přibližného propočtu v hodnotě (tisíce rublů)	Výroba sýrů v roce 1890	
			mléka v tisících věder	másla v tisících pudů	Průměrná dojivost 1 krávy věder	dojnic	mléka věder			másla pudů
I. Pobaltské a západní (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	?	469
II. Severní (10)	12 227	1 407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Průmyslové (nečernozemní) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Středoruské (černozemní) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Jižní černozemní, jihozápadní, jižní a východní stepní (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Celkem v 50 guberniích evropského Ruska	65 650	5 078	139 900	1 219	27	7,7	213	1,8	4701,4	1 350

Za 25 let se tak výroba více než zdesateronásobila; podle těchto údajů můžeme posoudit jenom dynamiku jevu, neboť jsou mimořádně neúplné. Uvedeme některé podrobnější údaje. Ve Vologedské gubernii se mléčné hospodářství začalo zlepšovat vlastně až roku 1872, kdy byla uvedena do provozu jaroslavskovologedská železnice; od té doby se „hospodáři začali starat o zlepšení svých stád, sít trávy, opatřovat si zdokonalené nářadí... snažili se postavit mléčné hospodářství na ryze obchodní základnu“ (Statistický nástin, 20). V Jaroslavské gubernii „připravily půdu“ takzvané „družstevní sýrárny“ ze sedmdesátých let a „sýrařství se nadále rozvíjí jako soukromé podnikání, i když si ponechává ještě označení „družstevní““ (25); „družstevní“ sýrárny figurují — dodáváme my — v Ukazateli továren a závodů jako závody s námezdními dělníky. Místo 295 000 rublů odhadují autoři Statistického nástinu výrobu sýrů a másla podle *oficiálních* údajů na 412 000 rublů (vypočteno podle číselných údajů roztroušených po knize), ale když toto číslo opravíme, dostaneme pro výrobu másla a sýrů 1 600 000 rublů, a přidáme-li přepuštěné máslo a tvaroh — 4 701 400 rublů, a to nepočítáme pobaltské ani západní gubernie.

O pozdějším období uvedeme názory z výše citované publikace odboru pro zemědělství Svobodná námezdní práce atd. O průmyslových guberniích tu čteme: „Úplný převrat v postavení hospodářství této oblasti způsobil rozvoj mléčného hospodářství“, „nepřímo mělo také vliv na zvelebení zemědělství“, „mléčné hospodářství se v oblasti rok od roku rozvíjí“ (258). V Tverské gubernii „se mezi

smyslu než v roce 1879. Ve 3. vydání Ukazatele jsou údaje o době založení 230 závodů: ukazuje se, že pouze 26 závodů bylo založeno před rokem 1870, 68 v sedmdesátých letech, 122 v osmdesátých a 14 v devadesátých letech. I to svědčí o rychlém růstu této výroby. V novějším Soupisu továren a závodů^[284] (Petrohrad 1897) vládne naprostý chaos: ve dvou třech guberniích je výroba sýrů podchycena, v ostatních není vůbec zaregistrována.

statkáři i rolníky projevuje snaha zlepšit chov dobytka“; důchod z chovu dobytka se odhaduje na 10 miliónů rublů (274). V Jaroslavské gubernii „se mléčné hospodářství rok od roku rozvíjí... Sýrárny a másárny začaly už dokonce nabývat do jisté míry průmyslového rázu... mléko se skupuje od sousedů, a dokonce i od rolníků. Existují sýrárny, které vlastní celá společnost statkářů“ (285). „Celkové zaměření zdejšího statkářského hospodářství,“ píše jeden dopisovatel z danilovského újezdu v Jaroslavské gubernii, „vystihují v současné době tyto znaky: 1. přechod od trojhonného osevního postupu k pěti až sedmihonnému, s výsevem trav na polích; 2. rozorávání úhorů; 3. zavedení mléčného hospodářství a v důsledku toho přísnější výběr dobytka a zlepšení chovu“ (292). Totéž platí o Smolenské gubernii, ve které byl rozsah výroby sýrů a másla udáván v roce 1889 částkou 240 000 rublů podle gubernátorovy zprávy (podle statistiky 136 000 rublů v roce 1890). Mléčné hospodářství se rozvíjí také v Kalužské, Kovenské, Nižněnovgorodské, Pskovské, Estonské a Vologedské gubernii. Výroba másla a sýrů ve Vologedské gubernii dosahuje 35 000 rublů podle statistiky z roku 1890, 108 000 rublů podle gubernátorovy zprávy a 500 000 rublů podle místních údajů z roku 1894, které napočítaly 389 závodů. „Tak je tomu podle statistiky. Ve skutečnosti je závodů mnohem více, protože podle šetření vologedského zemstva je pouze ve vologedském újezdu 224 závodů.“ A výroba je rozvinuta ve třech újezdech a zčásti už pronikla do čtvrtého*.

* Nédělja, 1896, č. 13. Mléčné hospodářství se stalo tak výnosným, že se na jeho provozování vrhli městští obchodníci, kteří zavedli mezi jiným takové metody, jako vyplácení mzdy ve zboží. Jeden místní statkář, kterému patří velký závod, zřizuje družstvo s „okamžitým vyplácením peněz za mléko“, aby tak rolníky osvobodil od závislosti na překupnících a aby „získal nové trhy“. Je to charakteristický příklad, který ukazuje pravý význam družstev a nechvalně známé „organizace odbytu“: „osvobození“ od obchodního kapitálu na základě rozvoje průmyslového kapitálu.

násobit, abychom se přiblížili skutečnosti. Pouhý úsudek odborníka^[142], že „v současné době je másláren a sýráren několik tisíc“ (Ruské zemědělství a lesnictví, 299), dává správnější představu o skutečném stavu než údajně přesný počet 265 závodů.

Údaje tedy neponechávají žádné pochybnosti o obrovském rozvoji tohoto zvláštního odvětví tržního zemědělství. Růst kapitalismu byl i zde provázen změnou tradiční techniky. V publikaci Zemědělství a lesnictví například čteme: „V sýrašství se za posledních 25 let vykonalo v Rusku tolik jako v málokteré jiné zemi“ (301). Totéž tvrdí i pan Blažin v článku Technický pokrok v mléčném hospodářství (Výrobní síly, III, 38—45). Hlavní změna spočívala v tom, že „tradiční“ sbírání smetany bylo nahrazeno oddělováním smetany na odstředivých strojích (odstředivkami)*. Stroj učinil výrobu nezávislou na teplotě vzduchu, zvýšil výtěžek másla z mléka o 10 %, zvýšil jeho jakost, zlevnil výrobu másla (u stroje je zapotřebí méně práce, méně místa, nádobí, ledu) a zkoncentroval jeho výrobu. Objevily se velké rolnické závody na výrobu másla „zpracovávající až 500 pudů mléka za den, což bylo při sbírání smetany fyzicky nemožné“ (ibid.). Zkvalitňuje se výrobní zařízení (stálé kotle, šroubové lisy, lepší sklepy), výrobě pomáhá bakteriologie, která dodává čistou kulturu bakterií kyseliny mléčné, potřebných ke kvašení smetany.

Technické zdokonalení vyvolané požadavky trhu se tedy v obou popsanych oblastech tržního zemědělství zaměřilo především na ty úkony, které lze nejsnáze změnit a které jsou zvláště důležité pro trh: na sklizeň, výmlat a čištění obilí v tržním obilnářství; na technické zpracování produktů živočišné výroby v oblasti tržního dobytčářství. Kapitál pokládá za výhodnější ponechat zatím chov

* Před rokem 1882 nebyly v Rusku téměř žádné odstředivky. Od roku 1886 se rozšířily tak rychle, že definitivně vytlačily starý způsob práce. Roku 1890 se dokonce objevily odstředivky na máslo.

dobytku na starosti malovýrobci: ať se „pilně“ a „horlivě“ stará o „svůj“ dobytek (a dojí má svou pilností pana V. V., viz Pokrokové proudy, s. 73^[61]), ať udělá největší část nejtěžší a nejspínavější práce při ošetřování stroje, který dává mléko. Kapitál má k dispozici všechny poslední technické novinky a způsoby, nejen jak oddělovat smetanu od mléka, ale i jak oddělovat „smetanu“ od této „příle“, jak oddělit děti rolnické chudiny od mléka.

IV. POKRAČOVÁNÍ.

EKONOMIKA

STATKÁŘSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ V POPISOVANÉ OBLASTI

Už výše jsme uvedli svědectví agronomů a velkých hospodářů o tom, že mléčné hospodářství na statcích vede k racionalizaci zemědělství. Dodejme, že rozbor údajů zemstevní statistiky o této věci, provedený panem Raspopinem*, takový závěr plně potvrzuje. Doporučuji čtenáři článek pana Raspopina^[323], protože obsahuje podrobné údaje; zde uvedeme pouze jeho hlavní závěr. „Závislost mezi stavem dobytka, mléčným hospodářstvím, počtem zanedbaných statků a intenzitou hospodaření je nesporná. Újezdy (Moskevské gubernie), v nichž je nejvíce rozšířen chov dojníc a mléčné hospodářství, mají proti ostatním nejméně zanedbaných hospodářství a nejvíce statků s vysoce rozvinutou rostlinnou výrobou. V celé Moskevské gubernii se zmenšuje rozloha orné půdy, pole se mění v louky a pastviny, obilní osevní postupy ustupují vícehonným trávoplním osevním postupům. Nikoli obilí, ale pícniny

* I v této otázce zaujal pan Raspopin (snad poprvé v naší literatuře) správné, teoreticky důsledné stanovisko. Poznává hned na začátku, že „zvýšení užítivosti chovu dobytka“ — zejména rozvoj mléčného hospodářství — probíhá u nás *kapitalistickou* cestou a je jedním z velmi důležitých ukazatelů pronikání kapitálu do zemědělství.

a dojnice mají dnes hlavní význam nejen na velkostatech v Moskevské gubernii, ale v celé moskevské průmyslové oblasti“ (1. c.).

Rozsah výroby másla a sýrů má mimořádný význam právě proto, že svědčí o radikálním převratu v zemědělství, které nabývá podnikatelský charakter a přestává lpět na tradici. Kapitalismus si podřizuje jeden ze zemědělských výrobků a tomuto hlavnímu výrobku se přizpůsobují všechny ostatní stránky hospodářství. Chov dojnic vyžaduje sít trávy, přecházet od trojhonné soustavy k vícehonným soustavám atd. Odpadem vznikajícím při výrobě sýra se vykrmuje dobytek určený na prodej. Nejen zpracování mléka, ale celé zemědělství se stává podnikáním*. Sýrárny a máslnárny neovlivňují jen hospodářství, ve kterých jsou zavedeny, protože mléko se často skupuje od okolních rolníků a statkářů. Skupováním mléka si kapitál podřizuje i drobné zemědělce, zvláště při zřizování tzv. sběrných mlékáren, o jejichž rozšíření se mluví už v sedmdesátých letech (viz Nástin pánů Kovalevského a Levitského). Jsou to podniky zřizované ve velkých městech nebo v jejich blízkosti a zpracovávající značné množství mléka přiváženého po železnici. Od mléka se ihned odděluje smetana a ještě čerstvá se prodává; odstředěné mléko se levně přenechává chudším zákazníkům. Aby si tyto podniky zajistily výrobek určité jakosti, uzavírají mnohdy s dodavateli smlouvy, v nichž se dodavatelé zavazují dodržovat určitá pravidla při krme-

* Dr. Žbankov říká ve svém Zdravotnickém průzkumu v továrnách a závodech Smolenské gubernie^[122] (Smolensk, 1894, sešit I, s. 7), že „počet dělníků zabývajících se vlastní výrobou sýra je velmi nepatrný... Mnohem více je pomocných dělníků, které potřebuje současně jak sýrárna, tak zemědělství: jsou to pastýři, dojičky aj.; těchto dělníků je ve všech sýrárnách dvakrát, třikrát, a dokonce čtyřikrát tolik než kvalifikovaných sýrařů“. Mimochodem poznamenáváme, že podle líčení dr. Žbankova jsou pracovní podmínky v těchto závodech velmi nehygienické, pracovní doba neúměrně dlouhá (16—17 hod.) atd. Tedy ani pro tuto oblast tržního zemědělství neplatí tradiční představa o idylické práci zemědělce.

ní dojnic. Z toho je jasně vidět, jak jsou takové velké podniky důležité: jednak si získávají rozsáhlý trh (prodej odstředěného mléka chudému městskému obyvatelstvu), na druhé straně mimořádně rozšiřují trh pro vesnické podnikatele. To je nesmírně podněcuje, aby rozšiřovali a zlepšovali tržní zemědělství. Dá se říci, že je velkopřůmysl strhává s sebou, protože vyžaduje výrobek určité jakosti, a vytlačuje z trhu (nebo vrhá do náruče lichvářů) toho malovýrobce, který je pod „normální“ úrovní. Stejný dosah má i určování cen mléka podle jakosti (např. podle obsahu tuku), kterým se tak houževnatě zabývá technika vynalézající různé laktodenzimetry apod. a pro které tak horují odborníci (srov. Výrobní sly, III, 9 a 38). Po této stránce mají sběrné mlékárny za rozvoje kapitalismu zcela obdobnou úlohu jako síla v tržním obilnářství. Obilí tříděné v sílech podle jakosti se stává z individuálního výrobku druhovým (res fungibilis⁹⁴, jak říkají odborníci v občanském právu), tj. poprvé je maximálně přizpůsobují směně (srov. článek M. Seringa^[126] o obchodu obilím ve Spojených státech severoamerických ve sborníku Držba půdy a zemědělství, s. 281n.). Síla takto mocně stimuluje tržní výrobu obilí a stejně tak popohánějí její technický rozvoj oceňováním výrobků podle jakosti. Toto zařízení zasazuje malovýrobci hned dvě rány najednou. Za prvé zavádí vyšší jakost obilí velkovýrobců jako normu, stanoví ji jako závaznou a tím nadobro znehodocuje horší obilí rolnické chudiny. Za druhé organizace třídění a uskladnění obilí podle vzoru kapitalistického velkopřůmyslu snižuje výdaje velkovýrobců na tuto položku, usnadňuje a zjednodušuje jim prodej obilí a tím vydává malovýrobce s jeho patriarchálním a primitivním prodejem z vozů na tržišti napospas kulakům a lichvářům. Rychlé budování sil v poslední době znamená tedy v obilnářství stejně významné vítězství kapitálu a snížení významu malovýrobce zboží jako vznik a rozvoj kapitalistických „sběrných mlékáren“.

Z výše uvedených údajů je tedy jasné, že rozvoj tržního

dobytkářství *vytváří* vnitřní trh*, za prvé trh výrobních prostředků — zařízení na zpracování mléka, budovy, chlěvy pro dobytek, zdokonalené zemědělské nářadí s přechodem od tradiční trojhonné soustavy k vícehonným osevním postupům atd., a za druhé trh pracovních sil. Dobytkářství postavené na průmyslovou základnu vyžaduje nesrovnatelně více dělníků než dřívější chov dobytka „pro hnůj“. Oblast mléčného hospodářství — průmyslové a severozápadní gubernie — také skutečně láká velké množství zemědělských dělníků. Do Moskevské, Petrohradské, Jaroslavské a Vladimírské gubernie odchází velmi mnoho lidí na zemědělské práce; méně, ale přece jen hodně jich odchází do Novgorodské, Nižněnovgorodské a do jiných nečernozemních gubernií. Podle sdělení dopisovatelů zemědělského odboru pracují v Moskevské i v jiných guberniích na velko-statcích dokonce hlavně dělníci, kteří přišli za prací. Tento paradox — příliv zemědělských dělníků ze zemědělských gubernií (přicházejí hlavně ze středoruských černozemních gubernií, částečně ze severních) do průmyslových gubernií na zemědělské práce místo průmyslových dělníků, kteří odtud hromadně odcházejí — je velmi charakteristický (viz o něm S. A. Korolenko, 1. c.). Ukazuje přesvědčivěji než všechny výklady a úvahy, že životní úroveň a postavení pracujícího lidu ve středoruských černozemních, nejméně kapitalisticky vyvinutých guberniích je nesrovnatelně nižší a horší než v průmyslových, kapitalisticky nejvyspělejších;

* Trh *pro* tržní dobytkářství se vytváří hlavně zvyšováním počtu průmyslového obyvatelstva, o čemž budeme podrobněji mluvit později (kapitola VIII, podkapitola II). O zahraničním obchodě poznamená me jen toto: na počátku poreformního období byl vývoz sýrů daleko nižší než dovoz, ale v devadesátých letech se mu téměř vyrovnal (za 4 roky, 1891—1894, činil průměrný roční dovoz 41 800 pudů, vývoz — 40 600 pudů; v pětiletí 1886—1890 byl vývoz dokonce vyšší než dovoz). Vývoz kravského a ovčího másla byl vždy o mnoho větší než dovoz; tento vývoz rychle vzrůstá: v letech 1866—1870 se vyváželo průměrně 190 000 pudů ročně, v letech 1891—1894 už 370 000 pudů (Výrobní síly, III, 37).

že i v Rusku se už stal všeobecnou skutečností jev charakteristický pro všechny kapitalistické země: postavení dělníků v průmyslu je lepší než postavení dělníků v zemědělství (neboť v zemědělství se k tlaku kapitalismu připojuje tlak předkapitalistických forem vykořisťování). Proto se také ze zemědělství utíká do průmyslu, zatímco v průmyslových guberniích nejenže nedochází k odlivu do zemědělství (nikdo se z nich například vůbec nestěhuje jinam), ale lze dokonce pozorovat přezíravý postoj k „obyčejným“ zemědělským dělníkům, zvaným „pastýři“ (Jaroslavská gubernie), „kozáci“ (Vladimírská gubernie), „polní pracovníci“ (Moskevská gubernie).

Dále je důležité poznamenat, že v zimě vyžaduje chov dobytka větší počet dělníků než v létě. Proto, a také vlivem rozvoje technických zemědělských výrobních odvětví, se poptávka po dělnících v popisované oblasti nejen zvyšuje, ale je také rovnoměrnější po celý rok i v jednotlivých letech. Nejspolehlivějším materiálem k posouzení tohoto zajímavého jevu jsou údaje o mzdách, pokud je vezmeme za delší období. Při jejich uvádění se omezujeme jen na skupiny velkoruských a maloruských gubernií. Západní gubernie ponecháváme stranou vzhledem ke zvláštnímu způsobu života a umělému nahromadění obyvatelstva (pásmo osídlení Židů); pobaltské uvádíme pouze k ilustraci toho, jaké vztahy se utvářejí za vysoce rozvinutého kapitalismu v zemědělství.*

* Do I. skupiny (oblast kapitalistického obilnářství) spadá 8 gubernií: Besarabská, Chersonská, Tavridská, Jekatěrinoslavská, Donská, Samarská, Saratovská a Orenburská. Do II. skupiny (oblast nejméně rozvinutého kapitalismu) 12 gubernií: Kazaňská, Simbirska, Penzská, Tambovská, Rjazaňská, Tulská, Orejská, Kurská, Voroněžská, Charkovská, Poltavská a Černigovská. Do III. skupiny (oblast kapitalistického mléčného hospodářství a průmyslového kapitalismu) spadá 10 gubernií: Moskevská, Tverská, Kalužská, Vladimírská, Jaroslavská, Kostromská, Nižněnovgorodská, Petrohradská, Novgorodská a Pskovská. Údaje o výši mezd představují průměry z jednotlivých gubernií.

Skupiny gubernii	Průměr za 10 let (1881—1891)			Průměr za 8 let (1883—1891)						
	Mzda dělníka v rublech		Mzda za letní práce v poměru k celoroční mzdě v %	Mzda nádeníka ve žních v kopějkách			Mzda nádeníka v kopějkách			
	celoročního	najatého na letní práce		nejnižší průměr	nejvyšší průměr	Rozdíl	v seti	průměrná ve žních	Rozdíl	
I. Jižní a východní okrajová území	78	50	64 %	64	181	117	45	97	52	
II. Středoruské černozemní gubernie	54	38	71 %	47	76	29	35	58	23	
III. Nečernozemní gubernie	70	48	68 %	54	68	14	49	60	11	
Pobaltské gubernie	82	53	65 %	61	70	9	60	67	7	

Podívejme se na tuto tabulku, v níž jsou tři hlavní sloupce tištěny kurzívou. První sloupec vyjadřuje poměr letní mzdy k celoroční mzdě. Čím je tento poměr *nižší*, čím více se přibližuje letní mzda mzdě za půl roku, tím rovnoměrnější je poptávka po dělnících během celého roku, *tím menší je nezaměstnanost v zimě*. Po této stránce je nejméně příznivá situace ve středoruských černozemních guberniích — oblast odpracovávání a slabě rozvinutého kapitalismu*. V průmyslových guberniích, v oblasti mléčného hospodářství je větší poptávka po práci a menší nezaměstnanost v zimě.

Pramenem byla publikace zemědělského odboru Svobodná námezdní práce atd.^[173].

* Stejný závěr dělá pan Rudněv^[330]: „V krajích, kde se poměrně vysoko oceňuje práce celoročního pracovníka, blíží se mzda pracovníka najímaného na letní práce spíše polovině roční mzdy. Proto naopak v západních guberniích a téměř ve všech hustě osídlených středoruských černozemních guberniích se práce dělníka v letním období oceňuje velmi nízko“ (l. c., 455).

Také v jednotlivých letech jsou zde mzdy nejstálější, jak je vidět z druhého sloupce, který ukazuje rozdíl mezi nejnižší a nejvyšší mzdou ve žních. A konečně je rozdíl mezi mzdou v setí a mzdou ve žních nejmenší také v nečernozemním pásmu, tj. poptávka po dělnících je zde rovnoměrněji rozdělena mezi jaro a léto. Ve všech těchto ukazatelích stojí pobaltské gubernie ještě výše než nečernozemní gubernie, kdežto ve stepních guberniích s dělníky přicházejícími tam za prací a s největšími výkyvy úrody se mzdy vyznačují také nejmenší stabilitou. Údaje o mzdách tedy nasvědčují, že zemědělský kapitalismus v popisované oblasti nejenže vytváří poptávku po námezdní práci, ale že tuto poptávku také rovnoměrněji rozděluje na celý rok.

Konečně je nutné ukázat v dané oblasti ještě jeden druh závislosti drobného hospodáře na velkém hospodáři. Je to doplňování stád dobytka statkářů nákupem dobytka u rolníků. Statkáři považují za výhodnější kupovat dobytek od rolníků, kteří jej z nouze prodávají „se ztrátou“, než aby ho chovali sami, právě tak jako naši překupníci v tzv. domáckém průmyslu často raději kupují hotové výrobky od domáckých výrobců za žebrácky nízkou cenu, než aby vyráběli tento výrobek ve vlastních dílnách. Tuto skutečnost, svědčící o krajním zubožení malovýrobce, o tom, že malovýrobce se v současné společnosti může udržet pouze za neustálého snižování svých potřeb, změnil pan V. V. v argument ve prospěch „lidové“ výroby!... „Můžeme právem učinit závěr, že naši velcí hospodáři... nejsou v dostatečné míře samostatní... Rolník... prokazuje větší způsobilost ke skutečnému zvelebení hospodářství“ (Pokrokové proudy, 77). Tento nedostatek samostatnosti se projevuje v tom, že „naši velcí chovatelé dojnic... skupují rolnické (krávy) za cenu, která zřídka dosahuje poloviny nákladů vynaložených na jejich odchov, obvykle nanejvýš $\frac{1}{3}$, často dokonce jen $\frac{1}{4}$ těchto nákladů“ (ibid., 71). Obchodní kapitál velkých chovatelů dobytka učinil drobné rolníky zcela závislé na tomto kapitálu, udělal z nich své ošetřovate-

le dobytka, kteří pro něj odchovávají dobytek za babku, a z jejich žen pak nadělal své dojičky krav*. Z toho by snad vyplývalo, že nemá smyslu brzdit přechod obchodního kapitálu v průmyslový, že nemá smyslu podporovat malo-výrobu, jež snižuje životní úroveň výrobce pod životní úroveň zemědělského dělníka. Ale pan V. V. uvažuje jinak. Je nadšen „snaživostí“ (s. 73, 1. c.) rolníka při ošetřování dobytka; je nadšen, že žena, „která tráví celý život u krávy a ovcí“, má „dobré výsledky v chovu dobytka“ (80). Představte si to blaho! „Celý život u krávy“ (jejíž mléko jde do zdokonalené odstředivky); a odměnou za takový život je náhrada „čtvrtiny nákladů“ vydaných na ošetřování této krávy! Opravdu, jak potom nebýt pro „drobnou lidovou výrobu“!

* Uvádíme dva hlasy o životní úrovni a životních podmínkách ruského rolníka. M. J. Saltykov píše v *Drobnostech života*^[338] o Příčinnivém mužikovi... „Mužik potřebuje všechno; ale ze všeho nejvíce potřebuje... umět se dřít, nelitovat vlastní námahy... Příčinnivý mužik při ní zkrátka a dobře umírá“ (při práci). „Jak žena, tak dospělé děti, všichni strádají hůř než na galejích.“

V. Veresajev v článku *Lizar* (*Severnyj kurjer*, 1899, č. 1) vypráví o mužikovi z Pskovské gubernie, který propagoval užívání kapek aj. k „omezení populace“. „Později,“ poznamenává autor, „jsem nejednou slyšel od mnoha zemstevních lékařů a zvláště od porodních bab, že se často setkávají s podobnými prosbami vesnických mužů a žen.“ „Život ubírající se určitým směrem vyzkoušel už všechny cesty a dostal se nakonec do slepé uličky. Z této slepé uličky není východiska. A tu přirozeně vyvstává a stále více dozrává nové řešení otázky.“

Postavení rolníka v kapitalistické společnosti je skutečně bezvýchodné a „přirozeně“ nevede v Rusku, v zemi občiny, stejně jako ve Francii, v zemi parcelových rolníků, k nepřirozenému... „řešení otázky“, nýbrž k nepřirozenému prostředku, jak oddálit zánik drobného hospodářství. *Pozn. k 2. vyd.*

18 újezdů Petrohradské, Moskevské, Tverské a Smolenské
gubernie

6 újezdů Petrohradské
gubernie

Skupiny usedlostí	Počet usedlostí	%	Počet krav	%	Počet krav na 1 usedlost	Počet usedlostí	%	Počet krav	%	Počet krav na 1 usedlost
Bez krav	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—	—
S 1 krávou	91 737	31,7	91 737	19,8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
S 2 kravami	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
S 3 a více kravami	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
<i>Celkem</i>	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

V. POKRAČOVÁNÍ. ROZKLAD ROLNICTVA V OBLASTI MLÉČNÉHO HOSPODÁŘSTVÍ

V literatuře o vlivu mléčného hospodářství na postavení rolnictva nacházíme neustálé rozpory: na jedné straně se poukazuje na hospodářský pokrok, zvětšení důchodů, lepší způsob obdělávání půdy a vybavení usedlostí lepším nářadím; na druhé straně na zhoršení výživy, na vznik nových forem zotročování a zbídačování rolníků. Po tom, co jsme si vyložili v druhé kapitole, nás nemohou tyto rozpory udivit: víme, že protikladné úsudky se týkají protikladných skupin rolnictva. Abychom mohli tuto věc lépe posoudit, sáhneme k údajům o rozdělení rolnických usedlostí podle počtu krav v jednotlivých usedlostech.* [Tabulka na s. 286. *Red.*]

Rozdělení krav mezi rolníky v nečernozemním pásmu je tedy velmi podobné rozdělení tažného dobytka mezi rolníky v černozemních guberniích (viz II. kapitolu). Přitom je koncentrace dojnic v popisované oblasti větší než koncentrace tažného dobytka. To zjevně dokazuje, že rozklad rolnictva úzce souvisí právě s místní formou tržního zemědělství. Tuto souvislost potvrzují jak se zdá rovněž tyto údaje

* Údaje zemstevní statistiky podle Statistického sborníku pana Blagověščenského^[16]. Zhruba 14 000 usedlostí v těchto 18 újezdech není rozděleno podle počtu krav: celkem nejde o 289 079, nýbrž o 303 262 usedlostí. U pana Blagověščenského jsou uvedeny podobné údaje ještě ze dvou újezdů černozemních gubernií, ale tyto újezdy zřejmě nejsou typické. V 11 újezdech Tverské gubernie (Sborník statistických údajů, XIII, 2^[965]) není podíl usedlostí bez krav mezi usedlostmi s přidělem půdy vysoký (9,8 %), avšak v 21,9 % usedlostí se 3 a více kravami je soustředěno 48,4 % celkového počtu krav. Podíl usedlostí bez koní činí 12,2 %; tři a více koní má jen 5,1 % usedlostí a v nich je pouze 13,9 % celkového počtu koní. Podotýkáme ostatně, že menší koncentraci koní (ve srovnání s koncentrací krav) můžeme pozorovat i v ostatních nečernozemních guberniích.

(bohužel neúplné): vezmeme-li souhrnné údaje zemstevní statistiky (pan Blagověščenskij; o 122 újezdech z 21 gubernií), vychází nám na jednu usedlost průměrně 1,2 krávy. V nečernozemním pásmu má tedy rolnictvo zřejmě víc krav než v černozemním a v Petrohradské gubernii je rolnictvo ještě bohatší než v celém nečernozemním pásmu. Na druhé straně se podíl usedlostí bez dobytka rovná 13 % ve 123 újezdech 22 gubernií, kdežto v našich 18 újezdech = 17 % a v 6 újezdech Petrohradské gubernie = 18,8 %. To znamená, že rozklad rolnictva je (v našem smyslu) nejvýraznější v Petrohradské gubernii a pak ještě v celém nečernozemním pásmu. Dokazuje to, že právě *tržní* zemědělství je hlavním činitelem rozkladu rolnictva.

Z uvedených údajů je patrné, že asi polovina rolnických usedlostí (bez krav či s jednou krávou) se může podílet na výhodách mléčného hospodářství pouze v negativním smyslu. Rolník, který má jen jednu krávu, prodává mléko jen z nouze a tím zhoršuje výživu svých dětí. Naproti tomu asi v pětině usedlostí (se 3 a více kravami) je pravděpodobně soustředěna více než polovina veškerého mléčného hospodářství, protože v těchto usedlostech musí být jakost dobytka a výnosnost hospodářství vyšší než u „průměrného“ rolníka*. Zajímavou ilustrací tohoto závěru jsou údaje z jedné oblasti vysoce rozvinutého mléčného hospodářství a kapi-

* Takovéto údaje o protikladných skupinách rolnictva je nutné mít na zřeteli, jakmile se setkáme například s těmito všeobecnými úsudky: „Roční důchod usedlosti od 20 do 200 rublů z chovu dojnic je na obrovské rozloze severních gubernií nejen mocným podnětem k rozšíření a zlepšení chovu dobytka, ale také k lepšímu obdělávání půdy a dokonce k poklesu počtu dělníků odcházejících za prací; zaměstnává totiž obyvatelstvo prací přímo ve vesnici — jednak při ošetřování dobytka, jednak při kultivaci ladem ležící půdy“ (Výrobní síly, III, 18). Počet dělníků odcházejících za prací se celkem vzato vůbec nezmenšuje, nýbrž stoupá. V jednotlivých oblastech pak může snížení počtu těch, kteří odcházejí za prací, záviset buď na zvýšení podílu zámožných rolníků, nebo na tom, zda je dost „práce přímo ve vesnici“, tj. námezdní práce pro místní vesnické podnikatele.

talismu vůbec. Jde o petrohradský újezd*. Mléčné hospodářství je mimořádně rozvinuto v oné části újezdu, kde jsou letoviska a kde žijí převážně Rusové; zde je nejvíce rozšířeno setí píce (23,5 % přidělové orné půdy proti 13,7 % v celém újezdu), ovsa (52,3 % orné půdy) a pěstování brambor (10,1 %). Zemědělství je přímo ovlivňováno petrohradským trhem, který potřebuje oves, brambory, seno, mléko, koňské potahy (1. c., 168). „Mlékařením“ se zabývá 46,3 % rodin usedlého obyvatelstva. Mléko se prodává od 91 % všech krav. Důchod z této produkce činí 713 470 rublů (203 rublů na rodinu, 77 rublů na krávu). Jakost a ošetřování dobytka jsou tím lepší, čím je obec blíže k Petrohradu. Mléko se prodává dvojím způsobem: 1. překupníkům přímo na místě; 2. „mléčným farmám“ v Petrohradě atd. Druhý způsob odbytu je nesrovnatelně výhodnější, ale „většina hospodářství s jednou nebo dvěma a někdy i více kravami nemá možnost dodávat svůj výrobek přímo do Petrohradu“ (240), protože nemají koně a dovoz malého množství je nerentabilní atd. K překupníkům pak patří nejen specializovaní obchodníci, ale také osoby, jež mají své vlastní mléčné hospodářství. Uvedeme údaje ze dvou volostí tohoto újezdu:

Dvě volosti petrohradského újezdu	Počet rodin	Počet jejich krav	Počet krav na 1 rodinu	„Výdělek“ těchto rodin v rublech	Výše výdělku	
					na 1 rodinu	na 1 krávu
Rodiny prodávající mléko překupníkům	441	1129	2,5	14 884	33,7	13,2
Rodiny prodávající mléko do Petrohradu	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
<i>Celkem</i>	560	1 778	3,2	44 071	78,8	24,7

Z toho lze posoudit, jakou měrou se na výhodách mléčného hospodářství podílejí všichni rolníci v nečernozemním pásmu, u nichž, jak jsme viděli, je koncentrace dojnic větší

* Národohospodářské statistické materiály z Petrohradské gubernie, sešit V, část II, Petrohrad 1887^[233].

než u těchto 560 rodin. Zbývá dodat, že 23,1 % rolnických rodin petrohradského újezdu používá námezdních dělníků (mezi nimiž i zde, jako všude v zemědělství, převládají nádeníci). „Vezmeme-li v úvahu, že zemědělské dělníky najímají téměř výlučně rodiny, které se zabývají jenom zemědělstvím“ (a takových je v újezdu pouze 40,4 % ze všech rodin), „musíme dospět k závěru, že více než polovina těchto hospodářství se neobejde bez námezdní práce“ (158).

Z těchto fakt vyplývá, že na zcela opačných koncích Ruska, v nejrůznějších krajích, v Petrohradské a dejme tomu v Tavridské gubernii jsou sociálně ekonomické vztahy uvnitř „občin“ naprosto stejné. „Mužici-oráči“ (výraz pana N.-ona) tvoří tady i tam menšinu vesnických podnikatelů a většinu vesnického proletariátu. Specifika zemědělství spočívá v tom, že si kapitalismus podřizuje v jedné oblasti tu, v druhé onu stránku zemědělství, a proto se stejné ekonomické vztahy projevují ve velmi rozmanitých formách hospodaření a životních poměrů.

Po zjištění skutečnosti, že i v popisované oblasti se rolnictvo rozpadá na protikladné třídy, se už snadno vyznáme v oněch protichůdných, obvyklých úvahách o úloze mléčného hospodářství. Je zcela přirozené, že zámožné rolnictvo je podněcováno k rozvoji a zvelebování zemědělství; výsledkem je pak setí většího množství pícnin, které se stává nezbytnou součástí tržního dobytčářství. V Tverské gubernii se například konstatuje setí většího množství pícnin a v nejvyspělejších kašinském újezdu seje už $\frac{1}{6}$ usedlostí jetel (Sborník, XIII, 2, s. 171). Přitom je zajímavé povšimnout si, že na koupené půdě je pícninami oseta větší část orné půdy než na přidělové: rolnická buržoazie dává přirozeně přednost soukromému vlastnictví půdy před občinovou držbou*. V Přehledu Jaroslavské gubernie^[257] (sešit II, 1896) se také často poukazuje na to, že se rozšiřuje setí pícnin, a to opět hlavně na koupené a zpachtované

* Podstatné zlepšení chovu hovězího dobytka je zaznamenáno jedině tam, kde se rozšířil prodej mléka (s. 219, 224).

půdě*. Tatáž publikace poukazuje na rychlé zavádění zdokonaleného náradí: pluhů, mlátiček, válců aj. Intenzívně se rozvíjí výroba másla, sýrů atd. V Novgorodské gubernii bylo už začátkem osmdesátých let zaznamenáno zároveň s celkovým zhoršením a poklesem rolnického chovu dobytka jeho zlepšení v těch místech, kde je výhodný odbyt mléka nebo kde je již dávno zaveden odchov telat napájením mlékem jako výtěžná činnost (*Byčkov, Zkušenosti z průzkumu ekonomického postavení a hospodaření rolníků ve třech volostech novgorodského újezdu, Novgorod 1882*[²⁴]). Odchov telat mlékem, rovněž jedna z forem tržního dobytkařství, je poměrně značně rozšířenou výtěžnou činností v Novgorodské a Tverské gubernii a vůbec v blízkosti hlavních měst (viz Svobodná námezdní práce atd., publikace zemědělského odboru). „Tato výtěžná činnost,“ píše pan Byčkov, „přináší v podstatě důchod už beztak zámožným rolníkům, kteří mají hodně krav, neboť při jedné krávě, a někdy dokonce i při dvou špatných dojnicích je odchov telat mlékem nemyslitelný“ (1. c., 101)**.

Avšak nejvýznamnějším znakem hospodářských úspěchů rolnické buržoazie v popisované oblasti je to, že rolníci najímají dělníky. Místní statkáři cítí, že se jim rodí konku-

* S. 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 aj. Naše předreformní daňová soustava brzdí pokrok zemědělství i zde. „Setí pícnin,“ píše jeden dopisovatel, „je díky hustotě usedlostí zavedeno ve volosti všude, avšak jetel se prodává k uhrazení daňových nedoplatků“ (91). Daně jsou v této gubernii někdy tak vysoké, že hospodář, který dává půdu do pachtu, musí novému držiteli přidělu dopláct určitou částku ze svého.

** Podotýkáme mimochodem, že rozmanitost „výtěžných činností“ místního rolnictva podnítila pana Byčkova k tomu, aby výtěžně činné osoby rozdělil na dva typy podle výše výtěžku. Ukázalo se, že méně než 100 rublů vydělává 3251 osob (27,4 % obyvatelstva) a jejich výtěžek činí 102 000 rublů, 31 rublů na osobu. Přes 100 rublů vydělává 454 osob (3,8 % obyvatelstva) a jejich výtěžek činí 107 000 rublů, 236 rublů na osobu. Do první skupiny spadají převážně různí námezdní dělníci, do druhé obchodníci, dodavatelé sena, dřevařští podnikatelé aj.

renti, a ve svých zprávách zemědělskému odboru vysvětlují někdy nedostatek dělníků dokonce tím, že je přeplácení zámožní rolníci (Svobodná námezdní práce, 490). Konstatuje se, že rolníci najímají dělníky v Jaroslavské, Vladimírské, Petrohradské a Novgorodské gubernii (1. c., *passim*). Mnoho podobných údajů najdeme také v Přehledu Jaroslavské gubernie.

Všechen tento pokrok zámožné menšiny však těžce doléhá na rolnickou chudinu. Tak například koprinská volost rybinského újezdu v Jaroslavské gubernii se vyznačuje tím, že v ní vznikají nové a nové sýrárny z iniciativy „známého zakladatele družstevních sýráren V. I. Blandova“*. „Dodávají-li... mléko“ (do sýrárny) „chudší rolníci, kteří mají jednu krávu, činí tak jistě na úkor své výživy“; kdežto zámožní zvyšují jakost svého dobytka (s. 32—33). Mezi druhy námezdní práce se také uvádí práce v sýrárnách; z mladých rolníků se stává mnoho kvalifikovaných sýrařů. V pošečonském újezdu „počet sýráren a máseláren každým rokem vzrůstá“, ale „užitek, který sýrárny a máselárny přinášejí rolnickému hospodářství, stěží vyrovná nevýhody, které mají naše sýrárny a máselárny pro život rolníků“. Rolníci sami přiznávají, že musí často hladovět, protože ihned po otevření sýrárny v určitém kraji se dodávají mléčné výrobky do těchto sýráren a máseláren, a rolníci sami se živí obyčejně mlékem rozředěným vodou. Rozšiřuje se placení v naturáliích (s. 43, 54, 59 aj.), takže je třeba litovat, že se na naši drobnou „lidovou“ výrobu nevztahuje zákon, který v „kapitalistických“ továrnách zakazuje vyplácet mzdu v naturáliích.**

* „Družstevní sýrárny“ v koprinské volosti se uvádějí v Ukazateli továren a závodů a Blandovova firma je největší v sýrařském oboru: roku 1890 jí patřilo 25 závodů v šesti guberniích.

** Uvádíme charakteristický názor, jehož autorem je pan Staryj Masloděl: „Kdo uviděl a poznal dnešní vesnici a vzpomene si na vesnici před 40—50 lety, je překvapen, jak se změnila. Ve starých vesnicích byly domy všech hospodářů stejné jak zvnějšku, tak i uvnitř; nyní stojí

Názory osob, které jsou bezprostředně obeznámeny s tímto problémem, potvrzují tedy náš závěr, že pro většinu rolníků má pokrok místního zemědělství čistě negativní důsledky. Rozvoj tržního zemědělství zhoršuje postavení nejnižších skupin rolnictva a definitivně je vytlačuje z řad zemědělců. Podotkneme, že se už v narodnické literatuře poukázalo na tento protiklad mezi rozvojem mléčného hospodářství a zhoršením výživy rolníků (poprvé, tuším, na to upozornil Engelgardt). Ale právě na tomto příkladu je vidět, jak narodníci úzce hodnotí všechny jevy, jež probíhají mezi rolnictvem a v zemědělství vůbec. Všimnou si protikladu v jedné formě, v jednom kraji, ale nechápou, že je vlastní celému sociálně ekonomickému řádu, že se projevuje všude a v různých formách. Zjistí, jak protikladný význam má určitá „výnosná výdělečná činnost“, a horlivě doporučují „zavádět“ mezi rolníky různé jiné druhy „místní výdělečné činnosti“. Konstatují rozpornost určitého pokroku v zemědělství, ale nechápou, že například stroje mají i v zemědělství zcela stejný politickoekonomický význam jako v průmyslu.

VI. LNÁŘSKÁ OBLAST

Pozdrželi jsme se dosti zevrubným popisováním dvou prvních oblastí kapitalistického zemědělství, protože jsou roz-

vedle chatrčí výstavná stavení, vedle žebráků bydlí boháči, vedle ponížených a potupených ti, kteří jen hodují a hledají zábavu. V dřívějších dobách jsme se často setkávali s vesnicemi, kde nebyl ani jeden podruh, teď je jich v každé vesnici alespoň pět, a někdy dokonce deset. Popravdě řečeno, má na této přeměně vesnice velký podíl výroba másla. Za 30 let z ní zbohatlo mnoho lidí, postavili si pěkné domky, mnozí mlékařící rolníci zvýšili s rozvojem výroby másla svou životní úroveň, pořídili si více dobytka, kolektivně či jednotlivě si koupili půdu, ale ještě více jich zchudlo, na vesnicích se objevili podruzi a žebráci“ (Žižň, 1899, č. 8, cit. z časopisu Severnyj kraj, 1899, č. 223). *Pozn. k 2. vyd.*

sáhlé a poměry v nich typické. V dalším výkladu se už budeme omezovat jen na stručnější zmínky o některých důležitých oblastech.

Len je nejdůležitější z takzvaných „průmyslových plodin“. Už tento termín ukazuje, že zde máme co dělat právě s *tržním* zemědělstvím. Například ve „lnářské“ Pskovské gubernii představuje len pro rolníka už odedávna „první peníze“, jak se tady říká (Vojenský statistický sborník, 260). Produkce lnu je prostě jedním z prostředků k získání peněz. Celé poreformní období je charakterizováno nesporným růstem tržního pěstování lnu. Koncem šedesátých let činil rozsah produkce lnu v Rusku přibližně 12 miliónů pudů vlákna (ibid., 260); na počátku osmdesátých let 20 miliónů pudů vlákna (Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku, sv. I, Petrohrad 1883, s. 74); dnes se v 50 guberniích evropského Ruska sklízí přes 26 miliónů pudů lněného vlákna*. V poslední době se ve vlastní lnářské oblasti (19 gubernií v nečernozemním pásmu) změnila osevňovací plocha lnu takto: 1893 — 756 600 děsjatin; 1894 — 816 500 děsjatin; 1895 — 901 800 děsjatin; 1896 — 952 100 děsjatin a 1897 — 967 500 děsjatin. V celém evropském Rusku (50 gubernií) bylo pak roku 1896 oseto lnem 1 617 000 děsjatin

* Průměr za léta 1893—1897 činí podle údajů Ústředního statistického výboru 26 291 000 pudů. Viz Věstník finansov, 1897, č. 9 a 1898, č. 6. V dřívější době byly statistické údaje o produkci lnu velmi nepřesné, proto jsme dali přednost přibližným propočtům, které provedli odborníci na základě srovnání nejrůznějších pramenů. Rozsah produkce lnu vykazuje v jednotlivých letech značné výkyvy. Proto se také například pan N. -on odvážil vyslovit velmi smělé závěry o „poklesu“ produkce lnu a o „zmenšení osevňovacích ploch lnu“ (Studie, s. 236n.) na základě údajů za pouhých šest let a dopustil se přitom těch nejkurióznějších chyb (viz jejich rozbor v Kritických poznámkách P. B. Struveho, s. 233n.^[421]). K tomu, co jsme uvedli v textu, dodejme, že podle údajů pana N. -ona činila maximální rozloha osevňovacích ploch lnu v osmdesátých letech 1 372 000 děsjatin a sklizeň vlákna 19 245 000 pudů, kdežto v roce 1896—1897 dosáhla osevňovací plocha 1 617 000 až 1 669 000 děsjatin a sklizeň vlákna 31 713 000 až 30 139 000 pudů.

a roku 1897 — 1 669 000 děsjatin (Věstník finansov, *ibid.*, a 1898, č. 7) proti 1 399 000 děsjatin začátkem devadesátých let (Výrobní síly, I, 36). Právě tak i všeobecný ohlas v literatuře svědčí o růstu tržního lnářství. O prvních dvou desetiletích po reformě například Historickostatistický přehled konstatuje, že „oblast pěstování lnu pro průmyslové účely se zvětšila o několik gubernií“ (1. c., 71), což bylo mimořádně ovlivněno rozšířením železniční sítě. Pan V. Prugavin napsal začátkem osmdesátých let o jurjevském újezdu ve Vladimírské gubernii: „Pěstování lnu se zde za posledních 10—15 let zvlášť silně rozmohlo.“ „Někteří hospodáři s početnými rodinami prodávají ročně lnu za 300 až 500 i více rublů... Kupují“ (lněné semeno) „v Rostově... Zdejší rolníci věnují mimořádnou pozornost výběru semena“ (Vesnická občina, domácká výroba a zemědělské hospodářství v jurjevském újezdu Vladimírské gubernie, Moskva 1884, s. 86—89^[320]). V zemstevním statistickém sborníku o Tverské gubernii (sv. XIII, sešit 2) je zmínka, že „nejdůležitější jařiny, ječmen a oves, ustupují bramborům a lnu“ (s. 151); v některých újezdech zabírá len $\frac{1}{3}$ až $\frac{3}{4}$ osevní plochy jařin, např. v zubcovském, kašinském a jiných, „kde pěstování lnu nabylo zcela zřejmého spekulativního podnikatelského charakteru“ (s. 145), přičemž se zvlášť silně rozmáhá na zpachtovaných novínách a úhorech. Přitom můžeme pozorovat, že v jedněch guberniích, kde jsou ještě plochy volné půdy (noviny, lada, vymýcené lesy), se lnářství neobyčejně rychle šíří, kdežto v jiných, odedávna lnářských guberniích „se len buď i nadále pěstuje v dřívějším rozsahu, nebo dokonce ustupuje nově zaváděným kulturám, například pěstování okopanin, zeleniny atd.“ (Věstník finansov, 1898, č. 6, s. 376, a 1897, č. 29), tj. ustupuje jiným odvětvím tržního zemědělství.

Vývoz lnu do ciziny stoupal v prvních dvou desetiletích po reformě pozoruhodně rychle: ze 4,6 miliónu pudů v průměru za léta 1857—1861 na 8,5 miliónu pudů v letech 1867—1871 a na 12,4 miliónu pudů v letech 1877—1881;

potom se ale vývoz jako by zastavil na dřívější výši a činil za léta 1894—1897 v průměru 13,3 miliónu pudů*. Rozvoj tržního lnářství vedl přirozeně nejen ke směně mezi zemědělstvím a průmyslem (prodej lnu a koupě průmyslových výrobků), ale i ke směně mezi *různými odvětvími tržního zemědělství* (prodej lnu a koupě obilí). Uvádíme tu údaje o tomto zajímavém jevu, který názorně ukazuje, že vnitřní trh pro kapitalismus se vytváří nejen odlivem obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu, ale i specializací tržního zemědělství**.

*Železniční přeprava nákladů do Pskovské („lnářské“) gubernie a z ní
(průměr v tisících pudů)*

Období	Vyvezeno lnu	Dovezeno obilí a mouky
1860—1861	255,9	43,4
1863—1864	551,1	464,7
1865—1866	793,0	842,6
1867—1868	1053,2	1157,9
1869—1870	1406,9	1809,3

Jaký vliv má růst tržního lnářství na rolnictvo, které je, jak známo, hlavním výrobcem lnu?*** „Kdo projíždí Pskovskou gubernií a všimá si jejího hospodářského života, musí zpozorovat, že vedle několika bohatých usedlostí, vesniček a vesnic, tu existují velmi chudé usedlosti a vesnice; *tyto krajnosti jsou charakteristickým rysem hospodářského života lnářské oblasti.*“ „Pěstování lnu je jako hazardní hra“ a „velká část“

* Údaje o vývozu lnu, lněné koudele a výčesků. Viz Historicko-statistický přehled, Kritické poznámky P. Struveho a Věstník finansov, 1897, č. 26, a 1898, č. 36.

** Viz *N. Strokina*, Lnářství v Pskovské gubernii, Petrohrad 1882^[418]. Autor převzal tyto údaje z Prací daňové komise^[442].

*** Z 1 399 000 děsjatin plochy oseté lnem připadá 745 400 děsjatin na nečernozemní pásmo, kde pouze 13 % této plochy patří statkářům. V černozemním pásmu patří statkářům z 609 600 děsjatin osevní plochy lnu 44,4 % (Výrobní síly, I, 36).

důchodu z pěstování lnu „zůstává v rukou překupníků a těch, kteří dávají do pachtu půdu k setí lnu“ (Strokin, 22 až 23). Přemrštěné pachtovné je skutečnou „peněžní rentou“ (viz výše) a masa rolníků je „naprosto a beznadějně závislá“ (Strokin, *ibid.*) na překupnících. Obchodní kapitál vládne v tomto kraji už odedávna*; poreformní období se vyznačuje pouze obrovskou koncentrací tohoto kapitálu, oslabením monopolního postavení dřívějších drobných překupníků a vytvořením „lnářských zprostředkovatelen“, které se zmocnily veškerého obchodu lnem. Pan Strokin o Pskovské gubernii říká: „Význam pěstování lnu je vyjádřen... soustředěním kapitálu v rukou několika jedinců“ (s. 31). Kapitál přeměnil pěstování lnu v hazardní hru a zbídačil tak masu drobných zemědělců, kteří zhoršovali jakost lnu, vymrskávali půdu, byli nuceni dávat přidělovou půdu do pachtu a nakonec rozmnožovali řady „dělníků odcházejících za prací“. Jen nepatrná menšina zámožných rolníků a obchodníků měla možnost — a byla konkurencí donucena — zavádět novější techniku. Začaly se šířit Coutého trdlice, jak ruční (v ceně do 25 rublů), tak na koňský pohon (třikrát dražší). Roku 1869 bylo v Pskovské gubernii jenom 557 těchto strojů, kdežto roku 1881 už 5710 (4521 ručních a 1189 na koňský pohon)**. V Historickostatistickém přehledu čteme: „Dnes má každá řádná rolnická rodina zabývající se lnářstvím trdlici Coutého, jíž se dokonce říká „pskovská trdlice“ (1. c., s. 82—83). V jakém poměru je tato menšina „řádnych“ hospodářů zavádějících stroje k ostatnímu rolnictvu, to jsme již viděli ve II. kapitole. Místo primitivního zařízení, které čistilo semena nedokonalé, začalo pskovské zemstvo zavádět zdokonalené čisticí stroje (triéry) a „zámožnější zemědělstí podnikatelé“ už

* Již Vojenský statistický sborník poukazoval na to, že „len zasetý rolníky bývá ve skutečnosti velmi často majetkem ‚bulyňů‘“ (místní označení drobných překupníků) „a rolník pouze pracuje na svém poli“ (595). Srov. Historickostatistický přehled, s. 88.

** Strokin, 12.

shledávají, že je výhodné, aby si sami tyto stroje koupili a půjčovali je za poplatek pěstitelům lnu (Věstník finansov, 1897, č. 29, s. 85). Větší překupníci lnu zřizují sušárny, lisy, najímají dělníky k třídění a vochlování lnu (viz příklad u pana V. Prugavina, l. c., s. 115). Závěrem je nutné dodat, že zpracování lněného vlákna vyžaduje mnoho pracovních sil: na obdělání 1 děsjatiny lnu je třeba asi 26 pracovních dní na poli a 77 dní k získání vlákna ze stonků (Historickostatistický přehled, 72). Proto vede rozvoj lnářství na jedné straně k větší zaměstnanosti zemědělců v zimním období, na druhé straně pak u statkářů a zámožných rolníků, kteří se zabývají pěstováním lnu, vzniká poptávka po námezdní práci (viz o tom příklad v III. kapitole, v podkapitole VI).

Růst tržního zemědělství vede tedy i ve lnářské oblasti k nadvládě kapitálu a k rozkladu rolnictva. Velkou brzdou rozkladu rolnictva je nesporně vysoké pachtovné*, přivádějící rolníky na mizinu, tlak obchodního kapitálu, připoutanost rolníků k přidělu a vysoké poplatky za přidělovou půdu. Proto čím více budou rolníci kupovat půdu** a čím častěji budou odcházet za prací***, zavádět zdokonalené nářadí a modernější způsoby obdělávání půdy, tím rychleji bude obchodní kapitál vytlačován průmyslovým kapitálem,

* V současné době se pachtovné za půdu pro pěstování lnu vlivem poklesu cen lnu snižuje, ale osevní plocha například v pskovské lnářské oblasti se v roce 1896 nezmenšila (Věstník finansov, 1897, č. 29).

** Pskovská gubernie je jednou z prvních v Rusku, kde se rozšířilo mezi rolníky kupování půdy. Podle Souhrnu statistického materiálu o ekonomickém postavení vesnického obyvatelstva^[372] (publikace kanceláře vládního výboru) koupená rolnická půda tvoří 23 % veškeré zdejší vhodné přidělové půdy; je to nejvíc ze všech 50 gubernií. K 1. lednu 1892 připadá na jednoho rolníka 0,7 děsjatiny koupené půdy; po této stránce předstihují Pskovskou gubernii pouze Novgorodská a Tavrinská gubernie.

*** Podle statistických údajů vzrostl v Pskovské gubernii počet mužů odcházejících za prací od let 1865—1875 do roku 1896 téměř čtyřnásobně (Výdělečná činnost rolnického obyvatelstva Pskovské gubernie^[314], Pskov 1898, s. 3).

tím rychleji bude vznikat z řad rolnictva vesnická buržoazie, tím rychleji bude soustava odpracovávání v statkářském hospodářství vytlačována soustavou kapitalistickou.

VII. TECHNICKÉ ZPRACOVÁNÍ ZEMĚDĚLSKÝCH VÝROBKŮ

Už jsme měli příležitost poznamenat (kap. I, podkapitola I), že zemědělstí odborníci rozdělují zemědělské soustavy podle hlavního tržního výrobku a považují za zvláštní typ průmyslovou neboli technickou hospodářskou soustavu. Její podstatou je, že zemědělský výrobek je technicky zpracován dříve, než se dostane do sféry spotřeby (osobní nebo výrobní). Zpracovatelské podniky jsou buď součástí hospodářství, která vyrábějí surový produkt, nebo patří specializovaným průmyslovým podnikatelům, kteří skupují zemědělskou produkci. Z politickoekonomického hlediska není mezi těmito dvěma typy podstatný rozdíl. Rozvoj zpracovatelských odvětví zemědělské produkce má velmi důležitý význam pro rozvoj kapitalismu. Za prvé je tento rozvoj jednou z forem rozvoje tržního zemědělství, a to právě takovou formou, která zvláště názorně ukazuje, že se zemědělství přeměnilo v jedno z průmyslových odvětví kapitalistické společnosti. Za druhé bývá rozvoj zpracovatelských odvětví zemědělské produkce obvykle nerozlučně spjat se zdokonalováním zemědělské techniky: jednak už sama výroba surovin pro další zpracování vyžaduje často zavedení nových metod v zemědělství (např. pěstování okopanin); jednak odpad vznikající při zpracování se v zemědělství často zužitkovává a zvyšuje jeho výnosnost; alespoň částečně se tím obnovuje ona rovnováha, ona vzájemná závislost zemědělství a průmyslu, v jejímž porušení tkví jeden z nejhlubších rozporů kapitalismu.

Nyní tedy musíme charakterizovat rozvoj zpracovatelských odvětví zemědělské produkce v poreformním Rusku.

1. LIHOVARNICTVÍ

Budeme se zde zabývat lihovarnictvím pouze z hlediska zemědělství. Není proto nutné mluvit o tom, jak rychle se lihovarnictví koncentrovalo ve velkých závodech (částečně vlivem požadavků vyplývajících ze soustavy spotřebních daní), jak rychle se rozvíjela technika v závodech, jejímž zaváděním se zlevňovala výroba, jak zvyšování spotřebních daní postupovalo rychleji než zlevňování výroby a jak tyto daně svou neúměrnou výší brzdily růst spotřeby i výroby.

Uvádíme údaje o „zemědělském“ lihovarnictví v celé Ruské říši.*

Lihovary 1896/97	Počet závodů	Vyrobený lih v tisících věder
Zemědělské	1474	13 521
Smíšené	404	10 810
Průmyslové	159	5 457
<i>Celkem</i>	2037	29 788

Přes $\frac{9}{10}$ všech lihovarů (s více než $\frac{4}{5}$ celkové výroby) je tedy bezprostředně spjato se zemědělstvím. Tyto závody jsou velkými kapitalistickými podniky a jako takové ovlivňují všechna statkářská hospodářství, ve kterých jsou zřízeny (lihovary patří téměř výlučně statkářům a hlavně šlechtě). Odvětví tržního zemědělství, jímž se zabýváme, se zvláště rozšířilo ve středoruských černozemních guberniích, kde je soustředěna víc než $\frac{1}{10}$ všech lihovarů Ruské říše (239 v roce 1896/1897, z toho 225 zemědělských a smíšených), vyrábějících přes čtvrtinu celkového množství lihu (7 785 000 věder v roce 1896/1897, z toho 6 828 000 v zemědělských

* Zákon ze 4. června 1890 stanovil tyto znaky zemědělského lihovarnictví: 1. doba výroby lihu od 1. září do 1. června, kdy nejsou v proudu polní práce; 2. úměrnost mezi množstvím vyrobeného lihu a počtem desjatin orné půdy statku. Závody s částečně zemědělskou a částečně průmyslovou výrobou lihu se nazývají smíšené (srov. Věstník finansov, 1896, č. 25, a 1898, č. 10).

a smíšených lihovarech). V oblasti s převládajícím odpracováváním se tedy tržní charakter zemědělství projevuje nejčastěji (ve srovnání s ostatními oblastmi) ve výrobě vodky z obilí a brambor. Výroba lihu z brambor se zvláště rychle rozšířila v poreformním období, jak dokazují tyto údaje o celé Ruské říši*:

	Spotřeba surovin na pálení lihu v tisících pudů		
	Celkem obilí a brambor	Z toho brambor	Brambor v %
V roce 1867	76 925	6 950	9,1
Průměr } 1873/74—1882/83	123 066	65 508	53
za 10 let } 1882/83—1891/92	128 706	79 803	62
V roce 1893/94	150 857	115 850	76
V roce 1896/97	144 038	101 993	70,8

Jestliže se tedy celkové množství obilovin zpracovávaných v lihovarech zdvojnásobilo, pak množství zpracovávaných brambor stoupl patnáctkrát. Tato skutečnost názorně potvrzuje náš závěr (v první podkapitole této kapitoly), že obrovské rozšíření plochy a zvýšení sklizně brambor znamená především rozmach tržního a kapitalistického zemědělství spolu se zvyšováním úrovně zemědělství a nahrazováním trojhonného osevního postupu vícehonným osevním postupem atd.** Oblast největšího rozvoje lihovarnictví se vyznačuje také nejvyššími (v ruských guberniích, tj. bez pobaltských a západních gubernií) čistými výnosy brambor na jednoho obyvatele. V letech 1864—1866, 1870—1879 a 1883—1887 dosahoval v severních černozemních guberniích čistý výnos na jednoho obyvatele 0,44—0,62—0,60 četverti, kdežto celé evropské Rusko (50 gubernií) vykazuje tato

* Prameny: Vojenský statistický sborník, 427; Výrobní síly, IX, 49, a Věstník finansov, 1898, č. 14.

** Srov. Raspopin, 1. c. — Historickostatistický přehled, 1. c., s. 14. Odpady lihovarnické výroby (výpalky) často zužitkovávají nejen zemědělské, ale i obchodní závody k výkrmu jatečného dobytka. Srov. Zemědělské statistické údaje, sešit VII, s. 122 a passim.

čísla: 0,27—0,43—0,44 čtvrti. Již počátkem osmdesátých let zaznamenal Historickostatistický přehled, že „oblast, kde je nejvíce rozšířeno pěstování brambor, zahrnuje všechny gubernie střední a severní části černozemního pásma a povolžské i zavolžské a středoruské nečernozemní gubernie“ (1. c., s. 44)*.

Pěstování většího množství brambor mezi statkáři a zámožnými rolníky je spojeno se zvyšováním poptávky po námezdní pracovní síle; obdělání děsjatiny brambor vyžaduje mnohem větší množství práce** než obdělání děsjatiny obilí, ale strojů se používá například ve středoruské černozemní oblasti ještě velmi málo. Jestliže se tedy zmenšoval počet dělníků zaměstnaných přímo v lihovarnictví***,

* Jak nesmírně rychle stoupá zužitkovávání brambor v lihovarnictví hlavně ve středoruských zemědělských guberniích, vidíme z těchto údajů. V 6 guberniích — Kurské, Orelské, Tulské, Rjazaňské, Tambovské a Voroněžské — bylo v lihovarech zpracováno za léta 1864/65—1873/74 průměrně 407 000 pudů brambor ročně; za léta 1874/75—1883/84 — 7 482 000 pudů; za léta 1884/85—1893/94 — 20 077 000 pudů. Celé evropské Rusko vykazuje tato čísla: 10 633 000, 30 599 000 a 69 620 000 pudů. V letech 1867/68 až 1875/76 vyrábělo lih z brambor v těchto guberniích průměrně za rok 29 závodů; v letech 1876/77—1884/85 — 130; v letech 1885/86 až 1893/94 — 163. Pro evropské Rusko platí tato čísla: 739 — 979 — 1195 (viz Zemědělské statistické údaje, sešit VII).

** Např. v zemstevním statistickém sborníku o balachenském újezdu v Nižněnovgorodské gubernii je vypočteno, že obdělání 1 děsjatiny brambor vyžaduje 77,2 pracovního dne, z čehož připadá 59,2 pracovního dne na pracovníci, která zastane sázení, okopávání, pletí a dobývání. Proto se nejvíce rozšiřuje poptávka po nádenické práci místních rolnických žen.

*** Podle odhadu pracovalo roku 1867 v evropském Rusku v lihovarech 52 660 dělníků (Vojenský statistický sborník. V VII. kapitole ukážeme, že tento pramen vůbec nesmírně zveličuje počet továrních dělníků) a roku 1890 — 26 102 (podle Orlova Ukazatele). Dělníků zaměstnaných přímou výrobou lihu není mnoho a liší se velmi málo od zemědělských dělníků. Dr. Žbankov například říká: „Všichni dělníci vesnických závodů, které ani nejsou nepřetržitě v provozu, protože v létě dělníci odcházejí na polní práce, se výrazně liší od stálých továr-

zvyšovala se na druhé straně poptávka po zemědělských nádenících, protože odpracovávání bylo vytlačováno kapitalistickou soustavou hospodaření s rozšiřováním okopanin.

2. CUKROVARNICTVÍ

Zpracování cukrovky na cukr je daleko více zkoncentrováno ve velkých kapitalistických podnicích než výroba lihu a je rovněž přidruženo k statkářským (převážně šlechtickým) velkostatkům. Toto výrobní odvětví se rozšířilo hlavně v jihozápadních, dále jižních černozemních a středoruských černozemních guberniích. V šedesátých letech bylo oseto cukrovkou asi 100 000 děsjatin*, v sedmdesátých letech asi 160 000 děsjatin**, v letech 1886—1895 — 239 000 děsjatin***, v letech 1896—1898 — 369 000 děsjatin****, v roce 1900 — 478 778 děsjatin, v roce 1901 — 528 076 děsjatin (Torgovo-promyšlennaja gazeta, 1901, č. 123), v roce 1905/06 — 483 272 děsjatin (Věstník finansov, 1906, č. 12). V poreformním období se tedy osevní plocha zvětšila více než pětkrát. Ještě mnohem rychleji stoupalo množství sklizené a zpracovávané cukrovky: za léta 1860—1864 bylo v celé říši zpracováno průměrně 4,1 miliónu berkoviců cukrovky ročně, v letech 1870—1874 — 9,3 miliónu; v letech 1875—1879 — 12,8 miliónu; v letech 1890—1894 — 29,3 miliónu; v letech 1895/96 — 1897/98 — 35 miliónů ber-

ních dělníků: oblékají se jako rolníci, zachovávají vesnické zvyky a jejich zevnějšek se nepřizpůsobuje typickému zevnějšku továrních dělníků“ (1. c., II, 121).

* Ročenka ministerstva financí, sešit I.^[112] — Vojenský statistický sborník. — Historickostatistický přehled, sv. II.

** Historickostatistický přehled, I.

*** Výrobní síly, I, 41.

**** Věstník finansov, 1897, č. 27, a 1898, č. 36. V evropském Rusku bez Království polského bylo v letech 1896—1898 oseto cukrovkou 327 000 děsjatin.

kovců*. Od šedesátých let se množství zpracovávané cukrovky zvětšilo více než osmkrát. Zvýšily se tedy podstatně výnosy cukrovky, tj. produktivita práce na velkých, kapitalisticky organizovaných statcích**. Zařazení okopaniny, jako je řepa, do osevního postupu úzce souvisí s přechodem ke kultivovanějšímu pěstování plodin, s kvalitnějším obděláváním půdy a lepším výkrmem dobytka atd. V Historicko-statistickém přehledu (sv. I) čteme: „Příprava půdy pod řepu, sama o sobě dost složitá a namáhavá, je u nás v četných řepářských hospodářstvích na výši, zvláště v jihozápadních a poviselských guberniích. K obdělávání se v různých krajích používá rozličné, více či méně dokonalé nářadí a pluh; v jednotlivých případech se dokonce orá i parními stroji“ (s. 109).

Tento pokrok kapitalistické zemědělské velkovýroby je spojen s poměrně značně stoupající poptávkou po zemědělských námezdních pracovnících, stálých zemědělských dělnících a zvláště nádenících, přičemž se zvláště často používá práce žen a dětí (srov. Historickostatistický přehled, II, 32). Mezi rolníky v okolních guberniích vznikl zvláštní druh odcházení za prací — odcházení „na cukr“ (ibid., 42). K celkovému obdělání 1 jitra (= $\frac{2}{3}$ děsjatiny) cukrovky je zapotřebí přibližně 40 pracovních dní (Svobodná námezdní práce, 72). „Souhrn statistického materiálu o postavení vesnického obyvatelstva“ (publikace vládního výboru) soudí, že 1 děsjatinu cukrovky musí obdělávat při použití strojů jeden muž 12 pracovních dní a při ruční práci 25 dní, nepočítaje v to ženy a mladistvé (s. X—XI). Z toho vyplývá, že k obdělání veškeré osevní plochy cukrovky v Rusku je zapotřebí jistě nejméně 300 000 zemědělských nádeníků a nádenic. Ze zvyšování počtu děsjatin cukrovky si však

* Kromě výše uvedených pramenů viz Věstník finansov, 1898, č. 32.

** Z 285 000 děsjatin cukrovky v celé říši patřilo v průměru za léta 1890—1894 cukrovarům 118 000 děsjatin a pěstitelům cukrovky 167 000 děsjatin (Výrobní síly, IX, 44).

ještě nemůžeme učinit úplnou představu o poptávce po námezdní práci, protože se za některé práce platí od berkovce řepy. Ve Zprávách a šetřeních o domáckém průmyslu v Rusku (publikace ministerstva státního majetku, sv. II, Petrohrad 1894, s. 82) čteme například toto:

„Městské ženy“ (jde o město Krolevec v Černigovské gubernii) „i ženy z újezdu si velmi váží práce na řepných polích; na podzim se platí za okrajování chrástu 10 kopějek za berkovec, dvě ženy očistí 6 až 10 berkovců cukrovky za den, ale některé se zavazují k ošetřování řepy po celou vegetační dobu: k pletí a okopávání; v tomto případě dostávají celkem za berkovec očištěné cukrovky včetně dobývání a okrajování chrástu 25 kopějek.“ Postavení dělníků na řepných polích je velmi těžké. Například v časopise Vračebnaja chronika Charkovskoj gubernii (1899, září, cit. podle listu Russkije vědomosti, 1899, č. 254) je uvedena „celá řada více než smutných případů o postavení *pracujících na řepných polích*. Zemstevní lékař Podolskij z Kotělvy v achtyrském újezdu píše: „Tyfová nákaza se obvykle začíná objevovat na podzim mezi *mládeží pracující na řepných polích zámožných rolníků*. Kůlny určené k odpočinku a noclehu pro dělníky jsou u takových pěstitelů cukrovky velmi špinavé, ze slámy, na které dělníci spí, je po skončení prací doslova hnůj, protože se nikdy nevyměňuje: právě zde vzniká ohnisko nákazy. Stávalo se, že u 4—5 nemocných, přivezených z jednoho a téhož řepného pole, byl zjištěn tyfus.“ Podle názoru téhož lékaře „je nejvíce syfilitiků mezi dělníky na řepných polích“. Pan Feinberg zcela oprávněně poznamenává, že „proti práci v továrně není práce na řepných polích o nic méně škodlivá, ať jde o její účinek jak na dělníky samy, tak na okolní obyvatelstvo, ale je zvláště zhoubná proto, že se jí zabývá velké množství žen a mladistvých a že se při ní dělníkům nedostává té nejzákladnější ochrany od společnosti a státu“; autor se proto ztotožňuje s názorem dr. Romaněnka proneseným na VII. sjezdu lékařů Charkovské gubernie, že totiž „při vydávání *závazných* předpisů

by bylo třeba se také *postarat o dělníky na řepných polích*. Tito dělníci nemají ani to nejnnutnější, žijí celé měsíce pod širým nebem, jedí ze společného kotle.“

Vidíme tedy, že vzrůstající produkce cukrovky mimořádně zvyšovala poptávku po zemědělských dělnících a zároveň přeměňovala okolní rolnictvo ve vesnický proletariát. Vzestup počtu zemědělských dělníků jen nepatrně poklesl snížením počtu dělníků zaměstnaných přímo při výrobě cukru*.

3. VÝROBA BRAMBOROVÉHO ŠKROBU

Od zpracovatelských odvětví, jež jsou téměř výlučně doménou statkářských hospodářství, přecházíme k odvětvím víceméně dostupným rolnictvu. Patří sem především zpracování brambor (částečně též pšenice a jiného obilí) na škrob a melasu. Škrobárenství zvláště rychle vzkvétalo v poreformním období v důsledku obrovského rozmachu textilního průmyslu, který vyvolával poptávku po škrobu. Výroba škrobu je rozšířena hlavně v nečernozemních, průmyslových a částečně v severních černozemních guberniích. Podle Historickostatistického přehledu (sv. II) existovalo v polovině šedesátých let přibližně šedesát závodů s celkovou výrobou asi v hodnotě 270 000 rublů, v roce 1880 pak 224 závodů s celkovou výrobou v hodnotě 1 317 000 rublů. Roku 1890 bylo podle Ukazatele továren a závodů napočteno 192 závodů s 3418 dělníky a celkovou výrobou v hodnotě 1 760 000 rublů**. „Výroba škrobu stoupla za

* V evropském Rusku bylo roku 1867 zaměstnáno 80 919 dělníků v cukrovarech a rafinériích cukru (Ročenka ministerstva financí, I. Vojenský statistický sborník také zde nadsadil toto číslo na 92 000; patrně počítal některé dělníky dvakrát). Roku 1890 odpovídá počet 77 875 dělníků (Orlovův Ukazatel).

** Používáme údajů z Historickostatistického přehledu jako maximálně homogenních a nejvhodnějších k porovnání. Sborník údajů

posledních 25 let 4,5krát, pokud jde o počet závodů,“ konstatuje Historickostatistický přehled, „a 10,75krát, pokud jde o vyráběnou produkci; avšak ani tato produkce zdaleka neuspokojuje poptávku po škrobu“ (s. 116), o čemž svědčí vzrůstající dovoz škrobu z ciziny. Rozborem údajů o jednotlivých guberniích dochází Historickostatistický přehled k závěru, že výroba škrobu z brambor má u nás (na rozdíl od výroby pšeničného škrobu) zemědělský ráz, protože je soustředěna v rukou rolníků a statkářů. „Slibuje mohutný rozvoj v budoucnosti, ale už nyní přináší našemu zemědělskému obyvatelstvu značné výhody“ (126).

Hned uvidíme, kdo má tyto výhody. Nejprve však poznamenejme, že v rozvoji škrobárenství je třeba rozlišovat dva procesy: na jedné straně se objevují nové malé závody a rozmáhá se rolnická výroba škrobu, na druhé straně dochází ke koncentraci výroby ve velkých továrnách s parním pohonem. Například roku 1890 existovalo 77 továren s parním pohonem, které zaměstnávaly 52 % všech dělníků a vyráběly 60 % celkové produkce. Z těchto závodů bylo pouze 11 založeno před rokem 1870, 17 v sedmdesátých letech, 45 v osmdesátých letech a 2 roku 1890 (Ukazatel pana Orlova).

Abychom se seznámili s ekonomikou rolnické výroby škrobu, použijeme místních statistik. V Moskevské gubernii bylo škrobárenství v roce 1880/81 rozšířeno ve 43 vesnicích

a materiálů ministerstva financí^[350] (1866, č. 4, duben) napočítal v Rusku roku 1864 na podkladě oficiálních údajů odboru pro obchod a manufakturu 55 škrobáren s celkovou výrobou v hodnotě 231 000 rublů. Vojenský statistický sborník napočítal roku 1866 198 továren s výrobou v hodnotě 563 000 rublů; do toho však byly určité zahrnuty i drobné podniky, které se dnes k továrnám nepočítají. Statistika o tomto výrobním odvětví je vůbec velmi neuspokojivá: drobné závody se buď započítávají, anebo zase (mnohem častěji) ponechávají stranou. Například v Jaroslavské gubernii uváděl roku 1890 Orlovův Ukazatel 25 závodů (Soupis, roku 1894/95 — 20), a podle Přehledu Jaroslavské gubernie (sešit II, 1896) bylo jen v rostovském újezdu 810 závodů na výrobu melasy z brambor. Proto mohou čísla uvedená v textu vystihnout pouze dynamiku, nikoli však skutečný rozvoj výroby.

4 újezdů*. Bylo zjištěno, že existuje 130 takových závodů se 780 dělníky, jejichž výroba dosahovala hodnoty téměř 137 000 rublů. Škrobárenství se rozšířilo hlavně po reformě, jeho technika se postupně zlepšovala, vznikaly větší podniky, které potřebovaly větší fixní kapitál a dosahovaly vyšší produktivity práce. Ruční krouhačky byly nahrazeny dokonalejšími, později se začalo užívat koňského pohonu a konečně byl zaveden *buben*, přístroj, který výrobu podstatně zlepšil a zlevnil. Uvádíme údaje o rozsahu podniků, které jsme zpracovali na základě soupisu „domáckých výrobců“ podle usedlostí:

Skupiny podniků**	Počet podniků	Počet dělníků			Na 1 podnik připadá dělníků			Průměrný počet pracovních týdnů	Objem výroby v rublech		
		členů rodních	námezdních	celkem	členů rodních	námezdních	celkem		celkem	na 1 podnik	na 1 dělníka za 4 týdny
Malé	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126
Střední	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55 890	1331	156
Velké	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5571	416
<i>Celkem</i>	68	152	277	429	2,2	4,1	6,3	5,5	129 808	1908	341

Vidíme zde tedy malé kapitalistické podniky, v nichž se s rozšiřováním výroby zvětšuje i používání námezdní práce a zvyšuje se produktivita práce. Rolnické buržoazii přinářejí tyto podniky značný zisk a zároveň se zdokonaluje i technika obdělávání půdy. Postavení dělníků v těchto malých závodech je však pro krajně nehygienické pracovní podmínky a dlouhý pracovní den velmi neuspokojivé***.

Zemědělství rolníků, kteří vlastní „krouhací“ zařízení,

* Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit 1, Moskva 1882[358].

** Viz přílohu k V. kapitole, druh výroby č. 24.

*** L. c., s. 32. V malých rolnických závodech se denně pracuje 13–14 hodin, kdežto ve velkých závodech téhož odvětví (podle Děmentjeva) převládá dvanáctihodinový pracovní den⁹⁵.

má velmi příznivé podmínky. Pěstování brambor (na příděllové a hlavně na zpachtované půdě) přináší mnohem vyšší důchod než pěstování žita a ovsa. Aby majitelé škrobáren rozšířili své hospodářství, pachtují si stále více příděllovou půdu rolnické chudiny. Například ve vesnici Cybino (bronnický újezd) si 18 majitelů škrobáren (ze 105 hospodářů žijících ve vesnici) pachtuje příděllovou půdu od rolníků, kteří odcházejí za prací, a také od rolníků bez koní a připojuje takto ke svým 61 přídělům ještě 133 zpachtovaných; v jejich rukou je soustředěno celkem 194 přídělů, tj. 44,5 % všech přídělů v této obci. „Úplně tytéž jevy,“ čteme ve sborníku, „se vyskytují i v jiných vesnicích, ve kterých je více či méně rozvinuto škrobárenství“ (1. c., 42)*. Majitelé škrobáren mají dvojnásobný počet dobytka než ostatní rolníci: v průměru připadá na jednu usedlost 3,5 koně a 3,4 krávy proti 1,5 koně a 1,7 krávy všech místních rolníků. Ze 68 škrobařů (zachycených v soupisu usedlostí) má 10 koupěnou půdu, 22 si pachtuje mimopříděllovou půdu a 23 příděllovou. Jsou to zkrátka typičtí představitelé rolnické buržoazie.

Zcela analogické poměry jsou ve škrobárenství jurjevského újezdu ve Vladimírské gubernii (V. Prugavin, 1. c., s. 104n.). I zde majitelé škrobáren používají při výrobě škrobu hlavně námezdní práci (ze 128 dělníků ve 30 závodech je 86 námezdních); také zde majitelé škrobáren daleko předstihují rolnické masy v chovu dobytka a pěstování zemědělských plodin, ke krmení dobytka totiž zužitkovávají bramborovou drť. Mezi rolníky se objevují i skuteční farmáři. Pan Prugavin popisuje hospodářství jednoho rolníka, který má škrobárnu (v ceně asi 1500 rublů) s 12 námezdními dělníky. Brambory pěstuje ve svém hospodářství, které rozšířil připachtováním půdy. Dodržuje sedmihonný osevní po-

* Porovnejte s tím všeobecný úsudek V. Orlova o celé Moskevské gubernii (sborník, sv. IV, sešit 1, s. 14): zámožní rolníci si často pachtují příděllovou půdu chudiny a mnohdy má každý 5–10 zpachtovaných přídělů.

stup se setím jetele. Na zemědělské práce má 7—8 pracovníků, které najímá od jara do podzimu („na celou sezónu“). Drtě používá jako krmiva pro dobytek a promývací vodou chce zavlažovat pole.

Pan Prugavin ujišťuje, že tento závod má „zcela výjimečné podmínky“. V každé kapitalistické společnosti bude vesnická buržoazie vždy samozřejmě tvořit nepatrnou menšinu vesnického obyvatelstva a v tomto smyslu bude, chcete-li, „výjimkou“. Ale toto označení nemění nic na tom, že jak v škrobárenské oblasti, tak ve všech ostatních oblastech tržního zemědělství se v Rusku vytváří třída vesnických podnikatelů, kteří organizují kapitalistické zemědělství*.

4. LISOVÁNÍ OLEJE

Lisování oleje ze lnu, z konopí, ze slunečnic apod. je také často odvětvím technického zpracovávání zemědělské produkce. Rozvoj tohoto odvětví v poreformním období se dá posoudit z toho, že roku 1864 představovala celková výroba oleje hodnotu 1 619 000 rublů, roku 1879 — 6 486 000 rublů a roku 1890 — 12 232 000 rublů**. Také v tomto odvětví

* Jako kuriozitu zaznamenáváme, že i pan Prugavin (1. c., 107), i autor popisu moskevského průmyslu (1. c., 45), i pan V. V. (Studie o domáckém průmyslu, 127^[58]) viděli „družstevní zásadu“ (nebo „princip“) v tom, že některé podniky s krouhacím zařízením patří několika majitelům. Naši bystří narodníci byli s to postřehnout onu zvláštní „zásadu“ ve sdružení zemědělských podnikatelů a přitom nezpозorovali žádné nové sociálně ekonomické „zásady“ v tom, že existuje a rozvíjí se třída vesnických podnikatelů.

** Sborník údajů a materiálů ministerstva financí, 1866, č. 4. Orlovův Ukazatel, 1. a 3. vydání. Údaje o počtu závodů neuvádíme, protože naše statistika továren a závodů směšuje drobné zemědělské a velké průmyslové lisovny oleje: jednou totiž drobné zemědělské závody v různých guberniích a v některých obdobích započítává a jindy nezapočítává. V šedesátých letech se například k „závodům“ zařazovala spousta malých lisoven oleje.

můžeme pozorovat dvojaký proces jeho rozvoje: na jedné straně vznikají na vesnicích malé rolnické (někdy i statkářské) olejárny lisující olej na prodej. Na druhé straně vznikají velké továrny s parními stroji; tyto továrny koncentrují výrobu a vytlačují malé podniky*. Nás zajímá pouze zemědělské zpracování olejin. V Historickostatistickém přehledu (sv. II) čteme: „Majitelé lisoven konopného oleje patří k zámožným představitelům ‚rolnictva‘“ a cení si výrobu oleje zvláště proto, že tak získávají výborné krmivo pro dobytek (pokrutiny). Když se pan Prugavin (l. c.) zmiňuje o „značném rozšiřování výroby oleje z lněného semené“ v jurjevském újezdu Vladimírské gubernie, konstatuje, že rolníkům přináší „nemálo výhod“ (s. 65—66) a že polní hospodářství i chov dobytka jsou u rolníků, kteří mají olejárny, na značně vyšší úrovni než u všech ostatních rolníků, a přitom si někteří výrobci oleje najímají ještě zemědělské dělníky (l. c., tabulky, s. 26—27, 146—147). Také permský soupis domácí výroby z roku 1894/95 ukázal, že zemědělství domácích výrobců oleje má mnohem vyšší úroveň než zemědělství většiny ostatních rolníků (daleko větší osevň. plochy, mnohem více dobytka, vyšší výnosy aj.) a že toto zvelebení zemědělství je provázáno najímáním zemědělských dělníků**. Ve Voroněžské gubernii se v reformním období rozšířilo pěstování slunečnic *pro trh*, jež jsou zpracovávány na olej v místních lisovnách oleje. V sedmdesátých letech bylo v Rusku oseto slunečnicemi asi 80 000

* Roku 1890 dosáhlo například 11 závodů z 383 celkové produkce v hodnotě 7 170 000 rublů z 12 232 000 rublů. Toto vítězství průmyslových podnikatelů nad zemědělskými podnikateli vyvolává značnou nespokojenost našich zemědělských odborníků (například pana S. Korolenka, l. c.) i našich narodníků (například pana N. -ona, Studie, s. 241—242). Nesdílíme jejich názor. Velké továrny zvýší produktivitu práce a zespolečňují výrobu. To na jedné straně. A na druhé straně, postavení dělníků ve velkých závodech bude jistě lepší než v malých zemědělských lisovnách oleje, a to nejen po materiální stránce.

** V. Iljin, Ekonomické studie a stati, Petrohrad 1899, s. 139—140^[1909]. (Viz V. I. Lenin, Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 347. Red.).

děsjatin půdy (Historickostatistický přehled, I), v osmdesátých letech asi 136 000 děsjatin, z nichž asi $\frac{2}{3}$ patřily rolníkům. „Od té doby se však podle některých údajů osevní plocha této plodiny značně zvětšila, místy o 100 i více procent“ (Výrobní síly, I, 37). „Jen ve vesnici Alexejevce (birjucký újezd ve Voroněžské gubernii),“ čteme v II. části Historickostatistického přehledu, „je přes 40 lisoven oleje, a dokonce sama Alexejevka díky slunečnicím zbohatla a změnila se z chudé vesničky v bohatou obec s domky a krámy pokrytými plechem“ (s. 41). Jak se projevilo toto bohatství rolnické buržoazie na většině rolnictva, je vidět z toho, že roku 1890 nemělo v Alexejevce z 2273 registrovaných rodin (13 386 mužů a žen) 1761 rodin vůbec žádný tažný dobytek, 1699 rodin nemělo inventář, 1480 neobdělávalo půdu a pouze 33 rodin se nezabývalo jinou výdělečnou činností*.

Vůbec musíme podotknout, že rolnické lisovny oleje figurují obvykle v zemstevních soupisech usedlostí mezi těmi „obchodními a výrobními podniky“, o jejichž rozdělení a úloze jsme již mluvili v II. kapitole.

5. PĚSTOVÁNÍ TABÁKU

Na závěr uvedeme stručné údaje o rozvoji pěstování tabáku. V letech 1863—1867 bylo v Rusku průměrně sklizeno 1 923 000 pudů z 32 161 děsjatin; v letech 1872—1878 — 2 783 000 pudů ze 46 425 děsjatin; v osmdesátých letech 4 000 000 pudů z 50 000 děsjatin**. Počet plantáží se v těchto

* Sborník statistických údajů o birjuckém újezdu ve Voroněžské gubernii^[364]. Bylo zde napočteno 153 průmyslových podniků. Podle Ukazatele pana Orlova za rok 1890 bylo v této vesnici 6 lisoven oleje s 34 dělníky a s celkovou výrobou v hodnotě 17 000 rublů; podle Soupisu továren a závodů za rok 1894/95 — 8 lisoven oleje s 60 dělníky a s celkovou výrobou v hodnotě 151 000 rublů.

** Ročenka ministerstva financí, I. — Historickostatistický přehled, sv. I. — Výrobní síly, IX, 62. Osevní plocha tabáku v jednotlivých

obdobích odhadoval na 75—95—650 tisíc, což zřejmě ukazuje na velmi nízký vzrůst počtu drobných zemědělců vtahovaných do tohoto odvětví tržního zemědělství. Pěstování tabáku vyžaduje velký počet dělníků. Proto se mezi druhy odcházení na různé zemědělské práce řadí také odcházení za prací na tabákové plantáže (zvláště do jižních okrajových gubernií, kde se pěstování tabáku v poslední době velmi rychle rozšířilo). V literatuře již bylo uvedeno, že postavení dělníků na tabákových plantážích je velmi svízelné*.

O pěstování tabáku jako odvětví tržního zemědělství máme zvlášť podrobné a zajímavé údaje v Přehledu pěstování tabáku v Rusku^[482] (sešit II a III, Petrohrad 1894, vydáno z příkazu zemědělského odboru). Pan V. S. Ščerbačov zde popisuje pěstování tabáku v Malorusku a uvádí pozoruhodně přesné údaje o třech újezdech Poltavské gubernie (priluckém, lochvickém a romenském). Tyto údaje, shromážděné autorem a zpracované statistickou kanceláří poltavské guberniální zemstevní správy, zahrnují 25 089 rolnických hospodářství pěstujících tabák ve všech těchto třech újezdech, s osevní plochou tabáku o rozloze 6844 děsjatin a s osevní plochou obilí o rozloze 146 774 děsjatin. Hospodářství jsou rozdělena takto: [viz tabulku na s. 314. *Red.*]

V kapitalistických hospodářstvích pozorujeme obrovskou koncentraci osevní plochy tabáku i obilí. V necelé osmině hospodářství (3000 z 25 000) je soustředěno přes polovinu veškeré osevní plochy obilí (74 000 ze 147 000) a každé

letech velmi kolísá: např. průměr za léta 1889—1894 činil 47 813 000 děsjatin (sklizeno 4 180 000 pudů) a za léta 1892—1894 — 52 516 děsjatin s výnosem 4 878 000 pudů. Viz Sborník údajů o Rusku, 1896, s. 208—209^[351].

* *Běloborodov*, výše citovaný článek, *Severnyj věstník*, 1896, č. 2^[13]. *Russkije vědomosti*, 1897, č. 127 (z 10. května): Při soudním sporu ve věci žaloby podané 20 dělníci na majitele tabákové plantáže na Krymu „vyšlo u soudu najevo mnoho faktů o neuvěřitelně těžkém postavení dělníků zaměstnaných na plantážích“.

Tři újezdy Poltavské gubernie (roku 1888)

Skupiny hospodářství podle výměry osevní plochy obilí	Počet hospodářství	Jejich osevní plocha v děšjatinách	
		tabáku	obilí
Méně než 1 děšjatina	2 231	374	448
1—3 děšjatin	7 668	895	13 974
3—6 děšjatin	8 856	1 482	34 967
6—9 děšjatin	3 319	854	22 820
Nad 9 děšjatin	3 015	3 239	74 565
<i>Celkem</i>	25 089	6 844	146 774

z nich průměrně obhospodařuje téměř 25 děšjatin. Tato hospodářství zabírají téměř polovinu osevní plochy tabáku (3200 z 6800), přičemž v průměru připadá na 1 hospodářství více než 1 děšjatina tabáku, zatímco ve všech ostatních skupinách rozloha osevní plochy tabáku nepřevyšuje jednu až dvě děšjatin na 1 hospodářství.

Pan Ščerbačov uvádí mimoto údaje o rozdělení těchto hospodářství podle výměry osevní plochy tabáku:

Skupiny tabákových plantáží	Počet plantáží	Osevní plocha tabáku v děšjatinách
0,01 děšjatin a méně	2 919	30
Od 0,01 do 0,10 děšjatin	9 078	492
Od 0,10 do 0,25 děšjatin	5 989	931
Od 0,25 do 0,50 děšjatin	4 330	1 246
Od 0,50 do 1,00 děšjatin	1 834	1 065
Od 1,00 do 2,00 děšjatin	615	720
Od 2,00 a více děšjatin	324	2 360
	} 2 773	} 4 145
<i>Celkem</i>	25 089	6 844

Z toho je vidět, že koncentrace osevních ploch tabáku je mnohem větší než koncentrace osevních ploch obilí. Odvětví specializovaného tržního zemědělství tohoto kraje je více soustředěno v rukou kapitalistů než zemědělství jako celek. 2773 hospodářství z 25 000 osévá tabákem 4145 děšjatin z 6844 děšjatin, tj. více než tři pětiny. 324 největších

pěstitelů tabáku (něco přes desetinu všech pěstitelů tabáku) má 2360 děsjatin osevní plochy tabáku, tj. více než třetinu celkového množství této půdy. V průměru připadá na 1 hospodářství *přes 7 děsjatin osevní plochy tabáku*. Abychom mohli posoudit, jakého typu musí být takové hospodářství, připomeneme si, že pěstování tabáku vyžaduje velký počet pracovních sil. Autor vypočítává, že na 1 děsjatinu jsou podle druhu tabáku třeba *alespoň dva dělníci* po 4 až 8 letních měsíců.

Majitel 7 děsjatin tabákové plantáže musí tedy mít alespoň 14 dělníků, tj. musí své hospodářství nesporně založit na námezdní práci. Některé druhy tabáku vyžadují, aby na 1 děsjatině nepracovali dva, ale tři sezónní dělníci a kromě toho navíc nádeníci. Zkrátka vidíme názorně, že čím více se hospodářství mění v tržní, tím vyspělejší je jeho kapitalistická organizace.

Skutečnost, že mezi pěstiteli tabáku převládají malá a nejmenší hospodářství (11 997 hospodářství z 25 089 má osevní plochu *menší než jednu desetinu* děsjatiny), není nikterak v rozporu s kapitalistickou organizací tohoto odvětví tržního zemědělství, protože tato nejmenší hospodářství zabezpečují jen mizivou část produkce (11 997, tj. téměř polovina hospodářství má pouze 522 děsjatin z 6844, tj. méně než jednu desetinu). Stejně tak i „průměrná“ čísla, jimiž se tak často někteří uspokojují, nedávají o věci představu (v průměru připadá na 1 hospodářství něco přes $\frac{1}{4}$ děsjatiny osevní plochy tabáku).

V jednotlivých újezdech je rozvoj kapitalistického zemědělství a koncentrace výroby ještě výraznější. Například v lochvickém újezdu má 229 hospodářství z 5957 po 20 a více děsjatinách osetých obilím. Tito hospodáři pěstují obilí na 22 799 děsjatinách z celkové plochy 44 751 děsjatin, což je více než polovina. Každý hospodář má téměř 100 děsjatin osevní plochy. Z 2003 děsjatin mají 1126 děsjatin oseto tabákem. Provedeme-li rozřídění podle výměry osevní plochy tabáku, pak z 5957 hospodářů tohoto újezdu

oselo 132 hospodářů dvě a více děsjatiny tabákem. Těchto 132 hospodářů má oseto tabákem 1441 děsjatin z 2003 děsjatin, tj. 72 %, více než *deset* děsjatin tabáku na 1 hospodářství. Na druhé straně je v tomtéž lochvickém újezdu 4360 hospodářství (z 5957), která mají méně než $\frac{1}{10}$ děsjatiny tabáku — celkem 133 děsjatiny z 2003, tj. 6 %.

Kapitalistická organizace *výroby* je zde samozřejmě provázena prudkým rozvojem *obchodního* kapitálu a nejrůznějších forem vykořisťování mimo sféru výroby. Drobní pěstitelé tabáku nemají kůlny na sušení tabáku, nemají možnost nechat svůj výrobek fermentovat (vykvasit) a prodat jej (po 3—6 týdnech) hotový. Prodávají jej nehotový *za polo-viční cenu* překupníkům, kteří často sami sejí tabák na zpachtované půdě. Překupníci „drobné pěstitelé všemožně okrádají“ (s. 31 citované publikace). Tržní zemědělství je tržní kapitalistická výroba; tuto souvislost je možno zřetelně rozpoznat (umíme-li ovšem použít správné metody) i v tomto odvětví zemědělství.

VIII. PĚSTOVÁNÍ ZELENINY A OVOCE PRO TRH; HOSPODÁŘSTVÍ V OKOLÍ MĚST

Po zrušení nevolnictví „statkářské ovocnářství“, které bylo dosti značně vyspělé, „náhle a rychle upadlo téměř v celém Rusku“*. Situace se změnila po vybudování železnic, které „mocně popohnalo“ rozvoj nového, tržního ovocnářství a způsobilo v tomto odvětví tržního hospodářství „celkový obrat k lepšímu“**. Na jedné straně dovoz levného ovoce z jihu podkopával ovocnářství tam, kde bylo dříve rozšířeno***, na druhé straně se tržní ovocnářství rozvíjelo

* Historickostatistický přehled, I, s. 2.

** Ibid.

*** Například v Moskevské gubernii. Viz S. Korolenko, Svobodná námezdní práce atd., s. 262.

například v gubernii Kovenské, Vilenské, Minské, Grodenské, Mogilevské a Nižněnovgorodské zároveň s rozšiřováním odbytišť*. Pan V. Paškevič uvádí, že průzkum stavu ovocnářství v roce 1893/94 ukázal za poslední desetiletí jeho značný rozvoj jako podnikatelského odvětví, zvýšenou poptávku po sadařích a sadařských dělnících atd.** Statistické údaje tyto názory potvrzují: přeprava ovoce po ruských železnicích stoupá***; dovoz ovoce z ciziny, který v prvním desetiletí po reformě stoupal, klesá****.

Je samozřejmé, že tržní zelinářství, které dodává spotřební předměty pro daleko větší množství obyvatelstva než ovocnářství, se rozvíjelo ještě rychleji a v ještě větším měřítku. Tržní pěstování zeleniny se značně rozšiřuje 1. v okolí měst†; 2. v okolí továrních sídlišť, obchodních a průmyslových středisek††, stejně jako podél železničních tratí; 3. v jednotlivých vesnicích roztroušených po celém Rusku, proslulých pěstováním zahradní zeleniny†††. Musíme poznamenat, že poptávka po zelenině a ovoci vzniká nejen mezi průmyslovým, ale i zemědělským obyvatelstvem; připomínáme, že podle rozpočtů voroněžských rolníků činí výdaje za zeleninu 47 kopějek na osobu, z toho více než polovina připadá na *kupovanou* zeleninu a ovoce.

* Ibid., s. 335, 344 atd.

** Výrobní síly, IV, 13.

*** Ibid., s. 31, a Historickostatistický přehled, s. 31n.

**** V šedesátých letech se dovážel asi 1 milión pudů; v letech 1878—1880 3,8 miliónu pudů; v letech 1886—1890 2,6 miliónu pudů; v letech 1889—1893 2 milióny pudů.

† Uvedme předem, že roku 1863 bylo v evropském Rusku 13 měst s 50 000 a více obyvateli a roku 1897 — 44 (viz kap. VIII, podkapitola II).

†† Příklady sídlišť a středisek tohoto typu viz v VI. a VII. kapitole.

††† Viz údaje o takových vesnicích v guberniích: Vjatecké, Kostromské, Vladimírské, Tverské, Moskevské, Kalužské, Penzské, Nižněnovgorodské aj., nemluvě už o Jaroslavské, v Historickostatistickém přehledu, I, s. 13n., a ve Výrobních silách, IV, 38n. Srov. též se statistickými sborníky zemstev o semjonovském, nižněnovgorodském a balachenském újezdu v Nižněnovgorodské gubernii.

Abychom se seznámili se sociálně ekonomickými vztahy, které se vytvářejí v tomto odvětví tržního zemědělství, musíme použít údajů místních šetření o zvláště vyspělých zelinářských oblastech. V okolí Petrohradu je například velmi rozšířeno pařeňištní a skleníkové zahradnictví, které tu zavedli zahradníci přistěhovaní sem z Rostova. Pařeňišť se u velkých zahradníků odhadují na tisíce, u středních na stovky. „Někteří velcí zahradníci dodávají desetitisíce pudů kyselého zelí armádě*.“ Podle údajů zemstevní statistiky se v petrohradském újezdu 474 usedlostí zabývá zelinářstvím (zhruba 400 rublů důchodu na 1 usedlost) a 230 ovocnářstvím. Kapitalistické vztahy jsou značně rozvinuty jak ve formě obchodního kapitálu („zelináři jsou bezohledně vykořisťováni překupníky“), tak ve formě najímání dělníků. Mezi přistěhovalci bylo například 115 zelinářských podnikatelů (s důchodem přes 3000 rublů na 1 podnikatele) a 711 zelinářských dělníků (s důchodem 116 rublů na jednoho dělníka)**.

K stejně typickým představitelům vesnické buržoazie patří také rolníci z okolí Moskvy zabývající se pěstováním zeleniny. „Podle přibližného výpočtu přicházejí ročně na moskevské trhy přes 4 milióny pudů zeleniny. Některé vesnice obchodují nakládanou zeleninou ve velkém: nogatinská volost prodává asi milión soudků kyselého zelí do továren a kasáren, dokonce až do Kronštadu... Tržní zelinářství je rozšířeno ve všech moskevských újezdech, převážně poblíž měst a továren***.“ „Na sklizeň a krouhání zelí přicházejí námezdní dělníci z volokolamského újezdu“ (Historickostatistický přehled, I, s. 19).

* Výrobní síly, IV, 42.

** Národohospodářské statistické materiály z Petrohradské gubernie, sešit V. Ve skutečnosti je mnohem více zelinářů, než je uvedeno v textu, protože většina je jich zařazena ke statkářským hospodářstvím, kdežto naše údaje se týkají pouze rolnických hospodářství.

*** Výrobní síly, IV, 49n. Je zajímavé, že jednotlivé vesnice se specializují na pěstování určitého druhu zeleniny.

Zcela obdobné poměry jsou ve známém zelinářském kraji v rostovském újezdu v Jaroslavské gubernii, k němuž patří 55 zelinářských vesnic, Porečje, Ugodiči aj. Veškerou půdu až na pastviny a louky zde odedávna zabírají zahrady a je tu velmi vyspělé technické zpracování zeleniny — konzervování*. Spolu s tím, co se urodí, mění se ve zboží i sama půda a pracovní síly. Přestože tu existuje „občina“, je nerovnoměrnost v užívání půdy například ve vesnici Porečje značná: jeden hospodář má na 4 osoby 7 „zahrad“, druhý na 3 osoby 17 „zahrad“; vysvětluje se to tím, že zde k podstatnému znovurozdělování přídělové půdy nedochází; provádějí se pouze menší změny v přídělech tak, že si rolníci „svobodně vyměňují“ své „zahrady“ a „dílce“ (Přehled Jaroslavské gubernie, 97—98)**. „Většinu polních prací... vykonávají nádeníci a nádenice, v době letních prací jich velký počet přichází do Porečje ze sousedních vesnic i ze sousedních gubernií“ (ibid., 99). V celé Jaroslavské gubernii je 10 322 osob (7689 jich pochází z Rostova), které *odcházejí* na „zemědělské a zahradnické“ práce, tzn. ve většině případů jsou to námezdní dělníci příslušné profese.*** Výše uvedené údaje o přílivu zemědělských dělníků do Petrohradské a Moskevské gubernie, do Jaroslavské gubernie atd. musíme vidět nejen v souvislosti s rozvojem

* Historickostatistický přehled, I. — Ukazatel továren pana Orlova. — Práce komise pro průzkum domácího průmyslu, sešit XIV, článek pana Stolpjanského^[439]. — Výrobní síly, IV, 46n. — Přehled Jaroslavské gubernie, sešit 2, Jaroslavl 1896. Ze srovnání údajů pana Stolpjanského (1885) a Ukazatele (1890) je patrný značný vzrůst tovární výroby konzerv v tomto kraji.

** Citovaná publikace tak potvrdila „pochyby“ pana Volgina, že by „se půda, kterou zabírají zahrady, často znovu rozdělovala“ (uvedený spis, 172, poznámka).

*** Také zde lze pozorovat charakteristickou specializaci zemědělců: „Je zajímavé, že tam, kde se zahradnictví stalo speciálním zaměstnáním jedné části obyvatelstva, nepěstuje druhá část rolníků téměř vůbec žádnou zeleninu a nakupuje ji na trzích“ (S. Korolenko, 1. c., 285).

mléčného hospodářství, ale i s rozvojem tržního zahradnictví.

K zahradnictví patří také pěstování zeleniny ve sklenících a pařeništích, výdělečná činnost, která se rychle šíří mezi zámožnými rolníky v Moskevské a Tverské gubernii*. V Moskevské gubernii bylo při soupisu roku 1880/81 napočteno 88 podniků s 3011 pařeništními rámy; dělníků bylo 213, z toho 47 námezdních (22,6 %); celková výroba činila 54 400 rublů. Průměrný majitel musel do „podniku“ vložit alespoň 300 rublů. Ze 74 hospodářů, o kterých máme údaje získané soupisem usedlostí, má 41 koupenu půdu a právě tolik jich půdu připachtovává; na 1 hospodáře připadají 2,2 koně. Z toho jasně vyplývá, že pěstování zeleniny ve sklenících a pařeništích je dostupné pouze rolnické buržoazii.**

Na jihu Ruska patří k rozebíranému odvětví tržního zemědělství také pěstování melounů ve velkém. Stručně se zmíníme o jeho rozvoji v jednom kraji, popsaném v zajímavém článku v časopise Věstník finansov (1897, č. 16) o „tržním pěstování vodních melounů ve velkém“. Toto výrobní odvětví vzniklo ve vesnici Bykově (carevský újezd v Astrachaňské gubernii) koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let. Výrobky dodávané nejdříve jenom do Povolží zaměřily po vybudování železnic do hlavních měst. V osmdesátých letech se produkce „alespoň zdesateronásobila“ zásluhou obrovských zisků (150—200 rublů z 1 děsjatiny), které pobírali iniciátoři tohoto podnikání.

* Výrobní síly, IV, 50—51. — S. Korolenko, 1. c., 273. — Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit 1. — Sborník statistických údajů o Tverské gubernii, sv. VIII, sešit 1^[385], Tverský újezd: soupisem v letech 1886—1890 zde bylo u 174 rolníků a 7 statkářů zjištěno přes 4426 pařeništních rámů, tj. v průměru na jednoho hospodáře asi 25 pařeništních rámů. „V rolnickém hospodářství znamená (tato výdělečná činnost) značnou pomoc, avšak pouze pro zámožné rolníky... Při více než 20 pařeništních rámech se najímají dělníci“ (s. 167).

** Údaje o tom viz v příloze k V. kapitole, druh výroby č. 9.

Jako praví maloburžoové se všemožně snažili zabránit, aby výrobců přibývalo, a proto před sousedy velmi bedlivě střežili „tajemství“ nového výnosného zaměstnání. Toto hrdinné úsilí „mužika-oráče“* zadržet „osudnou konkurenci“** bylo pochopitelně bezvýsledné a pěstování melounů se ve velké míře rozšířilo jak v Saratovské gubernii, tak i v Donské oblasti. Pokles cen obilí v devadesátých letech pěstování melounů obzvlášť podnítil, protože „donutil místní zemědělce, aby východisko ze svízelného postavení hledali ve střídavém osevním postupu“***. Rozšíření produkce markantně zvětšilo poptávku po námezdních pracovních silách (obdělávání melounových polí vyžaduje mnoho práce, takže obdělávání 1 děsjatiny přijde na 30—50 rublů) a ještě více zvýšilo zisk podnikatelů a pozemkovou rentu. Kolem stanice Log (na železnici Grjaz—Caricyň) se pěstovaly v roce 1884 melouny na rozloze 20 děsjatin, roku 1890 — 500—600 děsjatin, roku 1896 — 1400—1500 děsjatin a pachtovné za 1 děsjatinu půdy stouplo v uvedených letech z 30 kopějek na 1,50 rublu až 2 ruble a dokonce i na 4—14 rublů. Překotné rozšiřování osevních ploch nakonec způsobilo v roce 1896 nadvýrobu a krizi, které definitivně potvrdily kapitalistický ráz tohoto odvětví tržního zemědělství. Ceny vodních melounů klesly natolik, že neuhradily ani přepravu po železnici. Melouny zůstávaly ležet na polích, nikdo je nesklízel. Podnikatelé, kteří si předtím přišli na ohromné zisky, teď poznali, co je to ztráta. Nejzajímavější však je, jaký prostředek si vybrali k boji proti krizi: tímto prostředkem je získání nových trhů, takové zlevnění výrobků a železničních tarifů, aby se výrobek „stal z vybrané lahůdky předmětem denní spotřeby obyvatelstva“ (a tam, kde se pěstuje, i krmivem pro dobytek). „Pěstování melounů ve velkém,“ ujišťují podnikatelé,

* Výraz pana N. -ona pro ruského rolníka.

** Slova pana V. Prugavina.

*** Vodní melouny vyžadují lepší obdělání půdy a při střídání s obilím zvyšují její úrodnost.

„je na cestě dalšího rozvoje; pro jeho další rozšiřování neexistují kromě tarifů žádné jiné překážky. Naopak, právě budovaná železnice Caricyn—Tichoreckaja zpřístupňuje pěstování melounů ve velkém novou a významnou oblast.“ Ať je v budoucnu osud tohoto „druhu podnikání“ jakýkoli, v každém případě je historie „melounové krize“ velmi poučná, protože je sice malou, zato však velmi jasnou ukázkou kapitalistického vývoje zemědělství.

Zbývá nám ještě říci několik slov o *hospodářství v okolí měst*. Od výše popisovaných odvětví tržního zemědělství se liší tím, že se v nich celé hospodářství přizpůsobovalo jednomu určitému hlavnímu tržnímu výrobku, kdežto v okolí měst drobný zemědělec obchoduje tak trochu vším: jak svým domem, který pronajímá letním hostům či jiným podnájemníkům, tak i svým hospodářstvím, svým koněm a veškerou produkcí svého zemědělského i domácího hospodářství — obilím, krmivem pro dobytek, mlékem, masem, zeleninou, lesními plody, rybami, dřívím aj.; obchoduje dokonce i mlékem své ženy (zaměstnání kojných v okolí hlavních měst), vydělává peníze nejrůznějšími úsluhami návštěvníkům z města* (které nelze vždy ani dobře popsat) atd. atd.** Dokonalá přeměna starodávného typu patriarchálního zemědělce kapitalismem a jeho úplné podřízení „moci peněz“ se zde projevují tak jasně, že rolník z okolí měst narodník obvykle vyčleňuje z rolnictva a říká, že to „už není rolník“. Tento typ se však odlišuje od všech předchozích typů jen vnější formou. Politickoeconomická podstata oné zásadní přeměny, které je drobný zemědělec

* Srov. Uspenskij, Vesnický deník[463].

** Pro ilustraci se odvoláme na citovaný Materiál o rolnickém hospodářství v petrohradském újezdu. Nejrůznější druhy obchodování v malém nabyly formy různých „vedlejších výdělečných činností“: ubytování letních hostů, poskytování podnájmů, mlékařství, pěstování zeleniny, sbírání lesních plodů, „výdělky s koňskými potahy“, kojení, chytání raků, rybaření atd. Zcela obdobné jsou zdroje rolnických výdělků v okolí měst tulského újezdu: viz článek pana Borisova v IX. sešitě Prací komise pro průzkum domácího průmyslu.

vystaven za kapitalismu, je vždy a všude úplně stejná. Čím rychleji přibývá měst, továrních sídlišť, obchodních a průmyslových středisek a železničních stanic, tím více se náš „občínový rolník“ mění v tento typ rolníka. Nesmíme zapomínat, co řekl již Adam Smith, že totiž zdokonalení dopravních prostředků má tendenci přiblížit každou vesnici městu*. Místa, kde lišky dávají dobrou noc, a zapadlé vesnice jsou výjimkou už teď a den ze dne se víc a více stávají kuriozitou, neboť zemědělec se stále rychleji mění ve výrobce podřízeného obecným zákonům zbožní výroby.

Tím končíme přehled údajů o rozvoji tržního zemědělství a považujeme za nezbytné opakovat, že naším úkolem bylo prozkoumat nejdůležitější (zdaleka ne všechny) formy tržního zemědělství.

I X. Z Á V Ě R Y O V Ý Z N A M U K A P I T A L I S M U V R U S K Ě M Z E M Ě Ď Ě L S T V Í

Ve II.—IV. kapitole jsme kapitalismus v ruském zemědělství zkoumali ze dvou stran. Nejprve jsme sledovali daný systém sociálně ekonomických vztahů v rolnickém a statkářském hospodářství, který vznikl v poreformním období. Vyšlo najevo, že se rolnictvo nesmírně rychle štěpí na početně nepatrnou, avšak svým hospodářským postavením silnou vesnickou buržoazii a na vesnický proletariát. S tímto procesem „odrolničtování“ nerozlučně souvisí pře-

* „Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town.“ L. c., vol. I, p. 228—229 („Dobrymi cestami, průplavy a splavnými řekami se náklady na dopravu zmenšují, takže odlehlé kraje se pak po této stránce již tolik neliší od krajů, které mají blízko do města.“ A. Smith, Pojednání o podstatě a původu bohatství národů I, Praha 1958, s. 159. Čes. red.).

chod statkářů od soustavy hospodářství založeného na odpracovávání k soustavě kapitalistického hospodářství. Potom jsme též proces zkoumali z druhé strany; za východisko jsme zvolili formu přeměny zemědělství ve výrobu zboží a zkoumali jsme sociálně ekonomické vztahy charakteristické pro každou z hlavních forem tržního zemědělství. Zjistili jsme, že přes veškerou rozmanitost zemědělských podmínek probíhají v rolnickém a statkářském hospodářství stejné procesy.

Rozebereme nyní závěry, které plynou ze všech výše uvedených údajů.

1. Základním rysem vývoje zemědělství v poreformním období je, že nabývá stále více tržního, podnikatelského rázu. U statkářského hospodářství je tento fakt tak zřejmý, že žádné zvláštní vysvětlení nevyžaduje. U rolnického hospodářství není však tento jev tak patrný, za prvé proto, že používání námezdní práce není naprosto nutným příznakem zemědělské maloburžoazie. Jak jsme už poznamenali dříve, patří do této kategorie každý malovýrobce zboží, který své výdaje hradí ze samostatného hospodářství, za podmínky, že všeobecný způsob hospodaření je založen na kapitalistických rozporech, o kterých jsme pojednali v II. kapitole. Za druhé, zemědělský maloburžo (jak v Rusku, tak i v ostatních kapitalistických zemích) je spjat mnoha předchozími stupni s parcelovým „rolníkem“ a s vesnickým proletářem, který má kousek přidělové půdy. Tato okolnost je jednou z příčin životnosti teorií, které v „rolnictvu“ nerozlišují zemědělskou buržoazii a zemědělský proletariát*.

2. Ze samotné povahy zemědělství vyplývá, že jeho pře-

* Na ignorování této okolnosti vybudovali ostatně narodničtí ekonomové svou oblíbenou tezi, že „ruské rolnické hospodářství je většinou ryze naturální“ (Vliv sklizní a cen obilí, I, s. 52). Stačí jen vzít „průměrné“ číselné údaje, v nichž se nerozlišuje zemědělská buržoazie a zemědělský proletariát — a podobná teze může být pokládána za dokázanou!

měna ve zbožní výrobu probíhá zvláštní cestou, odlišnou od obdobného procesu v průmyslu. Zpracovatelský průmysl se štěpí na jednotlivá, zcela samostatná odvětví, která zhotovují výhradně jeden druh výrobku anebo jednu část výrobku. Avšak zemědělská výroba se neštěpí na naprosto izolovaná odvětví, nýbrž se jen specializuje v jednom případě na výrobu toho, v druhém případě na výrobu onoho tržního výrobku, přičemž se ostatní stránky zemědělství přizpůsobují tomuto hlavnímu (tj. tržnímu) výrobku. Formy tržního zemědělství jsou proto nesmírně rozmanité a mění se nejen v různých krajích, ale i v různých hospodářstvích. Zkoumáme-li tedy rozvoj tržního zemědělství, nemůžeme se omezovat jen na povšechné údaje o celkové zemědělské výrobě*.

3. Růst tržního zemědělství vytváří vnitřní trh pro kapitalismus. Za prvé, specializace zemědělství vyvolává směnu mezi různými zemědělskými oblastmi, mezi různými zemědělskými hospodářstvími a mezi různými zemědělskými výrobky. Za druhé, čím více je zemědělství vtahováno do oběhu zboží, tím rychleji roste poptávka vesnického obyvatelstva po výrobcích zpracovatelského průmyslu, které slouží osobní spotřebě; za třetí, roste poptávka po výrobních prostředcích, neboť se zastaralým „rolnickým“ nářa-

* Právě na takové údaje se omezují například autoři knihy uvedené v předešlé poznámce, když mluví o „rolnictvu“. Předpokládají, že každý rolník seje *právě* to obilí, které spotřebovává, že seje *všechny* druhy obilí, které spotřebovává, a že je seje *v právě takovém poměru*, jaký vyžaduje spotřeba. Potom už není nijak obtížné vyvodit z takových „předpokladů“ (které jsou v rozporu s fakty a ignorují základní rys poreformního období) „závěr“ o převaze naturálního hospodářství.

V narodnické literatuře se můžeme setkat i s tímto duchaplným způsobem usuzování: Každé *jednotlivé* odvětví tržního zemědělství je „výjimkou“ ve srovnání se zemědělstvím jako celkem. *Proto* prý je také třeba celé tržní zemědělství pokládat za výjimku, kdežto naturální hospodářství za všeobecné pravidlo! V gymnazijních učebnicích logiky, v oddílu o sofismatech, se dá najít mnoho příkladů podobného usuzování.

dím, budovami apod. nemůže ani malý, ani velký zemědělský podnikatel rozvíjet nové, tržní zemědělství. Konečně za čtvrté, vzniká poptávka po pracovních silách, protože vznik vesnické maloburžoazie a přechod vlastníků půdy ke kapitalistickému hospodaření předpokládá určitý počet zemědělských dělníků a nádeníků. Pouze růstem tržního zemědělství lze také objasnit, proč se v poreformním období rozšiřuje vnitřní trh pro kapitalismus (rozvoj kapitalistického zemědělství, továrního průmyslu, zvláště pak výroby zemědělských strojů, rozvoj tzv. „zemědělských živností“ rolnictva, tj. námezdní práce atd.).

4. Kapitalismus nesmírně prohlubuje a zostrňuje ty rozpory mezi zemědělským obyvatelstvem, bez nichž tento výrobní způsob vůbec nemůže existovat. Přesto je však zemědělský kapitalismus v Rusku svým historickým významem velkou pokrokovou silou. Za prvé, kapitalismus přeměnil zemědělce jednak z „urozeného dědičného pána“, jednak z patriarchálního, závislého rolníka v právě takového *výrobce*, jakým je v současné společnosti kterýkoli jiný výrobce. Před nástupem kapitalismu bylo v Rusku zemědělství záležitostí pánů, panskou zábavou pro jedny a povinností, dřinou pro druhé, takže nemohlo být ani vedeno jinak než na základě dávno vžitých zvyklostí, což nutně podmiňovalo naprostou odloučenost zemědělce od všeho toho, co se dělo mimo jeho vesnici. Soustava odpracovávání, tento dosud živý pozůstatek minulosti v soudobém hospodářství, naši charakteristiku názorně potvrzuje. Kapitalismus první skoncoval se stavovským způsobem držby půdy, protože přeměnil půdu ve zboží. Výrobek zemědělce se dostal do prodeje, začalo se s ním ve společnosti počítat zprvu na místním, později na národním a konečně na mezinárodním trhu, takže dřívější odloučenost primitivního zemědělce od ostatního světa byla navždy prolomena. Zemědělec musel pod hrozbou zbídačení chtě nechtě počítat s celým souhrnem společenských vztahů jak ve své zemi, tak i v jiných zemích spojených světovým trhem. I soustava odpracovává-

ní — která dříve Oblomovovi zajišťovala stálý důchod bez jakéhokoli jeho rizika, bez jakéhokoli vynaložení kapitálu, bez jakýchkoli změn v dávno vžitém výrobním způsobu — nebyla nyní s to zachránit ho před konkurencí amerického farmáře. Proto platí doslova i o poreformním Rusku to, co bylo řečeno před půl stoletím o západní Evropě, že totiž zemědělský kapitalismus „byl hybnou silou, která strhla idylu do proudu dějin“.*

Za druhé, zemědělský kapitalismus první podkopal odvěkou stagnaci našeho zemědělství, nesmírně urychlil přeměnu jeho techniky a rozvoj produktivních sil společenské práce. Několik desetiletí kapitalistických „radikálních přeměn“ vykonalo po této stránce více než celá staletí dosavadních dějin. Jednotvárnost navyklého naturálního hospodaření byla vystřídána rozmanitostí forem tržního zemědělství; primitivní zemědělské nástroje začaly ustupovat dokonalejšímu nářadí a strojům; neměnnost dávno navyklých způsobů obdělávání polí byla podlomena novými způsoby obdělávání půdy. Proces všech těchto přeměn je nerozlučně spjat se specializací zemědělství, o níž jsme se zmiňovali už dříve. Již samou povahou kapitalismu je dáno, že se v zemědělství (právě tak jako v průmyslu) nemůže

* *Misère de la philosophie* (Paříž 1896), p. 223^[513]; autor označuje s pohrdáním za reakční nářky zbožná přání těch, kteří volají po návratu zlatého patriarchálního života, prostých mravů atd., kteří odsuzují „podřízení půdy zákonům, které vládnou ve všech ostatních průmyslových odvětvích“.⁹⁶

Velmi dobře chápeme, že se narodníkům může celá naše argumentace zdát nejenom nepřesvědčivá, nýbrž přímo nepochopitelná. Bylo by však příliš nevděčné rozebírat podrobně například takové názory, jako že mobilizace půdy je „nenormální“ jev (pan Čuprov v diskusi o cenách obilí^[475]; stenografický záznam, s. 39), že nezcizitelnost rolnických přídělů je instituce, kterou lze jen obhajovat, že soustava hospodářství založeného na odpracovávání je lepší nebo alespoň není horší než soustava kapitalistická atd. Celý předcházející výklad vyvrací ony politickoekonomické argumenty, kterými narodníci takové názory ospravedlňují.

rozvítet rovnoměrně: na jednom místě (v jedné zemi, v jednom kraji, v jednom hospodářství) rozvíjí jednu stránku zemědělství, na druhém druhou atd. Mění techniku těch či oněch zemědělských prací a vyděluje je z patriarchálního rolnického hospodářství nebo z patriarchálního odpracovávání. Protože celý proces probíhá pod tlakem vrtošivých požadavků trhu, o kterých výrobce často ani neví, stává se kapitalistické zemědělství v každém jednotlivém případě (často v každém jednotlivém kraji, někdy i v každé jednotlivé zemi) jednostrannějším a jednotvárnějším ve srovnání s dřívějším zemědělstvím, ale jako celek se stává nerosovatelně rozmanitějším a racionálnějším než patriarchální zemědělství. Vznik zvláštních odvětví tržního zemědělství umožňuje a nutně vyvolává kapitalistické krize v zemědělství a případnou kapitalistickou nadvýrobu, avšak tyto krize (jako vůbec všechny kapitalistické krize) ještě více urychlují rozvoj světové výroby a zespolečnění práce*.

Za třetí, kapitalismus první vytvořil v Rusku zemědělskou velkovýrobu založenou na používání strojů a na rozsáhlé kooperaci dělníků. Před vznikem kapitalismu měla výroba zemědělské produkce stále tutéž, příliš roztržitou formu — jak tehdy, pracoval-li rolník na sebe, tak tehdy, pracoval-li na statkáře; žádný „občínový“ ráz držby půdy nemohl odstranit tuto obrovskou roztržitost výroby, s níž byla nerozlučně spjata roztržitost zemědělců samých**. Pevně

* Západoevropští romantikové a ruští narodníci horlivě zdůrazňují jednostrannost tohoto procesu v kapitalistickém zemědělství, labilitu a krize, jež kapitalismus plodí, a na základě toho popírají pokrokovost kapitalistického vývoje ve srovnání s předkapitalistickou stagnací.

** Proto bez ohledu na různé formy držby půdy platí o ruském rolnictvu to, co říká Marx o drobném francouzském rolníkovi: „Drobní (parceloví) rolníci tvoří obrovskou masu, jejíž členové žijí ve stejných poměrech, ale nevstupují do rozmanitých vzájemných vztahů. Jejich výrobní způsob je od sebe izoluje, místo aby je spojoval vzájemným stykem. Tuto izolaci podporují špatné francouzské komunikační prostředky a chudoba rolníků. Pole, na němž pracují (Produktionsfeld), parcela, vylučuje dělbu práce při obdělávání, vylučuje použití vědy,

připoutání ke svému přídělu, ke své maličké „občině“, byli tito rolníci přísně izolováni i od rolníků sousední obcí svou příslušností k různým skupinám (bývalí statkářští, bývalí státní atd.), rozdílem v rozsahu své držby půdy, rozdílnými podmínkami, za nichž byli emancipováni (a tyto podmínky byly někdy určovány pouze osobními vlastnostmi statkářů a jejich rozmary). Kapitalismus první odstranil tyto ryze středověké přehrady — a dobře, že je odstranil. Dnes jsou už rozdíly mezi skupinami rolníků, mezi jejich kategoriemi podle držby přidělové půdy nepoměrně méně důležité než ekonomické rozdíly uvnitř každé skupiny, uvnitř každé kategorie, každé obcí. Kapitalismus odstraňuje místní uzavřenost a omezenost, nahrazuje středověké rozvrstvování zemědělců do malých skupin vytvářením velkých skupin, jež se dotýká celého národa, vytvářením tříd, které mají odlišné postavení v celkové soustavě kapitalistického hospodářství*. Jestliže dříve samy výrobní podmínky podmiňovaly připoutání masy zemědělců k jejich bydlišti, musel vznik různých forem a různých oblastí tržního, kapitalistického zemědělství vyvolat pohyb velkého

a tedy i rozmanitost vývoje, rozmanitost talentů, vylučuje bohatství společenských vztahů. Každá jednotlivá rolnická rodina je téměř soběstačná, vyrábí přímo pro sebe největší část předmětů své spotřeby a své životní prostředky získává tak spíše výměnou s přírodou než směnou se společností. Parcela, rolník a rodina; vedle toho druhá parcela, druhý rolník a druhá rodina. Několik parcel tvoří vesnici a několik vesnic tvoří departement. Tak je velká masa francouzského národa tvořena prostým součtem stejnojmenných veličin, jako například brambory v pytlí tvoří pytel brambor.“ (Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, Hamburk 1885, S. 98—99.)⁹⁷

* „Potřeba svazku, sjednocení v kapitalistické společnosti se zmenšila, naopak nesmírně vzrostla. Ale uspokojovat tuto potřebu nové společnosti starým způsobem je holý nesmysl. Tato nová společnost už vyžaduje za prvé, aby to nebyl svazek místní, stavovský, hodnostní a rodový; za druhé, aby jeho výchozím bodem bylo takové rozlišení v postavení a zájmech, jaké vytvořil kapitalismus a rozklad rolnictva.“ V. Iljin, 1. c., s. 91—92, pozn. (Viz V. I. Lenin, Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 240. *Red.*)

počtu obyvatelstva po celé zemi; a bez pohybu obyvatelstva (jak jsme už poznamenali) není myslitelný rozvoj jeho uvědomělosti a vlastní iniciativy.

Konečně za čtvrté, zemědělský kapitalismus v Rusku jako první podlomil základ soustavy odpracovávání a osobní závislost zemědělce. Soustava hospodářství založeného na odpracovávání vládla v našem zemědělství neomezeně od dob Ruské pravdy až do dnešního obdělávání statkářských polí rolnickým inventářem; provázela ji nutně otupělost a primitivnost zemědělce, zdeptaného ne-li nevolnickým, tedy „polosvobodným“ charakterem své práce; soustava odpracovávání by byla nemyslitelná bez určité občanské nerovnoprávnosti zemědělce (například příslušnosti k nižšímu stavu, tělesných trestů, posílání na veřejné práce, připoutanosti k přídělu atd.). Je proto velkou historickou zásluhou zemědělského kapitalismu v Rusku, že odpracovávání bylo nahrazeno svobodnou námezdní prací.* Shrneli to, co jsme dříve vyložili o pokrokové historické úloze kapitalismu v ruském zemědělství, můžeme říci, že zespolečenštuje zemědělskou výrobu. To, že se zemědělství změnilo z výsady nejvyššího stavu či z poroby nejnižšího stavu v běžné podnikání pro trh, že také společnost začala počítat s produktem zemědělcovy práce na trhu, že se rovněž zastaralé způsoby hospodaření a jednotvárnost zemědělské práce mění v technicky vyspělejší a rozmanitější formy tržního zemědělství, že se současně odstraňuje i místní uzavřenost a roztržštěnost drobného zemědělce,

* Z nesčetných nářků a povzdechů pana N. -ona nad kapitalistickými radikálními přeměnami, které u nás probíhají, zasluhuje zvláštní pozornost jeden: „...Ani nástupnické zmatky, ani nadvláda Tatarů neotrásly formami našeho hospodářského života“ (Studie, s. 284), teprve kapitalismus „pohrdl vlastní historickou minulostí“ (s. 283). Svatá pravda! Právě proto je kapitalismus v ruském zemědělství pokrokový, že „pohrdl“ „odvěkými“, „věky posvěcenými“ formami odpracovávání a zotročování, které skutečně nemohly odstranit žádné politické bouře, nevyjímaje ani „nástupnické zmatky“ a „nadvládu Tatarů“.

že jsou také rozmanité formy útlaku a osobní závislosti vytlačovány smlouvami o koupi a prodeji pracovní síly uzavíranými bez ohledu na konkrétní osoby — to všechno jsou skutečně články jediného procesu, který zespojuje zemědělskou práci a stále více prohlubuje rozpor mezi anarchickými výkyvy na trhu, mezi individuálním charakterem jednotlivých zemědělských podniků a kolektivním charakterem kapitalistické zemědělské velkovýroby.

Zdůrazňujeme-li tedy (opakujeme ještě jednou) pokrokovou historickou úlohu kapitalismu v ruském zemědělství, ani v nejmenším nezapomínáme na to, že tento ekonomický řád je historicky přechodný, ani na to, že v něm existují hluboké, jemu vlastní společenské rozpory. Ukázali jsme naopak, že právě narodníci, kteří dovedou jen hořkovat nad kapitalistickými „radikálními přeměnami“, hodnotí tyto rozpory nanejvýš povrchně, zastírají rozklad rolnictva, ignorují kapitalistický způsob používání strojů v našem zemědělství a zastírají takovými výrazy jako „zemědělské živnosti“ nebo „výdělky“ vznik třídy zemědělských námezdních dělníků.

X. NARODNICKÉ TEORIE O KAPITALISMU V ZEMĚDĚLSTVÍ. „UVOLŇOVÁNÍ ROLNÍKŮ V ZIMNÍM OBDOBÍ“

Výše uvedené pozitivní závěry o významu kapitalismu musíme doplnit rozbořem některých zvláštních „teorií“ o tomto problému rozšířených v naší literatuře. Naši narodníci většinou nebyli s to strávit stěžejní Marxovy názory o kapitalismu v zemědělství. Nejupřímnější z nich přímo prohlášovali, že Marxova teorie se nevztahuje na zemědělství (pan V. V. v Našich směrech^[56]), zatímco jiní (jako pan N. -on) raději diplomaticky mlčí o tom, jaký je vztah mezi jejich „konstrukcemi“ a Marxovou teorií. Jednou z tako-

vých konstrukcí, které jsou mezi narodnickými ekonomy nejvíce rozšířeny, je teorie „uvolňování v zimním období“. Její podstatou je toto*:

Za kapitalismu se zemědělství stává zvláštním výrobním odvětvím, izolovaným od ostatních. Přitom se však v zemědělství nepracuje po celý rok, ale pouze 5—6 měsíců. Proto kapitalizace zemědělství „uvolňuje rolníky v zimním období“, „omezuje pracovní dobu zemědělské třídy na část pracovního roku“, a to je „hlavní příčina zhoršení hospodářského postavení zemědělských tříd“ (N. -on, 229), „zužování vnitřního trhu“ a „plýtvání výrobními silami“ společnosti (pan V. V.).

A to je ta celá slavná teorie, která vyvozuje dalekosáhlé historickofilozofické závěry z jediné veliké pravdy, že v zemědělství jsou práce po celý rok rozděleny velmi nerovnoměrně! Vzít v úvahu *jen* tento rys, dovést jej s pomocí abstraktních hypotéz ad absurdum, pominout všechny ostatní zvláštnosti složitého procesu, který přeměňuje patriarchální zemědělství v kapitalistické — to nejsou příliš moudré postupy tohoto nejnovějšího pokusu restaurovat romantické učení o předkapitalistické „lidové výrobě“.

Abychom ukázali, jak je tato abstraktní konstrukce nesmírně omezená, stručně rozebereme ty stránky skutečného procesu, které naši narodníci buď vůbec opomíjejí, nebo nedostatečně hodnotí. Za prvé, čím více se zemědělství specializuje, tím větší je úbytek zemědělského obyvatelstva, které tvoří stále menší část veškerého obyvatelstva. Na to narodníci zapomínají, zato však specializace zemědělství v jejich abstrakci nabývá takového stupně, kterého zemědělství téměř nikde ve skutečnosti nedosahuje. Předpokládají, že jediné setí a sklizeň obilí se staly zvláštním průmyslovým odvětvím; obdělávání půdy a hnojení, zpracování a odvoz výrobku, chov dobytka, lesní hospodářství, oprava budov

* V. V., Nástin teoretické ekonomie, s. 108n.^[90]. N. -on, Studie, s. 214n. Tytéž myšlenky nalézáme u pana Kablukova: Přednášky z ekonomiky zemědělství, Moskva 1897, s. 55n.^[197].

a inventáře atd. atd. — to vše se přeměnilo ve *zvláštní* kapitalistická průmyslová odvětví. Použití podobných abstrakcí pro současnou skutečnost málo přispěje k jejímu objasnění. Za druhé, dokonalá specializace zemědělství bezpodmínečně vyžaduje čistě kapitalistickou organizaci zemědělství, úplné rozštěpení na kapitalistické farmáře a námezdní dělníky. Mluvit za takových okolností o „rolníkoví“ (jako pan N. -on, s. 215) je vrcholně nelogické. Čistě kapitalistická organizace zemědělství zase předpokládá rovnoměrnější rozdělování prací v průběhu roku (střídáním osevu, racionálním chovem dobytka atd.), v mnoha případech spojování zemědělství s technickým zpracováním výrobku a vynakládání velkého množství práce na předběžnou přípravu půdy atd.* Za třetí, kapitalismus předpokládá úplné od-

* Abychom nemluvili naprázdno, uvedeme příklady našich statkářských hospodářství, jejichž organizace se nejvíce přibližuje čistě kapitalistickému typu. Vezměme Orelskou gubernii (Zemstevní statistický sborník o kromském újezdu, sv. IV, sešit 2, Orel 1892^[369]). Velkostatek šlechtice Chljustina má 1129 děsjatin, z nich 562 orné půdy, 8 budov a různé zdokonalené náradí. Setí píce. Hřebčín. Chov dobytka. Vysoušení bažin prokopáváním struh a drenáží („vysoušení bažin se provádí většinou ve volném čase“, s. 146). V létě tam pracuje 50—80 dělníků denně, v zimě až 30. Roku 1888 tam bylo zaměstnáno 81 dělníků, z nich 25 v létě. Roku 1889 pracovalo u Chljustina 19 te-sařů. — Velkostatek hraběte Ribopjera má 3000 děsjatin, z toho 1293 orné půdy, 898 je propachtováno rolníkům. Dvanáctihonný osevni postup. Těžba rašeliny ke hnojení, dobývání fosfátu. Roku 1889 bylo zavedeno pokusné pole v rozloze 30 děsjatin. Hnůj se vyváží na pole v zimě a na jaře. Setí píce. Pravidelná těžba dřeva (200—300 dřevorubců pracuje od října do března). Chov hovězího dobytka. Mléčné hospodářství. V roce 1888 bylo na velkostatku zaměstnáno 90 lidí, z toho 34 v létě. — Menščikovův velkostatek v Moskevské gubernii (Sborník, sv. V, sešit 2) má 23 000 děsjatin. Pracovní síly získává za odřezanou půdu a volně si je najímá. Lesní hospodářství. „V létě jsou koně a stálí dělníci zaměstnáni na polích, koncem podzimu a zčásti v zimě vozí brambory a škrob do sušárny a do škrobárny, svá-žejí dříví z lesa a dopravují je na železniční stanici; díky tomu je práce rozdělena po celý rok dost rovnoměrně“ (s. 145), což je ostatně vidět z výkazu o počtu odpracovaných dnů v jednotlivých měsících: za měsíc

dělení zemědělských *podniků* od průmyslových. Z čeho však vyplývá, že toto oddělení nepřipouští spojení zemědělské a průmyslové *námezdní práce*? Takové spojení vidíme v každé vyspělé kapitalistické společnosti. Kapitalismus odděluje kvalifikované dělníky od obyčejných, nekvalifikovaných, kteří přecházejí od jednoho zaměstnání k druhému, jednou pracují v nějakém velkém podniku, jindy jsou zas vytlačováni mezi nezaměstnané*. Čím více se kapitalismus a velkopřůmysl rozvíjejí, tím větší jsou výkyvy v poptávce po dělnících nejen v zemědělství, ale i v průmyslu.** Předpokládáme-li proto maximální rozvoj kapitalismu, musíme předpokládat, že dělníci mohou velmi snadno přecházet od zemědělských zaměstnání k nezemědělským, musíme předpokládat, že se vytváří všeobecná rezervní armáda, ze které čerpají pracovní síly nejrůznější podnikatelé. Za čtvrté, podíváme-li se na současné zemědělské podnikatele, nemůžeme jistě popřít, že někdy mívají potíže se získáváním pracovních sil pro své hospodářství. Nesmíme však zapo-

se s koňmi odpracuje průměrně 293 dní, s výkyvy od 223 (duben) do 362 (červen). Muži odpracují v průměru 216 dní, s výkyvy od 126 (únor) do 279 (listopad), ženy 23 dní, s výkyvy od 13 (leden) do 27 (březen). Podobá se tato skutečnost abstrakci, které narodníci přikládají takový význam?

* Kapitalistický velkopřůmysl vytváří třídu dělníků odcházejících za příležitostnými výdělky. Pocházejí z vesnice, ale pracují převážně v průmyslu. „Je to lehká pěchota kapitálu, kterou kapitál podle svých potřeb vrhá hned na to, hned na ono místo... Těchto dělníků se používá k různým stavebním a odvodňovacím pracím, v cihelnách, při pálení vápna, při stavbě železnic atd.“ (Das Kapital, I³, S. 692)⁹⁸. „Vůbec takové velké podniky, jako železnice, odnímají trhu práce určité množství sil, které mohou poskytovat jen určitá odvětví, jako například zemědělství...“ (ibid., II, B., S. 303)⁹⁹.

** Například moskevská zdravotnická statistika zjistila v této gubernii 114 381 továrních dělníků; je to reálné číslo; nejvíce = 146 338, nejméně = 94 214 (Souhrnná zpráva, atd., sv. IV, část 1, s. 98^[957]). V procentech: 128 % — 100 % — 82 %. Kapitalismus, který výkyvy v počtu dělnictva vcelku zvětšuje, vyrovnává i po této stránce rozdíly mezi průmyslem a zemědělstvím.

mínat ani na to, že mají zároveň prostředek, jak připouštět dělníky ke svému hospodářství, přidělovat jim totiž kousky půdy apod. Zemědělský dělník nebo nádeník s přidělem je typ charakteristický pro všechny kapitalistické země. Jedna z hlavních chyb narodníků spočívá v ignorování skutečnosti, že se podobný typ vytváří také v Rusku. Za páté, je zcela nesprávné mluvit o uvolnění zemědělce v zimním období a ponechávat stranou všeobecný problém kapitalistického přelidnění. Vytváření rezervní armády nezaměstnaných je vlastní každému kapitalismu a zvláštnosti zemědělství podmiňují jen zvláštní formy tohoto jevu. Proto se například autor Kapitálu také zmiňuje o rozdělení prací v zemědělství ve spojitosti s otázkou „relativního přelidnění“* i ve zvláštní kapitole o rozdílu mezi „pracovním obdobím“ a „výrobní dobou“ (Das Kapital, II. B., 13. kapitola). Pracovním obdobím se nazývá doba, po kterou je výrobek vystaven působení práce; výrobní dobou pak doba, po kterou je výrobek ve výrobě, včetně doby, kdy výrobek není vystaven působení práce. Pracovní období se neshoduje s výrobní dobou ve velmi mnoha výrobních odvětvích, mezi nimiž je zemědělství jen nejtypičtější, nikoli však jediné**. Ve srovnání s jinými evropskými státy

* Například o poměrech v anglickém zemědělství Marx říká: „Zemědělských dělníků je stále příliš mnoho pro průměrné potřeby zemědělství a příliš málo pro jeho špičkové nebo přechodné potřeby“ (I², 725), takže venkov je přes stále „relativní přelidnění“ nedostatečně zalidněn. Tou měrou, jak se kapitalistická výroba zmocňuje zemědělství — říká Marx na jiném místě — vzniká přebytek zemědělského obyvatelstva. „Část venkovského obyvatelstva je proto neustále v přechodném stavu přeměny v městské nebo manufakturní obyvatelstvo“ (ib., 668)¹⁰⁰; tato část obyvatelstva věčně trpí nezaměstnaností; je zaměstnána velmi nepravidelně a nejhůř placena (například domácí práce pro obchody apod.).

** Za zmínku stojí zvláště Marxova poznámka o tom, že i v zemědělství lze poptávkou po pracovních silách „rozdělit rovnoměrněji na celý rok“, a to pěstováním rozmanitějších plodin, nahrazením trojhonné soustavy střídavým osevem, sázením okopanin, setím pícnin

je v Rusku rozdíl mezi pracovním obdobím v zemědělství a výrobní dobou zvlášť velký. „Když kapitalistická výroba dovršuje oddělení manufaktury od zemědělství, stává se zemědělský dělník stále více závislým na čistě náhodných vedlejších zaměstnáních a jeho postavení se tím zhoršuje. Pro kapitál... se všechny rozdíly v obratu vyrovnávají, pro dělníka nikoli“ (ib., 223—224)¹⁰². Po této stránce vyplývá ze zvláštností zemědělství jediný závěr: že postavení zemědělského dělníka je v každém případě horší než průmyslového. Odtud je ještě velmi daleko k „teorii“ pana N. -ona, podle níž menší pracovní zatížení rolníka v zimě je „hlavní příčinou“ toho, že se zhoršuje postavení „zemědělských tříd“ (?!). Kdyby se pracovní období v našem zemědělství rovnalo 12 měsícům, probíhal by proces vývoje kapitalismu přesně tak jako nyní; jediný rozdíl by byl v tom, že by se postavení zemědělského dělníka poněkud přiblížilo postavení průmyslového dělníka*.

A tak „teorie“ pánů V. V. a N. -ona nepřináší vůbec nic nového, ani pokud jde o celkový vývoj kapitalismu v zemědělství. Tato teorie nejenže nevysvětluje zvláštnosti Ruska, ale naopak je zatemňuje. Nezaměstnanost našeho rolnictva v zimním období nezávisí ani tak na kapitalismu, jako na jeho nedostatečné rozvinutosti. Na základě údajů o mzdách (IV. podkapitola této kapitoly) jsme už ukázali, že v zimě je největší nezaměstnanost v těch velkoruských guberniích, kde je kapitalismus nejméně rozvinut, kde převládá odpracovávání. Je to zcela pochopitelné. Odpracovávání brzdí rozvoj produktivity práce, brzdí rozvoj průmyslu a zemědělství, a tedy i poptávku po pracovních silách — a protože zároveň rolníka připoutává k přídělu,

atd. Ale všechny tyto metody „vyžadují zvětšení oběžného kapitálu vloženého do výroby, vydávaného na mzdu, hnojiva, osivo apod.“ (ibid., S. 225—226)¹⁰¹.

* Říkám „poněkud“, protože postavení zemědělského dělníka se ani zdaleka nezhoršuje jen nepravidelností práce.

nezajišťuje mu ani práci v zimním období, ani možnost žít ze svého nuzného hospodářství.

XI. POKRAČOVÁNÍ. OBČINA. MARXOVY NÁZORY NA DROBNÉ ZEMĚDĚLSTVÍ. ENGELSŮV NÁZOR NA SOUDOBOU ZEMĚDĚLSKOU KRIZI

„Občínový princip nedovoluje kapitálu opanovat zemědělskou výrobu“ — tak formuluje pan N. -on (s. 72) druhou rozšířenou narodnickou teorii vykonstruovanou stejně abstraktně jako předchozí. V II. kapitole jsme uvedli celou řadu faktů dokazujících nesprávnost tohoto běžného předpokladu. Nyní ještě dodáváme: Je zcela chybné se domnívat, že pro vznik zemědělského kapitalismu je nutná určitá zvláštní forma držby půdy. „Forma, v jaké začínající kapitalistický výrobní způsob nachází pozemkové vlastnictví, mu neodpovídá. Formu, která mu odpovídá, si teprve sám vytváří tím, že podřizuje zemědělství kapitálu; tím se také mění feudální pozemkové vlastnictví, klanové vlastnictví¹⁰³ nebo drobné rolnické vlastnictví s občinou* (Markgemeinschaft) v ekonomickou formu odpovídající tomuto výrobnímu způsobu, ať jsou jejich právní formy seberozmanitější“ (Das Kapital, III, 2, 156). Proto žádné zvláštnosti pozemkového vlastnictví nemohou být ve své podstatě nepřekonatelnou překážkou pro kapitalismus, který nabývá různých forem podle různých zemědělských, právních a životních podmínek. Z toho můžeme posoudit, jak naši narodníci, kteří vytvořili celou literaturu na téma

* Na jiném místě Marx ukazuje, že „obecní majetek (Gemeineigentum) je všude doplňkem parcelového (drobného) zemědělství“ (Das Kapital, III, 2, 341)¹⁰⁴.

Občina *nebo* kapitalismus?, *kladli* nesprávně už samu otázku. Kdyby byl nějaký osvícený angloman vypsál prémii za nejlepší dílo o zavedení farem v Rusku, kdyby byla nějaká vědecká společnost navrhla rozmístit rolníky po chutorech, kdyby si byl nějaký úředník z dlouhé chvíle vymyslel zřizovat šedesátiděsatinová hospodářství, narodnik by okamžitě zvedl hozenou rukavici a pustil by se do boje proti těmto „buržoazním návrhům“ na „zavedení kapitalismu“, do boje za záchranu paládia „lidové výroby“, občiny. Narodnika v jeho dobrácké prostotě ani nenapadlo, že zatímco se vymýšlely a vyvracely různé návrhy, kapitalismus se vyvíjel po svém a občinová vesnice se měnila a změnila* ve vesnici menších statkářů.

Proto je nám forma rolnické držby půdy vlastně lhostejná. Ať je tato forma držby půdy jakákoli, poměr rolnické buržoazie k zemědělskému proletariátu se tím v podstatě vůbec nezmění. Forma držby půdy není opravdu důležitá, ale důležité jsou čistě středověké pozůstatky minulosti, které i nadále ztěžují život rolnictva: stavovská uzavřenost rolnických sdružení, vzájemné ručení, neúměrně vysoké zdanění rolnické půdy, které vůbec nesnese srovnání se zdaněním statkářské půdy, omezená mobilizace rolnické půdy, nemožnost volně se pohybovat a stěhovat**. Všechna tato zastaralá ustanovení, která rolnictvo nijak nechrání před

* Jestliže nám někdo řekne, že předbíháme vývoj, tvrdíme-li něco takového, odpovíme na to: Kdo chce zachytit nějaký živý jev v jeho vývoji, ocitá se nevyhnutelně a nutně před dilematem: buď předběhnout vývoj, nebo za ním zaostat. Střední cesta zde neexistuje. Jestliže však všechny údaje svědčí o tom, že charakter společenského vývoje je právě takový, že tento vývoj dospěl už příliš daleko (viz II. kapitolu), jsou-li přitom přesně ukázány podmínky a instituce, které tento vývoj brzdí (nepoměrně vysoké daně, stavovská uzavřenost rolnictva, nemožnost volně disponovat půdou, pohybovat se a stěhovat), pak takové předbíhání není žádná chyba.

** V tom, že narodnici hájí některé z těchto institucí, se jasně projevuje reakčnost jejich názorů, která je postupně stále víc a víc sblížuje se statkáři.

rozkladem, vedou jen k znásobení počtu různých forem odpracovávání a nevolnické závislosti, k obrovskému opožďování celého společenského vývoje.

Závěrem se musíme ještě pozastavit u originálního pokusu narodníků vyložit některé Marxovy a Engelsovy výroky ve III. dílu Kapitálu ve prospěch svých názorů o přednostech drobného zemědělství před velkým, o tom, že zemědělský kapitalismus nemá pokrokovou historickou úlohu. Právě proto velmi často citují toto místo z III. dílu Kapitálu:

„Historické poučení, které si z toho můžeme vzít i tehdy, budeme-li zemědělství zkoumat z jiného hlediska, je to, že kapitalistický systém je v rozporu s racionálním zemědělstvím, čili že racionální zemědělství je neslučitelné s kapitalistickým systémem (třebaže tento systém podporuje technický rozvoj zemědělství) a vyžaduje buď ruku malorolníka, který sám pracuje (selbst arbeitenden), nebo kontrolu sdružených výrobců“ (III, 1, 98. Ruský překlad, 83)¹⁰⁵.

Co vyplývá z tohoto tvrzení (které tvoří mimochodem zcela osamocený úryvek, jenž se dostal do kapitoly pojednávající o tom, jak působí změněné ceny surovin na zisk, a nikoli do VI. oddílu věnovaného speciálně zemědělství)? Že kapitalismus není slučitelný s racionální organizací zemědělství (a rovněž průmyslu) — to je dávno známo a o to teď ve sporu s narodníky nejde. Právě zde Marx zvláště zdůraznil pokrokovou *historickou* úlohu kapitalismu v zemědělství. Zbývá pak Marxova zmínka o „malorolníkovi, který sám pracuje“. Žádný z narodníků, kdo se na tento výrok odvolal, se nenamáhal vysvětlit, v jakém smyslu jej chápe, nenamáhal se zařadit tento výrok do souvislosti jednak s kontextem, jednak s celým Marxovým učením o drobném zemědělství. — V ocitovaném místě z Kapitálu se pojednává o tom, jak silně kolísají ceny surovin, jak tyto výkyvy narušují proporcionalnost a systematickosti výroby, jak narušují vztahy mezi zemědělstvím

a průmyslem. *Pouze z tohoto hlediska* — z hlediska proportionality, systematickosti a plánovitosti výroby — přirovnává Marx drobné rolnické hospodářství k hospodářství „sdružených výrobců“. Z tohoto hlediska se i středověký drobný průmysl (řemeslo) podobá hospodářství „sdružených výrobců“ (srov. *Misère de la philosophie*, cit. vyd., p. 90)¹⁰⁶, kdežto kapitalismus se od obou těchto soustav společenského hospodářství liší anarchií výroby. Podle jaké logiky je z toho možné vyvodit závěr, že Marx uznával životaschopnost drobného zemědělství* a že neuznával pokrokovou historickou úlohu kapitalismu v zemědělství? Poslechněme si, jak se Marx o tom vyslovil ve zvláštním oddílu o zemědělství, *ve zvláštní podkapitole o parcelovém rolnickém hospodářství* (kapitola 47, podkapitola V):

„Je v povaze parcelového vlastnictví, že vylučuje rozvoj společenských produktivních sil práce, společenské formy práce, společenskou koncentraci kapitálů, chov dobytka ve velkém, progresivní používání vědy.

Lichva a daňový systém je všude nevyhnutelně vedou do bídy. Výdaj kapitálu na koupi půdy odnímá tento kapitál hospodaření. Nekonečné tříštění výrobních prostředků a osamocenost výrobců samých. Ohromné mrhání lidskou silou. Progresivní zhoršování výrobních podmínek a zdražování výrobních prostředků — nutný zákon parcelového vlastnictví. Pro tento způsob výroby jsou úrodná léta neštěstím“ (III, 2, 341—342. Ruský překlad, 667)¹⁰⁸.

„Drobné pozemkové vlastnictví předpokládá, že obrovskou většinou obyvatelstva je venkovské obyvatelstvo a že nepřevládá společenská, nýbrž izolovaná práce; že je tedy přítom vyloučena mnohotvárnost a rozvoj reprodukce, tj. jejích materiálních i duchovních podmínek, že jsou tudíž

* Připomínáme, že Engels na sklonku svého života, v době, kdy se v důsledku poklesu cen naplno projevila zemědělská krize, považoval za nutné energicky vystoupit proti francouzským „žákům“, kteří učinili určité ústupky doktríně o životaschopnosti drobného zemědělství¹⁰⁷.

vyloučeny i podmínky racionálního obdělávání“ (III, 2, 347. Ruský překlad, 672)¹⁰⁹.

Autor těchto řádků nejenže nezavíral oči před rozpory, které jsou vlastní kapitalistické zemědělské velkovýrobě, ale naopak nemilosrdně je odhaloval. To mu však nebránilo ocenit *historickou* úlohu kapitalismu.

„...Jedním z velkých výsledků kapitalistického výrobního způsobu je, že na jedné straně mění zemědělství z pouze empirického a mechanicky dále se dědícího zaměstnání nejzaostalejší části společnosti ve vědomé vědecké používání agronomie, pokud je to za poměrů daných soukromým vlastnictvím vůbec možné; že na jedné straně úplně vyprošťuje pozemkové vlastnictví z poměrů vrchnostentství a rabství a na druhé straně úplně odlučuje půdu jako pracovní podmínku od vlastnictví půdy a vlastníka půdy... Na jedné straně racionalizace zemědělství, která teprve umožňuje provozovat je společensky, a na druhé straně dovedení pozemkového vlastnictví ad absurdum, to jsou veliké zásluhy kapitalistického způsobu výroby. Jako všechny své ostatní historické pokroky vykoupil i tento pokrok naprostým zbídačením bezprostředních výrobců“ (III, 2, 156—157. Ruský překlad, 509—510)¹¹⁰.

Zdálo by se, že po takovém Marxově kategorickém prohlášení nemohou existovat dva názory na to, jak se díval na pokrokovost historické úlohy kapitalismu v zemědělství. Avšak pan N. -on našel ještě jednu výmluvu: ocitoval Engelsův názor na soudobou krizi v zemědělství, který má údajně vyvrátit tezi o pokrokové úloze kapitalismu v zemědělství.*

* Viz Novoje slovo, 1896, č. 5, únor, dopis pana N. -ona redakci, s. 256—261. Obsahuje také „citát“ o „historickém ponaučení“. Je pozoruhodné, že ani pan N. -on, ani nikdo jiný z četných narodnických ekonomů, kteří se pokoušeli odvolávat na soudobou zemědělskou krizi, aby mohli vyvrátit teorii o pokrokové historické úloze kapitalismu v zemědělství, ani jednou nepoložili otázku přímo, nepřenesli ji na půdu určité ekonomické teorie; ani jednou nevyložili příčiny, které přiměly

Podívejme se, co vlastně Engels říká. Shrnuje hlavní teze Marxovy teorie o diferenční rentě a vyvozuje zákon, že „čím více kapitálu se do půdy vloží, čím vyšší je v dané zemi stupeň vývoje zemědělství a civilizace vůbec, tím výše stoupá renta na akr i úhrn rent, tím větší je daň, kterou platí společnost velkým pozemkovým vlastníkům v podobě mimořádných zisků“ (Das Kapital, III, 2, 258. Ruský překlad, 597)¹¹¹. „Tento zákon,“ říká Engels, „vysvětluje, proč má třída velkých pozemkových vlastníků tak podivuhodně tuhý život“, i když hromadí dluhy na dluhy, přece se za všech krizí vždy „postaví na nohy“ — například v Anglii zrušení obilních zákonů, které mělo za následek snížení cen obilí, nejenže nepřivedlo landlordy na mizinu, ale naopak je nesmírně obohatilo.

Mohlo by se tedy zdát, že kapitalismus není s to oslabit sílu onoho monopolu, jímž je pozemkové vlastnictví.

„Ale nic netrvá věčně,“ pokračuje Engels. Zaoceánské parníky a severoamerické, jihoamerické a indické železnice umožnily, aby se objevili noví konkurenti. Severoamerické prérie, argentinské pampy atd. zaplavily světový trh levným obilím. „A v této konkurenci panenské stepní půdy a ruských a indických rolníků deptaných neúnosnými daněmi nemohl evropský pachtýř a rolník při starých rentách obstát. Část evropské půdy byla definitivně vyřazena z konkurence v obilnářství, renty všude poklesly, takže v Evropě se stal pravidlem náš druhý případ, a to varianta II: klesající cena obilí a klesající produktivita dodatečných vkladů kapitálu. Odtud bédování agrárníků od Skotska až po Itálii a od jižní Francie až po východní

Marxe přiznat pokrokovost historické úlohy kapitalismu v zemědělství, a neukázali jasně, které z těchto příčin popírají a proč. Také v tomto případě, právě tak jako v ostatních, narodničí ekonomové raději nevystupují přímo proti Marxově teorii, ale omezují se na neurčité narážky na adresu „ruských žáků“. Protože se v tomto spisu zabýváme jenom ekonomikou Ruska, uvedli jsme motivy našeho mínění o této otázce už dříve.

Prusko. Naštěstí se ještě zdaleka neobdělává všechna stepní půda; zbývá jí ještě dost na to, aby zničila všechen evropský velký pozemkový majetek a malý k tomu“ (ib., 260. Ruský překlad, 598, v ruském překladu vynecháno slovo „naštěstí“)¹¹².

Pokud si čtenář toto místo pozorně přečetl, musí mu být jasné, že Engels říká pravý opak toho, co mu vkládá do úst pan N. -on. Podle Engelsova názoru snižuje soudobá zemědělská krize rentu a směřuje dokonce k tomu, aby ji vůbec odstranila, tj. zemědělský kapitalismus prosazuje sobě vlastní tendenci odstranit monopol pozemkového vlastnictví. Ne, náš pan N. -on nemá se svými „citáty“ rozhodně štěstí. Kapitalismus v zemědělství postupuje o další obrovský krok kupředu; nesmírně rozšiřuje tržní produkci zemědělských výrobků a začleňuje do světového obchodu řadu nových zemí; vytlačuje patriarchální zemědělství z jeho posledních útočišť, jako je Indie nebo Rusko; vytváří v zemědělství dosud nevídanou, čistě tovární výrobu obilí založenou na kooperaci mnoha dělníků vybavených nejdokonalejšími stroji; nesmírně zhoršuje postavení starých evropských zemí, snižuje rentu a podkopává tím zdánlivě nejpevnější monopoly a přivádí tak pozemkové vlastnictví „ad absurdum“ nejen v teorii, ale i v praxi; naléhavě nastoluje nutnost zespolečenštění zemědělské výroby, takže tuto nutnost začínají pocítovat na Západě dokonce i představitelé majetných tříd*. A Engels se svou bodrou ironií, pro něho tak příznačnou, vítá poslední kroky světového kapitalismu: Naštěstí — říká — zůstalo ještě dost nezoraných stepí, aby to tak dál pokračovalo. A dobrák pan N. -on à propos des bottes** teskní po starém „mužikovioráči“, po „věky posvěcené“... strnulosti našeho zeměděl-

* Cožpak nejsou vskutku charakteristická taková „znamení doby“ jako známý Antrag Kanitz v Německém říšském sněmu¹¹³ nebo plán amerických farmářů převést všechna síla do státního vlastnictví?

** — nevhodně, nemístně. *Red.*

ství a různých forem zemědělské závislosti, s kterými nedokázaly otrástit ani „nástupnické zmatky, ani nadvláda Tatarů“ a kterými začal teď — ó hrůza! — velmi energicky otrástit ten strašný kapitalismus! O sancta simplicitas!*

* Ó svatá prostoto! *Red.*

POČÁTEČNÍ STADIA
KAPITALISMU V PRŮMYSLU

Nyní přecházíme od zemědělství k průmyslu. Náš úkol můžeme i zde formulovat stejně jako u zemědělství: musíme prozkoumat formy průmyslu v poreformním Rusku, tj. prostudovat daný systém sociálně ekonomických vztahů ve zpracovatelském průmyslu a charakter vývoje tohoto systému. Vyjdeme z nejjednodušších a nejprimitivnějších forem průmyslu a budeme sledovat jejich vývoj.

I. DOMÁCKÝ PRŮMYSL
A ŘEMESLO

Domáckým průmyslem nazýváme zpracování surovin v tom hospodářství (v rolnické rodině), které je produkuje. Domácká výroba tvoří nezbytnou součást naturálního hospodářství, jehož zbytky se téměř vždy zachovávají tam, kde existuje drobné rolnictvo. Proto je přirozené, že se v ruské ekonomické literatuře často poukazuje na tuto formu průmyslu (domácké zhotovování výrobků ze lnu, konopí, dřeva apod. pro vlastní spotřebu). Můžeme však konstatovat, že se domácký průmysl dnes ve větším rozsahu rozšířil jen v několika velmi odlehlých krajích; mezi ně patřila například až donedávna Sibiř. Průmysl zde ještě není samostatným oborem činnosti, průmyslová výroba zde splývá se zemědělstvím v jeden celek.

První formou průmyslu, která se oddělila od patriarchálního zemědělství, je řemeslo, tj. zhotovování výrobků na

objednávku spotřebitele*. Materiál může přitom patřit spotřebiteli-zákazníkovi nebo řemeslníkovi a řemeslníkova práce se platí buď penězi, nebo naturáliemi (ubytování a celé zaopatření řemeslníka, úhrada částí výrobku, např. mouky atd.). Ačkoli je řemeslo nezbytnou součástí městského života, značně se rozšířilo i na vesnicích, kde je doplňkem rolnického hospodářství. Určitou část vesnického obyvatelstva tvoří řemeslníci, kteří se specializují (někdy výlučně, jindy vedle zemědělství) na vydělávání koží, výrobu obuvi a oděvů, na kovářské práce, barvení podomácku vyrobených látek, výrobu hrubého sukna, mletí obilí atd. Protože naše hospodářská statistika je velmi neuspokojivá, nemáme žádné přesné údaje o stupni rozšíření řemesel v Rusku, ale jednotlivé zmínky o této formě průmyslu se porůznu vyskytují téměř ve všech popisech rolnického hospodářství, v šetřeních o tzv. „domáckém“ průmyslu**, objevují se i v oficiální statistice továren a závodů***. Při registraci drobné průmyslové výroby rolníků někdy vyčleňují zemstevní statistické sborníky zvláštní skupinu „řemeslníků“ (srov. Rudněv, 1. c.), avšak zahrnují

* Kundenproduktion [Výroba na objednávku]. Srov. *Karl Bücher*, *Die Entstehung der Volkswirtschaft* [Vznik národního hospodářství], Tübingen 1893[494]. *Red.*¹¹⁴

** Uvádět zde citáty na důkaz pravdivosti našich tvrzení by nebylo možné, protože nespočetně mnoho zmínek o řemeslech je roztroušeno ve všech šetřeních o domáckém průmyslu, i když — podle nejrozšířenějšího názoru — řemeslníci mezi domácké výrobce nepatří. Uvidíme ještě nejednou, jak je termín „domácký průmysl“ beznadějně neurčitý. *** Chaotičnost této statistiky zvláště názorně ilustruje fakt, že si dodnes nevypracovala metodu, jak rozlišovat řemeslnické podniky od továren a závodů. V šedesátých letech se například k továrnám a závodům počítaly i vesnické barvírny čistě řemeslnického typu (Ročenka ministerstva financí, sv. I, s. 172—176[112]), v roce 1890 byly rolnické valchovny sukna směšovány s továrnami na sukna (*Orlovův Ukazatel továren a závodů*, 3. vyd., s. 21[266]) atd. Tohoto zmatku nezůstal ušetřen ani nejnovější Soupis továren a závodů[284] (Petrohrad 1897). Viz příklady v našich Studiích, s. 270—271[199]. (Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 19—22. *Red.*)

do ní (ve shodě s běžným užíváním tohoto slova) všechny stavební dělníky. Z politickoekonomického hlediska je toto směřování naprosto nesprávné, protože většina stavebních dělníků nepatří mezi samostatné výrobce, kteří pracují na objednávku zákazníků, ale mezi námezdní dělníky najímané zprostředkovateli. Není ovšem vždycky snadné odlišit vesnického řemeslníka od drobného výrobce zboží nebo od námezdního dělníka; k tomu je nutné provést ekonomický rozbor údajů o každém drobném výrobcí. Pozoruhodným pokusem o přesné vyčlenění řemesla z ostatních forem drobné průmyslové výroby je zpracování údajů v permském soupisu domácí výroby z roku 1894/95.* Počet místních vesnických řemeslníků se přibližně odhadoval na 1 % rolnického obyvatelstva, přičemž se ukázalo (jak se dalo čekat), že největší podíl řemeslníků je v újezdech, v nichž je průmysl nejméně rozvinut. Ve srovnání s drobnými výrobci zboží jsou řemeslníci velmi pevně připoutáni k půdě: ze 100 řemeslníků je 80,6 % zemědělců (u ostatních „domáckých výrobců“ je tento podíl menší). S používáním námezdní práce se setkáváme i u řemeslníků, ale u výrobců tohoto druhu není tak častým jevem jako u ostatních. Řemeslnické podniky jsou (co do počtu dělníků) rovněž velmi malé. Průměrný výdělek řemeslníka-zemědělce činí 43,9 rublu ročně, kdežto řemeslníka-nezemědělce 102,9 rublu.

Omezujeme se jen na tyto stručné poznámky, neboť není naším úkolem podrobně zkoumat řemesla. V této formě průmyslu neexistuje ještě výroba zboží; zde se objevuje pouze oběh zboží v tom případě, dostává-li řemeslník zaplacen v penězích nebo prodává-li svůj podíl z výrobku, který dostal za práci, aby si nakoupil suroviny a výrobní nástroje. Produkt řemeslníkovy práce se neobjevuje na trhu,

* Tomuto soupisu jsme věnovali zvláštní článek v našich Studiích, s. 113—199. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 313—419. *Red.*). Všechny údaje o permských „domáckých výrobcích“ uváděné v textu jsou převzaty z tohoto článku.

téměř neopouští sféru rolnického naturálního hospodářství*. Je tedy přirozené, že pro řemeslo je příznačná stejná strnulost, roztržitost a omezenost jako pro patriarchální drobné zemědělství. Jediným progresivním prvkem v této formě průmyslu je odcházení řemeslníků za výdělkem do jiných krajů. Toto odcházení bylo v našich vesnicích dost značně rozšířeno zvláště dříve; obvykle vedlo k tomu, že v místech, kam se chodilo za prací, vznikaly samostatné řemeslnické podniky.

II. DROBNÍ VÝROBCI ZBOŽÍ V PRŮMYSLU. CECHAŘSKÝ DUCH V DROBNÉ PRŮMYSLOVÉ VÝROBĚ

Zmínili jsme se už, že řemeslník přichází na trh, i když ne s výrobkem, který vyrábí. Jakmile se jednou dostal do styku s trhem, přechází přirozeně časem také k výrobě pro trh, tj. stává se z něho *výrobce zboží*. Tento přechod se uskutečňuje postupně, zpočátku jako pokus: prodávají se výrobky, které náhodou zbyly, nebo výrobky zhotovené ve volném čase. Postupnost přechodu je podmíněna také tím, že trh pro odbyt výrobků bývá zpočátku značně omezený, takže vzdálenost mezi výrobcem a spotřebitelem se zvětšuje téměř neznatelně, výrobek stále ještě přechází bezprostředně z rukou výrobce do rukou spotřebitele, přičemž prodeji výrobku někdy předchází směna za zemědělské

* Blízký vztah řemesla k naturálnímu hospodářství rolníků je někdy vede k pokusu zorganizovat řemeslnickou práci pro celou vesnici: rolníci poskytují řemeslníkovi stravu i ubytování za práci pro všechny obyvatele dané vesnice. Dnes se s podobným uspořádáním výroby setkáváme jen výjimečně nebo v nejdlejších okrajových územích (např. v některých vesnicích Zakavkazska je takto zorganizováno kovářství. Viz Zprávy a šetření o domáckém průmyslu v Rusku, sv. II, s. 321^[273]).

produkty*. Další vývoj zbožního hospodářství se projevuje v tom, že se rozšiřuje obchod a že se objevují specializovaní překupníci a faktoři; odbytištěm výrobků už není malý vesnický trh nebo výroční trh**, ale celá oblast, potom celá země a někdy dokonce i jiné země. Výroba průmyslových výrobků jako zboží klade první základy pro oddělení průmyslu od zemědělství a pro vzájemnou směnu mezi nimi. Pan N. -on se svým povrchním a abstraktním chápáním věcí se omezuje na to, že prohlašuje „oddělení průmyslu od zemědělství“ za vlastnost „kapitalismu“, a vůbec se neobtěžuje rozebrat ani různé formy tohoto oddělování, ani různá stadia kapitalismu. Je proto důležité poznamenat, že už sama drobná průmyslová výroba zboží v domácí výrobě rolníků začíná oddělovat průmysl od zemědělství, i když se průmyslový výrobce na tomto stupni vývoje ve většině případů ještě od zemědělce neodděluje. V dalším výkladu ukážeme, jak ve vyšších stadiích kapitalismu se průmyslové podniky oddělují od zemědělských a průmysloví dělníci od zemědělců.

V počátečních formách zbožní výroby je konkurence mezi „domáckými výrobci“ ještě velmi slabá, ale úměrně tomu, jak se trh rozšiřuje a jak se zmocňuje celých rozsáhlých oblastí, konkurence sílí a narušuje poklidný patriarchální život drobného výrobce, který je dán jeho skutečně monopolním postavením. Drobný výrobce zboží cítí, že jeho zájmy, v protikladu k zájmům ostatní společnosti, vyžadují

* Například směna hrnčírských výrobků za obilí apod. Bylo-li obilí laciné, stávalo se někdy ekvivalentem jednoho hrnce tolik obilí, kolik se do něho vešlo. Zprávy a šetření, I, 340. — Průmysl Vladimírské gubernie, V, 140^[313]. Práce komise pro domácí průmysl, I, 61^[439].

** Prozkoumání jednoho z takových vesnických výročních trhů ukázalo, že 31 % celkového obratu výročního trhu (asi 15 000 rublů z 50 000 rublů) připadlo právě na „domácké“ výrobky. Viz Práce komise pro domácí průmysl, I, 38. Jak omezené bývá zpočátku odbytiště drobných výrobců zboží, je vidět například z toho, že poltavští obuvníci prodávají své výrobky pouze v okruhu 60 verst kolem své obce. Zprávy a šetření, I, 287.

zachování tohoto monopolního postavení, a proto se *bojí* konkurence. Snaží se ze všech sil, jak individuálně, tak i kolektivně, zabránit konkurenci, „nepustit“ soupeře na své území a upevnit své postavení hmotně zajištěného drobného podnikatele, který má určitý okruh zákazníků. Tento strach z konkurence vysvětluje skutečnou společenskou podstatu drobného výrobce zboží tak názorně, že považujeme za nezbytné zabývat se podrobněji fakty, které s tím souvisí. Nejprve uvedeme jeden příklad týkající se řemesla. Kalužští koželuzi chodí vydělávat ovčiny do jiných gubernií; po zrušení nevolnictví tato výroba upadá; dokud statkáři za velký obrok dovozovali svým nevolníkům odcházet „na ovčiny“, bedlivě dohlíželi na to, aby koželuzi znali své „stanovené místo“, a nedovoľovali jiným koželužům proniknout do svého rajónu. Takto organizovaná výroba byla natolik výnosná, že se „revír“ přenechával za 500 i 1000 rublů, a přišel-li řemeslník do cizího rajónu, docházelo leckdy ke krvavým rvačkám. Zrušení nevolnictví narušilo tento středověký poklidný život; „pohodlná doprava po železnici také posilovala v tomto případě konkurenci“*. K jevům téhož druhu patří snahy drobných výrobců, které byly zjištěny v celé řadě výrob a které mají jasně ráz všeobecného pravidla, zatajovat technické vynálezy a zlepšení, skrývat před ostatními výhodné zaměstnání a tak nepřipustit „zhoubnou konkurenci“. Zakladatelé nové výroby nebo lidé, kteří zavedli do staré výroby nějaká zdokonalení, ze všech sil tají výhody svého zaměstnání před sousedy, používají různých lstí (aby odvedli jejich pozornost, ponechávají v závodě například staré zařízení), nepouštějí nikoho do svých dílen, pracují potají, o výrobě neprozrazují nic ani vlastním dětem**. Pomalý rozvoj kartáčnictví

* Práce komise pro domácí průmysl, II, 35—36.

** Viz Práce komise pro domácí průmysl, II, 81, IV, 460; X, 2526; Průmysl Moskevské gubernie, sv. VI, sešit 1, 6—7; 253^[315]; sv. VI, sešit 2, 142; sv. VII, sešit 1, část 2 o zakladateli „tiskárny“. — Průmysl Vladimírské gubernie, I, 145, 149^[318]. — Zprávy a šetření,

v Moskevské gubernii „se obvykle vysvětluje tím, že dosavadní výrobci nechtějí mít nové konkurenty. Pokud je to možné, nezasvěcují prý cizí osoby do své práce, takže učedníky z jiných vesnic má jen jeden výrobce“*. O vesnici Bezvodnoje v Nižněnovgorodské gubernii, vyhlášené výrobou kovového zboží, čteme: „Pozoruhodné je to, že obyvatelé Bezvodného dodnes“ (tj. do začátku osmdesátých let; tato výroba tu existuje od počátku padesátých let) „pečlivě tají své umění před sousedními rolníky. Nejednou se pokoušeli prosadit ve správě volosti nařízení, že je trestné prozradit toto umění jiné obci; i když se jim nepodařilo dosáhnout této formality, přesto zdánlivě toto nařízení na každého z nich morálně působí, což se projevuje například tím, že neprovdávají své dcery za muže ze sousedních vesnic a podle možnosti si tam ani nevyhledávají své nevěsty.“**

Narodničtí ekonomové se nejen snažili přejít bez povšimnutí skutečnost, že ve své většině i drobní průmysloví výrobci z řad rolníků patří k výrobcům zboží, a dokonce vytvořili celou legendu o jakémsi hlubokém antagonismu, který prý existuje mezi ekonomickou organizací drobné průmyslové výroby rolníků a velkopřmyslem. Nesprávnost tohoto názoru je zřejmá mimo jiné také z výše uvedených údajů. Nešťtí-li se velký průmyslník žádných prostředků, aby si zajistil monopol, je rolnický „domácký výrobce“ po této stránce jeho rodným bratrem; maloburžoa se snaží svými skrovnými prostředky obhájit v podstatě tytéž třídní

I, 89. — *Grigorjev*, Domácká výroba zámek a nožů v pavlovském kraji^[85] (Přílohy k publikaci *Volga*, Moskva 1881), s. 39. — Pan V. V. uvádí některé z těchto skutečností ve svých *Studiích o domáckém průmyslu*^[86] (Petrohrad 1886), s. 192n.; vyvozuje z toho pouze to, že se domáctí výrobci nevyhýbají novotám; vůbec ho nenapadá, že tyto skutečnosti charakterizují třídní postavení drobných výrobců zboží v současné společnosti a jejich třídní zájmy.

* Průmysl Moskevské gubernie, VI, 2, 193.

** Práce komise pro domácký průmysl, IX, 2404.

zájmy, kvůli jejichž ochraně velký továrník prahne po protekcionismu, prémích, výsadách apod.*

III. VZESTUP DROBNÉ PRŮMYSLOVÉ VÝROBY PO REFORMĚ. DVĚ FORMY TOHOTO PROCESU A JEHO VÝZNAM

Z toho, co jsme vyložili, vyplývají ještě další vlastnosti drobné výroby, které si zaslouží naší pozornosti. Vznik nového druhu výroby znamená, jak jsme už poznamenali, další růst společenské dělby práce. Proto musí takový proces nutně probíhat v každé kapitalistické společnosti, pokud v ní ještě v té či oné míře zůstává zachováno rolnictvo a polonaturální zemědělství, pokud různé přežití instituce a tradice (spolu se špatnými komunikacemi aj.) brání strojovému velkopřemyslu, aby přímo nahradil domácí průmysl. Každý krok v rozvoji zbožího hospodářství nutně vede k tomu, že mezi rolnictvem vznikají stále noví a noví průmysloví výrobci. Tento proces, abych tak řekl, vzdělává půdu, připravuje nové oblasti v nejzaostalejších částech země či v nejzaostalejších průmyslových odvětvích pro budoucí vpád kapitalismu. Týmž růst kapitalismu se v jiných částech země či v jiných průmyslových odvětvích projevuje zcela odlišně: nikoli zvýšením, ale poklesem počtu drobných dílen a domácích dělníků, neboť je pohlcuje továrna. Je pochopitelné, že při studiu rozvoje kapitalismu v průmyslu určité země musíme tyto procesy

* Jakmile maloburžoa pocituje, že ho konkurence zničí, snaží se jí zabránit — přesně tak jako jeho ideolog, narodnik, cítí, že kapitalismus ničí jeho oblíbené „základy“, a proto se snaží „odvrátit“, nepřipustit, zabránit apod. apod.

striktně rozlišovat; jejich směřování nutně vede k úplnému zmatení pojmů*.

Vzestup drobné průmyslové výroby v poreformním Rusku vyjadřující počáteční kroky ve vývoji kapitalismu se projevoval a projevuje dvojím způsobem: za prvé stěhováním drobných výrobců a řemeslníků z centrálních, dávno obydlených a hospodářsky nejvyspělejších gubernií do okrajových území; za druhé vznikem nových druhů drobné výroby a rozšířením dřívějších výrob mezi místním obyvatelstvem.

První z těchto procesů je jedním z projevů kolonizace okrajových území, o níž jsme se již zmínili (kapitola IV, podkapitola II). V Nižněnovgorodské, Vladimírské, Tverské, Kalužské a jiných guberniích pociťuje rolník jako řemeslnický výrobce, že s přírůstkem obyvatelstva se konkurence zesiluje a že rozvoj kapitalistické manufaktury a továrny ohrožuje drobnou výrobu; odchází proto na jih, kde je „řemeslníků“ ještě málo, výdělky vysoké a živobytí levné. Na novém místě založil malý podnik, který znamenal počátek nové rolnické průmyslové výroby, jež se potom rozmáhala v dané obci a v jejím okolí. Středoruské kraje s tradiční vyspělou průmyslovou kulturou tím pomáhaly rozvíjet tuto výrobu v nově osidlovaných částech země.

* Uvádíme zajímavý příklad, jak v téže gubernii v tutéž dobu a v témže druhu výroby tyto dva různé procesy probíhají současně. Výroba kolovratů (ve Vjatecké gubernii) je doplňkem domácí výroby látek. Rozvoj této výroby znamená vznik výroby zboží včetně zhotovování jednoho nástroje k výrobě látek. A tu zjistíme, že v odlehlých místech gubernie, na severu, kolovrat vůbec neznají (Materiál o průmyslové výrobě ve Vjatecké gubernii, II, 27^[281]) a že tam „by tato výroba mohla zase vzniknout“, tj. mohla by prorazit první trhlinu do patriarchálního naturálního hospodářství rolníků. V jiných částech gubernie tato výroba mezitím už upadá a za pravděpodobnou příčinu úpadku považují autoři „Materiálu“ to, že se „mezi rolníky stále více šíří používání bavlněných látek vyráběných v továrnách“ (s. 26). Zde se tedy růst zboží výroby a kapitalismu projevuje vytlačováním drobné průmyslové výroby továrnou.

Kapitalistické vztahy (typické, jak uvidíme dále, i pro drobnou rolnickou průmyslovou výrobu) se takto rozšiřovaly po celé zemi*.

Přecházíme k faktům, která dokládají druhý ze zmíněných procesů. Předem poznamenáváme, že konstatujeme-li růst drobných rolnických podniků a drobné výroby, nezmiňujeme se zatím o jejich ekonomické organizaci: z dalšího výkladu vyplyne, že tato drobná výroba vede buď ke vzniku kapitalistické prosté kooperace a obchodního kapitálu, anebo tvoří součást kapitalistické manufaktury.

V arzamaském újezdu Nižněnovgorodské gubernie vznikla kožešnická výroba v městě Arzamasu, postupně se rozšířila do okolních vesnic a zabírala stále větší část újezdu. Zpočátku bylo na vesnicích málo kožešníků a měli mnoho námezdních dělníků; pracovníci byli levní, protože se dávali najímat, aby se učili řemeslu. Když se vyučili, odcházeli, zřizovali své vlastní malé podniky a připravovali tím širší základnu pro nadvládu kapitálu, kterému je dnes podřízena většina drobných výrobců**. Všeobecně řečeno, tento nadbytek námezdních dělníků v prvních podnicích rodičného se nového druhu výroby a později přeměna těchto námezdních dělníků v drobné podnikatele je velice rozšířený jev, který se stává obecným pravidlem***. Byla by zřejmě velká

* Viz například S. A. Korolenko^[173], I. c., o přílivu průmyslových dělníků do okrajových území, kde se také část dělníků trvale usazuje. Práce komise pro domácí průmysl, sešit I (o převaze průmyslových výrobců ve Stavropolské gubernii přistěhovaných ze středoruských gubernií); sešit III, s. 34 (přesídlení obuvníků z osady Vyjezdnaja Svoboda v Nižněnovgorodské gubernii do měst na dolní Volze); sešit IX (koželuzi z vesnice Bogorodskoje v téže gubernii založili závody po celém Rusku). Průmysl Vladimírské gubernie, IV, 136 (vladimírští hrncíři zanesli svou výrobu do Astrachaňské gubernie). Srov. Zprávy a šetření, sv. I, s. 125, 210; sv. II, 160—165, 168, 222 — povšechná zmínka o tom, že „na celém jihu“ převládají průmysloví výrobci, kteří sem přišli z velkoruských gubernií.

** Práce komise pro domácí průmysl, III.

*** Například týž jev byl zjištěn v barvířské výrobě v Moskevské gubernii (Průmysl Moskevské gubernie, VI, I, 73—99, v kloboučnické

chyba vyvozovat z toho závěr, že „přes různé historické úvahy... velké dílny nepohlcují malé, ale naopak malé dílny vyrůstají z velkých“*. Velký rozsah prvních podniků nevyjadřuje vůbec žádnou koncentraci výroby; je dán ojedinelostí těchto podniků a snahou okolních rolníků naučit se v těchto dílnách výnosnému řemeslu. Proces šíření drobné průmyslové výroby rolníků ze starých středisek do okolních vesnic lze pozorovat ve velmi mnoha případech. Tak například v poreformním období se rozvíjely (jednak pokud jde o počet vesnic, do kterých pronikla průmyslová výroba, jednak pokud jde o počet výrobců a objem výroby) tyto důležité druhy výroby: pavlovská nožířská a zámečnická výroba, koželužská a obuvnická výroba ve vesnici Kimry, výroba pletené obuvi v Arzamasu a okolí¹¹⁵, výroba kovového zboží ve vesnici Burmakino, čepičářství ve vsi Molvitino a jeho okolí, sklářství, kloboučnictví a krajkářství v Moskevské gubernii, šperkařství v okolí obce Krasnoje Selo atd.** Autor pojednání o domácí výrobě v sedmi volostech tulského újezdu^[143] konstatuje jako všeobecný jev, že „se zvětšil počet řemeslníků po rolnické reformě“, že „se domácí výrobci a řemeslníci objevují v krajích, kde

(ibid., VI, sešit I), v kožešnické (ibid., VII, sešit I, část 2), v pavlovské kovářské a zámečnické výrobě (Grigorjev, 1. c., 37—38) aj.

* Takový závěr neopomenul učinit na základě jednoho z faktů tohoto druhu pan V. V. v Osudech kapitalismu, 78—79^[64].

** A. Smirnov, Pavlovo a Vorsma, Moskva 1864^[401]. — N. Labzin, Pojednání o nožířské výrobě atd.^[188], Petrohrad 1870. — Grigorjev, 1. c. — N. Anněnskij, Zpráva atd.^[7] v 1. čísle časopisu Nižegorodskij věstník parochodstva i promyšlenosti z roku 1891. — Materiál zemstevní statistiky o gorbatovském újezdu, Nižnij Novgorod 1892^[228]. — A. N. Potresov, Zpráva v petrohradském oddělení výboru úvěrového družstva z roku 1895^[303]. — Statistický sborník Ruské říše, II, sešit 3, Petrohrad 1872^[408]. — Práce komise pro domácí průmysl, VIII. — Zprávy a šetření, I, III. — Práce komise pro domácí průmysl, VI, XIII. — Průmysl Moskevské gubernie, VI, sešit I, s. 111, ib. 177; VII, sešit II, s. 8. — Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku, II, sloupec VI, výroba I^[131]. — Věstník finansov, 1898, č. 42. — Srov. též Průmysl Vladimírské gubernie, III, 18—19 aj.

před reformou nebyvali“*. Podobně se vyslovují i moskevští statistikové**. Tato tvrzení můžeme podepřít statistickými údaji o době vzniku 523 domácích podniků deseti různých výrobních v Moskevské gubernii***.

Počet podniků založených

v 19. století, v letech

Celkový počet podniků	neznámo kdy	dávno	desátých	dvacátých	třicátých	čtyřicátých	padesátých	šedesátých	sedmdesátých
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Právě tak ukázal i permský soupis domácí výroby (podle údajů o vzniku 8884 malých řemeslnických dílen a domácích podniků), že poreformní období se vyznačuje zvláště rychlým růstem drobné průmyslové výroby. Je zajímavé podívat se blíže na tento proces vzniku nových druhů výroby. Výroba vlněných a polohedvábných látek ve Vladimírské gubernii vznikla nedávno, v roce 1861. Zpočátku si lidé chodili pro práci sami, později se však objevují i na vesnici „faktoři“ přidělující práci ke zpracování. Jeden z prvních „továrníků“ obchodoval po určitou dobu kroupami, které skupoval v tambovských a saratovských „stepích“. Po vybudování železnic se vyrovnaly ceny obilí, obchod obilím se soustředil v rukou milionářů a náš obchodník se rozhodl použít svého kapitálu v průmyslovém tkalcovském podniku; přišel pracovat do továrny, seznámil se s výrobou a stal se „faktorem“†. Nová „výroba“ vznikla

* Práce komise pro domácí průmysl, IX, 2303—2304.

** Průmysl Moskevské gubernie, VII, sešit I, část 2, 196.

*** Údaje o výrobě kartáček, špendlíkářské, háčkářské, kloboučnické, škrabařské, obuvnické, brýlařské, mědikovecké, trásnařské a stolařské jsou převzaty ze soupisů domácích výrobců podle usedlostí uvedených ve sborníku Průmysl Moskevské gubernie a v knize pana Isajeva se stejným názvem.

† Průmysl Vladimírské gubernie, III, 242—243.

tedy v tomto místě proto, že celkový ekonomický vývoj země vytlačoval kapitál z obchodu a soustřeďoval ho do průmyslu*. Na základě svého zkoumání výroby, kterou uvádíme jako příklad, autor ukazuje, že uvedený případ není zdaleka ojedinělý: rolníci, kteří žili z vedlejších výdělků, za nimiž odcházeli do jiných míst, „byli průkopníky nejrůznějších druhů drobné výroby, přinášeli své technické poznatky do rodné vsi, odváděli s sebou na práce další pracovní síly a dovedli bohaté rolníky přímo nadchnout svým vyprávěním o pohádkových ziscích, které výroba přináší majiteli tkalcovské dílny a faktorovi. Bohatý rolník, který ukládal peníze do punčochy, anebo obchodoval obilím, pozorně naslouchal tomuto vyprávění a pouštěl se do průmyslového podnikání“ (ibidem). Výroba obuvi a plsti v alexandrovském újezdu Vladimírské gubernie vznikala na některých místech takto: Když majitelé malých kartounek nebo drobných faktorských podniků viděli, že rukodělné tkalcovství upadá, zařizovali si dílny na jinou výrobu a najímali si leckdy mistry, aby je seznámili s touto výrobou a aby zapracovali jejich děti**. V souladu s tím, jak velkopřůmysl vytlačuje drobný kapitál z jedné výroby, proniká tento kapitál do jiné výroby a podněcuje v ní vývoj stejným směrem.

Všeobecné podmínky poreformního období, které daly popud k rozvoji drobné výroby na vesnici, neobyčejně výrazně vystihli autoři pojednání o průmyslu v Moskevské gubernii. „Na jedné straně se za tuto dobu životní podmínky rolníků značně zhoršily,“ čteme v popisu krajkářství, „na druhé straně však potřeby obyvatelstva — té jeho části, která žije v příznivějších podmínkách — značně

* M. I. T.-Baranovskij ve své studii o historických osudech ruské továrny ukázal, že obchodní kapitál byl nutnou historickou podmínkou pro vytvoření velkopřůmyslu. Viz jeho knihu: *Továrna atd., Petrohrad 1898*[⁴⁴⁶].

** Průmysl Vladimírské gubernie, II, 25, 270.

stoupily.“* Na základě údajů o zkoumané oblasti autor konstatuje, že se zvětšil počet rolníků bez koní a těch, kteří se nezabývají pěstováním obilí, a zároveň se zvětšil počet rolníků s více koňmi a celkové množství dobytka rolníků. Na jedné straně tedy stoupl počet osob, které potřebují „vedlejší výdělek“ a hledají práci v průmyslu, na druhé straně pak menšina zámožných rodin bohatla, hromadila „úspory“, nabývala „možnosti najmout si jednoho dva dělníky nebo přidělovat domáckou práci chudým rolníkům“. Autor vysvětluje: „Zde se ovšem nezmiňujeme o případech, kdy z těchto rodin vyrůstají jedinci známí jako kulaci, vydřiduši, ale zabýváme se jen nejobvyklejšími jevy vyskytujícími se mezi rolnickým obyvatelstvem.“

A tak tedy místní badatelé poukazují na spojitost mezi rozkladem rolnictva a růstem drobné průmyslové výroby rolníků. Je to také zcela pochopitelné. Z údajů vyložených ve II. kapitole vyplývá, že rozklad rolnictva zabývajícího se jen zemědělstvím musel být nutně doprovázen růstem drobné průmyslové výroby rolníků. S úpadkem naturálního hospodářství se měnil jeden obor zpracování surovin za druhým ve zvláštní výrobní odvětví; vytváření rolnické buržoazie a vesnického proletariátu zvyšovalo poptávku po výrobcích drobné průmyslové výroby rolníků a zároveň dodávalo pro tuto výrobu jak volné pracovní síly, tak volné peněžní prostředky**.

* Průmysl Moskevské gubernie, sv. VI, sešit II, s. 8n.

** Základní teoretickou chybou pana N. -ona v jeho úvahách o „kapitalizaci drobné průmyslové výroby“ je, že ignoruje první kroky zbožní výroby a kapitalismu v jeho jednotlivých stadiích. Pan N. -on přeskakuje přímo od „lidové výroby“ ke „kapitalismu“ a pak se komicky naivně diví, že jeho kapitalismus visí ve vzduchoprázdnu a je umělý atd.

IV. ROZKLAD
DROBNÝCH VÝROBCŮ ZBOŽÍ.
ÚDAJE SOUPISU USEDLOSTÍ
DOMÁCKÝCH VÝROBCŮ
V MOSKEVSKÉ GUBERNII

Podívejme se nyní, jaké sociálně ekonomické vztahy se utvářejí mezi drobnými výrobci zboží v průmyslu. Úkol charakterizovat tyto vztahy se podobá úkolu, který jsme si dali již v II. kapitole, kde se pojednávalo o drobných zemědělcích. Místo rozsahu zemědělského hospodářství musíme nyní vzít za základ rozsah hospodářství zabývajících se drobnou výrobou. Drobné výrobce musíme roztrždit podle rozsahu jejich výroby, prozkoumat úlohu námezdní práce v každé skupině, úroveň techniky atd.* Soupisy usedlostí domáckých výrobců, které jsou pro takový rozbor nutné, máme z Moskevské gubernie**.

* Při popisu „domáckého“ průmyslu v Černigovské gubernii konstatuje pan Varzer „různorodost hospodářských jednotek“ (na jedné straně existují rodiny s důchodem 500—800 rublů, na druhé straně „téměř žebráci“) a poznamenává: „Za takových podmínek je soupis hospodářských usedlostí a jejich roztržení na určitý počet průměrných typů hospodářství s celým jejich hospodářským postavením jediným prostředkem, jak si učinit úplný obraz o ekonomických poměrech domáckých výrobců. Všechno ostatní je buď fantazie vycházející z nahodilých dojmů, nebo spekulování s aritmetickými výpočty založenými na různých průměrných normách...“ (Práce komise pro domácký průmysl, sešit V, s. 354).

** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI a VII^[368], Průmysl Moskevské gubernie a A. Isajev, Průmysl Moskevské gubernie, Moskva 1876—1877, 2 svazky^[128]. O některých druzích průmyslové výroby jsou podobné údaje otištěny také v Průmyslu Vladimírské gubernie. V této kapitole zkoumáme samozřejmě pouze ty druhy výroby, v nichž drobní výrobci zboží pracují pro trh, a nikoli pro faktory — alespoň v obrovské většině případů. Práce pro faktory je složitější jev, který později prozkoumáme zvlášť. Soupisy usedlostí domáckých výrobců pracujících pro faktory se nehodí k posuzování vztahů mezi drobnými výrobci zboží.

výroby uvádějí autoři přesné statistické údaje o výrobě, někdy i o zemědělství každého jednotlivého domácího výrobce (doba založení podniku, počet pracujících členů rodiny a námezdních dělníků, objem roční výroby, počet koní, které vlastní domácí výrobce, způsob obdělávání půdy atd.). Autoři naproti tomu neuvádějí žádné souhrnné tabulky, museli jsme je tedy sestavit sami tak, že jsme domácí výrobce každého druhu výroby rozdělili do skupin (I — nižší; II — střední; III — vyšší) podle počtu dělníků (členů rodiny i námezdních dělníků) připadajících na jeden podnik, jindy podle objemu výroby, podle jejího technického vybavení atd. Celková kritéria pro rozdělení domácích výrobců do skupin byla stanovena podle údajů v popisu průmyslové výroby; pro rozdělení domácích výrobců do skupin bylo přitom nutné použít u různých druhů výroby různých podkladů, např. zařadit ve velmi malých průmyslových odvětvích k nižší skupině podniky s jedním dělníkem, ke střední — s dvěma, k vyšší s třemi a více, kdežto ve větších výrobních odvětvích — k nižší skupině podniky s 1—5 dělníky, ke střední s 6—10 atd. Bez použití různých metod třídění bychom nemohli předložit u *každého* odvětví údaje o podnicích různé velikosti. Takto sestavenou tabulku uveřejňujeme v příloze (viz přílohu I); je v ní uvedeno, podle jakých znaků jsou domácí výrobci každého druhu výroby rozděleni do skupin, pro každou skupinu jsou u každého druhu výroby uvedena absolutní čísla o počtu podniků, dělníků (členů rodiny i námezdních dělníků dohromady), objemu výroby, o počtu podniků s námezdními dělníky a počtu námezdních dělníků; abychom mohli charakterizovat zemědělství domácích výrobců, vypočítali jsme průměrný počet koní připadajících na jednoho hospodáře v každé skupině a podíl domácích výrobců obdělávajících půdu „pomocí pracovní síly“ (tj. těch, kteří si najímají zemědělské dělníky). Tabulka zahrnuje celkem 37 druhů drobné výroby s 2278 podniky, 11 833 pracovními silami a objemem výroby v hodnotě více než 5 mili-

ónů rublů, a po odečtení 4 druhů výroby, které jsou z celkového souhrnu vypuštěny pro neúplnost údajů nebo pro jejich výjimečnost* — celkem 33 druhů výroby, 2085 podniků, 9427 pracovníků a objem výroby v hodnotě 3 466 000 rublů a po opravě (u dvou druhů výroby) — přibližně $3\frac{3}{4}$ miliónu rublů.

Poněvadž není zapotřebí zkoumat údaje o všech 33 druzích výroby a protože by to bylo příliš obtížné, rozdělili jsme tyto výroby do 4 kategorií: 1. devět druhů výroby s průměrným počtem dělníků (členů rodiny i námezdních dělníků dohromady) na jeden podnik od 1,6 do 2,5; 2. devět druhů výroby s průměrným počtem dělníků od 2,7 do 4,4; 3. deset druhů výroby s průměrným počtem dělníků od 5,1 do 8,4; 4. pět druhů výroby s průměrným počtem dělníků od 11,5 do 17,8. V každé kategorii jsou takto spojeny druhy výroby, které si navzájem celkem odpovídají počtem dělníků připadajících na jeden podnik; v dalším výkladu se omezíme na údaje o těchto 4 kategoriích výrob. Tyto údaje uvádíme in extenso. [Viz tabulku na s. 362. *Red.*]

Tato tabulka shrnuje nejdůležitější údaje o vztazích mezi vyššími a nižšími skupinami domácích výrobců, které nám poslouží pro další závěry. Výsledné údaje o všech 4 kategoriích můžeme zobrazit diagramem sestaveným stejně jako diagram, kterým jsme ve II. kapitole zobrazili rozklad rolnictva zabývajícího se pouze zemědělstvím. Pro každou skupinu vypočítáváme podíl z celkového počtu podniků, z celkového počtu pracujících členů rodiny, z celkového počtu podniků s námezdními dělníky, z celkového počtu dělníků (členů rodiny i námezdních dohromady), z celkového objemu výroby a z celkového počtu námezdních děl-

* Na základě toho je z přehledu vypuštěna „výroba“ porcelánu, kde je ve 20 podnicích zaměstnáno 1817 námezdních dělníků. Protože u nás vládne zmatek v pojmech, je typické, že moskevští statistikové zařadili i tuto výrobu mezi „domáckou“ výrobu (viz souhrnné tabulky v III. sešitě VII. svazku, 1. c.).

Kategorie druhů výroby	Absolutní počet*			Podíl**			Podniky s námezdními dělníky v %			Průměrná výroba v rublech			Průměrný počet dělníků na 1 podnik				
	a) podniků	b) dělníků	c) objemu výroby v rublech	a) podniků	b) dělníků	c) objemu výroby v %	a) Podniky s námezdními dělníky v %			Průměrná výroba v rublech			Průměrný počet dělníků na 1 podnik				
							b) Námezdní dělníci v %**			a) na 1 podnik			b) námezdní dělníci celkem				
	cel- skupiny	cel- skupiny	cel- skupiny	cel- skupiny	cel- skupiny	cel- skupiny	I	II	III	I	II	III	I	II	III		
I. (9 druhů výroby)	831	100	57	30	13	12	2	19	40	430	243	527	1 010	1,9	1,28	2,4	3,3
	1 776	100	35	37	28	12	2	19	40	430	243	527	1 010	0,2	0,02	0,2	1,2
	357 890	100	32	37	31	11	1	9	27	202	182	202	224	2,1	1,3	2,6	4,5
II. (9 druhů výroby)	348	100	47	34	19	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	2,5	1,9	2,9	3,7
	1 242	100	30	35	35	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	1,0	0,3	0,8	3,0
	516 268	100	25	34	41	26	13	21	45	415	350	399	489	3,5	2,2	3,7	6,7
III. (10 druhů výroby)	804	100	53	33	14	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	2,4	2,0	2,7	2,3
	4 893	100	25	37	38	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	3,7	0,8	3,9	14,9
	2 013 918	100	20	37	43	61	25	59	86	411	324	411	468	6,1	2,8	6,6	17,2
IV. (5 druhů výroby)	102	100	38	33	29	84	61	97	100	5 666	1 919	3 952	12 714	2,1	2,2	2,1	2,1
	1 516	100	15	24	61	84	61	97	100	5 666	1 919	3 952	12 714	12,7	3,5	8,7	29,6
	*** 577 930	100	13	23	64	85	60	81	93	381	331	363	401	14,8	5,7	10,8	31,7
<i>Celkem ve všech kategoriích</i>	2 085	100	53	32	15	40	21	57	74	1664	651	1756	5 029	2,2	1,8	2,6	2,9
	9 427	100	26	35	39	40	21	57	74	1664	651	1756	5 029	2,3	0,4	2,2	9,0
	3 466 006	100	21	34	45	51	20	46	75	367	292	362	421	4,5	2,2	4,8	11,9

* Čísla odpovídající písmenům a) b) c) v nadpise jsou v rubrikách umístěna pod sebou.

** Jde o podíl celkového počtu podniků a dělníků v dané kategorii nebo v dané skupině.

*** U dvou druhů výroby jsou udány místo hodnoty produktu (= objemu výroby) údaje o hodnotě surovin určených k zpracování. Objem výroby se tím snižuje asi o 300 000.

níků a tyto podíly zaznamenáváme (způsobem popsaným ve II. kapitole) v diagramu*.

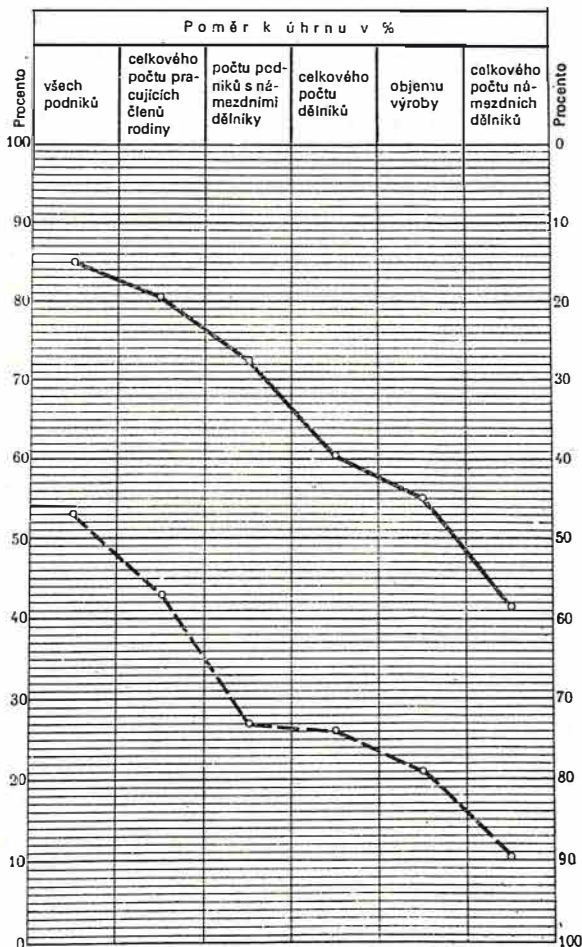
Probereme si nyní závěry, které vyplývají z těchto údajů. Začneme úlohou námezdní práce. Ve 33 druzích výroby převládá námezdní práce nad prací členů rodiny: 51 % z celkového počtu dělníků tvoří námezdní dělníci; u „domáckých výrobců“ z Moskevské gubernie zůstává tento podíl dokonce ještě nižší než ve skutečnosti. Sečetli jsme údaje z 54 druhů výroby v Moskevské gubernii, o nichž máme přesná čísla o počtu námezdních dělníků, a vyšlo nám, že tu pracuje 17 566 námezdních dělníků z 29 446, tj. 59,65 %. Pro Permskou gubernii činí zjištěný podíl námezdních dělníků u všech domáckých výrobců a řemeslníků 24,5 %, a u samých výrobců zboží 29,4 % až 31,2 %. Tato souhrnná čísla zahrnují však, jak uvidíme dále, nejen drobné výrobce zboží, ale i kapitalistickou manufakturu. Mnohem zajímavější je proto závěr, že *úloha námezdní práce stoupá souběžně se zvětšováním rozsahu podniků*: pozorujeme to i při vzájemném srovnání jednotlivých kategorií i při porovnání různých skupin těžé kategorie. Čím jsou podniky větší, tím vyšší je podíl podniků s námezdními dělníky, tím je vyšší podíl námezdních dělníků. Narodniční ekonomové obvykle prohlašují, že mezi „domáckými výrobci“ převládají malé podniky, v nichž výlučně pracují členové rodiny, a přitom často uvádějí jako důkaz „průměrná čísla“. Jak je vidět z uvedených údajů, nejsou tyto „průměry“ vhodné, aby charakterizovaly jev po této stránce, a početní převaha malých podniků, v nichž pracují členové rodiny, vůbec neodstraňuje onu základní skutečnost, že *drobná výroba zboží směřuje ke stále většímu používání námezdní práce, k vytváření kapitalistických dílen*. Mimoto vyvracejí uvedené údaje také jiné, neméně rozšířené tvrzení narodníků, že totiž námezdní práce v „domácké“ výrobě slouží vlastně jako „doplňek“

* Viz tento svazek, s. 364. *Red.*

DIAGRAM VÝSLEDNÝCH ÚDAJŮ Z PŘEDCHÁZEJÍCÍ TABULKY

———— Plynulá křivka udává v procentech (počítáno shora) podíl nejvyšší, třetí skupiny domácích výrobců na celkovém počtu podniků, dělníků atd. ve všech 33 druzích výroby.

- - - - - Přerušovaná křivka udává v procentech (počítáno zdola) podíl nejnižší, první skupiny domácích výrobců na celkovém počtu podniků, dělníků atd. ve všech 33 druzích výroby.

práce členů rodiny, že se k ní neuchylují kvůli zisku atd.* Ve skutečnosti se ukazuje, že i u drobných nezemědělských výrobců — právě tak jako u drobných zemědělců — *vzrůstá používání námezdní práce souběžně se zvětšováním počtu pracujících členů rodiny*. Ve většině druhů výroby vidíme, že používání námezdní práce stoupá od nižší skupiny k vyšší, *přestože se také zvyšuje počet pracujících členů rodiny připadajících na jeden podnik*. Používání námezdní práce nestírá rozdíly v početnosti rodin „domáckých výrobců“, ale naopak tyto rozdíly prohlubuje. Diagram názorně ukazuje tento společný rys drobné výroby: nejvyšší skupina soustřeďuje ohromný počet námezdních dělníků, přestože má nejvíce pracujících členů rodiny. „*Rodinná kooperace*“ je tedy *základem kapitalistické kooperace***. Je ovšem pochopitelné, že se tento „zákon“ vztahuje pouze na nejmenší výrobce zboží, pouze na zárodečné formy kapitalismu; tento zákon dokazuje, že tendencí rolnictva je přeměnit se v maloburžoazii. Jakmile se už utvořily dílny s dosti velkým počtem námezdních dělníků, musí význam „rodinné kooperace“ nevyhnutelně klesat. A z našich údajů skutečně vidíme, že se zmíněný zákon nevztahuje na nejvyšší skupiny vyšších kategorií. Když se „domácký výrobce“ mění ve skutečného kapitalistu, který zaměstnává 15 až 30 námezdních dělníků, význam práce členů rodiny v jeho dílnách klesá, až nabývá zcela nepatrného rozsahu (např. v nejvyšší skupině nejvyšší kategorie tvoří členové rodiny pouze 7 % celkového počtu dělníků). Jinými slovy: pokud má domácká výroba tak malý rozsah, že v ní převládá „rodinná kooperace“, potud je tato „rodinná kooperace“ nejpevnější zárukou rozvoje kapitalistické kooperace. Projevuje se zde tedy velmi názorně dialektika zbožní výroby, která přeměňuje „život zalo-

* Viz například Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit 1, s. 21.

** Týž závěr vyplývá z údajů o permských „domáckých výrobcích“; viz naše Studie^[199], s. 126—128. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 330—333. *Red.*).

žený na práci vlastních rukou“ v život založený na vykořisťování cizí práce.

Přecházíme k údajům o produktivitě práce. Údaje o objemu výroby připadající v každé skupině na jednoho dělníka ukazují, že se *zvětšováním podniků se zvyšuje produktivita práce*. Pozorujeme to v převážné většině druhů výroby a ve všech kategoriích druhů výroby bez výjimky; diagram názorně ilustruje tento zákon, neboť ukazuje, že na vyšší skupinu připadá větší podíl z celkového objemu výroby, než činí její podíl na celkovém počtu dělníků; v nižší skupině je tento poměr opačný. Objem výroby připadající na jednoho dělníka v podnicích vyšších skupin je o 20 až 40 % vyšší než v podnicích nižší skupiny. Velké podniky mají sice obvykle delší pracovní období a zpracovávají leckdy hodnotnější materiál než malé, ale tyto okolnosti nemohou popřít skutečnost, že ve velkých dílnách je produktivita práce mnohem vyšší než v malých*. A nemůže tomu ani být jinak. Velké podniky mají třikrát až pětkrát víc dělníků (členů rodiny i námezdních dohromady) než malé, a rozsáhlejší uplatnění kooperace nutně působí na zvýšení produktivity práce. Velké dílny bývají vždy lépe technicky zařízeny, vybaveny lepšími nástroji, nářadím, zařízením, stroji atd. Například v kartáčnictví má být ve „správně organizované dílně“ asi 15 dělníků, při výrobě háčků 9—10 dělníků. V hračkářství vystačí většina domácích výrobců při sušení zboží s obyčejnými pecemi, větší podnikatelé mají zvláštní sušicí pece a největší mají zvláštní budovy, sušárny. K výrobě kovových hraček má zvláštní dílny 8 podnikatelů ze 16; podle skupin nemá v I. skupině šest podnikatelů žádnou dílnu; v II. skupině pět má tři dílny a ve III. skupině pět má pět dílen. Ze 142 výrobců zrcadel a rámu má 18 výrobců zvláštní dílny; podle skupin:

* U škrobárenství, které je v našich tabulkách zahrnuto, máme údaje o délce pracovního období v různě velkých podnicích. Ukazuje se (jak jsme již viděli), že za stejné období vyrobí jeden dělník ve velkém podniku větší množství výrobků než v malém.

I. z 99 výrobců mají dílnu 3 výrobci; II. z 27 — 4 a III. z 16 — 11. V sítarství se vyplétání sít provádí ručně (I. skupina), kdežto tkaní strojově (II. a III. skupina). V krejčovství připadá na jednoho podnikatele v jednotlivých skupinách tento počet šicích strojů: I. 1,3; II. 2,1 a III. 3,4 atd. atd. Když pan Isajev zkoumá nábytkářství, konstatuje, že individuální výroba nábytku má tyto nevýhody: 1. jednotliví výrobci nemají kompletní soupravu nástrojů; 2. sortiment vyráběného zboží je omezený, protože pro velké výrobky není v domě místo; 3. nákup materiálu v malém přichází mnohem draž (o 30—35 %); 4. zboží se musí prodávat levněji, protože jednak je tu nedůvěra k drobnému „domáckému výrobcí“, jednak potřebuje peníze*. Je známo, že zcela obdobné jevy jsou nejen v nábytkářství, ale převažují i v drobné průmyslové výrobě rolníků. Konečně musíme dodat, že zvyšování hodnoty výrobků vyráběných jedním dělníkem pozorujeme ve většině druhů výroby nejen směrem od nižší skupiny k vyšší, ale také od malých podniků k velkým. V první kategorii druhů výroby vyrábí jeden dělník produkci průměrně v hodnotě 202 rublů, ve druhé a třetí asi v hodnotě 400 rublů, ve čtvrté v hodnotě více než 500 rublů (číslo 381 musíme z výše uvedeného důvodu násobit zhruba jedena-půlkrát). Tato skutečnost ukazuje na spojitost mezi zdražováním surovin a vytlačováním malých podniků velkými. Každý krok ve vývoji kapitalistické společnosti je nutně provázen zdražováním takových produktů, jako je dřevo apod., a to urychluje zánik malých podniků.

Z našeho výkladu vyplývá, že i v drobné průmyslové výrobě rolníků hrají hlavní úlohu poměrně velké kapitalistické podniky. Ačkoli tvoří nepatrnou menšinu v celkovém počtu podniků, soustřeďují velmi významnou část

* Drobný výrobce bojuje s těmito nepříznivými podmínkami tím, že prodlužuje pracovní den a zvyšuje intenzitu práce (1. c., s. 38). Za zbožího hospodářství se drobný výrobce v zemědělství i v průmyslu udržuje pouze snižováním svých potřeb.

celkového množství dělníků a ještě větší část celkového objemu výroby. Tak 15 % podniků vyšší skupiny soustřeďuje v 33 druzích výroby v Moskevské gubernii 45 % celkového objemu výroby; na 53 % podniků nižší skupiny pak připadá pouze 21 % celkového objemu výroby. Je samozřejmé, že rozdělení čistého důchodu z drobné výroby musí být ještě daleko nerovnoměrnější. Údaje permského soupisu domácí výroby z roku 1894/95 to názorně ilustrují. Vyjmeme-li ze sedmi druhů výroby největší podniky, dostaneme tento obraz vzájemného poměru mezi malými a velkými podniky* :

Podniky	Počet dělníků				Hrubý důchod		Mzda		Čistý důchod	
	Počet podniků	členů rodiny	námezdních dělníků	celkem	celkem rublů	na 1 dělníka	celkem rublů	na 1 nám. dělníka	celkem rublů	na 1 pracu- jícího člena rodiny
Celkový počet podniků	735	1587	837	2424	239 837	98,9	28 985	34,5	69 027	43
Velké	53	65	336	401	117 870	293	16 215	48,2	22 529	346
Ostatní	682	1522	501	2023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5

Velké podniky tvoří sice mizivou část všech podniků (méně než $\frac{1}{10}$ celkového počtu) a mají přibližně $\frac{1}{5}$ všech dělníků, soustřeďují však téměř polovinu veškeré výroby a přibližně $\frac{2}{5}$ veškerého důchodu (počítáme-li dohromady mzdu dělníků a důchod podnikatelů). Drobní podnikatelé pobírají mnohem nižší čistý důchod, než činí mzda námezdních dělníků ve velkých podnicích; na jiném místě jsme podrobně ukázali, že takový jev není v drobné rol-

* Viz naše Studie, s. 153n. (Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 364n. *Red.*), kde jsou uvedeny údaje o každém druhu výroby zvlášť. Upozorňujeme, že všechny tyto údaje se týkají zemědělských domácích výrobců, kteří pracují pro trh.

nické průmyslové výrobě výjimkou, nýbrž všeobecným pravidlem.*

Shrneme-li závěry vyplývající z rozebraných údajů, musíme říci, že ekonomická soustava drobné průmyslové výroby rolníků je typicky maloburžoazní soustavou — takovou, jakou jsme už dříve konstatovali u drobných zemědělců. Drobná průmyslová výroba rolníků se nemůže v daném sociálně ekonomickém prostředí rozšiřovat, rozvíjet a zdokonalovat jinak než tím, že se od ní bude na jedné straně oddělovat menšina malých kapitalistů a na druhé straně většina námezdních dělníků, nebo takových „samostatných domácích výrobců“, kterým se žije ještě tíž a hůř než námezdním dělníkům. I v drobné průmyslové výrobě rolníků pozorujeme tedy zcela zřejmé zárodky kapitalismu, téhož kapitalismu, který je různými Manilovy¹¹⁶ mezi ekonomy líčen jako cosi odtrženého od „lidové výroby“. Význam rozebraných faktů je důležitý rovněž z hlediska teorie vnitřního trhu. Rozvoj drobné výroby vede k tomu, že zámožnější výrobci zvyšují poptávku po výrobních prostředcích a po pracovní síle, která se čerpá z řad vesnického proletariátu. Počet námezdních dělníků u vesnických řemeslníků a drobných výrobců v celém Rusku musí být velmi úctyhodný, když např. jen v Permské gubernii je jich přibližně 6500**.

* Z uvedených údajů je patrné, že v drobné průmyslové výrobě rolníků hrají obrovskou, a dokonce rozhodující úlohu podniky s objemem výroby v hodnotě 1000 rublů. Připomínáme, že takové podniky vždycky byly a nadále jsou naší oficiální statistikou zařazovány mezi „továrny a závody“ (viz Studie, s. 267, 270 [viz Spisy 4, Praha 1952, s. 15—16, 19—20. *Red.*] a kapitolu VII, podkapitolu II). Kdybychom tedy připustili, že ekonom může používat běžnou tradiční terminologii, kterou naši narodníci nepřekonali, pak bychom měli právo stanovit tento „zákon“: mezi rolnickými „domácími“ podniky převládají „továrny a závody“, které nebyly pojaty do oficiální statistiky pro její neuspokojivý stav.

** Dodejme, že i v ostatních guberniích, až na Moskevskou a Permskou, konstatují prameny zcela obdobné vztahy mezi drobnými výrobci

V. KAPITALISTICKÁ PROSTÁ KOOPERACE

Vybudování poměrně velkých dílen drobnými výrobci zboží tvoří přechod k vyšší formě průmyslu. Z roztržštěné malovýroby vyrůstá *kapitalistická prostá kooperace*. „Kapitalistická výroba začíná ve skutečnosti teprve tehdy, když týž individuální kapitál zaměstnává současně větší počet dělníků, tedy když pracovní proces rozšiřuje svůj rozsah a dodává výrobek ve větším množství. Působení většího počtu dělníků v téže době na tomtéž místě (nebo chcete-li, na tomtéž poli práce) k výrobě zboží téhož druhu, pod vedením téhož kapitalisty, tvoří historicky a logicky východisko kapitalistické výroby. Pokud jde o výrobní způsob sám, liší se například manufaktura ve své počáteční podobě od cechovní řemeslné výroby sotva něčím jiným než tím, že týž kapitál zaměstnává současně větší počet dělníků. Dílna cechovního mistra je jen rozšířena“ (Das Kapital, I², S. 329)¹¹⁷.

Právě takové východisko kapitalismu vidíme tedy také v naší drobné rolnické („domácké“) průmyslové výrobě. Jiná historická situace (kdy neexistuje nebo je jen nedostatečně vyvinuto cechovní řemeslo) mění jen formy, v nichž se projevuují tytéž kapitalistické vztahy. Kapitalistická dílna

zboží. Viz např. Průmysl Vladimírské gubernie, sešit II, soupisy usedlostí obuvníků a valchářů; Práce komise pro domácí průmysl, sešit II — o kolářích v medynském újezdu; sešit II — o jirchářích ovčín v témže újezdu; sešit III — o kožešnicích v arzamaském újezdu; sešit VI — o valchářích v semjonovském újezdu a koželuzích ve vasilském újezdu atd. Srov. Nižněnovgorodský sborník, sv. IV, s. 137^[248] — všeobecné pojednání A. S. Gacisského o drobné průmyslové výrobě konstatuje vznik velkých dílen. Srov. Anněnského zprávu o pavlovských domáckých výrobcích (odkaz výše), o skupinách rodin podle výše týdenního výdělků atd. atd. atd. Všechny tyto zmínky se liší od námi rozebraných údajů ze soupisů usedlostí pouze svou neúplností a ubohostí. Ale podstata věci je všude stejná.

se zpočátku liší od dílny drobného výrobce jen počtem současně zaměstnaných dělníků. Proto se první kapitalistické podniky, které jsou početně v menšině, zdánlivě ztrácejí ve spoustě malých podniků. Avšak zaměstnávání většího počtu dělníků nezbytně vede k postupným změnám ve výrobě samé, k postupné přeměně výroby. Při primitivní rukodělné technice bývají rozdíly mezi jednotlivými pracovníky (v síle, zručnosti, dovednosti aj.) vždycky velmi značné; už jen z této příčiny je postavení drobného výrobce velmi nepevné; je mimořádně závislý na výkyvech trhu. Jakmile je ale v podniku několik dělníků, stírají se mezi nimi individuální rozdíly již v samé dílně; „úhrnný pracovní den většího počtu současně zaměstnaných dělníků je sám o sobě dnem společensky průměrné práce“¹¹⁸, a proto výroba a odbyt výrobků kapitalistické dílny jsou nesrovnatelně pravidelnější a stálejší. Může se lépe využívat budov, skladů, náradí, pracovních nástrojů aj.; a to opět zlevňuje výrobní náklady ve větších dílnách*. Aby se mohlo vyrábět ve větším rozsahu a aby se mohlo zaměstnávat současně více dělníků, je zapotřebí nashromáždit dosti značný kapitál, který se často vytváří nikoli ve sféře výroby, nýbrž ve sféře obchodu aj. Výše tohoto kapitálu určuje formu osobní účasti podnikatele v podniku: zda je totiž sám dělníkem, jestliže je jeho kapitál ještě velmi malý,

* Např. o pozlacovačích ve Vladimírské gubernii čteme: „Při větším počtu dělníků je možné značně snížit výdaje; týká se to výdajů na osvětlení, dřevo, kameny a náčiní“ (Průmysl Vladimírské gubernie, III, 188). V Permské gubernii potřebuje jednotlivec v mědikovectví celou soupravu nástrojů (16 druhů); pro dva dělníky jich stačí „jen něco málo navíc“. „Pro dílnu s 6–8 lidmi musí být souprava nástrojů trojnásobná nebo čtyřnásobná. Soustruh bývá vždy jeden, i když je v dílně 8 lidí“ (Práce komise pro domácí průmysl, X, 2939). Fixní kapitál pro velkou dílnu je udáván částkou 466 rublů, pro střední — 294 rublů, pro malou — 80 rublů; objem výroby činí 6200 rublů, 3655 rublů a 871 rublů. To znamená, že v malých podnicích je objem výroby 11krát větší než fixní kapitál, ve středních 12krát, ve velkých 14krát větší.

nebo už sám nepracuje a specializuje se na plnění obchodně podnikatelských funkcí. „Postavení majitele dílny lze uvést do souvislosti s počtem jeho dělníků,“ čteme např. v popisu výroby nábytku. „Dva či tři pracovníci přinášejí majiteli tak malý přebytek, že pracuje spolu s nimi... Pět pracovníků už vynáší majiteli tolik, že se již do jisté míry uvolňuje od ruční práce, trochu si polenoší a vykonává hlavně dvě podnikatelské funkce“ (tj. nákup materiálu a odbyt výrobků). „Jakmile počet námezdních dělníků stoupne na 10 nebo toto číslo převyšuje, pak majitel nejenže zanechává ruční práce, ale dokonce téměř přestává sám dohlížet na dělníky: zavádí funkci hlavního mistra, který dozírá na zaměstnance... Zde se stává už malým kapitalistou, „opravdovým podnikatelem““ (Isajev, Průmysl Moskevské gubernie, I, 52—53). Uvedené statistické údaje tuto charakteristiku názorně potvrzují, neboť ukazují, jak se počet dělníků — členů podnikatelovy rodiny — zmenšil, kdežto počet námezdních dělníků vzrostl.

Celkový význam kapitalistické prosté kooperace ve vývoji kapitalistických forem průmyslu charakterizuje autor Kapitálu takto:

„Historicky se kapitalistická forma kooperace vyvíjí v protikladu k rolnickému hospodářství a k nezávislé řemeslné výrobě, ať už má cechovní formu nebo nemá... Podobně jako se společenská produktivní síla práce, rozvinutá kooperací, jeví jako produktivní síla kapitálu — tak i sama kooperace se jeví jako specifická forma kapitalistického výrobního procesu v protikladu k výrobnímu procesu rozptýlených nezávislých pracovníků nebo drobných mistrů. Je to první změna, kterou prodělává sám pracovní proces, jakmile je podřízen kapitálu... Její předpoklad, současné zaměstnávání velkého počtu námezdních dělníků v téže pracovním procesu, tvoří východisko kapitalistické výroby... Je-li proto na jedné straně kapitalistický výrobní způsob historickou nutností pro přeměnu pracovního procesu ve společenský proces, je na druhé straně spo-

lečenská forma pracovního procesu způsob, kterého používá kapitál k výhodnějšímu využívání pracovního procesu zvyšováním jeho produktivní síly.

Ve své jednoduché formě, kterou jsme dosud zkoumali, se kooperace kryje s výrobou ve velkém měřítku, ale netvoří ještě pevnou, charakteristickou formu zvláštní vývojové epochy kapitalistické výroby. Nanejvýš hraje přibližně stejnou úlohu v dosud řemeslných počátcích manufakturny...“ (Das Kapital, I², 344—345)¹¹⁹.

V dalším výkladu uvidíme, jak jsou v Rusku drobné „domácké“ podniky s námezdními dělníky úzce spojeny s mnohem vyvinutějšími a rozšířenějšími formami kapitalismu. Pokud jde o úlohu těchto podniků v drobné průmyslové výrobě rolníků, ukázali jsme už dříve statisticky, že tyto podniky vytvářejí dosti širokou kapitalistickou kooperaci místo dřívější roztržštěnosti výroby a do značné míry zvyšují produktivitu práce.

Náš závěr o obrovské úloze kapitalistické kooperace v drobné průmyslové výrobě rolníků a o jejím pokrokovém významu je v příkrém rozporu s velmi rozšířenou narodnickou doktrínou o převládání nejrůznějších forem „družstevního principu“ v drobné průmyslové výrobě rolníků. Ve skutečnosti se právě naopak drobná výroba (i řemeslo) vyznačuje největší roztržštěností výrobců. Narodnická literatura nemohla uvést na potvrzení opačného názoru nic než ojedinělé případy, které se většinou vůbec netýkají kooperace, nýbrž vytváření dočasných miniaturních sdružení velkých i malých podnikatelů ke společnému nákupu surovin, ke stavbě společné dílny atd. Podobná družstva nemění vůbec nic na tom, že kapitalistická kooperace převládá*. Máme-li si udělat přesnou představu o tom, jak

* Považujeme za zbytečné dokazovat správnost toho, co jsme vyslovili v textu, na příkladech, kterých bychom mohli uvést celou řadu z knihy pana V. V.: *Družstva v domácké výrobě*^[51] (Petrohrad 1895). Pan Volgin už rozebral skutečný význam příkladů uváděných panem V. V. (citovaný spis, s. 182n.) a naprostou bezvýznamnost „družstev-

dalece se „družstevní princip“ ve skutečnosti uplatňuje, nestačí odvolávat se na náhodně vybrané příklady; k tomu je rozhodně třeba vzít údaje z některého dokonale prozkoumaného kraje a rozebrat poměrné rozšíření a význam jednotlivých forem kooperace. Takové jsou například údaje permského soupisu „domácké výroby“ z roku 1894/95; na jiném místě jsme už ukázali (Studie [199], s. 182—187*), jakou přímo zarážející roztržitost drobných výrobců tento soupis zjistil a jak velký význam mají celkem nepřilíš početné velké podniky. Závěr o úloze kapitalistické kooperace, který jsme již dříve vyvodili, není založen na ojedinělých případech, ale na přesných údajích soupisů usedlostí, jež zachycují celé desítky nejrůznějších druhů výroby v různých krajích.

VI. OBCHODNÍ KAPITÁL V DROBNÉ PRŮMYSLOVÉ VÝROBĚ

Jak je známo, v celé řadě případů rodí drobná průmyslová výroba rolníků zvláštní překupníky, kteří se specializují na obchodní operace spojené s odbytem výrobků a nákupem surovin a obvykle si v té či oné formě podřizují drobné výrobce. Podíváme se, jak tento jev souvisí s celkovým systémem drobné průmyslové výroby rolníků a jaký je jeho význam.

Základní hospodářskou operací překupníka je nákup zboží (výrobků nebo surovin) k dalšímu prodeji. Jinými

ního principu“ v naší „domácké“ výrobě. Za zmínku stojí jen toto tvrzení pana V. V.: „...spojení několika samostatných domáckých výrobců v jednu výrobní jednotku... si nevynucují podmínky konkurence, což dokazuje, že ve většině druhů výroby neexistují větší či menší dílny s námezdními dělníky“ (93). Vyslovit neodůvodněně podobné tvrzení je ovšem mnohem snazší než rozebrat dostupné údaje soupisu usedlostí.

* Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 398—404. *Red.*

slovy, překupník je představitelem obchodního kapitálu. Východiskem každého kapitálu — jak průmyslového, tak obchodního — je vytvoření volných peněžních prostředků v rukou jednotlivých osob (volnými se rozumějí takové peněžní prostředky, které se nemusí používat pro osobní spotřebu aj.). Jak tato majetková diferenciací probíhá na naší vesnici, jsme už podrobně ukázali na údajích o rozkladu rolnictva zabývajícího se zemědělstvím a rolnictva zabývajícího se drobnou průmyslovou výrobou. Těmito údaji je vysvětlena jedna z podmínek zrodu překupníka, a to roztržitost a izolovanost drobných výrobců, hospodářské rozdíly a boj mezi těmito výrobci. Druhá podmínka se týká charakteru funkcí, které plní obchodní kapitál, tj. odbytu výrobků a nákupu surovin. Při nízké úrovni výroby zboží se drobný výrobce spokojuje s odbytem výrobků na omezeném místním trhu, někdy dokonce s odbytem přímo do rukou spotřebitele. To je nejnižší vývojové stadium zboží výroby, která se téměř neodlišuje od řemesla. S rozšiřováním trhu se stává takový roztržitý odbyt v malém (odpovídající drobné, roztržitěné výrobě) *nemožným*. Na velkém trhu musí být odbyt ve velkém, hromadný. A tu se drobný charakter výroby ocitá v nesmiřitelném rozporu s nutností hromadného odbytu, odbytu ve velkém. Za daných sociálně ekonomických podmínek, při izolovanosti drobných výrobců a jejich rozkladu nebylo možno tento rozpor vyřešit jinak než tím, že se představitelé zámožné menšiny zmocnili odbytu, že jej koncentrovali ve svých rukou. Překupníci nakupovali výrobky (nebo suroviny) ve velkém, a tak snižovali náklady na odbyt, přeměňovali drobný, nahodilý a nepravidelný odbyt v odbyt velký a pravidelný — a tato čistě ekonomická přednost odbytu ve velkém měla nutně za následek, že byl drobný výrobce odříznut od trhu a stal se bezbranným vůči moci obchodního kapitálu. Drobný výrobce tak za zbožího hospodářství nevyhnutelně upadá do závislosti na obchodním kapitálu, protože hromadný odbyt ve velkém má jas-

nou ekonomickou převahu nad roztržštěným odbytem v malém*. Je samozřejmé, že ve skutečnosti se zisk překupníků často zdaleka neomezuje na rozdíl mezi náklady na odbyt ve velkém a náklady na odbyt v malém — právě tak jako zisk průmyslového kapitalisty často spočívá ve srážkách z normální mzdy. Chceme-li nicméně vysvětlit zisk průmyslového kapitalisty, musíme předpokládat, že se pracovní síla prodává za svou skutečnou hodnotu. Stejně tak, chceme-li vysvětlit úlohu překupníka, musíme předpokládat, že překupník kupuje a prodává podle všeobecných zákonů směny zboží. Jedině tyto ekonomické příčiny nadvlády obchodního kapitálu mohou poskytnout klíč k pochopení rozmanitých forem, kterých obchodní kapitál ve skutečnosti nabývá a mezi kterými se stále setkáváme (o tom nemůže být sebemenších pochyb) s nejtuctovějším šejdřstvím. Postupovat opačně — jak to dělají obvykle narodníci —, tj. poukazovat jen na různé úskoky „kulaků“ a na základě toho zcela opomíjet ekonomickou podstatu jevu, znamená dostat se na stanovisko vulgární ekonomie**.

* Pokud jde o význam obchodního, kupeckého kapitálu pro celkový vývoj kapitalismu, odkazujeme čtenáře na III. díl Kapitálu. Viz zejména III, I, S. 253—254 (ruský překlad, 212) o podstatě zbožně obchodního kapitálu; S. 259 (ruský překlad, 217) o snížení prodejních nákladů obchodním kapitálem; S. 278—279 (ruský překlad, 233—234) o ekonomické nutnosti toho, že „koncentrace v obchodním podniku se projevuje dříve než v průmyslové dílně“; S. 308 (ruský překlad, 259) a S. 310—311 (ruský překlad, 260—261) o historické úloze obchodního kapitálu jako nutném „předpokladu vývoje kapitalistického způsobu výroby“¹²⁰.

** Předpojaté hledisko narodníků, kteří idealizovali „domáckou“ výrobu a líčili obchodní kapitál jako jakousi politováníhodnou úchylku, a nikoli jako nutnou součást drobné výroby pro trh, se bohužel projevilo i ve statistických šetřeních. Máme celou řadu soupisů usedlostí domáckých výrobců (z Moskevské, Vladimírské a Permské gubernie), v nichž se přesně zkoumalo hospodářství každého drobného výrobce, ale nezkoumalo se *hospodářství* překupníků a faktorů, nezkoumalo se, jak vzniká jejich kapitál a čím je dána velikost tohoto kapitálu, jak velké jsou jejich náklady na prodej a nákup atd. Viz naše Studie, s. 169 (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 380—382. *Red.*).

Abychom dokázali správnost našeho tvrzení o nutné, příčinné souvislosti mezi drobnou výrobou pro trh a nadvládou obchodního kapitálu, zdržíme se podrobněji u jednoho z nejlepších popisů toho, jak se rodí překupníci a jaká je jejich úloha. Máme na mysli pojednání o krajkářství v Moskevské gubernii (Průmysl Moskevské gubernie, sv. VI, sešit II). Připomeňme si historii vzniku „podomních obchodnic“. Ve dvacátých letech 19. století, tj. v době vzniku této výroby, i později, kdy bylo krajkářek ještě málo, byli jejich hlavními zákazníky statkáři, „páni“. Spotřebitel neměl daleko k výrobci. Když se výroba rozšířila, začali rolníci posílat krajky „při vhodné příležitosti“ do Moskvy, například po hřebenářích. Velmi brzy se ukázala nevýhoda tohoto primitivního odbytu: „Bude mužik, který krajky nevyrábí, chodit dům od domu?“ Odbyt začali svěřovat jedné z krajkářek, které hradili ztracený čas. „Ta také přivázela materiál na paličkování krajek.“ Nevýhoda izolovaného odbytu vede tedy k vyčlenění obchodu jako zvláštní funkce vykonávané jednou osobou, která sbírá výrobky od mnoha pracovníků. Vzájemná patriarchální blízkost těchto pracovníků (příbuzní, sousedé, lidé z jedné vesnice aj.) vyvolává zprvu pokus o společnou organizaci odbytu, pokus pověřit odbytem jednu z krajkářek. Ale peněžní hospodářství si okamžitě klesťte cestu od odvěkých, patriarchálních vztahů a v krátké době vyvolává jevy, které jsme na podkladě hromadných údajů o rozkladu rolnictva již konstatovali. Výroba pro odbyt učí oceňovat čas v penězích. Zprostředkovatelce se musí uhradit ztracený čas a práce; zprostředkovatelka přivyká své činnosti a začíná ji měnit v povolání. „Takové několikrát opakované cesty vlastně vytvořily typ *podomní obchodnice*“ (1. c., 30). Osoba, která několikrát zajela do Moskvy, navazuje tam stálé styky, které jsou pro pravidelný odbyt nezbytné. „Vytváří se nutnost a zvyk žít z výdělku za komisionářský prodej.“ Vedle platu za zprostředkování „hledá“ obchodnice „příležitost, jak napočítat víc za materiál, bavlnky,

nitě“, ponechává si, co získala prodejem krajek nad stanovenou cenu; obchodnice tvrdí, že prodaly zboží za nižší cenu, než bylo stanoveno: „Chceš-li, dej mi krajky, nechceš-li, nedávej.“ „Obchodnice začínají obstarávat zboží z města, a to jim přináší značný zisk.“ Z komisionářky se tedy stává samostatná obchodnice, která začíná monopolizovat odbyt a využívat svého monopolu, aby si krajkářky úplně podříдила. Vedle obchodních operací se objevuje také lichvářství, půjčování peněz krajkářkám na dluh, přijímání zboží za nižší ceny atd. „Děvčata jí platí za prodej 10 kopějek z ruble, přitom ale velmi dobře vědí, že i tak obchodnice na nich ještě vydělává, protože prodává krajky draž. Nevědí však, jak to zařídit jinak. Když jsem jim řkala, aby se v cestách do Moskvy střídaly, odpovídaly, že by to bylo horší, protože nevědí, komu prodávat, kdežto obchodnice už dobře ví, kam jít. Prodává jejich hotové zboží a přiváží objednávky, materiál, předlohy (vzory) aj.; dává jim vždy také peníze napřed nebo jim půjčuje, a dokonce jí mohou přímo prodat jen kousek krajky, jestliže jsou v nouzi. Na jedné straně se obchodnice stává velmi nutnou, nezbytnou osobou, na druhé straně se z ní postupně stává osoba, která intenzívně vykořisťuje cizí práci, kulačka“ (32). K tomu musíme dodat, že takové typy vyrůstají právě z těchto drobných výrobců: „Při nejrůznějších dotazech vycházelo najevo, že všechny obchodnice dříve samy paličkovaly krajky, že tedy samy znaly výrobu; byly dříve krajkářkami; původně neměly žádný kapitál, a jak bohatly ze svého komisionářství, začínaly pozvolna obchodovat také kartounem a jiným zbožím“ (31)*. Nemůže být tedy pochybnosti, že se za zbožního hospodářství nutně vy-

* Vznik překupníků z drobných výrobců je všeobecný jev, který zjišťují badatelé téměř vždy, kdykoli se začnou tímto problémem zabývat. Viz například tutéž poznámku o „zadavatelkách práce“ při šití glazé rukaviček (Průmysl Moskevské gubernie, sv. VII, sešit II, s. 175—176), o překupnicích pavlovských výrobků (Grigorjev, l. c., 92) a mnohé jiné.

čleňují z drobných výrobců nejen zámožnější výrobci, ale hlavně také představitelé obchodního kapitálu*. A jakmile k tomu došlo, stává se nevyhnutelným vytlačení odbytu v malém rozsáhlým odbytem ve velkém**. Uvádíme několik příkladů, jak ve skutečnosti organizují odbyt větší podnikatelé z řad „domáckých výrobců“, kteří jsou zároveň překupníky. Domáctí výrobci z Moskevské gubernie (viz o nich statistické údaje v naší tabulce; příloha I) prodávají po celém Rusku počítadla hlavně na výročních trzích. Aby někdo mohl prodávat na výročním trhu, musí mít za prvé značný kapitál, protože na výročních trzích se obchoduje pouze ve velkém; za druhé musí mít svého člověka, který by kupoval výrobky na místě a posílal je obchodníkovi. Tyto podmínky splňuje „jedině obchodující rolník“, který je zároveň „domáckým výrobcem“, má značný kapitál, zabývá se sestavováním počítadel (tj. skládá je z ráků a kuliček) a obchoduje jimi; „výlučně obchodem se zabývá“ jeho 6 synů, takže k obdělávání přidělové půdy musí najmout dvě pracovní síly. Autor poznamenává: „Není mu zatěžko být se svým zbožím na všech výročních trzích, zatímco drobní obchodníci obvykle prodávají své zboží jen v blízkém okolí“ (Průmysl Moskevské gubernie, VII, sešit I, část 2, s. 141). V tomto případě se představitel obchodního kapitálu ještě natolik nevyčlenil z celkové masy „mužiků-oráčů“, takže si zachoval dokonce své přidělové hospodářství a velkou patriarchální rodinu. Výrobci brýlí v Moskevské gubernii jsou zcela závislí na těch podnikatelích, kterým dodávají své výrobky (obroučky k brýlím). Tito překupníci — a zároveň i „domáctí výrobci“ — mají své dílny; dávají

* Už Korsak (O formách průmyslu^[174]) se zcela správně zmínil o spojitosti mezi ztrátovostí odbytu v malém (jakož i nákupu surovin v malém) a „celkovým rázem roztržštěné drobné výroby“ (s. 23 a 239).

** Velmi často jsou velcí podnikatelé mezi domáckými výrobci, o kterých jsme se výše zmínili podrobněji, zčásti také překupníky. Například je dost rozšířený jev, že velkovýrobci kupují výrobky od malovýrobců.

chudým výrobcům suroviny na dluh pod podmínkou, že výrobky dodají „podnikateli“ atd. Drobní výrobci se kdysi pokoušeli sami prodávat své výrobky v Moskvě, ale neměli úspěch: ukázalo se, že prodávat v nepatrném množství, za nějakých 10—15 rublů, je příliš nevhodné (ib., 263). V krajkářství v Rjazaňské gubernii pobírají obchodnice zisk ve výši 12—50 % výdělku krajkářek. „Solidní“ obchodnice navázaly pravidelný styk se středisky odbytu, posílají jim zboží poštou a tím uspoří cestovní výdaje. Do jaké míry je odbyt ve velkém nutný, je vidět z toho, že obchodníci považují výdaje spojené s odbytem za nerentabilní i při odbytu ve výši 150—200 rublů (Práce komise pro domácí průmysl, VII, 1184). Odbyt bělevských krajek je zorganizován takto: V městě Bělevu jsou tři skupiny obchodnic: 1. „překupnice“, které zadávají drobné zakázky, samy obcházejí krajkářky a dodávají zboží velkoobchodníkům. 2. Obchodnice objednávatelů zboží; samy objednávají nebo skupují zboží od překupnic a vozí je do sídelních měst atd. 3. Velkoobchodnice (2—3 „firmy“) mají už své komisionáře, kterým posílají zboží a dostávají od nich velké objednávky. Dovážet své zboží do velkých obchodů je pro venkovské obchodnice „téměř nemožné“: „obchody dávají přednost obchodnímu spojení s velkoobchodnicemi, které dodávají krajky nejrozmanitějších vzorů v celých kolekcích“; obchodnice pak musí prodávat těmto „dodavatelům“; „od nich se dovídají o všech podmínkách obchodu; ony stanoví ceny, bez nich by zkrátka byly ztracené“ (Práce komise pro domácí průmysl, X, 2823—2824). Dalo by se uvést daleko víc podobných příkladů. Ale i dosavadní příklady stačí, abychom viděli, jak je roztržštěný odbyt v malém absolutně vyloučen při výrobě pro rozsáhlé trhy. Při roztržštěnosti drobných výrobců a jejich úplném rozkladu* může odbyt ve velkém organizovat

* Pan V. V. ujišťuje, že domácí výrobce podřízený obchodnímu kapitálu „má v podstatě zcela zbytečné ztráty“ (Studie o domácím průmyslu, 150). Nepředpokládá snad pan V. V., že rozklad drobných

pouze velký *kapitál*, který v důsledku toho uvádí domácké výrobce do zcela bezmocného a závislého postavení. Z toho lze usoudit, jak nesmyslné jsou běžné narodnické teorie, které doporučují, aby se „domáckému výrobcí“ poskytla pomoc zřízením „odbytové organizace“. Po čistě teoretické stránce patří podobné teorie k maloměšťáckým utopiím založeným na nepochopení nerozlučné spojitosti mezi *zbožní* výrobou a *kapitalistickým* odbytem*. Údaje o ruské skutečnosti tvůrci podobných teorií prostě ignorují: ignorují roztržštěnost drobných výrobců zboží a jejich úplný rozklad; ignorují fakt, že z jejich řad vycházeli a stále vycházejí „překupníci“; že v kapitalistické společnosti může odbyt organizovat pouze velký kapitál. Pustí-li se ze zřetele všechny tyto rysy nepřijemné, avšak nesporné skutečnosti, není pak už ovšem těžké fantazírovat ins Blaue hinein** ***.

výrobců je „v podstatě“, tj. v podstatě onoho zbožního hospodářství, v jehož podmínkách tento drobný výrobce žije, jev „zcela zbytečný“?

* „Nejde o kulaka, ale o nedostatek kapitálu u domáckých výrobců,“ prohlašují permští narodnici (Studie o stavu domáckého průmyslu v Permské gubernii, s. 8[²⁷⁶]). A kdo je to kulak, ne-li domácký výrobce s kapitálem? Právě v tom je to neštěstí, že narodnici nechtějí zkoumat proces rozkladu drobných výrobců, který způsobuje, že z nich vyrůstají podnikatelé a „kulaci“.

** Do větru; naprázdno. *Red.*

*** Ke kvaziekonomickým zdůvodněním narodnických teorií patří úvahy o tom, že „samostatný domácký výrobce“ nutně potřebuje jen nepatrný „fixní“ a „oběžný“ *kapitál*. Postup těchto neobyčejně rozšířených úvah je takový. Domácká průmyslová výroba přináší rolníkovi velký užitek, a proto je žádoucí, aby se zaváděla. (Nezastavujeme se u této směšné ideje, že prý by se mase ožebračovaného rolnictva dalo pomoci přeměnou určitého počtu rolníků v drobné výrobce zboží.) Aby se však mohla drobná výroba zavést, je třeba vědět, jak velký „kapitál“ k jejímu zavedení domácký výrobce potřebuje. Uvádíme jeden z četných výpočtů tohoto druhu. Pavlovský domácký výrobce — poučuje nás pan Grigorjev — potřebuje fixní „kapitál“ ve výši 3—5 rublů, 10—13—15 rublů atd. včetně hodnoty pracovních nástrojů, a oběžný „kapitál“ ve výši 6—8 rublů včetně *týdenních* výdajů na potraviny a suroviny. V okolí Pavlova je tedy „výše fixního a oběžného kapi-

Nemáme nyní možnost podrobně se rozepisovat o tom, jak se vlastně projevuje obchodní kapitál v naší „domácké“ výrobě a do jak bezmocné a žalostné situace staví drobného výrobce. V příští kapitole budeme charakterizovat převahu obchodního kapitálu ve vyšším stadiu vývoje, kdy (jako doplněk manufaktury) v obrovském rozsahu organizuje kapitalistickou domáckou práci. Zde jen popíšeme ony základní formy, které má obchodní kapitál v drobné výrobě. První a nejjednodušší forma je kupování výrobků obchodníkem (nebo majitelem velké dílny) od drobných výrobců zboží. Je-li překupnictví slabě vyvinuto, nebo je-li mnoho konkurujících si překupníků, nemusí se prodej zboží obchodníkovi lišit od kteréhokoli jiného projeje; ale v mnoha případech je místní překupník jedinou osobou, které rolník může trvale prodávat své výrobky, a překupník pak využívá svého monopolního postavení k neomezenému snižování ceny, kterou platí výrobci. Druhou formou obchodního kapitálu je jeho spojení s lichvářstvím; rolník, který má stále nedostatek peněz, si vypůjčuje peníze od překupníka a potom splácí dluh svým zbožím. V tomto případě (který je velmi značně rozšířen) se zboží vždy prodává za uměle snížené ceny, takže často nezůstane domáckému výrobcovi ani tolik, kolik by mohl dostat námezdní dělník. Mimoto pak vztahy věřitele k dlužníkovi nevyhnutelně vedou k osobní závislosti dlužníka, k jeho zotročování věři-

tálu (sic!) tak nepatrná, že je velmi snadné poříditi si tam nástroje a sehnati materiál pro samostatnou (sic!) výrobu“ (1. c., 75). A vskutku, co může být „snadnější“ než taková úvaha? Jedním škrtem pera je z pavlovského proletáře „kapitalista“ — stačilo jen nazvat jeho týdenní výdaje na živobytí a ubohé nářadí „kapitálem“. A přitom skutečný kapitál velkých překupníků, kteří monopolizovali odbyt, kteří jediní mohou být de facto „samostatní“ a kteří disponují tisícovými kapitály — tento skutečný kapitál autor prostě ignoroval! Opravdu, divní lidé jsou tihle zámožní Pavlované: po celá pokolení hromadili všelijakými nekalými způsoby a nadále hromadí tisícové kapitály, ačkoli se podle nejnovějších objevů ukazuje, že k „samostatnosti“ stačí i několik desítek rublů „kapitálu“!

telem, k tomu, že věřitel využívá zvláštních případů, kdy je dlužník v nouzi apod. Třetí formou obchodního kapitálu je placení za výrobky zbožím, což je jeden z obvyklých způsobů obchodování vesnických překupníků. Tato zvláštní forma je příznačná nejen pro drobnou průmyslovou výrobu, ale vůbec pro všechna málo vyvinutá stadia zbožního hospodářství a kapitalismu. Teprve strojový velkopřmysl, který zespolečenštil práci a radikálně skoncoval s jakoukoli patriarchálností, vytlačil tuto formu zotročování a vynutil si její zákaz zákonem ve velkých průmyslových podnicích. Čtvrtá forma obchodního kapitálu spočívá v tom, že obchodník platí za výrobky právě těmi druhy zboží, které „domácký výrobce“ potřebuje k výrobě (suroviny nebo pomocný materiál apod.). Prodej výrobního materiálu drobnému výrobcí může být i samostatnou operací obchodního kapitálu, právě takovou, jako je skupování výrobků. Začíná-li překupník proplácet výrobky surovinami, které „domácký výrobce“ potřebuje, znamená to velký pokrok ve vývoji kapitalistických vztahů. Překupník izoloval drobného výrobce nejprve od trhu hotových výrobků; nyní ho izoluje od trhu surovin a tím si domáckého výrobce podřizuje. Od této formy zbývá už jen krok k nejvyšší formě obchodního kapitálu, kdy překupník přímo zadává „domáckým výrobcům“ materiál ke zpracování za stanovenou odměnu. Domácký výrobce se stává de facto námezdním dělníkem, který pracuje doma na kapitalistu; obchodní kapitál překupníka tak přerůstá v průmyslový kapitál*. Vzniká kapitalistická domácká práce. V drobné výrobě se vyskytuje víceméně ojediněle; její hromadné používání spadá do dalšího, vyššího stadia kapitalistického vývoje.

* Čistou formou obchodního kapitálu je koupě zboží k prodeji *téhož* zboží se ziskem. Čistá forma průmyslového kapitálu je koupě zboží k jeho prodeji ve *zpracované podobě*, tedy koupě surovin apod., a koupě pracovní síly, která materiál zpracovává.

VII. „DROBNÁ PRŮMYSLOVÁ VÝROBA A ZEMĚDĚLSTVÍ“

Takto obvykle zní nadpis zvláštních oddílů v popisech drobné průmyslové výroby rolníků. Poněvadž se v počátečním stadiu vývoje kapitalismu, které zkoumáme, průmyslový výrobce ještě téměř nediferencoval od rolníka, je jeho spojení s půdou jevem vskutku velmi charakteristickým a vyžaduje, abychom jej rozebrali zvlášť.

Začněme údaji v naší tabulce (viz přílohu I). K charakteristice zemědělství „domáckých výrobců“ jsou zde uvedeny především údaje o průměrném počtu koní v jednotlivých skupinách drobných výrobců. Shrňme-li oněch 19 druhů výroby, o nichž máme takové údaje, ukáže se, že na jednoho výrobce (většího či menšího) připadá vcelku průměrně 1,4 koně, a podle skupin to vypadá takto: v I. 1,1; v II. 1,5 a ve III. 2 koně. Čím větší je tedy rozsah zemědělské činnosti výrobce, tím má větší možnosti jako zemědělec. Největší průmysloví výrobci mají téměř dvojnásobně víc tažného dobytka než ostatní. Ale i ti nejmenší průmysloví výrobci (I. skupina) jsou na tom lépe než průměrný rolník, pokud jde o jejich rolnické hospodářství, neboť v průměru v celé Moskevské gubernii připadalo v roce 1877 na jedno rolnické hospodářství 0,87 koně*. To znamená, že většími či menšími průmyslovými podnikateli se stávají jenom poměrně zámožní rolníci. Z rolnické chudiny naproti tomu nepocházejí podnikatelé, nýbrž převážně dělníci (námezdní dělníci u „domáckých výrobců“, sezónní dělníci aj.). Bohužel u obrovské většiny druhů průmyslové výroby v Moskevské gubernii nemáme údaje o zemědělských hospodářstvích námezdních dělníků, kteří jsou zaměstnání v drobném průmyslu. Výjimkou je kloboučnictví

* Viz Souhrn statistického materiálu o ekonomickém postavení vesnického obyvatelstva. Publikace vládního výboru^[372]. Příloha I: údaje zemstevního šetření o usedlostech, s. 372—373.

(viz o něm souhrnné údaje v naší tabulce, v příloze I). Uvádíme neobyčejně poučné údaje o zemědělství kloboučnických podnikatelů a kloboučnických dělníků.

Postavení kloboučnicků	Počet usedlostí	Počet kusů dobytky připadající na 1 usedlost			Počet pozemkových přídelů na muže	Z toho		Počet usedlostí obdělávajících přídelovou půdu				
		koně	krávy	ovce		se obdělává	leží ladem	vlastní prací	najmáním pracovníků	nezabývajících se pěstováním obilí	Počet hospodářství bez koně*	Daňové nedoplatky v rublech
Podnikatelé	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
Dělníci	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2402

* Zde jde zřejmě o tiskovou chybu. Mělo by být: Bez vlastního domu. *Red.*

Průmysloví podnikatelé patří tedy mezi velice „řádne“ zemědělce, tj. mezi představitele rolnické buržoazie, kdežto námezdní dělníci se rekrutují z početných vrstev zbídačenských rolníků*. Pro charakteristiku popisovaných vztahů jsou daleko závažnější údaje o způsobu obdělávání půdy průmyslovými podnikateli. Moskevští statistikové rozlišovali tři způsoby obdělávání půdy: 1. vlastní prací hospodáře; 2. „najmáním“, tj. najmáním některého ze sousedů, který svým inventářem obdělává půdu „zruinovaného“ hospodáře. Tento způsob obdělávání je typický pro méně zámožné, chudnoucí hospodáře. Proti nim stojí 3. způsob: obdělávání „pracovní silou“, tj. hospodář najímá zemědělské dělníky (na „polní práce“); tito dělníci jsou najímáni

* Je charakteristické, že autor popisu kloboučnické výroby ani zde „nezpozoroval“ rozklad rolnictva zabývajících se jak zemědělstvím, tak drobnou průmyslovou výrobou. Stejně jako všichni narodníci se autor ve svých záměrech omezil na bezobsažnou banálnost: „drobná průmyslová výroba nebrání zabývat se zemědělstvím“ (Průmysl Moskevské gubernie, VI, I, s. 231^[312]). Sociálně ekonomické rozpory v průmyslu i v zemědělství se mu tak podařilo šťastně obejít.

obyčejně na celé léto, a když polní práce vrcholí, posílá jim hospodář obvykle na pomoc také dělníky z dílny. „Obdělávání půdy ‚polními‘ pracovníky je tedy poměrně výhodné“ (Průmysl Moskevské gubernie, VI, I, 48). V naší tabulce jsme shrnuli údaje o tomto způsobu obdělávání půdy v 16 druzích výroby, z nichž v 7 druzích výroby vůbec neexistují hospodáři, kteří by najímali „na polní práce“. Podíl průmyslových podnikatelů, kteří najímají zemědělské dělníky, činí ve všech těchto 16 druzích výroby 12 %, a to: v I. skupině 4,5 %; ve II. skupině 16,7 % a ve III. skupině 27,3 %. Čím jsou průmysloví výrobci zámožnější, tím častěji se mezi nimi vyskytují zemědělské podnikatele. Rozbor údajů o rolnictvu zabývajícím se průmyslovou výrobou vykazuje tedy stejný obraz rozkladu probíhajícího souběžně jak v drobné průmyslové výrobě, tak v zemědělství, jaký jsme sledovali v II. kapitole na základě údajů o rolnictvu zabývajícím se pouze zemědělstvím.

Najímání „na polní práce“ je vůbec velmi rozšířený jev ve všech průmyslových guberniích mezi hospodáři, kteří jsou zároveň „domáckými výrobci“. Setkáváme se například s údaji o tom, že zemědělské dělníky najímali bohatí výrobci rohoží v Nižněnovgorodské gubernii. Kožešníci z těžé gubernie najímají zemědělské pracovníky přicházející obvykle z okolních, vyloženě zemědělských vesnic. „Občिनoví rolníci z kimerské volosti“, kteří se zabývají obuvnictvím, „shledávají, že je výhodné najímat si k obdělávání svých polí zemědělské dělníky a dělnice přicházející do Kimer ve velkém počtu z tverského újezdu a sousedních oblastí“. Malíři nádobí v Kostromské gubernii posílají své námezdní dělníky v době, kdy pro ně nemají práci v dílně, pracovat na pole*. „Samostatní podnikatelé“ (pozlacovači ve Vladimírské gubernii) „mají zvláštní síly na polní práce“; proto bývají jejich pole dobře obdělána,

* Práce komise pro domácký průmysl, III, 57, 112; VIII, 1354; IX, 1931, 2093, 2185.

ačkoli sami „vesměs neumějí orat ani kosit“*. V Moskevské gubernii najímají síly „na polní práce“ mnozí průmysloví výrobci vedle těch, o kterých uvádíme údaje v naší tabulce; např. výrobci špendlíků, plsti a hraček posílají své dělníky také na polní práce; brusiči kamenů¹²¹, pozlacovači, knoflíkáři, čepičáři a sedláři si drží zemědělské dělníky atd.** Tato skutečnost — najímání *zemědělských* dělníků rolníky, *kteří se také zabývají drobnou průmyslovou výrobou* — je velmi důležitá. Ukazuje, že se i v drobné průmyslové výrobě rolníků začíná uplatňovat jev, který je vlastní všem kapitalistickým zemím a který potvrzuje pokrokovou historickou úlohu kapitalismu, totiž zvýšení životní úrovně obyvatelstva a růst jeho potřeb. Průmyslový výrobce se začíná dívat svrchu na „obyčejného“ zemědělce s jeho patriarchální zaostalostí a snaží se zbavit nejnamáhavějších a špatně placených zemědělských prací. V drobné průmyslové výrobě, kde je kapitalismus nejméně vyvinut, se tento jev projevuje ještě velmi nepatrně; průmyslový dělník se teprve začíná odlišovat od zemědělského dělníka. V dalších stadiích vývoje kapitalistického průmyslu můžeme tento jev pozorovat, jak uvidíme, v masovém měřítku.

Důležitost problému „sepětí zemědělství s drobnou průmyslovou výrobou“ nás nutí, abychom se zastavili podrobněji u přehledu údajů týkajících se jiných gubernií, než je Moskevská.

Nižněnovgorodská gubernie. U převážné většiny výrobců rohoží zemědělství upadá; opouštějí půdu. „Ladem leží“ asi třetina ozimů a polovina jařin. Ale pro „zámožné mužiky“ „půda už není zlou macechou, nýbrž matkou živitelkou“: mají dost dobytka, hnojiva, pachtují si půdu, snaží se, aby byly jejich pozemky vyňaty z nového rozdělování půdy, a lépe si jich hledí. „Teď se náš bohatý mužik stal statkářem, kdežto chudý mužik je na něm závislý jako nevolník“

* Průmysl Vladimírské gubernie, III, 187, 190.

** Průmysl Moskevské gubernie, I. c.

Typy rodin podle zámožnosti	Počet mužů a žen	Pracovníci-muži	Námezdní dělníci	Půda v děsajatinách	Zpachováno půdy	Propachováno	Příjem (důchod) v rublech				Výdaje v rublech				Saldo	Peněžní výdaje v %	
							v naturálních	v peněžích	zemědělství	kožství	celkem	v naturálních	v peněžích	celkem			
Zámožné	14	3	2	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+ 194	70	
			najatí														
Střední	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	—	4	58
Chudé	7	2	dávají se najímat	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	—	36	88

* Práce komise pro domácí průmysl, III, 38n. Uvedená čísla jsou stanovena přibližně podle autorových údajů o tom, jak dlouho vystačí rodina s vlastním obilím.

(Práce komise pro domácí průmysl, III, 65). Kožešníci „jsou špatní zemědělci“, ale i zde musíme vyčlenit větší podnikatele, kteří „si pachtují půdu od chudých sousedů“ atd.; uvádíme souhrn typických rozpočtů u kožešníků různých skupin: [viz tabulku na s. 388. *Red.*]

Naprosto zřejmě se zde ukazuje, že proces rozkladu zemědělců i drobných průmyslových výrobců probíhá paralelně. O kovářích autor^[146] říká, že toto „řemeslo je důležitější než zemědělství“ jak pro zámožné podnikatele, tak pro pracující „bezzemky“ (ib., IV, 168).

Ve sborníku Průmysl Vladimírské gubernie je problém vzájemného vztahu mezi drobnou průmyslovou výrobou a zemědělstvím zpracován mnohem důkladněji než v kterémkoli jiném šetření. U mnoha druhů výroby jsou tu uvedeny přesné údaje nejen o zemědělství „domáckých výrobců“ vůbec (podobná „průměrná“ čísla jsou, jak je zřejmé z celého dřívějšího výkladu, zcela fiktivní), ale též o zemědělství různých kategorií a skupin „domáckých výrobců“, jako jsou velcí podnikatelé, drobní podnikatelé a námezdní dělníci; majitelé tkalcovských dílen a tkalci; rolníci zabývající se průmyslovou výrobou a ostatní rolnictvo; rolníci s usedlostmi, kteří se zabývají průmyslovou výrobou doma nebo odcházejí za prací apod. Celkový závěr z těchto údajů, který učinil pan Charizomenov, zní: Rozdělíme-li „domácké výrobce“ do tří kategorií, a to na 1. velké podnikatele; 2. drobné a střední podnikatele a 3. námezdní dělníky, můžeme pozorovat, že se *zemědělství zhoršuje* směrem od první kategorie ke třetí, že se zmenšuje množství půdy a dobytka, že se zvyšuje podíl „zanedbaných“ hospodářství atd.* Pan Charizomenov posuzoval tyto údaje bohužel příliš úzce a jednostranně, nevzal v úvahu paralelní a samostatný proces rozkladu rolnictva zabývajících se jen zemědělstvím. Proto také z těchto údajů nevyvodil nutně vyplývající závěr, že se totiž rolnictvo

* Viz Juridičeskij věstnik, 1883, sv. XIV, č. 11 a 12.

zaměstnané jak v zemědělské, tak v drobné průmyslové výrobě štěpí na maloburžoazii a vesnický proletariát*. Proto při popisu jednotlivých druhů drobné výroby často upadá do narodnických úvah o vlivu „drobné průmyslové výroby“ na „zemědělství“ (viz například Průmysl Vladimírské gubernie, II, 288; III, 91), tj. ignoruje ony hluboké rozpory v samé struktuře *jak* drobné průmyslové výroby, *tak* zemědělství, které byl sám nucen konstatovat. Jiný z autorů díla o drobné průmyslové výrobě ve Vladimírské gubernii, pan V. Prugavin, je typickým představitelem narodnických názorů na tento problém. Zde je ukázka jeho úvah. O tkaní bavlněných látek v pokrovském újezdu „se vůbec nedá říci, že by bylo škodlivým činitelem (sic!!) v zemědělské práci tkalců“ (IV, 53). Údaje svědčí o špatném zemědělství většiny tkalců a o tom, že zemědělské hospodářství majitelů tkalcovských dílen značně převyšuje všeobecnou úroveň (viz tamtéž); z tabulek vyplývá, že

* Jak se pan Charizomenov přiblížil tomuto závěru, je vidět z charakteristiky poreformního ekonomického vývoje, kterou uvedl při popisování hedvábnictví: „Nevolnictví nivelizovalo hospodářskou úroveň rolnictva; bohatému rolníkovi svazovalo ruce, podporovalo chudáka a zabraňovalo rozdělování hospodářství mezi členy rodiny. Naturální hospodářství příliš zužovalo pole obchodního a průmyslového podnikání. Místní trh neposkytoval dostatečně široké pole působnosti pro podnikavého ducha. Obchodník nebo rolník, který byl zároveň průmyslovým výrobcem, hromadil peníze, sice bez rizika, zato však velice pomalu a těžce — schovával je do punčochy. Od šedesátých let se podmínky mění. Nevolnictví zaniká; úvěr a železnice vytvářející rozsáhlý a vzdálený trh otvírají podnikavému obchodujícímu rolníkovi a průmyslovému výrobcovi široké pole působnosti. Každý, kdo přesáhl průměr hospodářské úrovně, se rychle dostává nahoru, rozvíjí obchod a průmysl, kvantitativně i kvalitativně stupňuje vykořisťování. Ten, kdo nedosahoval této úrovně, upadá, jde to s ním z kopce, dostává se mezi bezzemky, rolníky bez hospodářství a bez koní. Rolnictvo se rozpadá na skupinu kulaků, středně zámožného rolnictva a proletariátu, který nemá vlastní hospodářství. Kulacká složka rolnictva rychle přejímá všechny zvyky kulturního prostředí, žije po panskou; vzniká z ní početně silná třída polovzdělaných vrstev ruské společnosti“ (III, 20, 21).

někteří majitelé tkalcovských dílen si dokonce najímají zemědělské dělníky. Závěr: „drobná průmyslová výroba a zemědělství se doplňují, navzájem si poskytujíce předpoklady rozvoje a rozkvětu“ (60). To je jedna z ukázek frází, kterými se zastírá skutečnost, že rozvoj a rozkvet rolnické buržoazie postupuje ruku v ruce v drobné průmyslové výrobě i v zemědělství*.

Údaje permského soupisu domácí výroby z roku 1894/95 ukázaly totéž: u drobných výrobců zboží (větších i menších podnikatelů) je zemědělství na výši a používá se zemědělských dělníků; u řemeslníků je zemědělství na nižší úrovni a u domácích výrobců, kteří pracují pro překupníky, je stav zemědělství nejhorší (o zemědělství námezdních dělníků a různých skupin podnikatelů nejsou bohužel údaje shromážděny). Soupis také ukázal, že „domáctí výrobci“, kteří nejsou zemědělci, se od zemědělců liší: 1. vyšší produktivitou práce; 2. mnohem vyššími čistými důchody z drobné průmyslové výroby; 3. vyšší kulturní úrovní a vzděláním. To všechno jsou jevy, jež potvrzují dříve vyslovený závěr, že už v prvním stadiu kapitalismu lze pozorovat tendenci průmyslu zvyšovat životní úroveň obyvatelstva (viz Studie, s. 138n. **).

Se vztahem průmyslové výroby k zemědělství konečně souvisí tato okolnost. Větší podniky mají obvykle delší pracovní období. Například v nábytkářství v Moskevské gubernii trvá pracovní období při výrobě nábytku z přírodního dřeva 8 měsíců (v dílně pracuje průměrně 1,9 dělníka), při výrobě ohýbaného nábytku 10 měsíců (2,9 dělníka na jednu dílnu), při výrobě velkých kusů nábytku 11 mě-

* Na podobné fráze se omezuje v této otázce také pan V. V. v VIII. kapitole svých Studií o domácím průmyslu. „Obilnářství podporuje drobnou průmyslovou výrobu“ (205). „Domácká průmyslová výroba je jednou z nejspolehlivějších opor zemědělství v průmyslových guberniích“ (219). Důkazy? — Kolik je libo: vezměte například *podnikatele* — koželuhy, škrobaře, výrobce oleje (ib., 224) atd. — a uvidíte, že jejich zemědělství je na vyšší úrovni než u všech ostatních!

** Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 345n. *Red.*

síců (4,2 dělníka na jednu dílnu). V obuvnictví ve Vladimírské gubernii činí pracovní období ve 14 malých dílnách 40 týdnů, kdežto v 8 velkých (9,5 dělníka na dílnu proti 2,4 v malých dílnách) 48 týdnů apod.* Tento jev souvisí pochopitelně s velkým počtem dělníků (členů rodiny, námezdních dělníků v drobné průmyslové výrobě i v zemědělství) ve velkých podnicích a vysvětluje mimořádnou odolnost těchto podniků a jejich tendenci specializovat se na průmyslovou činnost.

Shrneme nyní probrané údaje o „drobné průmyslové výrobě a zemědělství“. V nejnižším stadiu kapitalismu, které zkoumáme, se průmyslový výrobce obvykle ještě téměř neoddělil od rolníka. Spojování drobné průmyslové výroby se zemědělstvím je velice důležité při zostřování a prohlubování rozkladu rolnictva: zámožní a majetní hospodáři si zřizují dílny, najímají dělníky z řad vesnického proletariátu, hromadí peněžní prostředky k obchodním a lichvářským operacím. Naproti tomu z rolnické chudiny vycházejí námezdní dělníci, domácí výrobci pracující pro překupníky a nejnižší skupiny drobných domácích výrobců nejvíce zdeptaných mocí obchodního kapitálu. Spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím tedy upevňuje a rozvíjí kapitalistické vztahy, rozšiřuje je z průmyslu na zemědělství a naopak**. Oddělení průmyslu od země-

* Prameny jsou uvedeny výše. Týž jev vykazují soupisy usedlostí košíkářů, výrobců kytar a škrobařů v Moskevské gubernii. Permský soupis domácí výroby také zaznamenává delší pracovní období ve velkých dílnách (viz Studie o domácí výrobě v Permské gubernii, s. 78^[275]). Přesné údaje o tom nejsou bohužel uvedeny).

** Například ve vlnářství ve Vladimírské gubernii je zemědělství velkých „továrníků“ a překupníků na velmi vysoké úrovni. „V obdobích, kdy výroba váznc, snaží se překupníci koupit statek, zabývat se hospodářstvím a zanechat průmyslové výroby“ (Průmysl Vladimírské gubernie, II, 131). Tento příklad stojí za zmínku, protože podobná fakta vedou někdy narodniky k závěru, že „se rolníci znovu vracejí k zemědělství“, že „vyhnanci z půdy musí být vráceni půdě“ (pan V. V. v 7. čísle časopisu Věstník Jevropy z roku 1884).

dělství, které je vlastní kapitalistické společnosti, projevuje se v daném stadiu teprve v ryze zárodečné formě, ale projevuje se a co je zvlášť důležité — projevuje se zcela jinak, než jak si to představují narodníci. Když narodník říká, že drobná průmyslová výroba zemědělství „neškodí“, myslí tím škodu v zanedbávání zemědělství kvůli výhodné průmyslové výrobě. Ale taková představa o věci je výmysl (a nikoli závěr vyvozený ze skutečnosti), a to špatný výmysl, protože ignoruje rozpory prostupující celou hospodářskou strukturu rolnictva. Oddělování průmyslu od zemědělství zároveň s rozkladem rolnictva postupuje rozličnými cestami na obou pólech vesnice: zámožná menšina zřizuje výrobní podniky, rozšiřuje je, zvelebují zemědělství, najímá do zemědělství dělníky, věnuje drobné průmyslové výrobě stále větší část roku a na jistém stupni vývoje této výroby považuje za výhodnější oddělit průmyslový podnik od zemědělského, tj. přenechat zemědělství jiným členům rodiny, nebo prodat budovy, dobytek aj. a stát se měšťanem, obchodníkem.* Oddělení průmyslu od zemědělství předchází v tomto případě vznik podnikatelských vztahů v zemědělství. Na druhém pólu vesnice se odděluje průmysl od zemědělství tak, že rolnická chudina přichází na mizinu a mění se v námezdní dělníky (průmyslové i zemědělské). Nikoli výhodnost drobné průmyslové výroby, nýbrž nouze a zbídačení nutí rolníky na tomto pólu vesnice opouštět půdu, a nejen půdu, ale i samostatnou průmyslovou výrobu; proces oddělování průmyslu od zemědělství je tu procesem vyvlastňování malovýrobce.

* „Rolníci nám vysvětlili, že v poslední době se někteří zámožní podnikatelé přestěhovali do Moskvy, aby se tam věnovali průmyslové výrobě.“ Kartáčnictví podle šetření v roce 1895, s. 5[480].

VIII. „SPOJENÍ DROBNÉ PRŮMYSLOVÉ VÝROBY SE ZEMĚDĚLSTVÍM“

Tak zní oblíbená narodnická formulka, kterou chtěli vyřešit problém kapitalismu v Rusku pánové V. V., N. -on a spol. „Kapitalismus“ odděluje průmysl od zemědělství; „lidová výroba“ je spojuje v typickém a běžném rolnickém hospodářství — v této prostoduché antitezi tkví převážná část jejich teorie. Máme nyní možnost shrnout výklad o tom, jak ve skutečnosti naše rolnictvo „spojuje drobnou průmyslovou výrobu se zemědělstvím“, protože předtím jsme podrobně prozkoumali typické vztahy mezi rolnictvem zabývajícím se zemědělstvím i mezi rolnictvem zabývajícím se drobnou průmyslovou výrobou. Vyjmenujeme nejrůznější formy „spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím“, které můžeme pozorovat v ekonomice ruského rolnického hospodářství.

1. Patriarchální (naturální) zemědělství se spojuje s domácí výrobou (tj. se zpracováním surovin pro vlastní spotřebu) a s robotou pro statkáře.

Tento druh spojení „drobné průmyslové výroby“ rolníků se zemědělstvím je nejtypičtější pro středověké hospodářské zřízení, protože tvoří nezbytnou součást tohoto zřízení.* V poreformním Rusku zbyly z tohoto patriarchálního hospodářství — ve kterém ještě vůbec neexistuje ani kapitalismus, ani zbožní výroba, ani oběh zboží — jen trosky, a to rolnická domácí výroba a odpracovávání.

2. Patriarchální zemědělství se spojuje s drobnou průmyslovou výrobou v podobě řemesla.

Tato forma spojení se ještě velmi podobá předcházející;

* Korsak uvádí ve IV. kapitole své výše citované knihy historické důkazy například takového rázu, že „opat přiděloval vesnici len k předení“ a že rolníci byli vlastníku půdy povinováni „drobnými pracemi a službami“¹²².

liší se od ní pouze tím, že se zde objevuje oběh zboží, a to tehdy, když řemeslník dostává zaplacen v penězích a přichází na trh, aby si koupil náradí, suroviny aj.

3. Patriarchální zemědělství se spojuje s drobnou výrobou průmyslových výrobků pro trh, tj. s výrobou zboží v průmyslu. Patriarchální rolník se stává drobným výrobcem zboží, který tíhne, jak jsme si ukázali, k používání námezdní práce, tj. ke kapitalistické výrobě. Podmínkou této přeměny je už jistý stupeň rozkladu rolnictva: viděli jsme, že větší i menší průmysloví podnikatelé patří většinou k bohaté nebo zámožné skupině rolníků. Na druhé straně je zase rozvoj drobné výroby zboží v průmyslu dalším podnětem k rozkladu rolníků zabývajících se pouze zemědělstvím.

4. Patriarchální zemědělství se spojuje s námezdní prací v průmyslu (a také v zemědělství)*.

Tato forma je nutným doplňkem předcházející formy: tam se stává zbožím výrobek, zde pracovní síla. Drobná výroba zboží v průmyslu je provázena, jak jsme už viděli, vznikem námezdních dělníků a domácích výrobců pracujících pro překupníky. Tato forma „spojení zemědělství s drobnou průmyslovou výrobou“ se vyskytuje ve všech

* Jak jsme již ukázali výše, panuje v naší ekonomické literatuře a hospodářské statistice takový terminologický zmatek, že k rolnickým „živnostem“ (viz tento svazek, s. 96. *Čes. red.*) se řadí i domácí výroba a odpracovávání, i řemeslo, i drobná výroba zboží, i obchod, i námezdní práce v průmyslu, i námezdní práce v zemědělství aj. Zde je příklad toho, jak narodníci využívají tohoto zmatku. Když pan V. V. opěvuje „spojení zemědělství s živnostmi“, uvádí přitom pro ilustraci také „dřevorubectví“ a „pomocné práce“: (Rolník) „je silný a zvyklý na těžkou práci, a proto je schopen vykonávat jakoukoli pomocnou práci“ (Studie o domácím průmyslu, 26). A takový fakt se vyskytuje mezi spoustou jiných, jež mají potvrdit tento závěr: „Jsme svědky protestu proti specializaci zaměstnání“, „pevné organizace výroby, která byla vytvořena ještě v době, kdy převládalo naturální hospodářství“ (41). Přesvědčili jsme se tedy, že dokonce přeměna rolníka v dřevorubce a pomocného dělníka se mimochodem hodila za důkaz pevnosti naturálního hospodářství!

kapitalistických zemích a jednou z nejvýraznějších zvláštností poreformních dějin Ruska je její neobyčejně rychlé a mimořádné rozšíření.

5. Maloburžoazní (tržní) zemědělství se spojuje s maloburžoazním podnikáním (drobná výroba zboží v průmyslu, drobný obchod aj.).

Rozdíl mezi touto formou a formou uvedenou v třetím bodě spočívá v tom, že maloburžoazní vztahy jsou rozšířeny nejen v průmyslu, ale i v zemědělství. Tato forma je nejtypičtější formou spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím v hospodářství vesnické maloburžoazie, a nacházíme ji proto ve všech kapitalistických zemích. Jen ruským narodnickým ekonomům se dostalo cti objevit kapitalismus *bez* maloburžoazie.

6. Námezdní práce v zemědělství se spojuje s námezdní prací v průmyslu. Jak se projevuje *takové* spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím a jaký je význam tohoto spojení, o tom jsme už mluvili výše.

Formy „spojení zemědělství s průmyslovou výrobou“ jsou tedy mezi naším rolnictvem velmi rozmanité: jsou tu *takové* formy, které jsou výrazem velmi primitivní hospodářské soustavy, v níž převládá *naturální* hospodářství; jsou tu i *takové*, které jsou projevem vysokého stupně rozvoje kapitalismu; je tu celá řada přechodných stupňů mezi nimi. Kdo se omezuje na všeobecné formulky (jako např. „spojení průmyslu se zemědělstvím“ nebo „oddělení průmyslu od zemědělství“), nedokáže učinit sebemenší pokrok v chápání toho, jak skutečně probíhá vývoj kapitalismu.

IX. NĚKOLIK POZNÁMEK O PŘEDKAPITALISTICKÉ EKONOMICE NAŠÍ VESNICE

U nás se často podstata problému „osudů kapitalismu v Rusku“ líčí tak, jako by šlo především o otázku: *jak*

rychle? (tj. jak rychle se vyvíjí kapitalismus?). Ve skutečnosti je nepoměrně důležitější otázka: *jak vlastně?* a otázka: *z čeho?* (tj. jaké bylo předkapitalistické hospodářské zřízení v Rusku?). Největší chyby narodnické ekonomie spočívají v tom, že nesprávně odpovídá právě na tyto dvě otázky, tj. nesprávně líčí, jak se vlastně v Rusku kapitalismus vyvíjí, že falešně idealizuje předkapitalistické zřízení. Ve II. (částečně ve III.) a v této kapitole jsme se zabývali nejprimitivnějšími stadii kapitalismu v drobném zemědělství a v drobné rolnické průmyslové výrobě; při tomto zkoumání jsme nezbytně museli mnohokrát poukazovat na rysy předkapitalistického zřízení. Pokusíme-li se nyní shrnout tyto rysy, vyplyne nám závěr, že předkapitalistická vesnice tvořila (z ekonomického hlediska) *sít malých místních trhů spojujících nepatrné skupiny malovýrobců roztržštěných jednak svým izolovaným hospodařením, jednak spoustou středověkých přehrad mezi nimi a zbytky středověké závislosti.*

Roztržštěnost malovýrobců se projevuje nejvýrazněji v jejich rozkladu, který jsme už konstatovali jak v zemědělství, tak v průmyslu. Roztržštěnost se však zdaleka nemezuje jen na to. Rolníci spojení občinou v nevelké administrativně fiskální svazky a svazky dané pozemkovým vlastnictvím jsou roztržštěni nejrůznějším dělením na skupiny a kategorie podle velikosti přidělové půdy, podle velikosti plateb atd. Vezměme třeba Saratovské gubernie. Rolníci se v něm dělí na tyto skupiny: podarované rolníky, vlastníky, úplné vlastníky, státní, státní s občinovou držbou půdy, státní s držbou čtvrti půdy¹²³, státní z bývalých statkářských, údělné, pachtýře státní půdy, bezzemky, vlastníky z bývalých statkářských, rolníky na vykoupené usedlosti, vlastníky z bývalých údělných, kolonisty hospodářící na vlastní půdě, přesídlelce, bývalé statkářské podarované, vlastníky z bývalých státních, propuštěné z nevolnictví, neodvádějící obrok, svobodné rolníky¹²⁴, dočasně zavázané, bývalé továrenské atd., a pak ještě na rolníky registrované, přistěho-

valé aj. Všechny tyto skupiny se různí historií agrárních vztahů, velikostí přídělů, plateb aj. aj. Uvnitř skupin je přitom podobných rozdílů ještě spousta; někdy jsou dokonce rolníci v jedné a téže vesnici rozdělení na dvě zcela rozdílné kategorie: „patřící dříve panu N. N.“ a „patřící dříve paní M. M.“. Tato pestrost byla vesměs přirozená a nezbytná ve středověku, v dávných dobách; nyní je však udržování stavovské uzavřenosti rolnických sdružení křiklavým anachronismem a neobyčejně zhoršuje postavení pracujících mas, aniž přitom rolníky chrání před tíhou podmínek nové, kapitalistické epochy. Narodníci obvykle nechtějí vidět tuto roztržštěnost, a když marxisté vyslovují názor, že rozklad rolnictva je pokrokový jev, narodníci jen stále stejně pokřikují na „stoupence odrolničtvoání“ a zastírají tím naprostou nesprávnost svých představ o předkapitalistické vesnici. Stačí si jen představit onu zarážející roztržštěnost drobných výrobců, jež byla nevyhnutelným důsledkem patriarchálního zemědělství, abychom se přesvědčili o pokrokovosti kapitalismu, který rozrušuje samu podstatu starých forem hospodaření a života a jejich odvěkou strnulostí a zkostnatělostí, působí rozkladně na rolníky uzavřené v jejich středověkých přehradách a vytváří nové společenské třídy, které nutně usilují o spojení a sjednocení, o aktivní účast na celém hospodářském (a nejen hospodářském) životě státu a celého světa.

Vezměte rolníky jako řemeslníky nebo drobné průmyslové výrobce a uvidíte totéž. Jejich zájmy nepřekračují hranice malého okruhu okolních vesnic. Pro omezený rozsah místního trhu nepřicházejí do styku s průmyslovými výrobci z jiných krajů; jako ohně se bojí „konkurence“, která nelítostně ničí patriarchální ráj drobných řemeslníků a průmyslových výrobců, které nikdo a nic neruší v jejich odvěkém živoření. Ve vztahu k těmto drobným průmyslovým výrobcům vykonávají konkurence a kapitalismus užitečné historické dílo tím, že je vytahují z jejich zápečí

a kladou před ně všechny otázky, které už vyvstaly před vyspělejšími vrstvami obyvatelstva.

K malým místním trhům nutně patří, kromě primitivní formy řemesla, také primitivní formy obchodního a lichvářského kapitálu. Čím je vesnice zapadlejší, čím je méně vystavena vlivu nových kapitalistických poměrů, železnic, velkých továren, kapitalistické zemědělské velkovýroby, tím silnější je monopol místních obchodníků a lichvářů, tím více jsou jim okolní rolníci podřízeni a tím hrubších forem toto podřízení nabývá. Těchto malých pijavic je bezpočet (ve srovnání s nepatrným množstvím rolnické produkce) a k jejich označení máme bohatý výběr místních názvů. Vzpomeňte na všechny ty prasoly, šibaje, šcotinniky, majaky, ivaše, bulyně atd. atd. Převaha naturálního hospodářství způsobuje, že peníze jsou na vesnici vzácné, a má za následek, že význam všech těchto „kulaků“ je ve srovnání s jejich kapitálem neúměrně veliký. Závislost rolníků na majitelích peněz nutně nabývá formy poroby. Stejně jako si nemůžeme představit vyspělý kapitalismus bez zbožně obchodního a peněžně obchodního velkokapitálu, právě tak je nemyslitelná předkapitalistická vesnice bez drobných obchodníků a překupníků, kteří jsou „pány“ malých místních trhů. Kapitalismus tyto trhy slučuje, spojuje je ve velký národní a později i světový trh, odstraňuje primitivní formy poroby a osobní závislosti, prohlubuje a znásobuje rozpory, které se v zárodečné formě objevují i mezi občinovým rolnictvem, a připravuje tak jejich vyřešení.

KAPITOLA VI

KAPITALISTICKÁ MANUFATURA A KAPITALISTICKÁ DOMÁCKÁ PRÁCE

I. VZNIK MANUFAKTURY A JEJÍ ZÁKLADNÍ RYSY

Manufakturou se rozumí, jak známo, kooperace založená na dělbě práce. Vznik manufaktury bezprostředně spadá mezi výše popsaná „počáteční stadia kapitalismu v průmyslu“. Na jedné straně se v dílnách s větším či menším počtem dělníků postupně zavádí dělba práce, a tak kapitalistická prostá kooperace přerůstá v kapitalistickou manufakturu. Statistické údaje o drobné průmyslové výrobě v Moskevské gubernii uvedené v předcházející kapitole názorně ukazují, jak taková manufaktura vzniká: větší dílny všech druhů výroby čtvrté kategorie, některých druhů výroby třetí kategorie a ojedinělých druhů výroby druhé kategorie systematicky používají dělby práce ve velkém rozsahu, a proto musí být zařazeny mezi podniky typu kapitalistické manufaktury. Níže uvedeme podrobnější údaje o technice a ekonomice některých z těchto druhů výroby.

Na druhé straně jsme viděli, jak obchodní kapitál v drobné výrobě na vyšším stupni svého vývoje přivádí výrobce do postavení námezdního dělníka, který zpracovává cizí suroviny za úkolovou mzdu. Vede-li další vývoj k tomu, že se do výroby zavádí systematická dělba práce, která mění techniku drobného výrobce, vyděluje-li „faktor“ některé dílčí pracovní úkony a provádí je pomocí námezdních dělníků ve své dílně, objevují-li se vedle

zadávání práce domů a v nerozlučné spojitosti s ní velké dílny s dělbou práce (patřící často týmž faktorům) — pak máme před sebou jiný proces, proces vzniku kapitalistické manufaktury*.

Ve vývoji kapitalistických forem průmyslu má manufaktura velký význam; je spojovacím článkem mezi řemeslem a drobnou výrobou zboží s primitivními formami kapitálu a mezi strojovým velkoprůmyslem (továrnou). S drobnou výrobou sblížuje manufakturu to, že jejím základem zůstává rukodělná technika, že velké podniky nemohou proto radikálně vytlačit malé, že nemohou drobného průmyslového výrobce úplně odtrhnout od zemědělství. „Manufaktura nemohla ani zachvátit společenskou výrobu v celém jejím rozsahu, ani ji nemohla od kořene přetvořit (in ihrer Tiefe). Tyčila se jako architektonická ozdoba na ekonomické budově, jejímž širokým základem bylo městské řemeslo a venkovský domácký průmysl“**. Manufakturu sblížuje s továrnou vytvoření velkého trhu, velkých podniků s námezdními dělníky a velkého kapitálu, jemuž jsou plně podřízeny masy nemajetných dělníků.

Předsudek o odtrženosti tzv. „tovární“ výroby od „domácké“, o „umělosti“ tovární výroby a „lidovém“ rázu domácké výroby je v ruské literatuře tak rozšířen, že považujeme za velmi důležité projít znovu údaje o všech významnějších odvětvích zpracovatelského průmyslu a ukázat, jaká byla jejich ekonomická organizace po tom, kdy tato odvětví ve svém vývoji dovršila stadium drobné průmyslové výroby rolníků, a před tím, než byla přetvořena strojovým velkoprůmyslem.

* O takovém procesu vzniku kapitalistické manufaktury viz Marx, *Das Kapital*, III, 318—320, ruský překlad, 267—270¹²⁵.

„Manufaktura se nezrodila ani v lůně starých cechů. Šéfem moderní továrny se stal kupec, a ne starý cechovní mistr“ (Misère de la philosophie, 190)¹²⁶. Základní znaky pojmu manufaktura v Marxově pojetí jsme měli příležitost shrnout jinde. Studie^[199], 179. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 393—394. *Red.*)

** *Das Kapital*, I², S. 383¹²⁷.

II. KAPITALISTICKÁ MANUFATURA V RUSKÉM PRŮMYSLU

Začněme průmyslem zpracovávajícím surové vlákno.

1. TKALCOVSTVÍ

Tkaní plátna, vlněných, bavlněných a hedvábných látek, prýmků atd. bylo u nás všude organizováno (před vznikem strojového velkopřůmyslu) takto: V čele výroby stály velké kapitalistické dílny s desítkami a stovkami námezdních dělníků; majitelé těchto dílen měli velký kapitál a nakupovali suroviny ve velkém, zčásti je zpracovávali ve svých podnicích, zčásti pak přidělovali přízi a osnovu drobným výrobcům („světoločnickům“, „zaglodům“¹²⁸, faktorům, rolnickým „domáckým výrobcům“ aj.), kteří tkali doma nebo v malých tkalcovných látky za úkolovou mzdu. Základem výroby samé byla rukodělná práce, přičemž jednotliví dělníci vykonávali tyto jednotlivé úkony: 1. barvení příze; 2. navíjení příze (na tento úkon se často specializovaly ženy a děti); 3. snování příze (dělníci snovači); 4. tkaní; 5. soukání útku pro tkalce (práce sukařů, většinou dětí). Někdy bývají ve velkých dílnách ještě zvláštní dělníci „naváděči“ (provlékají nitě osnovy očky brda a paprskem stavu)*. Dělníci práce se obvykle praktikuje nejen podle dílčích úkonů, ale i podle druhů zboží, tj. tkalci se specializují na výrobu jednotlivého druhu látek. To, že se některé výrobní úkony provádějí podomácku, nemění ovšem naprosto nic na ekonomické struktuře výroby tohoto typu. Světnice nebo stavení, ve kterých tkalci pracují, jsou pouze externím oddělením manufaktury. Technickým základem této vý-

* Viz Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit III (Moskva 1883), s. 63–64^[355].

roby je rukodělná výroba s rozsáhlou a systematickou děl-
bou práce; z ekonomického hlediska vidíme, že tu vzniká
obrovský kapitál, který se zmocnil nákupu surovin a odbytu
výrobků na velmi rozsáhlém (národním) trhu a jemuž je
plně podřízena masa zproletarizovaných tkalců; nepřliš
početné velké podniky (manufaktury v úzkém smyslu
slova) ovládají velké množství malých podniků. Dělní prá-
ce způsobuje, že se z rolníků stávají odborní dělníci; vzni-
kají nezemědělská střediska manufakturní výroby, jako
například vesnice Ivanovo ve Vladimírské gubernii (od
roku 1871 město Ivanovo-Vozněsensk, nyní středisko stro-
jového velkopřemyslu); vesnice Velikoje v Jaroslavské
gubernii a mnohé jiné vesnice v Moskevské, Kostromské,
Vladimírské a Jaroslavské gubernii, z nichž se nyní staly
tovární osady*. Takto organizovanou průmyslovou výrobu
obvykle dělí naše ekonomická literatura a statistika na dvě
části: rolníky, kteří pracují doma nebo v nepřliš velkých
domácích tkalcovnách, dílnách apod., počítají k „domác-
kému“ průmyslu, kdežto větší domácí tkalcovny a dílny
zařazují mezi „továrny a závody“ (mezi ně se dostávají
čistě náhodně, protože neexistují přesně stanovená a jed-
notně používaná kritéria pro rozlišování malých podniků
od velkých, domácích tkalcoven od manufaktur, dělníků
pracujících doma od dělníků zaměstnaných v kapitalistově
dílně)**. Taková klasifikace, která staví na jednu stranu
některé námezdní dělníky a na druhou některé podnikatele,
kteří zaměstnávají (kromě dělníků v podniku) právě tyto
námezdní dělníky, je pochopitelně z vědeckého hlediska
nonsens.

Ilustrujeme náš výklad podrobnými údaji o jednom
oboru „domáckého tkalcovství“, a to o tkaní hedvábí
ve Vladimírské gubernii***. „Hedvábnický podnik“ je

* Viz výčet nejvýznamnějších osad tohoto typu v další kapitole.

** Příklady takového zmatku uvedeme v další kapitole.

*** Viz Průmysl Vladimírské gubernie, III. Uvádět podrobné údaje
o všech tkalcovských oborech popsaných v literatuře o našem domác-

typická kapitalistická manufaktura. Převládá v něm rukodělná výroba. V celkovém počtu podniků mají převahu malé podniky (179 podniků z 313, tj. 57 %, s 1—5 dělníky), jsou však většinou nesamostatné a celkově mají v průmyslu mnohem menší význam než velké podniky. Z celkového počtu podniků (25) tvoří 8 % podniky s 20—150 dělníky, je v nich však soustředěno 41,5 % všech dělníků a vyrábí se v nich 51 % celkového objemu výroby. Ze všech dělníků v tomto odvětví (2823) je 2092 námezdních, tj. 74,1 %.

„Ve výrobě se setkáváme s dělbou práce jak podle druhu zboží, tak podle dílčích úkonů.“ Tkalci zřídka kdy dovedou tkát i „aksamit“, i „atlas“ (dva hlavní druhy zboží v této výrobě). „Dělba práce podle dílčích úkonů je nejdůslednější provedena pouze ve velkých továrnách“ (tj. v manufakturách) „s námezdními dělníky“. Samostatných podnikatelů je jenom 123, sami si nakupují materiál a prodávají výrobky; mají 242 pracujících členů svých rodin a „pracuje pro ně 2498 námezdních dělníků, většinou za úkolovou mzdu“ — tedy celkem 2740 dělníků čili 97 % z celkového počtu dělníků. Je tedy jasné, že zadávání práce domů, jež tito majitelé manufaktur provádějí prostřednictvím „zaglodů“ (světločinků), není žádnou zvláštní formou průmyslu, nýbrž pouze jednou z operací kapitálu v manufaktuře. Pan Charizomenov správně poznamenává, že „spousta malých podniků při nepatrném počtu velkých a malý počet dělníků, který připadá v průměru na jeden podnik (7 $\frac{1}{2}$ osoby), zastírají skutečný charakter výroby“ (1. c., 39). Specializace prací, příznačná pro manufakturu, projevuje se zde zřetelně v oddělení průmyslových výrobců od zemědělství (půdu opouštějí jednak ožebračení tkalci,

kém průmyslu by bylo nemožné a zbytečné. Kromě toho v současné době již většinu těchto oborů ovládá továrna. O „domáckém tkalcovství“ viz ještě Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI a VII. — Práce komise pro domácí průmysl^[439]. — Statistický materiál o rukodělné práci^[408]. — Zprávy a šetření^[272]. — Korsak, 1. c.^[174].

jednak velcí majitelé manufaktur) a ve vytvoření zvláštního typu průmyslového obyvatelstva, které žije nesrovnatelně „lépe“ než zemědělci a na mužika se dívá spatra (l. c., 106). Naše statistika továren a závodů vždycky registrovala jen náhodně vytrženou část daného odvětví*.

„Prýmkařství“ v Moskevské gubernii je kapitalistická manufakturní výroba se zcela obdobnou organizací.** Právě tak i výroba sarpinky v kamyšinském újezdu v Saratovské gubernii. Podle Ukazatele^[266] zde bylo v roce 1890 31 „továren“ s 4250 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 265 000 rublů, kdežto podle Soupisu^[284] 1 faktorský „sklad“ s 33 dělníky zaměstnanými v podniku s objemem výroby v hodnotě 47 000 rublů. (To znamená, že v roce 1890 byli dělníci pracující v podniku i podomácku sčítáni dohromady!) Podle místního šetření se vyráběla v roce 1888 sarpinka asi na 7000 stavech*** s objemem výroby v hodnotě 2 milióny rublů, přičemž „všechno řídí několik továrníků“, pro které pracují také „domáctí výrobci“ i s 6—7letými dětmi za denní mzdu 7—8 kopějek (Zprávy a šetření^[272], sv. I).† atd.

* Vojenský statistický sborník^[49] dokázal napočítat ve Vladimírské gubernii v roce 1866 98 továren na hedvábní (!) s 98 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 4000 rublů (!). Podle Ukazatele za rok 1890 zde bylo 35 továren — 2112 dělníků — 936 000 rublů. Podle Soupisu za rok 1894/95: 98 továren — 2281 dělníků — 1 918 000 rublů a ještě 2477 dělníků pracujících „mimo podnik, externích“. Račte si tu prosím rozlišit „domácké výrobce“ od „dělníků z továren a závodů“!

** Podle Ukazatele za rok 1890 existovalo mimo Moskvu 10 prýmkařských továren s 303 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 58 000 rublů. Ale podle Sborníku statistických údajů o Moskevské gubernii^[368] (sv. VI, sešit II) 400 podniků s 2619 dělníky (z nich 72,8 % námezdních), s objemem výroby v hodnotě 963 000 rublů.

*** Sběrka zpráv továrních inspektorů za rok 1903^[371] (Petrohrad 1906) uvádí v celé Saratovské gubernii 33 faktorských skladů s 10 000 dělníky. (Pozn. k 2. vyd.)

† Střediskem této výroby je sosnovská volost, ve které v roce 1886 zemstevní sčítání zjistilo 4626 usedlostí s 38 000 obyvatel; 291 průmyslových podniků. Celkem je ve volosti 10 % hospodářství bez vlastního

2. JINÁ ODVĚTVÍ TEXTILNÍHO PRŮMYSLU. VÝROBA PLSTI A PLSTĚNÉHO ZBOŽÍ

Kdyby se mělo soudit podle oficiální statistiky továren a závodů, pak by byl ve výrobě plsti „kapitalismus“ rozvinut velmi slabě: v celém evropském Rusku je pouze 55 továren s 1212 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 454 000 rublů (Ukazatel za rok 1890). Avšak tato čísla ilustrují pouze náhodně vytrženou část značně vyspělého kapitalistického průmyslu. V rozvoji „tovární“ výroby plsti je na prvním místě nižněnovgorodská gubernie, hlavním střediskem tohoto průmyslu je v této gubernii město Arzamas a jeho předměstí Vyjezdnaja Sloboda (je zde 8 „továren“ s 278 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 120 000 rublů; v roce 1897 zde bylo 3221 obyvatel a ve vesnici Krasnoje 2835). Právě v okolí těchto středisek je rozvinuta „domácká“ výroba plsti, kterou se zabývá 243 podniků s 935 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 103 847 rublů (Práce komise pro domácký průmysl, V). Abychom názorně ukázali ekonomickou organizaci výroby plsti v tomto kraji, zkusíme použít grafické metody; výrobce zaujímající zvláštní místo v celkovém uspořádání této výroby označíme různými značkami. [Viz graf na s. 407. *Red.*]

Je tedy jasné, že oddělování „továrního“ a „domáckého“ průmyslu je čistě umělé, že před sebou máme jednotný a ucelený systém výroby, plně odpovídající pojmu kapitalistické manufaktury*. Z technického hlediska jde o ruko-

domu (proti 6,2 % v újezdu), 44,5 % neosévajících usedlostí (proti 22,8 % v újezdu). Viz Sborník statistických údajů o Saratovské gubernii, sv. XI. — Kapitalistická manufaktura vytvořila tedy i zde průmyslová střediska, jež odtrhují dělníka od půdy.

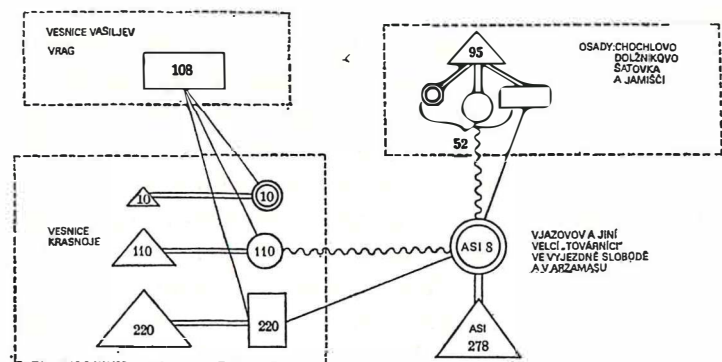
* Poznáváme, že uvedené grafické znázornění je vůbec typickým znázorněním všech druhů výroby v Rusku, organizovaných podle vzoru kapitalistické manufaktury: všude vidíme v čele výroby velké podniky (které se někdy řadí mezi „továrny a závody“) a jim plně podřízené značné množství malých podniků, zkrátka kapitalistickou

Grafické znázornění organizace výroby plsti a plstěného zboží

- úplně samostatní podnikatelé, kteří nakupují vlnu přímo u výrobce
- samostatní podnikatelé, kteří nakupují vlnu z druhé ruky (vlnovka znázorňuje od koho)
- nesamostatní výrobci, kteří pracují pro podnikatele z jejich materiálu za úkolovou mzdu (souvislá čára znázorňuje, pro koho pracují)
- △ námezdní dělníci (dvě souvislé čáry znázorňují u koho)

Čísla udávají (přibližný) počet dělníků*.

Údaje umístěné v čtyřúhelnících z přerušovaných čar se týkají tzv. „domácké“ výroby, ostatní tzv. „tovární“ výroby.

dělnou výrobu. Z hlediska organizace práce jde o kooperaci založenou na dělbě práce, která se zde vyskytuje ve dvojnásobné formě: jednak podle druhu zboží (některé vesnice vyrábějí

kooperaci založenou na dělbě práce a rukodělné výrobě. Manufaktura vytváří nezemědělské středisko nejen zde, ale právě tak i ve většině ostatních druhů výroby.

* Prameny jsou uvedeny v textu. Počet podniků je asi o polovinu menší než počet samostatných pracovníků (52 podniků ve vsi Vasiljev Vrag, 5 + 55 + 110 ve vesnici Krasnoje a 21 podniků ve 4 malých obcích). Naproti tomu číslo 8 pro město Arzamas a pro předměstí Vyjezdna Sloboda znamená počet „továren“, nikoli dělníků.

plst, jiné válenky, klobouky, stélky atd.), jednak podle dílčích úkonů (např. celá vesnice Vasiljev Vrag *valčuje* štumpy a stélky pro vesnici Krasnoje, kde se polovýrobek dohotovuje atd.). Tato kooperace je kapitalistická, protože v jejím čele stojí velký kapitál, který vytvořil velké manufaktury a podřídil si (pomocí složité sítě ekonomických vztahů) spoustu malých podniků. Ohromná většina výrobců se již stala *dílčemi dělníky*, kteří pracují pro podnikatele v krajně nehygienických podmínkách*. Dávna tradice této výroby a plně rozvinuté kapitalistické vztahy vyvolávají oddělování průmyslových výrobců od zemědělství: ve vesnici Krasnoje je zemědělství v naprostém úpadku a způsob života jejích obyvatelů se liší od života zemědělců**.

Organizace výroby plstěného zboží je úplně obdobná také v celé řadě jiných krajů. V semjonovském újezdu v téže gubernii se roku 1889 zabývalo touto výrobou v 363 občinách 3180 usedlostí se 4038 pracovníky. Ze 3946 dělníků jich jen 752 pracovalo přímo pro trh, 576 bylo námezdními dělníky a 2618 pracovalo pro podnikatele, a to většinou z jejich materiálu. 189 usedlostí zadávalo práci 1805 usedlostem. Velcí podnikatelé mají dílny s námezdními dělníky — bývá jich až 25 — a nakupují ročně vlnu asi za deset tisíc***. Těmto velkým podnikatelům se ří-

* Pracují nazí při teplotě 22—24° R. Ve vzduchu se vznáší jemný i hrubý prach, vlna a všelijaká nečistota z vlny. Podlaha v „továrnách“ je hliněná (hlavně ve valchovnách) atd.

** Bude zajímavé upozornit na zvláštní mluvu obyvatelů Krasného; je to charakteristický rys územní uzavřenosti, typický pro manufakturu. „Ve vsi Krasnoje se říká továrnám *po matrojsku kuchyně*... *Matrojský* jazyk patří mezi četné větve ořeňského jazyka, z nichž jsou tři hlavní: vlastní *oreňský*, používaný převážně ve Vladimírské gubernii, *galivonský* v Kostromské a *matrojský* v Nižněnovgorodské a Vladimírské gubernii“ (Práce komise pro domácí průmysl, V, s. 465). Teprve strojový velkopřůmysl úplně ruší krajový charakter společenských styků a nahrazuje je celonárodními (a mezinárodními) styky.

*** Podklady pro odhad pozemků v Nižněnovgorodské gubernii, sv. XI, Nižní Novgorod 1893, s. 211—214^[228].

ká *tistntci*; jejich obrat činí 5000 až 100 000 rublů; mají vlastní sklady vlny a vlastní krámy, v nichž prodávají své výrobky*. V Kazaňské gubernii uvádí Soupis 5 valchářských „továren“ se 122 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 48 000 rublů a s 60 dělníky pracujícími mimo továrnu. Ti jsou také pravděpodobně zahrnuti mezi „domácké výrobce“, o kterých se dočítáme, že často pracují pro „faktory“ a že existují podniky, jež mají až 60 dělníků**. Z 29 „továren“ na výrobu plsti v Kostromské gubernii je 28 soustředěno v kiněševském újezdu; zaměstnávají 593 dělníků v podnicích a 458 mimo podnik (Soupis, s. 68—70; dva podniky zaměstnávají pouze dělníky mimo podnik. Objevují se už také parní stroje). Z Prací komise (XV) víme, že z 3908 stloukačů vlny a valchářů v této gubernii je 2008 soustředěno právě v kiněševském újezdu. Kostromští valcháři jsou většinou nesamostatní nebo jsou námezdními dělníky a pracují v krajně nehygienických dílnách***. V kaljazinském újezdu v Tverské gubernii vidíme na jedné straně domáckou práci pro „továrny“ (Soupis, 113), ale na druhé straně je právě tento újezd baštou „domáckých“ valchářů; z tohoto újezdu jich odchází na 3000, procházejí přes pustinu Zimňak (v šedesátých letech zde byla Alexejevova továrna na sukna) a vytvářejí „ohromný pracovní trh stloukačů a valchářů“****. V Jaroslavské gubernii existuje také práce mimo podnik pro „továrny“ (Soupis, 115) a také „domáctí výrobci“ zpracovávají pro podnikavé obchodníky jejich vlastní vlnu atd.

* Práce komise pro domácký průmysl, VI.

** Zprávy a šetření, III.

*** Průmysl Vladimírské gubernie, II^[313].

**** Průmysl Vladimírské gubernie, II, s. 271.

3. VÝROBA KLOBOUKŮ A ČEPIC, ZPRACOVÁNÍ KONOPÍ A PROVAZNICTVÍ

Statistické údaje o kloboučnictví v Moskevské gubernii jsme už uvedli*. Je z nich patrné, že $\frac{2}{3}$ veškeré výroby i všech dělníků jsou soustředěny v 18 podnicích, které mají v průměru 15,6 námezdních dělníků**. „Domáctí“ kloboučníci vykonávají pouze část úkonů při výrobě klobouků: zhotovují *šišáky* a dodávají je moskevským obchodníkům, kteří mají vlastní „úpravny“; pro „domácké“ kloboučníky pracují zase podomácku „střihačky“ (ženy, které sestřihují šišáky). Nacházíme zde tedy v podstatě kapitalistickou kooperaci založenou na dělbě práce a opředenou celou sítí různých forem ekonomické závislosti. Ve středisku výroby (vesnice Klenovo v podolském újezdu) je zřetelně vidět oddělování průmyslových výrobců (převážně námezdních dělníků) od zemědělství*** a zvýšení potřeb obyvatelstva: žijí „mnohem lépe“, strojí se do kartounu, ba i do soukených látek, pořizují si samovary, upouštějí od starých zvyků atd. a tím vyvolávají velké nářky místních ctitelů starého způsobu života****. Nová epocha dokonce způsobila, že někteří kloboučníci odcházejí za prací jinam.

Typickou kapitalistickou manufakturou je čepičářství ve vesnici Molvitinu v bujském újezdu Kostromské gubernie†. „Hlavním zaměstnáním ve vesnici Molvitinu a ve 36 vesnicích je čepičářství.“ Čepičáři se přestávají zabývat zemědělstvím. Po roce 1861 se tato výroba značně rozvinula; začalo se rozsáhle používat šicích strojů. V Molvitinu je po celý rok v provozu 10 dílen, v každé z nich pra-

* Viz přílohu I k V. kapitole, výroba č. 27.

** Některé z těchto podniků bývaly mnohdy započítávány mezi „továrny a závody“. Viz např. Ukazatel za rok 1879, s. 126.

*** Viz výše, kap. V, podkapitola VII.

**** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, VI, sešit I, s. 282–287.

† Viz Práce komise pro domácký průmysl, IX, a Zprávy a šetření, III.

cuje 5—25 zručných čepičářů a 1—5 zručných čepičářek. „Nejlepší dílna má zhruba stotísíkový roční obrat.“* Zadává se i práce domů (např. dýnka do čepic vyrábějí ženy podomácku). Dělnba práce mrzačí dělníky, protože pracují v krajně nehygienických podmínkách a obvykle si přivodí souchotiny. Protože tato výroba existuje už dávno (přes 200 let), jsou čepičáři neobyčejně zruční: molvitinští mistři jsou známí jak ve velkých městech, tak i ve vzdálených krajích.

Střediskem zpracovávání konopí v medyňském újezdu Kalužské gubernie je vesnice Polotňanyj Zavod. Je to velká vesnice (podle sčítání v roce 1897 měla 3685 obyvatel); obyvatelé jsou bezzemci a většinou se zabývají průmyslovou výrobou (přes 1000 „domáckých výrobců“); je to středisko „domácké“ výroby v medyňském újezdu**. Zpracovávání konopí je organizováno takto: větší podnikatelé (jsou tři; největší z nich je Jerochin) mají dílny s námezdními dělníky a větší či menší oběžný kapitál k nákupu surovin. Konopí se čese v „továrně“, přadleny je předou doma, stáčí se v továrně i doma. Snová se v továrně, tká se v továrně i doma. V roce 1878 se zabývalo zpracováváním konopí 841 „domáckých výrobců“; Jerochin se považuje i za „domáckého výrobce“, i za „továrníka“ a vykazoval 94—64 dělníků v letech 1890 a 1894—1895; podle Zpráv a šetření (sv. II, s. 187) pracují pro něj „stovky rolníků“.

V Nižněnovgorodské gubernii jsou střediskem provaznictví rovněž nezemědělské průmyslové vesnice Nižnij a Věrchnij Izbylec v gorbatovském újezdu***. Podle údajů

* Nějakou náhodou se však stalo, že podobné dílny nebyly dosud započítávány mezi „továrny a závody“.

** Práce komise pro domácký průmysl, II.

*** Podle zemstevní statistiky (VII. sešit Podkladů, Nižní Novgorod 1892) zde bylo roku 1889 napočteno 341 a 119 usedlostí s 1277 a 540 obyvateli. Usedlostí s přidělovou půdou je 253 a 103. Usedlostí s průmyslovou výrobou bylo 284 a 91 a z nich se nezabývá zemědělstvím 257 a 32. Koně nemá 218 a 51 usedlostí. Přidělovou půdu dává do pachtu 237 a 53 usedlostí.

pana Karpova (Práce komise, sešit VIII) tvoří jednu gorbatovsko-izbyleckou oblast, kde se vyrábějí provazy a lana; část městského obyvatelstva z Gorbatova se také zabývá touto výrobou a vesnice Věrchnij a Nižnij Izbylec „jsou téměř předměstím Gorbatova“; jejich obyvatelé žijí po městsku, každý den pijí čaj, chodí v šatech z kupovaných látek a jedí bílý chléb. Touto výrobou se zabývají celkem asi $\frac{2}{3}$ obyvatelstva z 32 vesnic, tj. 4701 pracovníků (2096 mužů a 2605 žen), s výrobou zhruba v hodnotě $1\frac{1}{2}$ miliónu rublů. Tato výroba existuje asi 200 let a nyní upadá. Je organizována takto: všichni pracují pro 29 podnikatelů z jejich materiálu za úkolovou mzdu, jsou „naprosto závislí na svých zaměstnavatelích“ a pracují 14—15 hodin denně. Podle údajů zemstevní statistiky (z roku 1889) se touto výrobou zabývá 1699 mužů (plus 558 žen a mužů mimo produktivní věk). Z 1648 pracovníků jich pracuje jen 197 pro trh, 1340 pro podnikatele* a 111 je námezdními pracovníky v dílnách 58 podnikatelů. Z 1288 usedlostí s *přídělovou* půdou jich jen 727, tj. něco přes polovinu, obdělává veškerou půdu vlastními silami. Z 1573 pracovníků, kteří mají *přídělovou* půdu, se 306, tj. 19,4%, vůbec nezabývá zemědělstvím. Zkouáme-li, kdo jsou tito „podnikatelé“, musíme už přejít od „domácké“ výroby k „tovární“. Podle Soupisu za rok 1894/95 zde existovaly dvě provaznické továrny, v nichž bylo zaměstnáno 231 dělníků, kdežto 1155 dělníků pracovalo mimo oba podniky; jejich objem výroby činil 423 000 rublů. Oba podniky si už pořídily mechanický pohon (neměly jej ještě v letech 1879 a 1890), takže názorně vidíme přechod od kapitalistické manufaktury ke kapitalistickému strojovému průmyslu, přeměnu „domáckých“ faktorů a překupníků ve skutečné továrny.

V Permské gubernii zaznamenal soupis domácké výroby

* Viz Nižněnovgorodský sborník, sv. IV, článek duchovního Roslavleva^[329].

v roce 1894/95 68 rolnických lanáren a provaznictví s 343 dělníky (z toho 143 námezdních), s objemem výroby v hodnotě 115 000 rublů.* V čele těchto malých podniků stojí velké manufaktury, o nichž máme tyto souhrnné údaje: 6 podnikatelů zaměstnává 101 dělníka (91 námezdních) a objem jejich výroby činí 81 000 rublů**. Způsob výroby v těchto velkých podnicích nám podává nejvýraznější obrázek „organické manufaktury“ (podle Marxe)¹²⁹, tj. takové manufaktury, ve které dělníci vykonávají různé úkony při *postupném* zpracovávání surovin: 1. vochlování konopí; 2. česání; 3. předení; 4. navíjení na „vřetena“; 5. dehtování; 6. převíjení na moták; 7. provlékání nití ze svíjáku deskou s otvory; 8. provlékání nití železným očkem; 9. zkrucování pramenů, splétání a navíjení provazů.***

Stejný postup zpracovávání konopí existuje zřejmě také v Orelské gubernii: mezi značným počtem malých rolnických podniků vystupují do popředí velké manufaktury, převážně ve městech, jež jsou zahrnovány mezi „továrny a závody“ (podle Ukazatele za rok 1890 bylo v Orelské gubernii 100 továrních tříd konopí s 1671 dělníky a objemem výroby v hodnotě 795 000 rublů). Rolníci zpracovávají konopí „pro kupce“ (pravděpodobně pro tytéž majitele manufaktur), a to z jejich materiálu za úkolovou mzdu, přičemž se práce dělí na speciální úkony: „potěrači“ konopí potírají; „přadláci“ předou, „lamači“ je zbavují pazdeří; „koláři“ otáčejí provaznickým kolem. Práce je to velmi těžká; mnoho dělníků dostává souchotiny a trpí kýlou.

* Studie o stavu domácího průmyslu v Permské gubernii, s. 158; v tabulce je chybný součet nebo tisková chyba.

** Ibid., s. 40 a 188, tabulka. Podle všeho tytéž podniky figurují také v Soupisu na s. 152. K porovnání velkých podniků s malými jsme vyčlenili zemědělské výrobce zboží, viz Studie^[190], s. 156. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 366–367. *Red.*).

*** Domácký průmysl v Permské gubernii na Sibiřsko-uralské výstavě, sešit III, s. 47n.^[177].

Prachu je tolik, že „kdo na to není zvyklý, nevydrží tu ani čtvrt hodiny“. Pracuje se v obyčejných kůlnách od slunka do slunka, od května do září*.

4. Z P R A C O V Á N Í D Ř E V A

Nejtypičtější ukázkou kapitalistické manufaktury v tomto oboru je výroba truhel. Například podle údajů permských statistiků „je organizována takto: je zde několik větších podnikatelů, kteří mají dílny s námezdními dělníky, nakupují materiál, zhotovují výrobky *zčásti* ve svých dílnách, ale hlavně přidělují drobným dílnám materiál ke zpracování jednotlivých součástí a ve svých dílnách z nich pak zhotovují truhly a po konečné úpravě posílají vyrobené zboží na trh. Dělní práce... je v tomto oboru velmi rozsáhlá: zhotovení celé truhly je rozděleno na 10—12 úkonů, z nichž každý provádějí dílčí domácí výrobci. Organizace výroby spočívá ve spojení dílčích dělníků (Teilarbeiter, jak jsou nazýváni v Kapitálu) pod vládou *kapitálu*.“** Je to heterogenní manufaktura (heterogene Manufaktur podle Marxe¹³⁰), v níž různí dělníci postupně nezpracovávají surovinu ve výrobek, ale vyrábějí jednotlivé součásti výrobku a ty se potom skládají dohromady. To, že kapitalisté dávají přednost výrobě v dílnách „domáckých výrobců“, se částečně vysvětluje uvedeným charakterem této manufaktury, částečně (a hlavně) nižší mzdou domácích dělníků***. Poznáváme, že poměrně větší

* Viz zemstevní statistické sborníky o trubčevském, karačevském a orelském újezdu v Orelské gubernii^[99]. Spojení velkých manufaktur s malými rolnickými podniky je patrné také z toho, že se i v rolnických podnicích rozmáhá používání námezdní práce: např. v orelském újezdu má 16 rolníků, kteří jsou majiteli přádelen, 77 dělníků.

** V. Iljin, Studie^[109], s. 176. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 391. Red.)

*** Viz o tom přesné údaje permského soupisu domácí výroby, tamtéž, s. 177. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 391. Red.)

dílny s touto výrobou bývají někdy započítávány mezi „továrny a závody“*.

S největší pravděpodobností je takto organizována i výroba truhel ve Vladimírské gubernii v muromském újezdu, kde je podle Soupisu 9 „továren“ (všechny rukodělné) s 89 dělníky v podniku a 114 mimo podnik, s objemem výroby v hodnotě 69 810 rublů.

Obdobná je organizace kočárnictví, například v Permské gubernii: mezi spoustou malých podniků jsou dílny s námezdními dělníky, kde se kočáry sestavují; drobní domácí výrobci jsou dílčími dělníky, kteří vyrábějí části kočárů jednak z vlastního materiálu, jednak z materiálu „faktorů“ (tj. majitelů dílen, v nichž se kočáry dávají dohromady)**. O poltavských „domáckých“ kočárnících čteme, že v předměstí Ardonu jsou dílny s námezdními dělníky a že práce je také zadávána domů (větší podnikatelé zaměstnávají až 20 dělníků mimo podnik)***. V Kazaňské gubernii existuje ve výrobě městských povozů dělba práce podle druhů zboží: jedny vesnice vyrábějí pouze sáně, jiné vesnice pouze vozy atd. „Městské kočáry, jejichž montáž byla provedena na vesnici (ale bez kování, kol a ojí), putují dále ke kazaňským obchodníkům, kteří je objednali, a od nich se dostávají k domáckým kovářům k okování. Potom výrobky znovu putují do městských obchodů a dílen, kde dostávají konečnou úpravu, tj. čalouní se a natírají... Kazaň, kde se dříve kovaly městské kočáry, poněmáhle přenechala tuto práci domáckým výrobcům, kteří pracují mnohem levněji než městští mistři...“**** Kapitál tedy přednostně zadává práci domáckým výrobcům, protože se tím zlevňují pra-

* Viz „Ukazatel“ a „Soupis“ o téže Permské gubernii, o téže vesnici Něvjanskij Zavod (nezemědělské), která je střediskem „domácké výroby“.

** Viz naše Studie, s. 177–178. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 391–392. Red.)

*** Zprávy a šetření, I.

**** Ibid., III.

covní síly. Organizace kočárnictví, jak vysvítá z uvedených údajů, znamená většinou soustavu dílčích domácích výrobců, kteří jsou podřízeni kapitálu.

Velká průmyslová vesnice Voroncovka v pavlovském újezdu ve Voroněžské gubernii (roku 1897 měla 9541 obyvatel) tvoří jakoby jedinou manufakturu na výrobky ze dřeva (Práce komise atd., sešit IX, článek duchovního M. Popova). Touto výrobou se zabývá přes 800 rodin (a vedle toho některé usedlosti ve vesnici Alexandrovce, která má přes 5000 obyvatel). Vyrábějí se tu povozy, cestovní vozy, kola, truhly apod., celkem v hodnotě 267 000 rublů. Samostatných podnikatelů je méně než třetina; námezdní dělníci jsou v dílnách řídkým zjevem*. Většinou se pracuje za mzdu od kusu na objednávku místních rolníků, kteří se zabývají obchodem. Dělníci jsou u podnikatelů zadlužení, těžká práce je vyčerpává: lidé fyzicky slábnou. Obyvatelé vesnice patří k průmyslovému, nikoli vesnickému typu obyvatelstva, zemědělstvím se téměř nezabývají (až na zelinářství), protože mají žebračké příděly. Tato výroba zde existuje odedávna, odvádí obyvatelstvo od zemědělství a stále více prohlubuje rozdíly mezi boháči a chudinou. Obyvatelstvo se stravuje skromně, obléká se „parádněji než dříve“, „ale nad poměry“, vesměs do kupovaného zboží. „Obyvatelstvo ovládl průmyslový a obchodní duch.“ „Téměř každý, kdo nezná řemeslo, něčím obchoduje... Vlivem průmyslu a obchodu se rolník stal odvážnějším a také zdatnějším a vynalézavějším.“**

* Velkoobchodníkům dřívím je 14. Mají zařízení k ohýbání dřeva párou (v hodnotě asi 300 rublů); těch je ve vesnici celkem 24 a na každém pracuje 6 dělníků. Tito obchodníci přidělují také dělníkům materiál a podřizují si je vyplácením peněžitých záloh.

** Zde je na místě zmínit se vůbec o tom, jak se rozvíjí kapitalismus v dřevařství. Dřevařští podnikatelé neprodávají dříví surové, ale najímají si dělníky, dávají dříví zpracovat, zhotovovat různé výrobky ze dřeva a ty pak prodávají. Viz Práce komise atd., VIII, s. 1268, 1314. Viz také Sborník statistických údajů o Orelské gubernii, Trubčevský újezd.

Proslulá výroba dřevěných lžic v semjonovském újezdu v Nižněnovgorodské gubernii se blíží svou organizací kapitalistické manufaktuře; nejsou tu sice velké dílny, které by vynikaly nad spoustou malých a ovládaly je, ale zato vidíme hluboce zakořeněnou dělbu práce a úplné podřízení masy dílčích dělníků kapitálu. Než je lžice hotova, prochází nejméně deseti rukama, přičemž faktoři provádějí některé výrobní úkony buď pomocí zvlášt najatých dělníků, nebo je přenechají kvalifikovaným dělníkům (např. malování); některé vesnice se specializují na jednotlivé dílčí úkony (např. vesnice Ďjakovo na soustružení lžic podle faktorovy objednávky za mzdu od kusu, vesnice Chvostikova, Dianova a Žuželki na malování lžic atd.). Faktoři nakupují dřevo ve velkém v Samarské gubernii a v jiných guberniích, posílají tam skupiny námezdních dělníků, mají sklady surovin i výrobků, zadávají domácím výrobcům ke zpracování nejhodnotnější druhy materiálu apod. Dílčí dělníci tvoří jediný složitý výrobní mechanismus, který je plně podřízen kapitálu. „Výrobcům lžic je jedno, zda pracují v námezdním poměru za stravu a ošacení u zaměstnavatele a v jeho místnostech, nebo zda se tísní ve svých chalupách, protože v této výrobě, právě tak jako v ostatních, je už všechno zváženo, změřeno a spočítáno. Více než na to nejnutenější, bez čeho se nedá žít, výrobce lžic nevydělá.“* Je zcela přirozené, že kapitalisté stojící v čele celé této výroby nemají za takových podmínek naspěch se zřizováním dílen a že výroba založená na zručnosti a na tradiční dělbě práce pro svou zanedbanost a zkostnatělost živoří. „Domáctví výrobci“ připoutaní k půdě jako by ustrnuli ve svých návycích: v roce 1889, stejně jako v roce 1879, stále ještě počítají peníze postaru na asignáty, a nikoli na stříbro.

V čele hračkářské výroby v Moskevské gubernii jsou

* Práce komise pro domácí průmysl, sešit II, 1879. — Viz též „Podklady“ zemstevní statistiky o semjonovském újezdu, sešit XI, 1893.

rovněž podniky typu kapitalistické manufaktury*. Ze 481 dílen zaměstnává 20 dílen přes 10 dělníků. Ve výrobě se velmi široce uplatňuje dělba práce podle druhu zboží i podle dílčích úkonů, jež značně zvyšuje produktivitu práce (za cenu mrzačení dělníka). Například výnosnost jedné malé dílny je udávána 26 % prodejní ceny, zatímco výnosnost velké — 58 %**. Velcí podnikatelé mají pochopitelně mnohem větší fixní kapitál; nalézáme tu také technická zařízení (např. sušárny). Střediskem této výroby je nezemědělská vesnice Sergijevskij posad (je v ní 1055 pracovníků tohoto odvětví z 1398 všech pracovníků a objem výroby činí 311 000 rublů ze 405 000 rublů; podle sčítání z roku 1897 má 15 155 obyvatel). Autor studie o této výrobě poukazuje na převahu malých dílen apod. a považuje za pravděpodobnější, že tato výroba přejde spíše v manufakturu než v továrnu, i když je to málo pravděpodobné. Píše: „I v budoucnu budou mít malovýrobci vždycky možnost víceméně úspěšně konkurovat velkovýrobě“ (1. c., 93). Autor zapomíná, že v manufaktuře zůstává vždy technickou základnou rukodělná výroba, právě tak jako v drobné průmyslové výrobě; že dělba práce nikdy nemůže mít tak rozhodující převahu, aby vytlačila všechny drobné výrobce, zvláště tehdy, používají-li takových prostředků, jako je prodlužování pracovního dne apod.; že manufaktura nemůže nikdy obsáhnout celou výrobu, že tvoří pouze nadstavbu nad velkým počtem malých podniků.

* Námi uvedené statistické údaje (příloha I k V. kapitole, výroba č. 2, 7, 26) zahrnují pouze malou část všech výrobců hraček; tyto údaje však ukazují, že se tu objevují dílny s 11—18 dělníky.

** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit II, s. 47.

5. ZPRACOVÁNÍ ŽIVOČIŠNÝCH VÝROBKŮ. KOŽELUŽSTVÍ A KOŽEŠNICTVÍ

Velmi rozsáhlé oblasti koželužského průmyslu poskytují obzvláště názorný příklad úplného splývání „domáckého“ a továrního průmyslu, příklad velmi vyspělé (do hloubky i do šířky) kapitalistické manufaktury. Charakteristické je už to, že pro gubernie známé rozsáhlou „tovární“ koželužskou výrobou (Vjatecká, Nižněnovgorodská, Permská, Tverská) je příznačný neobyčejný rozvoj „domácké“ výroby tohoto odvětví.

Ve vesnici Bogorodskoje gorbatovského újezdu Nižněnovgorodské gubernie bylo podle Ukazatele za rok 1890 58 „továren“ s 392 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 547 000 rublů a podle Soupisu za rok 1894/95 119 „závodů“ s 1499 dělníky v podniku a 205 dělníky mimo podnik, při objemu výroby v hodnotě 934 000 rublů (poslední čísla zahrnují pouze zpracování živočišných výrobků jako hlavního odvětví místní výroby). Ale tyto údaje dávají představu pouze o *špičkách* kapitalistické manufaktury. Pan Karpov napočítal v roce 1879 v této vesnici a jejím okolí přes 296 podniků s 5669 dělníky (velmi mnoho z nich pracuje pro kapitalistu doma) s objemem výroby v hodnotě kolem 1 490 000 rublů* v takových oborech jako koželužství, lepení podpatků z odřezků kůže, košíkářství (koše na zboží), sedlářství, výroba chomoutů, rukavičkářství a hrnčířství, které tu zaujímá zvláštní místo. Soupis provedený zemstvy v roce 1889 zjistil v tomto kraji 4401 řemeslných výrobců, přičemž z 1842 dělníků, o kterých jsou uvedeny údaje, je 1119 zaměstnáno námezdně v cizích dílnách a 405 jich pracuje pro podnikatele podomácku**. „Bogorodskoje s jeho 8000 obyvateli tvoří jeden obrovský koželužský závod, kde se pracuje nepřetržitě.“*** Přesněji řečeno, je to

* Práce komise pro domácký průmysl, IX.

** Podklady pro odhady pozemků v gorbatovském újezdu.

*** Práce komise pro domácký průmysl, IX.

„organická“ manufaktura podřízená malému počtu velkých kapitalistů, kteří nakupují suroviny, vydělávají kůže, vyrábějí z nich různé výrobky, najímají k výrobě několik tisíc zcela nemajetných dělníků a ovládají malé podniky*. Tato výroba zde existuje už velmi dávno, od 17. století; do dějin této výroby se zapsali statkáři Šeremetěvové (začátek 19. století), protože všemožně podporovali rozvoj této výroby a chránili mimochodem před místními boháči proletariát, který se zde vytvářel již velmi dávno. Po roce 1861 se výroba značně rozvinula a zvláště se rozrostly velké podniky na úkor malých; staleté tradice této výroby vytvořily z obyvatelstva pozoruhodně dovedné mistry, kteří výrobu rozšířili po celém Rusku. Kapitalistické vztahy, které se tu upevnily, vedly k oddělení průmyslu od zemědělství: vesnice Bogorodskoje nejenže se sama téměř nezabývá zemědělstvím, ale odtrhuje od půdy také okolní rolníky, kteří se stěhují do tohoto „města“**. Pan Karpov konstatuje, že v této vesnici „není v obyvatelích nic rolnického“, „člověk má dojem, že je ve městě, a ne na vesnici“. Tato vesnice daleko předstihuje i Gorbatov a všechna ostatní újezdní města Nižněnovgorodské gubernie, snad jen s výjimkou Arzamasu. Je to „jedno z nejvýznamnějších obchodních

* Například chomouty vyrábí především 13 velkých podnikatelů, kteří mají 10—30 námezdních dělníků a 5—10 dělníků pracujících mimo podnik. Velkovýrobci palčáků stříhají palčáky ve svých dílnách (s 2—3 námezdními dělníky) a dávají je šít 10—20 ženám pracujícím mimo podnik; ty se dělí na *přišívачky palců* a *sešívачky*; přišívачky palců přebírají práci od podnikatelů, zadávají ji sešívачkám, a přitom je vykořisťují (údaje z roku 1879).

** Roku 1889 z 1812 usedlostí (s 9241 obyvateli) 1469 usedlostí vůbec neosévalo (roku 1897 — 12 342 obyvatel). Vesnice Pavlovo a Bogorodskoje se odlišují od ostatních vesnic gorbatovského újezdu tím, že se z nich obyvatelstvo málokdy vystěhovává; naopak, z celkového počtu rolníků gorbatovského újezdu, kteří odešli ze svých vesnic, žije 14,9 % v Pavlově a 4,9 % v Bogorodském. Přírůstek obyvatelstva za léta 1858—1889 činí v újezdu 22,1 %, ale v Bogorodském = 42 % (Viz Podklady zemstevní statistiky.)

a průmyslových středisek gubernie, v němž se vyrábí a obchoduje v miliónech“. „Průmyslový a obchodní vliv Bogorodského je velmi rozsáhlý; ale nejužší je s bogorodským průmyslem spjata průmyslová výroba v jeho okolí v okruhu asi 10—12 verst. Toto průmyslové okolí je jakýmsi pokračováním Bogorodského.“ „Bogorodští obyvatelé se nijak nepodobají obyčejným pologramotným mužikům: jsou to řemeslníci z řad měšťanů, lidé vynalézaví, zkušení, pohrdající rolníkem. Způsob života a morálka bogorodského obyvatele mají už městský ráz.“ K tomu zbývá podotknout, že průmyslové vesnice v gorbatovském újezdu vynikají poměrně vysokou gramotností obyvatelstva: tak podíl gramotných a mužů a žen se školním vzděláním činí ve vesnicích Pavlově, Bogorodském a Vorsmě 37,8 % a 20 %, kdežto ve zbývající části újezdu 21,5 % a 4,4 % (viz Podklady zemstevní statistiky).

Zcela obdobné poměry (pouze v menším měřítku) jsou v koželužské výrobě ve vesnicích Katunki a Goroděč v balachenském újezdu, Bolšoje Muraškino v kňagininském újezdu; Jurino ve vasilském újezdu, Tubanajevka, Spasskoje, Vatrás a Latyšicha v témž újezdu. Jsou to tatáž nezemědělská střediska s „prstencem“ okolních zemědělských osad, tatáž rozmanitá výroba a početné malé podniky (a také domácí dělníci) podřízené velkým podnikatelům, jejichž kapitalistické dílny jsou někdy zařazovány mezi „továrny a závody“*. Nebudeme se pouštět do statistických podrobností, které neobsahují nic nového ve srovnání s tím, co jsme už vyložili, a uvedeme pouze tuto mimořádně zajímavou charakteristiku vesnice Katunki:**

* Viz Podklady zemstevní statistiky o těchto újezdech. — Práce komise pro domácí průmysl, IX, VI. — Ukazatel a Soupis. — Zprávy a šetření, II.

** Roku 1889 v ní bylo 380 usedlostí (žádná neosévala) s 1305 obyvateli. V celé katuncké volosti se 90,6 % usedlostí zabývá průmyslovou výrobou, 70,1 % pracovníků se zabývá jen průmyslovou výrobou (tj. nezabývá se zemědělstvím). Gramotností obyvatel převyšuje tato

„Určitá patriarchální jednoduchost vztahů mezi zaměstnavateli a dělníky, jež ostatně nebije do očí hned na první pohled, která bohužel (?) rok od roku stále více mizí, svědčí o domáckém charakteru průmyslové výroby (?). Tovární charakter průmyslové výroby i obyvatelstva se začíná projevovat teprve poslední dobou, hlavně vlivem města, s nímž usnadnilo styk zavedení lodní dopravy. Nyní má vesnice už vzhled čistě průmyslové osady: není vidět nějaké příznaky zemědělství, domy jsou postaveny těsně vedle sebe podobně jako ve městě, zděné výstavné domy boháčů a hned vedle nich ubohé chatrče chudáků, dlouhé dřevěné a zděné budovy závodů, nakupené ve středu obce. To odlišuje Katunki od sousedních osad a jasně dokazuje průmyslový charakter místního obyvatelstva. Rovněž sami obyvatelé připomínají některými rysy typ „továrního dělníka“, který se už na Rusi vytvořil: určitý švih v domácím zařízení, v oblékání, v jednání, většinou lehkomyšlnější způsob života a téměř úplná bezstarostnost o zítřek, nebojácný, někdy strojený způsob řeči, určitá povýšenost nad vesnickým mužikem, všechny tyto rysy jsou u nich stejné jako u ostatního ruského továrního lidu.*

Ve městě Arzamasu v Nižněnovgorodské gubernii napočítala statistika „továren a závodů“ roku 1890 pouze 6 koželužen s 64 dělníky (Ukazatel); a to je jen nepatrná část kapitalistické manufaktury, která zahrnuje kožešnickou, obuvnickou výrobu aj. Majitelé těchto závodů zaměstnávají domácké dělníky jak v Arzamasu (roku 1878 jich bylo asi 400), tak v 5 nejbližších vesnicích, kde z 360 domácích kožešníků pracuje 330 pro arzamaské kupce z jejich materiálu, a to 14 hodin denně za 6—9 rublů měsíčně**; proto jsou kožešníci tak bledí, zesláblí a degenerovaní. V předměstí Vyjezdnaja Sloboda pracuje z 600

volost průměr újezdu, předstihuje ji jen černorecká volost, také nezemědělská a s velmi vyspělým loďařstvím. Ve vesnici Bolšoje Muraškino bylo v roce 1887 856 usedlostí (z nich 853 neosévalo) s 3473 obyvateli. Podle sčítání v roce 1897 měl Goroděc 6330 obyvatel, Bolšoje Muraškino 5341, Jurino 2189, Spasskoje 4494 a Vatrás 3012.

* Práce komise pro domácký průmysl, IX, s. 2567. Údaje z roku 1880.

** Postavení dělníků v arzamaských továrnách je lepší než postavení zemědělského dělníka (Práce komise pro domácký průmysl, III, s. 133).

domácností obuvníků 500 pro podnikatele, od nichž dostávají nakrájené svršky. Tato výroba je stará asi 200 let a stále se zvětšuje a rozmáhá. Zemědělstvím se obyvatelé téměř nezabývají a celý způsob jejich života je čistě městský, žijí „nad poměry“. To platí i o výše uvedených kožešnických vesnicích, jejichž obyvatelé „se dívají na hospodářického rolníka spatra a říkají mu ‚vesnický balík‘“*.

Totéž vidíme ve Vjatecké gubernii. Vjatecký a slobodský újezd jsou středisky jak „tovární“, tak také „domácké“ koželužské a kožešnické výroby. Ve vjateckém újezdu jsou domácké koželužny soustředěny v okolí města a „doplňují“ průmyslovou výrobu velkých závodů**, například tím, že pracují pro velké majitele závodů; pro ty pracují většinou také domáctí sedláři a výrobci kličku. Pro majitele kožešnických závodů šijí stovky dělníků podomácku ovčiny aj. Je to jediná kapitalistická manufaktura s odděleními: pro vydělávání ovčiny a šití ovčích kožichů, koželužnou a sedlárnou atd. Ještě markantnější jsou poměry ve slobodském újezdu (střediskem výroby je zde předměstská osada Děmjanka); vidíme tu nepatrný počet velkých majitelů závodů***, kteří stojí v čele domáckých koželužů (870 osob), obuvníků a výrobců palčáků (855), jirchářů zpracovávajících ovčí kůže (940), krejčích (309 jich šije kožíšky na objednávku kapitalistů). Zcela podobná organizace výroby kožedělných výrobků je zřejmě velmi rozšířena. Například ve městě Sarapulu ve Vjatecké gubernii bylo podle Soupisu zjištěno 6 koželužen, které zároveň vyrábějí i obuv a zaměstnávají kromě 214 dělníků v podniku ještě 1080 dělníků mimo podnik (s. 495). Co by zůstalo z našich „domáckých

* Ibid, s. 76.

** Práce komise pro domácký průmysl, sešit XI, s. 3084. (Srov. Ukazatel za rok 1890.) Mezi domácké výrobce byl zařazen také hospodářský rolník Dolgušin, který má závod s 60 dělníky. A takových domáckých výrobců je zde několik.

*** Podle Ukazatele za rok 1890 je zde asi 27 majitelů závodů s více než 700 dělníky.

výrobců“, těchto představitelů „lidového“ průmyslu, přikrášlovaných všelijakými Manilovy, kdyby všichni ruští kupci a továrníci také tak podrobně a přesně registrovali dělníky, které zaměstnávají mimo svůj podnik!*

Zde je třeba připomenout průmyslovou vesnici Rasskazovo v tambovském újezdu Tambovské gubernie (v roce 1897 měla 8283 obyvatel), středisko jak „továrního“ průmyslu (továrny na sukna, mydlárny, koželužny, lihovary), tak „domáckého průmyslu“, který je přitom úzce spjat s továrním průmyslem; koželužny, výroba plsti (až 70 podnikatelů, některé podniky mají 20—30 dělníků), kličárny, výroba obuvi, punčoch (není tu usedlost, kde by se nepletly punčochy z vlny přidělované „faktory“ na váhu) apod. Nedaleko této vesnice je osada Bělaja Poljana (300 usedlostí) vyhlášená stejnou výrobou. V moršanském újezdu je střediskem domáckého průmyslu vesnice Pokrovskoje-Vasiljevskoje, která je zároveň také střediskem továrního průmyslu (viz Ukazatel a Zprávy a šetření, sv. III). V Kurské gubernii si jako střediska „domáckého průmyslu“ zaslouží pozornosti průmyslové vesnice Veliko-Michajlovka (novooskolský újezd, v roce 1897 měl 11 853 obyvatel), Borisovka (grajvoronský újezd, 18 071 obyvatel), Tomarovka (bělgorodský újezd, 8716 obyvatel), Miropolje (sudžanský újezd, přes 10 000 obyvatel. Viz Zprávy a šetření, sv. I, údaje z let 1888—1889). V těchto vesnicích najdete

* Viz rovněž Soupis, s. 489, o vesnici Dunilovu v šujském újezdu Vladimírské gubernie proslulé svou „domáckou výrobou“. Ukazatel za rok 1890 zde uvádí 6 kožešnických závodů se 151 dělníky, avšak podle údajů Prací komise pro domácký průmysl (sešit X) je v tomto újezdu zaměstnáno asi 2200 kožešníků a 2300 krejčích šijících kožichy; v roce 1877 bylo zjištěno na 5500 „domáckých výrobců“. V tomtéž újezdu je zřejmě stejným způsobem organizována výroba žíněných sít, kterou se zabývá asi 40 vesnic a asi 4000 osob, tzv. „Mardasanů“ (označení celého okrsku)¹³¹. Podobně organizovanou koželužskou a ševcovskou výrobu v Permské gubernii jsme popsali ve Studiích^[189], s. 171n. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 383n. *Red.*)

také „koželužny“ (viz Ukazatel za rok 1890). Hlavní „domáckou výrobou“ je zpracování kůží a výroba obuvi. Vznikla už v první polovině 18. století, kolem šedesátých let 19. století dosáhla nejvyššího stupně svého rozvoje a vytvořila „pevnou organizaci čistě obchodního charakteru“. Celou výrobu zmonopolizovali zprostředkovatelé, kteří nakupovali kůže a přidělovali je ke zpracování domáckým výrobcům. Se stavbou železnic tento monopolní charakter kapitálu zanikl a kapitalističtí zprostředkovatelé vložili svůj kapitál do výhodnějších podniků. Nyní je výroba organizována takto: velkých podnikatelů je asi 120; mají dílny s námezdními dělníky a zadávají práci domů. Drobných samostatných podnikatelů (kteří však kupují kůže od velkých) je asi 3000; doma pracuje (pro velké podnikatele) 400 lidí a právě tolik je i námezdních dělníků; pak jsou tu i učedníci. Celkem je tu přes 4000 obuvníků. Kromě toho jsou tu ještě domáctí hrnčíři, výrobci skříňek na ikony, malíři ikon, tkalci ubrusů atd.

Velmi charakteristickou a typickou kapitalistickou manufakturou je zpracovávání veverčích kůže v kargopolském újezdu v Oloněcké gubernii, kterou se vzácnou znalostí věci popsal a veškerý život průmyslového obyvatelstva neobyčejně pravdivě a otevřeně vylíčil jakýsi dobrý řemeslník a učitel v Pracích komise pro domácký průmysl (sešit IV). Podle jeho popisu (z roku 1878) existuje tato výroba od počátku 19. století: 8 podnikatelů zaměstnává 175 dělníků a mimoto pro ně pracuje na tisíc domáckých švadlen a asi 35 rodin kožešníků (po vesnicích), celkem 1300—1500 pracovních sil s objemem výroby v hodnotě 336 000 rublů. Jako kuriozitu musíme uvést, že když tato výroba vzkvétala, nebyla zahrnována do statistiky „továren a závodů“. Ukazatel z roku 1879 se o ní vůbec nezmiňuje. Jakmile začala upadat, objevila se ve statistice. Ukazatel z roku 1890 uvádí ve městě Kargopolu a jeho újezdu 7 závodů se 121 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 50 000 rublů, Soupis uvádí 5 závodů se 79 dělníky (a 57 pracovními silami mimo

podnik), s objemem výroby v hodnotě 49 000 rublů*. Poměry v této kapitalistické manufaktuře jsou velmi poučné jako ukázka toho, co se děje v naší starodávné, ryze původní „domácké výrobě“ zastrčené v jednom z četných zapadlých koutů Ruska. Dělníci znalí řemesla zde pracují 15 hodin denně v krajně nezdravém ovzduší, vydělávají 8 rublů měsíčně, méně než 60 až 70 rublů za rok. Důchod podnikatelů činí asi 5000 rublů ročně. Vztah podnikatelů k dělníkům je „patriarchální“: podle starého zvyku dává podnikatel dělníkům zdarma kvas a sůl, kterou si musí dělníci vyprosit u jeho kuchařky. Z vděčnosti k podnikateli (za to, že jim „dává“ práci) dělníci po skončení pracovní doby zdarma stahují veverčí ocásky a také čistí kožky. Žijí celý týden v dílnách a zaměstnavatelé jim pro své pobavení tu a tam vlepí nějaký ten políček (s. 218, 1. c.), nutí je vykonávat nejrůznější práce — obracet seno, odklízet sněh, nosit vodu, máchat prádlo aj. Cena pracovních sil je překvapivě nízká v samém Kargopolu, ale i rolníci z okolí „jsou ochotni pracovat téměř zadarmo“. Výroba je rukodělná, se systematickou dělbou práce, s dlouhou (8—12 let) učební dobou; úděl učedníků si můžeme snadno představit.

6. OSTATNÍ OBORY ZPRACOVÁNÍ ŽIVOČIŠNÝCH VÝROBKŮ

Zvlášt zajímavým příkladem kapitalistické manufaktury je proslulá výroba obuvi ve vesnici Kimry v korčevském

* Uvádíme údaje o „domáckých výrobcích“ z roku 1894. „Sešíváním vydělaných veverčích kožek se zabývají nejchudší ženy v Kargopolu a rolnické ženy z pavlovské volosti. Platí se jim nejnižší cena,“ takže švadlena vydělá za měsíc jen 2 ruble 40 kopějek — 3 ruble bez stravy, a aby takového výdělku dosáhla (mzda je úkolová), musí při práci sedět 12 hodin denně, aniž si narovná záda. „Mimořádné pracovní vypětí a dlouhé vysedávání nad prací je velmi vyčerpávající.“ Dnes tu je asi 200 švadlen. (Domácký průmysl v Oloněcké gubernii, studie pánů Blagověščenského a Garjazina, Petrozavodsk 1895, s. 92—93.)

újezdu a jeho okolí v Tverské gubernii*. Tato výroba je starého data, existuje od 16. století. V poreformním období se dále rozšiřuje a rozvíjí. Pletňov zjistil, že se na začátku sedmdesátých let touto výrobou zabývaly 4 volosti a v roce 1888 už 9 volostí. Podstata organizace výroby je takováto: v čele výroby stojí majitelé velkých dílen s námezdními dělníky; tito majitelé přidělují nastříhané kůže k šití obuvi mimo podnik. Pan Pletněv napočítal 20 takových majitelů zaměstnávajících 124 dospělých pracovníků a 60 mladistvých, jejichž objem výroby dosahuje hodnoty 818 000 rublů, přičemž počet domácích dělníků těchto kapitalistů stanoví přibližně na 1769 dospělých pracovníků a 1833 mladistvých. Potom následují drobní podnikatelé s 1—5 námezdními dělníky a 1—3 mladistvými. Tito podnikatelé — je jich 224 se 460 dospělými pracovníky a 301 mladistvými — prodávají své zboží převážně ve vesnici Kimry na trzích; objem jejich výroby činí 187 000 rublů. Celkem je zde tedy 244 podnikatelů, 2353 dospělých pracovníků (z toho 1769 pracuje doma) a 2194 mladistvých (z toho 1833 domácích), jejichž objem výroby dosahuje hodnoty 1 005 000 rublů. Dále jsou tu ještě dílny provádějící různé dílčí úkony: oškrabování (čištění kůže struhákem); zpracování odpadků kůže (klížení odřezků po oškrabování); speciální rozvážeči zboží (4 podnikatelé s 16 pracovníky a asi 50 koňmi); speciální truhláři (vyrábějící bedny) atd.** Celkový objem

* Viz Statistický sborník Ruské říše, II, sešit III, Petrohrad 1872. Materiál ke studiu domácího průmyslu a rukodělné práce v Rusku. Zpracoval L. Majkov. Článek V. A. Pletňova. Je to nejlepší studie vzhledem k jasnosti popisu celé *organizace* výroby. Pozdější práce podávají cenný statistický materiál a údaje o životních podmínkách, méně uspokojivě však vysvětlují ekonomickou strukturu této složité výroby. Viz dále Práce komise pro domácí průmysl, sešit VIII, článek pana Pokrovského. — Zprávy a šetření, sv. I.

** Srov. Zprávy a šetření; 7 skupin osob spjatých s drobnou průmyslovou výrobou: 1. obchodníci s koženým zbožím; 2. překupníci obuvi; 3. majitelé velkých dílen (5—6 osob), kteří provádějí nákup a přidělují zboží ke zpracování domů; 4. majitelé malých dílen s námezdními

výroby odhaduje Pletňov na 4,7 miliónu rublů v celé oblasti. Roku 1881 tu bylo zjištěno 10 638 domácích výrobců, s dělníky odcházejícími za prací to bylo 26 000 lidí; objem výroby činil 3,7 miliónu rublů. Pokud jde o pracovní podmínky, je důležité zaznamenat nadměru dlouhý pracovní den (14—15 hodin) a krajně nehygienické podmínky, vyplácení mzdy ve zboží apod. Středisko výroby obuvi, vesnice Kimry, „se spíše podobá menšímu městu“ (Zpráva a šetření, I, 224); jeho obyvatelé jsou špatní zemědělci, po celý rok jsou zaměstnáni výrobou obuvi; jen domácí výrobci, kteří se věnují i zemědělství, zanechávají této výroby v době senoseče. Domy v Kimrách mají městský vzhled a obyvatelé se vyznačují městskými zvyky (např. „parádivostí“). Ve statistice „továren a závodů“ tato výroba až do poslední doby chyběla, patrně proto, že podnikatelé „si rádi říkají domácí výrobci“ (ib., 228). Do Soupisu se poprvé dostalo 6 obuvnických dílen kimerské oblasti s 15—40 dělníky, ale žádní dělníci mimo podnik se neuvádějí. Nejsou tu ovšem uvedeny všechny dílny.

K manufaktuře patří také knoflíkářství v Moskevské gubernii, v bronnickém a bogorodském újezdu, výroba knoflíků z kopyt a beraních rohů. Touto výrobou se zabývá 487 dělníků v 52 podnicích; objem výroby činí 264 000 rublů. Podniků s méně než 5 pracovníky je 16; s 5—10 pracovníky 26; s 10 a více je jich 10. Námezdní dělníky nemá pouze 10 majitelů dílen, kteří pracují pro větší podnikatele z jejich materiálu. Úplně samostatní jsou pouze velcí výrobci (kteří, jak vysvítá z uvedených čísel, zaměstnávají v podniku 17—21 dělníků). Ti jsou také zřejmě uvedeni v Ukazateli jako „továrníci“ (viz s. 291: 2 podniky s výrobou v hodnotě 4000 rublů a 73 dělníky). Je to „organická

dělníky; také zadávají práci domů; 5. jednotlivci, kteří pracují buď pro trh, nebo pro majitele (sub 3 a 4); 6. námezdní dělníci (mistři, tovaryši, učedníci); 7. „kopytáři, svrškáři a také majitelé dílen a dělníci na oškrabování a mazání koží a lepení odřezků“¹³² (s. 227, 1. c.). Podle sčítání roku 1897 bylo v Kimrách 7017 obyvatel.

manufaktura“; rohovina se změkčuje párou v tzv. „kovárně“ (dřevěná chatrč s výhní), pak přichází do *dílny*, rozřezává se na řezacím lisu, razícím lisem se na ní vytlačuje vzorek a konečně se upravuje a leští na stolicích. Ve výrobě pracují také učňové. Pracovní den trvá 14 hodin. Obvykle se mzda vyplácí ve zboží. Vztah podnikatelů k dělníkům je patriarchální: podnikatel říká dělníkům „chasa“, mzdové knize se říká „chasnická kniha“; při výplatě podnikatel dělníkům domlouvá a nikdy nevyhoví všem jejich „prosbám“ o vyplacení peněz.

Stejného typu je zpracovávání rohoviny uvedené v naší tabulce drobné výroby (příloha I k V. kap., výroba č. 31 a 33). „Domáctí výrobci“ s desítkami námezdních dělníků jsou uvedeni také v Ukazateli, a to jako „továrníci“ (s. 291). Ve výrobě se uplatňuje dělba práce; práce se rovněž zadává domů (hřebenářům). Střediskem této výroby v bogorodském újezdu je velká vesnice Chotěiči, ve které už zemědělství ustupuje do pozadí (v roce 1897 měla 2494 obyvatel). Zcela správně se konstatuje v publikaci moskevského zemstva Domácká výroba v bogorodském újezdu Moskevské gubernie v roce 1890^[185], že tato vesnice „*není ničtím jiným než ohromnou hřebenářskou manufakturou*“ (s. 24, podtrženo námi). V roce 1890 bylo v této vesnici přes 500 výrobců, kteří zhotovili 3,5 až 5,5 miliónu hřebenů. „Nejčastěji je prodavač rohoviny současně překupníkem výrobků a kromě toho často také velkovýrobce hřebenů.“ Neobyčejně špatná je situace těch výrobců, kteří si musí brát rohovinu na zpracování „v úkolu“: „ve skutečnosti je jejich situace ještě horší než námezdních dělníků ve velkých podnicích“. Nouze je nutí nadměrně využívat práci celé rodiny, *prodlužovat pracovní den* a přibírat k práci mladistvé. „V zimě se začíná v Chotěičích pracovat v jednu hodinu v noci a je zatěžko přesně říci, kdy práce v chalupě, samostatného domáckého výrobce pracujícího ‚v úkolu‘ končí.“ Hodně je rozšířeno vyplácení mzdy ve zboží. „Tento systém, který byl s takovou námahou již vymýcen v továrnách, je stále

ještě hluboce zakořeněn v drobných domácích podnicích“ (27). Zřejmě stejná je organizace výroby předmětů z rohoviny v kadnikovském újezdu ve Vologedské gubernii, v okolí obce Ustje (v tzv. Ustjanštině) v 58 vesnicích. Pan V. Borisov (Práce komise pro domácí průmysl, sešit IX) zde napočítal 388 domácích výrobců s objemem výroby v hodnotě 45 000 rublů; všichni domácí výrobci pracují pro kapitalisty, kteří nakupují rohovinu v Petrohradě a želvovinu v cizině.

V čele kartáčnické výroby v Moskevské gubernii (viz přílohu I k V. kap., výroba č. 20) vidíme velké podniky se značným počtem námezdních dělníků a systematickou dělbu práce*. Je zajímavé povšimnout si zde změny, která nastala v organizaci této výroby od roku 1879 do roku 1895 (viz publikaci moskevského zemstva: Kartáčnictví podle šetření v roce 1895 [486]). Někteří zámožní výrobci se přestěhovali do Moskvy, aby tam zavedli tuto výrobu. Počet výrobců se zvýšil o 70 %, přičemž vzrostl zvláště počet žen (+ 170 %) a děvčat (+ 159 %). Počet velkých dílen s námezdními dělníky se zmenšil: podíl podniků s námezdními dělníky klesl ze 62 % na 39 %. Vysvětluje se to tím, že podnikatelé přešli k *zadávání práce domů*. Všeobecné zavedení vrtačky (pro vrtání dírek do hřbetů) zrychlilo a usnadnilo jeden z hlavních úkonů při výrobě kartáčů. Stoupla poptávka po „štetkařích“ (domácí výrobci, kteří „vsazují“ štětiny do hřbetů). Tento úkon, který se stále více specializuje, připadl ženám jako nejlevnější pracovní síle. Ženy začaly doma vsazovat štětiny do hřbetů za mzdu od kusu. Rozmach domácí práce zde tedy byl vyvolán pokrokem techniky (vrtačka), pokrokem v dělbě práce (ženy pouze vsazují štětiny) a zesílením kapitalistického vykořisťování (práce žen a děvčat je levnější). Na tomto příkladu je zvláště

* „Řezáč“ řeže hřbety pro kartáče; „vrtač“ do nich vrtá dírky; „čistič“ čistí štětiny, „štetkař“ štětiny „vsazuje“, „truhlář“ přiklízuje na kartáče překližky (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit I, s. 18).

jasně vidět, že *domácká práce vůbec neodstraňuje pojem kapitalistické manufaktury*, ale naopak, někdy je dokonce *příznakem jejího dalšího rozvoje*.

7. ZPRACOVÁNÍ NEROSTŮ

Za příklad kapitalistické manufaktury v keramické výrobě nám poslouží tato výroba v gželské oblasti (24 vesnic bronnického a bogorodského újezdu v Moskevské gubernii). Statistické údaje o nich jsme zařadili do naší tabulky drobné výroby (příloha I k V. kap., výroba č. 15, 28 a 37). Z těchto údajů vysvítá, že přes všechny velké rozdíly mezi třemi druhy gželské výroby: hrnčířstvím, výrobou porcelánu a malováním porcelánu, přechodné stupně mezi jednotlivými skupinami podniků v každé této výrobě tyto rozdíly zmírňují, takže se nám objevuje celá řada dílen, které se postupně zvětšují. Uvádíme průměrný počet dělníků připadajících na jeden podnik podle skupin podniků těchto tří druhů výroby: 2,4 — 4,3 — 8,4 — 4,4 — 7,9 — 13,5 — 18 — 69 — 226,4. Od nejmenší dílny tedy docházíme k největší. Je nesporné, že velké podniky patří ke kapitalistické manufaktuře (pokud si nepořídily stroje a nezměnily se v továrny), avšak důležité není pouze toto, ale také fakt, že *malé podniky jsou spjaty s velkými*, že zde vidíme *jednotnou strukturu průmyslového odvětví*, a nikoli jednotlivé dílny toho či onoho typu ekonomické organizace. „Gžel tvoří jeden ekonomický celek“ (Isajev, l. c., 138^[128]), velké dílny se v této oblasti vytvářely pomalu a postupně z malých (ib., 121). Výroba je rukodělná*, s rozsáhlou *dělbou práce*: mezi hrnčíři vidíme

* Poznáváme, že v této výrobě, stejně jako ve výše popsaném tkalcovství, představuje kapitalistická manufaktura vlastně ekonomiku včerejška. Poreformní období charakterizuje přeměna této manufaktury ve strojový velkopřmysl. V Gželi byl roku 1866 jeden závod s parním strojem, roku 1879 dva a roku 1890 tři závody (podle údajů Ročenky ministerstva financí^[112], sešit I, a Ukazatele za rok 1879 a 1890).

točíře (specializované podle druhů nádob), dělníky, kteří vypalují výrobek aj., a někdy ještě zvláštního pracovníka pro přípravu barev. V porcelánkách je dělba práce neobvykle podrobná: mleči, točíři, podavači, dělníci u pecí, malíři atd. Točíři se specializují i na jednotlivé druhy nádob (srov. Isajev, 1. c., 140: v jednom případě dělba práce zvyšuje produktivitu práce o 25%). Malířské dílny pracují pro majitele porcelánek a jsou vlastně jenom odděleními jejich manufaktur vykonávajícími zvláštní dílčí úkony. Pro vzniklou kapitalistickou manufakturu je charakteristické, že se zde specializuje dokonce fyzická síla. V Gželi se například některé vesnice (téměř všichni obyvatelé) zabývají kopáním hlíny; na těžkou práci a práci nevyžadující zvláštní zručnosti (práce mleče) jsou téměř výlučně najímáni dělníci přicházející z Tulské a Rjazaňské gubernie, kteří slabé Gželany předčí silou a fyzickou zdatností. Mzda se často vyplácí ve zboží. Zemědělství je ve špatném stavu. „Gželané degenerují“ (Isajev, 168) — mají vpadlé hrudníky, úzká ramena, jsou nevykonní, malíři brzo ztrácejí zrak atd. Kapitalistická dělba práce drtí člověka a mrzačí ho. Pracovní den trvá 12—13 hodin.

8. ZPRACOVÁNÍ KOVŮ. PRŮMYSLOVÁ VÝROBA V PAVLOVU

Proslulé pavlovské zámečnictví a výroba předmětů z oceli zahrnuje celou oblast gorbatovského újezdu v Nižněnovgorodské gubernii a muromského újezdu ve Vladimírské gubernii. Tato výroba je velmi starého původu: Smirnov ukazuje, že už roku 1621 bylo v Pavlově (podle záznamů v pozemkové knize¹³³) 11 kováren. V polovině 19. století představovala už tato výroba široce rozvětvenou síť dokonale rozvinutých kapitalistických vztahů. Po reformě se výroba v tomto kraji dále rozšiřovala a prohlubovala. Podle soupisu provedeného zemstvy v roce 1889 se v 13 volostech

a 119 vesnicích gorbatovského újezdu zabývalo touto výrobou 5953 usedlostí, 6570 mužů (54 % všech pracovníků v těchto vesnicích) a 2741 starců, mladistvých a žen, celkem 9311 osob. V muromském újezdu zjistil roku 1881 pan Grigorjev 6 volostí s touto výrobou, 66 vesnic, 1545 usedlostí a 2205 pracovníků mužského pohlaví (39 % všech pracovníků v těchto vesnicích). Nejenže vznikly velké průmyslové vesnice, které se nezabývají zemědělstvím (Pavlovo, Vorsma), ale také okolní rolníci byli odpoutáváni od zemědělství: kromě Pavlova a Vorsmy se v gorbatovském újezdu zabývalo průmyslovou výrobou 4492 pracovníků, z nichž 2357, tj. *více než polovina*, se zemědělstvím nezabývala. Život takových středisek, jako je Pavlovo, nabýval městského rázu a přinesl s sebou nesrovnatelně vyspělejší potřeby, kulturnější prostředí, lepší způsob oblékání a života atd., než jaké byly u okolních „pologramotných“ zemědělců*.

Všimneme-li si ekonomické organizace pavlovské průmyslové výroby, musíme především konstatovat nesporný fakt, že v čele „domáckých výrobců“ stojí zcela typické kapitalistické manufaktury. Například v podniku Zavjalových (který už v šedesátých letech zaměstnával v dílně přes 100 dělníků a nyní zavedl také parní pohon) prochází kapesní nůž osmero až devatero rukama: pracuje na něm kovář, čepelář, střenkař (obvykle doma), kalič, brusič, leštička, úpravář, obtahovač a značkovač. Je to rozsáhlá kapitalistická kooperace založená na dělbě práce, přičemž značná část dílčích dělníků není zaměstnána v kapitalistické dílně, ale pracuje doma. Uvádíme údaje pana Labzina (rok 1866) o největších podnicích v Pavlově, Vorsmě a Vači ve všech výrobních odvětvích této oblasti: 15 podnikatelů zaměstnávalo 500 dělníků ve svých podnicích a 1134 mimo podnik; celkem 1634 osob při objemu výroby v hodnotě

* Viz výše o vyšší gramotnosti obyvatelstva v Pavlově a Vorsmě a o stěhování rolníků z vesnic do těchto středisek.

351 700 rublů. Jak dalece lze této charakteristiky ekonomických vztahů použít dnes pro celou oblast, je patrné z těchto údajů*.

Oblasti	Počet pracovníků zabývajících se průmyslovou výrobou a pracujících					Přibližný objem výroby v mil. rublů
	pro trh	pro podnikatele	námezdně	pro podnikatele a námezdně	celkem	
Pavlovská	3132	2819	619	3438	6570	} 2
Okolí obce						
Seliřby	41	60	136	196	237	} 1
Muromská	500	?	?	2000	2500	
<i>Celkem</i>	3673	—	—	5634	9307	3

Organizace výroby, kterou jsme nastínili, převládá tedy ve všech oblastech. Vcelku jsou kapitalistickým způsobem zaměstnány asi *tři pětiny* všech dělníků. I zde tedy vidíme, že manufaktura zaujímá vedoucí postavení v celém průmyslovém systému** a že si podřizuje masy dělníků, přitom však není s to vymýtit od základu drobnou výrobu. Poměrná životaschopnost drobné výroby je vysvětlitelná za prvé tím, že v některých odvětvích pavlovského průmyslu není ještě vůbec zavedena strojová výroba (např. ve výrobě zámků); za druhé tím, že drobný výrobce se brání úpadku prostředky, jejichž užíváním klesá mnohem níž, než je námezdní dělník. Těmito prostředky je produ-

* Údaje z Podkladů zemstevní statistiky, ze Zprávy pana Anněnského a také ze žetření A. N. Potresova (cit. výše). Čísla o muromské oblasti jsou přibližná. Podle sčítání roku 1897 bylo ve Vorsmě 4674 obyvatel a v Pavlově 12 431.

** Uvedené údaje toto vedoucí postavení zdaleka nevystihují; to, co uvádíme dále v textu, ukazuje, že domácí výrobci, kteří pracují pro trh, jsou kapitálu podřizeni *ještě více* než ti, kteří pracují pro podnikatele, a ti opět *ještě více* než námezdní dělníci. Výroba v Pavlovu ukazuje zvlášť názorně ono nerozlučné spojení obchodního a průmyslového kapitálu, které je vůbec vlastní kapitalistické manufaktuře, pokud jde o její vztah k drobným výrobcům.

žování pracovního dne, snižování životní úrovně a úrovně potřeb. „Skupina domáckých výrobců, která pracuje pro podnikatele, je vystavena menšímu kolísání výdělků“ (Grigorjev, 1. c., 65); u Zavjalova dostává například nejméně střenkař: „pracuje doma, a proto se spokojuje s nízkým výdělkem“ (68). Domáctí výrobci, kteří pracují „pro továrničky“, „si mohou vydělat o něco více, než činí průměrný výdělek domáckého výrobce, který svůj výrobek nosí na trh. Zvýšení výdělku je zvláště patrné u dělníků, kteří žijí přímo v továrnách“ (70)*. Pracovní den v „továrnách“ trvá $14\frac{1}{2}$ —15 hodin, maximum 16. „Pracovní den domáckých výrobců, kteří pracují doma, trvá vždy nejméně 17 hodin a někdy dosahuje 18 a dokonce až 19 hodin denně“ (ibid.). Nebylo by nic divného, kdyby tu zákon z 2. června 1897¹³⁴ podnítil další rozšíření domácké práce; už dávno by bylo načase, aby podobní „domáctí výrobci“ zaměřili veškerou svou námahu a úsilí k tomu, aby si na podnikatelích vynutili zřízení továren! Nechtě si také čtenář vzpomene na pověstné pavlovské „úvěry“, „vyměňování výrobků“, „ručení ženami“ a podobné druhy dlužnického ztročování a osobního ponižování, kterými byl utiskován zdánlivě samostatný drobný výrobce**. Naštěstí se rychle rozvíjející strojový velkopřumysl s těmito nejhoršími formami vykořisťování nesmiřuje tak lehce jako manufaktura. Poněkud předběhneme a uvedeme údaje o růstu tovární výroby v této oblasti***.

* Při snižování výdělků má důležitou úlohu také spojení s půdou. Vesničtí domáctí výrobci „vydělávají vcelku méně než pavlovští zámečníci“ (Anněnskij, Zpráva, s. 61). Musíme ovšem vzít v úvahu, že vesničtí domáctí výrobci mívají vlastní obilí, přesto však „postavení vesnického domáckého výrobce lze sotva považovat za příznivější, než je postavení průměrného pavlovského zámečníka“ (61).

** Při krizích se dokonce stává, že pracují doslova zadarmo, vyměňují „bílé za černé“, tj. hotové výrobky za suroviny, což bývá „dost často“ (Grigorjev, ibid., 93).

*** Údaje z Ukazatele a Soupisu o celé oblasti včetně vesnic Selitby a Vače s jejich okolím. Ukazatel za rok 1890 bezpochyby zařadil děl-

Rok	Počet „továren a závodů“	Počet dělníků			Celkový objem výroby (v tis. rublů)	Počet podniků s parním pohonem	Počet podniků s 15 a více dělníky
		v podnicích	mimo podniky	celkem			
1879	31	?	?	1161	498	2	12
1890	38	asi 1206	asi 1155	2361	594	11	24
1894/95	31	1905	2197	4102	1134	19	31

Zjišťujeme tedy, že se stále větší počet dělníků soustřeďuje ve velkých podnicích, které začínají používat stroje*.

9. JINÉ OBORY ZPRACOVÁNÍ KOVŮ

Pod pojem kapitalistické manufaktury patří také průmyslová výroba vesnice Bezvodnoje v Nižněnovgorodské gubernii a újezdu. Je to také jedna z průmyslových vesnic, v níž se většina obyvatelstva vůbec zemědělstvím nezabývá a která tvoří středisko několika průmyslových vesnic. Podle zemstevního soupisu z roku 1889 (Podklady, sešit VIII, Nižní Novgorod 1895) bylo v bezvodenské volosti (581 usedlostí) 67,3 % usedlostí neosévajících, 78,3 % usedlostí bez koní, 82,4 % usedlostí zabývajících se průmyslovou výrobou, 57,7 % usedlostí mělo členy rodiny gramotné nýky pracující mimo podnik do celkového počtu továrních dělníků; my jsme počet dělníků mimo podnik stanovili přibližně, udělali jsme opravu pouze u dvou největších podniků (Zavjalových a F. Varypajeva). Abychom mohli srovnat počet „továren a závodů“ podle Soupisu a podle Ukazatele, musíme vzít pouze podniky s 15 a více dělníky (viz o tom podrobněji v našich Studiích, článek K otázce naší statistiky továren a závodů). (Viz Spisy 4, Praha 1952. *Red.*)

* V jednom oboru pavlovského průmyslu, a to ve výrobě zámek, se naopak zmenšil počet dílen s námezdními dělníky. A. N. Potresov (l. c.), který tento fakt podrobně rozebral, ukázal také na jeho příčinu: konkurence *továrny* na zámky v Kovenské gubernii (továrna bratří Šmidtů: roku 1890 — 500 dělníků, objem výroby v hodnotě 500 000 rublů; roku 1894/95 — 625 dělníků, 730 000 rublů).

a docházející do škol (proti průměru v újezdu 44,6 %). V Bezvodném se vyrábějí různé kovové výrobky: řetězy, udice, kování; objem výroby byl odhadován na 2¹/₂ miliónu rublů roku 1883* a 1¹/₂ miliónu rublů roku 1888/1889**. Organizace výroby: práce pro majitele z jejich materiálu, rozdělená mezi celou řadu dílčích dělníků, se vykonává částečně v dílnách podnikatelů, částečně doma. Například při výrobě udic vykonávají jednotlivé úkony „ohýbači“, „sekáči“ (pracují ve zvláštní místnosti) a „zaostřovači“ (ženy a děti zaostřující udice doma). Přitom všichni tito dělníci pracují pro kapitalistu za mzdu od kusu a ohýbač sám zadává práci sekáčům a zaostřovačům. „Železný drát se nyní táhne pomocí koňských rumpálů; dříve drát tahali slepci, kteří se sem scházeli ve velkém počtu...“ Také jedna ze „zvláštností“ kapitalistické manufaktury! „Svémi podmínkami se tato výroba pronikavě liší od všech ostatních. Lidé musí pracovat v dusném ovzduší prosyceném škodlivými výparry z hromadícího se koňského trusu“***. Podle tohoto typu kapitalistické manufaktury je v Moskevské gubernii organizována výroba železných sít****, výroba špendlíků† a výroba zlatého dracounů††. Bylo zjištěno, že na začátku osmdesátých let se touto výrobou zabývalo 66 podniků s 670 dělníky (z nich 79 % bylo námezdních) a objem výroby těchto kapitalistických podniků činil 368 500 rublů, přičemž některé z nich bývaly někdy započítávány mezi „továrny a závody“†††.

* Práce komise pro domácí průmysl, IX. Ve vesnici Bezvodnoje bylo roku 1897 3296 obyvatel.

** Zprávy a šetření, sv. I. — „Soupis“ vykazuje v této oblasti 4 „továrny“ s 21 dělníky v podniku a s 29 dělníky mimo podnik, s objemem výroby v hodnotě 68 000 rublů.

*** Zprávy a šetření, I, s. 186.

**** Příloha I k V. kapitole, druh výroby č. 29.

† Ibid., č. 32.

†† Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit I, část 2, a Domácká výroba v bogorodském újezdu v roce 1890.

††† Viz např. Soupis, č. 8819.

Velmi pravděpodobně je stejně organizováno zámečnictví v burmakinské volosti (a okolních volostech) v Jaroslavské gubernii a újezdu. Vidíme tu přinejmenším tutěž dělbu práce (kováři, dmychači, zámečníci), totěž rozsáhlé používání námezdní práce (z 307 kováren v burmakinské volosti jich 231 má námezdní dělníky), tutěž převahu velkého kapitálu nad všemi těmito dílčími dělníky (v čele stojí překupníci; pro ně pracují kováři, pro kováře zámečníci), totěž spojení faktorství se zhotovováním výrobků v kapitalistických dílnách, z nichž se některé občas objevují v seznamu „továren a závodů“**.

V příloze k předchozí kapitole byly uvedeny statistické údaje o výrobě podnosů a mědikovectví** v Moskevské gubernii (mědikovectví v oblasti zvané Zagarje). Z údajů vysvítá, že v této výrobě převládá námezdní práce, že v jejím čele stojí velké dílny, průměrně s 18—23 námezdními dělníky na 1 podnik a s výrobou v hodnotě 16—17 000 rublů. Dodáme-li k tomu, že je zde velmi rozsáhlá dělba práce***, pak je nám jasné, že máme před sebou kapitalistickou manufakturu****. „Drobné průmyslové jednotky, které jsou za daných podmínek techniky a dělby práce anomálií, se mohou udržet vedle velkých dílen pouze kraj-

* Práce komise pro domácí průmysl, sešit VI, šetření z roku 1880. — Zprávy a šetření, sv. I (1888 až 1889, srov. s. 271: „téměř všechna výroba je soustředěna v dílnách s námezdními dělníky“.) V také Přehled Jaroslavské gubernie, sešit II, Jaroslavl 1896, s. 8, 11^[257]. — Soupis, s. 403.

** Příloha I k V. kapitole, druh výroby č. 19 a 30.

*** U mědikovců je v dílně zapotřebí pro různé úkony 5 dělníků; u výrobců podnosů minimálně 3 a „normální dílna“ potřebuje 9 dělníků. „V rozsáhlých podnicích“ je zavedena „zdokonalená dělba práce“ „sledující zvýšení produktivity“ (Isajev, l. c., s. 27 a 31).

**** Ukazatel uvádí pro rok 1890 v Zagarje 14 závodů se 184 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 37 000 rublů. Srovnání těchto čísel s již uvedenými údaji zemstevní statistiky ukazuje, že statistika továren a závodů obsáhla i v tomto případě pouze špičky značně vyspělé kapitalistické manufaktury.

ním prodlužováním pracovní doby“ (Isajev, l. c., s. 33), například u výrobců podnosů až na 19 hodin. Pracovní den zde všeobecně trvá 13—15 hodin a u drobných výrobců 16—17 hodin. Značně se praktikovalo vyplácení mzdy ve zboží (jak v roce 1876, tak v roce 1890)*. Dodejme, že výroba tu existovala už dávno (vznikla nejpozději začátkem 19. století), že jsou úkony úzce specializovány, takže i v tomto případě dosáhli pracovníci neobyčejné zručnosti: Zagarjané jsou známi svým mistrovstvím. V této výrobě se objevily i takové práce, které nevyžadují předběžnou přípravu, mohou je tedy vykonávat i mladiství. „Už tato možnost,“ správně poznamenává pan Isajev, „aby se mladistvý stal rovnou dělníkem a zvládl vlastně řemeslo bez vyučení, ukazuje, že duch řemesla vyžadující odbornou přípravu pracovní síly mizí; jednoduchost četných dílčích úkonů je příznakem, že řemeslo přechází v manufakturu“ (l. c., 34). Poznamenáme jen, že „duch řemesla“ vždy do jisté míry přežívá i v manufaktuře, protože její základnou je tatáž rukodělná výroba.

10. VÝROBA ŠPERKŮ, SAMOVARŮ A HARMONIK

Vesnice Krasnoje v Kostromské gubernii a kostromském újezdu je jednou z těch průmyslových vesnic, které jsou zpravidla středisky naší „lidové“ kapitalistické manufaktury. Tato veliká vesnice (roku 1897 měla 2612 obyvatel) má čistě městský ráz, obyvatelé žijí jako měšťané a zemědělstvím se nezabývají (až na zcela nepatrné výjimky). Vesnice Krasnoje je střediskem šperkařství rozšířeného ve 4 volostech a 51 vesnicích (včetně sidorovské volosti v něrechtském újezdu), v kterých je 735 usedlostí a asi 1706 pracovníků**. „Hlavními představiteli této výroby,“

* Viz Domácká výroba v bogorodském újezdu.

** Práce komise pro domácí průmysl, sešit IX, článek pana

praví pan Tillo, „jsou bezesporu velcí podnikatelé z vesnice Krasnoje: kupci Pušilovové, Mazovové, Sorokinové, Čulkovové aj. Nakupují materiál — zlato, stříbro a měď, mají své mistry, skupují hotové výrobky, zadávají práci domů, obstarávají vzorky výrobků apod.“ (2043). Velcí podnikatelé mají dílny, „rabortni“ (laboratoře), kde se kuje a taví kov, který je potom přidělován ke zpracování „domáckým výrobcům“; mají technická zařízení „precy“ (lisy, razidla k vyrážení výrobků), „bojni“ (k ražení vzorů), „valsy“ (k tažení kovu), upínací pracovní stoly aj. Ve výrobě se používá velmi rozsáhlé dělby práce: „Téměř každý výrobek prochází při svém zhotovování několika rukama podle stanoveného pořádku. Tak například při výrobě náušnic dává podnikatel stříbro nejprve do své dílny, kde se zčásti vyválcuje naplocho a zčásti vytáhne v drát; tento materiál se pak podle objednávky předá mistrovi, který rozdělí, má-li rodinu, práce mezi několik pracovníků: jeden vyráží ze stříbrné destičky razidlem obrys nebo formu náušnice, druhý ohne drátek do obloučku, kterým se náušnice provléká uchem, třetí spájí tyto součástky dohromady a konečně čtvrtý hotovou náušnici leští. Celá práce není těžká a nevyžaduje velkého učení, velmi často se spájením a leštěním zabývají ženy a děti od 7—8 let“ (2041)*. Pracovní den je i zde neúměrně dlouhý, trvá obvykle 16 hodin. Praktikuje se vyplácení mzdy v naturáliích.

A. Tilla. — Zprávy a šetření, sv. III (1893). Výroba se stále rozmáhá. Viz zprávy v listu Russkije vědomosti z roku 1897, č. 231. Věstník finansov, 1898, č. 42. Objem výroby přesahuje 1 milión rublů, z něhož asi 200 000 rublů dostávají dělníci a asi 300 000 rublů faktoři a obchodníci.

* „Každý druh a dokonce každá součástka má mezi krasnoselskými domáckými výrobci své mistry, a proto se velmi zřídka setkáme s tím, že by v jednom domě zhotovovali prsteny i náušnice, náramky i brože apod.; každý jednotlivý výrobek zhotovují obvykle po částech specializovaní dělníci, kteří žijí nejen v různých domech, ale dokonce i v různých vesnicích“ (Zprávy a šetření, sv. III, s. 76).

Následující statistické údaje (uveřejněné zcela nedávno místním cejchovním inspektorem) názorně ukazují ekonomickou strukturu této výroby¹³⁵:

Skupiny mistrů	Počet mistrů	%	Počet všech dělníků (přibližný)	%	Množství výrobků (v pucech)	%
Nevykazující						
hotové výrobky	404	} 66,0	1000	58	} —	—
Vykazující výrobky do 12 funtů	81					
Vykazující 12—120 funtů výrobků	194	26,4	500	29	236	28,7
Vykazující 120 a více funtů výrobků	56	7,6	206	13	577	70,0
<i>Celkem</i>	735	100	1706	100	824	100

„Obě první skupiny (asi dvě třetiny všech mistrů) můžeme spíše přirovnat nikoli k domácím výrobcům, ale k továrním dělníkům, kteří pracují doma.“ V nejvyšší skupině „se námezdní práce vyskytuje stále častěji... Mistři už začínají přikupovat cizí výrobky“, v horních vrstvách této skupiny „převládá překupnictví“ a „čtyři překupníci vůbec nemají dílny“*.

Výroba samovarů a výroba harmonik v Tule a jejím okolí je zvlášť typickou ukázkou kapitalistické manufaktury. „Domácká výroba má v této oblasti dlouholetou tradici: její počátek spadá do 15. století**. Rozvívěla se zvláště od poloviny 17. století; podle pana Borisova tehdy začíná druhé období ve vývoji tulské průmyslové výroby. Roku 1637 byla vybudována první slévárna (Holandánem Viniusem). Tulští zbrojíři založili zvláštní kovářskou kolonii a vytvořili zvláštní stav se zvláštními právy a výsadami. Roku 1696 vzniká v Tule první slévárna, založená vynika-

* Věstník finansov, 1898, č. 42.

** Viz článek pana V. Borisova v Pracích komise pro domácí průmysl, sešit IX.

jícím tuským kovářem, a výroba se šíří na Ural a na Sibiř*. Tehdy začíná třetí období v dějinách tuské průmyslové výroby. Mistři si začali zřizovat vlastní podniky a učili tomuto řemeslu také okolní rolníky. V letech 1810—1820 vznikly první továrny na samovary. „Roku 1825 bylo už v Tule 43 různých továren, jež patřily zbrojířům, a vlastně téměř všechny dnešní továrny zde patří někdejšímu zbrojířům, nynějším tuským kupcům“ (1. c., 2262). Vidíme tu tedy bezprostřední kontinuitu a spojitost mezi starými cechovními mistry a šéfy pozdější kapitalistické manufaktury. Roku 1864 byli tulští zbrojíři osvobozeni od nevolnické závislosti¹³⁶ a povýšeni do měšťanského stavu; silnou konkurencí vesnických domáckých výrobců klesly výdělky (což také způsobilo, že se průmysloví výrobci začali stěhovat z města zpátky na vesnici); dělníci se pustili do výroby samovarů, zámků, nožů a harmonik (první tuské harmoniky se objevily v letech 1830—1835).

Výroba samovarů je dnes organizována takto: v čele jsou velcí kapitalisté, kteří mají dílny s desítkami a stovkami námezdních dělníků, přičemž mnohé dílčí pracovní úkony svěřují také dělníkům pracujícím doma, jak ve městě, tak i na vesnici; pracovníci provádějící dílčí operace mají také někdy své vlastní dílny s námezdními dělníky. Je samozřejmé, že vedle velkých dílen existují rovněž malé, s mnoha-
stupňovou závislostí na kapitalistech. Dělní práce je společným základem celé struktury této výroby. Zhotovování samovaru se dělí na tyto jednotlivé úkony: 1. ohýbání měděných plechů do trubek (tvarování); 2. svařování trubek; 3. hlazení švů; 4. přidělávání dna; 5. kování výrobků (tzv. „vytukávání“); 6. čištění vnitřních stěn; 7. obrušování samovarů a krčků; 8. cínování; 9. vyvrtávání otvorů na dně a v nástavcích; 10. sestavování samovarů.

* Tuský kovář Nikita Děmidov Antufjev si za vybudování závodu poblíž Tuly získal přízeň Petra Velikého a roku 1702 dostal do vlastnictví Něvjanský závod. Jeho potomky jsou známí uralští majitelé hutí Děmidovové.

Dále jako zvláštní práce je tu ještě odlévání drobných měděných součástí: a) formování a b) odlití.* Při zadávání práce domů může každá z těchto operací tvořit zvláštní „domáckou“ výrobu. Jednu takovou „výrobu“ popsal pan Borisov v VII. sešitě Prací komise pro domácký průmysl. Tato výroba (formování trub pro samovary) spočívá v tom, že rolníci provádějí za úkolovou mzdu z podnikatelova materiálu jeden z dílčích úkonů, který jsme popsali. Domáctí výrobci odešli z Tuly pracovat na vesnici po roce 1861: na vesnici je obživa levnější a úroveň potřeb nižší (1. c., s. 893). Pan Borisov správně vysvětluje tuto životnost „domáckého výrobce“ tím, že se zachovalo rukodělné kování samovarů: „Vesnický domácký výrobce je pro továrníka jako zákazníka vždy výhodnější, protože pracuje o 10—20 % levněji než městský řemeslník“ (916).

Rozsah výroby samovarů odhadoval pan Borisov v roce 1882 přibližně na 5 miliónů rublů při 4—5 tisících dělníků (i s domáckými výrobci). Statistika továren a závodů zachycuje i v tomto případě pouze malou část všech kapitalistických manufaktur. Ukazatel za rok 1879 uvedl v Tulské gubernii 53 „továren“ na samovary (všechny rukodělné) s 1479 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 836 000 rublů. Ukazatel za rok 1890 má 162 továren — 2175 dělníků — 1 100 000 rublů, ve jmenném rejstříku je však uvedeno jen 50 továren (1 s parním pohonem) — 1326 dělníků — 698 000 rublů. Je zřejmé, že k „továrnám“ připočítali v tomto případě také dobrou stovku drobných podniků. Konečně Soupis vykazuje za rok 1894/95 — 25 továren (4 s parním pohonem) a 1202 dělníků (+ 607 mimo podnik) s objemem výroby v hodnotě 1 613 000 rublů. Podle těchto údajů se nedá srovnat (z důvodu, který jsme už uvedli, a také proto, že se v předcházejících letech směřují dělníci

* Práce komise pro domácký průmysl, sešit X, kde pan Manochin skvěle vylíčil výrobu samovarů v Suksunu v Permské gubernii. Organizace je stejná jako v Tulské gubernii. Srov. tamtéž, sešit IX, článek pana Borisova o domácké výrobě na výstavě roku 1882.

pracující v podnicích a mimo podnik) ani počet továren, ani počet dělníků. Nesporné je pouze to, že strojový velko-průmysl postupně vytlačuje manufakturu: roku 1879 měly 2 továrny 100 a více dělníků; roku 1890 byly 2 (jedna s parním pohonem), roku 1894/95 4 (tři s parním pohonem)*.

Zcela stejně je organizována výroba harmonik, která je na nižším stupni ekonomického vývoje.** „Na výrobě harmonik se podílí přes 10 samostatných oborů“ (Práce komise pro domácí průmysl, IX, 236); výroba různých součástí harmoniky nebo provedení některých dílčích úkonů je předmětem jednotlivých kvazisamostatných oborů „domácké“ výroby. „V období menší poptávky pracují všichni domácí výrobci pro továrny nebo pro větší či menší dílny, od jejichž majitelů dostávají materiál; jakmile ale poptávka po harmonikách zesílí, objevuje se spousta drobných výrobců, kteří kupují od domácích výrobců jednotlivé součástky, sami dávají harmoniky dohromady a odnášejí je do místních krámů — obchodů, kde pak harmoniky ochotně kupují“ (ibid.). Pan Borisov odhadoval v roce 1882 počet pracovníků v této výrobě na 2—3 tisíce a objem výroby asi na 4 milióny rublů; statistika továren a závodů vykázala v roce 1879 dvě „továrny“ s 22 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 5000 rublů; v roce 1890 — 19 továren s 275 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 82 000 rublů; v roce

* Jak je vidět, existují obdobné rysy v organizaci zámečnické výroby v Tule a okolí. Pan Borisov odhadoval v roce 1882, že se touto výrobou zabývají 2—3 tisíce dělníků, kteří vyrábějí výrobky v hodnotě asi 2½ miliónu rublů. Tyto „domácké výrobce“ si do značné míry podřídili obchodní kapitál. „Továrny“ na železářské zboží v Tulské gubernii někdy také zaměstnávají dělníky mimo podnik (Soupis, s. 393—395).

** Vývoj výroby harmonik je zajímavý také z hlediska vytlačování starodávných lidových hudebních nástrojů a z hlediska vytváření rozsáhlého národního trhu: bez takového trhu by nemohla existovat jednotlivá dělba práce a bez dělby práce by se nesnížila cena výrobku. „Harmoniky svou lácí téměř všude vytlačily prastarý strunný lidový nástroj — balalajku“ (Práce komise pro domácí průmysl, sešit IX, s. 2276).

1894/95 — 1 továrnu s 23 dělníky (+ 17 mimo podnik), s objemem výroby v hodnotě 20 000 rublů.* Parních strojů se vůbec nepoužívá. Všechny tyto skoky v číslech ukazují, že se jednotlivé podniky, které tvoří součást složitého organismu kapitalistické manufaktury, registrují čistě nahodile.

III. TECHNIKA V MANUFAKTUŘE. DĚLBA PRÁCE A JEJÍ VÝZNAM

Učínme nyní závěry z probraných údajů a uvažme, zda tyto údaje skutečně charakterizují zvláštní stadium vývoje kapitalismu v našem průmyslu.

Společným rysem všech druhů výroby, které jsme prozkoumali, je zachování rukodělné výroby a systematická, rozsáhlá dělba práce. Výrobní proces se rozpadá na několik dílčích úkolů, které vykonávají různí kvalifikovaní mistři. Příprava takových odborníků vyžaduje poměrně dlouhé učení, a proto je přirozeným průvodním jevem manufaktury *výchova učedníků*. Jak známo, za zbožního hospodářství a za kapitalismu vyvolává tento jev nejhorší formy osobní závislosti a vykořisťování**. Zánik učednictví souvisí s vyšším vývojovým stupněm manufaktury a se vznikem strojového velkopřůmyslu, kdy stroje snižují dobu učení

* Tulský soupis z 29. listopadu 1891 zjistil, že je ve městě 36 podniků obchodujících s harmonikami a 34 dílen vyrábějících harmoniky (viz Kronika Tulské gubernie z roku 1895, Tula 1895[277]).

** Omezíme se na jeden příklad. V osadě Borisovce v grajvoronském újezdu Kurské gubernie je rozšířeno malování ikon, jímž se zabývá asi 500 lidí. Mistři pracují většinou bez námezdních dělníků, mají však učedníky, kteří pracují 14—15 hodin denně. Návrh na zřízení malířské školy přivítali tito mistři nepřátelsky, protože se báli, že v učednících ztratí bezplatnou pracovní sílu (Zprávy a šetření, I, 333). Při domácí práci není postavení dětí v kapitalistické manufaktuře o nic lepší než postavení učedníků, protože domácí dělník je nucen do nec plus ultra prodlužovat pracovní den a napínat síly všech členů rodiny.

na minimum nebo kdy se osamostatňují tak jednoduché dílčí úkony, že je mohou vykonávat i děti (viz výše příklad Zagarje).

Zachování rukodělné výroby jako základny manufaktury vysvětluje, proč se relativně nemění, což je zvláště nápadné při srovnávání s továrnou. Dělbá práce se rozvíjí a prohlubuje velmi pomalu, takže manufaktura po celá desetiletí (a dokonce staletí) zachovává původní formu: shledali jsme, že mnoho výrob, které jsme zkoumali, je prastarého původu, a přesto ve většině z nich nebylo do poslední doby vidět žádný velký převrat ve způsobech výroby.

Nebudeme zde opakovat všeobecně známé teze teoretické ekonomie o úloze dělby práce v rozvíjení produktivních sil práce. Vzhledem k rukodělné výrobě mohl technický pokrok probíhat pouze ve formě dělby práce*. Zmíníme se jen o dvou nejdůležitějších okolnostech, které objasňují nutnost dělby práce jako přípravného stadia pro strojový velkopřmysl. Za prvé, jedině rozčlenění výrobního procesu na řadu zcela jednoduchých, čistě mechanických úkonů umožňuje zavádět stroje, kterých se zpočátku používá k nejjednodušším úkonům a teprve postupně jsou schopny vykonávat složitější úkony. Tak například v tkalcovství mechanický stav už dávno ovládl výrobu jednoduchých tkanin, zatímco hedvábí se nadále tká převážně ručně; v zámečnictví se používá stroje především k jednomu z nejjednodušších úkonů, k broušení apod. Ale toto členění výroby na velmi jednoduché úkony — jako nutný přípravný krok k zavedení strojové velkovýroby — vede zároveň k růstu drobné výroby. Místní obyvatelstvo může provádět takové dílčí úkony doma buď na objednávku majitelů manufaktur z jejich materiálu (vsazování štětín v kartáč-

* „Forma velkovýroby založená na domácké práci a manufaktura jsou nevyhnutelným, a do jisté míry dokonce žádoucím východiskem pro samostatnou drobnou výrobu, jakmile již obsáhla velkou oblast“ (Charizomenov v časopise Juridičeskij věstnik, 1883, č. 11, s. 435).

nické manufaktuře, šití ovčín, kožichů, palčáků, obuvi atd. v kožedělné výrobě, úprava hřebenů v hřebenářské manufaktuře, „tvarování“ samovarů aj.), nebo dokonce „samostatně“ nakupuje materiál, vyrábí jednotlivé součástky výrobků a prodává je majitelům manufaktury (kloboučnictví, výroba kočárů, harmonik atd.). Vypadá to jako paradox: růst drobné (někdy dokonce „samostatné“) průmyslové výroby jako projev růstu kapitalistické manufaktury, a přesto je to fakt. „Samostatnost“ takových „domáckých výrobců“ je zcela fiktivní. Svou práci by nemohli vykonávat, jejich výrobek by někdy dokonce neměl ani žádnou užitnou hodnotu *bez spojení* s jinými dílčími operacemi, s jinými součástmi výrobku. Ale toto spojení mohl vytvořit* a vytvořil pouze *velký kapitál* ovládající (v té či oné formě) masu dílčích dělníků. Narodnická ekonomie dělá jednu základní chybu: opomíjí nebo zastírá fakt, že dílčí „domácký výrobce“ je součástí kapitalistické manufaktury.

Druhá okolnost, kterou je třeba zvlášť zdůraznit, je příprava zručných dělníků v manufaktuře. Strojový velkopřůmysl by se nemohl v poreformním období tak rychle rozvinout, kdyby mu během dlouhého předcházejícího období manufaktura nevyškolila dělníky. Tak například autoři, kteří zkoumali „domácké“ tkalcovství v pokrovském újezdu ve Vladimírské gubernii, si všimli pozoruhodné „technické zručnosti a zkušenosti“ tkalců z kudykinské volosti (ve které leží vesnice Orechovo a známé továrny Morozovových): „Nikde... se nesetkáváme s takovým pracovním vypětím... zde se vždy praktikuje přesná dělba práce mezi tkalcem a navýječem cívek... Minulost... vypěstovala v Kudykiňanech dokonalé technické výrobní návyky... schopnost vědět si rady při nejrůznějších potí-

* Proč *mohl* toto spojení vytvořit pouze kapitál? Protože zboží výroba plodí, jak jsme viděli, roztržštěnost drobných výrobců a jejich naprostý rozklad a protože drobná výroba zanechala manufaktuře jako dědictví kapitalistické dílny a obchodní kapitál.

žích.“* „Továrny nelze stavět v kterékoli vesnici a v libovolném počtu,“ čteme o tkaní hedvábí. „Továrna musí jít za tkalcem do těch vesnic, kde se vytvořil odcházením za prací“ (anebo také v důsledku domácí práce) „určitý počet pracovníků obeznámených s tkalcovstvím“. ** Takové podniky, jako je petrohradská továrna na obuv^{137***}, by se nebyly mohly tak rychle rozrůst, kdyby nebyli za staletí vyrostli, například v okolí Kimer, zruční dělníci, kteří nyní začali odcházet za prací; atd. Proto je mimo jiné tak důležité, že manufaktura vytvořila celou řadu velkých oblastí, které se specializovaly na určitou výrobu a připravily mnoho zručných dělníků†.

Dělba práce v kapitalistické manufaktuře deformuje a mrzačí dělníka, a tedy i dílčího „domáckého“ výrobce. V důsledku dělby práce vznikají nedostižní mistři i mrzáci; první jako vzácní jednotlivci vzbuzující obdiv statistiků††; druzí jako hromadný úkaz „domáckých výrobců“ s vpadlým hrudníkem, neúměrně vyvinutýma rukama, „s hrbem na jedné straně“††† atd. atd.

* Průmysl Vladimírské gubernie, IV, 22[³¹³].

** Ibid., III, 63.

*** V roce 1890 514 dělníků, objem výroby 600 000 rublů; v roce 1894/95 845 dělníků, 1 288 000 rublů.

† Velmi výstižně charakterizuje tento jev výraz „řemesla ve velkém“. U Korsaka čteme: „Od 17. století se začal průmysl na venkově znatelněji rozvíjet: celé vesnice u hlavních silnic, zvláště v okolí Moskvy, se začaly zabývat nějakou řemeslnou výrobou; obyvatelé jedné vesnic se stali koželuhy, druhých tkalci, třetích barvíři, koláři, kováři apod. Ke konci minulého století se těchto řemesel ve velkém, jak je někteří nazývají, rozmohlo v Rusku velmi mnoho“ (1. c., 119—121).

†† Uvedeme jen dva příklady: proslulý pavlovský zámečník Chvorov vyráběl zámky, kterých přišlo 24 kusů na zolotnik; některé součástky takových zámků byly velké jako špendlíková hlavička (Labzin, 1. c., 44). Jeden hračkař z Moskevské gubernie téměř celý svůj život vyřezával dřevěná koňská spřežení a dokázal jich nakonec za den udělat až 400 kusů (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit II, s. 38—39).

††† Pan Grigorjev charakterizuje pavlovské domácí výrobce takto: „Setkal jsem se s jedním takovým dělníkem, který 6 let pracoval

IV. ÚZEMNÍ DĚLBA PRÁCE A ODDĚLENÍ ZEMĚDĚLSTVÍ OD PRŮMYSLU

S dělbou práce bezprostředně souvisí, jak jsme se už zmínili, územní dělba práce, specializace jednotlivých oblastí na výrobu určitého výrobku, někdy jednoho druhu výrobku, a dokonce určité části výrobku. Převaha rukodělné výroby, velké množství drobných podniků, zachování spojení pracovníka s půdou a připoutání odborného dělníka k určité speciální práci nutně podmiňují uzavřenost jednotlivých oblastí manufakturní výroby; tato místní uzavřenost někdy přechází až k úplné odtrženosti od ostatního světa*, s kterým mají styk pouze obchodní podnikatelé.

Následující tiráda pana Charizomenova podceňuje význam územní dělby práce: „Obrovské vzdálenosti v říši jsou spojeny s pronikavými rozdíly v přírodních podmínkách: jeden kraj je bohatý na dříví a zvěř, druhý na dobytek, třetí má hojnost hlíny nebo železné rudy. Tyto vlastnosti přírody spoluurčovaly charakter průmyslu. Velké vzdálenosti a nevýhodné komunikace znemožňovaly nebo velmi zdražovaly přepravu surovin. Proto se musel průmysl těsnit tam, kde bylo po ruce dost surovin. Z toho také vyplynul charakteristický rys našeho průmyslu — specializace výroby zboží v obrovských kompaktních oblastech“ (Juridický věstník, 1. c., s. 440).

Územní dělba práce není charakteristickým znakem našeho průmyslu, ale manufaktury (jak v Rusku, tak i v jiných zemích); drobná výroba nevytvořila tak rozsáhlé oblasti, továrna porušila jejich uzavřenost a usnadnila

u jednoho svěráku a vystál svou bosou levou nohou jamku hlubší než polovina tloušťky podlahového prkna; s trpkou ironií říkal, že ho zaměstnavatel chce vyhnat, až prostojí prkno skrz naskrz“ (citovaný spis, s. 108—109).

* Zpracování veverčích kůže v kargopolském újezdu, výroba lžic v semjonovském újezdu.

přesun podniků a velkých skupin dělníků do jiných oblastí. Manufaktura nejenže vytváří kompaktní oblasti, ale zavádí rovněž specializaci uvnitř takových oblastí (dělba práce podle druhu zboží). Zdroje surovin v dané oblasti nejsou pro manufakturu bezpodmínečně nutné, a sotva jsou pro ni běžnou podmínkou, protože manufaktura předpokládá už dosti rozsáhlé obchodní styky.*

S uvedenými rysy manufaktury souvisí okolnost, že toto stadium kapitalistického vývoje se vyznačuje zvláštní formou oddělení zemědělství od průmyslu. Nejtypičtějším průmyslovým výrobcem už teď není rolník, ale „člověk znalý řemesla“, který se zemědělstvím nezabývá (a na druhém pólu kupec a majitel dílny). Ve většině případů (jak jsme už viděli) mají průmyslovou výrobu organizovanou po vzoru manufaktury nezemědělská střediska: města nebo (mnohem častěji) větší vesnice, jejichž obyvatelé se téměř zemědělstvím nezabývají a které musíme počítat k osadám majícím obchodně průmyslový ráz. Oddělení průmyslu od zemědělství má zde hluboké kořeny jednak v technice manufaktury, jednak v její ekonomice a také ve způsobu jejího života (čili v kulturních zvlášt- nostech). Technika připoutává dělníka k jednomu oboru, a činí ho proto na jedné straně nezpůsobilým k zemědělství (je tělesně slabý apod.), na druhé straně pak vyžaduje, aby se nepřetržitě a trvale svou profesí zabýval. Ekonomická struktura manufaktury se vyznačuje nesrovnatelně hlubší diferenciací mezi výrobci, než je tomu v drobné průmyslové výrobě — a viděli jsme, že v této výrobě probíhá souběžně s rozkladem v průmyslu i rozklad v zemědělství. Vzhledem k úplnému ožebračení mnoha výrobců, které je podmínkou a důsledkem manufaktury, nemohou se její dělníci rekrutovat z hospodářsky silných zemědělců. Ke kulturním zvláštnostem manufaktury patří za prvé, že příslušné vý-

* Dovážené (tj. nikoli místní) suroviny zpracovává tkalcovství, kožedělná výroba v Pavlovu, Gželi, Permi a mn. j. (Studie^[190], s. 122—124). (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 325—327. *Red.*)

robní odvětví je velmi staré (někdy staletí) a že zanechává na obyvatelstvu zvláštní pečeť; za druhé vyšší životní úroveň obyvatelstva*. O této druhé okolnosti pohovoříme nyní podrobněji, nejprve však poznamenejme, že v manufaktuře nedochází k úplnému oddělení průmyslu od zemědělství. Při rukodělné technice nemohou velké podniky zcela vytlačit podniky malé, zvláště když drobní domácí výrobci prodlužují pracovní den a snižují úroveň svých potřeb: za takových podmínek, jak jsme viděli, manufaktura dokonce podporuje rozvoj drobné průmyslové výroby. Je proto přirozené, že kolem nezemědělských středisek manufaktury vidíme ve většině případů celý okruh zemědělských osad, jejichž obyvatelé se rovněž zabývají drobnou průmyslovou výrobou. I v tomto ohledu se tedy zřetelně projevuje přechodný ráz manufaktury mezi drobnou rukodělnou výrobou a továrnou. Když ani na Západě nedokázalo manufakturní období kapitalismu uskutečnit úplné oddělení průmyslových dělníků od zemědělství**, pak v Rusku při zachování četných institucí, které připoutávají rolníky k půdě, se toto oddělování muselo nutně zpomalit. Opakujeme proto, že pro ruskou kapitalistickou manufakturu je nejtypičtějším znakem nezemědělské středisko, které přitahuje obyvatelstvo z okolních vesnic —

* Ve svých Studiích o domáckém průmyslu^[58] pan V. V. ujišťuje, že „u nás... je velmi málo krajů s domáckou výrobou, které zanechaly zemědělství vůbec“ (36) — výše jsme ukázali, že je jich naopak velmi mnoho — a že „ty slabé náznaky dělby práce, které v naší vlasti pozorujeme, musí být připsány ani ne tak na vrub intenzivního průmyslového pokroku, jako neměnnosti rozsahu rolnické držby půdy...“ (40). Okolnost, že tyto „kraje s domáckou výrobou“ se odlišují co do úrovně techniky, ekonomiky a kultury, že charakterizují zvláštní vývojové stadium kapitalismu, pan V. V. nepozoruje. Důležité je to, že „průmyslové vesnice“ dostaly většinou „nižší příděl“ (39) — (v roce 1861, kdy jejich průmyslový vývoj měl za sebou desítky a někdy stovky let!) — a pochopitelně, nebýt tohoto nedopatření vrchnosti, nebylo by ani kapitalismu.

** Das Kapital, I², 779—780.¹³⁸

jejichž obyvatelé jsou zpola zemědělci, zpola průmysloví výrobci — a které těmto vesnicím vévodí.

Zvlášť pozoruhodný je přitom fakt, že obyvatelstvo takových nezemědělských středisek má vyšší kulturní úroveň. Větší gramotnost, mnohem vyšší potřeby a životní úroveň, pronikavé odlišení od „obyčejného“ „vesničana“ — takové jsou obvyklé znaky obyvatel těchto středisek*. Tento fakt má pochopitelně ohromný význam, názorně svědčí o pokrokové historické úloze kapitalismu a přitom ryze „lidového“ kapitalismu, o jehož „umělosti“ by se snad neodvážil mluvit ani nejzarytější narodnik, protože obrovská většina popsaných středisek obvykle patří k „domáckému“ průmyslu! I zde se ukazuje, že manufaktura má přechodný ráz, neboť teprve začíná měnit duchovní tvář-

* Důležitost tohoto faktu nás nutí, abychom ještě doplnili údaje uvedené v podkapitole II: vesnice Buturlinovka v bobrovském újezdu ve Voroněžské gubernii je jedním ze středisek kožedělné výroby. Je v ní 3681 usedlostí, z nich se 2383 nezabývají zemědělstvím. Má přes 21 000 obyvatel. Usedlostí s gramotným obyvatelstvem je 53 % proti 38 % v celém újezdu (zemstevní statistický sborník o bobrovském újezdu^[364]). Vesnice Pokrovskaja a obec Balakovo v Samarské gubernii mají každá přes 15 000 obyvatel, mnoho z nich je přistěhovalců. 50 % a 42 % ne hospodaří. Gramotnost je nadprůměrná. Statistika zaznamenává, že obchodní a průmyslové osady se *vcelku* vyznačují větší gramotností a „velkým počtem ne hospodařících usedlostí“ (zemstevní statistické sborníky o novouzenském a nikolajevském újezdu). O vyšší kulturní úrovni „domáckých výrobců“ viz též Práce komise pro domácký průmysl, III, s. 42; VII, s. 914; Smirnov, 1. c., s. 59^[401]; Grigorjev, 1. c., s. 106n.^[85]; Anněnskij, 1. c., s. 61^[7]; Nižněnovgorodský sborník, sv. II, s. 223—239; Zprávy a šetření, II, s. 243; III, 151. Dále viz Průmysl Vladimírské gubernie, III, s. 109 — živý záznam rozmluvy autora, pana Charizomenova, s člověkem, který jej vezl, tkalcem hedvábí. Tento tkadlec ostře a nemilosrdně napadal „jednotvárný“ život rolníků, jejich nízké potřeby, jejich zaostalost apod. a skončil zvoláním: „Pane bože, tak si jen myslím, proč jsou vůbec lidé na světě!“ Už dávno je známo, že ruský rolník je nejubožejší, protože si je vědom své chudoby. O kvalifikovaném dělníkovi v kapitalistické manufaktuře (nemluvě už o továrně) se dá říci, že je po *této stránce* poměrně bohatý člověk.

nost obyvatelstva, kterou dokončí až strojový velko-
průmysl.

V. EKONOMICKÁ STRUKTURA MANUFAKTURY

Ve všech druzích výroby, které jsme prozkoumali, organizovaných po vzoru manufaktury, je obrovská spousta nesamostatných dělníků, podřízených kapitálu, kteří dostávají pouze mzdu a jimž nepatří ani suroviny, ani hotový výrobek. Velkou většinu dělníků v této výrobě tvoří v podstatě *námezdní dělníci*, ačkoli se tento vztah v manufaktuře nikdy neprojevuje tak dokonale a vyhraněně jako v továrně. V manufaktuře se s průmyslovým kapitálem proplétá nej-
různějším způsobem kapitál obchodní a závislost pracovníka na kapitalistovi nabývá spousty forem a odstínů, počínaje námezdní prací v cizí dílně přes práci doma pro „zaměstnavatele“ a konče závislostí při nákupu surovin nebo při odbytu výrobků. Vedle značného množství závislých dělníků se při manufaktuře i nadále udržuje větší či menší počet kvazisamostatných výrobců. Ale celá tato pestrost forem závislosti pouze zahaluje základní rys manufaktury, totiž že se v ní už v plné síle projevuje rozkol mezi představiteli práce a kapitálu. V době osvobození rolníků byl již tento rozkol ve větších střediscích naší manufaktury zakořeněn jako dědictví několika pokolení. Ve všech „druzích výroby“, které jsme prozkoumali, vidíme velké skupiny obyvatelstva, které nemá žádné jiné existenční prostředky kromě práce závislé na příslušnících majetné třídy, a na druhé straně nepatrnou menšinu zámožných podnikatelů, kteří ovládají (v té či oné formě) téměř celou výrobu dané oblasti. Tento základní fakt dodává naší manufaktuře na rozdíl od předcházejícího stadia zřetelný kapitalistický ráz. Závislost na kapitálu a námezdní práce existovaly i v předcházejícím stadiu, nenabývaly však ještě žádné

vyhraněné formy, nezahrnovaly ještě převážnou část průmyslových výrobců, převážnou část obyvatelstva, nevyvolávaly rozkol mezi různými skupinami těch, kteří se podílejí na výrobě. Také výroba sama není ještě v předcházejícím stadiu příliš rozsáhlá — rozdíl mezi podnikatelem a dělníkem je poměrně malý — velcí kapitalisté (kteří vždy stojí v čele manufaktury) téměř neexistují — neexistují ani dílčí dělníci pevně připoutaní k jednomu úkonu a tím i ke kapitálu, který tyto dílčí úkony spojuje v jeden výrobní mechanismus.

Poslechněme si svědectví jednoho starého autora, které názorně potvrzuje uvedené údaje. „Ve vesnici Kimry, jakož i v jiných tzv. bohatých ruských vesnicích, například v Pavlově, tvoří polovinu obyvatelstva žebráci žijící z milodarů... Onemocní-li pracující člověk a k tomu ještě osamělý, riskuje, že další týden zůstane bez skývy chleba.“*

Už v šedesátých letech se tedy výrazně projevil základní rys ekonomiky naší manufaktury: rozpor mezi „bohatstvím“ mnoha „vyhlášených“ „vesnic“ a úplnou proletarizací obrovské většiny „domáckých výrobců“. S tím souvisí skutečnost, že nejtypičtější pracovníci v manufaktuře (totiž kvalifikovaní řemeslníci, kteří zcela nebo téměř zcela opustili půdu) tíhnou už k dalšímu, a nikoli k předcházejícímu stadiu kapitalismu, že mají už blíže k dělníkovi ve strojovém velkopřůmyslu než k rolníkovi. Předchozí údaje o kulturní úrovni domáckých výrobců to názorně dosvědčují. Toto tvrzení však nelze vztahovat na veškeré dělnictvo manufaktury. Zachování spousty drobných podniků a drobných podnikatelů, zachování spojení s půdou a neobyčejně rozsáhlé rozšíření domácké práce má za následek, že velmi mnozí „domáctí výrobci“ v manufaktuře

* *N. Ovsjannikov*, Horní Povolží a nižněnovgorodský výroční trh^[260]. Článek v Nižněnovgorodském sborníku, sv. II (Nižní Novgorod 1869). Autor se opírá o údaje o Kimrách z roku 1865. Při popisu výročního trhu charakterizuje tento autor sociálně ekonomické vztahy ve výrobě, která byla na trhu zastoupena.

tíhnou ještě k rolnictvu, k přeměně v drobného podnikatele, k minulosti, a ne k budoucnosti*, že ještě klamou sami sebe nejružnějšími iluzemi o tom, že by se mohli stát (při krajním pracovním vypětí, šetrnosti a vynalézavosti) samostatnými podnikateli**. Uvádíme tu pozoruhodně správné hodnocení těchto maloburžoazních iluzí, které podává autor pojednání o „domáckém průmyslu“ ve Vladimírské gubernii:

„Konečné vítězství velkoprámyslu nad drobnou průmyslovou výrobou, spojení pracovníků roztroušených po mnoha a mnoha domácích tkalcovnách, ve zdech jediné továrny na hedvábí je pouze otázkou času, a čím rychleji bude tohoto vítězství dosaženo, tím lépe pro tkalce.

Soudobá organizace hedvábnického průmyslu se vyznačuje nestálostí a nevyhraněností ekonomických kategorií, bojem velkovýroby s malovýrobou a se zemědělstvím. Tento boj vtahuje drobného podnikatele a tkalce do víru horečné činnosti, ale nic jim neposkytuje, zato je však odtrhuje od zemědělství, vrhá je do dluhů a všemožně na ně doléhá v době stagnace. Koncentrace výroby ncsníží mzdu tkalce, ale povede k tomu, že bude zbytečně přetahovat a opíjet dělníky, lákat je zálohami, které neodpovídají jejich celoročnímu příjmu. Jakmile vzájemná konkurence zeslábne, nebudou už chtít továrníci vydávat značné částky, aby tkalce utopili v dlužích. Přitom velkovýroba tak jasně staví proti sobě zájmy továrníka a těch, kteří na něho pracují, bohatství jednoho a bídu druhých, že tkadlec není s to vyvinout sebe-menší úsilí, aby se sám stal továrníkem. Malovýroba neposkytuje tkalci více než velkovýroba, ale nemá takovou stabilitu, jakou má velkovýroba, a proto mnohem hlouběji dělníka demoralizuje. Domáckému tkalci se rýsují jakési falešné perspektivy, čeká na okamžik, který mu umožní pořídit si *vlastní tkalcovský stav*. Aby dosáhl tohoto ideálu, napíná všechny síly, zadluhuje se, krade, lže, ve svých soudruzích už nevidí druhy v neštěstí, ale nepřátele, konkurenty v boji o týž ubohý tkalcovský stav, který se před ním rýsuje v daleké budoucnosti. Drobný podnikatel nechápe svou ekonomickou ubohost, předchází si faktory a továr-

* Právě tak jako jejich narodničtí ideologové.

** Pro jednotlivé hrdiny samostatného podnikání (rázu Dužkina v Pavlovských črtách V. Korolenka) je taková přeměna v manufakturním období ještě možná, ale není už ovšem možná pro spoustu nema-jetných dílčích dělníků.

níky, tají před soudruhy místo a podmínky nákupu surovin a odbytu výrobku. Namlouvá si, že je samostatným drobným podnikatelem, a stává se přitom dobrovolným a ubohým nástrojem, hříčkou v rukou velkých obchodníků. Ještě se nedostal z nejhoršího, nezaplátil 3—4 stavy, a už mluví o těžkém postavení podnikatele, o lenosti a opilství tkalců, o nutnosti chránit továrníka před nezaplacením pohledávek. Drobný podnikatel — to je nejběžnější typ lokajství v nezemědělské výrobě, podobně jako za starých zlatých časů byl správce a klíčník živým ztělesněním feudálního lokajství. Dokud nejsou výrobní prostředky úplně odděleny od výrobce a pokud se výrobce domnívá, že se může stát samostatným podnikatelem, dokud ekonomickou propast mezi překupníkem a tkalcem překlenují továrníci, drobní podnikatelé a faktoři, kteří ovládají a vykořisťují nižší ekonomické kategorie a sami jsou přitom vykořisťováni kategorií vyšší, dotud se společenské vědomí pracovníků zatemňuje a jejich představy jsou rozvráceny fikcemi. Tam, kde má být solidarita, vzniká konkurence a zájem v podstatě nepřátelských ekonomických skupin se sjednocují. Zároveň se organizace hedvábnické výroby neomezuje jen na ekonomické vykořisťování, ale nachází své náhončí mezi vykořisťovanými a svěřuje jim úkol zatemňovat vědomí pracovníků a vnitřně je rozkládat“ (Průmysl Vladimírské gubernie, sešit III, s. 124—126).

VI. OBCHODNÍ A PRŮMYSLOVÝ KAPITÁL V MANUFAKTUŘE. „FAKTOR“ A „TOVÁRNÍK“

Z uvedených údajů vysvítá, že vedle velkých kapitalistických dílen se v tomto stadiu kapitalistického vývoje setkáváme vždy s velmi značným množstvím malých podniků; počtem obyčejně dokonce převládají, mají však zcela podřadnou úlohu v celkovém objemu výroby. Toto zachovávaní (a dokonce, jak jsme viděli, i rozvoj) malých podniků vedle manufaktury je zcela přirozené. Při rukodělné výrobě nemají velké podniky rozhodující převahu nad malými; dělba práce, která vytváří velmi jednoduché dílčí pracovní úkony, usnadňuje vznik drobných dílen. Proto je pro kapitalistickou manufakturu *typické* právě to, že nevelký počet poměrně velkých podniků existuje vedle značného

počtu podniků malých. Je mezi nimi nějaká spojitost? Údaje, které jsme rozebrali, nenechávají nikoho na pochybách, že je mezi nimi velmi úzká spojitost, že velké podniky vyrůstají právě z těchto malých, že malé podniky jsou někdy pouze externím oddělením manufaktury, že ve velké většině případů spojení mezi velkými a malými podniky obstarává obchodní kapitál, který patří velkým podnikatelům a který si drobné podnikatele podřizuje. Majitel velké dílny *musí* nakupovat suroviny a prodávat výrobky ve velkém; čím je jeho obchodní obrat větší, tím menší jsou (na jednotku produkce) jeho náklady spojené s nákupem a prodejem zboží, s vyřazováním vadného zboží, skladováním aj. aj., a tu se objevuje odprodej materiálu v malém drobným podnikatelům a skupování jejich výrobků, které pak majitel manufaktury prodává dále jako své vlastní*. Jestliže se s prodejem surovin a nákupem výrobků spojuje (jak tomu často bývá) dlužnická závislost a lichvářství, jestliže si drobný podnikatel bere materiál na dluh a splácí dluh výrobky, pak majitel velké manufaktury pobírá ze svého kapitálu tak vysoký zisk, jakého by nikdy nemohl dosáhnout najímáním dělníků. Dělní práce dává nový podnět k rozvoji vztahů závislosti drobných podnikatelů na velkých: velcí podnikatelé buď přidělují materiál domů

* Připojujeme ještě jeden příklad. V nábytkářství v Moskevské gubernii (údaje z roku 1876 z knihy pana Isajeva) jsou největšími podnikateli Zeninové, kteří zavedli výrobu drahého nábytku a „vychovali celé generace zručných řemeslníků“. V roce 1845 si zařídili vlastní pilu (v roce 1894/95 — 12 000 rublů, 14 dělníků, parní stroj). Dodejme, že celkem bylo v této výrobě zjištěno 708 podniků s 1979 dělníky, z nichž bylo 846 = 42,7 % námezdních, s objemem výroby v hodnotě 459 000 rublů. Počátkem šedesátých let začínají Zeninové ve velkém nakupovat materiál v Nižním Novgorodě; nakupují vagóny prken po 13 rublech za stovku prken a prodávají je drobným domácími výrobci po 18 až 20 rublech. V sedmi vesnicích (v nichž je 116 pracovníků) se většinou prodává nábytek Zeninovi, který má v Moskvě sklad nábytku a dých s obratem až 40 000 rublů (zřízen roku 1874). Pro Zeninovy pracuje asi 20 samostatných výrobců.

ke zpracování (nebo k provádění určitých dílčích úkonů), nebo skupují u „domáckých výrobců“ jednotlivé části výrobku, zvláštní druhy výrobku atd. Zkrátka, jednou z nejcharakterističtějších zvláštností manufaktury je *velmi úzké a nerozlučné spojení mezi obchodním a průmyslovým kapitálem*. „Faktor“ je tu téměř vždy totožný s majitelem manufaktury („továrníkem“ podle běžného, nesprávně používaného označení, podle něhož se každá větší či menší dílna považuje za „továrnu“). Proto údaje o objemu výroby velkých podniků ve většině případů *nedávají ani zdaleka představu* o jejich skutečném významu v naší „domácké výrobě“*, protože majitelé takových podniků disponují nejen prací dělníků ve svých podnicích, ale také prací velkého počtu domáckých dělníků, a dokonce (de facto) prací velkého počtu kvazisamostatných drobných podnikatelů, vůči nimž vystupují jako „faktoři“**. V údajích o ruské manufaktuře se tedy zvláště zřetelně projevuje zákon vyvozený autorem Kapitálu, že stupeň rozvoje obchodního kapitálu je nepřímě úměrný stupni rozvoje prů-

* Uvádíme příklad jako ilustraci toho, co bylo řečeno v textu. Ve vesnici Něgině v trubčevském újezdu Orelské gubernie je lisovna oleje s 8 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 2000 rublů (Ukazatel za rok 1890). Tato malá lisovna zřejmě dosvědčuje, že ve zdejší výrobě oleje je úloha kapitálu velmi nepatrná. Avšak slabý rozvoj průmyslového kapitálu jen znamená, že mohutní obchodní a lichvářský kapitál. Ze sborníku zemstevní statistiky se o této vesnici dovídáme, že ze 186 usedlostí je 160 úplně závislých na zdejším majiteli závodu, který dokonce *za ně za všechny platí daně, půjčuje jim vše, co potřebují* (a to po celá léta) a dostává jako splátky na dluh konopí za nižší cenu. Do takové závislosti se dostalo mnoho rolníků v Orelské gubernii. Můžeme mít za takových podmínek radost z toho, že je průmyslový kapitál slabě rozvinut?

** Můžeme si proto představit, jak bude vypadat ekonomická organizace takové „domácké výroby“, nebudeme-li brát v úvahu majitele velkých manufaktur (Vždyť to není domácký, ale tovární průmysl!) a budeme-li „faktory“ chápat jako jev „vcelku úplně zbytečný a vyvolaný pouze nedostatečnou organizací odbytu výrobků“ (pan V. V., Studie o domáckém průmyslu, 150)!

myslového kapitálu¹³⁹. A vskutku můžeme všechny druhy výroby, které jsme popsali v podkapitole II, charakterizovat takto: čím méně je v nich velkých dílen, tím více je vyvinuto „faktorství“, a naopak; mění se pouze forma kapitálu, který tu má v tom i onom případě vedoucí postavení a který přivádí „samostatného“ domácího výrobce do postavení často daleko horšího, než je postavení námezdního dělníka.

Základní chybou narodnické ekonomie je, že ignoruje nebo zastírá na jedné straně spojitost mezi velkými a malými podniky a na druhé straně mezi obchodním a průmyslovým kapitálem. „Pavlovský továrník není nic jiného než složitější druh faktora,“ říká pan Grigorjev (1. c., s. 119). To platí nejen o Pavlovu, ale i o většině druhů výroby organizovaných podle vzoru kapitalistické manufaktury; správná je i opačná teze, podle níž je faktor v manufaktuře složitějším druhem „továrníka“; v tom je mimo jiné jeden z podstatných rozdílů mezi faktorem v manufaktuře a faktorem v drobné průmyslové výrobě rolníků. Ale vidět ve spojitosti mezi „faktorem“ a „továrníkem“ nějaký argument ve prospěch drobné výroby (jak se domnívá pan Grigorjev a mnoho jiných narodníků) znamená dělat zcela svévolné závěry a znásilňovat fakta ve prospěch předpojaté myšlenky. Jak jsme viděli, svědčí celá řada údajů o tom, že spojení obchodního kapitálu s průmyslovým značně zhoršuje postavení bezprostředního výrobce ve srovnání s postavením námezdního dělníka, prodlužuje jeho pracovní den, snižuje výdělky a brzdí rozvoj ekonomiky a kultury.

VII. KAPITALISTICKÁ

DOMÁCKÁ PRÁCE

JAKO DOPLNĚK MANUFAKTURY

Kapitalistická domácí práce, tj. domácí zpracování materiálu dodaného podnikatelem za mzdu od kusu, se vy-

skytuje, jak jsme ukázali v předcházející kapitole, i v drobné průmyslové výrobě rolníků. Později uvidíme, že se objevuje (a to ve velkém rozsahu) i vedle továrny, tj. vedle strojového velkopřemyslu. Kapitalistická domácí práce tedy existuje ve všech vývojových stadiích kapitalismu v průmyslu, ale nejtypičtější je právě pro manufakturu. Drobná průmyslová výroba rolníků i strojový velkopřemysl se velmi snadno obejdou bez domácí práce. Avšak manu- fakturní období vývoje kapitalismu, pro něž je příznačné, že zachovává spojení pracovníka s půdou a připouští mnoho malých podniků vedle velkých, si bez zadávání práce domů můžeme stěží představit nebo si je téměř nemůžeme před- stavit.* Také údaje z Ruska, jak jsme viděli, skutečně svědčí o tom, že se v drobné výrobě, organizované podle vzoru kapitalistické manufaktury, praktikuje zadávání práce do- můů ve zvlášť velkém rozsahu. Proto považujeme za nej- správnější zabývat se charakteristickými zvláštnostmi ka- pitalistické domácí práce právě v této kapitole, i když některé z dalších příkladů nelze vztahovat jen na manu- fakturu.

Poukážeme především na množství zprostředkovatelů mezi kapitalistou a domácím dělníkem. Velký podnikatel nemůže sám přidělovat materiál stovkám a tisícům dělníků rozptýlených mnohdy po různých vesnicích, proto se nut- ně objevují zprostředkovatelé (v některých případech celá hierarchie zprostředkovatelů), kteří přejímají materiál ve velkém a přidělují jej v malém. Vzniká tu skutečný swea- ting systém, systém ždímání potu, systém velmi intenzívní- ho vykořisťování: „faktor“ (nebo „světločnik“ nebo „ob- chodnice“ v krajářství aj. aj.), který má k dělníkovi blízko,

* Jak známo, vyznačovalo se manu- fakturní období kapitalismu i v západní Evropě značným rozšířením domácí práce, např. v tkal- covství. Je zajímavé si všimnout, že Marx při popisu výroby hodinek jako klasického příkladu manufaktury uvádí, že číselník, pero a pouz- dro hodinek se zřídka- ky zhotovují přímo v manufaktuře, že vůbec dílčí dělník pracuje často doma (Das Kapital, I, 2-te Aufl., S. 353—354.)¹⁴⁰

dovede využívat dokonce zvláštních případů jeho nouze a vyhledává takové způsoby vykořisťování, které by byly nemyslitelné ve velkém podniku a které zcela vylučují možnost jakékoli kontroly a dohledu*.

Vedle sweating systému — a zároveň snad jako jednu z jeho forem — je třeba jmenovat truckový systém, vyplácení mzdy v naturáliích, který je stíhán v továrnách, ale udržuje se v domácí výrobě, zvláště při zadávání práce domů. V našem popisu jednotlivých druhů výroby jsme uvedli příklady tohoto rozšířeného jevu.

Dále, neodmyslitelným průvodním jevem kapitalistické domácí práce je mimořádně nehygienické pracovní prostředí. Nesmírná bída domácího dělníka, absolutní nemožnost upravit jakýmkoli předpisy pracovní podmínky, používání obytné místnosti jako dílny — to jsou podmínky, které činí z obydlí domácích dělníků ohniska nákazy a nemocí z povolání. Ve velkých podnicích se ještě dá bojovat proti podobným jevům, avšak domácí práce je po této stránce „nejliberálnější“ formou kapitalistického vykořisťování.

Neúměrná délka pracovního dne je také jedním z nezbytných znaků domácí práce pro kapitalistu a drobné výroby vůbec. Uvedli jsme už několik příkladů, jak dlouhý je pracovní den v „továrnách“ a u „domácích výrobců“.

Při domácí práci se téměř vždycky zapojují do výroby ženy a děti od nejútlejšího věku. Pro ilustraci uvedeme některé údaje z popisu průmyslové výroby Moskevské guber-

* Proto také mimo jiné bojuje továrna proti podobným zprostředkovatelům, např. proti dělníkům, kteří pracují v úkolu a najímají si pomocné dělníky. Srov. Kobeljackij, Příručka pro továrníky aj., Petrohrad 1897, s. 24n.^[166]. Veškerá literatura o domácí výrobě překypuje fakty, která ukazují, jak při zadávání práce domů zprostředkovatelé bezměrně vykořisťují domácí výrobce. Dokladem toho je např. shrnující posudek Korsakův, 1. c., s. 258, popis „domácího“ tkalcovství (cit. výše), popis výroby v Moskevské gubernii, v níž pracují ženy (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI a VII) a mnoho jiných.

nie, v níž pracují jen ženy. Převýjením bavlněné příze se zabývají 10 004 ženy; děti začínají pracovat od 5—6 let (!), denní výdělek činí 10 kopějek, roční 17 rublů. Pracovní den v této výrobě, v níž pracují jen ženy, trvá všeobecně až 18 hodin. Při pletení začínají pracovat děti od 6 let, denní výdělek činí 10 kopějek, roční 22 rublů. Souhrnné údaje o výrobě, v níž pracují ženy: 37 514 dělnic; začíná se pracovat od 5—6 let (v 6 druzích výroby z 19, přitom je v těchto 6 druzích zaměstnáno 32 400 dělnic); průměrný denní výdělek činí 13 kopějek, roční 26 rublů 20 kopějek*.

Jednou z nejškodlivějších stránek kapitalistické domácí práce je, že snižuje úroveň potřeb pracovníka. Podnikatel si může vybrat dělníky v takových zapadlých místech, kde je životní úroveň obyvatelstva zvláště nízká a kde spojení s půdou umožňuje pracovat za babku. Například majitel vesnické punčochárny vysvětluje, že v Moskvě jsou drahé byty a že dělnice „musí mít bílý chleba... kdežto u nás pracují ve vlastní chalupě a jedí černý chléb... Jakpak se může Moskva s námi měřit?“*** Neobyčejně nízká mzda za převýjení bavlněné příze se vysvětluje tím, že je to pro rolnické ženy, dcery atd. pouze vedlejší výdělek. „Systém této výroby snižuje tak na minimum mzdu pracovních sil, jež žijí výlučně z výdělku za tuto práci, a nutí pracovní síly, jež se živí výhradně tovární prací, aby omezovaly své potřeby pod úroveň minima, anebo brání zvýšení této úrovně. V obou případech se vytváří velmi nenormální situace.“*** „Továrna hledá levného tkalce,“ říká pan Charizomenov, „a nachází ho v jeho rodné vesnici, daleko od průmyslových středisek... Že se mzda snižuje úměrně podle vzdálenosti

* Paní Gorbunovová ve svém popisu výroby, v níž pracují ženy^[80], chybně uvádí 18 kopějek a 37 rublů 77 kopějek, protože používá jen průměrné údaje o každém druhu výroby a nebere v úvahu různý počet dělnic v různých druzích výroby¹⁴¹.

** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit II, s. 104.

*** Ibidem, s. 285.

venkova od průmyslových středisek, je nesporný fakt.“* Podnikatelé tedy dovedou výtečně používat podmínek, které uměle drží obyvatelstvo ve vesnicích.

Rozptýlenost domácích dělníků je neméně škodlivá stránka daného systému. Uvádíme výstižnou charakteristiku tohoto jevu z úst samých překupníků: „Praxe těch i oněch“ (malých i velkých překupníků kupujících hřebíky od tverských kovářů) „spocívá na stejném principu: při skupování hřebíků platit částečně penězi, částečně železem, a vždycky mít v záloze kováře, *aby se mohlo více smlouvat*“**. V těchto slovech je velmi prostě rozluštěno tajemství „životaschopnosti“ našeho „domáckého“ průmyslu!

Rozptýlenost domácích dělníků a spousta zprostředkovatelů pochopitelně utužují zotročování dlužníků a nejrozličnější formy osobní závislosti, jež obvykle doprovázejí „patriarchální“ vztahy v zapadlých vesnicích. V „domácké“ výrobě a zejména při domácí práci je běžným jevem, že dělníci mají dluhy u podnikatelů.*** Pracovník je obvykle nejen Lohnsklave****, ale i Schuldklave†. Uvedli jsme už některé příklady situací, do kterých přivádí dělníka „patriarchálnost“ vesnických vztahů††.

* Průmysl Vladimírské gubernie, III, 63. Srov. ibidem, 250.

** Zprávy a šetření, I, 218. Srov. ibid., 280; výpověď továrníka Irodova, že je pro něj výhodnější zadávat práci ručním tkalcům domů.

*** Příklady zadluženosti dělníků u podnikatelů v kartáčnické výrobě v Moskevské gubernii (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit I, s. 32), v hřebenářství (ibid., 261), v hračkářství (VI, sešit II, 44), ve výrobě drobných kovových a skleněných šperků atd. atd. V hedvábnictví je tkadlec neustále dlužníkem továrníka, který za něj platí daně a vůbec „si tkalce pachtuje, jako se pachtuje púda“ aj. (Průmysl Vladimírské gubernie, III, 51—55).

**** — námezdní otrok. Red.

† — zadlužený otrok. Red.

†† „Ovšem i zde,“ čteme o kovářích v Nižněnovgorodské gubernii^[146], „vykořisťuje podnikatel práci dělníka, ale v menší míře (?), a přitom se to děje jaksi patriarchálně, za všeobecného souhlasu (!), bez jakéhokoli nedorozumění“ (Práce komise pro domácí průmysl, IV, 199).

Přecházíme nyní od charakteristiky kapitalistické domácí práce k podmínkám jejího rozšíření a tu se musíme především zmínit o tom, jak tento systém souvisí s připoutaností rolníků k přídělové půdě. Nemožnost volně se pohybovat, nezbytnost přistoupit mnohdy na finanční ztráty, aby bylo možné zbavit se půdy (zvláště když platby za půdu převyšují důchod z ní, takže propachtovatel přídělu musí ještě doplácet ze svého pachtýři), stavovská uzavřenost rolnické obcí, to všechno uměle rozšiřuje oblast používání kapitalistické domácí práce, uměle připoutává rolníka k těmto nejhorším formám vykořisťování. Zastaralé instituce a skrz naskrz stavovstvím prosáklé agrární poměry škodí jak zemědělství, tak průmyslu, neboť udržují technicky zaostalé formy výroby spojené se značným rozšířením dlužnické a osobní závislosti a nanejvýš tíživým a bezmocným postavením pracujících.*

Nesporná je dále rovněž spojitost mezi domácí prací pro kapitalisty a rozkladem rolnictva. Značné rozšíření domácí práce předpokládá dvě podmínky: 1. početný vesnický proletariát, který *musí* prodávat svou pracovní sílu, a to levně prodávat; 2. *zámožné* rolníky, dobře obeznámené s místními podmínkami, kteří by se mohli ujmout úlohy zprostředkovatelů při zadávání práce. Obchodní cestující zdaleka nedovede vždycky plnit tuto úlohu (zvláště ve více či méně složitých druzích výroby) a sotvakdy ji dokáže splnit tak „mistrně“ jako „našinec“ — místní rolník**. Velcí pod-

* V každé kapitalistické společnosti bude ovšem vždy vesnický proletariát ochotný přijímat domácí práci za nejhorších podmínek; zastaralé instituce však rozšiřují oblast používání domácí práce a ztěžují boj proti ní. Už Korsak v roce 1861 poukazoval na souvislost mezi obrovským rozšířením domácí práce u nás a naším agrárním zřízením (1. c., 305—307).

** Viděli jsme už, že velcí průmysloví podnikatelé, překupníci, majitelé tkalcovských dílen a faktorů jsou zároveň také zámožnými zemědělci. „Faktor,“ čteme například v popisu prýmkařství v Moskevské gubernii (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit II, s. 147), „je právě tak rolník jako jeho tkadlec, jenže má navíc

nikatelé by patrně nemohli uskutečnit ani polovinu svých operací při zadávání práce domů, kdyby neměli k dispozici celou armádu drobných podnikatelů, kterým je možno svěřit zboží na dluh nebo dát do komise a kteří se lačně chytají každé příležitosti, aby rozšířili své drobné obchodní operace.

Konečně je velice důležité, abychom poukázali na význam kapitalistické domácí práce z hlediska teorie přebytečného obyvatelstva, které vytváří kapitalismus. Nikdo se tolik nenamluvil o „osvobození“ dělníků ruským kapitalismem jako pánové V. V., N. -on a jiní narodnici, avšak žádný z nich si nedal práci, aby rozebral konkrétní formy „rezervní armády“ dělníků, jež se vytvářely a vytvářejí v Rusku v poreformním období. Žádný z narodníků si ani nepovšiml té maličkosti, že domácí dělníci tvoří téměř největší část naší „rezervní armády“ kapitalismu*. Zadáváním práce domů mohou podnikatelé podle potřeby rozšiřovat okamžité rozsah výroby bez vynaložení velkého kapitálu a značného času na stavbu dílen apod. A takové okamžité rozšíření výroby je velmi často diktováno podmínkami trhu, když se objeví zvýšená poptávka následkem oživení v některém velkém průmyslovém odvětví (např. budování železnic) nebo následkem takových okolností, jako je válka apod.** Obrovský rozmach kapitalistické domácí práce v pore-

chalupu, koně, krávu a možná že může s celou rodinou pít čaj dvakrát za den.“

* Tato chyba narodníků je tím povážlivější, že většina z nich se chce řídit teorií Marxe, který co nejrozhodněji zdůraznil kapitalistický ráz „soudobé domácí práce“ a *speciálně poukázal na to, že tyto domácí dělníci tvoří jednu z forem relativního přelidnění, typického pro kapitalismus* (Das Kapital, I², S. S. 503 u. ff.; 668 u. ff.; kap. 23, zvláště podkapitola 4)¹⁴².

** Jeden malý příklad. V Moskevské gubernii se značně rozšířilo krejčovství (zemstevní statistika zjistila v gubernii koncem sedmdesátých let celkem 1123 místních krejčích a 4291 těch, kteří odcházeli za prací), přičemž velká část krejčích šla pro moskevské obchodníky s hotovými obleky. Střediskem krejčovské výroby je perchuševská volost ve zvėnigorodském újezdu (viz údaje o perchuševských krejčích

formním období tvoří proto mimo jiné druhou stránku onoho procesu, který jsme charakterizovali v II. kapitole jako vytváření miliónového zemědělského proletariátu. „Kam se poděly ruce osvobozené od práce v domácím, v přesném smyslu slova naturálním hospodářství, které vyrábělo jen pro svou rodinu a nepočetné spotřebitele na nedalekém tržišti? Továrny přeplněné dělníky a *rychlé rozšíření domácí výroby ve velkém* dávají jasnou odpověď“ (Průmysl Vladimírské gubernie, III, 20. Podtrženo námi). Kolik musí být v současné době v Rusku dělníků, kteří pracují pro průmyslové podnikatele doma, uvidíme z čísel uvedených v následující podkapitole.

VIII. CO JE TO „DOMÁCKÝ“ PRŮMYSL?

Ve dvou předcházejících kapitolách jsme se zabývali hlavně průmyslem, kterému se u nás obvykle říká „domácký průmysl“; nyní se můžeme pokusit odpovědět na otázku v nadpise.

Začneme některými statistickými údaji, abychom mohli posoudit, které z výše analyzovaných forem průmyslu figurují v literatuře v celkovém souhrnu různých druhů „domácké výroby“.

v příloze I k V. kapitole, výroba č. 36). Zvlášť dobře se vedlo perchuševským krejčím za války roku 1877. Šili vojenské stany na objednávku speciálních dodavatelů a faktoři z toho měli „zisk“ 5—6 rublů denně, při 3 šicích strojích a 10 dělnicích pracujících za denní mzdu. Těmto dělnicím se platilo 20 kopějek za den. „V době velkých zakázek prý v Šadrinu (hlavní osadě perchuševské volosti) žilo přes 300 žen z různých okolních vesnic najímaných ze dne na den“ (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VI, sešit II, 1. c. 256). „Perchuševští krejčí, vlastně majitelé dílen, vydělali v této době tolik, že se téměř všichni dobře zařídili“ (ibid.). Ty stovky švadlen-nádenic, zaměstnaných takovou spěšnou prací možná jednou za 5—10 let, musí být stále připraveny v řadách rezervní armády proletariátu.

V závěru svého průzkumu „průmyslové výroby“ rolníků shrnuli moskevští statistikové výsledky o *veškerých* nezemědělských zaměstnáních. Zjistili 141 329 osob (sv. VII, sešit III) v místním průmyslu (vyrábějícím zboží), přičemž však mezi ně zařadili i řemeslníky (část obuvníků, sklenářů atd.), dělníky na pilách aj. aj. Nejméně 87 000 z nich jsou (podle našeho výpočtu týkajícího se jednotlivých druhů výroby) domácí dělníci zaměstnávaní kapitalisty.* V 54 druzích výroby, o kterých jsme mohli shrnout údaje, je 17 566 námezdních dělníků z 29 446, tj. 59,65 %. Ve Vladimírské gubernii jsme dospěli k těmto výsledkům (podle pěti sešitů sborníku Průmysl Vladimírské gubernie): celkem 18 286 pracovníků v 31 druzích výroby; z nich 15 447 v těch, kde převládá kapitalistická domácí práce (včetně 5504 námezdních dělníků, tj. námezdních pracovníků takřkajíc druhého stupně). Dále 150 vesnických řemeslníků (z nich 45 námezdních) a 2689 drobných výrobců zboží (z nich 511 námezdních). Celkem je kapitalisticky zaměstnaných dělníků ($15\,447 + 45 + 511 =$) 16 003, tj. 87,5 %**. V Kostromské gubernii se odhaduje 83 633 místních průmyslových výrobců (na podkladě tabulek pana Tilla

* Připomínáme, že se pan Charizomenov domníval (výše citovaný článek,) že ze 102 245 pracovníků ve 42 druzích výroby Moskevské gubernie je 66 % zaměstnáno v těch, v nichž naprosto převládá systém velkovýroby založený na domácí práci.

** Nemáme bohužel možnost seznámit se s poslední prací o domácí výrobě v Jaroslavské gubernii (Domácká výroba. Vydala statistická kancelář jaroslavského guberniálního zemstva. Jaroslavl 1904). Podle rozsáhlé recenze v listu Russkije vědomosti (1904, č. 248) je to neobyčejně cenný rozbor. V gubernii je na 18 000 domácích výrobců (v roce 1903 bylo 33 898 továrních dělníků). Domácká výroba upadá. Podniků s námezdními dělníky je $\frac{1}{8}$. Námezdní dělníci tvoří $\frac{1}{4}$ všech domácích výrobců. V podnicích s 5 a více dělníky je zaměstnáno 15 % všech domácích výrobců. Přesně polovina všech domácích výrobců pracuje pro podnikatele z jejich materiálu. Zemědělství je v úpadku: $\frac{1}{8}$ domácích výrobců nemá koně ani krávy; $\frac{1}{3}$ obdělává půdu najatými silami; $\frac{1}{6}$ neosévá. Výdělek domácího výrobce je $1\frac{1}{2}$ ruble týdně! Pozn. k 2. vyd.

v Pracích komise pro domácí průmysl), z nich je 19 701 lesních dělníků (také „domáctí výrobci“!) a 29 564 domácích dělníků pracujících pro kapitalisty; zhruba 19 954 osob pracuje v oborech, v nichž převládají drobní výrobci zboží, a přibližně 14 414 je vesnických řemeslníků.* V devíti újezdech Vjatecké gubernie je (podle citovaných „Prací“) 60 019 místních výrobců; z nich je 9672 mlynářů a výrobců oleje; 2032 jsou ryzí řemeslníci (barvení látek); 14 928 jsou částečně řemeslníci, částečně výrobci zboží, u nichž značně převažuje samostatná práce; 14 424 se zabývá výrobou částečně podřízenou kapitálu; 14 875 výrobou zcela podřízenou kapitálu; 4088 výrobou, v níž zcela převládá námezdní práce*. Podle údajů „Prací“ o ostatních guberniích jsme sestavili tabulku druhů výroby, o jejichž organizaci máme k dispozici víceméně podrobné údaje. Obdrželi jsme 97 druhů výroby se 107 957 pracovníky, s objemem výroby v hodnotě 21 151 000 rublů. Z nich je zaměstnáno ve výrobě, v níž převládá námezdní práce a kapitalistická domácí práce, 70 204 pracovníků (18 621 000 rublů); ve výrobě, v níž námezdní dělníci a dělníci zaměstnávaní kapitalisty doma tvoří pouze menšinu, je 26 935 pracovníků (1 706 000 rublů); konečně ve výrobě, v níž téměř zcela převládá samostatná práce, je 10 818 pracovníků (824 000 rublů). Podle údajů zemstevní statistiky o 7 družích výroby z gorbatovského a semjonovského újezdu v Nižněnovgorodské gubernii je tu 16 303 domácích výrobců, z nichž 4614 pracuje pro místní trh; 8520 „pro zaměstnavatele“ a 3169 jako námezdní pracovníci; tj. 11 689 kapitalisticky zaměstnávaných dělníků. Podle údajů permského soupisu domácí výroby z roku 1894/95 je z 26 000 domácích výrobců 6500 (25 %) námezdních dělníků a 5200 (20 %) jich pracuje pro faktora, tj. 45 % kapitalisticky zaměstnávaných dělníků**.

* Všechna tato čísla jsou přibližná, protože přesné údaje publikace neuvádí. Mezi vesnické řemeslníky jsou zahrnuti mlynáři, kováři aj. aj.

** Viz Studie, s. 181—182. Mezi „domácké výrobce“ zde byli započítáni také řemeslníci (25%). Vyloučíme-li řemeslníky, dostaneme

I když jsou tyto údaje velmi kusé (jiné jsme neměli k dispozici), přece jenom jasně ukazují, že se vcelku mezi „domácké výrobce“ dostává *velká část kapitalisticky zaměstnaných dělníků*. Například těch, kteří pracují podomácku pro kapitalisty, je (podle výše uvedených údajů) *přes 200 000*. A to jen asi v 50—60 újezdech, z nichž nejsou zdaleka všechny prozkoumány poněkud důkladněji. V celém Rusku musí být takových dělníků pravděpodobně ke dvěma miliónům*. Připočteme-li k nim námezdní dělníky u „domáckých výrobců“ — počet těchto námezdních dělníků, jak je vidět z výše uvedených údajů, vůbec není tak malý, jak se někdy u nás myslí — pak musíme přiznat, že 2 milióny průmyslových dělníků, kapitalisticky zaměstnaných mimo tzv. „továrny a závody“, je počet spíše minimální**.

29,3 % námezdních dělníků a 29,5 % výrobců pracujících pro faktora (s. 122), tj. 58,8 % kapitalisticky zaměstnaných dělníků. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 395—397 a 325. *Red.*)

* Např. v konfekčním průmyslu je kapitalistická domácká práce zvláště rozšířena a tento průmysl se rychle rozvíjí. „Poptávka po takových běžných věcech, jako je hotový oblek, rok od roku vzrůstá“ (Věstník finansov, 1897, č. 52, přehled nižněnovgorodského výročního trhu). Teprve od osmdesátých let doznala tato výroba ohromný rozmach. Jen v Moskvě vyrábí v současné době zhruba 20 000 dělníků nejméně za 16 miliónů rublů oděvů. Odhaduje se, že v celém Rusku dosahuje tato výroba částky 100 miliónů rublů (Výsledky ruského průmyslu podle přehledů znaleckých komisí, Petrohrad 1897, s. 136—137^[455]). Při sčítání lidu v roce 1890 bylo v Petrohradě zaměstnáno 39 912 osob v konfekční výrobě (skupina XI, třídy 116—118) včetně rodin výrobců, z toho 19 000 dělníků, 13 000 samostatných výrobců s rodinami („Petrohrad podle sčítání lidu 15. prosince 1890“). Podle sčítání lidu v roce 1897 bylo v celém Rusku 1 158 865 osob zabývajících se výrobou oděvů s 1 621 511 členy rodiny; celkem 2 780 376 osob. *Pozn. k 2. vyd.*

(Poznámka: *Pozn. k 2. vyd.* se týká pouze poslední věty, začínající slovy: „Podle sčítání lidu v roce 1897...“; zbytek poznámky je i v prvním vydání. *Red.*)

** Připomínáme, že počet „domáckých výrobců“ v Rusku se odhaduje alespoň na 4 milióny (údaj pana Charizomenova. Pan Andrejev jich napočítal 7¹/₂ miliónu, ale jeho metody výpočtu jsou příliš liberální)¹⁴³; souhrnné údaje v textu zahrnují tedy přibližně 1/10 všech „domáckých výrobců“.

Údaje z obou posledních kapitol nás nutí odpovědět na otázku „Co je to domácí průmysl?“, že je to pojem absolutně nevhodný pro vědecké zkoumání, pojem, pod který se obvykle zahrnují nejrůznější formy průmyslu počínaje domácí výrobou a řemeslem a konče námezdní prací v obrovských manufakturách*. Toto směšování nejrůznějších typů ekonomické organizace, které v mnoha pojednáních o „domácké výrobě“ převládá**, bylo převzato nekriticky a bez jakéhokoli smyslu narodnickými ekonomy, kteří se ve srovnání například s takovým autorem, jako je Korsak, vrátili o hodný kus zpátky a využili zmatku v pojmech k vytváření nejroztodivnějších teorií. „Domácký průmysl“ se považoval za něco ekonomicky stejnorodého, za něco vnitřně jednotného a *stavěl se do protikladu* (sic!) ke „kapitalismu“, jímž se prostě rozuměl „tovární“ průmysl. Vezmeme například pana N. -ona. Na 79. straně Studií čteme v nadpisu: „kapitalizace (?) průmyslové výroby“*** a pak přímo bez

* Srov. Studie, s. 179n. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 393n. Red.)

** Prání zachovat termín „domácká výroba“ pro vědecké vymezení forem průmyslu vedlo v naší literatuře k ryze scholastickým úvahám a definicím této „domácké výroby“. Jeden vědec „chápal“ pod pojmem „domácký výrobce“ pouze výrobce zboží, druhý mezi ně zahrnoval řemeslníky; jeden pokládal za jejich nezbytný znak spojení s půdou, druhý připouštěl výjimky; jeden vylučoval námezdní práci, druhý ji připouštěl, např. až do 16 dělníků atd. atd. Takové úvahy (namísto zkoumání různých forem průmyslu) nebyly pochopitelně k ničemu. Podotýkáme, že životnost zvláštního termínu „domácká výroba“ můžeme nejspíše vysvětlit stavovským rozdělením ruské společnosti: „domácký výrobce“ je průmyslový výrobce patřící k nižším stavům, kterého je možné držet pod kuratelou a bezostyšně mu předkládat nejnesmyslnější plány; na formě průmyslové výroby přitom nezáleží. Kupec nebo šlechtic (i když by byli také drobnými průmyslovými výrobci) se k „domáckým výrobcům“ zařazují zřídkakdy. „Domácká výroba“ je obvykle nejrůznější průmyslová výroba *rolníků* a jediné rolníků.

*** Tento termín „kapitalizace“, který pánové V. V. a N. -on tak milují, je kvůli stručnosti přípustný v novinovém článku, není ale

jakéhokoli vysvětlení nebo objasnění — „údaje o továrnách a závodech“. Jak je to dojemně jednoduché: „kapitalismus“ = „tovární průmysl“, a tovární průmysl = to, co se pod tímto označením uvádí v oficiálních publikacích. A *na základě* této hluboké „analýzy“ jsou z konta kapitalismu vyškrtávány masy kapitalisticky zaměstnávaných dělníků, kteří jsou zahrnováni mezi „domácké výrobce“. *Na základě* této „analýzy“ se naprosto ignorují různé formy průmyslu v Rusku. *Na základě* této analýzy se vytváří jeden z nejnesmyslnějších a nejškodlivějších předsudků o protikladnosti našeho „domáckého“ a „továrního“ průmyslu, o odtrženosti továrního průmyslu od domáckého, o „umělosti“ „továrního“ průmyslu apod. Není to nic než předsudek, protože se nikdo nikdy ani nepokusil alespoň přihlédnout k údajům, které ve všech průmyslových odvětvích dokládají nejužší a zcela nerozlučnou spojitost mezi „domáckým“ a „továrním“ průmyslem.

Úkolem této kapitoly bylo právě ukázat, v čem především spočívá tato spojitost a jaké zvláštní rysy v technice, ekonomice a kultuře představuje forma průmyslu, která v Rusku stojí mezi průmyslovou malovýrobou a strojovým velkoprámyslem.

vůbec na místě v ekonomické studii, jejímž cílem je provést rozbor jednotlivých forem a stadií kapitalismu, určit jejich význam, jejich spojitost a postupný vývoj. „Kapitalizací“ můžeme rozumět cokoli: i najímání jednoho „pracovníka“, i překupnictví, i továrnu s parním pohonem. Zkuste se potom v něčem vyznat, když se všechno hází do jednoho pytle!

ROZVOJ STROJOVÉHO VELKOPRŮMYSLU

I. VĚDECKÉ POJETÍ TOVÁRNY A VÝZNAM STATISTIKY „TOVÁREN A ZÁVODŮ“¹⁴⁴

Přecházíme-li ke strojovému (továrnímu) velkoprůmyslu, musíme především konstatovat, že jeho vědecké pojetí vůbec neodpovídá obvyklému, běžnému významu tohoto termínu. V naší oficiální statistice a v literatuře se továrnou rozumí každý větší nebo menší průmyslový podnik s větším či menším počtem námezdních dělníků. Marxova teorie však označuje za strojový (tovární) velkoprůmysl pouze určitý, a to nejvyšší stupeň kapitalismu v průmyslu. Základním a nejpodstatnějším znakem tohoto stadia je používání soustavy strojů ve výrobě*. Přechod od manufaktury k továrně znamená úplný technický převrat, který zatlačuje mistrovu zručnost nabytou staletími, a po tomto technickém převratu nevyhnutelně následuje velmi prudký zlom ve společenských výrobních vztazích, definitivní rozchod mezi různými skupinami osob, které se účastní výroby, úplný rozchod s tradicemi, zostření a umocnění všech stinných stránek kapitalismu a zároveň i hromadné zespolečenštění práce kapitalismem. Strojový velkoprůmysl je tedy posledním slovem kapitalismu, posledním slovem jeho negativních i „pozitivních momentů“.**

Z toho jasně plyne, že právě přechod od manufaktury k továrně je obzvlášť důležitý pro vývoj kapitalismu. Kdo

* Das Kapital, I, kap. 13.

** Ibid., I², S. 499.¹⁴⁵

parel“, wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einfluss der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entsetzt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten²⁷⁵⁾,

„Gegensatz“

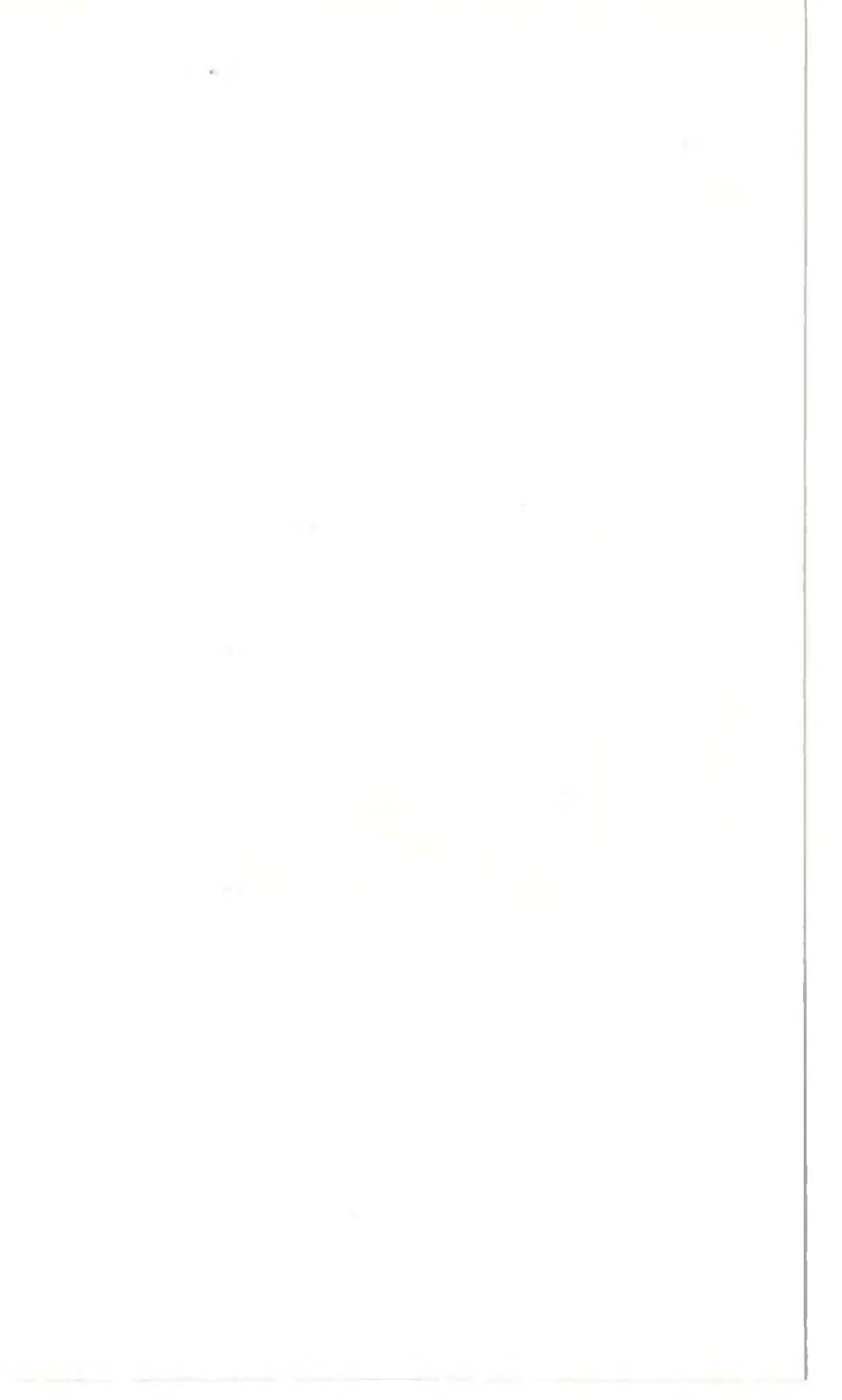
N.B.

Diese naturwüchsig vorgehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetze auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die zwangsmässige Regulation des Arbeitstags nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Ausschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. ernöthigen einerseits vermehrte Maschinerie²⁷⁶⁾ und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft²⁷⁷⁾. Andererseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich verutzten Produktionsmittel statt, der Oefen, Baulichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössere Konzentration der Produktionsmittel und entsprechende grössere Konglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedröhten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

²⁷⁵⁾ „Tendency to factory system.“ (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc.“ (l. c. n. 405.) „A complete Revolution.“ (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child, Empl. Comm.“ von 1840 war die Strumpfwirkerei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde verschiedenartige Maschinerie eingeföhrt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesamtzahl der in der englischen Strumpfwirkerei beschäfigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1862 doch nur 4063 unter der Botmässigkeit des Fabrikakts.

²⁷⁶⁾ So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „Britain Pottery, Glasgow“: „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method.“ („Reports of Insp. of Fact. 31. Oct. 1865“, p. 13.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist zu weiterer Einföhrtung von Maschinerie zu treiben.“ (l. c. p. 13, 14.)

²⁷⁷⁾ So nach Einföhrtung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

tato dvě stadia směšuje, zbavuje se možnosti pochopit převratnou, pokrokovou úlohu kapitalismu. A právě tuto chybu dělají naši narodničtí ekonomové, kteří, jak jsme už poznali, naivně ztotožňují kapitalismus s „továrním“ průmyslem a chtějí řešit otázku „poslání kapitalismu“, nebo dokonce jeho „sjednocujícího významu“* jen na základě údajů statistiky továren a závodů. I když pomineme, že tito autoři prokázali (jak podrobně ukážeme dále) překvapující nevědomost, pokud jde o statistiku továren a závodů, je jejich daleko hlubší chybou neuvěřitelně šablonovité a úzké chápání Marxovy teorie. Za prvé je směšné omezovat otázku rozvoje strojového velkopřemyslu jen na statistiku továren a závodů. Nejde jen o statistické údaje, ale o formy a stadia, jimiž prochází vývoj kapitalismu v průmyslu dané země. Teprve když se objasní podstata těchto forem a jejich specifické zvláštnosti, má smysl ilustrovat vývoj té či oné formy náležitě zpracovanými statistickými údaji. Omezíme-li se jen na údaje domácí statistiky, začneme nevyhnutelně směšovat nejrůznější formy kapitalismu, takže pro stromy neuvidíme les. Za druhé redukovat všeobecné poslání kapitalismu na zvětšování počtu dělníků v „továrnách a závodech“ znamená chápat teorii stejně hluboce jako pan Michajlovskij, který se divil, proč vlastně lidé mluví o zespolečenštění práce kapitalismem, když celé toto zespolečenštění prý spočívá v tom, že několik stovek nebo několik tisíc dělníků piluje, tesá, řeže, hobluje atd. v jedné budově**.

Další výklad má dvojí úkol: Na jedné straně se budeme podrobně zabývat stavem naší statistiky továren a závodů a tím, jsou-li její údaje použitelné. Tato práce, která do značné míry nebude přínosem, je nezbytná proto, že se v naší literatuře čísel této statistiky přímo zneužívá. Na

* Pan N. -on v časopise Russkoje bogatstvo z roku 1894, č. 6, s. 103 a 119. — Viz také jeho Studie^[97] a Osudy kapitalismu^[64] pana V. V., passim.

** Otěčestvennyje zapiski, 1883, č. 7; dopis pana Postoronného redakci.

druhé straně se budeme zabývat údaji, které svědčí o růstu strojového velkopřemyslu v poreformním období.

II. NAŠE STATISTIKA TOVÁREN A ZÁVODŮ

V Rusku jsou hlavním pramenem statistiky továren a závodů hlášení, která podle nařízení zákona vydaného na počátku tohoto století každoročně podávají továrníci a majitelé závodů odboru pro obchod a manufakturu.* Velmi podrobné zákonné předpisy o tom, jak mají továrníci podávat informace, zůstávají jen zbožným přáním a statistika továren a závodů si dodnes zachovává svou starou, ryze předreformní organizaci — je pouhým doplňkem zpráv gubernátorů. Pojem „továrna a závod“ není nijak přesně vymezen, a proto guberniální, a dokonce i újezdni správní orgány používají tohoto termínu v různém významu. Neexistuje žádný ústřední orgán, který by řídil správné a jednotné sbírání údajů a jejich ověřování. Skutečnost, že jednotlivé průmyslové podniky podléhají různým úředním správním orgánům (báňský úřad, odbor pro obchod a manufakturu, odbor pro nepřímé daně atd.), zmatek ještě zvětšuje.**

V příloze II uvádíme údaje o našem továrním průmyslu v poreformním období, které jsou obsaženy v oficiálních publikacích, a to za léta 1863—1879 a 1885—1891. Tyto údaje se týkají pouze výrobních odvětví nepodléhajících

* Zevrubný přehled pramenů naší statistiky továren a závodů viz ve Statistickém sborníku Ruské říše, řada II, sešit 6, Petrohrad 1872[1908]. Statistický materiál o továrním průmyslu v evropském Rusku za rok 1868 byl zpracován panem Bokem. Úvod, s. I—XXIII.

** Viz článek K naší statistice továren a závodů[1908] ve Studiích[1909], kde je podrobně rozebrána nejnovější publikace o našem továrním průmyslu, vydaná odborem pro obchod a manufakturu. (Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 11. *Red.*)

spotřební dani, přičemž za různá období máme údaje o různém počtu výrobních odvětví (nejúplnější jsou údaje za léta 1864—1865 a 1885 a další); proto jsme z nich vzali 34 výrobních odvětví, o kterých existují údaje za léta 1864 až 1879 a 1885—1890, tj. za 22 let. Abychom mohli posoudit hodnověrnost těchto údajů, podíváme se především na nejvýznamnější publikace naší statistiky továren a závodů. Začneme šedesátými lety.

Ti, kdo sestavovali statistiku továren a závodů v šedesátých letech, si byli velmi dobře vědomi, že údaje, jež zpracovávají, jsou krajně neuspokojivé. Podle jejich jedno-
myslného úsudku jsou údaje o počtu dělníků a o celkové výrobě v hlášeních továrníků značně snižovány; „dokonce ani v rámci jednotlivých gubernií není jednotně stanoveno, co se má považovat za továrnu a závod, protože mnohé gubernie započítávají mezi továrny a závody například větrné mlýny, kůlny na vypalování cihel a drobné průmyslové podniky, zatímco jiné je nezapočítávají, a proto dokonce i srovnatelné údaje o celkovém počtu továren a závodů v jednotlivých guberniích ztrácejí svůj význam“*. Ještě kritičtěji se vyjadřuje Bušen, Bok a Timirjazev**, kteří navíc poukazují na to, že se mezi tovární dělníky započítávají dělníci pracující doma, dále na to, že někteří továrníci vykazují pouze dělníky, kteří žijí přímo v továrně atd. „Spolehlivou oficiální statistiku manufaktur a továrního průmyslu,“ říká pan Bušen, „nemáme a nebudeme mít dotud, dokud se nezmění hlavní zásady shromažďování původních údajů.“*** „Do tabulek továren a závodů se v četných výrobních odvětvích dostalo, pravděpodobně nedorozuměním, mnoho ryze řemeslnických dílen a do-

* P. Semjonov v předmluvě ke Statistickému sborníku, I, 1866, s. XXVII^[391].

** Statistický atlas hlavních odvětví továrního průmyslu v evropském Rusku s jmenným seznamem továren a závodů, 3 sešity, Petrohrad 1869, 1870 a 1873.

*** Ročenka ministerstva financí, I, s. 140^[112].

máckých podniků, které vůbec nemají charakter závodu či továrny.“* Redakce Ročenky proto dokonce neudělala souhrn uveřejněných údajů, „neboť nechtěla veřejnosti předložit nesprávná a zřejmě zveličená čísla“**. Aby si čtenář mohl učinit přesnou představu o tomto zřejmém zveličování, sáhneme po údajích Ročenky, která se v kladném smyslu liší od všech ostatních pramenů tím, že uvádí jmenný seznam továren a závodů s objemem výroby nad 1000 rublů. Dnes (od roku 1885) se podniky s nižším objemem výroby do továren nezahrnují. Součet těchto malých podniků podle údajů Ročenky ukazuje, že v celkovém počtu továren jich bylo 2366 se 7327 dělníky a jejich objem výroby činil 987 000 rublů. Podle Ročenky je pak v 71 výrobních odvětvích celkem 6891 továren s 342 473 dělníky a jejich objem výroby činí 276 211 000 rublů. Malé podniky tvoří tedy 34,3 % všech podniků, zaměstnávají 2,1 % všech dělníků a vyrobí 0,3 % celkového objemu výroby. Tak malé podniky (na jeden podnik připadají v průměru něco více než 3 dělníci a méně než 500 rublů celkové výroby) je pochopitelně nerozumné považovat za továrny a nemůže být tedy ani řeči o tom, že by byly nějak přesně zaregistrovány. Takové podniky se v naší statistice nejen započítávaly mezi továrny, ale stávalo se i to, že stovky domácích výrobců byly uměle a svévolně spojovány jakoby v jednu „továrnu“. Táž Ročenka například uvádí v provaznické výrobě v izbylecké volosti gorbatovského újezdu v Nižněnovgorodské gubernii továrnu „rolníků izbylecké volosti; zaměstnává 929 dělníků, má 308 vřeten; celkový objem výroby činí 100 400 rublů“ (s. 149); nebo ve vesnici Vorsmě z téhož újezdu se uvádí továrna „dočasně zavázaných rolníků hraběte Šeremetěva; má 100 kováren, 250 hoblovačích stolic (doma), 3 brusičská kola na koňský pohon, 20 ručních; zaměstnává 902 dělníků; celkový objem výroby

* Ibid., s. 306.

** Ročenka ministerstva financí, I, s. 306.

činí 6610 rublů“ (s. 281). Z toho si můžeme udělat obrázek, jakou představu o skutečnosti podává taková statistika!*

Zvláštní místo mezi prameny o statistice továren a závodů ze šedesátých let zaujímá Vojenský statistický sborník^[49] (sešit IV, Rusko, Petrohrad 1871). Uvádí údaje o všech závodech a továrnách v Ruské říši včetně báňských, hutních a těch, které odvádějí spotřební daň, a zjišťuje v evropském Rusku roku 1866 ne méně a ne více než 70 631 továren s 829 573 dělníky a objemem výroby v hodnotě 583 317 000 rublů!! K těmto pozoruhodným číslům dospěl za prvé proto, že je nepřevzal z údajů ministerstva financí, nýbrž ze zvláštních výkazů Ústředního statistického výboru (příčemž tyto výkazy nebyly otištěny ani v jedné z publikací výboru a není známo, kým, jak a kdy byly získány a zpracovány)**; za druhé proto, že se autoři Vojenského statistického sborníku vůbec nerozpakovali počítat mezi továrny i velmi malé podniky (Vojenský statistický sborník, s. 319) a doplňovali přitom svoje základ-

* Pokud jde o to, že továrníci ve svých výkazech snižují počet dělníků a celkový objem výroby, poskytují k tomu výše uvedené prameny dvě zajímavé zkušenosti z ověřování údajů. Timirjazez porovnal výkazy více než stovky velkých továrníků pro oficiální statistiku s jejich výkazy pro výstavu v roce 1865. Ve výkazech pro výstavu byla čísla o 22 % vyšší než čísla v oficiálních výkazech (1. c., I, s. IV—V). V roce 1868 provedl Ústřední statistický výbor pokusně zvláštní šetření o továrním průmyslu v Moskevské a Vladimírské gubernii (v těchto dvou guberniích byla roku 1868 soustředěna téměř polovina všech továrních dělníků a celkového objemu tovární výroby v evropském Rusku). Nebudeme-li brát v úvahu odvětví, o kterých existují údaje ministerstva financí i údaje Ústředního statistického výboru, dostaneme tato čísla: podle informací ministerstva financí tam bylo 1749 továren, 186 521 dělníků a objem výroby činil 131 568 000 rublů, avšak šetření Ústředního statistického výboru zaznamenalo 1704 továren, 196 315 dělníků pracujících v podnicích plus 33 485 dělníků mimo podnik a objem výroby činil 137 758 000 rublů.

** Je zcela možné, že tyto výkazy byly jednoduše převzaty ze zpráv gubernátorů, které, jak uvidíme dále, vždy značně zveličují počet továren a závodů.

ní informace jiným materiálem: údaji odboru pro obchod a manufakturu; údaji vojenské intendantury, údaji dělostřelecké a námořní správy a konečně údaji „z nejrůznějších pramenů“ (ibid., s. XXIII).^{*} Proto projevíli pánové N. -on^{**}, Karyšev^{***} a Kablukov^{****}, kteří používají údajů Vojenského statistického sborníku ke srovnání s nejnovějšími údaji, naprostou neznalost základních pramenů naší statistiky továren a závodů a zaujali k ní svrchovaně nekritický postoj.

Během diskuse ve Svobodné ekonomické společnosti k referátu M. I. Tugana-Baranovského^[447], který poukázal na naprostou chybnost číselných údajů Vojenského statistického sborníku, prohlašovali někteří diskutující, že je-li chyba v počtu dělníků, je jen docela malá — 10—15 %. Tak se vyjadřoval například pan V. V. (viz stenografický záznam diskuse^[416], Petrohrad 1898, s. 1). K němu „se připojil“ pan V. Pokrovskij, který se omezil také jen na ničím nepodložené prohlášení (s. 3). Tito lidé a jejich stoupenci se ani nepokusili kriticky posoudit různé prameny naší statistiky továren a závodů a oháněli se všeobecnými frázemi o nedostatcích statistiky továren a závodů, o tom, že prý v poslední době jsou už její údaje přesnější (??) apod. Podstata hrubé chyby pánů N. -ona a Karyševa se tím

^{*} V jak širokém smyslu používal Vojenský statistický sborník pojmu „továrna“, dokazuje zvláště názorně fakt, že statistiku Ročenky nazývá „statistikou našich *velkých* podniků“ (s. 319, podtrženo autory). Jak jsme viděli, dosahuje $\frac{1}{3}$ těchto „velkých“ podniků nižšího objemu výroby než 1000 rublů!! Upouštíme od podrobnějších důkazů o tom, že je nepřipustné srovnávat současné údaje statistiky továren a závodů s údaji Vojenského statistického sborníku, protože tohoto úkolu se už zhostil pan Tugan-Baranovskij (viz jeho knihu *Továrna atd.*^[446], s. 336n.). *Srov. Studie*^[189], s. 271 a 275 (viz *Spisy* 4, Praha 1952, s. 21 až 23 a 25—26. *Red.*).

^{**} *Studie*, s. 125^[97] a *Russkoje bogatstvo*, 1894, č. 6.

^{***} *Juridičeskij věstník*^[169], 1889, č. 9, a *Materiály o ruském národním hospodářství*, Moskva 1898^[165].

^{****} *Přednášky z ekonomiky zemědělství*, Moskva 1897, s. 13^[189].

prostě *utajila*, jak správně poznamenal P. B. Struve (s. 11). Nebude proto na škodu vypočítat, jak zveličené jsou údaje Vojenského statistického sborníku, ačkoli by to snadno mohl a měl zjistit každý, kdo pozorně studuje prameny. O 71 výrobních odvětvích za rok 1866 existují souběžné údaje jednak ministerstva financí (Ročenka ministerstva financí, I), jednak údaje neznámého původu (Vojenský statistický sborník). V těchto výrobních odvětvích, s výjimkou hutního, zveličil Vojenský statistický sborník počet dělníků v továrnách a závodech evropského Ruska o 50 000 osob. Dále v odvětvích, o kterých Ročenka uvedla celkové údaje z celé říše a které pro jejich „zřejmé zveličení“ podrobně nezpracovala (Ročenka, s. 306), napočítal Vojenský statistický sborník *ještě dalších 95 000* dělníků. V cihlářství je počet dělníků zveličen *minimálně o 10 000 osob*; abychom se o tom přesvědčili, stačí porovnat údaje Vojenského statistického sborníku o jednotlivých guberniích a Sborníku údajů a materiálů ministerstva financí^[350] z roku 1866, č. 4, a 1867, č. 6. V hutnictví zvýšil Vojenský statistický sborník proti Ročence *počet dělníků o 86 000*, protože sem zřejmě započítal i část horníků. U výrobních odvětví podléhajících spotřební dani uvádí Vojenský statistický sborník, jak ukážeme v další podkapitole, *asi o 40 000 osob více*. Celkem bylo připočítáno zhruba *280 000 dělníků*. Je to *minimální* a neúplné číslo, protože nemáme materiál, abychom si mohli přešetřit údaje Vojenského statistického sborníku o *všech* odvětvích. Z toho můžeme posoudit, jak se v této problematice vyznají ti, kdo tvrdí, že pánové N.-on a Karyšev se dopustili jen malé chyby!

V sedmdesátých letech bylo shromážděno a statisticky zpracováno mnohem méně údajů z továren a závodů než v letech šedesátých. V Ročence ministerstva financí jsou otištěny údaje pouze o 40 výrobních odvětvích (nepodléhajících spotřební dani) za léta 1867—1879 (sešit VIII, X a XII, viz přílohu II), přičemž vynechání ostatních odvětví se zdůvodňuje „velmi neuspokojivými podklady“

o výrobních odvětvích, „jež jsou spjata se zemědělstvím anebo patří k řemeslné a domácí výrobě“ (sešit VIII, s. 482; tamtéž, sešit X, s. 590). Nejcenějším pramenem o sedmdesátých letech je Ukazatel továren a závodů pana P. Orlova^[264] (první vydání, Petrohrad 1881, údaje za rok 1879 jsou vzaty z týchž hlášení, jež předkládají továrníci odboru pro obchod a manufakturu). Tato publikace obsahuje jmenný seznam všech podniků s objemem výroby v hodnotě nejméně 2000 rublů. Ostatní podniky jako drobné a neodlučitelné od domácích nejsou do jmenného seznamu pojaty, jsou však obsaženy v celkových údajích Ukazatele. Poněvadž zvláštní souhrnné údaje o podnicích s objemem výroby v hodnotě 2000 rublů a více nejsou uvedeny, znamená to, že celkové údaje Ukazatele právě tak jako dřívější publikace směšují drobné podniky s velkými, přičemž v různých výrobních odvětvích a v různých guberniích zachytila statistika nestejný počet drobných podniků (samozřejmě čistě nahodile)*. Pokud jde o výrobní odvětví, která jsou spjata se zemědělstvím, opakuje Ukazatel (s. 396) výhradu Ročenky a odmítá u nich zjišťovat „dokonce i přibližné souhrny“ (podtrženo autorem), protože údaje jsou nepřesné a neúplné**. Tento názor (zcela správný, jak uvidíme dále) však nezabránil, aby se do celkových souhrnů Ukazatele nedostaly všechny tyto zvlášť nehodnověrné údaje a byly tak smíšeny s údaji poměrně hodnověrnými. Uvádíme celkové údaje Ukazatele o evropském Rusku s poznámkou, že na rozdíl od předcházejících údajů zachycují i výrobní odvětví podléhající spotřební dani (2. vyd. Ukazatele z roku 1887 přináší údaje za rok 1884; 3. vyd. z roku 1894 za rok 1890):

* Příklady uvedeme v další podkapitole. Zde se odvoláme na Ukazatel, s. 679n.; pouhé nahlédnutí do publikace každého snadno přesvědčí, že náš výklad je správný.

** V třetím vydání Ukazatele (Petrohrad 1894) se tato výhrada neopakuje, i když by se měla opakovat, protože údaje jsou i nadále stejně neuspokojivé.

Rok	Počet továren a závodů	Objem výroby v tisících rublů	Počet dělníků
1879*	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500 871	875 764

Později ukážeme, že ve skutečnosti se počet továren nesnížil, ačkoli tyto údaje vykazují pravý opak; potíží je v tom, že v různých obdobích se mezi továrny dostal nestejný počet drobných podniků. Například v roce 1884 se zjistilo 19 277 podniků s objemem výroby nad 1000 rublů, kdežto v roce 1890 — 21 124; podniků s objemem výroby v hodnotě 2000 a více rublů bylo v roce 1884 11 509 a v roce 1890 — 17 642.**

Od roku 1889 začal odbor pro obchod a manufakturu vydávat zvláštní publikace — Soubory údajů o továrním průmyslu v Rusku^[370] (za rok 1885 a další). Tyto údaje vycházejí ze stejných podkladů (hlášení továrníků), přičemž jejich zpracování není zdaleka uspokojivé, nedosahuje úrovně zpracování údajů v citovaných publikacích z šedesátých let. Jediným zlepšením je, že drobné podniky, tj. podniky s objemem výroby pod 1000 rublů, jsou vyloučeny z počtu továren a závodů, že údaje o těchto drobných podnicích jsou uváděny zvlášť a nejsou rozděleny podle výrobních odvětví.*** Takový znak „továrny“ je ovšem nedostačující: o evidenci *všech* podniků s objemem výroby nad 1000 rublů nemůže být při dnešních způsobech získá-

* Některé chybějící údaje byly doplněny přibližně; viz Ukazatel, s. 695.

** Viz skupiny továren podle objemu výroby ve 2. a 3. vydání Ukazatele.

*** Je samozřejmé, že údaje o těchto drobných podnicích jsou čistě nahodilé; ve stejných letech jich v jedněch guberniích napočítali stovky a tisíce, v jiných to byly desítky nebo jen ojedinělé podniky. Například v Besarabské gubernii v letech 1887—1890 se uvádělo 1479 — 272 — 262 — 1684, v Penzské v letech 1885—1891: 4 — 15 — 0 — 1127 — 1135 — 2148 — 2264 atd. apod.

vání údajů ani řeči; v odvětvích spjatých se zemědělstvím se „továrny“ zařazují čistě nahodile, např. vodní a větrné mlýny se v některých guberniích a v některých letech započítávají mezi továrny, v jiných případech nikoli*. Autor článku Hlavní výsledky rozvoje ruského továrního průmyslu za léta 1885—1887^[73] (v Souboru za tato léta) se často dopouští chyb, protože nebere v úvahu, že údaje z různých gubernií nejsou stejnorodé a srovnatelné. Dodejme konečně k charakteristice Souborů, že až do roku 1891 včetně zahrnovaly pouze odvětví nepodléhající spotřební dani a od roku 1892 všechna odvětví, tedy i báňská a hutní odvětví podléhající spotřební dani; přitom nejsou zvláště vyčleněny údaje, které by byly srovnatelné s dřívějšími, a vůbec není vysvětlen způsob, jakým byly do celkového počtu továren a závodů započteny báňské a hutní závody (např. báňská statistika nikdy neudávala hodnotu produkce báňských a hutních závodů, ale jen množství výrobků. Jak autoři Souborů zjišťovali objem výroby, není známo).

Osmdesátých let se týká ještě jeden zdroj informací o našem továrním průmyslu, který si zasluhuje pozornost pro své záporné stránky a také proto, že právě jeho údaje použil pan Karyšev**. Je to Sborník údajů o Rusku za rok 1884/85^[351] (Petrohrad 1887. Vydal jej Ústřední statis-

* Srov. příklady ve Studiích, s. 174. (Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 24—26. Red.) Pan T.-Baranovskij se dopustil malé chyby, když tvrdil, že se počet skutečných továren od roku 1885 do roku 1891 zmenšil (Továrna^[446], s. 350), protože srovnával průměrný počet dělníků připadající na jednu továrnu v různých odvětvích a v různých obdobích (ib., 355). Údaje Souboru jsou příliš chaotické, než aby se jich mohlo bez zvláštního zpracování použít k takovým závěrům.

** N. A. Karyšev, Statistický přehled o rozšíření hlavních odvětví zpracovatelského průmyslu v Rusku. Juridičeskij věstník, září 1889, č. 9.^[159] Spolu s nejnovější prací pana Karyševa, kterou jsme rozebrali ve Studiích^[199], je tato stať malou ukázkou, jak se nemá zacházet s údaji naší statistiky továren a závodů.

tický výbor), který v jedné ze svých tabulek uvádí „objem výroby továrního průmyslu v evropském Rusku“ (tab. XXXIX); počet továren a dělníků není udáván podle jednotlivých gubernií, nýbrž jen o celém Rusku. Zdrojem informací jsou „údaje ze zpráv pánů gubernátorů“ (s. 311). Údaje se týkají všech odvětví včetně odvětví podléhajících spotřební dani a báňských a hutních, přitom se pro každé odvětví vypočítává „průměrný“ počet dělníků a objem výroby připadající na jeden závod v celém evropském Rusku. A právě tyto „průměry“ začal „analyzovat“ pan Karyšev. Abychom mohli posoudit jejich význam, srovnáme údaje Sborníku s údaji Souboru (pro takové srovnání musíme z údajů Sborníku vypustit hutní výrobu, odvětví podléhající spotřební dani, rybolov a „jiné“; zbývá 53 odvětví; údaje se týkají evropského Ruska):

Prameny	Počet		Objem výroby v tis. rublů
	továren	dělníků	
Sborník údajů o Rusku	54 179	559 476	569 705
Sborník údajů odboru pro obchod a manufakturu	14 761	499 632	672 079
	+39 418	+59 844	−102 374
	+267 %	+11,9 %	− 15,2 %

Ve zprávách gubernátorů jsou tedy mezi „továrny“ zařazeny desetitisíce drobných zemědělských a domáckých dílen! Podniky tohoto druhu se dostávaly mezi továrny v jednotlivých odvětvích, v jednotlivých guberniích a újezdech samozřejmě zcela náhodně. Uvádíme příklady o počtu závodů podle Sborníku a podle Souboru v některých odvětvích: kožešnictví — 1205 a 259; kožedělná výroba — 4079 a 2026; výroba rohoží a pytlů — 562 a 55; výroba škrobu a melasy — 1228 a 184; mlynářství — 17 765 a 3940; olejářství — 9341 a 574; dehtařství — 3366 a 328; cihlářství — 5067 a 1488; hrnčířství a výroba kachlů — 2573 a 147. Můžeme si představit, jaká to asi bude „sta-

tistika“, budeme-li posuzovat „rozsah podniků“* v našem továrním průmyslu podle „průměrných čísel“ založených na takovémto sčítání „továren“! Ale pan Karyšev postupuje právě takto a počítá mezi velký průmysl pouze ta odvětví, v kterých je zmíněný „průměrný počet“ dělníků připadajících na jeden závod (v celém Rusku) *vyšší než 100*. Touto fenomenální metodou dojdeme k závěru, že „průmyslová velkovýroba pojatá ve výše uvedeném rozsahu“ tvoří pouze čtvrtinu celkové výroby!! (s. 47 citovaného článku)**. Ukážeme dále, že ve skutečnosti soustřeďují továrny se 100 a více dělníky přes polovinu veškeré výroby našeho továrního průmyslu.

Poznamenáváme mimochodem, že údaje místních guberniálních statistických výborů (jež slouží jako podklad pro zprávy gubernátorů) se vždycky vyznačují naprostou neurčitostí pojmu „továrna a závod“ a drobné podniky registrují zcela náhodně. Například ve Smolenské gubernii zařazovaly některé újezdy v roce 1893/94 mezi továrny desítky drobných lisoven oleje, jiné ani jedinou; v gubernii bylo zjištěno 152 dehtařských „závodů“ (podle Ukazatele za rok 1890 ani jeden), takže registrace v jednotlivých újezdech byla stejně nahodilá atd.*** V Jaroslavské gubernii udávala

* IV. oddíl článku pana Karyševa. Poznamenáváme, že místo Souboru by se dalo použít pro srovnání se Sborníkem také Ukazatele pana Orlova, jehož 2. vydání (z roku 1884) pan Karyšev rovněž cituje.

** „Tři čtvrtiny celkové výroby“ (celkové roční výroby) „produkují tedy poměrně drobné podniky. Příčiny tohoto jevu mohou tkvět v mnoha velmi závažných prvcích ruského národního hospodářství. Mezi ně patří mimo jiné *pozemkové poměry většiny obyvatelstva* a životaschopnost obcí (sic!), která u nás všemožně brzdí rozvoj třídy továrních dělníků z povolání. K tomu přistupuje (!) i rozšíření domácího zpracování produktů právě v téže (středoruské) oblasti Ruska, kde je nejvíce našich továren a závodů“ (ibid., podtrženo panem Karyševem). Chudák „občina“! Aby zodpovídala za všechno, dokonce i za statistické chyby svých učených obdivovatelů!

*** Údaje z knihy pana D. Žbankova, Zdravotnický průzkum v továrnách a závodech Smolenské gubernie^[122] (Smolensk, sešit I, 1894).

místní statistika v devadesátých letech 3376 továren a závodů (proti 472 podle Ukazatele za rok 1890), ale zahrnuje sem (v jednotlivých újezdech) i stovky mlýnů, kováren, malých závodů na zpracování brambor aj.*

V poslední době byla naše statistika továren a závodů zreformována; změnil se program sbírání údajů, změnil se pojem „továrny a závodu“ (byly zavedeny nové znaky: mechanický pohon nebo nejméně 15 dělníků) a do sbírání a ověřování údajů byla zapojena i tovární inspekce. Podrobnosti o tom najde čtenář v citovaném článku z našich Studií**, kde je podrobně rozebrán Soupis továren a závodů^[284] (Petrohrad 1897)*** sestavený podle nového programu a kde se ukazuje, že navzdory reformě *není* v naší statistice *vidět téměř žádné* zlepšení; že pojem „továrna a závod“ zůstal i nadále naprosto neurčitý; že údaje jsou jako dříve zcela nahodilé a že je proto nutné jich používat velmi opatrně.**** Pouze správný, podle evropského vzoru

* Přehled Jaroslavské gubernie, sešit II, Jaroslavl 1896^[267]. Srov. také Kroniku Tulské gubernie za rok 1895^[277] (Tula 1895), oddíl VI, s. 14–15: zpráva o továrnách a závodech v roce 1893.

** Viz Spisy 4, Praha 1952. *Red.*

*** Podle propočtu pana Karyševa je výsledek údajů Soupisu o evropském Rusku takový: 14 578 továren s 885 555 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 1 345 346 000 rublů.

**** Ve sbírkách zpráv továrních inspektorů, vydávaných ministerstvem obchodu a průmyslu (za léta 1901–1903), jsou uvedeny údaje o počtu továren a závodů a také jejich dělníků (ze 64 ruských gubernií), přičemž jsou továrny a závody rozděleny na skupiny podle počtu dělníků (méně než 20; 21–50; 51–100; 101–500; 501–1000; nad 1000). Je to velký pokrok naší statistiky továren a závodů. Údaje o velkých dílnách (21 a více dělníků) jsou asi věrohodnější. Údaje o „továrnách“ s méně než 20 dělníky jsou zřejmě nahodilé a k ničemu. Například za rok 1903 se v Nižněnovgorodské gubernii uvádí 266 továren s méně než 20 dělníky; celkem je v nich zaměstnáno 1975 dělníků, tj. v průměru méně než 8 dělníků. V Permské gubernii existuje 10 takových továren se 159 dělníky! To je samozřejmě směšné. Celkem se za rok 1903 udává v 64 guberniích 15 821 továren s 1 640 406 dělníky, a vynecháme-li továrny a závody s méně než 20 dělníky, je to 10 072 továren a závodů s 1 576 754 dělníky. *Pozn. k 2. vyd.*

zorganizovaný soupis průmyslových podniků a výroby může dostat naši průmyslovou statistiku z jejího chaotického stavu.*

Z přehledu naší statistiky továren a závodů vyplývá, že se její údaje nedají z valné části použít, jestliže je určitým způsobem nezpracujeme a že při zpracovávání je hlavně třeba oddělit to, co jakžtakž vyhovuje, od toho, co se pro nás absolutně nehodí. V další podkapitole se budeme z tohoto hlediska zabývat údaji o nejdůležitějších odvětvích, ale nyní si položíme otázku, zda se počet továren v Rusku zvyšuje nebo snižuje? Obtížnost dané otázky vyplývá z toho, že v užívání pojmu „továrna“ panuje v naší statistice továren a závodů obrovský zmatek; proto záporné odpovědi na tuto otázku, jež byly někdy vyslovovány na podkladě údajů statistiky továren a závodů (například panem Karyševem), nemohou mít žádný význam. Především je zapotřebí stanovit nějaký přesný znak pojmu „továrna“ — bez této podmínky by bylo nesmyslné ilustrovat rozvoj strojového velkopřmyslu údaji o podnicích, mezi něž byl v různých obdobích zahrnut různý počet malých mlýnů, lisoven oleje, cihelen aj. aj. Zvolíme-li za takový znak nejméně 16 dělníků v podniku, uvidíme, že takových průmyslových podniků bylo v evropském Rusku roku 1866 maximálně 2500—3000, roku 1879 jich bylo kolem 4500, roku 1890 asi 6000, roku 1894/95 asi 6400, roku 1903 asi

* Viz Věstník finansov, 1896, č. 35. Zprávy o referátech a diskusi na nižněnovgorodském sjezdu. Pan Michajlovskij velmi výstižně charakterizoval chaos, který vládne ve statistice továren a závodů, a popsal, jak dotazník putuje „až k nejnižšímu policejnímu úředníkovi a ten ho ovšem posílá k vyplnění průmyslovým podnikům, jež si podle jeho mínění zaslouží pozornost, ale nejčastěji těm, kterým ho poslal už minulý rok“; jak dotazník obsahuje výpovědi typu „jako minulého roku“ (stačí prolistovat Soubory údajů odboru pro obchod a manufakturu podle jednotlivých výrobních odvětví v jednotlivých guberniích, abychom se přesvědčili o oprávněnosti těchto slov), nebo je vyplněn tak, že odpovědi nedávají žádný smysl, atd.

9000*. Počet továren v Rusku v poreformním období se tedy zvyšuje a zvyšuje se přitom poměrně rychle.

III. ROZBOR HISTORICKOSTATISTICKÝCH ÚDAJŮ O ROZVOJI VELKOPRŮMYSLU

Zmínili jsme se již dříve, že k posouzení rozvoje velkopřůmyslu podle údajů statistiky továren a závodů musíme oddělit relativně vhodný materiál této statistiky od absolutně nevhodného. S tímto záměrem se budeme zabývat nejdůležitějšími odvětvími našeho zpracovatelského průmyslu.

I. TEXTILNÍ VÝROBA

V čele odvětví zpracovávajících vlnu je soukenictví, jehož objem výroby dosáhl roku 1890 přes 35 miliónů rublů

* Tyto údaje se týkají všech výrobních odvětví (tj. i odvětví podléhajících spotřební dani) vyjma báňské a hutní. Údaje za léta 1879, 1890 a 1894/95 jsme stanovili podle Ukazatele a Soupisu. Z údajů Soupisu jsou vyňaty tiskárny, které statistika továren a závodů dříve neregistrovala (viz Studie, s. 273). (Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 23—24. Red.) Z celkového počtu 6891 podniků bylo v roce 1866 podle údajů Ročenky v 71 výrobních odvětvích 1861 podniků se 16 a více dělníky; roku 1890 byly v těchto 71 odvětvích zhruba $\frac{4}{6}$ všech podniků se 16 a více dělníky. Tento znak pojmu „továrna“, který jsme zvolili, považujeme za nejpřesnější, neboť pro nejrozumnější programy naší statistiky továren a závodů a všechna odvětví bylo nesporné, že podniky se 16 a více dělníky patří mezi továrny. Statistika továren a závodů nikdy nemohla a nemůže samozřejmě zachytit *všechny* podniky se 16 a více dělníky (viz příklady v VI. kapitole, II. podkapitole), nemáme však důvod se domnívat, že jich dříve bylo vynecháno více než nyní. Údaje za rok 1903 jsou vzaty ze Sbírký zpráv továrních inspektorů^[371]. V 50 guberniích evropského Ruska bylo zaznamenáno 8856 továren a závodů s vyšším počtem dělníků než 20.

a v němž bylo zaměstnáno 45 000 dělníků. Historickostatistické údaje o tomto výrobním odvětví ukazují, že značně poklesl počet dělnictva, a to z 72 638 v roce 1866 na 46 740 v roce 1890.* Abychom mohli tento jev posoudit, musíme uvážit, že až do roku 1860 mělo soukenictví zvláštní, originální organizaci: bylo soustředěno v poměrně velkých podnicích, které však zdaleka nepatřily ke kapitalistickému továrnímu průmyslu a byly založeny na práci nevolníků nebo dočasně zavázaných rolníků. V přehledech „továrního průmyslu“ šedesátých let se proto setkáváme s rozdělením soukenických továren na 1. statkářské nebo šlechtické a 2. kupecké. Statkářské vyráběly převážně sukno pro armádu, přitom státní dodávky byly mezi továrny rozdělovány rovnoměrně, a to podle počtu strojů. Povinná práce udržovala v těchto podnicích zaostalou techniku, takže tu bylo daleko více dělníků než v továrnách kupeckých, které byly založeny na svobodné námezdní práci**. Hlavní pokles dělnictva v soukenictví připadá právě na statkářské gubernie; ve 13 statkářských guberniích (vyjmenovaných v Přehledu manufakturního průmyslu) počet dělníků klesl z 32 921 na 14 539 (rok 1866 a 1890), kdežto v 5 kupeckých guberniích (Moskevské, Grodenské, Livonské, Černigovské a Petrohradské) z 31 291 na 28 257. Z toho je jasné, že zde máme co dělat se dvěma protichůdnými tendencemi, jež jsou však obě projevem rozvoje kapitalismu, a to na jedné straně úpadek statkářských pod-

* Ve všech případech, kde neuvádíme zvláštní poznámku, používáme pro rok 1866 údaje Ročenky a pro rok 1879 a 1890 údaje Ukazatelů. — Historickostatistický přehled (sv. II) přináší údaje o výrobě sukna za léta 1855—1879; uvádíme zde průměrný počet dělníků v pětiletích od 1855—1859 do 1875—1879: 107 433; 96 131; 92 117; 87 960 a 81 458.

** Viz Přehled různých odvětví manufakturního průmyslu v Rusku, sv. I, Petrohrad 1862, zvláště s. 165 a 167^[256]. Srov. též Vojenský statistický sborník, s. 357n. Dnes se v seznamech majitelů továren na sukna málokdy setkáváme se známými šlechtickými jmény, která v nich převládala v 60. letech.

niků dědičného charakteru používajících práce nevolných státních rolníků, na druhé straně rozvoj ryze kapitalistických továren z kupeckých podniků. Značný počet dělníků v soukenictví šedesátých let nelze pokládat za *tovární* dělníky v pravém smyslu tohoto slova; byli to závislí rolníci, kteří pracovali na statkáře*. Soukenictví je příkladem onoho svérázného jevu v ruských dějinách, kterým je používání nevolnické práce v průmyslu. Protože se zde omezujeme na poreformní období, postačí již uvedené stručné příklady k ilustraci toho, jak se tento jev projevil ve statistice továren a závodů**. Abychom mohli posoudit rozvoj strojového velkopřůmyslu v tomto odvětví, uvedeme ještě tyto statistické údaje o parním pohonu: v letech 1875—1878 bylo v evropském Rusku 167 mechanizovaných přádelen vlny a továren na výrobu sukna s 209 parními stroji o výkonu 4632 koní, zatímco v roce 1890 — 197 těchto podniků s 341 parními stroji o výkonu 6602 koní. Používání páry nepokračovalo tedy příliš rychle, což se vysvětluje zčásti tradicemi statkářských továren, zčásti pak vytlačováním sukna levnějšími vlněnými tkaninami z česané příže a smí-

* Ještě dva příklady ze zemstevní statistiky. O továrně na sukna N. P. Gladkova ve volském újezdu v Saratovské gubernii (v roce 1866 měla 306 dělníků) se v zemstevním statistickém sborníku o tomto újezdu dočítáme (s. 275), že rolníky nutili pracovat v pánově továrně. „V továrně pracovali až do sňatku a potom se stávali normálními robotníky.“ Ve vesnici Rjasy v raněnburském újezdu v Rjazaňské gubernii byla v roce 1866 továrna na sukno se 180 dělníky. Rolníci si odbývali robotu prací v továrně, která byla zrušena roku 1870. (Sborník statistických údajů o Rjazaňské gubernii^[360], sv. II, sešit I, Moskva 1882, s. 330.)

** Viz *Nisselovič*, Dějiny továrního zákonodárství Ruské říše, část I a II, Petrohrad 1883—1884^[249]. — *A. Semjonov*, Zkoumání historických údajů o ruském zahraničním obchodu a průmyslu, Petrohrad 1858—1859, 3 části^[390]. — *V. I. Semeuskij*, Rolníci za vlády Kateřiny II., Petrohrad 1881^[399]. — Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii. Oddíl zdravotnické statistiky, sv. IV, část I^[357] (všeobecný přehled), Moskva 1890; článek *A. V. Pogoževa*, O dědičných továrnách v Moskevské gubernii používajících práce nevolných rolníků^[291]. — *M. T.-Baranovskij*, Ruská továrna, Petrohrad 1898, sv. I^[446].

šenými tkaninami.* V letech 1875—1878 vyrábělo vlněné látky 7 mechanizovaných podniků s 20 parními stroji o výkonu 303 koní, a v roce 1890 už 28 mechanizovaných podniků s 61 parními stroji o výkonu 1375 koní**.

Z odvětví zpracovávajících vlnu si povšimneme ještě výroby plsti, která zvláště názorně dokazuje, že údaje statistiky továren a závodů nelze za různá období porovnávat. V roce 1866 bylo zjištěno 77 továren s 295 dělníky a v roce 1890 — 57 s 1217 dělníky. Z prvního údaje připadá na drobné podniky s objemem výroby v hodnotě méně než 2000 rublů 60 podniků se 137 dělníky, z druhého pak jeden podnik se 4 dělníky; 39 drobných podniků bylo napočteno v roce 1866 v semjonovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie, kde je i nyní široce rozvinuto valchářství, jež se však řadí k „domácké“, a nikoli k „tovární“ výrobě (viz kap. VI, podkapitola II, 2***).

V textilní výrobě zaujímají dále zvláště významné místo bavlnářská odvětví, která dnes zaměstnávají přes 200 000 dělníků. Pozorujeme zde jednu z největších chyb naší statistiky továren a závodů, totiž směšování továrních dělníků s dělníky pracujícími pro kapitalisty doma. Strojový velkopřmysl se v tomto odvětví rozvíjel tak, že (stejně jako v mnoha jiných případech) soustřeďoval domácké dělníky v továrně. Je pochopitelné, že se bude tento proces zdát zkreslený, jestliže se k „továrnám“ připočtou faktorské podniky a domácké tkalcovny, jestliže budou domáctí dělníci směšováni s továrními! V roce 1866 jsme (podle Ročenky) napočítali na 22 000 domáckých dělníků zařazených

* Srov. Výsledky ruského průmyslu podle přehledů znaleckých komisí, Petrohrad 1897, s. 60^[465].

** Údaje o používání parního pohonu jsou jak v tomto případě, tak i v následujících převzaty z Podkladů pro statistiku parních strojů v Ruské říši^[227], publikace Ústředního statistického výboru, Petrohrad 1882; údaje za rok 1890 ze Souboru údajů o továrním průmyslu a údaje o počtu mechanizovaných podniků z Ukazatele.

*** Viz tento svazek, s. 406. *Red.*

mezi tovární (ačkoli toto číslo není zdaleka úplné, neboť o Moskevské gubernii neuvádí Ročenka — patrně čistě náhodou — ty poznámky o „práci zadávané po vesnicích“, kterých je tak mnoho v popisu Vladimírské gubernie). Za rok 1890 jsme (podle Ukazatele) napočítali takových dělníků jen asi 9000. Čísla statistiky továren a závodů (1866 — 59 000 dělníků v tkalcovnách bavlny, 1890 — 75 000) přirozeně *sníží* skutečný vzrůst počtu *továrních* dělníků*. Zde jsou údaje o tom, jak různé podniky byly v různých obdobích započítávány mezi „továrny“ na bavlněné látky**.

Rok	Celkový počet „továren“ na bavlněné látky		Z toho je	
		továren	faktorských podniků	domáckých tkalcovských dílen
1866	436	<u>256</u>	<u>38</u>	142
1879	411	<u>209</u>	66	136
1890	311	283	21	7

Pokles počtu „továren“ vykazovaný „statistikou“ znamená tedy ve skutečnosti, že faktorské podniky a domácí tkalcovské dílny byly vytlačovány továrnou. Ilustrujeme to na příkladu dvou továren:

* Viz T.-Baranovskij, I. c., s. 420. — Celkový počet ručních tkalců zaměstnávaných kapitalisty po vesnicích odhadoval Semjonov roku 1859 na 385 857 (I. c., III, 273); k nim připojil ještě 200 000 dělníků zaměstnávaných po vesnicích „jinou tovární výrobou“ (s. 302, *ibid.*). Nyní je počet kapitalisticky zaměstnávaných domácích dělníků, jak jsme už viděli, nepoměrně vyšší.

** Mezi malé tkalcovské dílny byly zařazeny podniky s objemem výroby pod 2000 rublů. V údajích speciálního šetření o továrnách a závodech Moskevské a Vladimírské gubernie, které provedl v roce 1868 Ústřední statistický výbor, se několikrát poukazuje na to, že objem výroby drobných tkalcovských podniků představuje prostě mzdu za práci. K faktorstvím byly zařazeny podniky, které zadávaly práci domů. V roce 1866 byl počet těchto podniků vykázan velmi neúplně, protože byly zjevně vynechány podniky v Moskevské gubernii.

Rok	Továrna I. M. Těrentjeva v Šuji						Továrna I. N. Garelina v Ivanovu-Vozněsensku					
	Výroba	Počet mechanických stavů	Počet dělníků				Objem výroby v tis. rublů	Počet mechanických stavů	v podniku	mimo podnik	celkem	Objem výroby v tis. rublů
			v podniku	mimo podnik	celkem							
1866	rukodělná	—	205	670	875	130	faktorské podniky	—	?	1917	1917	158
1879	parní	648	920	—	920	1346	parní výroba	893	1274	—	1274	2137
1890	„	1502	1043	—	1043	1244	„	1141	1483	—	1483	2058
1894/95	„	?	1160	—	1160	1878	„	?	2134	—	2134	2933

Abychom tedy mohli posoudit rozvoj strojového velko-
průmyslu v tomto odvětví, bude nejhodnější použít údajů
o počtu mechanických tkalcovských stavů. V šedesátých
letech jich bylo asi 11 000*, v roce 1890 asi 87 000. Strojový
velkopřůmysl se tedy rozvíjel nesmírně rychle. Ve výrobě
bavlněné příze a tkanin bylo v letech 1875—1878 napočteno
148 mechanizovaných podniků se 481 parními stroji o vý-
konu 20 504 koní, kdežto v roce 1890 168 mechanizovaných
podniků s 554 parními stroji o výkonu 38 750 koní.

Tutéž chybu dělá naše statistika, i pokud jde o plátenictví,
neboť nesprávně vykazuje pokles počtu továrních dělníků
(1866: 17 171; 1890: 15 497). Ve skutečnosti měli v roce
1866 majitelé továren na plátno z 16 900 stavů pouze
4749 stavů v podnicích, ostatních 12 151 stavů bylo u do-
máckých tkalců**. V roce 1866 bylo tedy 12 000 domáckých
dělníků zahrnuto mezi tovární dělníky, kdežto v roce

* Vojenský statistický sborník, 380. — Přehled manufakturního
průmyslu, sv. II, Petrohrad 1863, s. 451. — Roku 1898 bylo v bavlnář-
ské výrobě (patrně v celé říši) 100 630 mechanických stavů. Výsledky
ruského průmyslu, s. 33.

** Vojenský statistický sborník, s. 367—368; údaje vojenské in-
tendantury.

1890 jen asi 3000 (vypočteno podle Ukazatele). Počet mechanických tkalcovských stavů vzrostl z 2263 v roce 1866 (vypočteno podle Vojenského statistického sborníku) na 4041 v roce 1890 a počet vřeten z 95 495 na 218 012. Ve výrobě lněné příze a tkanin bylo v letech 1875—1878 jen 28 mechanizovaných podniků s 47 parními stroji o výkonu 1604 koní, kdežto v roce 1890 48 mechanizovaných podniků s 83 parními stroji o výkonu 5027 koní*.

Konečně se musíme ještě zmínit o takových družích textilní výroby, jako je barvení, potiskování a upravování látek, u nichž statistika továren a závodů směřuje továrny s nejdrobnějšími řemeslnickými podniky zaměstnávajícími 1—2 dělníky, jejichž objem výroby dosahuje několika set rublů**. Tím pochopitelně vzniká velký zmatek, který zastírá rychlý růst strojového velkopřemyslu. O tomto růstu máme tyto údaje: v letech 1875—1878 bylo mezi prádelnami vlny, barvírny, bělírny a úpravny 80 mechanizovaných podniků s 255 parními stroji o výkonu 2634 koní, kdežto roku 1890 už 189 mechanizovaných podniků s 858 parními stroji o výkonu 9100 koní.

2. ZPRACOVÁNÍ DŘEVA

V tomto odvětví máme nejméně pravděpodobnější údaje o pilách, ačkoli i mezi ně byly dřív započítávány také drobné podniky***. Obrovský rozvoj tohoto odvětví v poreformním

* Roku 1879 bylo v tkalcovnách hedvábí 495 mechanických tkalcovských stavů a 5996 ručních (Historickostatistický přehled), kdežto roku 1890 mechanických 2899, ručních přes 7500.

** Například roku 1879 bylo v těchto výrobních zjištěno 729 továren, z nichž 466 továren zaměstnávalo 977 dělníků a objem výroby činil 170 000 rublů. I nyní můžeme najít mnoho podobných „továren“, například v popisu domácí výroby ve Vjatecké a Permské gubernii.

*** Srov. Vojenský statistický sborník, s. 389. — Přehled manufakturního průmyslu, I, 309.

období (roku 1866: 4 milióny rublů; 1890: 19 miliónů rublů), provázený značným zvýšením počtu dělníků (4000 a 15 000) a podniků s parním pohonem (26 a 430), je zajímavý zejména proto, že názorně dokazuje rozvoj dřevařského průmyslu. Pily obstarávají pouze jednu z operací dřevařského průmyslu, který nutně provází první kroky strojového velkopřmyslu.

Pokud jde o ostatní výrobu tohoto odvětví, nábytkářství a truhlářství, výrobu rohoží a výrobu smoly a dehtu, vyznačuje se statistika továren a závodů obzvlášť chaotickými údaji. Drobné podniky, tak četné v této výrobě, se dříve řadily mezi „továrny“ nahodile a ještě dnes se k nim někdy připočítávají.*

3. CHEMICKÁ VÝROBA, ZPRACOVÁNÍ ŽIVOČIŠNÝCH PRODUKTŮ A KERAMICKÁ VÝROBA

Údaje o vlastní chemické výrobě jsou poměrně hodnověrné. Uvádíme tu údaje o jejím růstu. V roce 1857 se v Rusku spotřebovalo za 14 miliónů rublů chemických výrobků (za 3,4 miliónu se vyrobilo a za 10,6 miliónu dovezlo); v roce 1880 se spotřebovalo za 36¹/₄ miliónu rublů (za 7¹/₂ miliónu se vyrobilo a za 28³/₄ miliónu dovezlo); v roce 1890 za 42,7 miliónu rublů (za 16,1 miliónu rublů se vyrobilo a za 26,6 miliónu rublů dovezlo)**. Tyto údaje jsou zvlášť zají-

* Například roku 1879 mělo z 91 továren na rohože 39 továren objem výroby nižší než 1000 rublů. (Viz Studie [199], s. 155.) (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 365. Red.) Ve výrobě dehtu z pryskyřice bylo roku 1890 zjištěno 140 závodů, všechny s objemem výroby přes 2000 rublů; roku 1879 to bylo 1033 závodů, z nichž 911 mělo objem výroby nižší než 2000 rublů; roku 1866 bylo zjištěno 669 závodů (v celé říši), ale Vojenský statistický sborník jich uvádí dokonce 3164!! (Viz Studie, s. 156 a 271.) (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 367, a Spisy 4, Praha 1952, s. 21–22. Red.)

** Vojenský statistický sborník, Historickostatistický přehled a

mavé proto, že chemická výroba je mimořádně důležitá, neboť produkuje pomocné látky pro strojový velkopřmysl, tj. předměty *výrobní* (a nikoliv osobní) spotřeby. Poznamenáváme, že počet továren na výrobu potaše a ledku není hodnověrný, protože se sem opět zahrnují drobné podniky.*

Zpracovávání loje v poreformním období nesporně upadá. V letech 1866—1868 byl objem výroby lojových svíček a loje odhadován na 13,6 miliónu rublů, kdežto roku 1890 na 5 miliónů rublů**. Tento úpadek se vysvětluje tím, že se ke svícení používá stále více minerálních olejů, které vytlačují dřívější lojové svíčky.

V kožedělné výrobě (1866: 2308 podniků s 11 463 dělníky, s objemem výroby v hodnotě 14,6 miliónu rublů; 1890: 1621 podniků zaměstnávajících 15 564 dělníků při objemu výroby v hodnotě 26,7 miliónu rublů) statistika stále směšuje závody s drobnými podniky. Poměrně nákladný materiál, jímž se vysvětluje vysoká hodnota produkce, a okolnost, že je v dané výrobě zapotřebí velmi malého počtu dělníků, zvláště ztěžuje odlišení domácích podniků od továren. Roku 1890 byly do celkového počtu závodů (1621) pojaty pouze 103 s objemem výroby pod 2000 rublů; roku 1879 2008 do celkového počtu 3320 závodů***; roku

Výrobní síly, IX, 16. Roku 1866 bylo 5645 dělníků; roku 1890 — 25 471; v letech 1875—1878 bylo 38 mechanizovaných podniků s 34 parními stroji o výkonu 322 koní a roku 1890 141 mechanizovaných podniků s 208 parními stroji o výkonu 3319 koní.

* Srov. Ukazatel z let 1879 a 1890 o výrobě potaše. Ledek se nyní vyrábí jen v jednom závodě v Petrohradě; v šedesátých a v sedmdesátých letech se ledek získával z kompostovaného hnoje.

** I zde se v šedesátých a sedmdesátých letech započítávala mezi závody spousta drobných podniků.

*** V roce 1875 uvedl profesor Kittary ve své Mapě kožedělné výroby v Rusku^[164] 12 939 podniků s objemem výroby v hodnotě 47 1/2 miliónu rublů, kdežto statistika továren a závodů zjistila 2764 podniků s objemem výroby v hodnotě 26 1/2 miliónu rublů (Historickostatistický přehled). V jiném oboru tohoto odvětví, v kožešnickém, se rovněž směšují továrny s drobnými podniky; srov. Ukazatel za rok 1879 a 1890.

1866 mělo z 2308* závodů 1042 objem výroby nižší než 1000 rublů (v těchto 1042 závodech pracovalo 2059 dělníků a objem výroby činil 474 000 rublů). Počet závodů tedy stoupl, ačkoli statistika továren a závodů vykazuje jeho pokles. Drobných kožedělných podniků je i dnes velmi mnoho; například publikace ministerstva financí Tovární průmysl a obchod v Rusku^[456] (Petrohrad 1893) uvádí zhruba 9500 závodů domácích výrobců zaměstnávajících 21 000 pracovníků, jejichž objem výroby dosahuje 12 miliónů rublů. Tyto „domácké“ podniky jsou mnohem větší než ty, které se v šedesátých letech řadily k „továrnám“ a závodům. Protože jsou drobné podniky zahrnovány mezi „továrny a závody“ v různých guberniích a v různých obdobích v neustejném počtu, musíme zacházet se statistickými údaji o tomto odvětví velmi opatrně. Statistika parního pohonu zaznamenává v letech 1875—1878 v tomto odvětví 28 mechanizovaných podniků s 33 parními stroji o výkonu 488 koní; v roce 1890 to bylo 66 mechanizovaných podniků s 82 parními stroji o výkonu 1112 koní. V těchto 66 závodech je soustředěno 5522 dělníků (více než třetina celkového počtu) a objem jejich výroby činí 12,3 miliónu rublů (46 % celkového objemu), takže koncentrace výroby je velmi vysoká a také produktivita práce v největších podnicích vysoko převyšuje průměr**.

Keramická výroba se podle charakteru údajů statistiky továren a závodů rozpadá na dvě kategorie; v některých se téměř nesměšuje velkovýroba s malovýrobou. Proto jsou tyto statistické údaje poměrně hodnověrné. Platí to o výrobě skla, porcelánu a majoliky, alabastru a cementu. Zvlášť

* Vojenský statistický sborník jich udává dokonce 3890!!

** Rozdělíme-li závody uvedené v Ukazateli za rok 1890 podle doby založení, ukáže se, že z 1506 závodů bylo 97 založeno neznámou dobou, 331 před rokem 1850; 147 v padesátých letech; 239 v šedesátých letech; 320 v sedmdesátých letech; 351 v osmdesátých letech; 21 v roce 1890. V každém následujícím desetiletí bylo zakládáno více závodů než v předcházejícím.

pozoruhodný je rychlý růst výroby cementu, který svědčí o rozmachu stavebnictví: roku 1866 dosahoval objem výroby cementu 530 000 rublů (Vojenský statistický sborník) a roku 1890 3 826 000 rublů; v letech 1875—1878 bylo 8 mechanizovaných podniků a v roce 1890 39. Naproti tomu v hrnčářství a cihlářství se započítalo obrovské množství drobných podniků, a proto jsou údaje statistiky továren a závodů obzvlášť nevyhovující; jsou zveličeny hlavně údaje z šedesátých a sedmdesátých let. V hrnčářství bylo například roku 1879 zjištěno 552 podniků s 1900 dělníky a objemem výroby v hodnotě 538 000 rublů, kdežto v roce 1890 158 podniků s 1978 dělníky při objemu výroby v hodnotě 919 000 rublů. Vyloučíme-li drobné podniky (s objemem výroby nižším než 2000 rublů), dostaneme v roce 1879 70 podniků s 840 dělníky a objemem výroby v hodnotě 505 000 rublů; v roce 1890 143 podniky s 1859 dělníky při objemu výroby v hodnotě 857 000 rublů. To znamená, že místo poklesu počtu „továren“ a stagnujícího počtu dělníků, jak vykazovala statistika, došlo ve skutečnosti v obou případech k jeho značnému zvýšení. V cihlářství vykazují oficiální údaje z roku 1879 2627 podniků s 28 800 dělníky při objemu výroby v hodnotě 6 963 000 rublů; v roce 1890 1292 podniků s 24 334 dělníky při objemu výroby v hodnotě 7 249 000 rublů; bez drobných podniků (s objemem výroby nižším než 2000 rublů) je to v roce 1879 518 podniků s 19 057 dělníky při objemu výroby v hodnotě 5 625 000 rublů; v roce 1890 1096 podniků s 23 222 dělníky při objemu výroby v hodnotě 7 240 000 rublů*.

* Drobné podniky v těchto odvětvích se dnes počítají mezi domácí. Pro názornost srovnej tabulku drobné výroby (příloha I), nebo Studie, s. 158—159. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 368—369. Red.) Ročenka ministerstva financí (sešit I) neshrnuje u těchto výrobních odvětví výsledné údaje proto, že jsou zjevně zveličeny. Pokrok, který od té doby statistika udělala, spočívá v tom, že mnohem směleji a bezstarostněji zachází s nehodnověrnými údaji.

4. HUTNÍ VÝROBA

Původem zmatku ve statistice továren a závodů hutního průmyslu je především započítávání drobných dílen (výhradně v šedesátých a sedmdesátých letech)* a za druhé hlavně to, že hutní závody „nepodléhají“ odboru pro obchod a manufakturu, nýbrž báňskému odboru. Údaje ministerstva financí obvykle „zásadně“ vynechávají hutní závody, ačkoli nikdy neexistovaly žádné jednoznačné a neměnné zásady o oddělování hutních závodů od ostatních (a také by se sotva daly takové zásady stanovit). Proto statistické publikace ministerstva financí o továrnách a závodech započítávají vždy částečně hutě, i když se počet udávaných závodů liší podle gubernií a let**. Celkové údaje o tom, jak po reformě stoupalo používání parních strojů v hutnictví, uvedeme dále při rozboru báňského a hutního průmyslu.

5. POTRAVINÁŘSKÝ PRŮMYSL

Tato výrobní odvětví zasluhují zvláštní pozornosti vzhledem k problematice, která nás zajímá, protože zmatek ve statistice továren a závodů zde dosahuje vrcholu. A přitom tato výrobní odvětví zaujímají v našem továrním průmyslu význačné místo. Z celkového počtu 21 124 továren v evrop-

* Například v šedesátých letech byly v některých guberniích k „železárnám“ počítány desítky kováren. Viz Sborník údajů a materiálů ministerstva financí, 1866, č. 4, s. 406; 1867, č. 6, s. 384. — Statistický sborník, série II, sešit 6. — Srov. též uvedený příklad (oddíl II), kdy Ročenka z roku 1866 zařazovala mezi „továrníky“ drobné domácí výrobce z okolí Pavlova.

** Viz Příklady ve Studiích, s. 269 a s. 284 (viz Spisy 4, Praha 1952, s. 17—19 a 37—38. *Red.*); rozbor chyby, které se dopustil pan Karyšev, když tuto skutečnost ignoroval. — Ukazatel z roku 1879 započítává například kulebacký a vykský hutní závod nebo jejich oddělení (s. 356 a 374), jež jsou v Ukazateli z roku 1890 vypuštěny.

ském Rusku s 875 764 dělníky při objemu výroby v hodnotě 1501 milión rublů připadalo na potravinářský průmysl podle Ukazatele za rok 1890 7095 továren s 45 000 dělníky a objemem výroby v hodnotě 174 miliónů rublů. Je to tím, že hlavní výrobní odvětví tohoto průmyslu — mlynářství, krupařství a lisování oleje — zpracovávají zemědělské výrobky. V Rusku jsou v každé gubernii stovky a tisíce drobných podniků, které tyto výrobky zpracovávají, ale protože neexistují žádné všeobecně platné zásady, podle nichž by se z těchto podniků vyčleňovaly „továrny a závody“, vybírá statistika tyto drobné podniky *zcela náhodně*. Proto je počet „továren a závodů“ za různá léta a v různých guberniích tak neuvěřitelně rozdílný. Jako příklad uvádíme počet mlýnů v různých letech podle různých pramenů: 1865 — 857 (Sborník údajů a materiálů úřadu ministerstva financí); 1866 — 2176 (Ročenka); 1866 — 18 426 (Vojenský statistický sborník); 1885 — 3940 (Soubor); 17 765 (Sborník údajů o Rusku); 1889, 1890 a 1891 — 5073, 5605 a 5201* (Soubor); 1894/95 — 2308 (Soupis). Z 5041 mlýnů udávaných v roce 1892 (Soubor) bylo 803 parních, 2907 vodních, 1323 větrných a 8 s koňským pohonem! Některé gubernie registrovaly pouze parní mlýny, jiné i vodní (1 až 425), další (menšina) také větrné (1 až 530) a s koňským pohonem. Lze si představit, jaký význam má taková statistika a závěry založené na důvěřivém používání jejích údajů!** Chceme-li posoudit růst strojového velkopřůmyslu, musíme zřejmě nejprve stanovit určitý znak pro pojem „továrna“. Takovým znakem bude pro nás používání parního stroje: parní mlýny jsou charakteristickým průvodním jevem éry strojového velkopřůmyslu***.

* A kromě toho 32 957 „malých mlýnů“ nezapočítaných mezi „továrny a závody“.

** Viz příklady podobných závěrů pana Karyševa v citované stati Studii^[100]. (Viz Spisy 4, Praha 1952. Red.)

*** *Velké* vodní mlýny mají ovšem také charakter továren, chybějí nám však údaje, abychom je mohli vypustit ze skupiny malých mlýnů.

Dostaneme tento obraz rozvoje *tovární výroby* v daném odvětví* :

50 gubernií evropského Ruska

Rok	Počet parních mlýnů	Počet dělníků	Objem výroby v tis. rublů
1866	126	?	?
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

Ze stejného důvodu je neuspokojivá statistika lisoven rostlinného oleje. Například roku 1879 bylo zjištěno 2450 závodů zaměstnávajících 7207 dělníků při objemu výroby v hodnotě 6 486 000 rublů, kdežto roku 1890 383 podniků se 4746 dělníky při objemu výroby v hodnotě 12 232 000 rublů. Tento pokles v počtu závodů a dělníků je ovšem jen zdánlivý. Jestliže údaje za rok 1879 a 1890 upravíme, aby je bylo možno srovnat, tj. vyloučíme-li podniky s objemem výroby nižším než 2000 rublů (neuvedené v jmenném seznamu), pak v roce 1879 dostaneme 272 podniků zaměstnávajících 2941 dělníků při objemu výroby v hodnotě 5 771 000 rublů, kdežto v roce 1890 tu už existovalo 379 podniků se 4741 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 12 232 000 rublů. Že se strojový velkopřůmysl rozvíjel v této výrobě stejně rychle jako v mlynářství, je vidět například ze statistiky parních strojů: v letech 1875—1878 tu bylo 27 parních závodů s 28 parními stroji o výkonu 521 koní a v roce 1890 už 113 mechanizovaných závodů se 116 parními stroji o výkonu 1886 koní.

Ostatní druhy výroby tohoto odvětví jsou poměrně ne-

Podle Ukazatele za rok 1890 jsme napočítali 250 vodních mlýnů s 10 a více dělníky. Pracovalo v nich 6378 dělníků.

* Vojenský statistický sborník, Ukazatel a Soubor. Podle Soupisu z roku 1894/95 je v evropském Rusku 1192 parních mlýnů. Statistika parních strojů udává v letech 1875—1878 v evropském Rusku 294 parních mlýnů.

velké. Zmiňme se, že například ve výrobě hořčice a ve zpracování ryb zjistila statistika v šedesátých letech stovky drobných podniků, které nemají nic společného s továrnami a dnes se k nim neřadí. Jaké opravy je třeba provést v údajích naší statistiky továren a závodů za různá období, vidíme z toho, že kromě mlýnů napočítal Ukazatel za rok 1879 v tomto odvětví 3555 podniků s 15 313 dělníky a roku 1890 1842 podniků s 19 159 dělníky. V sedmi různých výrobních odvětvích* se roku 1879 udává 2487 drobných podniků (s objemem výroby nižším než 2000 rublů) s 5176 dělníky a s objemem výroby v hodnotě 916 000 rublů, ale roku 1890 sedm podniků s deseti dělníky a s objemem výroby v hodnotě dva tisíce rublů! Abychom mohli údaje porovnat, musíme v jednom případě odečíst pět tisíc dělníků, kdežto v druhém deset osob!

6. ODVĚTVÍ PODLÉHAJÍCÍ SPOTŘEBNÍ DANI A OSTATNÍ

V některých odvětvích podléhajících spotřební dani pozorujeme pokles počtu továrních dělníků od roku 1860 až dodnes, není to však pokles zdaleka tak velký, jak tvrdí pan N. -on**, který slepě věří každému vytištěnému číslu. Jediným zdrojem informací o většině výrobních odvětví podléhajících spotřební dani je totiž Vojenský statistický sborník, který, jak víme, značně nadsazuje výsledná čísla statistiky továren a závodů. K přešetření jeho údajů máme bohužel málo podkladů. Vojenský statistický sborník uvádí, že roku 1866 bylo v lihovarnictví 3836 podniků s 52 660 dělníky (v roce 1890 1620 podniků s 26 102 dělníky), ale tento počet neodpovídá údajům ministerstva financí, jež zjistilo 2947 závodů, které byly v provozu v roce 1865/66,

* Výroba oleje, škrobu, melasy, sladu, cukrovinek, konzerv a octa.

** Russkoje bogatstvo, 1894, č. 6, s. 104—105.

a 3386 závodů v roce 1866/67*. Z toho lze soudit, že počet dělníků je zveličen asi o 5000 až 9000. Vojenský statistický sborník napočítal 4841 závodů na výrobu vodky zaměstnávajících 8326 dělníků (1890: 242 závodů s 5266 dělníky); z toho 3207 závodů s 6873 dělníky v Besarabské gubernii. Absurdnost tohoto čísla bije přímo do očí. A vskutku, z výkazů ministerstva financí** víme, že v Besarabské gubernii bylo doopravdy 10—12 závodů na výrobu vodky a v celém evropském Rusku 1157. Počet dělníků je tedy zveličen *minimálně o 6000*. Příčinou tohoto zveličení je patrně to, že besarabští „statistikové“ počítali k majitelům závodů také majitele vinic (viz dále zpracování tabáku). Vojenský statistický sborník uvádí 2374 pivovarů a závodů na výrobu medoviny zaměstnávajících 6825 dělníků (1890: 918 závodů s 8364 dělníky), kdežto Ročenka ministerstva financí jich v roce 1866 napočítala v evropském Rusku 2087. Počet dělníků je i zde přehnan***. Pokud jde o cukrovary a rafinerie cukru, zveličuje Vojenský statistický sborník počet dělníků o 11 000, neboť vykazuje 92 126 osob proti 80 919 podle údajů Ročenky ministerstva financí (1890: 77 875 dělníků). Vojenský statistický sborník zaznamenal 5327 továren (!) na zpracování tabáku zaměstnávajících 26 116 dělníků (1890: 281 továren s 26 720 dělníky); z toho 4993 továren s 20 038 dělníky v Besarabské gubernii. Ve skutečnosti bylo roku 1866 v Rusku 343 továren na zpracování tabáku, z toho v Besarabské gubernii 13****. Počet dělníků

* Ročenka ministerstva financí, I, s. 76 a 82. Počet všech závodů (včetně závodů mimo provoz) činil 4737 a 4646.

** Ročenka, I, s. 104.

*** Například v Simbirské gubernii napočítal Vojenský statistický sborník 218 závodů (!) se 299 dělníky a objemem výroby v hodnotě 21 600 rublů. (Podle Ročenky bylo v této gubernii 7 závodů.) Jsou to zřejmě drobné domácí nebo rolnické podniky.

**** Ročenka ministerstva financí, s. 61. Srov. Přehled manufakturního průmyslu (sv. II, Petrohrad 1863), který má podrobné údaje za rok 1861: 534 továren se 6937 dělníky, kdežto v Besarabské gubernii

je zveličen *asi o 20 000*, a dokonce sami autoři Vojenského statistického sborníku poznamenali, že „továrny vykazované v Besarabské gubernii... jsou vlastně jen tabákové plantáže“ (s. 414). Pan N. -on pokládal asi za zbytečné nahlédnout do textu statistické publikace, kterou používal; proto chyby nezpozoroval a pronášel velice vážně úvahy o „nepatrném zvýšení počtu dělníků v tabákových továrnách“ (citovaný článek, s. 104)!! Pan N. -on přebírá souhrnný počet dělníků v odvětvích podléhajících spotřební dani přímo z Vojenského statistického sborníku i Ukazatele za rok 1890 (186 053 a 144 332) a vypočítává procento poklesu... „Během 25 let značně poklesl počet zaměstnaných dělníků, a to o 22,4 %“... „Zde“ (tj. v odvětvích podléhajících spotřební dani) „vidíme, že o přírůstku nemůže být ani řeči, že se počet dělníků prostě snížil o čtvrtinu původního stavu“ (ibid.). Skutečně, co už může být „jednodušší“! Vzít první číslo, které přijde pod ruku, a vypočítat procento! A takovou maličkost, že číselný údaj Vojenského statistického sborníku je zveličen *zhruba o 40 000* dělníků, je možné i přehlédnout.

7. ZÁVĚRY

Kritika naší statistiky továren a závodů, kterou jsme se zabývali ve dvou posledních podkapitolách, nás přivádí k těmto hlavním závěrům.

1. *V poreformním období počet továren v Rusku rychle stoupá.*

Opačný závěr, vyplývající z číselných údajů naší statistiky továren a závodů, je nesprávný. Mezi továrny jsou u nás totiž zahrnovány drobné řemeslnické, domácí a zemědělské podniky, přičemž *čím více se vracíme do minulosti, tím více drobných podniků se započítává mezi továrny.*

31 továren se 73 dělníky. Počet tabákových továren v jednotlivých letech silně kolísá.

2. Počet továrních dělníků a rozsah výroby v továrnách a závo-
dech naše statistika v dřívější době rovněž zveličovala. Je to dáno
za prvé tím, že se dříve započítávalo více drobných pod-
niků. Proto jsou zvláště nevěrohodné údaje o těch výrobních
odvětvích, která jsou spjata s domácíou výrobou*. Za dru-
hé je tomu tak proto, že se v dřívějších letech započítávalo
mezi tovární dělníky více kapitalisticky zaměstnávaných
domáckých dělníků než nyní.

3. U nás se obvykle soudí, že jakmile se používá čísel-
ných údajů oficiální statistiky továren a závodů, musí se
o nich předpokládat, že jsou srovnatelné s jinými čísly
téže statistiky a musí se považovat za víceméně hodno-
věrné, pokud se nedokáže opak. Z našeho dosavadního
výkladu vyplývá opačný závěr: že totiž každé srovnávání
údajů naší statistiky továren a závodů z různých období
a z různých gubernií by mělo být považováno za nevěro-
hodné, pokud se nedokáže opak.

IV. ROZVOJ BÁŇSKÉHO A HUTNÍHO PRŮMYSLU**

V počátečním období poreformního vývoje Ruska byl hlav-
ním střediskem báňského a hutního průmyslu Ural. Ural

* Vezmeme-li celkové údaje o všech výrobních odvětvích a za delší
časová období, bude zveličení vznikající z tohoto důvodu malé, protože
drobné podniky mají jen nepatrný podíl na celkovém počtu dělníků
a na celkovém objemu výroby. Přitom se pochopitelně předpokládá,
že se porovnávají údaje převzaté ze stejných pramenů (o srovnávání
údajů ministerstva financí s údaji zpráv gubernátorů nebo s údaji
Vojenského statistického sborníku nemůže být ani řeči).

** Prameny: *Semjonov*, Zkoumání historických údajů o ruském ob-
chodu a průmyslu, sv. III, Petrohrad 1859, s. 323—339. — Vojenský
statistický sborník, oddíl o hornictví a hutnictví. — Ročenka minister-
stva financí, sešit I, Petrohrad 1869. — Sborník statistických údajů
o hornictví a hutnictví za léta 1864—1867. Petrohrad 1864—1867^[866]
(Publikace vědeckého výboru korporace báňských inženýrů). — *I. Bo-*

tvorí oblast až donedávna zcela oddělenou od středního Ruska a zároveň se vyznačuje originálním uspořádáním průmyslu. „Organizace práce“ byla na Urale odedávna založena na nevolnictví, které se dodnes, tj. do konce 19. století, projevuje ve velmi důležitých sférách života dolů a hutí. Nevolnictví bylo kdysi základem velkého rozkvětu Uralu a jeho velkého vlivu nejen v Rusku, ale zčásti i v Evropě. V 18. století bylo železo jednou z hlavních položek vývozu Ruska; v roce 1782 se vyváželo asi 3,8 miliónu pudů železa, v letech 1800—1815 2—1½ miliónu pudů, v letech 1815—1838 asi 1⅓ miliónu pudů. Ještě „ve dvacátých letech 19. století vyrábělo Rusko jedenapůlkrát více surového železa než Francie, čtyřiapůlkrát více než Prusko a třikrát více než Belgie“. Ale totéž nevolnictví, které pomohlo Uralu, aby se tak vysoko povznesl v období počátečního rozvoje evropského kapitalismu, způsobilo jeho úpadek v období rozkvětu kapitalismu. Železářský průmysl se na Urale rozvíjel velmi pomalu. Roku 1718 vyrábělo Rusko asi 6½ miliónu pudů surového železa, roku 1767 asi 9½ miliónu pudů, roku 1806 12 miliónů pudů, v třicátých letech 9—11 miliónů pudů, ve čtyřicátých letech 11—13 miliónů pudů, v padesátých letech 12—16 miliónů pudů, v šedesátých letech 13—18 miliónů pudů, roku 1867

goljubskij, Nástin báňské statistiky Ruské říše, Petrohrad 1878^[18]. — Historickostatistický přehled průmyslu v Rusku^[132], Petrohrad 1883, sv. I (Keppenův článek). — Sborník statistických údajů o báňském a hutním průmyslu Ruska v roce 1890, Petrohrad 1892^[362]. — Totéž za rok 1901 (Petrohrad 1904) a za rok 1902 (Petrohrad 1905). — *K. Skalkovskij*, Produktivita v ruském báňském a hutním průmyslu v roce 1877, Petrohrad 1879^[395]. — Báňský a hutní průmysl v Rusku^[163]; vydal báňský a hutní odbor pro výstavu v Chicagu; Petrohrad 1893 (sestavil Keppen). — Sborník údajů o Rusku za rok 1890^[351]; vydal Ústřední statistický výbor, Petrohrad 1890. — Totéž za rok 1896; Petrohrad 1897. — Výrobní síly Ruska, Petrohrad 1896, odd. VII^[310]. — Věstník finansov z roku 1896—1897. — Zemstevní statistické sborníky o jekatěrinburském a krasnoufinském újezdu v Permské gubernii aj.^[356, 226]

17 $\frac{1}{2}$ miliónu pudů. Za sto let se nepodařilo výrobu zdvojnásobit, a tak Rusko pokulhávalo daleko za ostatními evropskými zeměmi, v nichž strojový velkopřmysl vyvolal obrovský rozmach hutnictví.

Hlavní příčinou stagnace Uralu bylo nevolnictví; důlní a hutní podnikatelé byli zároveň statkáři i majitelé závodů a své mocenské pozice nezakládali na kapitálu a konkurenci, ale na monopolu* a na svém vlastnickém právu. Majitelé uralských závodů jsou ještě dnes největšími pozemkovými vlastníky. V roce 1890 patřilo všem 262 železárnám v říši 11,4 miliónu děsjatin půdy (z toho 8,7 miliónu děsjatin lesů), z nichž 10,2 miliónu děsjatin vlastnilo 111 uralských závodů (7,7 miliónu děsjatin lesů). V průměru má tedy každý uralský závod ohromné latifundie o rozloze asi 100 000 děsjatin půdy. Vyměřování přídělivé půdy rolníkům z těchto panství není ještě dodnes ukončeno. Pracovní síly se na Urale získávají nejen najímáním za mzdu, ale také za *odpracování*. Zemstevní statistika vykazuje například v krasnoufimském újezdu v Permské gubernii tisíce rolnických hospodářství, která mají od závodů k dispozici půdu, pastviny, lesy apod. buď zdarma, nebo za sníženou cenu. Toto bezplatné užívání půdy jim pochopitelně ve skutečnosti přijde velmi drahé, protože se jim za tyto výhody mimořádně snižuje mzda; závody tak získávají „své“ dělníky, kteří jsou připoutáni k závodu a kteří jsou laciní**. Pan V. D. Bělov charakterizuje tyto poměry takto:

* Při osvobození rolnictva uralští důlní a hutní podnikatelé zvláště naléhali a trvali na zachování zákona, který zakazoval zřizovat v okolí závodů podniky pracující s ohněm. Viz některé podrobnosti ve Studiích, s. 193—194. (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 411—413. *Red.*)

** Uralský dělník „je napůl zemědělcem, takže práce v dolech či hutích je pro něj vhodným doplňkem hospodářství, i když je placena hůř než v ostatních báňských a hutních oblastech“ (Věstník finansov, 1897, č. 8). Podmínky osvobození uralských rolníků od nevolnické závislosti byly jak známo přizpůsobeny právě práci rolníků v dolech či hutích; obyvatelstvo pracující v dolech a hutích se dělilo na dělníky, kteří neměli půdu a museli po celý rok pracovat v závodě, a na země-

Síla Uralu — vypráví pan Bělov — spočívá v dělníkovi odchovaném „svéráznými“ historickými poměry. „Dělníkovi v jiných, zahraničních nebo i petrohradských továrnách a závodech jsou zájmy těchto závodů cizí: dnes je zde, zítra jinde. Když továrna běží, dělník pracuje; když po ziscích přijdou ztráty, sváže si svůj raneček a odchází tak rychle a snadno, jak přišel. On a majitel závodu jsou dva věční nepřátelé... Zcela jiné je postavení dělníka uralských závodů: je to zdejší obyvatel, který má u zdejšího závodu také svou půdu a své hospodářství a ovšem také svou rodinu. S prosperitou závodu je úzce a nerozlučně spjato i jeho vlastní hmotné zabezpečení. Prosperuje-li závod, vede se i jemu dobře; neprosperuje-li, vede se i jemu špatně, ale odejít nemůže (sic!): u něho to není jen svázat si raneček (sic!); odejít znamená zničit celý svůj svět, opustit půdu, hospodářství i rodinu... A tak je ochoten žít tu léta, je ochoten pracovat za poloviční mzdu nebo, což je totéž, být polovinu své pracovní doby bez práce, aby umožnil vydělat kousek chleba jinému, právě takovému zdejšímu dělníkovi. Zkrátka, je ochoten dohodnout se se svým zaměstnavatelem za jakýchkoli podmínek, jen aby mohl zůstat u závodu. Mezi uralskými dělníky a závody existuje nerozlučný svazek; jejich vztahy jsou stejné jako dříve, před osvobozením z nevolnické závislosti; změnila se jen forma těchto vztahů, nic víc. Princip dřívějšího nevolnictví byl nahrazen vyšším principem vzájemného prospěchu.“*

Tento vyšší princip vzájemného prospěchu se uplatňuje především v mimořádném snižování mzdy. „Na jihu... je dělník dvakrát i třikrát dražší než na Urale,“ například podle údajů o několika tisících dělníků přijde (jeden dělník ročně) na 450 rublů proti 177 rublům. Na jihu „dělníci při první příležitosti slušně si vydělat na polních pracích buď v rodné obci, nebo kdekoli jinde opouštějí závody, šachty a rudné doly“ (Věstník finansov, 1897, č. 17, s. 265). Na Urale se však o slušném výdělku nedá ani snít.

dělské pracovníky, kteří měli přiděl půdy, a mohli proto vykonávat jen pomocné práce. Nanejvýš výstižný je výraz, kterého se dodnes používá o uralských dělnících, že se totiž „zadlužují“ prací. Čteme-li například v zemstevní statistice „údaje o skupině dělníků zadlužených prací v dílnách Artinského závodu“, podíváme se mimoděk na titulní list a zajímáme se o rok vydání: je to skutečně rok devadesátý čtvrtý a ne snad čtyřicátý čtvrtý?¹⁴⁶

* Práce komise pro domácí průmysl, sešit XVI, Petrohrad 1887, s. 8—9n. [439] Týž autor mluví dále o „zdravém lidovém“ průmyslu!

S nízkými mzdami a závislým postavením uralského dělníka přirozeně velmi úzce souvisí technická zaostalost Uralu. Na Urale se k tavbě rudy používá většinou dřevěné palivo, vysoké pece mají starodávné zařízení na dmychání studeného nebo mírně ohřátého vzduchu. Roku 1893 bylo na Urale 37 vysokých pecí ze 110 zařízení na přívod studeného vzduchu, kdežto na jihu 3 z 18. Jedna vysoká pec na nerostná paliva produkovala průměrně 1,4 miliónu pudů za rok, kdežto pec na dřevěné palivo 217 000 pudů. V roce 1890 pan Keppen napsal: „Hrudkovací způsob výroby železa se v uralských závodech stále ještě pevně udržuje, ačkoli v ostatních částech Ruska je už zcela vytlačován pudlováním.“¹⁴⁷ Parních strojů se na Urale používá mnohem méně než na jihu. Konečně si také musíme povšimnout izolovanosti Uralu, jeho odtrženosti od středního Ruska vzhledem k tomu, že je od něho nesmírně vzdálen a že sem nevede železnice. Donedávna se výrobky dopravovaly z Uralu do Moskvy hlavně primitivním „splavováním“ po řekách jednou do roka*.

Zřejmé pozůstatky předreformního zřízení, značně rozšířené odpracovávání, připoutanost dělníků, nízká produktivita práce, zaostalá technika, nízké mzdy, převaha rukodělné výroby, primitivní a odvěká bezohledná exploatace přírodního bohatství, monopoly, omezování konkurence, izolovanost a odtrženost od celkového obchodního a průmyslového vývoje v této době, tak vypadá celkový obraz Uralu.

Jižní oblast báňského a hutního průmyslu** je po mnoha

* Srov. vylíčení tohoto splavování v povídce pana Mamina-Sibirjaka Zabijáci. Tento autor ve svých dílech názorně líčí zvláštní způsob života na Urale, blízký k předreformnímu životu: bezprávnost, nevzdělanost a poníženost obyvatelstva připoutaného k závodům, „dobromyslnou až dětinskou nezřízenost“ „pánů“, to, že tu chybí ona střední vrstva lidí (raznočinců, inteligence), tak příznačná pro kapitalistický vývoj všech zemí, nevylučuje ani Rusko.

** Báňská a hutní statistika rozumí „jižním a jihozápadním Ruskem“ Volyňskou, Donskou, Jekatěrinoslavskou, Kyjevskou, Astrachaňskou,

stránkách diametrálním protikladem Uralu. Tak jako je Ural starobylý, jako jsou uralské poměry „posvěceny věky“, tak je zase jih mladý a teprve se začíná rozvíjet. Ryze kapitalistický průmysl, který tam vyrostl v posledních desetiletích, nezná ani tradice, ani stavovské a národnostní přehradu, ani izolovanost určité části obyvatelstva. Do jižního Ruska se nastěhoval a stále se ve velkém množství stěhuje zahraniční kapitál, inženýři a dělníci a v současné době vysoké konjunktury (1898) se tam z Ameriky převážejí celé závody*. Mezinárodnímu kapitálu nečinilo potíže přestěhovat se na tuto stranu celní bariéry a zařídit se na „cizí půdě“: ubi bene, ibi patria** ... Uvádíme statistické údaje o tom, jak je Ural zatlačován jihem¹⁴⁸:

Rok	Výroba surového železa v tisících puďů						Celková těžba kamenného uhlí v říši v mil. puďů
	Celkem v říši	%	na Urale	%	na jihu	%	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23 759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1005,21

Z těchto čísel je jasně vidět, jaká technická revoluce dnes v Rusku probíhá a jakou má kapitalistický velkovýrobny obrovskou schopnost rozvíjet výrobní síly. Převaha Uralu odpovídala převaze nevolnické práce, technické

Besarabskou, Podolskou, Tavridskou, Charkovskou a Černigovskou gubernií. Na ně se také vztahují uvedená čísla. Všechno, co platí o jihu, mohlo by se (s nepatrnými změnami) konstatovat také o Polsku, kde se v poreformním období vytváří druhá význačná oblast báňského a hutního průmyslu.

* Věstník finansov^[136], 1897, č. 16: Nikopolsko-mariupolská společnost objednala v Americe válcovnu trub a dovezla ji odtud do Ruska.

** Kde je dobře, tam je vlast. *Red.*

zaostalosti a stagnaci*. Nyní naopak vidíme, že báňský a hutní průmysl se rozvíjí v Rusku rychleji než v západní Evropě, do jisté míry dokonce rychleji než v Severní Americe. Roku 1870 vyrábělo Rusko 2,9 % celkové světové produkce surového železa (22 miliónů pudů ze 745), v roce 1894 už 5,1 % (81,3 miliónu pudů z 1584,2) (Věstník finansov, 1897, č. 22). Za posledních deset let (1886 až 1896) se výroba surového železa v Rusku ztrojnásobila ($32\frac{1}{2}$ a $96\frac{1}{2}$ miliónu pudů), zatímco například Francie k tomu potřebovala 28 let (1852—1880), Spojené státy americké 23 let (1845—1868), Anglie 22 let (1824—1846), Německo 12 let (1859—1871; viz Věstník finansov, 1897, č. 50). Vývoj kapitalismu v mladých zemích se značně *zrychluje*, protože se využívá příkladu a pomoci starých zemí. Poslední desetiletí (1888—1898) je ovšem obdobím zvláště vysoké konjunktury, která jako každá kapitalistická prosperita nevyhnutelně vede ke krizi; ale jinak než skoky se kapitalismus vůbec nemůže vyvíjet.

* Uralští důlní a hutní podnikatelé líčí samozřejmě situaci poněkud jinak. Na svých loňských sjezdech si takto květnatě zanaříkali: „Historické zásluhy Uralu jsou všeobecně známy. Po dvě století celé Rusko oralo a žalo, kovalo, kopalo a sekalo za pomoci výrobků z uralských závodů. Nosilo na prsou kříže z uralské mědi, jezdilo na uralských osách, střílelo z pušek vyrobených z uralské oceli, peklo lívance na uralských pánvích, v kapse mu zvonily uralské pěťáky. Ural uspokojoval potřeby celého ruského národa...“ (který téměř nepoužíval železa. Roku 1851 se odhadovala spotřeba surového železa v Rusku asi na 14 funtů na jednoho obyvatele, roku 1895 na 1,13 pudu, roku 1897 na 1,33 pudu) „... zhotovoval výrobky podle jeho potřeb a vkusu. Štědře (?) rozdával své přírodní bohatství, i když se nehnal za módou, i když se nedal strhnout výrobou kolejnic, mříží ke krbům a výrobou pomníků. A za tuto staletou službu byl jednoho krásného dne zapomenut a opuštěn“ (Věstník finansov, 1897, č. 32: „Závěry^[184] báňských a hutních sjezdů na Urale“). Věru, jaké to pohrdání pilíři „posvěcenými věky“! Viníkem je stále ten úskočný kapitalismus, který vnesl takovou „labilitu“ do našeho národního hospodářství. To by se to žilo postaru, „nedávat se strhnout výrobou kolejnic“ a péci si lívance na uralských pánvích!

Používání strojů ve výrobě a zvyšování počtu dělníků bylo na jihu mnohem rychlejší než na Urale* :

Rok	Používání parních strojů v báňském a hutním průmyslu a jejich výkonnost						Počet dělníků v báňském a hutním průmyslu (mimo těžbu soli)		
	celkem v Rusku		na Urale		na jihu		celkem v Rusku	na Urale	na jihu
	par. strojů	k	par. strojů	k	par. strojů	k			
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	256 919	145 455	13 865
1893	2853	115 429	550	21 330	585	30 759	444 646	238 630	54 670

Na Urale stoupl tedy počet parních strojů jen asi $2\frac{1}{2}$ krát, na jihu však *šestinásobně*; počet dělníků na Urale $1\frac{2}{3}$ krát, kdežto na jihu téměř *čtyřnásobně*.** Právě v kapitalistickém velkopřůmyslu se rychle zvětšuje počet dělníků a zároveň se mimořádně zvyšuje produktivita jejich práce.

Kromě jihu se musíme zmínit i o Kavkaze, pro který je také příznačný překvapivý růst těžebního průmyslu v poreformním období. Těžba ropy, která v šedesátých letech nedosahovala ani 1 miliónu pudů (roku 1865 — 557 000), činila roku 1870 1,7 miliónu pudů, roku 1875 5,2 miliónu pudů, roku 1880 21,5 miliónu pudů, roku 1885 116 miliónů pudů, roku 1890 242,9 miliónu pudů, roku 1895 384 milióny pudů a roku 1902 637,7 miliónu pudů. Téměř veškerá ropa se těží v Bakuské gubernii a město Baku se „z bezvýznamného města stalo předním průmyslovým střediskem Ruska se 112 000 obyvateli“***. Obrovský

* Pan Bogoljubskij soudí, že se v roce 1868 v hornictví používalo 526 parních strojů o výkonu 13 575 koní.

** Roku 1886 bylo zaměstnáno v uralských železárnách 145 910 dělníků, roku 1893 164 126, kdežto na jihu 5956 a 16 467. Jejich počet se zvětšil o $\frac{1}{8}$ (přibližně) a $2\frac{3}{4}$ krát. Z roku 1902 nejsou údaje o počtu parních strojů a koňských sil. Roku 1902 bylo v celém Rusku 604 972 horníků (mimo dělníky zaměstnané těžbou soli), z toho 249 805 na Urale a 145 280 na jihu.

*** Věstník finansov, 1897, č. 21. Roku 1863 mělo Baku 14 000 obyvatel, roku 1885 45 700.

Skupiny dolů podle počtu dělníků	V Doněcké pááni				Na 1 důl připadá				Na 1 dělník připadá uhlí (v tis. pudech)		
	počet		počet parních		uhlí (v tis. pudech)		parních				
	dolů	žáchet a štól	dělníků	těžba uhlí (v tis. pudech)	strojů	koní (k)	dělníků	strojů		koní (k)	
I. Doly s méně než 10 dělníky	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	1,0	
II. Doly s 10—25 dělníky	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	
III. Doly s 25—100 dělníky	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	
IV. Doly se 100—500 dělníky	29	167	6 973	59 130	87	1704	240,4	2 038,9	3	58,7	
V. Doly s 500—1000 dělníky	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	151,2	
VI. Doly s 1000 a více dělníky	3	16	5 021	53 605	29	1724	1673,7	17 868,3	9,6	574,6	
Doly s nezjištěným počtem dělníků	9	40	(2 296)	15 008	18	808	?				
Celkem	269	762	25 167	183 267	228	5826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3

rozmach těžby a zpracování ropy podnítl v Rusku zvýšenou spotřebu petroleje, který úplně vytlačil americký výrobek (vzrůst osobní spotřeby po zlevnění petroleje továrním zpracováním), a ještě větší spotřebu mazutu jako paliva v továrnách, závodech a na železnicích (vzrůst výrobní spotřeby)*. Počet dělníků zaměstnaných na Kavkaze v těžebním průmyslu vzrůstal rovněž neobyčejně rychle, a to ze 3431 v roce 1877 na 17 603 v roce 1890, tj. stoupl *pětinásobně*.

Pro ilustraci uspořádání průmyslu na jihu použijeme údaje o těžbě černého uhlí v Doněcké pánvi (doly jsou zde v průměru menší než v ostatních oblastech Ruska). Roztrídíme-li doly podle počtu dělníků, dostaneme tento obraz** : [viz tabulku na s. 514. *Red.*]

Vidíme tedy, že v tomto kraji (a jenom v něm) jsou zvláště malé doly, které patří rolníkům, a přestože je jich mnoho, mají pro celkovou těžbu zcela nepatrný význam (v 104 malodolech se celkem těží jen 2 % uhlí) a vyznačují se nesmírně nízkou produktivitou práce. Naproti tomu 37 největších dolů zaměstnává asi $\frac{3}{5}$ všech dělníků a těží se v nich celkem přes 70 % uhlí. Produktivita práce stoupá spolu s větším rozsahem dolů, dokonce nezávisle na používání strojů (srov. například počet parních strojů a objem produkce připadající na jednoho dělníka v V. a III. skupině dolů). Koncentrace těžby v Doněcké pánvi stále vzrůstá: za 4 roky, 1882—1886, vyexpedovalo 21 velkoobchodníků uhlím z 512 po více než 5000 vagónech (tj. 3 milióny pudů), celkem 229 700 vagónů z 480 800, tj. téměř polovinu.

* V roce 1882 se přes 62 % lokomotiv vytápělo dřívím, v roce 1895/96 dřívím 28,3 %, naftou 30 %, černým uhlím 40,9% (Výrobní síly, XVII, 62). Po ovládnutí vnitřního trhu se ropný průmysl pustil do hledání zahraničních trhů a vývoz ropy do Asie stoupá velmi rychle (Věstník finansov, 1897, č. 32) přes apriorní předpovědi některých ruských ekonomů mluvících s oblibou o tom, že ruský kapitalismus nemá zahraniční trhy.

** Údaje jsou převzaty ze seznamu dolů ve Sborníku údajů o báňském a hutním průmyslu v roce 1890.

A za čtyřletí 1891—1895 z 872 velkoobchodníků uhlím 55 expedovalo každý více než 5000 vagónů, celkem 925 400 vagónů z 1 178 800, tj. přes $\frac{8}{10}$ celkového množství.*

Tyto údaje o rozvoji báňského a hutního průmyslu jsou zvláště důležité ze dvou hledisek: za prvé zvláště názorně ukazují podstatu změny sociálně ekonomických vztahů, k níž dochází v Rusku ve všech oblastech národního hospodářství, a za druhé ilustrují teoretickou tezi, podle níž v rozvíjející se kapitalistické společnosti zvláště rychle rostou průmyslová odvětví, která vyrábějí *výrobní prostředky*, tj. předměty nikoli osobní, nýbrž výrobní spotřeby. Nahrazení jedné soustavy společenského hospodářství druhou se projevuje zvláště markantně v báňském a hutním průmyslu proto, že typickými představiteli obou soustav jsou zde jednotlivé oblasti: v jedné oblasti lze ještě pozorovat staré předkapitalistické poměry s primitivní a tradiční technikou, s osobní závislostí obyvatelstva, které je připoutáno k místu bydliště, s vžitými stavovskými tradicemi, monopoly aj., v druhé oblasti pozorujeme opouštění všech tradic, technický převrat a rychlý růst ryze kapitalistického strojového průmyslu.** Tento příklad zvláště jasně ukazuje chybu narodnických ekonomů. Popírají pokrokovost kapitalismu v Rusku a poukazují na to, že naši zemědělství podnikatelé se rádi uchylují k odpracovávaní, průmysloví podnikatelé ochotně zadávají práci domů, důlní a hutní podnikatelé se domáhají, aby byl dělník při-

* Z údajů *N. S. Avdakova*, Stručný statistický přehled doněckého kamenouhelného průmyslu, Charkov 1896[?].

** Poslední dobou se začíná vlivem nových životních podmínek měnit i Ural a bude se měnit ještě rychleji, až bude pevněji spojen s „Ruskem“ železnicí. V tomto směru bude mít obzvláště velký význam zamýšlené železniční spojení Uralu s jihem, aby se mohla uralská ruda vyměňovat za doněcké černé uhlí. Dosud si Ural s jihem téměř nekonkurují, pracují pro různé trhy a žijí hlavně ze státních objednávek. Ale tak vydatné státní objednávky nebudou pršet věčně.

poután k závodu, aby byla zákonem zakázána konkurence drobných podniků aj. aj. Takové úvahy jsou očividně ne-logické a hrubě porušují historickou perspektivu. Z čeho vlastně vyplývá, že tato snaha našich podnikatelů využívat výhod předkapitalistického způsobu hospodaření musí být připočtena na vrub našemu kapitalismu, a ne těm pozůstatkům minulosti, jež brzdí rozvoj kapitalismu a jež se v mnoha případech udržují mocí zákona? Můžeme se divit tomu, že si například důlní a hutní podnikatelé na jihu přejí, aby dělníci byli připoutáni k závodu a zákonem byla zakázána konkurence drobných podniků, když v jiné oblasti báňského a hutního průmyslu toto připoutání a tyto zákazy existují odedávna až dodnes, když v jiné oblasti majitelé závodů s méně vyspělou technikou, s levnějším a pokornějším dělnictvem vydělávají na surovém železe bez námahy „kopějku z každé kopějky a někdy i půldruhé kopějky z kopějky“**? Nemáme se naopak divit, že se za takových podmínek najdou lidé, kteří jsou s to idealizovat předkapitalistické hospodářské zřízení Ruska, lidé, kteří nechtějí vidět, že je nanejvýš naléhavé a aktuální odstranit všechny zastaralé instituce bránící rozvoji kapitalismu?***

Na druhé straně jsou údaje o růstu báňského a hutního průmyslu závažné proto, že názorně ukazují, jak je rychlejší růst kapitalismu a vnitřního trhu vyvoláván rychlejším růstem výroby předmětů výrobní spotřeby ve srovnání s růstem výroby předmětů osobní spotřeby. Tuto skutečnost přehlíží například pan N. -on, když usuzuje, že uspokojení veškeré domácí poptávky po výrobcích báňského a hutního průmyslu „nastane pravděpodobně velmi brzy“

* Jegunovův článek ve Zprávách a šetřeních o domácím průmyslu, sv. III, s. 130.

** Například pan N. -on obrátil všechny své nářky jedině proti kapitalismu (viz zvláště o báňských a hutních podnikatelích na jihu, Studie, s. 211 a 296[97]) a tím úplně překroutil vztah ruského kapitalismu k předkapitalistickému systému našeho báňského a hutního průmyslu.

(Studie, 123). Jde tu o to, že objem spotřeby kovů, černého uhlí aj. (na jednoho obyvatele) nezůstává a v kapitalistické společnosti nemůže zůstat neměnný, ale nutně *se zvyšuje*. Každý nový kilometr železniční sítě, každá nová dílna, každý pluh, který si pořídí vesnický buržoa, *zvyšují* poptávku po výrobcích báňského a hutního průmyslu. Stoupla-li v Rusku od roku 1851 do roku 1897 například spotřeba surového železa na jednoho obyvatele ze 14 funtů na $1\frac{1}{3}$ pudu, musí ještě i toto množství velmi značně stoupnout, aby se přiblížilo úrovni poptávky po surovém železe ve vyspělých zemích (v Belgii a Anglii činí přes 6 pudů na jednoho obyvatele).

V. PŘIBÝVÁ DĚLNÍKŮ VE VELKÝCH KAPITALISTICKÝCH PODNICÍCH?

Po prozkoumání údajů o továrním, báňském a hutním průmyslu se můžeme nyní pokusit odpovědět na tuto otázku, která tolik zajímala narodnické ekonomy a na kterou odpovídali záporně (pánové V. V., N. -on, Karyšev a Kablukov tvrdili, že počet dělníků v továrnách a závodech roste — roste-li vůbec — pomaleji než počet obyvatelstva). Poznamenáváme nejprve, že se musíme nutně zeptat, zda přibývá obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu na úkor zemědělského (o tom dále), anebo zda přibývá dělníků ve strojovém velkoprůmyslu. Nelze tvrdit, že počet dělníků v drobných průmyslových podnicích nebo v manufakturách se musí v rozvíjející se kapitalistické společnosti zvyšovat, protože továrna neustále vytlačuje primitivnější formy průmyslu. Údaje naší statistiky továren a závodů, jak jsme už podrobně ukázali, se však nevztahují vždy na *továrnu* ve vědecky přesném smyslu slova.

Abychom mohli prozkoumat údaje o otázce, která nás zajímá, musíme za prvé probrat údaje o všech výrobních odvětvích; za druhé údaje za delší časové období. Jedině

za těchto podmínek máme záruku, že bude možné údaje víceméně srovnávat. Volíme rok 1865 a 1890 — dvacet pět let poreformního období. Shrňeme výsledky statistických údajů, které jsou po ruce. Statistika továren a závodů má z roku 1865 nejúplnější zprávy a vykazuje v evropském Rusku 380 638 továrních dělníků ve všech výrobních odvětvích s výjimkou lihovarnictví, pivovarnictví, cukrovarnictví a tabákového průmyslu.* Abychom zjistili počet dělníků v těchto výrobních odvětvích, musíme použít jediných existujících údajů Vojenského statistického sborníku, přičemž je nezbytné, jak už jsme ukázali, tyto údaje opravit. Připočteme-li 127 935 dělníků pracujících v uvedených výrobních odvětvích**, vyjde nám, že roku 1865 bylo v evropském Rusku 508 573 továrních dělníků (v odvětvích podléhajících i nepodléhajících spotřební dani)***. Odpovídající číslo pro rok 1890 bude 839 730 dělníků****. Jejich počet se zvětšil o 65 %, tj. více, než činí přírůstek obyvatelstva. Musíme však uvážit, že *ve skutečnosti byl přírůstek nesporně větší, než ukazují tato čísla*: výše jsme podrobně dokázali, že údaje statistiky továren a závodů ze šedesátých let byly zvětšeny, neboť zahrnovaly drobné domácí, řemeslnické a zemědělské závody a rovněž domácí dělníky. Pro nedostatek materiálu nemůžeme bohužel všechny tyto

* Sborník údajů a materiálů ministerstva financí, 1867, č. 6. Již dříve jsme poukázali na to, že chceme-li srovnávat údaje z téže doby, můžeme vzít pouze údaje z téhož pramene, tj. údaje ministerstva financí.

** V pivovarnictví bylo zaměstnáno 6825 osob; také toto číslo je přehnáno, nemáme však údaje, abychom je opravili; v cukrovarnictví 68 334 (podle Ročenky ministerstva financí), v tabákovém průmyslu 6116 (opraveno) a v lihovarnictví 46 660 (opraveno).

*** Pan T.-Baranovskij uvádí pro rok 1866 údaj pana Vešňakova — 493 371 osob (Továrna, s. 339). Nevíme, jak k tomuto číslu došli, ale s naším se rozchází jen zcela nepatrně.

**** Podle Ukazatele za rok 1890. Od celkového počtu 875 764 osob musíme odečíst dělníky, kteří jsou v báňské a hutní statistice počítáni dvakrát: 291 ve výrobě asfaltu, 3468 ve výrobě soli a 32 275 ve výrobě kolejnic.

přehnané údaje důsledně opravit a dílčích oprav se raději vzdáme, tím spíše, že dále uvedeme přesnější údaje o počtu dělníků v největších továrnách.

Přejdeme ke statistice hornictví a hutnictví. Roku 1865 byl uveden počet horníků a hutníků jedině v měďárnách a železárnách a také na rýžovištích zlata a platiny; v evropském Rusku to bylo *133 176 dělníků*.* Roku 1890 pracovalo v těchto odvětvích *274 748 dělníků***, tj. více než dvojnásobek. Toto číslo se rovná 80,6 % všech horníků a hutníků v evropském Rusku roku 1890; předpokládáme-li, že uvedená odvětví zaměstnávala roku 1865 rovněž 80,6 % všech horníků a hutníků***, vyjde nám, že horníků a hutníků bylo v roce 1865 celkem *165 230*, kdežto v roce 1890 *340 912*. Jejich počet se tedy zvýšil o 107 %.

K dělníkům z velkých kapitalistických podniků patří také železniční dělníci. Roku 1890 bylo v evropském Rusku včetně Polska a Kavkazu *252 415 železničních dělníků*****. Jejich počet v roce 1865 není znám, může však být

* O počtu horníků a hutníků v šedesátých letech viz: Statistický sborník, I, 1866[^{40*}]. — Ročenka ministerstva financí, I. — Sborník statistických údajů o hornictví a hutnictví za léta 1864—1867, Petrohrad 1864—1867, publikace vědeckého výboru pro doly a hutě.

** Sborník statistických údajů o báňském a hutním průmyslu v roce 1890, Petrohrad 1892. Podle tohoto sborníku bylo v evropském Rusku celkem 342 166 dělníků, ale odečteme-li dělníky petrolejářských závodů (kteří jsou započtení v Ukazateli) a opravíme-li některé malé chyby, pak to bude 340 912 dělníků.

*** Mezi ostatními těžebními odvětvími jsou taková, v nichž počet dělníků stoupl pravděpodobně málo (těžba soli), ale i taková, v nichž počet dělníků musel vzrůst velmi pronikavě (uhelné doly a kamenolomy), a taková, která v šedesátých letech vůbec neexistovala (např. těžba rtuti).

**** Statistický přehled železnic a vnitrozemských vodních cest[^{41*}]. Petrohrad 1893, s. 22. Publikace ministerstva dopravy. Neměli jsme bohužel žádné údaje, abychom mohli zjistit počet dělníků jen v evropském Rusku. Nezapočítáváme jen stále železniční dělníky, ale i přechodně zaměstnané (10 447) a nádeníky (74 504). Průměrné roční náklady na přechodně zaměstnaného dělníka činí 192 rublů, na nádeníka

zjištěn dosti přesně, protože počet železničních dělníků připadajících na jednu verstu železniční sítě kolísá velmi nepatrně. Počítáme-li na jednu verstu 9 dělníků, vychází nám, že v roce 1865 jsme měli 32 076 železničních dělníků.* Shrňme naše výpočty.

Počet dělníků ve velkých kapitalistických podnicích (v tisících)

Rok	V továrnách a závodech	V báňském a hutním průmyslu	Na železnicích	Celkem
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1432

Za 25 let se tedy počet dělníků ve velkých kapitalistických podnicích více než zdvojnásobil, tj. rostl nejenom daleko rychleji než veškeré obyvatelstvo, nýbrž dokonce rychleji než městské obyvatelstvo.** Je tedy nesporné, že stále větší a větší počet dělníků opouští zemědělství a drobnou průmyslovou výrobu a odchází do velkých průmyslových podniků.*** O tom svědčí údaje též statistiky, které

235 rublů. Průměrná denní mzda je 78 kopějek. Z toho vyplývá, že jak sezónní dělníci, tak nádeníci jsou zaměstnáni po většinu roku, není proto správné je nezapočítávat, jak to dělá pan N. -on (Studie, s. 124).

* Roku 1886 připadalo na jednu verstu 9 železničních dělníků; roku 1890 — 9,5; roku 1893 — 10,2; roku 1894 — 10,6; roku 1895 — 10,9; tento počet má tedy zřejmou vzestupnou tendenci. Viz Sborník údajů o Rusku za rok 1890 a 1896 a Věstník finansov, 1897, č. 39. — Upozorňujeme, že v této podkapitole jde výlučně o srovnávání údajů z roku 1865 a 1890; je proto zcela lhostejné, zda vezmeme počet železničních dělníků v celé říši nebo jen v evropském Rusku, zda počítáme na verstu 9 osob či méně, zda přihlížíme ke všem odvětvím báňského a hutního průmyslu nebo jen k těm, o nichž existují údaje za rok 1865.

** Roku 1863 bylo v evropském Rusku 6,1 miliónu městského obyvatelstva, roku 1897 12 miliónů.

*** Poslední údaje o počtu dělníků ve velkých kapitalistických podnicích: za rok 1900 existují údaje o počtu továrních dělníků v podnicích nepodléhajících spotřební dani; za rok 1903 o podnicích podléhajících této dani; za rok 1902 údaje o hornících a hutnících. Počet železničních dělníků můžeme zjistit, počítáme-li 11 osob na verstu (údaje k 1. lednu

se tak často dovolávali a kterou tak často zneužívali naši narodníci. Avšak vrcholem jejich zacházení se statistikou je tato vskutku fenomenální metoda: vypočítává se poměr počtu *továrních dělníků k veškerému obyvatelstvu* (!) a na základě výsledného čísla (asi 1 %) se do celého světa rozhlašuje, jak je tato „hrstka“* dělníků nepatrná! Když například pan Kablukov rovněž takto vypočítal procentuální podíl „továrních dělníků v Rusku“** v poměru k veškerému obyvatelstvu, pokračuje: „Naproti tomu na Západě (!!)

tvorí dělníci zaměstnaní ve zpracovatelském průmyslu...“ (není snad každému gymnazistovi jasné, že něco naprosto jiného jsou „tovární dělníci“ a „dělníci ve zpracovatelském průmyslu“?)... „zcela jiný procentuální podíl veškerého obyvatelstva“, a to od 53 % v Anglii do 23 % ve Francii. „Není těžké vidět, že rozdíl v procentuálním podílu třídy továrních dělníků (!!)

u nich a u nás je tak velký, že nemůže být ani řeči o totožném průběhu našeho vývoje se západoevropským.“ A to píše profesor a statistik z povolání! Neobyčejně odvážně dělá jedním tahem dva podvody: 1. tovární dělníky zaměňuje s dělníky zaměstnanými ve zpracovatelském průmyslu; 2. dělníky zaměstnané ve zpracovatelském průmyslu zaměňuje s obyvatelstvem zabývajícím se zpracovatelským průmyslem. Objasníme našim učeným statistikům tyto rozdíly. Ve Francii bylo podle sčítání lidu v roce 1891 3,3 miliónu dělníků zaměstnaných ve zpracovatelském průmyslu, tedy méně

1904). Viz Ruskou ročenku z roku 1906 a Sborník údajů o báňském a hutním průmyslu z roku 1902.

Shrneme-li tyto údaje, vyjde nám: v letech 1900—1903 bylo v 50 guberniích evropského Ruska 1 261 571 továrních dělníků, 477 025 horníků a hutníků, 468 941 železničních dělníků. Celkem 2 207 537. V celé Ruské říši bylo 1 509 516 továrních dělníků, 626 929 horníků a hutníků, 655 929 železničních dělníků. Celkem 2 792 374. I tyto údaje plně potvrzují, co jsme už uvedli v textu. *Pozn. k 2 vyd.*

* N. -on, I. c., s. 326 aj.

** Přednášky z ekonomiky zemědělství, Moskva 1897, s. 14.

než desetina obyvatelstva (36,8 miliónu obyvatelstva rozděleného podle zaměstnání; 1,3 miliónu obyvatelstva není rozděleno podle zaměstnání). Jsou to dělníci ve všech průmyslových závodech a podnicích, a ne jen tovární dělníci. Obyvatelstva, které se zabývá zpracovatelským průmyslem, bylo však 9,5 miliónu (asi 26 % veškerého obyvatelstva); mezi dělníky jsou zařazeni podnikatelé apod. (1 milión), dále úředníci — 0,2 miliónu, *členové rodin* — 4,8 miliónu a služebnictvo — 0,2 miliónu.* Abychom mohli ilustrovat analogické poměry v Rusku, musíme zvolit za příklad jednotlivá střediska, protože nemáme statistiku zaměstnání veškerého obyvatelstva. Vezmeme si jedno město a jedno vesnické středisko. V Petrohradě zjistila roku 1890 statistika továren a závodů 51 760 továrních dělníků (podle Ukazatele), kdežto podle sčítání lidu v Petrohradě z 15. prosince 1890 bylo ve zpracovatelském průmyslu zaměstnáno 341 991 osob, jež se dělily takto**:

	<i>Celkový počet osob</i>		
	Samostatných (tj. které se samy živí)	Členů rodiny a služebnictva	Celkem
Podnikatelé	13 853	37 109	50 962
Administrativa (úředníci)	2 226	4 574	6 800
Dělníci	148 111	61 098	209 209
Individuální výrobci	51 514	23 506	75 020
<i>Celkem</i>	215 704	126 287	341 991

Jiný příklad: ve vesnici Bogorodskoje v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie (která, jak jsme viděli,

* The Statesman's Yearbook, 1897, page 472. (Politická ročenka. *Red.*)

** Petrohrad podle sčítání lidu v roce 1890, Petrohrad 1893^[340]. Používáme úhrnných součtů z II.—XV. skupiny různých zaměstnání. Celkem bylo výdělečně činných 551 700 osob, z toho 200 748 v obchodu, povoznictví a hostinské živnosti. — „Individuálními výrobci“ se rozumějí malovýrobci nezaměstnávající námezdní dělníky.

se nezabývá zemědělstvím a tvoří „jakoby jedinou každenní továrnu“⁴⁾ bylo podle Ukazatele z roku 1890 392 *továrnických dělníků*, zatímco obyvatelstva zabývajících se drobnou průmyslovou výrobou bylo podle zemstevního sčítání lidu v roce 1889 asi 8000 (veškeré obyvatelstvo = 9241 osob; rodin zabývajících se drobnou průmyslovou výrobou je přes $\frac{9}{10}$). Ať se pánové N. -on a Kablukov a spol. zamyslí nad těmito čísly!

Dodatek k druhému vydání. Dnes máme k dispozici výsledky statistických údajů o zaměstnáních veškerého obyvatelstva podle všeobecného sčítání lidu v roce 1897. Uvádíme námi zpracované údaje (v miliónech) o celé Ruské říši*:

Zaměstnání	Samostatní	Členové rodin	Veškeré obyvatelstvo
a) Úředníci a vojáci	1,5	0,7	2,2
b) Duchovenstvo a svob. povolání	0,7	0,9	1,6
c) Rentiéři a penzisté	1,3	0,9	2,2
d) Vězňové, prostitutky, blíže neurčená a neurčitelná povolání	0,6	0,3	0,9
<i>Neproduktivní obyvatelstvo celkem</i>			
	4,1	2,8	6,9
e) Obchod	1,6	3,4	5,0
f) Doprava a spoje	0,7	1,2	1,9
g) Soukromí zaměstnanci, služebnictvo, nádeníci	3,4	2,4	5,8
<i>Poloproduktivní obyvatelstvo celkem</i>			
	5,7	7,0	12,7
h) Zemědělství	18,2	75,5	93,7
i) Průmysl	5,2	7,1	12,3
<i>Produktivní obyvatelstvo celkem</i>			
	23,4	82,6	106,0
<i>Celkem</i>	33,2	92,4	125,6

* Celkový přehled celoříšských výsledků zpracování údajů z prvního všeobecného sčítání lidu 28. I. 1897^[258]. Publikace Ústředního statistického výboru, sv. II, tabulka XXI, s. 296. Skupiny zaměstnání jsem sestavil takto: a) 1, 2 a 4; b) 3 a 5—12; c) 14 a 15; d) 16 a 63—65; e) 46—62; f) 41—45; g) 13; h) 17—21; i) 22—40.

Není ani nutné podotýkat, že tyto údaje potvrzují naše dřívější závěry o nesmyslnosti narodnické metody, která porovnává počet továrních dělníků s veškerým obyvatelstvem.

Především je zajímavé roztřídit dané údaje o rozdělení veškerého ruského obyvatelstva podle zaměstnání tak, abychom na nich ilustrovali *dělbou společenské práce* jako základ veškeré výroby zboží i kapitalismu v Rusku. Z tohoto hlediska musíme veškeré obyvatelstvo rozdělit na tři velké kategorie: I. Zemědělské obyvatelstvo. II. Obyvatelstvo zaměstnané v obchodu a průmyslu. III. Neproduktivní obyvatelstvo (přesněji: obyvatelstvo, které se nepodílí na hospodářské činnosti). Jen jednu z uvedených devíti skupin (a—i) nelze přímo a v plném rozsahu zahrnout do žádné z těchto tří základních kategorií. Je to skupina g: soukromí zaměstnanci, služebnictvo, nádeníci. Tuto skupinu musíme *přibližně* rozdělit mezi obyvatelstvo zaměstnané v obchodu a průmyslu a zemědělské obyvatelstvo. K obyvatelstvu zaměstnanému v obchodu a průmyslu jsme přiřadili onu část této skupiny, o níž je známo, že žije ve městech (2,5 miliónu), a k zemědělskému tu, která žije na venkově (3,3 miliónu). Dostáváme pak tento obraz rozdělení veškerého obyvatelstva Ruska:

Zemědělské obyvatelstvo Ruska	97,0 mil.
Zaměstnané v obchodu a průmyslu	21,7 mil.
Neproduktivní	6,9 mil.
<hr/>	
<i>Celkem</i>	125,6 mil.

Z tohoto přehledu je na jedné straně jasně vidět, že oběh zboží, a tedy zbožní výroba v Rusku už pevně zakotvily. Rusko je kapitalistickou zemí. Na druhé straně je vidět, že Rusko ve svém ekonomickém vývoji ještě značně pokulhává za ostatními kapitalistickými zeměmi.

Dále. Po rozboru, který jsme provedli v tomto spise, můžeme a musíme použít statistiku zaměstnání veškerého rus-

kého obyvatelstva k tomu, abychom *přibližně* stanovili, na jaké *základní* kategorie se dělí veškeré obyvatelstvo Ruska podle svého *třídního* postavení, tj. podle svého postavení ve společenském výrobním způsobu.

Možnost takové — samozřejmě jen *přibližné* — kategorizace se nabízí proto, že známe celkové rozdělení rolnictva na základní ekonomické skupiny. A veškeré zemědělské obyvatelstvo Ruska můžeme pokládat za rolnictvo, protože statkářů je celkem velmi málo. Četní statkáři jsou přitom vedeni jako rentiéři, úředníci, vyšší hodnostáři apod. Mezi 97 milióny rolníků musíme ovšem rozlišovat tři základní skupiny: nejnižší skupinu — proletářské a poloproletářské vrstvy obyvatelstva; střední skupinu — chudí drobní hospodáři a nejvyšší skupinu — zámožnější drobní hospodáři. Základní ekonomické znaky těchto skupin jako různých *třídních* sil jsme podrobně rozebrali dříve. Nejnižší skupinu tvoří obyvatelstvo nemajetné, živící se hlavně nebo zpoila *prodejem pracovní síly*. Střední skupinu tvoří chudí drobní hospodáři, protože střední rolníci i v nejlepší roce se sotva udrží nad vodou, avšak *hlavním* zdrojem udržení jejich existence je „samostatné“ (ovšem zdánlivě samostatné) *drobné hospodářství*. Konečně nejvyšší skupinu tvoří zámožnější drobní hospodáři, kteří vykořisťují větší nebo menší počet zemědělských dělníků a nádeníků s přídělem půdy a nejrůznějších námezdních dělníků.

Podíl těchto skupin na celkovém úhrnu činí *přibližně* 50 %, 30 % a 20 %. Dříve jsme stále zjišťovali podíl usedlostí nebo hospodářství. Nyní zjišťujeme podíl obyvatelstva. Touto změnou se zvětšuje nejnižší a zmenšuje nejvyšší skupina. Ale právě taková změna nepochybně nastala v Rusku v minulém desetiletí, jak to nesporně dokazuje okolnost, že přibylo rolníků bez koní a že rolnictvo zchudlo, že se zvětšovala bída a nezaměstnanost na vesnicích atd.

Máme tedy mezi zemědělským obyvatelstvem asi 48,5 miliónu proletářského a poloproletářského obyvatelstva; asi 29,1 miliónu chudých drobných hospodářů a jejich

rodin a asi 19,4 miliónu obyvatelstva v zámožných drobných hospodářstvích.

Dále je tu otázka, jak rozdělit obyvatelstvo zaměstnané v obchodu a průmyslu a neproduktivní obyvatelstvo. Mezi neproduktivním obyvatelstvem jsou zjevně velkoburžoazní živly: všichni rentiéři („žijící z důchodu z kapitálu a nemovitostí“ — první podskupina 14. skupiny v naší statistice — 0,9 miliónu), dále část buržoazní inteligence, vysocí úředníci vojenští a civilní apod. Celkem sem spadá asi 1 1/2 miliónu osob. Na druhém pólu stojí v řadách téhož neproduktivního obyvatelstva nižší hodnosti v armádě a námořnictvu, četnictvu a policii (asi 1,3 miliónu), služebnictvo a početná skupina zřízců (celkem na 1/2 miliónu), téměř půl miliónu žebráků, tuláků apod. atd. Zde můžeme pouze zhruba vyčlenit skupiny, které se nejvíce přibližují základním ekonomickým typům: asi 2 milióny proletářskému a poloproletářskému obyvatelstvu (zčásti lumpenproletariát), asi 1,9 miliónu chudým drobným vlastníkům a 1,5 miliónu k zámožnějším drobným vlastníkům, k nimž řadíme i většinu úředníků, správního personálu, buržoazní inteligence apod.

A tak mezi obyvatelstvem zaměstnaným v obchodu a průmyslu existuje nepochybně nejvíce proletariátu, mezi ním a velkoburžoazií je propast nehlubší. Sčítání lidu však nepřináší žádné údaje o rozdělení tohoto obyvatelstva na podnikatele, individuální výrobce, dělníky atd. Nezbyvá než si vzít za příklad výše uvedené údaje o petrohradském průmyslovém obyvatelstvu rozděleném podle jeho postavení ve výrobě. Na základě těchto údajů můžeme zařadit zhruba 7 % k velkoburžoazii, 10 % k zámožné maloburžoazii, 22 % k chudým drobným vlastníkům a 61 % k proletariátu. Všude jinde v Rusku je ovšem drobná průmyslová výroba mnohem rozšířenější než v Petrohradě, zato však k poloproletářskému obyvatelstvu nepočítáme četné individuální a domácí výrobce pracující pro podnikatele doma. Celkové relace se tedy budou pravděpodobně

jen málo lišit od skutečnosti. Mezi obyvatelstvem zaměstnaným v obchodu a průmyslu by pak mělo být asi 1,5 miliónu příslušníků velkoburžoazie, asi 2,2 miliónu zámožných výrobců, asi 4,8 miliónu chudých drobných výrobců a asi 13,2 miliónu proletářských a poloproletářských vrstev obyvatelstva.

Sečteme-li dohromady zemědělské obyvatelstvo, obyvatelstvo zaměstnané v obchodu a průmyslu a neproduktivní obyvatelstvo, vychází nám toto přibližné rozdělení veškerého obyvatelstva v Rusku podle jeho třídního postavení:

	Veškeré obyvatelstvo
Velkoburžoazie, statkáři, vysocí úředníci a jiní	asi 3,0 mil.
Zámožní drobní vlastníci	„ 23,1 „
Chudí drobní vlastníci	„ 35,8 „
Proletáři* a poloproletáři	„ 63,7 „
<hr/> Celkem	asi 125,6 mil.

* Těch je nejméně 22 miliónů. Viz dále.

Nepochybujeme, že se ozvou pobouřené hlasy našich kadetsky smýšlejících a s kadety sympatizujících ekonomů a politiků proti takové „zjednodušené“ představě o ekonomice Ruska. Vždyť je přece tak pohodlné, tak výhodné při podrobném rozboru zastírat hloubku ekonomických rozporů a zároveň si stěžovat na to, že socialisté celou věc „strašně“ zjednodušují, když posuzují tyto rozpory jako *celek*. Taková kritika našeho závěru je z vědeckého hlediska bezvýznamná.

Pokud jde o to, *nakolik se daná čísla blíží skutečnosti*, mohou se jednotlivé názory rozcházet. Bude proto zajímavé zmínit se o práci pana Losického Studie o obyvatelstvu Ruska podle sčítání lidu v roce 1897^[206] (Mir božij, 1905, č. 8). Autor v ní použil bezprostřední údaje o počtu dělníků a služebnictva podle sčítání lidu. Z těchto údajů vypočetl, že Rusko má 22 miliónů proletářského obyvatelstva;

80 miliónů rolníků a vlastníků půdy, asi 12 miliónů podnikatelů a zaměstnanců v obchodu a v průmyslu a téměř 12 miliónů obyvatelstva nezabývajícího se výdělečnou činností.

Početnost proletariátu se podle těchto údajů velmi blíží číslu, k němuž jsme dospěli my.* Popírat existenci nesmírně početných vrstev poloproletářského obyvatelstva mezi rolnickou chudinou, která je závislá na „výdělcích“, mezi domácími výrobci atd. by znamenalo tropit si smích ze všech údajů o ekonomice Ruska. Stačí, abychom si připomenuli 3 ¹/₄ miliónu *usedlostí* bez koní jen v evropském Rusku, 3,4 miliónu *usedlostí* s jedním koněm, souhrnné údaje zemstevní statistiky o pachtu, „výdělcích“, rozpočtech apod., a přestaneme pochybovat o nesmírné početnosti poloproletářského obyvatelstva. Domnívat se, že proletářské a poloproletářské obyvatelstvo tvoří dohromady polovinu rolnictva, by spíše znamenalo zmenšovat než zvětšovat jeho početnost. A mimo řady zemědělského obyvatelstva je podíl proletářských a poloproletářských vrstev určitě ještě vyšší.

Dále, k zámožnějším drobným vlastníkům musíme přiřadit, nechceme-li roztržít ucelený ekonomický obraz, značnou část administrativních sil v obchodu a průmyslu, zaměstnanců, buržoazní inteligence, úředníků atd. Postupovali jsme snad přespříliš opatrně, když jsme stanovili počet tohoto obyvatelstva příliš vysoko: je docela možné, že by se měl zvýšit počet chudých drobných vlastníků a snížit počet zámožnějších. Avšak podobná rozdělení si ovšem naprosto neosobují právo na bezpodmínečnou statistickou přesnost.

Statistika musí ilustrovat sociálně ekonomické vztahy zjištěné všestranným rozbořem a nezvrhávat se v samoučel,

* Nemůžeme se pouštět do podrobností týkajících se statistiky dělníků a služebnictva, kterou použil pan Losickij. Chybou této statistiky je podle všeho *bagatelizování* počtu dělníků.

jak tomu u nás příliš často bývá. Zastírat početnost malo-
buržoazních vrstev v ruském obyvatelstvu by znamenalo
přímo falzifikovat obraz naší ekonomické skutečnosti.

V I. S T A T I S T I K A P A R N Í C H S T R O J Ů

Použití parního pohonu ve výrobě je jedním z nejcharakterističtějších znaků strojového velkopřemyslu. Bude proto zajímavé prozkoumat údaje, jež máme k dispozici. Za léta 1875—1878 udávají počet parních strojů Podklady pro statistiku parních strojů v Ruské říši^[227] (Petrohrad 1882. Publikace Ústředního statistického výboru)*. O roce 1892 máme číselné údaje ze Souboru údajů o továrním průmyslu obsahující všechna odvětví továrního a těžebního průmyslu. V následující tabulce jsou tyto údaje porovnány.

Počet parních strojů v průmyslu

	1875—1878			1892		
	parní kotle	parní stroje	koni (k)	parní kotle	parní stroje	koni (k)
Evropské Rusko (50 gub.)	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 469
Polsko	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Kavkaz	115	51	583	514	514	5 283
Sibiř a Turkestán	100	75	1 026	134	135	2 111
<i>V celé říši</i>	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

Během 16 let stoupl v Rusku počet parních strojů vyjádřený v koních (k) *trojnásobně*, z toho v evropském Rusku *dvaapůlkrát*. Počet parních strojů vzrostl o něco méně, takže průměrný výkon jednoho parního stroje se značně zvýšil, a to v evropském Rusku z 18 k na 24 a v Království polském

* Abychom mohli provést srovnání s rokem 1892, vypouštíme ze 13 skupin výrobních odvětví tyto skupiny: I. (zemědělství), XII. (tiskárenství včetně litografického tisku) a XIII. („zavádění vodovodů“ aj.). Lokomobily jsou započítány mezi parní stroje.

z 18 na 41. Strojový velkopřůmysl se tedy v tomto období rozvíjel velmi rychle. V letech 1875—1878 dosáhly nejvyššího výkonu parních strojů tyto gubernie: Petrohradská (17 808 k), Moskevská (13 668 k), Kyjevská (8363), Permská (7348), Vladimírská (5684) — v těchto pěti guberniích bylo celkem 52 871 k, zhruba $\frac{3}{5}$ všech k v evropském Rusku — dále Podolská (5480), Piotrkówská (5071), Varšavská (4760). V roce 1892 se toto pořadí mění: Piotrkówská (59 063), Petrohradská (43 961), Jekatěrinoslavská (27 839), Moskevská (24 704), Vladimírská (15 857), Kyjevská (14 211) — v posledních pěti guberniích bylo 126 572 k, tj. téměř polovina všech k v evropském Rusku — dále Varšavská (11 310) a Permská (11 245). Tato čísla názorně ukazují, že se vytvořila dvě nová průmyslová střediska, a to v Polsku a na jihu. V Piotrkówské gubernii stoupl výkon parních strojů 11,6krát, v Jekatěrinoslavské a Donské dohromady* z 2834 na 30 932 k, tj. 10,9krát. Tato průmyslová střediska, jež vznikla velmi rychle, postoupila z posledních míst na první a zatlačila stará průmyslová střediska. Všimněme si, že i tyto údaje prokazují zvlášť rychlý růst průmyslových odvětví vyrábějících předměty výrobní spotřeby, zvláště báňského a hutního průmyslu. V letech 1875—1878 se v těchto průmyslových odvětvích používalo 1040 parních strojů o výkonu 22 966 k (v evropském Rusku) a roku 1890 1960 parních strojů o výkonu 74 204 k, tj. za 14 let se zde zavedlo více parních strojů než v celém průmyslu za 16 let. Průmysl vyrábějící výrobní prostředky má stále větší a větší podíl na celém průmyslu.**

* Spojujeme tyto gubernie dohromady vzhledem k tomu, že se jejich hranice po roce 1878 změnily.

** Jak dalece pokročilo používání parních strojů v Rusku po roce 1892, je vidět z toho, že roku 1904 bylo podle zpráv továrních inspektorů v 64 guberniích 27 579 parních kotlů v továrnách a celkem vyjma zemědělství 31 887 parních kotlů. *Pozn. k 2. vyd.*

VII. R Ů S T V E L K Ý C H T O V Á R E N

Neuspokojivý stav údajů naší statistiky továren a závodů, který jsme už prokázali, nás přiměl provést složitější výpočty, abychom zjistili, jak se po reformě rozvíjel strokový velkopřmysl v Rusku. Vybrali jsme údaje za léta 1866, 1879, 1890 a 1894/95 o největších továrnách, a to o továrnách zaměstnávajících 100 a více dělníků*. Dělníci pracující mimo podnik jsou striktně odlišeni pouze v údajích Soupisu z roku 1894/95; je proto možné, že údaje za dřívější léta (zejména za rok 1866 a 1879) jsou přece jen poněkud přehnané i přes opravy, o nichž se zmiňujeme v poznámce.

Uvádíme údaje o těchto největších továrnách: [viz tabulku na s. 533. *Red.*].

Rozbor této tabulky začneme údaji z let 1866—1879 až 1890. Celkový počet velkých továren se za tato léta změnil takto: 644 — 852 — 951 čili v procentech: 100 — 132 — 147. Během 24 let vzrostl tedy počet velkých továren téměř jedenapůlkrát. Přihlédneme-li přitom k údajům o jednotlivých skupinách velkých továren, zjišťujeme, že čím větší

* *Prameny*: Ročenka ministerstva financí, I (obsahuje údaje pouze o 71 odvětvích); Ukazatel, 1. a 3. vydání — údaje o všech výrobních odvětvích stejně jako v Soupisu; abychom však mohli srovnat údaje Soupisu a Ukazatele, musíme odečíst z výrobních odvětví zahrnutých do soupisu v Ukazateli výrobu kolejnic. Nejsou uvedeny závody, v nichž byli k továrním dělníkům připočteni domácí dělníci. Někdy je toto započítávání domácích dělníků přímo uvedeno v poznámkách jmenovaných publikací; jindy vysvítá ze srovnání údajů za různá léta: srov. například údaje o bavlnářské výrobě v Saratovské gubernii z roku 1879, 1890 a 1894/95. (Srov. kapitolu VI, podkapitolu II, 1.) — *Sinzheimer* (Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland [O hranicích rozšíření tovární velkovýroby v Německu], Stuttgart 1893) počítá k velkým továrnám ty, které zaměstnávají 50 a více dělníků. Tuto normu nepovažujeme vůbec za nízkou, poněvadž však zpracování ruských údajů je obtížné, museli jsme se omezit jen na největší továrny.

Největší továrny evropského Ruska v letech

Skupiny továren podle počtu dělníků	1866			1879			1890			1894—1895			
	Počet továren		Objem výroby v tisících rublů	Počet továren		Objem výroby v tisících rublů	Počet továren		Objem výroby v tisících rublů	Počet továren		Objem výroby v tisících rublů	
	Celkem	z toho s parním pohonem		Celkem	z toho s parním pohonem		Celkem	z toho s parním pohonem		Celkem	z toho s parním pohonem		
A. S 100—499 dělníky	512	204	109 061	99 830	641	354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289	
B. S 500—999 dělníky	90	68	59 867	48 359	130	119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546	
C. S 1000 a více dělníky	42	35	62 801	52 877	81	76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130	
Celkem*	644	307	231 729	201 066	852	549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965	
A. S 100—499 dělníky					981	594	219 735	289 006	1133	769	252 656	355 258	
B. S 500—999 dělníky					166	145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265	
C. S 1000 a více dělníky					91	83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 065	
Celkem**					1238	762	509 643	629 926	1431	1067	623 146	858 588	
A. S 100—499 dělníky					979	532	219 436	288 759	1131	767	252 063	352 526	
B. S 500—999 dělníky					164	144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	
C. S 1000 a více dělníky					86	78	163 044	177 537	108	108	226 207	276 512	
Celkem***					1229	754	496 416	607 087	1421	1057	599 206	815 153	
											1468	1264	655 670
													955 233

* Údaje z let 1866, 1879 a 1890 o 71 výrobních odvětvích, o nichž jsou údaje z roku 1866.

** Údaje z let 1879 a 1890 o všech výrobních odvětvích jak podléhajících, tak nepodléhajících výrobní dani.

*** Údaje z let 1879, 1890 a 1894—95 o všech výrobních odvětvích s výjimkou výroby kolejnic (ocelářského).

jsou továrny, tím rychleji vzrůstá jejich počet (A. 512 — 641 — 712 továren; B. 90 — 130 — 140; C. 42 — 81 — 99). To svědčí o rostoucí koncentraci výroby.

Počet mechanizovaných závodů roste rychleji než celkový počet továren; v procentech je to: 100 — 178 — 226. Stále větší počet velkých podniků začíná používat parní pohon. Čím jsou továrny větší, tím více je mezi nimi mechanizovaných závodů; vypočteme-li podíl těchto závodů na celkovém počtu továren příslušné skupiny, dostaneme tato čísla: A. 39 % — 53 % — 63 %; B. 75 % — 91 % — 100 %; C. 83 % — 94 % — 100 %. Používání parního pohonu úzce souvisí se zvyšováním rozsahu výroby, s rozšiřováním kooperace ve výrobě.

Počet dělníků ve všech velkých továrnách se změnil v procentech takto: 100 — 168 — 200. Během 24 let se počet dělníků zdvojnásobil, tj. předstihl vzrůst počtu „továrních dělníků“. Průměrný počet dělníků připadající na jednu velkou továrnu činil v jednotlivých letech: 359 — 458 — 488 osob, a podle skupin: A. 213 — 221 — 220; B. 665 — 706 — 673; C. 1495 — 1935 — 2154. Největší továrny soustřeďují tedy stále větší část dělnictva. Roku 1866 pracovalo v továrnách s 1000 a více dělníky 27 % všech dělníků zaměstnaných ve velkých továrnách; roku 1879 40 %, roku 1890 46 %.

Změna objemu výroby všech velkých továren činí v procentech 100 — 243 — 292, a podle skupin: A. 100 — 201 — 187; B. 100 — 245 — 308; C. 100 — 323 — 479. Objem výroby všech velkých továren vzrostl tedy téměř trojnásobně, a čím větší byly továrny, tím rostl rychleji. Srovnáme-li však produktivitu práce v jednotlivých letech podle různých skupin, zjistíme něco jiného. Průměrný objem výroby připadající na jednoho dělníka ve všech velkých továrnách se rovná 866 — 1250 — 1260 rublům, a podle skupin: A. 901 — 1410 — 1191; B. 800 — 1282 — 1574; C. 841 — 1082 — 1188. Nezjišťujeme tedy, že by objem výroby (připadající na jednoho dělníka) vzrůstal v každém roce víc ve vyšší

skupině než v nižší. Je to tím, že do různých skupin jsou v nestejném poměru zahrnuty továrny různých výrobních odvětví, které se liší různou hodnotou surovin, a proto i různým objemem roční výroby připadající na jednoho dělníka.*

Pokládáme za zbytečné rozebírat stejně podrobně údaje z let 1879—1890 a z let 1879—1890—1894/95, protože bychom pouze opakovali všechno, co jsme řekli dříve, jen s poněkud jinými procentními poměry.

V poslední době jsou ve Sbírce zpráv továrních inspektorů shromážděny údaje o rozdělení továren a závodů na skupiny podle počtu dělníků. Toto jsou údaje z roku 1903:

Skupiny továren a závodů	V 64 ruských guberniích		V 50 guberniích evropského Ruska ¹⁴⁹	
	počet závodů	počet dělníků	počet závodů	počet dělníků
Méně než 20 dělníků	5 749	63 652	4 533	51 728
21— 50 dělníků	5 064	158 602	4 253	134 194
51— 100 dělníků	2 271	156 789	1 897	130 642
101— 500 dělníků	2 095	463 366	1 755	383 000
501—1000 dělníků	404	276 486	349	240 440
Více než 1000 dělníků	238	521 511	210	457 534
<i>Celkem</i>	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

Tyto údaje můžeme srovnávat s předchozími jen tehdy, připustíme-li určitou nepřesnost, i když nepatrnou. V každém případě tyto údaje potvrzují, že počet velkých továren (s více než 99 nebo s více než 100 dělníky) a počet dělníků v nich zaměstnaných rychle vzrůstá. Vzrůstá také kon-

* Například v roce 1866 bylo do skupiny A zahrnuto 17 rafinérií cukru, v nichž na 1 dělníka připadá asi 6000 rublů roční výroby, kdežto v textilních továrnách (zahrnutých do vyšších skupin) připadá na jednoho dělníka 500—1500 rublů roční výroby.

centrace dělníků — a tedy i koncentrace výroby — v největších z těchto velkých továren*.

Porovnáme-li údaje naší oficiální statistiky o velkých továrnách s údaji o všech „továrnách a závodech“, zjistíme, že roku 1879 soustřeďovaly velké továrny, které tvořily 4,4 % všech „továren a závodů“, 66,8 % všech továrních dělníků a 54,8 % celkového objemu výroby. Roku 1890 tvořily velké továrny 6,7 % všech „továren a závodů“, zaměstnávaly 71,1 % všech továrních dělníků a produkovaly 57,2 % celkového objemu výroby. Roku 1894/95 tvořily velké továrny 10,1 % všech „továren a závodů“, soustřeďovaly 74 % všech továrních dělníků a 70,8 % celkového objemu výroby. V roce 1903 zahrnovaly velké továrny, které měly více než 100 dělníků, v evropském Rusku 17 % všech továren a závodů a soustřeďovaly

* Poslední dva odstavce od věty „V poslední době...“ byly připojeny k druhému vydání Vývoje kapitalismu v Rusku (1908). V jednom exempláři druhého vydání připsal později sám V. I. Lenin na okraji tuto poznámku (kvůli srozumitelnosti opakujeme názvy skupin továren a závodů a dáváme je do hranatých závorek):

V roce 1908 (66 gubernií Ruska)		
Počet		
podniků	dělníků	(Skupiny továren a závodů)
5 403	63 954	[Méně než 20 dělníků]
4 569	152 408	[21— 50 dělníků]
2 112	150 888	[51— 100 dělníků]
2 169	496 329	[101— 500 dělníků]
433	280 639	[501—1000 dělníků]
299	663 891	[Více než 1000 dělníků]
14 985	1 808 109	[Celkem]

Továren a závodů se 100 a více dělníky

1908		1903	
podniků	dělníků	podniků	dělníků
2 901	1 440 859	2 737	1 261 363

Viz fotokopii na s. 537. *Red.*

100 — 201 — 187; В) 100 — 245 — 308; С) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрее шло это возрастаніе. Но если мы сравним производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: А) 901—1.410—1.191; В) 800—1.282—1.574; С) 841—1.082—1.188. Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходить это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго ^{*)}).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ послѣднее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Изъ 1903 г. (68,7 г. вѣк.)		Въ 64 губ. Россіи.		Въ 50 губ. Евр. Росс.		
Заводы	Рабочихъ	Группы ф.-з. заведеній.	Число заведеній.	Число рабочихъ.	Число заведеній.	Число рабочихъ.
5403	63954	Менѣе 20 рабоч.	5.749	63.052	4.533	51.728
2589	152408	21—50 "	5.064	158.062	4.253	134.194
2112	150888	51—100 "	2.271	156.789	1.897	130.642
2169	496329	101—500 "	2.095	463.366	1.755	383.000
433	280639	501—1000 "	404	270.486	349	240.440
299	663891	Свыше 1000 "	238	521.511	210	457.534
<u>12985 - 1908.109</u>		Всего . . .	15.821	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

^{*)} Напр., за 1866 г. въ разрядъ А вошло 17 сахарорафинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1.500 р. годового производства на одного рабочаго.

1903	Средн. и высш. и ниже р.-ик	1903	Средн. и высш. и ниже р.-ик
2901 - 1440.859		2737 - 1.261.363	

76,6 % všech továrních dělníků.* Velké továrny, hlavně továrny s parním pohonem, tedy soustřeďují, přestože jejich počet je nepatrný, převážnou a stále větší část dělníků a objemu výroby všech „továren a závodů“. Viděli jsme už, jak nesmírně rychle rostou tyto velké továrny v poreformním období. Uvedeme nyní ještě údaje o stejně velkých podnicích v báňském a hutním průmyslu**.

Největší průmyslové podniky v evropském Rusku v roce 1890

Skupiny továren a závodů, rudných dolů, šachet apod. podle počtu dělníků	V báňském a hutním průmyslu			V továrním, báňském a hutním průmyslu		
	počet podniků celkem	počet z toho s parním pohonem	počet dělníků	počet podniků celkem	počet z toho s parním pohonem	počet dělníků
A. 100—499 dělníků	236	89	58 249	1 369	858	310 906
B. 500—999 dělníků	73	38	50 607	256	221	172 160
C. 1000 a více dělníků	71	49	149 098	186	164	398 035
<i>Celkem</i>	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

V báňském a hutním průmyslu je koncentrace dělníků ve velkých podnicích ještě větší (i když podíl podniků s parním pohonem je menší); 258 000 dělníků z 305 000, tj. 84,5 % horníků a hutníků je soustředěno v podnicích se 100 i více dělníky; téměř polovina horníků a hutníků

* Souhrnné údaje o našem továrním průmyslu podle Ukazatelů a podle Soupisu byly uvedeny výše, v podkapitole II /srov. Studie^[199], s. 276. (Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 26—27. Red.)/. Poznamenáváme, že růst podílu velkých továren na celkovém počtu „továren a závodů“ je především důkazem toho, jak se v naší statistice pojem „továrny a závody“ postupně zužuje.

** Údaje jsou vypočteny podle Sborníku statistických údajů o báňském a hutním průmyslu v roce 1890, přičemž jsou vyloučeny závody, které byly zahrnuty do Ukazatele. Tímto vyloučením se zmenšuje celkový počet horníků a hutníků v evropském Rusku o 35 000 (340 000 — 35 000 = 305 000).

(145 000 ze 305 000) je zaměstnána v několika největších podnicích, jež mají 1000 i více dělníků. *Tři čtvrtiny* (74,6 %) všech továrních, báňských a hutních dělníků v evropském Rusku (1 180 000 roku 1890) pracují v podnicích se 100 a více dělníky; téměř polovina (570 000 z 1 180 000) je soustředěna v podnicích s 500 a více dělníky.*

Nepovažujeme za zbytečné dotknout se na tomto místě otázky nadhozené panem N. -onem o „zpomalení“ vývoje kapitalismu a růstu „továrního obyvatelstva“ v období 1880—1890 ve srovnání s obdobím 1865—1880**. Na základě tohoto pozoruhodného objevu se pan N. -on pokusil udělat závěr, za který vděčí své samorostlé logice, že prý „fakta plně potvrzují“ tezi uvedenou v jeho Studiích, podle níž „kapitalismus začne zužovat svůj vlastní vnitřní trh, dosáhne-li jistého vrcholu svého rozvoje“. Za prvé je absurdní dělat ze „zpomalení růstu“ závěry o zúžení vnitřního trhu. Jestliže počet továrních dělníků roste rychleji než počet obyvatel (a tak tomu také je i podle údajů samého pana N. -ona: od roku 1880 do roku 1890 činí přírůstek 25 %), znamená to, že obyvatelstvo odchází ze zemědělství a že roste vnitřní trh i na předměty osobní spotřeby (nemluvě už o trhu na výrobní prostředky). Za druhé ke „zmírnění růstu“ vyjadřovaného v procentech musí v kapitalistické zemi na určitém stupni vývoje docházet vždycky, protože malé veličiny rostou v procentech vždycky rychleji než velké. Z toho, že první kroky

* Soupisem průmyslových podniků v roce 1895 v Německu bylo v celém průmyslu včetně výstavby hutí a dolů, která se v Rusku neregistruje, zjištěno 248 závodů s 1000 a více dělníky; v těchto závodech bylo zaměstnáno 430 286 dělníků. Největší továrny v Rusku jsou tedy větší než v Německu.

** Russkoje bogatstvo, 1894, č. 6, s. 101n. Uvedené údaje o velkých továrnách svědčí rovněž o pomalejším růstu v letech 1879—1890 ve srovnání s lety 1866—1879.

ve vývoji kapitalismu jsou zvláště rychlé, můžeme učinit pouze závěr o úsilí mladé země dohnat země starší. Je však nesprávné považovat procentní zvětšení v počátečním období za normu pro období následující. Za třetí *porovnání období, která zvolil pan N. -on, vůbec nedokazuje, že ke „zmírnění růstu“ skutečně došlo.* Vývoj kapitalistického průmyslu nemůže probíhat jinak než cyklicky; proto musíme k porovnání různých období používat údaje za delší období*, aby zřetelně vynikly roky mimořádné prosperity, vzestupu a roky úpadku. Protože to pan N. -on neučinil, dopustil se velké chyby, neboť nezpozoroval, že rok 1880 byl rokem mimořádného vzestupu. Nejen to, pan N. -on se dokonce neostýchal „vymyslet si“ opačné tvrzení. „Je nutné ještě poznamenat,“ uvažuje, „že mezi těmito lety (mezi rokem 1865 a 1890) byl neúrodný rok 1880 a že proto počet dělníků zaznamenaný v tomto roce byl pod normálem“!! (ibid., s. 103—104). Kdyby pan N. -on nahlédl do textu téže publikace, z níž vytrhl čísla o roce 1880 (Ukazatel, 3. vyd.), dočetl by se tam, že se rok 1880 vyznačuje „skokem“ v rozvoji průmyslu, zejména kožedělného a strojírenského (s. IV), že tento „skok“ způsobila větší poválečná poptávka po výrobcích a zvýšené státní zakázky. Stačí si prolistovat Ukazatel z roku 1879, abychom si jasně představili, jak veliký to byl skok**. Ale pan N. -on se nezastavuje ani před přímým překrucováním faktů v zájmu své romantické teorie.

* Jak to učinil například pan T.-Baranovskij ve své *Továrně*, s. 307 a diagram. Z diagramu je jasně vidět, že rok 1879 a ještě více roky 1880 a 1881 byly lety mimořádného vzestupu.

** Viz například soukenictví — zvýšená výroba sukna pro armádu; koželužství — značné oživení; kožedělné výrobky — velká továrna dodává „vojenské správc“ produkci v hodnotě 2,5 miliónu rublů (s. 288). Iževský a sestorecký závod vyrábějí dělostřeleckou výzbroj v hodnotě 7¹/₂ miliónu rublů proti 1¹/₄ miliónu rublů v roce 1890. Ve zpracování mědi zasluhuje pozornost výroba vojenského zařízení a vojenských přístrojů (s. 388—389); prachárny pracují naplno atd.

VIII. ROZMÍSTĚNÍ VELKOPRŮMYSLU

Vedle koncentrace výroby v největších podnicích je pro strojový velkopřůmysl charakteristická také koncentrace výroby v jednotlivých střediscích továrního průmyslu a v různých typech továrních středisek. Naše statistika továren a závodů poskytuje bohužel nejenom neuspokojivý a nesrovnatelný materiál, ale také jej velmi nedostatečně zpracovává: například v soudobých publikacích se rozmístění průmyslu vykazuje jen podle gubernií (a nikoli podle měst a újezdů, jak tomu bylo v nejlepších publikacích z šedesátých let, které rozmístění továrního průmyslu ilustrovaly také mapami). Abychom si však mohli učinit přesnou představu o rozmístění velkopřůmyslu, je třeba vzít údaje podle jednotlivých středisek, tj. podle jednotlivých měst, továrních osad nebo jejich aglomerací; gubernie nebo újezdy jsou příliš velké územní jednotky*. Proto jsme považovali za nezbytné vypočítat z Ukazatelů za rok 1879 a 1890 údaje o koncentraci našeho továrního průmyslu v nejdůležitějších střediscích. Do tabulky zařazené v příloze (příloha III) jsme pojali údaje o 103 továrních stře-

* „...V újezdech (Moskevské gubernie) jsou továrny a závody rozmístěny velmi nerovnoměrně: v nejprůmyslovějších újezdech se vedle míst, která lze podle relativně velkého soustředění továren nazvat skutečnými továrními středisky, vyskytují celé volosti, ve kterých není téměř žádný tovární průmysl — a naopak v újezdech s celkem malým počtem továren a závodů jsou oblasti, ve kterých je ve větším nebo menším měřítku vyvinuta určitá výroba, neboť tam jsou vedle chalup domáckých výrobců a tkalcovských dílen i větší podniky se všemi atributy velkovýroby“ (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, oddíl zdravotnické statistiky, sv. IV, část I, Moskva 1890, s. 141). Tato publikace, která je v soudobé statistice továren a závodů jednou z nejlepších, ilustruje rozmístění velkopřůmyslu pečlivě sestavenou mapou. K úplnému obrazu o rozmístění továrního průmyslu chybí pouze rozdělení středisek podle počtu továren a dělníků a také podle objemu výroby.

discích evropského Ruska, v nichž pracuje asi polovina všech továrních dělníků.*

V tabulce jsou zachyceny tři hlavní typy továrních středisek v Rusku: 1. Města. Jsou na prvním místě a vyznačují se největší koncentrací dělníků i podniků. V tom vynikají zejména velká města. Roku 1890 bylo v sídelních městech soustředěno zhruba na 70 000 továrních dělníků (počítáme-li i předměstí sídelních měst), v Rize 16 000, v Ivanovu-Vožněnsku 15 000, v Bogorodsku 10 000, v ostatních městech méně než 10 000 dělníků. Stačí letmý pohled na oficiální údaje o počtu továrních dělníků v některých velkých městech (v roce 1890 Oděsa 8600, Kyjev 6000, Rostov na Donu 5700 apod.), abychom se přesvědčili, že tato čísla jsou směšně nízká. Dříve uvedený příklad Petrohradu ukazuje, kolikrát bychom museli tato čísla násobit, abychom dostali celkový počet průmyslových dělníků v podobných střediscích. Spolu s městy musíme vzít v úvahu také předměstí. Předměstí velkých měst jsou často významnými průmyslovými středisky, ale podle údajů, které jsme měli k dispozici, jsme mohli v tabulce uvést jen jedno takové středisko, petrohradská předměstí, v nichž bylo v roce 1890 zjištěno 18 900 dělníků. Některé osady moskevského újezdu zahrnuté v naší tabulce jsou v podstatě také předměstí.**

* Do tabulky jsme pojali pouze podniky s objemem výroby nad 2000 rublů a z mlýnů pouze parní. Dělníky pracující mimo podnik jsme vypustili, pokud bylo uvedeno, že byli započtení mezi tovární dělníky; takové výjimky jsou označeny číslicemi. Průmyslový vzestup roku 1879 se musel projevit i v těchto údajích.

** „... Čerkizovo, velká vesnice u Moskvy, je podle slov tamějších obyvatel jediná velká továrna a je doslova pokračováním Moskvy... Hned vedle, u Semjonovské brány... je opět velké množství různých továren... Nedaleko odtud vidíme vesnici Izmajlovo s tkalcovskými podniky a s obrovskou Izmajlovskou textilkou.“ Tak to vypadá na sever od Moskvy. Směrem k jihu, „za Serpuchovskou bránou se setkáváme především s obrovskou Danilovskou textilkou, která sama tvoří celé městečko... Dále, v nevelké vzdálenosti od sebe, leží celý prstenec velkých cihelen“ atd. (cit. Sborník statistických údajů, IV, část I, s. 143

Druhým typem těchto středisek jsou tovární osady, kterých je zvláště mnoho v Moskevské, Vladimírské a Kostromské gubernii (z 63 nejdůležitějších venkovských středisek, jež jsme pojali do naší tabulky, je 42 v uvedených guberniích). V čele těchto středisek je městečko Orechovo-Zujevo (v tabulce je uvedeno zvláště Orechovo a zvláště Zujevo, je to však jedno středisko); počtem dělníků zůstává pozadu jen za největšími městy (26 800 v roce 1890)*. V uvedených třech guberniích a také v Jaroslavské a Tverské gubernii tvoří většinu továrních středisek na venkově velké textilní továrny (přádelny a tkalcovny bavlny, továrny na plátno, sukna aj.). V dřívějších dobách byly v těchto vesnicích téměř vždy faktorské podniky, tj. střediska kapitalistické manufaktury, která si podřizovala masu ručních tkalců v okolí. V případech, kdy statistika nespojuje dohromady domácí a tovární dělníky, údaje o rozvoji těchto středisek zřetelně prokazují růst strojového velkopřemyslu, který přitahuje tisíce rolníků z okolí a přeměňuje tyto rolníky v tovární dělníky. Značné množství továrních středisek na venkově tvoří dále velké báňské a hutní závody (Kolo-menský závod ve vesnici Bobrově, Juzovský, Brjanský aj.); většinou patří k báňskému a hutnímu průmyslu, a nebyly proto pojaty do naší tabulky. Cukrovary ve vesnicích a městečkách jihozápadních gubernií tvoří také hodně venkovských továrních středisek; jako příklad jsme uvedli jedno z největších, městečko Směla v Kyjevské gubernii.

Třetím typem továrních středisek jsou vesnice „domácích výrobců“, v nichž často bývají největší podniky považovány za „továrny a závody“. Příkladem takových středisek jsou v naší tabulce vesnice Pavlovo, Vorsma, Bogorodskoje a Dubovka. Počet továrních dělníků v těchto

až 144). Ve skutečnosti je tedy tovární průmysl koncentrován více, než jsme mohli ukázat v naší tabulce.

* Roku 1879 zde bylo zjištěno pouze 10 900 dělníků. Zřejmě se používalo různých způsobů registrace.

Nejdůležitější střediska továrního průmyslu v evropském Rusku

	1879				1890							
	Ve městech	Na venkově	Celkem	Počet továren a závodů	Objem výroby v tisících rublů	Počet dělníků	Ve městech	Na venkově	Celkem	Počet továren a závodů	Objem výroby v tisících rublů	Počet dělníků
Střediska												
s 10 000 a více dělníky	4	1	5	1393	279 398	158 670	6	1	7	1644	361 371	206 862
s 5000—10 000 dělníky	6	—	6	148	65 974	49 340	10	4	14	931	151 029	90 229
s 1000—5000 dělníky	22	37	59	1029	174 171	133 712	17	48	65	804	186 422	144 255
Celkem střediska												
s 1000 a více dělníky	32	38	70	2570	519 543	341 722	33	53	86	3379	698 822	441 346
Střediska												
s méně než 1000 dělníků	8	20	28	260	17 144	14 055	6	10	16	259	8 159	9 898
bez dělníků	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
Celkem	40	63	103	2831	536 687	355 777	40	63	103	3638	706 981	451 244
Města (a předměstí)	40	—	40	2574	421 310	257 181	40	—	40	3327	535 085	298 651
Venkov (osady a městečka)	—	63	63	257	115 377	98 596	—	63	63	311	171 896	152 593

střediscích s veškerým jejich průmyslově činným obyvatelstvem jsme už porovnávali u vesnice Bogorodskoje.*

Rozdělíme-li střediska pojatá do naší tabulky na skupiny podle počtu dělníků v každém z nich a podle druhu středisek (města a vesnice), dostáváme tyto údaje: [viz tabulku na s. 545. *Red.*].

Z této tabulky vyplývá, že ve 103 střediscích bylo roku 1879 soustředěno 356 000 dělníků (z celkového počtu 752 000) a roku 1890 451 000 (z 876 000). Počet dělníků tedy vzrostl o 26,8 %, zatímco ve velkých továrnách (se 100 a více dělníky) bylo dosaženo jenom 22,2 %, kdežto celkový počet továrních dělníků se ve stejné době zvětšil jenom o 16,5 %. Z toho plyne, že dochází k soustřeďování dělníků do větších středisek. Roku 1879 mělo pouze 11 středisek více než 5000 dělníků, ale roku 1890 už 21 středisek. Zvlášť výrazný je vzrůst počtu středisek s 5000—10 000 dělníky; došlo k němu ze dvou příčin: 1. v důsledku značného růstu továrního průmyslu na jihu (Oděsa, Rostov na Donu aj.); 2. v důsledku růstu továrních osad ve středoruských guberních.

Porovnání městských a venkovských středisek ukazuje, že roku 1890 byla ve venkovských střediscích soustředěna *zhruba třetina* všech dělníků z nejdůležitějších středisek (152 000 z 451 000). Pro celé Rusko musí být tento poměr vyšší, tj. mimo města musí žít více než třetina továrních dělníků. Do naší tabulky byla pojata skutečně všechna významnější městská střediska, zatímco venkovských středisek s několika sty dělníky je kromě uvedených ještě velmi a velmi mnoho (vesnice se sklárnami, cihelnami, lihovary, cukrovary aj.). Horníci a hutníci žijí také hlavně mimo města. Lze proto mít za to, že téměř polovina (a snad i více) všech továrních dělníků, horníků a hutníků v evropském Rusku žije mimo města. Tento závěr je velmi důležitý, protože

* Viz tento svazek, s. 523—524. *Red.*

ukazuje, že *průmyslově činné* obyvatelstvo v Rusku značně převyšuje svým počtem *městské* obyvatelstvo.*

Jestliže porovnáme tempo rozvoje továrního průmyslu v městských a venkovských střediscích, vidíme, že rozvoj středisek na venkově nesporně dominuje. Počet městských středisek s 1000 a více dělníky se za dané období zvětšil velmi nepatrně (z 32 na 33), zatímco počet venkovských továrních středisek velmi značně (z 38 na 53). Počet dělníků ve 40 městských střediscích vzrostl jen o 16,1% (z 257 000 na 299 000), kdežto v 63 venkovských střediscích o 54,7% (z 98 500 na 152 500). Průměrný počet dělníků připadající na jedno městské středisko stoupl jen z 6400 na 7500, zatímco na jedno venkovské středisko z 1500 na 2400. Tovární průmysl má tedy zřejmě tendenci rozšiřovat se zvláště rychle mimo města; vytvářet nová tovární střediska a rozvíjet je rychleji než ve městech; pronikat do nejzapadlejších venkovských krajů, zdánlivě odtržených od světa velkých kapitalistických podniků. Tato svrchovaně důležitá okolnost nám za prvé ukazuje, jak rychle přetváří strojový velkopřůmysl sociálně ekonomické vztahy. To, co se dříve utvářelo po staletí, uskutečňuje se nyní během několika desetiletí. Stačí, abychom si porovnali například vznik takových nezemědělských středisek, jako jsou „vesnice domácích výrobců“, uvedené v předcházející kapitole, a to Bogorodskoje, Pavlovo, Kimry, Chotěiči, Velikoje aj., s procesem, v němž tato nová střediska vytváří moderní továrna, jež přetahuje vesnické obyvatelstvo naráz po tisících do průmyslových osad.** Společenská dělba práce

* Sčítání lidu z 28. ledna 1897 plně potvrdilo tento závěr. V celé říši bylo napočteno 16 828 395 městských obyvatel. Jak jsme uvedli výše, 21,7 miliónu obyvatel se zabývalo obchodem a průmyslem. *Pozn. k 2. vyd.*

** „V městečku Krivoj Rog vzrostl počet obyvatel od roku 1887 do roku 1896 z 6000 na 17 000; v kamenském závodě Dněperské společnosti z 2000 na 18 000; u stanice Družkovky, kde byly ještě v roce 1892 pouze staniční budovy, vyrostla nyní osada s 6000 obyvateli; u gdan-

dostává výrazný podnět. Pohyblivost obyvatelstva se namísto jeho dřívější usedlosti a uzavřenosti stává nezbytnou podmínkou hospodářského života. Za druhé stěhování továren na vesnici dokazuje, že kapitalismus překonává překážky, které mu klade stavovská uzavřenost rolnické obcí, a že z této uzavřenosti dovede dokonce těžit. Zřizování továren na venkově je spojeno s mnoha nevýhodami, získává se však levný dělník. Když mužika nechťejí pustit do továrny, jde továrna za mužikem.* Mužik nemá úplnou svobodu (následkem vzájemného ručení a ztížené možnosti vystoupit z obcí), aby si vyhledal nejvýhodnějšího zaměstnavatele, ale ten dobře ví, jak najít nejlevnějšího dělníka. Za třetí značný počet továrních středisek na venkově a jejich rychlý růst ukazuje, jak neopodstatněný je názor, že prý ruská továrna je odtržena od rolnických mas a že má na ně slabý vliv. Zvláštnost rozmístění našeho továrního průmyslu naopak ukazuje, že jeho vliv je velmi rozsáhlý a že

cevského závodu osada s asi 3500 osobami; u stanice Konstantinovy, kde byla vybudována řada závodů, vzniká nová osada; v Juzovce vzniklo město s 29 000 obyvateli; ... v Nižním Dněprovsku u Jekatěrinoslavi vznikla na pustém písčitém místě, kde je nyní několik závodů, nová osada s 6000 obyvateli. Závod v Mariupolu přitahuje nové obyvatelstvo v počtu asi 10 000 osob atd. Při uhelných dolech vznikají sídliště“ (Věstník finansov, 1897, č. 50). Podle zprávy listu Ruské vědomosti (1897, č. 322 z 21. listopadu) žádá bachmutské újezdni shromáždění zemstva, aby se obchodní osady s 1000 obyvatel přeměnily v městečka a osady s 5000 obyvatel v města... „U nás lze pozorovat... bezpříkladný růst obchodních a továrních osad... Máme už celkem na 30 osad, které vznikají a rostou ryze americkou rychlostí... Ve Volyncevu, kde se buduje a v prvních listopadových dnech zahájí provoz velký hutní závod s dvěma vysokými pecemi, ocelárnou a válcovnou kolejnic, je 5000—6000 obyvatel, kteří si stavějí domy v donedávna téměř ještě liduprázdné stepi. Příliv dělnického obyvatelstva je provázen také přílivem obchodníků, řemeslníků a vůbec drobných podnikatelů, kteří počítají s tím, že budou dělníkům snadno a rychle prodávat nejrůznější zboží.“

* „Továrna hledá levného tkalce a nachází ho v jeho rodné vesnici. Továrna musí jít za tkalcem“ (Průmysl Vladimírské gubernie, III, 63).

přesahuje brány podniků.* Na druhé straně má však tato zvláštnost rozmístění našeho továrního průmyslu také nutně vliv na dočasné zpomalení onoho přetvářejícího účinku strojového velkopřůmyslu na obyvatelstvo, které zaměstnává. Protože továrna *rázem* mění mužíka ze zapadlé vesnice v dělníka, může si na určitou dobu zajistit nejlevnější, nejméně vyspělé a nejméně náročné „síly“. Toto zpomalení může však zřejmě trvat jenom krátkou dobu a vykupuje se za cenu ještě většího rozšíření sféry vlivu strojového velkopřůmyslu.

IX. ROZVOJ DŘEVAŘSKÉHO PRŮMYSLU A STAVEBNICTVÍ

Rozvoj průmyslu paliv a stavebních hmot a rozvoj stavebnictví je jednou z nezbytných podmínek růstu strojového velkopřůmyslu (a mimořádně příznačným průvodním jevem jeho růstu). Začneme dřevařským průmyslem.

Těžba dřeva a jeho prvotní zpracování pro vlastní spotřebu je tradičním zaměstnáním rolnictva a téměř všude patří do celkového souhrnu prací zemědělce. Dřevařským průmyslem však rozumíme výhradně produkci dřeva *na prodej*. Poreformní období se vyznačuje zejména růstem tohoto průmyslu: poptávka po dřevu rychle stoupala jednak jako po předmětu osobní spotřeby (růst měst, zvětšování počtu nezemědělského obyvatelstva na vesnicích, to, že rolníci při svém osvobození přišli o vlastní lesy) — a zvláště pak jako po předmětu výrobní spotřeby. Rozvoj obchodu, průmyslu, městského života, vojenství, železnic

* Připomeňme si fakt, který jsme už uvedli dříve (kapitola III, podkapitola IV, s. 215, poznámka), o vlivu báňského a hutního průmyslu v bachmuském újezdu v Jekatěrinoslavské gubernii na tamější poměry v zemědělství. — Charakteristické jsou rovněž obvyklé stížnosti statkářů, že továrny „kazí“ obyvatelstvo.

aj. aj. měl za následek obrovské zvýšení poptávky po dřevu, které nespoteřovávají lidé, nýbrž kapitál. Například v průmyslových guberniích stoupala cena dřeva „nikoli den ze dne, ale z hodiny na hodinu“: „za posledních pět let (k roku 1881) se cena dřeva více než zdvojnásobila“*. „Cena dřeva začala stoupat obrovským tempem“**. V Kostromské gubernii „továrny vyrabovaly zásoby dřeva, takže cena dřeva stoupla během sedmi let na dvojnásobek“*** atd. Vývoz dřeva stoupl z 5 947 000 rublů v roce 1856 na 30 153 000 rublů v roce 1881 a 39 200 000 rublů v roce 1894, tj. stoupl v poměru 100 : 507 : 659****. Po vnitrozemských vodních cestách evropského Ruska se v letech 1866—1868 přepravovalo průměrně 156 miliónů pudů stavebního a jiného dřeva ročně† a v letech 1888—1890 průměrně 701 miliónů pudů ročně††, tj. rozsah přepravy stoupl více než čtyřnásobně. Po železnici se přepravovalo v letech 1888—1890 průměrně 290 miliónů pudů†††, zatímco v letech 1866—1868 pravděpodobně ne více než 70 miliónů pudů††††. To znamená, že přeprava veškerého dřeva v šedesátých letech dosahovala zhruba 226 miliónů pudů a v letech 1888—1890 991 miliónů pudů, což je vzestup více než čtyřnásobný. Obrovský rozvoj dřevařského průmyslu právě v poreformním období je tedy mimo jakoukoli pochybnost.

* Průmysl Vladimírské gubernie, I, 61.

** Ibid., IV, 80.

*** *Žbankov*, Vliv odcházení za výdělky na pohyb obyvatelstva. Kostroma 1887, s. 25[117].

**** Výrobní síly. Zahraniční obchod Ruska, s. 39. Vývoz dřeva roku 1902 — 55,7 miliónu rublů, roku 1903 — 66,3 miliónu rublů. *Pozn. k 2. vyd.*

† Vojenský statistický sborník, s. 486—487.

†† Statistický přehled železnic a vnitrozemských vodních cest[112]. Petrohrad 1893 (publikace ministerstva dopravy), s. 40.

††† Ibid., s. 26.

†††† Počítáme-li přibližně zhruba $\frac{1}{8}$ všech železničních nákladů (Vojenský statistický sborník, s. 511; srov. 518—519).

Jak je toto průmyslové odvětví organizováno? Ryze kapitalisticky. „Dřevařští podnikatelé“ kupují lesy od statkářů a najímají dělníky na kácení, řezání, plavení apod. Například v Moskevské gubernii zjistili zemstevní statistikové mezi 24 000 rolníků zabývajících se dřevařstvím pouze 337 dřevařských podnikatelů*. V slobodském újezdu Vjatecké gubernie napočítali 123 dřevařských podnikatelů („drobní jsou většinou zprostředkovateli velkých“, a těch je jenom 10), kdežto dřevařských dělníků s výdělkem 19,5 rublu na dělníka je 18 865**. Pan S. Korolenko usuzoval, že v celém evropském Rusku se dřevařskými pracemi zabývají asi 2 milióny rolníků***, a toto číslo bude sotva přehnané, když například v 9 újezdech Vjatecké gubernie (z 11) bylo zjištěno asi 56 430 dřevařských dělníků a v celé Kostromské gubernii asi 47 000****. Dřevařské práce patří k nejhůře placeným; hygienické podmínky jsou odporné a zdraví dělníků je velmi ohroženo; postavení dělníků pracujících v odlehlých lesních pustinách je zcela bezmocné a v tomto průmyslovém odvětví neomezeně vládne dlužnická závislost, truckový systém a podobné průvodní jevy „patriarchálních“ vedlejších výdělků rolníků. Na potvrzení této charakteristiky uvedeme několik názorů místních statistiků. Moskevští statistikové poukazují na „povinný odběr potravin“, který obvykle značně snižuje výdělky dřevařských dělníků. „Party“ kostromských dělníků „žijí v lesích, v narychlo a ledabyle sbitých chatrčích, ve kterých nejsou kamna, ale jen otevřené ohniště. Špatná strava z nekvalitních potravin a chleba, který za týden ztvrdne v kámen, hnusný vzduch... stále zpola vlhký oděv... musí mít zhoubný vliv na zdraví lesních dělní-

* Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit I, část 2. V Rusku se často ani v dřevařství přísně nerozlišují podnikatelé a dělníci, říká se jim (všeobecně) dřevaři.

** Práce komise pro domácí průmysl, XI, 397.

*** Svobodná námezdní práce.

**** Vypočítáno podle Prací komise pro domácí průmysl.

ků.“ Lidé v „lesních“ volostech žijí „v mnohem větší špíně“ než ve volostech, z nichž se dochází (tj. ve volostech, kde převládá odcházení za prací jinam)*. O tichvinském újezdu v Novgorodské gubernii čteme: „Zemědělství tvoří vedlejší zdroj příjmů, ačkoli ve všech oficiálních údajích najdete, že lid se zabývá obděláváním půdy... Všechno, co rolník dostává k uspokojení svých nejnnutnějších potřeb, si vydělává těžbou a plavením dříví u dřevařských podnikatelů. Ale brzy přijde krize: za nějakých 5—10 let už lesy nebudou...“ „Lesní dělník se podobá spíše burlakovi; zimu tráví v chatrčích v hloubi lesa... a na jaře, poněvadž si odvykl pracovat doma, ho to táhne na vory a k plavení dřeva; pouze žně a senoseč ho nutí, aby se zase usadil“... Rolníci jsou „věčně zadluženi“ u dřevařských podnikatelů**. Vjatečtí statistikové poznamenávají, že lidé jsou najímáni na lesní práce obvykle v době vybírání daní, že brát si nejnnutnější potřeby k životu od podnikatele značně snižuje výdělek... „Jak dřevorubci, tak i všichni ostatní lesní dělníci dostávají asi 17 kopějek za pracovní den v létě a asi 33 kopějek za den odpracovaný s koněm. Tak nízká mzda je nedostatečnou odměnou za práci, uvážíme-li, že se tato práce vykonává za nejhorších zdravotních podmínek“*** atd. atd.

* L. c., s. 19—20, 39. Srov. zcela shodný názor v Pracích komise pro domácí průmysl, XII, 265.

** Práce komise pro domácí průmysl, VIII, s. 1372—1373, 1474. „Potřeby dřevařského průmyslu vyvolaly v tichvinském újezdu rozvoj kovářské, kožedělné, kožešnické a částečně obuvnické výroby; kováři dodávají háky, ostatní boty, polokožíšky a rukavice.“ Vidíme zde mimochodem příklad toho, jak výroba výrobních prostředků (tj. růst I. skupiny v kapitalistickém hospodářství) podněcuje výrobu spotřebních předmětů (tj. II. skupinu). Není to výroba, která následuje za spotřebou, ale je to spotřeba, která následuje za výrobou.

*** Práce komise pro domácí průmysl, XI, 399—400, 405, 147. Viz četné poukazy v zemstevním sborníku o trubčevském újezdu v Orelské gubernii na to, že „zemědělství má druhořadý význam“, že hlavní úlohu má výdělečná činnost v průmyslu, zejména v dřevařském (Sbor-

Dřevařští dělníci tvoří tedy jednu z velkých složek vesnického proletariátu, který má nepatrné kousky půdy a který musí prodávat svou pracovní sílu za nejméně výhodných podmínek. Jejich zaměstnání je krajně nepravidelné a nestálé. Proto tito dělníci vytvářejí onu formu rezervní armády (čili relativního přelidnění v kapitalistické společnosti), kterou teorie nazvala *skrytou**: jistá (a jak jsme viděli nemalá) část vesnického obyvatelstva musí být stále ochotna chopit se podobné práce, musí jí mít stále nedostatek. To je podmínka existence a rozvoje kapitalismu. Protože jsou lesy pustošeny bezohledným drancováním dřevařských podnikatelů (a tento proces postupuje velmi rychle), pocituje se stále silněji potřeba nahradit dřevo kamenným uhlím, stále rychleji se rozmáhá kamenouhelný průmysl, který jediný se může stát pevnou základnou strojového velkopřemyslu. Požadavkem moderní továrny je levné palivo, které by bylo možné kdykoli dostat v libovolném množství za určitou cenu nepodléhající velkým výkyvům. Dřevařský průmysl není s to tento požadavek uspokojit.** Proto převaha dřevařského průmyslu nad kamenouhelným v dodávkách paliva odpovídá stadiu nedostatečně rozvinutého kapitalismu. Pokud jde o společenské výrobní vztahy, je v tomto ohledu vztah dřevařského průmyslu ke kamenouhelnému přibližně stejný jako vztah kapitalistické manufaktury ke strojovému velkopřemyslu. Dřevařský průmysl představuje velmi primitivní stav techniky, neboť přírodní bohat-

ník statistických údajů o trubčevském újezdu [³⁵⁹], Orel 1887, zvláště poznámky k jednotlivým obcím).

* *Das Kapital*, I³, S. 668.¹⁵⁰

** Na důkaz toho uvádíme úryvek ze Zprávy členů komise pro průzkum továrního průmyslu v Království polském^[274] (Petrohrad 1888, část I). Kamenné uhlí je v Polsku dvakrát levnější než v Moskvě. Průměrné náklady na palivo připadající na jeden pud příze činí v Polsku 16—37 kopějek, kdežto v moskevské oblasti 50—73 kopějek. Zásoby paliva se v moskevské oblasti pořizují na 12—20 měsíců, zatímco v Polsku nejdéle na 3 měsíce, ale většinou na 1—4 týdny.

ství se těží nejzastaralejšími způsoby; kamenouhelný průmysl znamená úplný převrat v technice a rozsáhlé používání strojů. V dřevařském průmyslu zůstává pracovník rolníkem, kamenouhelný z něho dělá továrního dělníka. Dřevařský průmysl ponechává téměř naprosto netknutý celý starý, patriarchální způsob života, opřádá dělníky pracující v odlehlých lesních pustinách nejhoršími formami zotročující závislosti, využívá jejich nevědomosti, bezmocnosti a rozptýlenosti. Kamenouhelný průmysl vyvolává pohyb obyvatelstva, vytváří velká průmyslová centra a vede nezbytně ke společenské kontrole výroby. Přeměna, kterou tu popisujeme, má tedy stejně pokrokový význam jako nahrazení manufaktury továrnou.*

Stavebnictví patřilo původně také k domácím pracím rolníka a patří k nim až dosud tam, kde se zachovává polonaturální rolnické hospodářství. Další vývoj vede k tomu, že se stavební dělníci mění v kvalifikované *řemeslníky*, kteří pracují na zakázku. Na vesnicích a v malých městech je takováto organizace stavebnictví značně rozšířena i v současnosti; řemeslník si obvykle zachovává spojení s půdou a pracuje pro zcela úzký okruh drobných zákazníků. S roz-

* Pan N. -on se dotkl problému zatlačování dřevařského průmyslu kamenouhelným (Studie, 211, 243), ale jako obvykle jenom hořekuje. Nepatrný fakt, že v pozadí kapitalistického kamenouhelného průmyslu stojí rovněž kapitalistický dřevařský průmysl, jenž se vyznačuje nerosrovnatelně horšími formami vykořisťování, se náš romantik snaží nevidět. Zato se však rozepisuje o „počtu dělnictva“! Co znamená nějakých 600 000 anglických horníků ve srovnání s milióny nezaměstnaných rolníků? — říká (211). Na to odpovídáme: kapitalismus nesporně vytváří relativní přelidnění, pan N. -on však vůbec nepochopil souvislost tohoto jevu s potřebami strojového velkoprómyslu. Srovnávat počet rolníků zaměstnávaných třeba jen přechodně a nepravidelně různými pracemi s počtem horníků zabývajících se speciálně těžbou kamenného uhlí je zcela nesmyslná metoda. Podobné metody používá pan N. -on proto, aby zastřel fakt, který vyvrací jeho teorii, že v Rusku rychle roste počet továrních dělníků a horníků stejně jako veškerého obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu.

vojem kapitalismu není možné, aby se takový systém ve stavebnictví udržel. Rozvoj obchodu, továren, měst a železnic vytváří poptávku po zcela jiných stavbách, které se ani svou architekturou, ani svými rozměry nepodobají starým budovám z dřívějšího období. Nové stavby vyžadují velmi různorodý a drahý materiál, vyžadují kooperaci velkého počtu dělníků nejrůznějších profesí, vyžadují delší dobu na dokončení stavby; rozmístění těchto nových staveb vůbec neodpovídá tradičnímu rozmístění obyvatelstva: budují se ve velkých městech nebo předměstích, v neobydlených místech, podél rozestavěných železnic apod. Z místního řemeslníka se stává dělník odcházející za prací, najímaný podnikatelem-*zprostředkovatelem*, který se postupně vkrádá mezi zákazníka a výrobce a mění se ve skutečného kapitalistu. Vývoj kapitalistického hospodářství ve skocích, střídání delších období hubených let s obdobími „stavební horečky“ (jakou prožíváme nyní, v roce 1898) velmi intenzívně podněcuje rozšiřování a prohlubování kapitalistických vztahů ve stavebnictví.

Takový je podle údajů ruské ekonomické literatury vývoj tohoto odvětví v poreformním období.* Zvláště výrazně se tento vývoj projevuje v územní dělbě práce, v tom, že vznikají rozsáhlé oblasti, v nichž se dělnické obyvatelstvo specializuje na určitý druh stavebních prací.** Tato speciali-

* Už dříve jsme měli příležitost poznamenat, že ověřování tohoto vývoje je ztíženo tím, že v naší literatuře jsou stavební dělníci vůbec často nazýváni „řemeslníky“, přičemž se do této kategorie zcela nespříkvně zahrnují také námezdní dělníci. — O obdobném vývoji organizace stavebnictví na západě viz například *Webb, Die Geschichte des britischen Trade Unionismus* (Dějiny britského tradeunionismu), Stuttgart 1895, S. 7.¹⁶¹

** V Jaroslavské gubernii je například danilovský újezd zvláště proslaven kamnáři, štukatéry a zedníky, přičemž z různých volostí sem přicházejí převážně mistři jednoho z těchto oborů. Malíři přicházejí ve zvláště hojném počtu ze zavolžské části jaroslavského újezdu, tesaři ze střední oblasti moložského újezdu atd. (Přehled Jaroslavské gubernie, sešit II, Jaroslavl 1896, s. 135 aj.)

zace podle oblastí předpokládá, že už vznikly velké trhy na stavební práce a v souvislosti s tím i kapitalistické vztahy. Pro ilustraci uvedeme údaje o jedné z takových oblastí. Pokrovský újezd ve Vladimírské gubernii je odedávna proslaven tesaři, kteří už začátkem století tvořili více než polovinu veškerého obyvatelstva. Po reformě se tesařství dále rozmáhá.* „Mezi tesaři jsou obdobou faktorů a továrníků smluvní zprostředkovatelé“, kterými se obvykle stávají nejobratnější členové tesařského družstva. „Nejsou výjimkou případy, že takový zprostředkovatel vydělá za 10 let 50 000 až 60 000 rublů i více čistého zisku. Někteří z nich mají na 300—500 tesařů a stali se už skutečnými kapitalisty... Zdejší rolníci zbytečně neříkají, že *není nic výhodnějšího než obchod s tesaři*.“** Sotva můžeme názorněji vystihnout podstatu současné organizace tohoto odvětví! „Tesařství hluboce poznamenalo celý způsob života zdejších rolníků... Rolník, který je zároveň tesařem, pozvolna odvyká zemědělství a nakonec je vůbec opouští.“ Život v největších městech zanechal stopy i na kulturní úrovni tesařů: žijí mnohem čistěji než okolní rolníci a nápadně se odlišují od ostatních svou „inteligencí“, „poměrně vysokým stupněm duševní vospělosti“***.

* Koncem padesátých let odcházelo z argunské oblasti za práci na 10 000 tesařů (argunská volost je střediskem tohoto řemesla). V šedesátých letech bylo z 548 vesnic v pokrovském újezdu 503 obydleno tesaři (Průmysl Vladimírské gubernie, IV, s. 161n.).

** Ibid., s. 165. Podtrženo námi.

*** Ibid., s. 166. Stejnou charakteristiku podávají i jiné prameny. Viz *Žbankov*, Vliv odcházení za výdělký na pohyb obyvatelstva Kostromské gubernie v letech 1866—1883, Kostroma 1887. — K odcházení za výdělký do měst soligačského újezdu Kostromské gubernie^[119], Juridičeskij věstnik, 1890, č. 9. — Kraj žen, Kostroma 1891^[119]. — Pokus o celkový program výzkumu odcházení za výdělký^[120]. — Odcházení za prací ve Smolenské gubernii v letech 1892—1895, Smolensk 1896^[121]. — Vliv odcházení za výdělký na pohyb obyvatelstva, Vrač, 1895, č. 25. — Viz též citovaný Přehled Jaroslavské gubernie, Práce komise pro domácký průmysl, Statistický přehled Kalužské gubernie za rok

Soudě podle jednotlivých dílčích údajů, musí být celkový počet stavebních dělníků v evropském Rusku velmi značný. V Kalužské gubernii bylo v roce 1896 napočteno 39 860 stavebních dělníků, jak místních, tak i příšlých odjinud. V Jaroslavské gubernii bylo v roce 1894/95 podle oficiálních údajů 20 170 osob, které sem přišly za prací. V Kostromské gubernii zhruba 39 500. V devíti újezdech Vjatecké gubernie (z 11) zhruba 30 500 (v osmdesátých letech). Ve čtyřech újezdech Tverské gubernie (z 12) 15 585 jak místních, tak i příšlých odjinud. V gorbatovském újezdu v Nižněnovgorodské gubernii 2221 místních i příšlých odjinud. Z Rjazaňské gubernie odcházelo podle oficiálních údajů z let 1875—1876 ročně jen tesařů téměř 20 000. V orelském újezdu Orelské gubernie bylo 2000 stavebních dělníků. Ve třech újezdech Poltavské gubernie (z 15) 1440. V nikolajevském újezdu Samarské gubernie 1339*. Podle těchto čísel musí být v evropském Rusku *nejméně 1 milion* stavebních dělníků.** Toto číslo musíme považovat spíše za minimální, protože všechny prameny svědčí o tom, že počet stavebních dělníků v poreformním období rychle stou-

1896, Kaluga 1897^[413]; Zemědělský přehled Nižněnovgorodské gubernie za rok 1896, Nižní Novgorod 1897^[387] a jiné statistické publikace zemstev.

* Kromě pramenů, které byly uvedeny v předcházející poznámce, jsme čerpali ze zemstevních sborníků. Pan V. V. (Studie o domáckém průmyslu, 61) uvádí údaje o 13 újezdech z Poltavské, Kurské a Tambovské gubernie. Stavebních dělníků (pan V. V. je nesprávně všechny zahrnuje mezi „drobné průmyslové výrobce“) je celkem 28 644, od 2,7% do 22,1% všech dospělých mužů v újezdech. Vezmeme-li za normu průměrné procento (8,8%), dostaneme pro evropské Rusko 1 $\frac{1}{3}$ miliónu stavebních dělníků (počítáme s 15 milióny dospělých dělníků). Uvedené gubernie stojí přitom uprostřed mezi těmi, v nichž je stavebnictví na nejvyšší nebo nejnižší úrovni.

** Podle sčítání lidu z 28. ledna 1897 (Celkový přehled, 1905) bylo v celé říši 717 000 *samostatných* obyvatel (kteří si sami opatřují prostředky k životu) ve stavebnictví plus 469 000 zemědělců zabývajících se touto profesí jako vedlejší. *Pozn. k 2. vyd.*

pá.* Stavební dělníci představují vznikající průmyslový proletariát, jehož spojení s půdou, které je už nyní velmi slabé**, rok od roku stále více slábne. Svým postavením se stavební dělníci výrazně odlišují od dřevařských dělníků a blíží se více továrním. Pracují ve velkých městech a průmyslových střediscích, takže se, jak jsme viděli, značně zvyšuje jejich kulturní úroveň. Zatímco pro upadající dřevařský průmysl jsou příznačné málo vyvinuté formy kapitalismu, který se tu ještě smiřuje s patriarchálním způsobem života, představuje rozvíjející se stavební průmysl vyšší vývojový stupeň kapitalismu, vede k vytvoření nové třídy průmyslových dělníků a znamená hluboký rozklad starého rolnictva.

X. DOPLNĚK TOVÁRNÝ

Doplňkem továrny nazýváme formy námezdní práce a drobné průmyslové výroby, jejichž existence je přímo spjata s továrnou. Patří sem především dřevařští a stavební dělníci (jejich určitá část), o nichž jsme se již zmínili a kteří někdy tvoří přímo součást průmyslového obyvatelstva továrních středisek, jindy zase patří k obyvatelstvu okolních vesnic***. Dále sem patří dělníci na rašeliníštích, z nichž

* K posouzení rozsahu stavebnictví mohou částečně posloužit údaje o hodnotě budov pojištěných proti požáru. Roku 1884 činila tato hodnota 5968 miliónů rublů, roku 1893 už 7854 miliónů rublů (Výrobní síly, XII, 65). Roční přírůstek činí 188 miliónů rublů.

** V Jaroslavské gubernii^o odchází například za prací 11—20 % všeho obyvatelstva, tj. 30 až 56 % dělníků; 68,7 % odcházejících je vzdáleno *po celý rok* (Přehled Jaroslavské gubernie). Je zřejmé, že to jsou „rolníci pouze podle *oficiálního označení*“ (s. 117).

*** Například v Rjazaňské gubernii „je v zimě zaměstnáno svážením dříví jen do Chludovovy továrny“ (roku 1894/95 měla 4849 dělníků a vyráběla zboží v hodnotě 6 miliónů rublů) „až 7000 koní, z nichž většina patří rolníkům z jegerjevského újezdu“¹⁵² (Práce komise pro domácký průmysl, VII, s. 1109—1110).

někdy těží rašelinu sami majitelé továren*; povozníci, nakladači, dělníci ve skladech zboží a vůbec takzvaní pomocní dělníci, kteří vždycky tvoří značnou část obyvatelstva továrních středisek. V Petrohradě bylo například při sčítání lidu 15. prosince 1890 zařazeno 44 814 osob (obojího pohlaví) do skupiny „nádeníků a pomocných dělníků“, dále 51 000 osob (obojího pohlaví) do povoznictví, z toho se jich 9500 zabývá speciálně přepravou těžkých břemen a nákladů. Některé pomocné práce pro továrny vykonávají dále drobní „samostatní“ výrobci; v továrních střediscích nebo v jejich okolí se objevují takové druhy výroby, jako je výroba soudků pro lisovny oleje a lihovary**, pletení košů na ukládání skleněného nádobí***, výroba obalů na drobné železářské zboží a zámečnické výrobky, výroba násad pro tesařské a zámečnické nástroje****, výroba cvočků pro obuvnické dílny, třísla pro koželuzny apod.†, pletení rohoží k balení továrních výrobků (v Kostromské gubernii a jinde), výroba „dřívek“ na zápalky (v Rjazaňské, Kalužské a jiných guberniích), lepení papírových krabiček pro tabákové továrny (v okolí Petrohradu)††, výroba dřevité drti pro octárny†††, zpracovávání odpadové příze

* Ve statistice těžby rašeliny panuje také zmatek. Obvyčně nebývá zahrnována mezi „tovární“ odvětví (srov. Kobeljackij, Příručka^[165], s. 15), někdy sem však zařazována bývá, například Soupis uvádí 12 rašeliníšť s 2201 dělníky ve Vladimírské gubernii, a to pouze v této jediné gubernii, ačkoli se rašelina dobývá i v jiných guberniích. Podle Svirského (Továrny a závody ve Vladimírské gubernii^[369]) bylo roku 1890 ve Vladimírské gubernii zaměstnáno těžbou rašeliny 6038 lidí. Celkem musí být počet dělníků zaměstnaných v Rusku těžbou rašeliny mnohonásobně větší.

** Práce komise pro domácí průmysl, sešit VI.

*** Ibid., sešit VIII, v Novgorodské gubernii.

**** Ibid., sešit IX, ve volostech tulského újezdu v blízkosti měst.

† V Permské gubernii kolem města Kungur, v Tverské gubernii v obci Kimry a jinde.

†† Viz Zprávu zemstva petrohradského újezdu za rok 1889. Zpráva pana Voinova o V. zdravotnickém okrsku^[60].

††† Zprávy a šetření^[141], I, s. 360.

v malých přádelnách (v Lodži), jehož rozvoj si vynutily velké továrny*, atd. atd. Všichni tito drobní výrobci patří právě tak jako již uvedení námezdní dělníci buď k průmyslovému obyvatelstvu továrních středisek, nebo k poloze-mědělskému obyvatelstvu okolních vesnic. Vyrábí-li tedy továrna pouze polotovary, oživuje občas drobnou výrobu, která polotovary dále zpracovává; strojová výroba přiče-dala například podnět k domácímu tkaní, při hutních závo-dech se objevují „domácí výrobci“ kovových předmětů apod. Konečně i kapitalistická domácí práce je často doplňkem továrny**. Období strojového velkopřumyslu je ve všech zemích charakterizováno rozsáhlým rozvojem kapitalistické domácí práce v takových průmyslových od-větvích, jako je například konfekční průmysl. Už dříve jsme mluvili o tom, jak je tato práce rozšířena v Rusku, jaké má podmínky a proč pokládáme za správnější popsat ji v kapi-tole o manufaktuře.

Abychom mohli popsat doplněk továrny alespoň trochu zevrubněji, potřebovali bychom mít k dispozici celkovou statistiku povolání obyvatelstva nebo monografický popis všech ekonomických stránek života továrních středisek a jejich okolí. Avšak i ony kusé údaje, na něž jsme se museli omezit, ukazují, jak nesprávné je mínění, u nás tak rozšíře-né, že tovární průmysl je odtržen od ostatních forem prů-

* Zprávy o průzkumu továrního průmyslu v Království polském, Petrohrad 1888, s. 24.

** Podle Soupisu jsme napočítali 16 továren s 1000 a více dělníky v každé z nich a ty mají ještě 7857 dělníků mimo podnik. Ve 14 továr-nách s 500—999 dělníky je 1352 dělníků zaměstnáno mimo podnik. Práce mimo podnik je v Soupisu podchycena zcela nahodile a mnoho případů je vynecháno. Sbírká zpráv továrních inspektorů za rok 1903 uvádí 632 faktorských podniků s 65 115 dělníky. Tyto údaje jsou ovšem krajně neúplné, přesto však je příznačné, že ohromná většina těchto podniků a dělníků v nich zaměstnávaných připadá na střediska továr-ního průmyslu (moskevský obvod má 503 faktorských podniků a 49 345 dělníků; Saratovská gubernie — sarpinka — 33 faktorských podniků a 10 000 dělníků). *Pozn. k 2. vyd.*

myslové výroby a tovární obyvatelstvo od obyvatelstva, které není zaměstnáno v továrnách. Vývoj forem průmyslu tak jako vůbec všech společenských vztahů nemůže probíhat jinak než velmi pozvolna, uprostřed spousty vzájemně se prolínajících přechodných forem a zdánlivých návratů do minulosti. Růst drobné výroby může například vyjadřovat (jak jsme viděli) pokrok kapitalistické manufaktury; nyní zjišťujeme, že i továrna může někdy rozvíjet drobnou výrobu. Práce pro „překupníka“ bývá rovněž doplňkem manufaktury a továrny. Máme-li správně zhodnotit význam podobných jevů, musíme je uvést do souvislosti s celou strukturou průmyslu v daném stadiu jeho vývoje a se základními tendencemi tohoto vývoje.

XI. ÚPLNÉ ODDĚLENÍ PRŮMYSLU OD ZEMĚDĚLSTVÍ

Úplné oddělení průmyslu od zemědělství uskutečňuje *teprve* strojový velkoprůmysl. Údaje o Rusku plně potvrzují tuto tezi, kterou vyslovil autor Kapitálu pro jiné země*, narodničtí ekonomové ji však obvykle ignorují. Při jakékoli vhodné i nevhodné příležitosti vykládá pan N. -on ve svých Studiích o „oddělování průmyslu od zemědělství“, avšak ani mu nenapadne, aby provedl na základě přesných údajů rozbor, jak vlastně tento proces probíhá a jakých různých forem nabývá. Pan V. V. poukazuje na spojení našeho průmyslového dělníka s půdou (*v manufaktuře*; náš autor nepokládá za nutné rozlišovat jednotlivá stadia kapitalismu, přestože se tváří, jako by se přidržoval teorie autora Kapitálu!) — a pronáší v této souvislosti nabubřelé fráze o „potupné (sic!) závislosti“ „naší“ (podtrženo autorem) „kapitalistické výroby“ na dělníkovi, který je zároveň zemědělcem atd. (Osudy kapitalismu, 114 aj.). O tom, že

* Das Kapital, I², S. 779—780.¹⁵³

nejenom u „nás“, ale také nikde na Západě nemohl kapitalismus před vznikem strojového velkopřemyslu nadobro zpřetrhat spojení dělníka s půdou, patrně pan V. V. neslyšel, a pokud slyšel, pak na to zapomněl! Pan Kablukov předkládá ostatně studentům v poslední době tato podivně překroucená fakta: „Zatímco na Západě je práce v továrnách pro dělníka jediným zdrojem existence, náš dělník, až na poměrně vzácné výjimky (sic!!!), pokládá práci v továrně za vedlejší zaměstnání a *táhne víc k půdě*.“*

Faktograficky zpracovává tento problém moskevská zdravotnická statistika, zejména práce pana Děmentějeva o „spojení továrního dělnictva se zemědělstvím“**. Ze systematicky shromážděných údajů, jimiž bylo podchyceno na 20 000 dělníků, vyplynulo, že na zemědělské práce odchází jen 14,1 % továrních dělníků. Ještě mnohem důle-

Továrny a závody	Podíl dělníků odcházejících na polní práce (v %)	
Rukodělné tkalcovny bavlny s barvírny	72,5	Rukodělná výroba
Tkalcovny hedvábí	63,1	
Porcelánky a keramičky	31,0	
Ruční tiskárny kartounu a faktorské podniky k rozdělování osnov	30,7	
Továrny na sukna (celý výrobní postup)	20,4	Strojová výroba
Přádelny bavlny a mechanizované tkalcovny	13,8	
Mechanizované tkalcovny s tiskárnami kartounu a úpravny	6,2	
Strojírenský závod	2,7	
Mechanizované tiskárny kartounu a mechanizované úpravny	2,3	

* Přednášky z ekonomiky zemědělství (sic!), vydané pro vysokoškolské studenty. Moskva 1897, s. 13. Možná že učený statistik považuje za přípustné pokládat 85 % všech případů za „poměrně vzácné výjimky“ (viz dále v textu)?

** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii. Oddíl zdravotnické statistiky, sv. IV, část II, Moskva 1893. Přetištěno ve známé knize pana Děmentějeva *Továrna atd.*

žitější je však skutečnost, velmi důkladně prokázaná v citované práci, že *zejména strojová výroba odtrhuje dělníky od půdy*. Z celé řady číselných údajů uváděných na potvrzení této teze volíme nejnázornější*: [viz tabulku na s. 562. *Red.*]

Autorovu tabulku jsme doplnili rozdělením osmi výrobních odvětví na výrobu rukodělnou a strojovou. U devátého výrobního odvětví, výroby sukna, si všimněme, že se provádí zčásti ručně, zčásti strojově. Zjišťujeme, že z tkalců rukodělných továren odchází na polní práce zhruba 63 %, zatímco z tkalců pracujících u mechanických tkalcovských stavů *neodchází nikdo* a z dělníků v těch odděleních soukenických továren, které jsou vybaveny stroji, odcházejí 3,3 %.

„Z toho plyne, že nejdůležitější příčinou, která nutí tovární dělníky, aby zpřetrhali své spojení s půdou, je přechod od rukodělné výroby k výrobě strojové. Přestože existuje ještě hodně továren s rukodělnou výrobou, je počet dělníků, které zaměstnávají, ve srovnání s počtem dělníků zaměstnaných v továrnách se strojovou výrobou zcela nepatrný, a proto nám také vychází tak nepatrný podíl dělníků odcházejících na polní práce, totiž 14,1 % všech dospělých dělníků a 15,4 % dospělých dělníků pocházejících výlučně z rolnického stavu.“** Připomínáme, že zdravotnický průzkum v továrnách Moskevské gubernie přinesl tato čísla: továrny s mechanickým pohonem tvoří 22,6 % všech továren (z toho je 18,4 % s parním pohonem); v nich je soustředěno 80,7 % všech dělníků. Rukodělných továren je 69,2 %, ale mají jen 16,2 % dělníků. Ve 244 továrnách s mechanickým pohonem je 92 302 dělníků (na 1 továrnu 378 dělníků), kdežto v 747 rukodělných továrnách je 18 520 dělníků (na 1 továrnu připadá 25 dělníků)***. Ukázali jsme předtím, jak vysoká je koncentrace všech ruských továrních dělníků v největších, většinou mechanizovaných závodech,

* Sborník statistických údajů, 1. c., s. 292. Továrna, 2. vyd., s. 36.

** Sborník, s. 280. Továrna, s. 26.

*** Sborník, sv. IV, část I, s. 167, 170, 177.

z nichž každý má průměrně 488 i více dělníků. Pan Děmentjev podrobně zkoumal, jaký vliv má na zpřetrhání dělníkova spojení s půdou jeho rodiště, jaké jsou rozdíly mezi dělníky místními a přicházejícími odjinud, stavovské rozdíly (měšťané a rolníci); ukázalo se, že všechny tyto rozdíly ustupují vlivu základního činitele, a to přechodu od rukodělné výroby k výrobě strojové.* „Ať jsou příčiny přispívající k přeměně dřívějšího zemědělce v továrního dělníka jakékoli, tito specializovaní dělníci však už existují. Jako rolníci jsou pouze vykazováni, s vesnicí jsou však spojeni pouze poplatky, které platí při výměně osobních dokladů, vždyť na vesnici nemají ve skutečnosti ani hospodářství a většinou ani dům, protože ho zpravidla prodali. Dokonce i právo na půdu mají takřka jen právně, a nepokoje v četných továrnách v letech 1885—1886 ukázaly, že tito dělníci se podle vlastního mínění vesnici naprosto odcizili, a právě tak se sami rolníci na vesnici dívají na ně, na potomky obyvatel téže vesnice, jako na cizí přivandrovalce. Máme tu tedy před sebou už zformovanou třídu dělníků, bez vlastní střechy nad hlavou, fakticky bez jakéhokoli vlastnictví, třídu, která není ničím spoutána a která žije ze dne na den. Tato třída nevznikla teprve včera. Má již svůj tovární rodokmen a její nemalá část představuje už třetí pokolení.“** Zajímavý materiál o oddělení továren od zemědělství poskytuje konečně nejnovější sta-

* Pan Žbankov ve svém Zdravotnickém průzkumu v továrnách a závodech Smolenské gubernie (Smolensk, 1894—1896) odhaduje počet dělníků odcházejících na polní práce přibližně pouze na 10—15 %, a to jen v jarcevské textilní továrně (sv. II, s. 307, 445; v roce 1893/94 měla Jarcevská textilní továrna 3106 dělníků z 8810 všech továrních dělníků ve Smolenské gubernii). Z nestálého dělnictva bylo v této továrně zaměstnáno 28 % mužů (ve všech továrnách 29 %) a 18,6 % žen (ve všech továrnách 21 %. Viz sv. II, s. 469). Je nutné poznamenat, že pod nestálé dělnictvo jsou zahrnuti: 1. dělníci zaměstnaní v továrně méně než jeden rok; 2. ti, kteří odcházejí na letní práce; 3. ti, kteří „z jakýchkoli důvodů přerušili práci v závodě na několik let“ (II, s. 445).

** Sborník, s. 296. Továrna, s. 46.

tistika továren a závodů. V Soupisu továren a závodů (údaje z roku 1894/95) jsou shromážděny údaje o počtu dní v roce, po které každá továrna pracuje. Pan Kasperov si pospíšil, aby využil tyto údaje pro narodnické teorie, a vypočítal, že „ruská továrna pracuje průměrně 165 dní v roce“, že „35 % našich továren pracuje méně než 200 dní v roce“*. Vzhledem k neurčitosti pojmu „továrna“ je samozřejmé, že taková povšechná čísla nemají téměř žádný význam, není-li uvedeno, jaký počet dělníků je zaměstnán tolik a tolik dní v roce. Spočítali jsme příslušné údaje Soupisu o velkých továrnách (se 100 a více dělníky), které zaměstnávají, jak jsme viděli výše (podkapitola VII), zhruba $\frac{3}{4}$ všech továrních dělníků. Ukázalo se, že průměrný počet pracovních dnů v roce činí podle kategorií: A. 242; B. 235; C. 273** a pro všechny velké továrny 244. Zjistíme-li však průměrný počet pracovních dnů připadajících na jednoho dělníka, dostaneme 253 pracovních dnů ročně jako průměr pro dělníka velké továrny. Ze všech 12 oddílů, na něž jsou rozdělena výrobní odvětví v Soupisu, je jen v jednom průměrný počet pracovních dnů u nižších kategorií menší než 200, a to v XI. oddílu (potravin): A. 189; B. 148; C. 280. V továrnách kategorie *A* a *B* tohoto oddílu je zaměstnáno 110 588 dělníků = 16,2 % všech dělníků zaměstnaných ve velkých továrnách (655 670). Podotýkáme, že v tomto oddílu jsou sloučena zcela různorodá výrobní odvětví, například cukrovarnictví a tabákový průmysl, lihovarnictví a mlynářství aj. V ostatních oddílech činí průměrný počet pracovních dnů na jednu továrnu: A. 259; B. 271; C. 272. Čím větší jsou tedy továrny, tím větší počet dní v roce se v nich pracuje. Celkové údaje o všech největších továrnách evropského Ruska potvrzují tedy závěry

* Statistické výsledky průmyslového rozvoje Ruska^[447]. Zpráva člena Svobodné ekonomické společnosti M. I. Tugana-Baranovského a diskuse k jeho zprávě na zasedáních III. sekce. Petrohrad 1898, s. 41.

** Připomínáme, že kategorie *A* zahrnuje továrny se 100–499 dělníky, *B* s 500–999 a *C* s 1000 a více dělníky.

moskevské zdravotnické statistiky a dokazují, že továrna vytváří třídu stálých továrních dělníků.

Údaje o ruských továrních dělnících tedy zcela potvrzují teorii Kapitálu, že právě strojový velkopřmysl způsobuje úplný a rozhodný převrat v životních podmínkách průmyslového obyvatelstva a odpoutává je jednou provždy od zemědělství a staletých tradic patriarchálního života v zemědělství. Strojový velkopřmysl, který odstraňuje patriarchální a maloburžoazní vztahy, vytváří však na druhé straně podmínky, které sblížují námezdní pracovníky v zemědělství s námezdními pracovníky v průmyslu: za své přenáší na vesnici způsob života založený na obchodu a průmyslu, který se vytvořil nejprve v nezemědělských střediscích; za druhé způsobuje pohyb obyvatelstva a vytváří velké pracovní trhy pro najímání zemědělských i průmyslových dělníků; za třetí strojový velkopřmysl zavádí do zemědělství stroje a přivádí tak na vesnici zručné průmyslové dělníky, kteří mají mnohem vyšší životní úroveň.

XII. TŘI STADIA VÝVOJE KAPITALISMU V RUSKÉM PŘEMYSLU

Shrneme nyní hlavní závěry, které vyplývají z údajů o vývoji kapitalismu v našem průmyslu.*

Existují tři hlavní stadia tohoto vývoje: zbožní malovýroba (drobná, většinou nezemědělská malovýroba rolníků); kapitalistická manufaktura; továrna (strojový velkopřmysl). Fakta úplně vyvracejí u nás rozšířený názor, že „tovární“ a „domácký“ průmysl spolu nesouvisejí. Naopak, jejich oddělování je čistě umělé. Souvislost a posloupnost uvedených forem průmyslové výroby je zcela přímá a velmi

* Omezujeme se, jak už bylo řečeno v předmluvě, na poreformní období a ponecháváme stranou formy průmyslové výroby, které se skládaly na práci nevolnického obyvatelstva.

úzká. Fakta zcela jasně ukazují, že základní tendencí malo-výroby zboží je rozvoj kapitalismu, zvláště pak vytvoření manufaktury, a manufaktura nám před očima nesmírně rychle přerůstá ve strojový velkoprůmysl. Jedním z nej-názornějších projevů úzké a přímé souvislosti mezi formami průmyslové výroby následujícími po sobě může snad být fakt, že mnozí velcí i největší továrníci sami patřili k nejdrobnějším malovýrobcům a že prošli všemi stupni od „lidové výroby“ až ke „kapitalismu“. Savva Morozov byl nevolným rolníkem (vykoupil se roku 1820), pastýřem, pozvozníkem, tkalcovským dělníkem a domáckým tkalcem, který chodil pěšky do Moskvy prodávat své zboží faktorům, posléze majitelem malého podniku, pak faktorského podniku a později továrny. Zemřel roku 1862, kdy vlastnil spolu se svými četnými syny dvě velké továrny. V roce 1890 bylo ve čtyřech továrnách, které patřily jeho potomkům, zaměstnáno 39 000 dělníků vyrábějících výrobky v hodnotě 35 miliónů rublů.* V hedvábnictví Vladimírské gubernie vyrostlo mnoho velkých továrníků z tkalcovských dělníků a domáckých tkalců.** Největší továrníci v Ivanovu-Vozněnsku (Kuvajejové, Fokinové, Zubkovové, Kokuškinové, Bobrovové a další) vyšli z řad domáckých výrobců.*** Všechny továrny na brokát v Moskevské gubernii byly původně domácké tkalcovské dílny.**** Továrník Zavjalov z pavlovského kraje se ještě roku 1864 „živě pamatoval na doby, kdy byl sám prostým dělníkem u mistra Chabarova“†. Továrník Varypajev byl drobným domáckým výrobcem††; Kondratov byl domáckým výrobcem, chodil

* Průmysl Vladimírské gubernie, IV, s. 5–7. — Ukazatel za rok 1890. — Šišmarjov, Stručný nástin průmyslu v oblasti Nižněnovgorodské a Šujsko-ivanovské dráhy. Petrohrad 1892, s. 28–32[479].

** Průmysl Vladimírské gubernie, III, s. 7n.

*** Šišmarjov, s. 56–62.

**** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit III, Moskva 1883, s. 27–28.

† A. Smirnov, Pavlovo a Vorsma, s. 14.

†† Labzin, I. c., s. 66[188].

pěšky do Pavlova s nuší svých výrobků*. Továrník Asmolov byl kočím u podomních obchodníků, později malým obchodníkem, majitelem maličké dílny na tabákové výrobky, později továrny s mnohamiliónovým obratem**. Atd. atd. Zajímalo by nás, jak by narodničtí ekonomové stanovili v těchto a podobných případech počátky „uměle zaváděného“ kapitalismu a konec „lidové“ výroby?

Tři výše uvedené základní formy průmyslové výroby se od sebe liší především rozdílnou technikou. Pro malovýrobu zboží je příznačná naprosto primitivní, rukodělná technika, která zůstávala beze změny takřka již od nepaměti. Malovýrobce zůstává rolníkem, který tradičně přejímá způsoby zpracovávání surovin. Manufaktura zavádí dělbu práce, která podstatně mění techniku a která přeměňuje rolníka v odborného dělníka, v „díličního dělníka“. Rukodělná výroba však nezaniká a na jejím základě je pokrok ve výrobních způsobech nevyhnutelně velmi pomalý. Dělní práce vzniká živelně a je přejímána rovněž tradičně, tak jako rolnická práce. Teprve strojový velkopřmysl přináší radikální změnu, upouští od řemeslné dovednosti, mění výrobu podle nových, racionálních zásad a soustavně uplatňuje ve výrobě vědecké poznatky. Dokud kapitalismus v Rusku nevybudoval strojový velkopřmysl, pozorovali jsme v těchto průmyslových odvětvích, ve kterých ho ještě nevybudoval, a dosud pozorujeme téměř úplnou stagnaci techniky, vidíme, že se používá téhož ručního tkalcovského stavu, téhož vodního nebo větrného mlýna, kterého se při výrobě užívalo před staletími. Naproti tomu v průmyslových odvětvích, která si podřídila továrna, vidíme zásadní technický převrat a neobyčejně rychlý pokrok ve formách strojové výroby.

S různou úrovní techniky souvisí různá stadia vývoje kapitalismu. Pro malovýrobu zboží a manufakturu je příznačná převaha malých podniků, velkých se mezi nimi najde

* Grigorjev, l. c., 36^[86].

** Historickostatistický přehled, sv. II, s. 27.

málo. Strojový velkopřůmysl malé podniky definitivně vytlačuje. Kapitalistické vztahy se utvářejí i v drobné průmyslové výrobě (dílny s námezdními dělníky a obchodní kapitál), jsou tu však ještě nedostatečně vyvinuty a nevyhraňují se v ostrých protikladech mezi skupinami osob, které se účastní výroby. Tehdy ještě nevznikly ani velké kapitály, ani široké vrstvy proletariátu. V manufaktuře pozorujeme, že se tvoří velký kapitál i početně silný proletariát. Propast mezi vlastníkem výrobních prostředků a pracovníkem dosahuje již značných rozměrů. Vyrůstají „bohaté“ průmyslové osady, v nichž většinu obyvatelstva tvoří zcela nemajetní dělníci. Nevelký počet obchodníků disponujících ohromnými peněžními částkami na nákup surovin a odbyt výrobků — a masa dílčích dělníků žijících ze dne na den, to je celkový obraz manufaktury. Avšak značný počet malých podniků, trvajících spojení s půdou, udržování tradice ve výrobě a v celém způsobu života — to vše vytváří spoustu přechodných prvků mezi krajnostmi manufaktury a brzdí vývoj těchto krajností. Ve strojovém velkopřůmyslu všechny tyto překážky odpadají; krajnosti společenských protikladů dosahují ve svém vývoji vrcholu. Všechny temné stránky kapitalismu jako by se tu nahromadily: stroj dává, jak známo, ohromný popud k nesmírnému prodloužení pracovního dne; do výroby jsou vtahovány ženy a děti; vzniká (a v tovární výrobě musí vznikat) rezervní armáda nezaměstnaných atd. Avšak zespolečenštění práce, které továrna uskutečňuje v obrovském rozsahu, a změna cítění a myšlení obyvatelstva zaměstnaného v továrnách (zejména porušení patriarchálních a maloburžoazních tradic) vyvolává reakci: na rozdíl od dřívějších stadií strojový velkopřůmysl naléhavě vyžaduje plánovité regulování a společenskou kontrolu výroby (jedním z projevů této tendence je tovární zákonodárství)*.

* O tom, jak souvisí tovární zákonodárství s podmínkami a vztahy vyvolanými strojovým velkopřůmyslem, viz II. kapitolu druhé části

Sám charakter rozvoje výroby se v různých stadiích kapitalismu mění. V drobné průmyslové výrobě následuje tento rozvoj bezprostředně za rozvojem rolnického hospodářství; trh je mimořádně úzký, vzdálenost od výrobce k spotřebiteli není velká, omezený rozsah výroby se snadno přizpůsobuje nepřilíš kolísající místní poptávce. Proto je průmyslová výroba v tomto stadiu velmi stabilní, avšak tato stabilita znamená stagnaci techniky a zachovávání patriarchálních společenských vztahů, opředených nejrůznějšími zbytky středověkých tradic. Manufaktura vyrábí pro velký trh, někdy pro celý národ, a výroba tím nabývá na labilitě, jež je vlastní kapitalismu a jež za tovární výroby vrcholí. Vývoj strojového velkopřemyslu nemůže probíhat jinak než ve skocích, periodickým střídáním období konjunktury a krizí. Ožebračování malovýrobce se tímto růstem továrny, probíhající ve skocích, nesmírně stupňuje; v obdobích výrobní horečky jsou masy dělníků hned továrnou pohlcovány, hned zase vyhazovány na dlažbu. Podmínkou existence a rozvoje strojového velkopřemyslu se stává vznik obrovské rezervní armády nezaměstnaných a lidí, kteří jsou ochotni chopit se jakékoli práce. Ve II. kapitole jsme ukázali, z jakých vrstev rolnictva se tato armáda rekrutuje, a v dalších kapitolách jsme se rovněž zmínili o hlavních druzích zaměstnání, pro něž kapitál udržuje tyto rezervy v pohotovosti. „Labilita“ strojového velkopřemyslu vždy vyvolávala a vyvolává reakční nářky lidí, kteří se nepřestávají dívat na věci očima malovýrobce a zapomínají, že právě tato „labilita“ vystřídala dřívější stagnaci rychlou přeměnou způsobů výroby a všech společenských vztahů.

Jedním z projevů této přeměny je oddělení průmyslu od zemědělství, osvobození společenských vztahů v průmyslu od tradic feudálního a patriarchálního řádu, které tíživě

knihy pana Tugana-Baranovského Ruská továrna a zejména článek v časopise Novoje slovo z července 1897.

doléhají na zemědělství. Ve zbožní malovýrobě se průmyslový výrobce ještě úplně nevymanil z postavení rolníka; zůstává většinou zemědělcem a toto spojení drobné průmyslové a zemědělské výroby je tak úzké, že pozorujeme zajímavý zákon paralelního rozkladu malovýrobců v průmyslu a v zemědělství. Vytváření maloburžoazie a námezdního dělnictva probíhá ruku v ruce v obou oblastech národního hospodářství a připravuje tím na obou pólech rozkladného procesu rozchod průmyslového výrobce se zemědělstvím. V manufaktuře je tento rozchod již velmi značný. Vzniká celá řada průmyslových středisek, která se zemědělstvím nezabývají. Hlavním představitelem průmyslové výroby již není rolník, nýbrž obchodník a majitel manufaktury na jedné straně a „odborný dělník“ na druhé straně. Průmysl a poměrně vyspělé obchodní styky s ostatním světem zvyšují životní a kulturní úroveň obyvatelstva; pracovník manufaktury se začíná dívat svrchu na rolníka obdělávajícího půdu. Strojový velkopřůmysl dovršuje tuto přeměnu, odděluje nadobro průmysl od zemědělství a vytváří, jak jsme viděli, zvláštní třídu obyvatelstva, která už nemá vůbec nic společného se starým rolnictvem, liší se od něho jiným způsobem života, jinými rodinnými vztahy a vyšší úrovní hmotných i duchovních potřeb.* V drobné průmyslové výrobě a v manufaktuře pozorujeme vždy zbytky patriarchálních vztahů a rozmanitých forem osobní závislosti, které z hlediska celkové situace kapitalistického hospodářství neobyčejně zhoršují postavení pracujícího lidu, ponižují jej a demoralizují. Strojový velkopřůmysl soustře-

* O typu „továrního dělníka“ srov. výše kap. VI, podkapitola II, 5, s. 317 (tento svazek, s. 421—423. *Red.*). — Viz též Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, sv. VII, sešit III, Moskva 1883, s. 58 (tovární dělník je rozumář, „moudrá hlava“). — Nižněnovgorodský sborník, I, s. 42—43; sv. IV, s. 335. — Průmysl Vladimírské gubernie, III, 113—114 aj. — Novoje slovo, 1897, říjen, s. 63. — Srov. též výše uvedený spis pana Žbankova, v němž charakterizuje dělníky odcházející do měst za zaměstnáním v obchodu nebo v průmyslu.

ďující masy dělníků, kteří často přicházejí z různých končin země, se již nehodlá smiřovat se zbytky patriarchálních vztahů a osobní závislosti, neboť skutečně „pohrdá minulostí“. A právě tento rozchod se zastaralými tradicemi byl jednou z podstatných podmínek, které umožnily a nakonec si vynutily regulování výroby a její společenskou kontrolu. Mluvíme-li o přeměně životních podmínek obyvatelstva pod vlivem továrny, musíme zvlášť podotknout, že zapojení žen a mladistvých* do výroby je v podstatě pokrokový jev. Kapitalistická továrna nesporně uvádí tyto kategorie dělnického obyvatelstva do zvlášť těžkého postavení, proto je jistě nutné zkrátit a upravit jejich pracovní dobu, zajistit hygienické podmínky pro jejich práci apod., avšak snahy zakázat jakoukoli práci žen a mladistvých v průmyslu nebo podporovat onen patriarchální způsob života, který jejich práci vylučoval, by byly reakční a utopické. Strojový velkopřmysl odstraňuje patriarchální uzavřenost těchto kategorií obyvatelstva, které dříve nevybočovaly z úzkého rámce domácích, rodinných vztahů, přímo je zapojuje do společenské výroby a tím urychluje jejich vývoj, zvyšuje jejich samostatnost, tj. vytváří mnohem lepší životní podmínky, než je patriarchální strnulost předkapitalistických vztahů.**

* Podle údajů Ukazatele bylo v továrnách a závodech v evropském Rusku zaměstnáno roku 1890 celkem 875 764 dělníků, z toho 210 207 (24 %) žen, 17 793 (2 %) chlapců a 8216 (1 %) dívek.

** „Chudá tkadlena jde do továrny stejně jako její otec a muž, pracuje jako oni a nezávisle na nich. Je právě tak živitelkou rodiny jako muž.“ „V továrně... je žena zcela samostatným výrobcem jako její muž.“ Gramotnost továrních dělnic se zvyšuje velmi rychle (Průmysl Vladimírské gubernie, III, s. 113, 118, 112 aj.). Zcela správný je tento závěr pana Charizomenova: Průmysl odstraňuje „hospodářskou závislost ženy na rodině... a na muži... V cizí továrně dosahuje žena rovnosti s mužem: je to rovnost proletáře... Kapitalizace průmyslu hraje významnou úlohu v boji ženy za její samostatnost v rodině.“ „Průmysl vytváří nové postavení ženy, kdy je úplně nezávislá na rodině a muži“ (Juridičeskij věstník, 1883, č. 12, s. 582, 596). Ve Sborníku statistických údajů o Moskevské gubernii (sv. VII, sešit II, Moskva

Charakteristickým znakem prvních dvou stadií vývoje průmyslu je trvale usídlené obyvatelstvo. Drobný průmyslový výrobce, který zůstává rolníkem, je ke své vesnici připoután zemědělským hospodářstvím. Odborný dělník v manufaktuře zůstává obyčejně připoután k nevelkému uzavřenému průmyslovému středisku, které vytváří manufaktura. V samé struktuře průmyslu v prvním a druhém stadiu jeho rozvoje nic nenarušuje tuto usedlost a uzavřenost výrobce. Styky mezi jednotlivými průmyslovými středisky jsou vzácné. Průmysl je přenášen do jiných oblastí pouze přesídlováním jednotlivých malovýrobců, kteří zakládají nové druhy drobné výroby v okrajových územích státu. Naproti tomu strojový velkopřůmysl nevyhnutelně vyvolává přesuny obyvatelstva; obchodní styky mezi jednotlivými kraji se značně rozšiřují; železnice usnadňují pohyb. Poptávka po dělnících vcelku roste, v obdobích výrobní horečky stoupá, v obdobích krizí zase klesá, takže se přecházení dělníků z jednoho podniku do druhého, přesídlování z jedné končiny země do druhé stává nezbytností. Strojový velkopřůmysl vytváří četná nová průmyslová centra, která s nebyvalou rychlostí vznikají leckdy v ne-

1882, s. 152, 138—139) srovnávají statistikové postavení dělnice v rukodělné a strojové výrobě punčoch. Denní výdělek činí při rukodělné výrobě asi 8 kopějek, při strojové výrobě 14—30 kopějek. Postavení dělnice při strojové výrobě je vylíčeno takto: „...Máme před sebou již nezávislou dívku, nespoutanou žádnými zábranami, která se oprostila od rodiny a od všeho, co tvoří životní podmínky rolnické ženy, dívku, která může kdykoli přejít z jednoho místa na jiné, od jednoho zaměstnavatele k druhému a která se může kdykoli octnout bez práce, bez kousku chleba... Při rukodělné výrobě má pletařka ubohý výdělek, takový, který by jí nestačil ani na stravu, výdělek, který jí postačuje jen za podmínky, že jako členka rolnické rodiny s přidělem půdy zčásti užívá výrobků z této půdy; při strojové výrobě má zapracovaná dělnice kromě stravy a čaje výdělek, který jí dovoluje žít mimo rodinu a nepoužívat již části důchodu, který získává rodina z půdy... Zároveň je výdělek zapracované dělnice při strojové výrobě za daných podmínek jistější.“

obydlených místech — jev, který by nebyl možný bez hromadného pohybu dělnictva. Později pojednáme o rozsahu a významu tzv. odcházení na nezemědělské práce. Nyní jen ve stručnosti poukážeme na údaje zemstevní zdravotnické statistiky o Moskevské gubernii. Šetřením u 103 175 továrních dělníků bylo zjištěno, že 53 238 dělníků, tj. 51,6 % z celkového počtu, pochází z téhož újezdu, v němž je továrna, kde pracují. Téměř polovina všech dělníků se tedy přestěhovala z jednoho újezdu do druhého. V Moskevské gubernii bylo 66 038 dělníků narozených v této gubernii, tj. 64 %.* Více než třetina dělníků přišla z jiných gubernií (hlavně ze středoruských průmyslových gubernií sousedících s Moskevskou gubernií). Přitom srovnání jednotlivých újezdů ukazuje, že v nejprůmyslovějších újezdech je nejmenší procento dělníků pocházejících z týchž újezdů: například v málo průmyslovém možajském a volokolamském újezdu se 92—93 % továrních dělníků narodilo v témž újezdu, kde pracují. Ve vysoce průmyslovém moskevském, kolomenském a bogorodském újezdu klesá procento dělníků pocházejících z téhož újezdu na 24 % — 40 % — 50 %. Statistikové z toho vyvozují, že „značný rozvoj tovární výroby v újezdu podporuje příliv cizích živlů do tohoto újezdu“**. Tyto údaje také svědčí o tom (dodáváme my), že přesun průmyslových dělníků má tytéž rysy, které jsme zjistili při přesunu zemědělských dělníků. To znamená, že i průmysloví dělníci odcházejí nejenom z míst, kde je nadbytek dělníků, nýbrž i z míst, kde je dělníků nedostatek. Do bronnického újezdu přichází například 1125 dělníků z jiných újezdů Moskevské gubernie a z jiných gubernií a zároveň odtud odchází 1246 dělníků do průmyslovějších újezdů: moskevského a bogorodského. Dělníci

* V méně průmyslové Smolenské gubernii bylo zjištěno dotazy u 5000 továrních dělníků, že 80 % jich pochází z této gubernie (Žbankov, I. c., II, 442).

** Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii, oddíl zdravotnické statistiky, sv. IV, část I (Moskva 1890), s. 240.

tedy odcházejí nejenom proto, že nenacházejí „práci přímo pod rukama“, ale i proto, že je to táhne tam, kde se lépe žije. Ať je tento fakt jakkoli samozřejmý, není zbytečné znovu ho připomenout narodnickým ekonomům, kteří idealizují zaměstnání v místě bydliště, odsuzují odcházení za prací a ignorují pokrokový význam pohybu obyvatelstva, který s sebou přináší kapitalismus.

Popsané charakteristické rysy, jimiž se liší strojový velkovýprůmysl od dřívějších forem průmyslové výroby, lze shrnout dvěma slovy: zespolečenštění práce. Skutečně i výroba pro obrovský národní a mezinárodní trh, i rozvíjení úzkých obchodních styků s různými kraji dané země a s různými jinými zeměmi při nákupu surovin a dalších potřebných materiálů, i obrovský technický pokrok, i koncentrace výroby a obyvatelstva ve velkých podnicích, i překonání zatuhlých tradic patriarchálního způsobu života, i vznik pohybu obyvatelstva, i zvýšení potřeb a vyspělosti dělníka — to všechno jsou prvky kapitalistického procesu, který stále více a více zespolečenšťuje výrobu a zároveň i účastníky výroby.*

* Údaje uvedené ve třech posledních kapitolách podle našeho mínění dokazují, že Marxova klasifikace kapitalistických forem a stadií průmyslu je správnější a obsažnější než dosavadní klasifikace, která směřuje manufakturu s továrnou a prací pro faktora povyšuje na zvláštní formu průmyslu (Held, Bücher). Směšovat manufakturu a továrnu znamená brát za základ klasifikace ryze vnější znaky a přehlížet podstatné zvláštnosti techniky, ekonomiky a životních poměrů, jimiž se manufakturní období kapitalismu liší od období strojového. Pokud jde o kapitalistickou domáckou práci, má nesporně velmi důležitou úlohu v mechanismu kapitalistického průmyslu. Je také nesporné, že práce pro faktora je zvláště charakteristická právě pro kapitalismus ještě před zavedením strojů, vyskytuje se však (a to ve velkém rozsahu) v nejrozličnějších obdobích vývoje kapitalismu. Význam práce pro faktora nepochopíme, jestliže pomineme její souvislost s celkovou strukturou průmyslu v daném období nebo v daném stadiu vývoje kapitalismu. I rolník, který plete koše na objednávku vesnického kramáře, i pavlovský výrobce střenek, který doma vyrábí střenky nožů na objednávku Zavjalova, i dělnice, která šije šaty, boty či rukavice nebo lepší krabičky

Pokud jde o vztah strojového velkopřemyslu v Rusku k vnitřnímu trhu pro kapitalismus, můžeme udělat z dosud uvedených údajů tento závěr. Rychlý rozvoj továrního průmyslu v Rusku vytváří obrovský a stále rostoucí trh výrobních prostředků (stavební materiál, palivo, kovy apod.) a mimořádně rychle zvětšuje onu skupinu obyvatelstva, která se zabývá výrobou předmětů výrobní, a nikoli osobní spotřeby. Ale i trh předmětů osobní spotřeby se rychle rozšiřuje v důsledku rozvoje strojového velkopřemyslu, který odvádí stále větší část obyvatelstva od zemědělství k zaměstnání v obchodu a průmyslu. Pokud jde o vnitřní trh továrních výrobků, byl proces vytváření tohoto trhu podrobně prozkoumán v počátečních kapitolách této knihy.

na objednávku velkých továrníků nebo obchodníků, ti všichni pracují pro faktora, avšak kapitalistická domácí práce má ve všech těchto případech odlišný ráz a odlišný význam. Nepopíráme ovšem nikterak Bücherovy zásluhy například v bádání o *předkapitalistických* formách průmyslu, ale jeho klasifikaci kapitalistických forem průmyslu považujeme za nesprávnou. — S názory pana Struveho (viz *Mír božij*, 1898, č. 4) nemůžeme souhlasit potud, pokud přejímá Bücherovu teorii (v této její části) a aplikuje ji na ruskou „domáckou výrobu“. (Od té doby, kdy byly napsány tyto řádky — roku 1899 — dokončil již pan Struve svůj celkový vědecký a politický vývoj. Z kolísavce mezi Bücherem a Marxem, mezi liberální a socialistickou ekonomikou se stal nejryzejší liberální měšťák. Pisatel těchto řádek je hrdý na to, že podle svých sil přispěl k očišťení sociální demokracie od takovýchto živlů. Pozn. k 2. vyd.)

KAPITOLA VIII

VYTVÁŘENÍ VNITŘNÍHO TRHU

Zbývá nám nyní vyvodit závěry z údajů, které jsme prozkoumali v předcházejících kapitolách, a pokusit se vylíčit vzájemnou souvislost různých oblastí národního hospodářství v jejich kapitalistickém vývoji.

I. R Ů S T O B Ě H U Z B O Ž Í

Oběh zboží, jak známo, předchází výrobě zboží a je jednou z podmínek (ne však jedinou podmínkou) vzniku zbožní výroby. V této knize jsme omezili svůj úkol na rozbor údajů o zbožní a kapitalistické výrobě, a proto se nehodláme podrobně zabývat důležitou otázkou, jak roste oběh zboží v poreformním Rusku. K tomu, aby čtenář měl povšechnou představu o tempu rozvoje vnitřního trhu, stačí tyto stručné údaje.

Železniční síť se rozšířila v Rusku z 3819 km v roce 1865 na 29 063 km v roce 1890*, tj. více než sedminásobně. Obdobný pokrok učinila Anglie za delší období (roku 1845 — 4082 km, roku 1875 — 26 819 km, šestinásobně více), Německo za kratší období (roku 1845 — 2143, roku 1875 — 27 981 km, dvanáctinásobně více). Počet verst železničních tratí uváděných za rok do provozu v různých obdobích

* *Übersichten der Weltwirtschaft*[⁵²⁴], 1. c. [Přehledy světového hospodářství]. Roku 1904 měřila 54 878 km v evropském Rusku (s Královstvím polským, Kavkazem a Finskem) a 8351 km v asijském Rusku. *Pozn. k 2. vyd.*

značně kolísal: například v pětiletí 1868—1872 bylo dáno do provozu 8806 verst železnic, kdežto v pětiletí 1878—1882 jenom 2221 verst*. Podle intenzity tohoto kolísání můžeme soudit, jak ohromnou rezervní armádu nezaměstnaných potřebuje kapitalismus, který jednou zvyšuje a podruhé snižuje poptávku po dělnících. V budování železnic v Rusku lze zaznamenat dvě období obrovského rozmachu: konec šedesátých let (a začátek sedmdesátých) a druhá polovina devadesátých let. Od roku 1865 do roku 1875 činil v Rusku průměrný roční přírůstek železniční sítě 1500 km a od roku 1893 do roku 1897 asi 2500 km.

Objem nákladní dopravy na železnicích činil roku 1868 — 439 miliónů pudů; roku 1873 — 1117 miliónů pudů; roku 1881 — 2532 miliónů pudů; roku 1893 — 4846 miliónů pudů; roku 1896 — 6145 miliónů pudů; roku 1904 — 11 072 miliónů pudů. Stejně rychle vzrůstala i osobní doprava: roku 1868 — 10,4 miliónu cestujících; roku 1873 — 22,7; roku 1881 — 34,4; roku 1893 — 49,4; roku 1896 — 65,5; roku 1904 — 123,6**.

Rozvoj vodní dopravy dává tento obraz (údaje o celém Rusku)***: [viz tabulku na s. 579. *Red.*]

Po vnitrozemských vodních cestách evropského Ruska bylo roku 1881 přepraveno 899,7 miliónu pudů nákladu; roku 1893 — 1181,5 miliónu pudů; roku 1896 — 1553 miliónů pudů. Hodnota těchto nákladů činila 186,5 miliónu rublů; 257,2 miliónu rublů; 290 miliónů rublů.

Ruské obchodní loďstvo se roku 1868 skládalo z 51 par-

* *V. Michajlovskij*, Rozvoj ruské železniční sítě^[297]. Práce Svobodné ekonomické společnosti, 1898, č. 2.

** *Vojenský statistický sborník*, s. 511. — Pan N. -on, Studie, příloha^[297]. — *Výrobní síly XVII*, s. 67^[210]. — *Věstník finansov 1898*, č. 43. — *Ruská ročenka*, 1905, Petrohrad 1906^[123].

*** *Vojenský statistický sborník*, 445. — *Výrobní síly, XVII*, 42. — *Věstník finansov, 1898*, č. 44.

Rok	Parníky			Tonáž lodí v mil. pudů			Hodnota lodí v mil. rublů			Počet zaměstnanců na lodích		
	Počet	Počet koní (k)	Počet ostatních lodí	parních	ostatních	Celkem	parních	ostatních	Celkem	parních	ostatních	Celkem
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 766	94 099	112 865
1890	1824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32 689	85 608	118 297

níků o tonáži 14 300 lastů¹⁵⁴ a ze 700 plachetních lodí o tonáži 41 800 lastů, naproti tomu roku 1896 z 522 parníků o tonáži 161 600 lastů*.

Obchodní námořní doprava se rozvíjela ve všech přístavech vnějších moří takto: v pětiletí 1856—1860 připlouvalo a odplouvalo průměrně 18 901 lodí o tonáži 3 783 000 tun; v letech 1886—1890 průměrně 23 201 lodí (+ 23 %) o tonáži 13 845 000 tun (+ 266 %). Tonáž tedy vzrostla $3\frac{2}{3}$ krát. Za 39 let (od roku 1856 do roku 1894) vzrostla tonáž 5,5krát, přičemž se ukáže, počítáme-li zvlášť lodí ruské a zahraniční, že počet ruských lodí vzrostl za těchto 39 let 3,4krát (z 823 na 2789) a jejich tonáž 12,1krát (ze 112 800 tun na 1 368 000 tun), kdežto počet zahraničních lodí vzrostl o 16 % (z 18 284 na 21 160) a jejich tonáž 5,3krát (z 3 448 000 tun na 18 267 000 tun)**. Poznamenáváme, že tonáž připlouvajících a odplouvajících lodí v jednotlivých letech také velmi značně kolísá (například roku 1878 — 13 miliónů tun, roku 1881 — 8,6 miliónu tun) a podle tohoto kolísání si můžeme částečně vytvořit představu o kolísání poptávky po pomocných dělnících, přístavních dělnících apod. I tady kapitalismus vyžaduje, aby existovalo určité množství lidí, kteří neustále hledají práci

* Vojenský statistický sborník, 758, a Ročenka ministerstva financí, I, 363^[112]. — Výrobní síly, XVII, 30.

** Výrobní síly. Zahraniční obchod Ruska, s. 56n.

a kteří jsou ochotni se jí chopit při první příležitosti, ať je tato práce sebenestálější.

Rozvoj zahraničního obchodu je patrný z těchto údajů*:

Roky	Počet obyvatel v Rusku kromě Finska v miliónech	Hodnota vývozu a dovozu v miliónech úvěrových rublů	Hodnota obrátu zahraničního obchodu na 1 obyvatele v rublech
1856—1860	69,0	314,0	4,55
1861—1865	73,8	347,0	4,70
1866—1870	79,4	554,2	7,00
1871—1875	86,0	831,1	9,66
1876—1880	93,4	1054,8	11,29
1881—1885	100,6	1107,1	11,00
1886—1890	108,9	1090,3	10,02
1897—1901	130,6	1322,4	10,11

O rozsahu bankovního obrátu a akumulace kapitálu dávají všeobecnou představu tyto údaje: celkové výdaje Státní banky vzrostly ze 113 miliónů rublů v letech 1860 až 1863 (170 miliónů rublů v letech 1864—1868) na 620 miliónů rublů v letech 1884—1888 a celkové vklady na běžných účtech z 335 miliónů rublů v letech 1864—1868 na 1495 miliónů rublů v letech 1884—1888**. Obraty záložen a spořitelen (zemědělských a průmyslových) vzrostly z $2\frac{3}{4}$ miliónu rublů v roce 1872 (21,8 miliónu rublů v roce 1875) na 82,6 miliónu rublů v roce 1892 a na 189,6 miliónu rublů v roce 1903***. Zadluženost pozemkového majetku stoupla od roku 1889 do roku 1894 takto: hodnota půdy dané do zástavy vzrostla z 1395 miliónů rublů na 1827 miliónů rublů a úhrn půjček ze 791 miliónů rublů na 1044 miliónů rublů****. Operace spořitelen se rozvinuly hlavně v osmdesátých a devadesátých letech. Roku 1880 bylo 75 spořitelen, roku 1897 4315 (z toho 3454 poštovních).

* Ibid., s. 17. Ruská ročenka za rok 1904, Petrohrad 1905.

** Sborník údajů o Rusku, 1890, CIX[⁸⁵¹].

*** Sborník údajů o Rusku, 1896, tabulka CXXVII.

**** Ibidem.

Roku 1880 činily vklady 4,4 miliónu rublů a roku 1897 276,6 miliónu rublů. Roku 1880 tvořil zůstatek ke konci roku 9,0 miliónu rublů a roku 1897 494,3 miliónu rublů. Pokud jde o roční přírůstek kapitálu, vynikají zvláště *hladová* léta, rok 1891 a 1892 (52,9 a 50,5 miliónu rublů) a poslední dva roky (1896: 51,6 miliónu rublů; 1897: 65,5 miliónu rublů)*.

Nejnovější údaje svědčí o ještě větším rozvoji spořitelén. Roku 1904 jich bylo v celém Rusku 6557, vkladatelů bylo 5,1 miliónu a výše vkladů dosáhla 1105,5 miliónu rublů. Mimořádně, jak naši staří narodníci, tak noví socialističtí oportunisté nejednou velmi naivně (mírně řečeno) tvrdili, že růst spořitelén je prý znakem „všeobecného“ blahobytu „lidu“. Nebude snad proto zbytečné, porovnáme-li rozložení vkladů v těchto spořitelénách v Rusku (1904) a ve Francii (1900 — údaje z časopisu Bulletin de l'Office du travail, 1901, č. 10).

V Rusku:

Výše vkladů	Počet vkladatelů v tisících	%	Úhrn vkladů v mil. rublů	%
Do 25 rublů	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25—100 rublů	967,7	20,0	52,8	5,4
100—500 rublů	1 380,7	28,6	308,0	31,5
Přes 500 rublů	615,5	12,7	605,4	61,9
<i>Celkem</i>	4 834,3	100	977,4	100

Ve Francii:

Výše vkladů	Počet vkladatelů v tisících	%	Úhrn vkladů v mil. franků	%
Do 100 franků	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100— 500 franků	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500—1000 franků	1 113,8	10,6	720,4	16,6
Přes 1000 franků	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
<i>Celkem</i>	10 533,0	100	4 337,1	100

* Věstník finansov, 1898, č. 26.

Rok	Obyvatelstvo evropského Ruska (v tisících)		Podíl městského obyvatelstva v %		Počet měst, v nichž žije			Obyvatelstvo velkých měst (v tisících)			Celkem	Obyvatelstvo 14 měst (v tisících), která roku 1863 patřila mezi největší	
	celkem	ve městech	v újezdech	pres 200 000 obyv.	100 000—200 000 obyv.	50 000—100 000 obyv.	Celkem velkých měst	pres 200 000	100 000—200 000	50 000—100 000			
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1693,5	1741,9
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1854,8	998,0	1302,7	4155,5	3103,7
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3238,1	1177,0	1982,4	6397,5	4266,3

Kolik je tu materiálu pro apologetiku narodníků, revizionistů a kádetů! Mimo jiné je zajímavé, že v Rusku jsou vklady rozděleny také podle 12 skupin zaměstnání a povolání vkladatelů. Nejvíce vkladů připadá, jak se ukazuje, na zemědělství a na jinou výdělečnou činnost vesnického obyvatelstva — 228,5 miliónu rublů a přitom tyto vklady rostou zvláště rychle. Vesnice se civilizuje a je stále výhodnější podnikat na úkor ožebračování mužiků.

Vraťme se však k našemu vlastnímu tématu. Pozorujeme, že údaje svědčí o obrovském růstu oběhu zboží a akumulace kapitálu. Ukázali jsme už dříve, jak se ve všech odvětvích národního hospodářství vytvářela sféra pro ukládání kapitálu a jak se obchodní kapitál přeměňoval v kapitál průmyslový, tj. jak byl vkládán do výroby a vytvářel kapitalistické vztahy mezi účastníky výroby.

II. R Ů S T O B Y V A T E L S T V A Z A M Ě S T N A N Ě H O V O B C H O D U A P R Ů M Y S L U

Mluvili jsme již o tom, že růst průmyslového obyvatelstva na úkor zemědělského je nezbytným jevem každé kapitalistické společnosti. Prozkoumali jsme už také, jak se průmysl postupně odděluje od zemědělství, takže nyní zbývá jen vyvodit závěry o této otázce.

1. R Ů S T M Ě S T

Proces, který právě zkoumáme, se nejnázorněji odráží v růstu měst. Porovnejme údaje o tomto jejich růstu v evropském Rusku (50 gubernií) v poreformním období*: [viz tabulku na s. 582. *Red.*]

* Údaje za rok 1863 byly převzaty ze Statistického sborníku [408] (I, 1866) a z Vojenského statistického sborníku. Údaje o městském

Podíl městského obyvatelstva tedy stále roste, tj. obyvatelstvo přechází od zemědělství k zaměstnání v obchodu a průmyslu*. Počet městského obyvatelstva roste dvakrát rychleji než ostatního obyvatelstva: od roku 1863 do roku 1897 vzrostl počet veškerého obyvatelstva o 53,3 %, zemědělského o 48,5 % a městského o 97 %. „Minimální příliv venkovského obyvatelstva do měst“ za 11 let (1885—1897) odhadl pan V. Michajlovskij na 2 1/2 miliónu lidí**, což činí přes 200 000 lidí ročně.

Počet obyvatel ve městech, která jsou velkými průmyslovými a obchodními středisky, roste daleko rychleji než počet veškerých obyvatel ve městech: počet měst s 50 000 a více obyvateli se od roku 1863 do roku 1897 více než ztrojnásobil (13 a 44). Roku 1863 bylo v takových velkých střediscích soustředěno jenom asi 27 % všech městských obyvatel (1,7 miliónu z 6,1 miliónu); roku 1885 asi 41 % (4,1 miliónu z 9,9 miliónu),*** kdežto roku 1897 už přes

obyvatelstvu Orenburské a Ufské gubernie jsou opraveny podle tabulek měst. Tak je tedy 6 105 100 městských obyvatel, a nikoli 6 087 100, jak uvádí Vojenský statistický sborník. — Údaje o roce 1885 jsou převzaty ze Sborníků údajů o Rusku za rok 1884/85. — O roce 1897 uvádíme údaje podle sčítání lidu z 28. ledna 1897 (První všeobecné sčítání lidu v Ruské říši v roce 1897^[280], publikace Ústředního statistického výboru. Petrohrad 1897 a 1898, sešit 1 a 2). Podle sčítání v roce 1897 bylo 11 830 500 stálých městských obyvatel, tj. 12,55 %. Vzali jsme obyvatelstvo zdržující se za sčítání ve městech. — Poznamenáváme, že nemůžeme ručit za úplnou stejnorodost a porovnatelnost údajů z let 1863—1885—1897. Omezujeme se proto jen na srovnání nejobecnějších poměrů a zvláště uvádíme údaje o velkých městech.

* „Počet městských obcí, které mají zemědělský ráz, je zcela nepatrný a počet jejich obyvatel ve srovnání s celkovým počtem městských obyvatel je zcela bezvýznamný“ (pan Grigorjev v knize Vliv sklizní a cen obilí^[84], sv. II, s. 126).

** Novoje slovo, červen 1897, s. 113.

*** Pan Grigorjev uvádí tabulku (1. c., 140), z níž vyplývá, že roku 1885 mělo 85,6 % všech měst méně než 20 000 obyvatel; žilo v nich 38,0 % městských obyvatel; 12,4 % všech měst (82 z 660) mělo méně než 2000 obyvatel a žila v nich jen 1,1 % městských obyvatel (110 000 z 9 962 000).

polovinu, asi 53 % (6,4 miliónu z 12 miliónů). Zatímco tedy ráz městského obyvatelstva byl v šedesátých letech určován hlavně obyvatelstvem nepřilíš velkých měst, získala v devadesátých letech velká města naprostou převahu. Počet obyvatel 14 měst, která patřila mezi největší v roce 1863, vzrostl z 1,7 miliónu obyvatel na 4,3 miliónu, tj. o 153 %, kdežto počet veškerých městských obyvatel vzrostl jen o 97 %. Ohromný růst velkých průmyslových středisek a vznik četných nových středisek je tedy jedním z nejcharakterističtějších znaků poreformního období.

2. VÝZNAM VNITŘNÍ KOLONIZACE

Jak jsme už ukázali dříve (kap. I, podkapitola II)*, vyvozuje se v teorii zákon růstu průmyslového obyvatelstva na úkor zemědělského z toho, že v průmyslu variabilní kapitál absolutně vzrůstá (růst variabilního kapitálu se projevuje v tom, že roste počet průmyslových dělníků a vůbec veškerého obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu), zatímco v zemědělství se „variabilní kapitál, jehož je zapotřebí k exploataci určitého pozemku, absolutně zmenšuje“. „Může tedy,“ dodává Marx, „variabilní kapitál v zemědělství vzrůstat jen tehdy, obdělává-li se nová půda, ale to zase předpokládá ještě větší vzrůst zemědělského obyvatelstva.“¹⁵⁵ Z toho jasně plyne, že růst průmyslového obyvatelstva můžeme pozorovat v ryzí formě jen tehdy, jde-li o území již obydlené, v němž je již veškerá půda zabrána. Obyvatelstvo takového území je kapitalismem vytlačováno ze zemědělství a nemá jiné východisko než se vystěhovat buď do průmyslových středisek, nebo do jiných zemí. Věc se však podstatně mění, jde-li o území, v němž ještě není všechna půda zabrána a které ještě není úplně obydleno. Obyvatelstvo takového území, jež je vy-

* Viz tento svazek, s. 34–35. *Red.*

tlačováno ze zemědělství v obydlené části, se může přestěhovat do neobydlené části území a začít „obdělávat novou půdu“. Zemědělské obyvatelstvo začne vzrůstat a přitom může vzrůstat (po určitou dobu) stejně rychle, ne-li rychleji než průmyslové obyvatelstvo. V tom případě jsme svědky dvou různých procesů: 1. vývoje kapitalismu ve staré, obydlené zemi nebo její části; 2. vývoje kapitalismu na „nové půdě“. První proces je výrazem dalšího rozvoje už existujících kapitalistických vztahů; druhý představuje vytváření nových kapitalistických vztahů na novém území. První proces znamená vývoj kapitalismu do hloubky, druhý do šířky. Je samozřejmé, že směřováním těchto procesů se nevyhnutelně vyvolává chybná představa o procesu, který odvádí obyvatelstvo ze zemědělství a zaměstnává je v obchodu a průmyslu.

Poreformní Rusko nám ukazuje, že oba procesy probíhají fakticky současně. Na počátku poreformního období v šedesátých letech byla jižní a východní okrajová území evropského Ruska do značné míry neobydlena; sem směřoval ohromný příliv přistěhovalců ze středního zemědělského Ruska. Tento vznik nového zemědělského obyvatelstva na nové půdě zastíral také do jisté míry současný odliv obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu. Abychom mohli názorně vylíčit tuto zvláštnost Ruska na údajích o městském obyvatelstvu, musíme rozdělit 50 gubernií evropského Ruska na jednotlivé skupiny. Uvádíme údaje o městském obyvatelstvu v 9 oblastech evropského Ruska v roce 1863 a v roce 1897: [viz tabulku na s. 587. *Red.*]

Pokud jde o otázku, která nás zajímá, mají největší význam údaje o třech oblastech: 1. Nezemědělská průmyslová oblast (11 gubernií prvních dvou skupin včetně gubernie Moskevské a Petrohradské)*. Je to oblast, odkud se obyva-

* Že je správné připojit námi zvolené nezemědělské gubernie k Petrohradské a Moskevské gubernii dokazuje fakt, že se obyvatelstvo obou sídelních měst doplňuje hlavně přistěhovalci z těchto gubernií. Podle sčítání lidu z 15. prosince 1890 bylo v Petrohradě celkem 726 000

Skupiny gubernií evropského Ruska	Počet gubernií	1863		1897		Podíl městského obyvatelstva v %		Vzrůst obyvatelstva od r. 1863 do r. 1897 v %				
		Celkem	Na vesnicích	Ve městech	Celkem	Na vesnicích	Ve městech	1863	1897	cel- kem	vesnic- měst- ského	
I. Moskviská a Petrohradská	2	2 738,4	1 680,0	1 058,4	4 541,0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Průmyslové a nezemědělské <i>Moskevská a Petrohradská nezemědělské a průmyslové</i>	9	9 890,7	9 165,6	725,1	12 751,8	11 647,8	1 104,0	7,3	8,6	29		
III. Středoruské zemědělské, maloruské a středovolžské	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	25	105
IV. Novoruské, dolnovolžské a východní	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	35	63
Úhry prvních čtyř skupin	9	9 540,3	8 472,6	1 067,7	18 386,4	15 925,6	2 460,8	11,2	13,3	92	87	130
V. Pobaltské	33	42 661,3	38 110,7	4 550,6	63 930,6	55 027,4	8 903,2	10,5	13,9	49	44	95,6
VI. Západní	3	1 812,3	1 602,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VII. Jihozápadní	6	5 548,5	4 940,3	608,2	10 126,3	8 931,6	1 194,7	10,9	11,8	82	81	96
VIII. Uralské	3	5 483,7	4 982,8	500,9	9 605,5	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
IX. Dalekého severu	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
	3	1 555,5	1 462,5	93,0	2 080,0	1 960,0	120,0	5,9	5,8	33	34	29
<i>Celkem</i>	50	61 420,5	55 315,4	6 105,1	94 215,4	82 188,2	12 027,2	9,94	12,76	53,3	48,5	97,0

Do jednotlivých skupin byly zařazeny gubernie: I. Petrohradská a Moskevská; II. Vladimírská, Kalužská, Kostromská, Nižněnovgorodská, Novgorodská, Pskovská, Smolenská, Tverská a Jaroslavská; III. Voroněžská, Kazaňská, Kurská, Orelská, Penzská, Poltavská, Rjazanšská, Saratovská, Simbirská, Tambovská, Tulská, Charkovská a Černigovská; IV. Astrachaňská, Besarabská, Donská, Jekatěrinoslavská, Orenburská, Samarská, Tavriská, Chersonská a Ufěská; V. Kuronská, Livonská a Estonská; VI. Vilenská, Vitebská, Grodenská, Kovenská, Minská a Mogilevská; VII. Volyžská, Podolská a Kyjevská; VIII. Vja-tecká, Permská; IX. Archangelská, Vologdská a Oloněcká.

telstvo vystěhovalo do jiných oblastí jen minimálně. 2. Středoruská zemědělská oblast (13 gubernií, III. skupina). Vystěhovalectví z této oblasti bylo velmi intenzivní, směřovalo zčásti do předcházející, hlavně však do následující oblasti. 3. Zemědělská okrajová území (9 gubernií IV. skupiny), oblast kolonizovaná v poreformním období. Podíl městského obyvatelstva se ve všech těchto 33 guberniích, jak je vidět z tabulky, velmi málo liší od podílu městského obyvatelstva v celém evropském Rusku.

V první oblasti, v oblasti nezemědělské čili průmyslové, zjišťujeme, že podíl městského obyvatelstva stoupá zvláště rychle: ze 14,1 % na 21,1 %. Vesnického obyvatelstva zde přibývá velmi málo, téměř dvakrát méně než v celém Rusku. Přírůstek městského obyvatelstva je naproti tomu značně vyšší než průměr (105 % proti 97 %). Chceme-li srovnávat Rusko se západoevropskými průmyslovými zeměmi (jak se to u nás často dělá), musíme srovnávat dané země pouze s touto oblastí, protože jen tato oblast má přibližně stejné podmínky jako průmyslové kapitalistické země.

V druhé oblasti, ve středoruské zemědělské oblasti, vidíme jiný obraz. Podíl městského obyvatelstva je zde velmi malý a stoupá pomaleji, než je průměr. Přírůstek obyvatelstva od roku 1863 do roku 1897 je tu jak ve městech, tak na vesnicích mnohem menší než celoruský průměr. Tento jev lze vysvětlit tím, že z této oblasti směřoval mohutný proud vystěhovalců do okrajových území. Podle výpočtu pana V. Michajlovského odešly odtud od roku 1885 do roku 1897 *asi 3 milióny lidí*, tj. více než jedna desetina obyvatelstva*.

V třetí oblasti, v okrajových územích, zjišťujeme, že se podíl městského obyvatelstva zvýšil o něco *méně, než je průměr* (z 11,2 % na 13,3 %, tj. v poměru 100 : 118, zatímco prů-

rolníků a měšťanů; z nich 544 000 (tj. tři čtvrtiny) byli rolníci a měšťané z oněch 11 gubernií, z nichž jsme vytvořili první oblast.

* L. c., s. 109. „V moderní historii západní Evropy nemá tento pohyb obyvatelstva obdoby“ (110—111).

Логово, высота 50 м.
 > 200 м. 100-200 м. 50-100 м.

Кал	247.432	Алфкс.	113.001	Рплен	66.143
Рен	756.187	Куб	108.208	Камар	72.231
	282.343	Рабина	152.568	Кр.Кр.	52.242
Мул.	1.035.664	Рифо	112.889	Кр.Кр.	65.452
Сел.	1.267.023	Судол	121.218	Кр.Кр.	84.146
		Кр.Кр.	131.508	Кр.Кр.	63.227
Од.	405.041	Судол	137.109	Кр.Кр.	52.005
		Кр.Кр.	111.048	Кр.Кр.	57.955
		Кр.Кр.	174.846	Кр.Кр.	53.726
5 городов		Кр.Кр.		Кр.Кр.	73.543
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	64.505
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	52.896
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	54.424
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	95.124
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	72.740
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	69.858
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	61.854
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	55.486
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	53.060
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	58.648
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	37.622
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	52.539
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	55.967
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	50.710
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	53.477
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	62.818
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	32.060
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	61.844
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	64.572
		Кр.Кр.		Кр.Кр.	70.610

3.238.103 9 городов

1.176.981

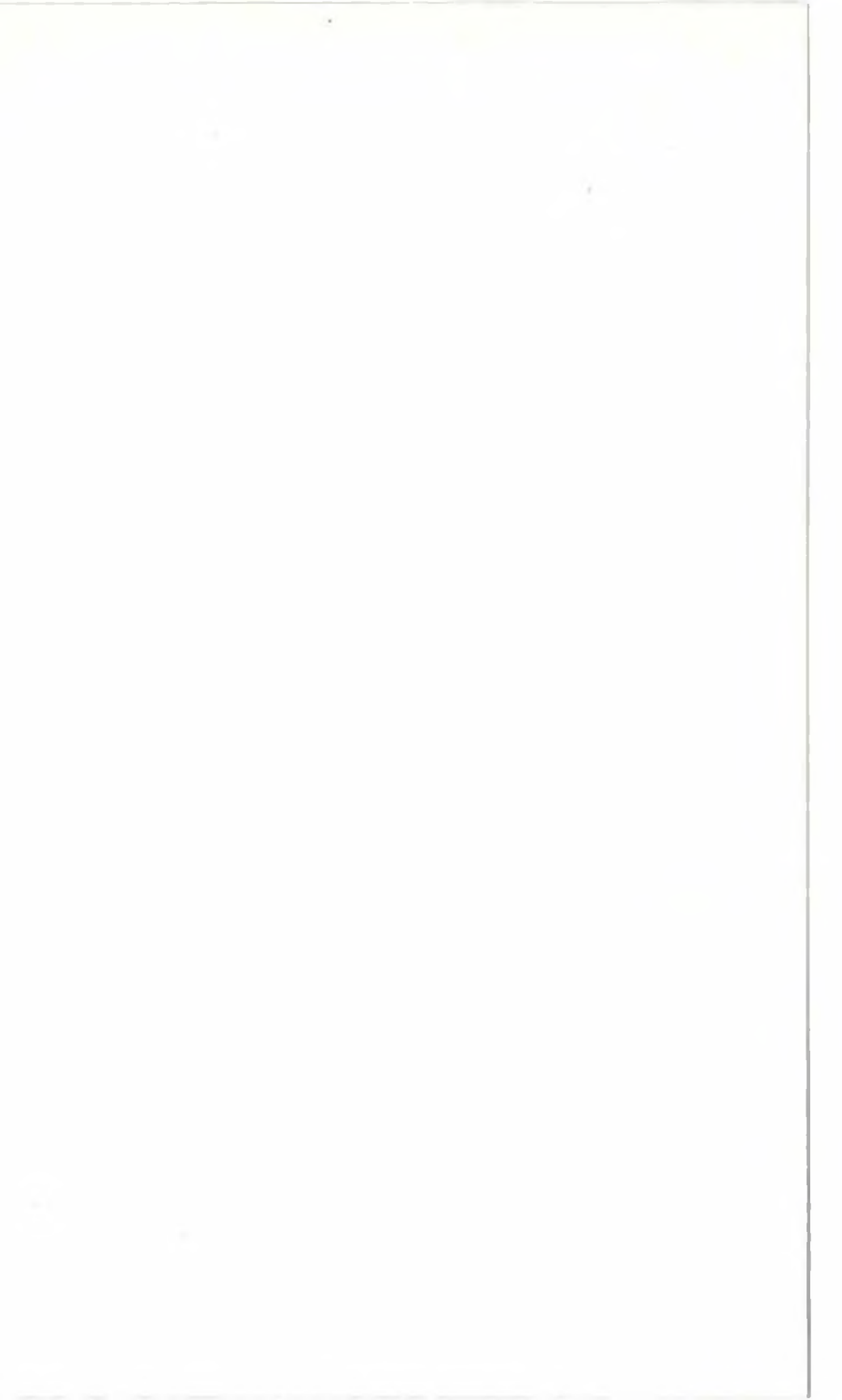
30 городов

1.222.486

442 года

$\Sigma = 6.397.510$

Leninovo seřazení měst evropského Ruska
 podle údajů sčítání lidu z roku 1897

měr je 9,94 — 12,76, tj. v poměru 100 : 128). Ve skutečnosti však zde přírůstek městského obyvatelstva nebyl menší, nýbrž *mnohem vyšší než průměr* (+ 130 % proti + 97 %). Odliv obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu probíhal tedy velmi intenzívně, byl však zastírán obrovským přírůstkem zemědělského obyvatelstva v důsledku přistěhovalectví: v této oblasti vzrostl počet zemědělského obyvatelstva o 87 % proti celoruskému průměru — 48,5 %. V jednotlivých guberniích je takto proces industrializace obyvatelstva zastírán v ještě větší míře. V Tavridské gubernii byl například podíl městského obyvatelstva roku 1897 stejný jako v roce 1863 (19,6 %) a v Chersonské gubernii dokonce poklesl (z 25,9 % na 25,4 %), přestože růst měst v obou guberniích se jen málo opožďoval za růstem sídelních měst (+131 %, +135 % proti +141 % v Moskevské a Petrohradské gubernii). Vznik nového zemědělského obyvatelstva na nové půdě vede tedy k ještě většímu přírůstku nezemědělského obyvatelstva.

3. RŮST TOVÁRNÍCH A OBCHODNÍCH PRŮMYSLOVÝCH MĚSTEČEK A VESNIC

Kromě měst jsou důležitými průmyslovými středisky za prvé předměstí, která nebývají vždycky započítávána k městům a která zabírají stále větší okruh v okolí velkých měst; za druhé to jsou městečka a osady. Takových průmyslových středisek* je zvláště hodně v průmyslových guberniích, v nichž je podíl městského obyvatelstva neobyčejně malý**. Výše uvedená tabulka s údaji o městském obyvatelstvu podle oblastí ukazuje, že v 9 průmyslových guberniích činil tento podíl roku 1863 7,3 % a roku 1897 8,6 %. Jde o to,

* Viz o nich výše, kap. VII, podkapitola VIII a příloha III ke kap. VII.

** O významu této okolnosti, uvedené již panem Korsakem^[174], viz oprávněné poznámky pana Volgina^[287] (1. c., s. 215—216).

že obyvatelstvo těchto gubernií zaměstnané v obchodu a průmyslu není soustředěno hlavně ve městech, ale v průmyslových osadách. Mezi „městy“ Vladimírské, Kostromské, Nižněnovgorodské a jiných gubernií je mnoho takových měst, která nemají ani 3000, 2000, nebo dokonce ani 1000 obyvatel, zatímco mnohé „osady“ mají jen továrních dělníků dva, tři až pět tisíc. V poreformním období, jak oprávněně konstatuje autor Přehledu Jaroslavské gubernie^[257] (sešit II, 191), „začala města růst ještě rychleji a vedle toho začala rychle vznikat sídliště nového typu — tovární střediska, která stojí na rozhraní mezi městem a vesnicí“. Výše jsme už uvedli údaje o obrovském růstu těchto středisek a o počtu jejich továrních dělníků. Viděli jsme, že takových středisek je v celém Rusku hodně nejen v průmyslových guberniích, ale i na jihu. Na Urale je podíl městského obyvatelstva nejnižší: ve Vjatecké a Permské gubernii činí 3,2 % roku 1863 a 4,7 % roku 1897; máme tu však názorný příklad relativního poměru mezi „městským“ a průmyslovým obyvatelstvem. V krasnoufimském újezdu v Permské gubernii je 6400 městských obyvatel (roku 1897), ale zemstevní sčítání z let 1888—1891 udává v tovární oblasti újezdu 84 700 obyvatel, z nichž se 56 000 vůbec nezabývá zemědělstvím a jen 5600 získává životní prostředky převážně obděláváním půdy. V jekatěrinském újezdu je podle zemstevního sčítání 65 000 bezzemků a 81 000 osob má jenom louky. To znamená, že jen ve dvou újezdech je více průmyslového mimoměstského obyvatelstva než městského obyvatelstva v celé gubernii (roku 1897 — 195 600!).

Vedle továrních osad jsou konečně důležitými průmyslovými středisky ještě vesnice se značně rozvinutým obchodem a průmyslem, které jsou buď centry rozsáhlých oblastí domácí výroby, anebo se v poreformním období rychle rozmohly díky své poloze na březích řek, u železničních stanic atd. Několik příkladů takových vesnic jsme uvedli v kap. VI, v podkapitole II; viděli jsme, že tyto vesnice stejně jako města přitahují obyvatelstvo z vesnic a že se

obyčejně vyznačují větší kulturností obyvatelstva*. Jako příklad uvedeme ještě údaje o Voroněžské gubernii, abychom ukázali relativní význam městských a mimoměstských obchodních a průmyslových osad. Souhrnný sborník o Voroněžské gubernii^[374] obsahuje kombinovanou tabulku, v níž jsou skupiny *osad* z 8 újezdů gubernie¹⁵⁶. V těchto újezdech je 8 měst s 56 149 obyvateli (roku 1897). Do zvláštní skupiny jsou zařazeny 4 osady s 9376 usedlostmi a s 53 732 obyvateli, tzn. že jsou mnohem větší než města. V těchto osadách je 240 obchodních firem a 404 průmyslových podniků. Celkem 60 % usedlostí vůbec neobdělává půdu, 21 % ji obdělává najatými pracovníky nebo propachtovává za polovinu sklizně, 71 % nemá tažný dobytek ani inventář, 63 % kupuje obilí po celý rok, 86 % se zabývá nezemědělskou činností. Započítáme-li veškeré obyvatelstvo těchto středisek k obyvatelstvu zaměstnávanému v obchodu a

* Kolik je v Rusku vesnic s velkým počtem obyvatel, můžeme soudit z těchto (i když zastaralých) údajů Vojenského statistického sborníku: v 25 guberniích evropského Ruska bylo v šedesátých letech 1334 osad s více než 2000 obyvateli. Z nich 108 mělo 5000 až 10 000 obyvatel, 6 osad 10 000 až 15 000, jedna 15 000 až 20 000 a jedna přes 20 000 (s. 169). Ve všech zemích, a nejen v Rusku, vede vývoj kapitalismu ke vzniku nových průmyslových středisek, jež se oficiálně nepočítají mezi města. „Rozdíly mezi městem a vesnicí se stírají: v blízkosti rostoucích průmyslových měst je tomu tak proto, že se průmyslové závody a dělnická obydlí přemísťují na předměstí a do okolí města; v blízkosti upadajících malých měst proto, že se tato města sbližují s okolními osadami, a také proto, že vznikají velké průmyslové osady... Rozdíly mezi městskými a venkovskými obcemi se stírají, protože existuje mnoho přechodných útvarů. Statistika to už dávno uznala, odložila historickoprávní pojem města a nahradila jej statistickým pojmem, podle něhož se lidská sídla rozlišují jen podle počtu obyvatel“ (*Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen 1893. S. 296—297 a 303—304*). Ruská statistika značně pokulhává i po této stránce za evropskou statistikou. V Německu i ve Francii (*Statesman's Yearbook, p. 536, 474*) se počítají k městům obce s více než 2000 obyvateli, v Anglii net urban sanitary districts (zdravotnické obvody městského typu. *Red.*), tj. i tovární osady apod. Ruské údaje o „městském“ obyvatelstvu nelze tedy vůbec srovnávat s evropskými údaji.

průmyslu, pak jeho počet nejenom nezveličujeme, nýbrž odhadujeme dokonce příliš nízkou, protože v těchto 8 újezdech celkem 21 956 hospodářství půdu vůbec neobdělává. A přesto v této zemědělské gubernii, kterou jsme zvolili za příklad, nežije mimo města méně obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu než ve městech.

4. ODCHÁZENÍ NA NEZEMĚDĚLSKÉ PRÁCE

I když však připočítáme k městům vesnice a městečka s rozvinutým obchodem a průmyslem, s továrnami a závody, ještě zdaleka jsme tím nevyčerpali veškeré průmyslové obyvatelstvo Ruska. Omezená svoboda pohybu a stavovská uzavřenost rolnické obcí dostatečně vysvětlují onu pozoruhodnou zvláštnost Ruska, že se v něm musí k průmyslovému obyvatelstvu připočítat značná část zemědělského obyvatelstva, která si opatřuje životní prostředky prací v průmyslových střediscích a která část roku v těchto střediscích žije. Máme na mysli tzv. odcházení na nezemědělské práce. Z oficiálního hlediska „na nezemědělské práce“ odcházejí rolníci, kteří mají pouze „vedlejší výděly“, a toto stanovisko většina narodnických ekonomů bez dlouhého uvažování přijala za své. Po tom všem, co jsme už vyložili, nemusíme snad ani podrobněji dokazovat, jak je toto stanovisko neudržitelné. Ať se k tomuto jevu stavíme jakkoli, je v každém případě nesporné, že tento jev souvisí s *odlivem obyvatelstva ze zemědělství do zaměstnání v obchodu a průmyslu*.*

* Pan N. -on vůbec *nepostřehl* proces industrializace obyvatelstva v Rusku! Pan V. V. jej postřehl a uznal, že stále častější odcházení za prací znamená, že obyvatelstvo odchází ze zemědělství (Osudy kapitalismu, 149^[64]); avšak nejenže tento proces nezahrnul do svých názorů na „osudy kapitalismu“, ale pokusil se jej zastrít bédováním nad tím, že „existují lidé, kteří to všechno pokládají za velmi přirozené“ (pro kapitalistickou společnost? A pan V. V. si snad dovede představit kapitalismus bez tohoto jevu?), „a dokonce za žádoucí“ (ibid.). Za žádoucí, pane V. V., bez jakéhokoli „a dokonce“!

Následující příklad nám ukáže, nakolik se touto skutečností mění představa o počtu průmyslového obyvatelstva, kterou nám poskytují města. V Kalužské gubernii je podíl městského obyvatelstva mnohem menší než celoruský průměr (8,3 % proti 12,8 %). A nyní je ve Statistickém přehledu této gubernie^[413] za rok 1896 vypočítán podle údajů o osobních dokladech počet měsíců, po které jsou dělníci na pracích. Jde o 1 491 600 měsíců; dělíme-li toto číslo dvanácti, obdržíme 124 300 obyvatel vzdálených ze svých obcí, tj. „asi 11 % veškerého obyvatelstva“ (1. c., 46)! Připočtete toto obyvatelstvo k městskému obyvatelstvu (roku 1897: 97 900) a podíl průmyslového obyvatelstva se značně zvýší.

Určitá část dělníků odcházejících na nezemědělské práce je ovšem podchycena v počtu obyvatelstva žijícího ve městech a tvoří také část obyvatelstva oněch mimoměstských průmyslových středisek, o nichž jsme se již zmínili. Avšak jenom část, protože při neustálém pohybu tohoto obyvatelstva lze je těžko zachytit při sčítání v jednotlivých průmyslových střediscích; kromě toho se obyvatelstvo sčítá většinou v zimě, zatímco největší část dělníků odcházejících za prací opouští domov na jaře. Uvádíme o tom údaje z některých gubernií, odkud se hojně odchází na nezemědělské práce*.

* Povolení k pobytu vydaná rolnickému obyvatelstvu Moskevské gubernie v letech 1880 a 1885^[39]. — Statistická ročenka Tverské gubernie za rok 1897^[411]. — *Žbankov*, Odcházení za prací ve Smolenské gubernii, Smolensk 1896^[121], a též Vliv odcházení za výdělky atd., Kostroma 1887^[118]. — Výdělečná činnost rolnického obyvatelstva Pskovské gubernie, Pskov 1898^[314]. — Chyby v procentech u Moskevské gubernie nemohly být opraveny, protože nejsou uvedeny absolutní údaje. — O Kostromské gubernii existují pouze údaje podle újezdů, ale jen v procentech, museli jsme proto vzít průměr z údajů podle újezdů, a proto také vyčleňujeme údaje z Kostromské gubernie do zvláštního sloupce. U Jaroslavské gubernie se počítá, že po celý rok je mimo domov 68,7 % dělníků odcházejících za prací; na podzim a v zimě 12,6 %; na jaře a v létě 18,7 %. Poznáváme, že se údaje o Jaroslavské gubernii (Přehled Jaroslavské gubernie, sešit II, Jaroslavl 1896) nedají

Povolení k pobytu v %

Roční doba	Moskevská gubernie (1885)		Tverská gubernie (1897)		Smolenská gubernie (1895)		Pskovská gubernie (1895)		Kostromská gubernie (1880)	
	muži	ženy	muži a ženy		muži	ženy	osobní doklady	povolení k dočasnému opuštění občiny	osobní doklady a povolení k dočasnému opuštění občiny	
			muži	ženy					muži	ženy
Zima	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3	
Jaro	32,4	32,7	38,0	34,8	30,3	27,8	43,8	40,6	39,4	
Léto	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4	
Podzím	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9	
<i>Celkem</i>	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100	

Nejvíce osobních dokladů se všude vydává na jaře. Většina dělníků dočasně vzdálených z obce není tedy podchytena sčítáním ve městech*. Avšak i tyto dočasné obyvatele měst můžeme větším právem připočíst k městskému než k vesnickému obyvatelstvu: „Rodina, která si opatřuje existenční prostředky po celý rok nebo po větší část roku ve městě, má mnohem více důvodů, aby pokládala za místo svého trvalého pobytu spíše město, které zajišťuje její existenci, než vesnici, s níž ji pojí pouze příbuzenské a fiskální svazky“**. Jak obrovský význam mají tyto fiskální svazky dodnes, vidíme například z toho, že od kostromského obyvatelstva odcházejícího za prací, „za ni (za půdu) vlastníci dostávají zřídkakdy určitou malou částku daní, zpravidla ji totiž pronajímají pouze proto, aby ji pachtýři ohradili, a všechny daně platí sám hospodář“ (D. Žbankov, Kraj žen, Kostroma 1891, s. 21^[116]). Také v Přehledu Jaroslavské

srovnávat s předchozími údaji, protože jsou sestaveny podle údajů církevních hodnostářů apod., nikoli podle údajů o osobních dokladech.

* Je známo, že v létě se například obyvatelstvo petrohradských předměstí velmi značně rozrůstá.

** Statistický přehled Kalužské gubernie za rok 1896. Kaluga 1897, s. 18 v oddílu II.

gubernie (sešit II, Jaroslavl 1896) se často poukazuje na to, že je nutné, aby se dělníci odcházející za prací vykupovali z vesnice a z přidělu (s. 28, 48, 149, 150, 166 aj.)*.

Kolik dělníků odchází na nezemědělské práce? Dělníků, kteří odcházejí na nejrůznější práce, je alespoň 5–6 milionů. V roce 1884 bylo v evropském Rusku skutečně vydáno 4 670 000 osobních dokladů a povolení** a příjem z osobních dokladů vzrostl od roku 1884 do roku 1894 více než o jednu

* „Odcházení za prací... zastírá nepřetržitý proces růstu měst... Občinná držba půdy a zvláštní finanční a administrativní poměry v Rusku nedovolují rolníkům, aby se stávali obyvateli měst tak snadno jako na Západě... Právní nitky podporují jeho (dělníka odcházejícího za prací) spojení s vesnicí, on se však v podstatě svým zaměstnáním, svými zvyky a zálibami už dokonale přizpůsobil městu a v tomto spojení s vesnicí často vidí břemeno“ (Russkaja mysl, 1896, č. 11, s. 227). Je to sice velmi správné, avšak na publicistu je to málo. Proč se autor jednoznačně nevyslovil pro úplnou svobodu pohybu, pro svobodu rolníků vystoupit z obcíny? Naši liberálové se stále ještě bojí našich narodníků. Zcela zbytečně.

Pro srovnání uvedeme názor pana Žbankova, který sympatizuje s narodniki: „Odcházení za výdělky do měst je tak trochu hromosvodem (sic!) proti rychlému růstu našich sídelních a velkých měst a proti růstu městského proletariátu a proletariátu bez půdy. Jak po stránce zdravotní, tak i po stránce sociálně ekonomické je nutné považovat tento vliv odcházení za výdělky za užitečný: dokud nejsou široké vrstvy lidu úplně odloučeny od půdy, která je pro odcházející dělníky určitým zabezpečením“ („zabezpečením“, z něhož se vykupují peníze!), „nemohou se tito dělníci stát slepým nástrojem kapitalistické výroby, a zároveň zůstává naděje na zřízení zemědělskopřumyslových občin“ (Juridičeskij věstnik, 1890, č. 9, s. 145). Zachování maloburžoazních nadějí, což to není vskutku prospěšné? A pokud jde o „slepý nástroj“, dokazují zkušenosti z Evropy i všechna fakta z Ruska, že toto označení můžeme daleko spíše použít pro dělníka, který si udržel spojení s půdou a s patriarchálními vztahy, než pro dělníka, který toto spojení zpřetrhal. Čísla a údaje samotného pana Žbankova dokazují, že lidé přechodně zaměstnaní v „Pitěru“ jsou gramotnější, kulturnější a vyspělejší než usdlí obyvatelé Kostromské gubernie v nějakých „lesnatých“ újezdech.

** L. Vesin, Význam odcházení za prací atd., Dělo, 1886, č. 7, a 1887, č. 2.

třetinu (z 3,3 na 4,5 miliónu rublů). Roku 1897 bylo v Rusku vydáno celkem 9 495 700 osobních dokladů a povolení (z toho v 50 guberniích evropského Ruska 9 333 200). Roku 1898 to bylo 8 259 900 (v evropském Rusku 7 809 600)*. Počet přebytečných dělníků v evropském Rusku (vzhledem k místní poptávce) odhadl pan S. Korolenko na 6,3 miliónu. Výše jsme viděli (kap. III, podkapitola IX, s. 174)**, že v 11 zemědělských guberniích bylo vydáno mnohem víc osobních dokladů, než kolik činí výpočet pana S. Korolenka (2 milióny proti 1,7 miliónu). Nyní můžeme připojit údaje o šesti nezemědělských guberniích: pan Korolenko v nich napočítal 1 287 800 přebytečných dělníků, zatímco osobních dokladů bylo vydáno 1 298 600***. V 17 guberniích evropského Ruska (11 černozemních plus 6 nečernozemních) napočítal tedy pan S. Korolenko 3 milióny přebytečných dělníků (vzhledem k místní poptávce). Ale v devadesátých letech bylo v těchto 17 guberniích vydáno 3,3 miliónu osobních dokladů a povolení. Roku 1891 plynulo z těchto 17 guberní 52,2 % celkového příjmu z osobních dokladů. Z toho je zřejmé, že *počet dělníků odcházejících za prací s největší pravděpodobností dosahoval více než 6 miliónů*. Na základě údajů zemstevní statistiky (většinou zastaralých) dospěl nakonec pan Uvarov k závěru, že se čísla pana S. Korolenka blíží skutečnosti a že počet 5 miliónů dělníků odcházejících za prací je „nanejvýš pravděpodobný“****.

* Statistika výrobních odvětví podléhajících spotřební dani atd., za léta 1897—1898, Petrohrad 1900. Publikace hlavní správy nepřímých daní.

** Viz tento svazek, s. 247—248. *Red.*

*** Gubernie: Moskevská (rok 1885, zastaralé údaje), Tverská (rok 1896), Kostromská (rok 1892), Smolenská (rok 1895), Kalužská (rok 1895) a Pskovská (rok 1896). Prameny jsou uvedeny výše. Údaje se týkají všech povolení k dočasnému opuštění občiny, vydávaných pro muže i ženy.

**** Věstník občestvennoj gigijeny, suděbnoj i praktičeskoj mediciny, červenec 1896. *M. Uvarov*, O vlivu odcházení za prací na zdravotní

Vzniká otázka, kolik dělníků odchází na nezemědělské a kolik na zemědělské práce. Pan N. -on velmi odvážně a zcela nesprávně tvrdí, že „naprostá většina výdělků, za nimiž rolníci odcházejí, jsou právě výdělky v zemědělství“ (Studie, s. 16). Časlavskij, na něhož se pan N. -on odvolává, se vyjadřuje mnohem opatrněji, neuvádí žádné údaje a omezuje se na všeobecné úvahy o velikosti oblastí, z nichž odcházejí různí dělníci. Údaje pana N. -ona o osobní přepravě po železnicích zhoła nic nedokazují, protože nezemědělství dělníci odcházejí z domova také hlavně na jaře a přitom používají železnice nepoměrně více než zemědělství dělníci*. Máme naopak za to, že většinu dělníků odcházejících za prací (i když ne „naprostou“) tvoří pravděpodobně nezemědělství dělníci. Toto mínění je odůvodněno za prvé údaji o rozdělení příjmu z osobních dokladů a za druhé údaji pana Vesina. Již Flerovskij dospěl na základě údajů z roku 1862/63 o rozdělení příjmu z „poplatků různého druhu“ (více než jednu třetinu tvořil příjem z osobních dokladů) k závěru, že za výdělky odchází nejvíce rolníků z Moskevské a Petrohradské gubernie a z nezemědělských gubernií**. Podíváme-li se na oněch 11 nezemědělských gubernií, které jsme sloučili (bod 2 této podkapitoly) v jednu oblast a z nichž odcházejí převážně nezemědělství dělníci, zjistíme, že v těchto guberniích žilo roku 1885 jen 18,7 % obyvatel evropského Ruska (roku 1897 — 18,3 %), zatímco příjem z osobních dokladů zde činil roku 1885 42,9 % (roku 1891 40,7 %).*** Nezemědělství dělníci odcházejí ještě z mnoha dalších gubernií a musíme se proto

poměry Ruska[449]. Pan Uvarov shrnul údaje ze 126 újezdů 20 gubernií.

* Srov. výše, s. 174 (tento svazek, s. 248. *Red.*), poznámka.

** Postavení dělnické třídy v Rusku, Petrohrad 1869, s. 400n.

*** Údaje o příjmu z osobních dokladů jsou převzaty ze Sborníku údajů o Rusku za léta 1884/85 a 1896. Roku 1885 činil příjem z osobních dokladů v evropském Rusku 37 rublů na 1000 obyvatel; v 11 nezemědělských guberniích pak 86 rublů na 1000 obyvatel.

domnívat, že zemědělstí dělníci tvoří méně než polovinu dělníků odcházejících za prací. Pan Vesin rozděluje 38 gubernií evropského Ruska (v nichž bylo vydáno 90 % všech povolení k dočasnému opuštění vesnice) na skupiny podle toho, na jaké práce se z nich odchází, a uvádí tyto údaje* :

Skupiny gubernií	Počet povolení k dočasnému opuštění vesnice roku 1884 (v tisících)			Obyvatelstvo roku 1885 v tisících	Na 1000 obyvatel připadá povolení
	osobních dokladů	povolení	Celkem		
I. 12 gubernií, z nichž se odchází převážně na nezemědělské práce	967,8	794,5	1762,3	18 643,8	94
II. 5 gubernií přechodných	423,9	299,5	723,4	8 007,2	90
III. 21 gubernií, z nichž se odchází převážně na zemědělské práce	700,4	1046,1	1746,5	42 518,5	41
<i>38 gubernií</i>	2092,1	2140,1	4232,2	69 169,5	61

* Dva poslední sloupce tabulky jsme připojili sami. Do I. skupiny byly pojaty tyto gubernie: Archangelská, Vladimírská, Vologedská, Vjatecká, Kalužská, Kostromská, Moskevská, Novgorodská, Permská, Petrohradská, Tverská a Jaroslavská; do II. skupiny: Kazaňská, Nižněnovgorodská, Rjazaňská, Tulská a Smolenská; do III. skupiny: Besarabská, Volyňská, Voroněžská, Jekatěrinoslavská, Donská, Kyjevská, Kurská, Orenburská, Orelská, Penzská, Podolská, Poltavská, Samarská, Saratovská, Simbirská, Tavridská, Tambovská, Ufská, Charkovská, Chersonská a Černigovská. — Poznamenáváme, že toto rozdělení obsahuje nesprávné údaje, které zveličují význam odcházení na zemědělské práce. Smolenská, Nižněnovgorodská a Tulská gubernie musí být zařazeny do I. skupiny (srov. Zemědělský přehled Nižněnovgorodské gubernie za rok 1896, kap. XI. — Kronika Tulské gubernie za rok 1895, oddíl VI, s. 10; počet osob odcházejících na práce se odhaduje na 188 000, kdežto pan S. Korolenko napočítal pouze 50 000 přebytečných dělníků! — přičemž na 6 severních nečernozemních újezdů připadá

„Tato čísla dokazují, že v první skupině odchází za prací více osob než v třetí... Dále je z uvedených čísel patrné, že se skupiny liší také délkou doby strávené na výdělcích. Tam, kde převládá odcházení na nezemědělské práce, jsou dělníci vzdáleni z vesnice mnohem déle“ (Dělo, 1886, č. 7, s. 134).

Výše uvedená statistika výrobních odvětví podléhajících spotřební dani apod. nám konečně umožňuje, abychom rozdělili vydaná povolení k pobytu podle všech 50 gubernií evropského Ruska. Provedeme-li uvedené opravy ve skupinách pana Vesina a rozdělíme-li do týchž tří skupin 12 gubernií, jež v roce 1884 chyběly (k I. skupině zařadíme Oloněckou a Pskovskou gubernii; k II. skupině pobaltské a severozápadní gubernie, tj. 9 gubernií; k III. skupině Astrachaňskou gubernii), dostaneme tento obraz:

Skupiny gubernií	Počet všech vydaných povolení k pobytu	
	1897	1898*
I. 17 gubernií, z nichž se odchází převážně na nezemědělské práce	4 437 392	3 369 597
II. 12 gubernií přechodných	1 886 733	1 674 231
III. 21 gubernií, z nichž se odchází převážně na zemědělské práce	3 009 070	2 765 762
<i>Celkem v 50 guberniích</i>	9 333 195	7 809 590

107 000 odcházejících dělníků). Kurská gubernie musí být zařazena do II. skupiny (S. Korolenko, 1. c.; ze 7 újezdů obyvatelstvo odchází většinou na řemeslné práce, z ostatních 8 újezdů pouze na zemědělské práce). Pan Vesin bohužel neuvádí údaje o počtu povolení k dočasnému opuštění vesnice podle gubernií.

* Mimochodem, autor přehledu těchto údajů (1. c., kap. VI, s. 639) vysvětluje pokles počtu vydaných osobních dokladů v roce 1898 tím, že v důsledku neúrody a rozšíření zemědělských strojů odcházelo na léto do jižních gubernií méně dělníků. Toto vysvětlení je k ničemu, protože počet vydaných povolení k pobytu poklesl nejméně ve III. skupině a nejvíce v I. skupině. Lze vůbec srovnávat metody registrace v roce 1897 a v roce 1898? *Pozn. k 2. vyd.*

Podle těchto údajů mnohem častěji odchází za prací obyvatelstvo I. skupiny než III.

Je tedy nesporné, že pohyb obyvatelstva je v nezemědělském pásmu Ruska nepoměrně větší než v zemědělském. Nezemědělských dělníků odcházejících za prací musí být více než zemědělských a musí jich být *alespoň tři milióny*.

Všechny prameny svědčí o tom, že odcházení za prací dosahuje obrovských rozměrů a ještě se neustále zvětšuje. Příjem z osobních dokladů vzrostl z 2,1 miliónu rublů v roce 1868 (1,75 miliónu rublů v roce 1866) na 4,5 miliónu rublů v roce 1893/94, tj. více než dvojnásobně. Počet vydaných osobních dokladů a povolení vzrostl v Moskevské gubernii od roku 1877 do roku 1885 o 20 % (pro muže) a o 53 % (pro ženy); v Tverské gubernii od roku 1893 do roku 1896 o 5,6 %; v Kalužské gubernii od roku 1885 do roku 1895 o 23 % (a počet měsíců, po něž jsou dělníci vzdáleni ze svých obcí, o 26 %); ve Smolenské gubernii ze 100 000 v roce 1875 na 117 000 v roce 1885 a na 140 000 v roce 1895; v Pskovské gubernii z 11 716 v letech 1865—1875 na 14 944 v roce 1876 a na 43 765 v roce 1896 (pro muže). V Kostromské gubernii bylo v roce 1868 vydáno 23,8 osobních dokladů a povolení na 100 mužů a 0,85 na 100 žen, zatímco roku 1880 33,1 a 2,2. Atd. atd.

Odcházení na nezemědělské práce je stejně jako odliv obyvatelstva ze zemědělství do měst *pokrokový jev*. Vytrhává obyvatelstvo ze zapadlých, zaostalých, dějinami zapomenutých zákoutí a vtahuje je do víru moderního života společnosti. Zvyšuje gramotnost obyvatelstva* a jeho

* *Žbankov*, Vliv odcházení za výdělky atd., s. 36n.[117]. Podíl gramotných mužů v újezdech Kostromské gubernie, z nichž obyvatelstvo odchází za prací = 55,9 %; v továrních újezdech = 34,9 %; v újezdech, z nichž obyvatelstvo neodchází za prací (hojně zalesněných) = 25,8 %; podíl žen = 3,5 % — 2,0 % — 1,3 %; do školy chodí = 1,44 % — 1,43 % — 1,07 %. Děti z újezdů, z nichž obyvatelstvo odchází za prací, se učí také v Petrohradě.

uvědomělost*, vštěpuje mu kulturní zvyky a potřeby**. Rolníky svádějí k odchodu za prací „vyšší pohnutky“, tj. kulturnější zevnějšek a uhlazenost obyvatel Pitěru; jdou tam, „kde se žije lépe“. „Práce a život v Pitěru se považují za lehčí než na vesnici“***. „O všech venkovanech se říká, že jsou *neotesanci*, a oni se kupodivu pro toto označení nikterak neurážejí a i sami si tak říkají, ale nařikají na své rodiče, že je neposlali učit se do Petrohradu. Je ostatně nutné poznamenat, že i tito *neotesani* venkované nejsou zdaleka tak neotesaní jako v ryze zemědělských krajích; přizpůsobují bezděky svůj zevnějšek pitěřským dělníkům a přejímají jejich zvyky, světlo hlavního města padá nepřímou i na ně“****. V Jaroslavské gubernii (kromě touhy po zbohatnutí) „vyhání mnoho lidí z jejich domu ještě jiná příčina. Je to veřejné mínění, jež označuje člověka, který nežil v Petrohradě nebo v podobném městě a který se po celý svůj život zabývá zemědělstvím anebo nějakým řemeslem, za „balíka“, a takový člověk si velmi těžko najde nevěstu“ (Přehled Jaroslavské gubernie, II, 118). Pobyt v městě povznáší rolníkovu občanskou důstojnost, osvobozuje ho od spousty patriarchálních a osobních vztahů závislosti a stavovství,

* „Gramotní dělníci přicházející za prací do Petrohradu se léčí daleko lépe a uvědoměleji“ (ibid., 34), takže nakažlivé nemoci mezi nimi neřádí tak zhoubně jako ve volostech s „nízkou kulturní úrovní“ (podtrženo autorem).

** „Újezdy, z nichž se odchází za prací, značně předčí zemědělské i hojně zalesněné kraje celým způsobem života... Oděv Petrohradanů je daleko čistší, vzhlednější a hygieničtější... Děti jsou udržovány ve větší čistotě, takže se u nich méně vyskytuje svrab a jiné kožní nemoci“ (ibid., 39. Srov. Odcházení za prací ve Smolenské gubernii, s. 8). „Vesnice, z nichž obyvatelstvo odchází za prací, se pronikavě liší od vesnic s usedlým obyvatelstvem: obydlí, oděv, všechny zvyky a zábavy připomínají spíše život městských obyvatel než život rolníků“ (Odcházení za prací ve Smolenské gubernii, s. 3). Ve volostech Kostromské gubernie, z nichž se odchází za prací, „najdete v polovině domu papír, inkoust, tužky a pera“ (Kraj žen, 67–68).

*** Kraj žen, 26–27, 15.

**** Ibid., s. 27.

kteřé jsou na vesnicích tak silné*... „Hlavním činitelem, který podporuje odcházení za prací, je to, že roste sebevědomí lidu. Osvobození z nevolnické závislosti, dlouholetý kontakt nejenergičtější části vesnického obyvatelstva s městským životem už dávno probudily v jaroslavském rolnictvu touhu ubránit své ‚já‘, vymanit se z ubohého a závislého postavení, k němuž je odsuzovaly podmínky vesnického života, k postavení slušnému, nezávislému a váženému... Rolník žijící z vedlejších výdělků se cítí svobodnějším a také rovnoprávnějším s příslušníky ostatních stavů, a proto vesnická mládež stále více táhne do měst“ (Přehled Jaroslavské gubernie, II, 189—190).

Odcházení do měst oslabuje starou patriarchální rodinu, uvádí ženu do samostatnějšího postavení, v němž je rovnoprávná s mužem. „Ve srovnání s kraji s usedlým obyvatelstvem je soligaličská a čuchlomská rodina“ (újezdy Kostromské gubernie, z nichž se nejvíce odchází za prací) „mnohem méně pevná nejenom ve smyslu patriarchální moci nejstaršího, ale dokonce i ve vztazích mezi rodiči a dětmi, mužem a ženou. Od synů poslaných ve 12 letech do Petrohradu se ovšem nedá očekávat, že by příliš milovali rodiče a byli poutáni k rodnému krovu; stávají se nevědomky lidmi bez domova: ‚Kde je dobře, tam je vlast.‘“** „Soligaličanka, která si zvykla obejít se bez mužovy moci a pomoci, se pramálo podobá zakřiknuté rolnické ženě ze zemědělského pásma: je nezávislá, samostatná... Bití a trýznění žen je zde vzácnou výjimkou... Rovnost žen s muži je vůbec patrná téměř všude a ve všem.“***

Nakonec — last but not least**** — odcházení na ne-

* Například kostromští rolníci se snaží o to, aby byli obyvateli měst i vzhledem k „možným tělesným trestům, které jsou pro nastrojeného Petrohraďana něčím daleko hroznějším než pro prostého vesničana“ (ibid., 58).

** Ibid., 88.

*** Juridičeskij věstnik, 1890, č. 9, s. 142.

**** Poslední v pořadí, ne však významem. Red.

zemědělské práce zvyšuje mzdu nejenom těch námezdních dělníků, kteří odcházejí, *ale i těch, kteří zůstávají doma.*

Nejvýrazněji to dokazuje tento všeobecný jev: nezemědělské gubernie, které se vyznačují vyššími mzdami než gubernie zemědělské, přitahují zemědělské dělníky ze zemědělských gubernií.* Uvádíme zajímavé údaje z Kalužské gubernie:

Skupiny újezdů podle rozsahu odcházení za práci	Podíl odcházejících dělníků mužů z veškerého obyvatelstva mužského pohlaví v %	Měsíční výdělek v rublech	
		odcházejícího dělníka	celoročního zemědělského dělníka
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

„Tato čísla dostatečně vysvětlují... 1. že odcházení za práci má vliv na zvyšování mezd v zemědělské výrobě a 2. že odvádí nejlepší síly obyvatelstva.“** Zvyšují se nejen peněžní, ale i reálné mzdy. Ve skupině újezdů, v nichž na 100 dělníků připadá alespoň 60 odcházejících dělníků, činí průměrná mzda celoročního zemědělského dělníka 69 rublů nebo 123 pudů žita; v újezdech se 40—60 % odcházejících dělníků 64 rublů nebo 125 pudů žita; v újezdech, v nichž je méně než 40 % odcházejících dělníků, 59 rublů nebo 116 pudů žita***. U těchto skupin újezdů soustavně ubývá písemných stížností na nedostatek dělníků: 58 % — 42 % — 35 %. Ve zpracovatelském průmyslu je mzda vyšší než v zemědělství a „tyto výdělky podle vyjádření velmi mnoha pánů dopisovatelů napomáhají vzniku nových potřeb mezi rolníky (čaj, kartoun, vysoké boty, hodinky atd.), zvyšují celkovou úroveň rolníků a působí tak na zvýšení

* Srov. kap. IV, podkapitola IV (tento svazek, s. 281—282. *Red.*).

** Statistický přehled Kalužské gubernie za rok 1896, oddíl II, s. 48.

*** *Ibid.*, oddíl I, s. 27.

mezd“*. Uvádíme typický výrok jednoho dopisovatele: „Vždy je naprostý nedostatek (dělníků) způsobený tím, že obyvatelstvo v okolí měst je zhýčkáno, pracuje v železničních dílnách a slouží na dráze. Blízkost Kalugy a její trhy ustavičně lákají okolní obyvatele, aby tam prodávali vejce, mléko apod., a potom všichni popíjejí v hospodách; je tomu tak proto, že všechno obyvatelstvo touží po vyšších mzdách a po zahálce. Žít jako zemědělský dělník se pokládá za *hanbu*, a tak lidé tíhnou do měst, v nichž vytvářejí proletariát a zlodějské tlupy; vesnice však trpí nedostatkem zručných a zdravých pracovníků.“** Takové hodnocení odcházení za práci můžeme plným právem nazvat *narodnickým*. Když například pan Žbankov poukazuje na to, že neodcházejí přebyteční, ale „potřební“ dělníci, které nahrazují přistěhovalí zemědělci, pokládá za „zřejmé“, že „toto vzájemné vystřídání je velmi nevýhodné“***. Pro koho, pane Žbankove? „Život v sídelních městech zanechává v lidech mnoho *primitivních kulturních návyků* a sklon k přepychu a šviháctví, což vyžaduje zbytečně (sic!!) mnoho peněz“****; výdaje na toto šviháctví apod. jsou většinou „neproduktivní“ (!)†. Pan Gercenštejn přímo nařiká nad „oká-

* Ibid., s. 41.

** Ibid., s. 40. Podtrženo autorem.

*** Kraj žen, 39 a 8. „Nezpůsobí snad tito opravdoví zemědělci“ (přistěhovalí) „svým zámožným způsobem života, že vystřízliví i staří obyvatelé, kteří nepokládají za základ své existence půdu, ale vedlejší výdělky jinde?“ (s. 40). „Už jsme ostatně,“ nařiká autor, „vedli příklad opačného vlivu.“ Je to tento příklad: Lidé z Vologdy koupili půdu a žili si „velmi dobře“. „Když jsem se zeptal jednoho z nich, proč nechal syna odejít do Petrohradu, má-li slušné příjmy, dostal jsem tuto odpověď: „Nejsme chudí, ale u nás je všechno moc všední a tak syn chtěl jako jiní získat další vzdělání, když se už doma leccemus naučil““ (s. 25). Ubozí narodnici! Jak se nemají rmoutit nad tím, že ani příklad zámožných mužiků-oráčů, kteří si kupují půdu, nemůže zapůsobit, aby „vystřízlivěla“ mládež toužící „po vzdělání“ a utíkající z „přídělové půdy, která jí poskytuje jistotu“!

**** Vliv odcházení za výdělky atd., 33, podtrženo autorem.

† Juridičeskij věstnik, 1890, č. 9, 138.

zalou civilizací“, „krajní nevázaností“, „bezuzdným hýřením“, „nezřízeným pitím a přízemními mravy a prostopášností“ apod.* Z toho, že se hromadně odchází za prací, vyvozují moskevští statistikové přímo nutnost učinit „opatření, která by omezila odcházení za výdělků“**. Pan Karyšev soudí o odcházení na práce toto: „Jedině takové zvětšení výměry půdy užívané rolníky, které by stačilo uspokojit nejzákladnější (!) potřeby rodiny, může vyřešit tento velice vážný problém našeho národního hospodářství“***.

Nikoho z těchto jemnocitných pánů přitom ani nenapadne, že dříve než se začne mluvit o „vyřešení velice vážných problémů“, je nutné postarat se o to, aby rolníci měli úplnou svobodu pohybu, mohli se svobodně zříci půdy a vystoupit z obcíny, svobodně se usadit (bez „výkupného“) v kterékoli obci státu, městské nebo venkovské!

Odliv obyvatelstva ze zemědělství se tedy v Rusku projevuje v tom, že rostou města (což je zčásti zastřeno vnitřní kolonizací), předměstí, vesnice a městečka s rozvinutým obchodem a průmyslem, jakož i v odcházení na nezemědělské práce. Všechny tyto procesy, které se v poreformním období rychle rozvíjely a prohlubovaly a dále se rozvíjejí, tvoří nezbytnou součást kapitalistického vývoje a proti starým formám života jsou nesmírně pokrokové.

* Russkaja mysl (nikoli Russkij věstník, ale Russkaja mysl), 1887, č. 9, s. 163.

** Povolení k pobytu atd., s. 7.

*** Russkoje bogatstvo^[156], 1896, č. 7, s. 18. Z toho tedy plyne, že „nejzákladnější“ potřeby má krýt přidělová půda, zatímco ostatní potřeby mají krýt patrně „místní výdělků“, které lze najít na „vesnici trpící nedostatkem zručných a zdravých pracovníků“!

III. ROSTOUCÍ POUŽÍVÁNÍ NÁMEZDNÍ PRÁCE

Pro rozvoj kapitalismu má snad největší význam stupeň rozšíření námezdní práce. Kapitalismus je takové stadium vývoje zbožní výroby, kdy se i pracovní síla stává zbožím. Základní tendencí kapitalismu je, aby se všech pracovních sil v národním hospodářství používalo ve výrobě teprve potom, když byly prodány a koupeny podnikateli. Snažili jsme se už podrobně prozkoumat, jak se tato tendence projevovala v poreformním Rusku, a nyní z toho musíme vyvodit závěry. Nejprve shrneme údaje o počtu osob prodávajících pracovní sílu, které jsme uvedli v předchozích kapitolách, a potom (v další podkapitole) si nastíníme okruh těch, kteří si pracovní síly kupují.

Ty, kdo prodávají pracovní sílu, dodává dělnické obyvatelstvo, které se účastní výroby materiálních hodnot. Odhaduje se, že toto obyvatelstvo tvoří zhruba 15¹/₂ miliónu dospělých dělníků mužského pohlaví*. V druhé kapitole jsme ukázali, že nejnižší skupina rolnictva není nic jiného než vesnický proletariát; přitom jsme podotkli (s. 122, pozn.)**, že později rozebereme, jakými formami tento proletariát prodává pracovní sílu. Shrňme nyní kategorie námezdních dělníků uvedené v předchozím výkladu: 1. Zemědělství námezdní dělníci. Je jich asi 3¹/₂ miliónu (v evropském Rusku). 2. Horníci, hutníci, tovární a železniční dělníci, asi 1¹/₂ miliónu. Dohromady pět miliónů námezdních dělníků z povolání. Dále 3. stavební dělníci, asi 1 milión. 4. Dělníci zaměstnaní v dřevařském průmyslu

* Souhrn statistických materiálů atd. (publikace kanceláře vládního výboru 1894) uvádí 15 546 618 osob. Toto číslo bylo vypočteno takto: předpokládalo se, že městské obyvatelstvo se rovná obyvatelstvu, jež se neúčastní výroby materiálních hodnot. Počet dospělých mužů z řad rolníků byl snížen o 7 % (4¹/₂ % si odbyvají základní vojenskou službu a 2¹/₂ % jsou zaměstnána ve veřejných službách).

** Viz tento svazek, s. 182—183. *Red.*

(kácení stromů a prvotní zpracování dřeva, plavení dřeva atd.), při zemních pracích, na stavbě železnic, při nakládání a vykládání zboží a vůbec dělníci zaměstnaní v průmyslových střediscích při „pomocných“ pracích všeho druhu. Jsou jich asi 2 milióny*. 5. Dělníci zaměstnávaní kapitalisty podomácku včetně dělníků pracujících za mzdu ve zpracovatelském průmyslu, který se neřadí k „továrnímu průmyslu“. Jsou jich asi 2 milióny.

Celkem tedy *asi deset miliónů námezdních dělníků*. Z nich odpočítáme asi čtvrtinu na ženy a děti**, zbývá $7\frac{1}{2}$ miliónu *dospělých mužů, kteří jsou námezdními dělníky*, tj. *asi polovina* veškerého dospělého obyvatelstva mužského pohlaví, jež se účastní výroby materiálních hodnot***. Část této obrovské masy námezdních dělníků už úplně opustila půdu a žije výlučně z prodeje pracovní síly. Sem patří naprostá většina továrních (bezesporu také báňských, hutních a železničních) dělníků, dále jistá část stavebních dělníků, dělníků v loděnicích a pomocných dělníků; konečně nemalá část dělníků v kapitalistické manufaktuře a obyvatelé nezemědělských středisek, kteří pracují pro kapitalisty podomácku. Druhá, větší část ještě nezpřetrhala spojení s půdou, své výdaje hradí částečně výrobky z vlastního hospodářství na nepatrném kousku půdy a vytváří tak onen typ námezdní

* Už jsme si řekli, že jen dřevařských dělníků je na 2 milióny. Dělníků zaměstnaných ve dvou posledních druzích práce, o nichž se zmiňujeme, musí být více než dělníků odcházejících na nezemědělské práce, protože část stavebních, pomocných a zvláště dřevařských dělníků patří k místním, a nikoli k dělníkům odcházejícím za prací. Zjistili jsme tedy, že na nezemědělské práce odcházejí alespoň 3 milióny dělníků.

** V továrním průmyslu, jak jsme viděli, tvoří ženy a děti něco přes $\frac{1}{4}$ všech dělníků. V průmyslu báňském a hutním, stavebním, dřevařském apod. je žen a dětí velmi málo. Naproti tomu na kapitalistické domácké práci se podílejí pravděpodobně mnohem více než muži.

*** Abychom se vyhnuli nedorozuměním, poznamenáváme, že si nečiníme žádný nárok na maximální statistickou průkaznost těchto čísel; chceme jen přibližně poukázat na rozmanitost forem námezdní práce a velký počet námezdních dělníků.

ních dělníků s přidělem, který jsme se snažili podrobně popsat v II. kapitole. V předchozím výkladu jsme již poukázali na to, že celá tato obrovská masa námezdních dělníků vznikla hlavně v poreformním období a že dále rychle roste.

Náš závěr o relativním přelidnění (čili o kontingentu rezervní armády nezaměstnaných), které plodí kapitalismus, musíme zvlášť podtrhnout. Údaje o celkovém počtu námezdních dělníků ve všech odvětvích národního hospodářství odhalují zvlášť názorně základní chybu narodnické ekonomie v této otázce. Jak jsme již měli příležitost uvést na jiném místě (Studie [199], s. 38—42*), spočívá tato chyba v tom, že narodničtí ekonomové (pánové V. V., N. -on aj.), kteří se tolik namluvili o „osvobození“ dělníků kapitalismem, vůbec nepomysleli na to, aby prozkoumali konkrétní formy kapitalistického přelidnění v Rusku; kromě toho také naprosto nepochopili, že sama existence a rozvoj našeho kapitalismu nutně vyžadují ohromnou masu rezervních dělníků. Dojemnými slovy a podivuhodnými výpočty o počtu „továrních dělníků“** se snažili přeměnit jednu ze základních podmínek vývoje kapitalismu v důkaz o tom, že kapitalismus se u nás nemůže rozvíjet, že jde o omyl, že nemá žádný základ apod. Ruský kapitalismus by však ve skutečnosti nebyl nikdy mohl dosáhnout své dnešní úrovně, nebyl by se mohl udržet ani jediný rok, kdy-

* Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 175—180. *Red.*

** Připomeňme si úvahy pana N. -ona o „hrstce“ dělníků a zároveň i tento vskutku klasický výpočet pana V. V. (Nástin teoretické ekonomie, s. 131): V 50 guberniích evropského Ruska je 15 547 000 dospělých dělníků mužského pohlaví z řad rolnictva; z nich „je sdruženo kapitálem“ 1 020 000 (863 000 v továrním průmyslu + 160 000 železničních dělníků); zbytek tvoří „zemědělské obyvatelstvo“. Za „úplné kapitalizace zpracovatelského průmyslu“ zaměstná „kapitalistický tovární průmysl“ dvojnásobný počet pracovních sil (13,3% místo 7,6%, kdežto ostatních 86,7% obyvatelstva „zůstane připoutáno k půdě a bude půl roku zahálet“). Je zřejmé, že komentáře by mohly jen zeslabit dojem vyvolaný touto skvělou ukázkou ekonomické vědy a ekonomické statistiky.

by vyvlastňování malovýrobců nevytvářelo mnohamiliónovou masu námezdních dělníků ochotných na prvé zavolání uspokojit maximální poptávku podnikatelů v zemědělství, v dřevařském průmyslu a stavebnictví, v obchodě, ve zpracovatelském, báňském, hutním průmyslu, v dopravě atd. Mluvíme o maximální poptávce, poněvadž se kapitalismus může vyvíjet jen ve skocích a množství výrobců, kteří potřebují prodat pracovní sílu, musí tedy vždycky převyšovat průměrnou poptávku kapitalismu po dělnících. Jestliže jsme právě vypočetli celkový počet námezdních dělníků různých kategorií, nechťeli jsme tím v žádném případě říci, že je kapitalismus může všechny trvale zaměstnat. Taková stálá zaměstnanost v kapitalistické společnosti není a nemůže být, ať vezmeme jakoukoli kategorii námezdních dělníků. Z miliónu dělníků odcházejících za výdělků i usedlých zůstává jistá část ustavičně v rezervní armádě nezaměstnaných a tato rezerva jednou narůstá do obrovských rozměrů, a to v letech krizí nebo při úpadku některého průmyslového odvětví v určitém kraji anebo při zvlášť rychlém rozšíření strojové výroby, jež vytlačuje dělníky, podruhé se zmenšuje na minimum a vyvolává dokonce onen „nedostatek“ dělníků, na který si často stěžují v určitých letech podnikatelé jednotlivých průmyslových odvětví v jednotlivých krajích. Určit alespoň přibližně počet nezaměstnaných v průměrném roce je nemožné, protože naprosto chybějí jakékoli spolehlivé statistické údaje; musí jich však být bezesporu velmi mnoho: svědčí o tom jak ohromné výkyvy v kapitalistickém průmyslu, obchodu a zemědělství, na něž jsme už nejednou poukazovali, tak obvyklé schodky v rozpočtech rolníků nižších skupin, které zjišťuje zemstevní statistika. Zvýšení počtu rolníků vytlačovaných mezi průmyslový a zemědělský proletariát a vzrůst poptávky po námezdní práci tvoří jen líc a rub téže mince. V kapitalistické společnosti, která je ještě ze všech stran opředena pozůstatky a institucemi předkapitalistického řádu, jsou formy námezdní práce nanejvýš rozmanité. Bylo by hrubou chybou ne-

dbat této rozmanitosti; této chyby se dopouštějí ti, kdož soudí, tak jako pan V. V., že kapitalismus „si vymezil koutek s miliónem až půldruhým miliónem dělníků a nevychází z něho“*. Místo kapitalismu tu vystupuje už pouze strojový velkopřmysl. Avšak jak svévolně a jak uměle je zde odděleno těchto 1¹/₂ miliónu dělníků do zvláštního „koutku“, který prý vůbec nesouvisí s ostatními oblastmi námezdní práce! Ve skutečnosti je však tato souvislost velmi úzká, a máme-li ji charakterizovat, postačí, odvoláme-li se na dva základní rysy soudobého hospodářského řádu. Za první, základem tohoto řádu je peněžní hospodářství. „Vláda peněz“ se výrazně projevuje v průmyslu i v zemědělství, ve městě i na vesnici, nejvyššího stupně svého rozvoje však dosahuje jen ve strojovém velkopřmyslu, nadobro vytlačuje pozůstatky patriarchálního hospodářství, soustřeďuje se v nevelkém počtu gigantických ústavů (bank) a bezprostředně se spojuje se společenskou velkovýrobou. Za druhé, základem dnešního hospodářského řádu je koupě a prodej pracovní síly. Vezměte dokonce i nejdrobnější výrobce v zemědělství nebo v průmyslu a uvidíte, že ten, kdo se sám nedává najímat na práci nebo kdo si nenajímá jiné, je výjimkou. Ale zase i tyto vztahy se plně rozvíjejí a úplně se oddělují od dřívějších forem hospodářství jenom ve strojovém velkopřmyslu. Z toho důvodu představuje tento „koutek“, který leckterému narodníkovi připadá tak nepatrný, ve skutečnosti kvintesenci soudobých společenských vztahů a obyvatelstvo tohoto „koutku“, tj. proletariát, je doslova jen pouhým předním oddílem, předvojem všech pracujících a vykořisťovaných**. Proto jen tehdy, zkoumá-

* Novoje slovo, 1896, č. 6, s. 21.

** Mutatis mutandis (s příslušnými změnami. *Red.*); o poměru námezdních pracovníků ve strojovém velkopřmyslu k ostatním námezdním pracovníkům lze říci totéž, co říkají manželé Webbovi o poměru členů anglických odborů k nečlenům. „Členové odborů tvoří asi 4 % všech obyvatel... V odborech je organizováno asi 20 % dospělých mužů z řad dělníků, kteří žijí z fyzické práce.“ Avšak „Die Gewerkschaftler...

me-li soudobý hospodářský řád jako celek pod zorným úhlem vztahů, jež se v tomto „koutku“ vytvořily, můžeme pochopit základní vztahy mezi různými skupinami osob účastnících se výroby a prozkoumat tak i základní vývojovou tendenci daného řádu. Kdo se naproti tomu odvrací od tohoto „koutku“ a zkoumá ekonomické jevy pod zorným úhlem patriarchální malovýroby, toho přeměňuje chod dějin buď v naivního snílka, nebo v ideologa maloburžoazie a velkých pozemkových vlastníků.

I V. V Y T V Á Ř E N Í V N I T Ř N Í H O T R H U P R A C O V N Í C H S I L

Abychom shrnuli údaje, které jsme o této problematice uvedli v dřívějším výkladu, uvedeme zde pouze pohyb dělníků v evropském Rusku. Takový obraz nám poskytuje publikace odboru pro zemědělství* sestavená podle údajů zaměstnavatelů. Obraz přesunu dělníků nám dává všeobecnou představu o tom, jak se vytváří vnitřní trh pracovních sil; s použitím materiálu zmíněné publikace jsme se snažili pouze rozlišit přesun zemědělských dělníků od přesunu

zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke“ (S. & B. Webb, Die Geschichte des britischen Trade Unionismus, Stuttgart, Dietz, 1895, S. S. 363, 365, 381). [„Odboráři... mají zpravidla mezi sebou výkvět svého oboru. Jejich morální a duchovní vliv na ostatní masu dělníků není proto v žádném poměru k jejich početní síle.“ *Red.*]

* Zemědělské a statistické údaje podle materiálu získaného od hospodářů. Sešit V. *Svobodná námezdní práce* v soukromých hospodářstvích a pohyb dělnictva v souvislosti se statistickoekonomickým přehledem evropského Ruska se zřetelem k zemědělství a průmyslu. Sestavil S. A. Korolenko. Publikace odboru pro zemědělství a průmysl soustředěný na venkově. Petrohrad 1892.

nezemědělských dělníků, ačkoli na mapě přiložené k uvedené publikaci a znázorňující přesun dělnictva není toto rozlišení zachyceno.

Zemědělstí dělníci přicházejí hlavně: 1. Ze středoruských zemědělských gubernií do jižních a východních okrajových území. 2. Ze severních černozemních gubernií do jižních černozemních gubernií, z nichž opět odcházejí dělníci do okrajových území (srov. kap. III, podkapitola IX a podkapitola X)*. 3. Ze středoruských zemědělských gubernií do průmyslových gubernií (srov. kap. IV, podkapitola IV)**. 4. Ze středoruských a jihozápadních zemědělských gubernií do oblasti pěstování cukrové řepy (sem přicházejí zčásti dokonce dělníci z Haliče).

Nezemědělstí dělníci přicházejí zejména: 1. Do sídelních a velkých měst především z nezemědělských gubernií, do značné míry však i z gubernií zemědělských. 2. Do továren průmyslové oblasti ve Vladimírské, Jaroslavské a jiných gubernií z týchž krajů. 3. Do nových průmyslových středisek nebo do nových průmyslových odvětví, do středisek netovárního průmyslu apod. Sem patří přesun: a) do cukrovarů v jihozápadních guberniích; b) do důlní a hutní oblasti na jihu; c) na přístavní práce (do Oděsy, Rostova na Donu, do Rigy aj.); d) na těžbu rašeliny ve Vladimírské a jiných guberniích; e) do uralské oblasti báňského a hutního průmyslu; f) na lov a zpracování ryb (do Astrachaně, k Černému a Azovskému moři apod.); g) na práce v loděnicích a v lodní dopravě, na kácení a plavení dřeva apod.; h) na práce na železnicích atd.

To jsou hlavní směry přesunu dělníků, které podle informací zaměstnavatelů mají víceméně podstatný vliv na podmínky najímání dělníků v různých krajích. Abychom jasněji znázornili význam tohoto přesunu, porovnáme je s údaji o mzdách v různých oblastech, z nichž dělníci od-

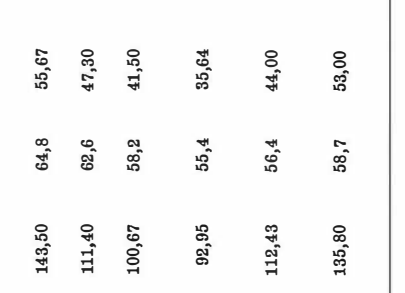
* Viz tento svazek, s. 245 a 250. *Red.*

** Tamtéž, s. 281–282. *Red.*

Průměrné mzdy za 10 let (1881—1891)

Rozsah přesunu dělníků

Oblasti gubernií podle charakteru přesunu dělnictva	Celoročního pracovníka		Podíl mzdy v penzích na celé mzdě v %		Sezónního pracovníka (v létě)		Nádeníka v létě, který se sám stravuje		Přiliv zemědělských nezemědělských
	rublů	bez se zaopatření zaopatřením	rublů	kopějek	rublů	kopějek	Přiliv zemědělských	Přiliv nezemědělských	
1. Obrovský přiliv na zemědělské práce	93,00	143,50	64,8	82	55,67	82	asi 1 milión dělníků	—	—
2. Obrovský přiliv na zemědělské práce; odliv nepatrný	69,80	111,40	62,6	63	47,30	63	asi 1 milión dělníků	nepatrný počet	—
3. Značný odliv na zemědělské práce; slabý přiliv	58,67	100,67	58,2	53	41,50	53	nepatrný počet	přes 300 000	nepatrný počet
4. Obrovský odliv, většinou na zemědělské práce, ale také na práce nezemědělské	51,50	92,95	55,4	47	35,64	47	—	přes 1 ¹ / ₂ miliónu dělníků	—
5. Obrovský odliv na nezemědělské práce. Přiliv na zemědělské práce slabý	63,43	112,43	56,4	55	44,00	55	nepatrný počet	velmi nepatrný počet	asi 1 ¹ / ₂ miliónu dělníků
6. Obrovský přiliv na nezemědělské práce; dosti značný přiliv i na práce zemědělské	79,80	135,80	58,7	64	53,00	64	dostí značný počet	—	obrovský počet

cházejí a kam přicházejí. Omezujeme se na 28 gubernií evropského Ruska, jež rozdělujeme na 6 skupin podle charakteru přesunu dělníků, a dostáváme tyto údaje*: [viz tabulku na s. 615. *Red.*]

Tato tabulka nám názorně osvětluje základ onoho procesu, který vytváří vnitřní trh pracovních sil, a tedy i vnitřní trh pro kapitalismus. Dvě hlavní oblasti, jež jsou z hlediska kapitalismu *nejvyspělejší*, přitahují masy dělníků: oblast zemědělského kapitalismu (jižní a východní okrajová území) a oblast průmyslového kapitalismu (Moskevská a Petrohradská gubernie a průmyslové gubernie). Mzdy jsou nejnižší v oblasti, z níž se odchází za prací, ve středoruských zemědělských guberniích, kde je kapitalismus nejméně rozvinut jak v zemědělství, tak v průmyslu**; v oblastech, do nichž se přichází za prací, mzda stoupá u všech druhů prací, zvyšuje se i podíl mzdy vyplácené v penězích na cel-

* Ostatní gubernie jsou vypuštěny, abychom výklad nekomplikovali údaji, které nepřinášejí o zkoumané otázce nic nového; přitom zůstávají ostatní gubernie buď stranou hlavního hromadného přesunu dělnictva (Ural, sever), anebo se vyznačují etnografickými a administrativně právními zvláštnostmi (pobaltské gubernie, gubernie s židovským obyvatelstvem, běloruské gubernie aj.). Údaje jsou převzaty z výše citované publikace. Číselné údaje o mzdách jsou průměry vypočtené z údajů podle gubernií; mzda nádeníka v letních měsících se skládá z průměrné mzdy za tři období, a to setí, senoseč a sklizeň. Do oblastí (1—6) byly pojaty tyto gubernie: 1. Tavridská, Besarabská a Donská; 2. Chersonská, Jekatěrinoslavská, Samarská, Saratovská a Orenburská; 3. Simbirská, Voroněžská a Charkovská; 4. Kazaňská, Penzská, Tambovská, Rjazaňská, Tulská, Oreľská a Kurská; 5. Pskovská, Novgorodská, Kalužská, Kostromská, Tverská a Nižněnovgorodská; 6. Petrohradská, Moskevská, Jaroslavská a Vladimírská.

** Rolníci tedy hromadně utíkají z krajů, kde zůstaly v největší míře zachovány patriarchální hospodářské vztahy, a to odpracovávání a primitivní formy průmyslové výroby, do krajů, v nichž se „opory“ rozpadly. Utíkají od „lidové výroby“ a nedbají hlasů, které za nimi doléhají ze „společnosti“. A v tomto sboru zřetelně vynikají dva hlasy: „Jsou málo připoutáni!“ ryčí výhružně černosotňovec Sobakevič¹⁵⁷. — „Nemají dostatečný příděl půdy,“ opravuje ho zdvořile kadet Manilov.

kové mzdě, tj. sílí peněžní hospodářství na úkor hospodářství naturálního. V přechodných oblastech, které stojí mezi oblastmi největšího přílivu (a nejvyšších mezd) a oblastí odlivu pracovních sil (a nejnižších mezd), pozorujeme ono vzájemné střídání dělnictva, na něž jsme už poukázali: dělníci odcházejí v takovém množství, že v krajích odlivu pracovních sil vzniká nedostatek dělníků, což láká dělníky z gubernií, „kde se méně platí“.

Dvoustranný proces odlivu obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu (industrializace obyvatelstva) a rozvoje tržního a průmyslového, kapitalistického zemědělství (industrializace zemědělství), který je znázorněn na naší tabulce, shrnuje v podstatě všechno, co jsme už řekli o vytváření vnitřního trhu pro kapitalistickou společnost. Vnitřní trh pro kapitalismus vzniká právě v důsledku paralelního rozvoje kapitalismu v zemědělství i v průmyslu*, utvářením třídy zemědělských a průmyslových podnikatelů na jedné straně a zemědělských a průmyslových námezdních dělníků na straně druhé. Hlavní proudy přesunu dělníků ukazují na hlavní formy tohoto procesu, avšak zdaleka ne na všechny jeho formy; v předcházejícím výkladu jsme ukázali, že formy tohoto procesu se liší v rolnickém a statkářském hospodářství, v různých oblastech tržního zemědělství, v různých stadiích kapitalistického vývoje průmyslu atd.

Jak představitelé naší narodnické ekonomie tento proces zkomolili a zamotali, ukazuje zvláště jasně VI. podkapitola druhé části Studií pana N. -ona, která má mnohoznačný název: Vliv znovurozdělení společenských výrobních sil

* Teoretická ekonomie již dávno přišla na tuto prostou pravdu. Nemluvě již o Marxovi, který přímo poukázal na vývoj kapitalismu v zemědělství jako na proces vytvářející „vnitřní trh pro průmyslový kapitál“ (*Das Kapital*, I², S. 776, kap. 24, podkapitola 5)¹⁵⁸, můžeme se odvolat na A. Smitha. V XI. kapitole I. knihy a ve IV. kapitole III. knihy *Bohatství národů* vylíčil A. Smith nejcharakterističtější rysy vývoje kapitalistického zemědělství a zjistil, že tento proces probíhá souběžně s růstem měst a rozvojem průmyslu.

na hospodářské postavení zemědělského obyvatelstva. Pan N. -on si představuje toto „znovurozdělení“ takto: „V kapitalistické... společnosti má každé zvýšení produktivity práce za následek ‚uvolnění‘ příslušného počtu dělníků, kteří jsou nuceni hledat si nějaký jiný výdělek; a protože je tomu tak ve všech odvětvích výroby a protože takové ‚uvolňování‘ probíhá v celé kapitalistické společnosti, nezbyvá jim jiné východisko, než aby se obrátili k onomu výrobnímu nástroji, jehož nejsou dosud zbaveni, totiž k půdě“ (s. 126)... „Naši rolníci nejsou zbaveni půdy, proto jí také věnují své síly. Přijdou-li o práci v továrně nebo jsou-li nuceni zanechat své vedlejší domácí práce, nevidí jiné východisko než začít intenzivně hospodařit na půdě. Všechny zemstevní statistické sborníky konstatují, že orná půda se rozšiřuje...“ (128).

Jak vidíte, zná pan N. -on zcela zvláštní kapitalismus, který nikdy nikde neexistoval, který si nemohl představit žádný teoretik ekonom. Kapitalismus pana N. -ona neodvádí obyvatelstvo ze zemědělství do průmyslu, nerozděluje zemědělce na protikladné třídy. Právě naopak. Kapitalismus „uvolňuje“ dělníky z průmyslu a „těm“ nezbyvá nic jiného než se vrátit k půdě, protože „naši rolníci nejsou půdy zbaveni“!! Základem této „teorie“, která originálním způsobem v poetickém nepořádku „znovurozděluje“ všechny procesy kapitalistického vývoje, jsou zjednodušené metody společné všem narodníkům, které jsme podrobně rozebrali v předcházejícím výkladu; směšování rolnické buržoazie a zemědělského proletariátu, ignorování růstu tržního zemědělství, vymyšlení báhorek o izolovanosti „lidové“ „domácké výroby“ od „kapitalistického“ „továrního průmyslu“ namísto rozboru vývojových forem a rozmanitých projevů kapitalismu v průmyslu.

V. VÝZNAM OKRAJOVÝCH ÚZEMÍ. VNITŘNÍ NEBO ZAHRANIČNÍ TRH?

V první kapitole jsme poukázali na pochybenost teorie, která spojuje otázku zahraničního trhu pro kapitalismus s otázkou realizace produktu (s. 25n.*). Nezbytnost zahraničního trhu pro kapitalismus se vůbec nevysvětluje tím, že produkt nelze realizovat na vnitřním trhu, ale tím, že kapitalismus není s to opakovat tytéž výrobní procesy v dřívějším rozsahu, za neměnných podmínek (jako tomu bylo za předkapitalistických řádů), že nutně vede k neomezenému růstu výroby, která překračuje staré, úzké hranice dřívějších hospodářských jednotek. Při nerovnoměrnosti vývoje, jež je kapitalismu vlastní, předhání jedno výrobní odvětví druhé a snaží se překročit hranice dřívější oblasti hospodářských vztahů. Všimněme si například textilního průmyslu na počátku poreformního období. Tento průmysl, který byl kapitalisticky dosti vysoce vyvinut (manufaktura začíná přerůstat v továrnu), úplně ovládl středoruský trh. Avšak velké továrny, které rychle rostly, se již nemohly spokojit s dřívějším rozsahem trhu; začaly si hledat vzdálenější trhy, mezi novým obyvatelstvem, které kolonizovalo Novorusko, jihovýchodní Závolsí, Severní Kavkaz, dále Sibiř atd. Je nesporné, že se velké továrny snažily překročit hranice starých trhů. Znamená to snad, že v oblastech, které byly jejich starými trhy, se nemohlo spotřebovat, celkem vzato, více textilních výrobků? Znamená to snad, že například průmyslové a středoruské zemědělské gubernie nemohou už, celkem vzato, pohlcovat větší množství výrobků? Nikoli; víme, že rozklad rolnictva, růst tržního zemědělství a růst průmyslového obyvatelstva rozšířily a neustále rozšiřují vnitřní trh v této staré oblasti. Toto rozšiřování vnitřního trhu je však omezováno mnoha

* Viz tento svazek, s. 63n. *Red.*

okolnostmi (hlavně tím, že zůstávají zachovány zastaralé instituce, které brzdí vývoj kapitalismu v zemědělství), ale továrníci nebudou přirozeně čekat, až ostatní odvětví národního hospodářství dohoní ve svém kapitalistickém vývoji textilní průmysl. Továrníci potřebují trh okamžitě, a zužuje-li zaostalost ostatních odvětví národního hospodářství trh na dřívějším teritoriu, budou hledat trh v jiné oblasti nebo v jiných zemích anebo v bývalých koloniích dané země.

Co je to však kolonie v politickoekonomickém smyslu? Poukázali jsme už dříve na to, že podle Marxe jsou základními znaky tohoto pojmu: 1. nezabraná, volná půda, lehce dostupná přistěhovalcům; 2. dokončená světová dělba práce, existence světového trhu, takže se kolonie mohou specializovat na hromadnou výrobu zemědělských výrobků, za něž dostávají výměnou hotové průmyslové výrobky, „které by si za jiných okolností musely samy vyrábět“ (viz výše, s. 189*, pozn., kap. IV, podkapitola II). O tom, že se jižní a východní okrajová území evropského Ruska, osídlovaná v poreformním období, vyznačují právě uvedenými rysy a že jsou v ekonomickém smyslu koloniemi středního evropského Ruska, jsme již mluvili na patřičném místě**. Tento pojem „kolonie“ lze ještě lépe aplikovat na jiná okrajová území, například na Kavkaz. Rusko „ovládlo“ Kavkaz ekonomicky mnohem později než politicky, přičemž toto hospodářské ovládnutí není ještě dodnes zcela ukončeno. V poreformním období došlo na jedné straně k inten-

* Viz tento svazek, s. 268. *Red.*

** „Výhradně díky jim, díky těmto lidovým formám výroby a na jejich základě bylo kolonizováno a osídleno celé jižní Rusko“ (pan N. -on, *Studie*, 284[97]). Jak pozoruhodně široký a obsažný je tento pojem „lidové formy výroby“! Zahrnuje všechno možné: patriarchální rolnické hospodářství, odpracovávání, primitivní řemeslo, drobnou výrobu zboží i typicky kapitalistické vztahy v rolnické občině, které jsme poznali z údajů o Tavridské a Samarské gubernii (kap. II), aj. aj.

zívní kolonizaci Kavkazu*, k rozsáhlému obdělávání nové půdy kolonisty (zvláště na severním Kavkaze), kteří pěstovali pšenici, tabák aj. na prodej a najímali spousty zemědělských námezdních dělníků z Ruska. Na druhé straně byla vytlačována tradiční kavkazská „domácká“ výroba, jež upadala v důsledku konkurence dovážených moskevských továrních výrobků. Prastará výroba zbraní upadala v důsledku konkurence dovážených tulských a belgických výrobků, domácká výroba železa upadala v důsledku konkurence dovážených ruských výrobků a právě tak upadalo i domácké zpracování mědi, zlata a stříbra, keramické hlíny, tuku a sody, koží atd.**; to všechno se vyrábělo levněji v ruských továrnách, které posílaly své výrobky na Kavkaz. Upadalo zpracovávání rohoviny na číše, protože upadal feudální řád v Gruzii a s ním i jeho historické hodokvasy, upadala výroba čepic, protože asijský kroj byl nahrazován evropským oděvem, upadala výroba měchů a džbánů na kavkazské víno, jež se poprvé začalo objevovat v prodeji (čímž byl podporován rozvoj bednářství) a samo si dobývalo ruský trh. Ruský kapitalismus tak vtahoval Kavkaz do světového oběhu zboží, stíral jeho místní zvláštnosti — tyto zbytky odvěké patriarchální uzavřenosti — a *vytvářel si trh* pro své továrny. Země, která byla na počátku poreformního období málo obydlena nebo byla obydlena horaly, kteří stáli stranou světového hospodářství a dokonce i stranou historie, se měnila v zemi naftových podnikatelů, obchodníků s vínem, velkovýrobců pšenice a tabáku a pan Kupon nelítostně převlékal hrdého horala z jeho poetického národního kroje do obleku evropského lokaje (Gl. Uspenskij)¹⁵⁹. Zároveň s intenzívnější kolonizací

* Srov. články pana P. Semjonova ve Věstniku finansov, 1897, č. 21 a V. Michajlovského v časopise Novoje slovo, červen 1897.

** Viz články K. Chatisova v II. sv. Zpráv a šetření o domáckém průmyslu^[273] a P. Ostrjakova v V. sešitě Prací komise pro domácký průmysl^[439].

Kavkazu a s intenzivnějším růstem jeho zemědělského obyvatelstva odcházelo také obyvatelstvo ze zemědělství do průmyslu (odchod byl zastírán tímto růstem). Počet městského obyvatelstva Kavkazu vzrostl z 350 000 v roce 1863 asi na 900 000 v roce 1897 (počet veškerého obyvatelstva Kavkazu vzrostl od roku 1851 do roku 1897 o 95 %). Nemusíme dodávat, že totéž se dělo a děje i ve Střední Asii, na Sibiři atd.

Vzniká tedy přirozeně otázka, kde je hranice mezi vnitřním a zahraničním trhem? Kdybychom za ni zvolili politickou hranici státu, bylo by to příliš mechanické řešení a bylo by to vůbec nějaké řešení? Je-li Střední Asie vnitřním trhem, kdežto Persie zahraničním, kam zařadit Chivu a Bucharu? Je-li Sibiř vnitřním trhem a Čína zahraničním, kam zařadit Mandžusko? Podobné otázky nejsou zvlášť důležité. Důležité je, že kapitalismus nemůže existovat a rozvíjet se, nerozšiřuje-li ustavičně sféru svého panství, nekolonizuje-li nové země a nevtahuje-li staré nekapitalistické země do víru světového hospodářství. A tato vlastnost kapitalismu se v poreformním Rusku výrazně projevovala a dále se projevuje.

Proces vytváření trhu pro kapitalismus má tedy dvě stránky, a to rozvoj kapitalismu do hloubky, tj. další růst kapitalistického zemědělství a kapitalistického průmyslu na daném, určitém a uzavřeném území, a rozvoj kapitalismu do šířky, tj. rozšiřování sféry panství kapitalismu na nová území. Podle plánu této práce jsme se omezili téměř výlučně na první stránku procesu, a domníváme se proto, že je zvlášť nutné na tomto místě zdůraznit, že jeho druhá stránka je neobyčejně důležitá. Jakékoli vyčerpávající zkoumání procesu kolonizace okrajových území a rozšiřování ruského území z hlediska vývoje kapitalismu by vyžadovalo napsat zvláštní dílo. Zde pouze poznamenejme, že podmínky v Rusku jsou ve srovnání s jinými kapitalistickými zeměmi zvlášť příznivé, protože Rusko má ve svých okrajových územích hojnost volné a kolonizaci dostupné

půdy*. I v evropském Rusku — nemluvě už o asijském — máme taková okrajová území, která jsou pro ohromné vzdálenosti a špatné dopravní spojení hospodářsky ještě velmi málo spjata se středním Ruskem. Vezměme například „daleký sever“ — Archangelskou gubernii; nesmírné množství půdy a přírodního bohatství se využívá ještě velmi nepatrně. Dřevo, jeden z hlavních místních produktů, se vyváželo až donedávna hlavně do Anglie. Z tohoto hlediska byla tedy tato oblast evropského Ruska zahraničním trhem pro Anglii, ale přitom nebyla vnitřním trhem pro Rusko. Ruští podnikatelé ovšem anglickým podnikatelům záviděli a nyní, kdy byla vybudována železnice do Archangelska, jásají, protože předvídají, že „se pozvedne celková nálada a vzroste podnikání v různých průmyslových odvětvích kraje“**.

VI. „POS LÁN Í“ K A P I T A L I S M U

Nakonec nám ještě zbývá vyvodit závěry k otázce, která byla v literatuře nazvána otázkou „poslán í“ kapitalismu,

* Okolnost uvedená v textu má ještě jinou stránku. Kolonizace okrajových území brzdí rozvoj kapitalismu do hloubky na starém, dávno obydleném území. Vyřešení charakteristických rozporů kapitalismu, které sám plodí, se dočasně odsunuje, poněvadž se kapitalismus může snadno rozvíjet do šířky. Například existence nejvyspělejších forem průmyslu zároveň se zpola středověkými formami zemědělství představuje ještě rozpor. Kdyby se ruský kapitalismus nemohl rozšiřovat za hranice území, které bylo ovládáno již na počátku poreformního období, musel by tento rozpor mezi kapitalistickým velkopřmyslem a archaickými institucemi na vesnici (připoutanost rolníků k půdě apod.) vést k okamžitému zrušení všech těchto institucí a k naprostému uvolnění cesty kapitalismu v ruském zemědělství. Možnost hledat a nalézt trh v kolonizovaných okrajových územích (pro továrníka), možnost odejít na novou půdu (pro rolníka) otupuje však ostří tohoto rozporu a zpomaluje jeho vyřešení. Je samozřejmé, že *takové* zpomalení rozvoje kapitalismu znamená, že se připravuje jeho ještě mohutnější rozvoj v nejbližší budoucnosti.

** Výrobní síly, XX, 12.

tj. jeho historické úlohy v hospodářském vývoji Ruska. Uznávání pokrokovosti této úlohy je zcela slučitelné (jak jsme se to snažili podrobně ukázat v každé fázi našeho faktografického výkladu) s úplným uznáváním negativních a stinných stránek kapitalismu, s uznáváním toho, že za kapitalismu nutně existují hluboké a mnohostranné sociální rozpory, které signalizují historicky přechodný ráz této hospodářské soustavy. Právě narodnici, kteří se všemožně snaží líčit věc tak, že uznávat historickou pokrokovost kapitalismu znamená být jeho apologetem, právě tito narodnici se prohřešují tím, že neuspokojivě hodnotí (a někdy i zamlčují) nejhlubší rozpory ruského kapitalismu, zastírají rozklad rolnictva, kapitalistický ráz vývoje našeho zemědělství, vytváření třídy zemědělských a průmyslových námezdních dělníků s přidělem, zastírají, že v neblaze proslulém „domáckém“ průmyslu naprosto převládly nejnižší a nejhorší formy kapitalismu.

Pokrokovou historickou úlohu kapitalismu lze shrnout do dvou stručných závěrů: zvýšení produktivních sil společenské práce a zespolečnění práce. Obě tyto skutečnosti se však projevují ve velmi rozmanitých procesech v různých oblastech národního hospodářství.

Rozvoj produktivních sil společenské práce lze pozorovat nejvýrazněji teprve v období strojového velkopřemyslu. Až do tohoto nejvyššího stadia kapitalismu se ještě dochovala rukodělná výroba a primitivní technika, která se zdokonalovala pouze živelně a neobyčejně pomalu. Poreformní období se po této stránce pronikavě liší od předcházejících období ruských dějin. Rusko dřevěného rádla a cepu, vodního mlýna a ručního tkalcovského stavu se začalo rychle měnit v Rusko pluhu a mlátičky, parního mlýna a mechanického tkalcovského stavu. Není ani jedno odvětví národního hospodářství podřízené kapitalistické výrobě, v němž by nebylo možné pozorovat právě tak výraznou přeměnu techniky. Proces této přeměny již pro samu povahu kapitalismu nemůže probíhat jinak než velmi nerovno-

měrně a s řadou disproporcionalit: období prosperity se střídají s obdobími krizí, vzestup jednoho průmyslového odvětví vede k úpadku druhého, pokrok v zemědělství se dotýká v jednom kraji jedné stránky zemědělství, v druhém druhé, rozvoj zemědělství je předstihován rozvojem obchodu a průmyslu atd. Mnoho chyb narodnických autorů plyne z jejich pokusů dokázat, že tento nerovnoměrný, hazardní vývoj ve skocích není žádný vývoj*.

Jiná zvláštnost rozvíjení společenských výrobních sil kapitalismu spočívá v tom, že růst výrobních prostředků (výrobní spotřeby) daleko předstihuje růst osobní spotřeby: nejednou jsme poukázali, jak se to projevuje v zemědělství a v průmyslu. Tato zvláštnost vyplývá z obecných zákonů realizace produktu v kapitalistické společnosti a plně odpovídá antagonistické povaze této společnosti**.

* „Podívejme se..., co nám může přinést další vývoj kapitalismu i v tom případě, kdyby se nám podařilo potopit Anglii do moře a zaujmout její místo“ (pan N. -on, Studie, 210). V anglickém a americkém bavlnářském průmyslu, který uspokojuje $\frac{2}{3}$ světové spotřeby, je zaměstnáno celkem něco přes 600 000 lidí. „A z toho plyne, že i kdybychom se zmocnili značné části světového trhu..., přece jen by kapitalismus nebyl s to využít všechny pracovní síly, které nyní neustále připravuje o zaměstnání. Co znamená ve skutečnosti nějakých 600 000 anglických a amerických dělníků proti miliónům rolníků, kteří jsou po celé měsíce bez jakéhokoli zaměstnání“ (211).

„Až dosud byly dějiny, ale teď už nejsou.“ Až dosud byl každý krok v rozvoji kapitalismu v textilním průmyslu provázen rozkladem rolnictva, růstem tržního zemědělství a zemědělského kapitalismu, odlivem obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu, přechodem „miliónů rolníků“ na stavební, dřevařské a nejrůznější jiné nezemědělské námezdní práce, hromadným stěhováním do okrajových území a přeměnou těchto okrajových území v trh pro kapitalismus. Ale tak tomu bylo dosud, teď už nic podobného neexistuje!

** Ignorování významu výrobních prostředků a nekritický postoj ke „statistice“ vyvolaly toto tvrzení pana N. -ona, které nesnese žádnou kritiku: „...celý (!) kapitalistický zpracovatelský průmysl vyrábí v nejlepším případě nejvýše za 400 až 500 miliónů rublů nových hodnot“ (Studie, s. 328). Pan N. -on zakládá tento výpočet na údajích o tříprocentní dani a rozvrhovací dávce, aniž uvažuje, zda mohou údaje ob-

Zespolečenštění práce kapitalismem se projevuje v těchto procesech: za první, již sám růst výroby zboží odstraňuje rozptýlenost malých hospodářských jednotek, jež je vlastní naturálnímu hospodářství, a slučuje malé místní trhy ve velký národní (a později světový) trh. Výroba pro vlastní spotřebu se mění ve výrobu pro celou společnost, a čím je kapitalismus vyspělejší, tím více se zostřeje rozpor mezi tímto kolektivním charakterem výroby a individuálním charakterem přisvojování. Za druhé, kapitalismus vytváří místo dřívější roztržštěnosti výroby její dosud nevídanou koncentraci, a to jak v zemědělství, tak v průmyslu. Je to nejpronikavější a nejvýraznější, ne však jediný projev oné zvláštnosti kapitalismu, kterou zkoumáme. Za třetí, kapitalismus vytlačuje formy osobní závislosti, které byly nerozlučně spjaty s dřívějšími hospodářskými soustavami. V Rusku se pokrokovost kapitalismu projevuje po této stránce zvlášť pronikavě, protože osobní závislost výrobce u nás existovala (zčásti existuje dodnes) nejenom v zemědělství, ale i ve zpracovatelském průmyslu („továrny“, v nichž pracovali nevolníci), i v báňském a hutním průmyslu, i v rybářství* apod. Ve srovnání s prací závislého

sáhnout „celou kapitalistickou výrobu ve zpracovatelském průmyslu“. Nejen to, pan N. -on uvádí údaje, které se nevztahují (podle jeho slov) na báňský a hutní průmysl, a přesto počítá k „novým hodnotám“ pouze nadhodnotu a variabilní kapitál. Náš teoretik zapomněl, že *pro společnost* znamená i konstantní kapitál v průmyslových odvětvích, která vyrábějí předměty osobní spotřeby, novou hodnotu, neboť se směňuje za variabilní kapitál a nadhodnotu oněch průmyslových odvětví, která vyrábějí výrobní prostředky (báňský a hutní, stavební a dřevařský průmysl, stavba železnic apod.). Kdyby pan N. -on nezaměňoval počet „továrních“ dělníků s celkovým počtem dělníků, kteří jsou zaměstnáváni v kapitalistických podnicích zpracovatelského průmyslu, snadno by postřehl pochybenost svých výpočtů.

* Například v jednom z hlavních ruských rybářských středisek, na murmanském pobřeží, byl „odvěkou“ a vskutku „věky posvěcenou“ formou ekonomických vztahů „pokrut“¹⁶⁰, který se definitivně vytvořil již v 17. století a až do zcela poslední doby se téměř neměnil. „Vztahy pokrutníků k jejich zaměstnavatelům se neomezují pouze na dobu

nebo porobeného rolníka je práce svobodného námezdního dělníka ve všech oblastech národního hospodářství pokrokovým jevem. Za čtvrté, kapitalismus nutně vyvolává pohyb obyvatelstva, který nevyžadovaly dřívější soustavy společenského hospodářství a který tehdy byl v poněkud širším rozsahu nemožný. Za páté, kapitalismus ustavičně snižuje podíl obyvatelstva zabývajícího se zemědělstvím (v němž vždy převládají nejzaostalejší formy společensko-ekonomických vztahů) a roste počet velkých průmyslových středisek. Za šesté, kapitalistická společnost zvyšuje potřebu obyvatelstva spolčovat a sdružovat se a dává těmto sdružením oproti dřívějším zvláštní ráz. Kapitalismus ruší úzké, místní a stavovské svazky středověké společnosti, vyvolává zběsilou konkurenci a zároveň rozděluje celou společnost na velké skupiny osob zaujímajících rozličné postavení ve výrobě a všemožně podněcuje sdružování v každé takové skupině*. Za sedmé, všechny uvedené změny starého hospodářského řádu vyvolané kapitalismem nevyhnutelně mění i mentalitu obyvatelstva. Ekonomický vývoj, který probíhá ve skocích, rychlá přeměna způsobů výroby a její obrovská koncentrace, zrušení všech forem osobní závislosti a patriarchálních vztahů, pohyb obyvatelstva, vliv velkých průmyslových středisek atd. nutně vyvolávají hlubokou přeměnu samotného charakteru výrobců; my jsme již měli příležitost zmínit se o podobných pozorováních ruských badatelů.

Vracíme-li se k narodnické ekonomii, s jejímiž předsta-

rybolovu; zasahují naopak všechny stránky života pokrutníků, kteří jsou po staletí hospodářsky závislí na svých zaměstnavatelích“ (Sborník materiálů o výrobních družstvech v Rusku. Sešit 2, Petrohrad 1874, s. 33^[246]). Naštěstí se kapitalismus vyznačuje zřejmě i v tomto odvětví „pohrdáním vlastní historickou minulostí“. „Monopol... je nahrazován kapitalistickou organizací tohoto odvětví se svobodnými námezdními dělníky“ (Výrobní síly, V, 2—4).

* Srov. Studie^[100], s. 91, pozn. 85; s. 198 (Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 239 a 417—419. *Red.*).

viteli jsme museli neustále polemizovat, můžeme shrnout příčiny našich neshod takto: za prvé musíme konstatovat, že narodnické pojetí procesu vývoje kapitalismu v Rusku je naprosto nesprávné, stejně jako jejich představa o struktuře ekonomických vztahů, které existovaly v Rusku před kapitalismem; přitom je z našeho hlediska zvláště důležité, že narodníci ignorují kapitalistické rozpory ve struktuře rolnického hospodářství (jak zabývajícího se jen zemědělstvím, tak zabývajícího se i průmyslovou výrobou). Pokud jde dále o pomalý či rychlý vývoj kapitalismu v Rusku, závisí všechno na tom, s čím tento vývoj srovnáváme. Srovnáváme-li předkapitalistické období v Rusku s obdobím kapitalistickým (a právě takové srovnání je nutné, máme-li správně odpovědět na položenou otázku), musíme přiznat, že vývoj společenského hospodářství za kapitalismu je neobyčejně rychlý. Srovnáváme-li však tuto rychlost vývoje s rychlostí dosažitelnou při dnešní úrovni techniky a kultury, musíme přiznat, že nynější vývoj kapitalismu v Rusku je vskutku pomalý. A musí být pomalý, neboť ani v jedné kapitalistické zemi se nedochovalo tolik starých institucí neslučitelných s kapitalismem, brzdících jeho vývoj a nesmírně zhoršujících postavení výrobců, kteří „trpí nejen rozvojem kapitalistické výroby, nýbrž i nedostatkem jejího rozvoje“¹⁶¹. Konečně snad nejhlubší příčina našeho rozchodu s narodníky spočívá v rozdílnosti základních názorů na společenskoekonomické procesy. Na základě zkoumání těchto procesů docházejí narodníci zpravidla k určitým moralizujícím závěrům; nepohlízejí na různé skupiny osob, které se účastní výroby, jako na tvůrce těch či oněch forem života; nekladou si za cíl vysvětlit celý souhrn společenskoekonomických vztahů jako výsledek vzájemného vztahu mezi těmito skupinami, jež mají rozdílné zájmy a rozdílnou historickou úlohu... Jestliže se autorovi těchto řádek podařilo shromáždit určitý materiál k objasnění těchto otázek, může mít za to, že jeho úsilí nebylo zbytečné.

NEKRITICKÁ KRITIKA

(K ČLÁNKU
PANA P. SKVORCOVA ZBOŽNÍ FETIŠISMUS^[399]
V ČASOPISE
NAUČNOJE OBOZRENIJE, Č. 12, 1899)¹⁶²

Napsáno v lednu—březnu 1900
Otištěno v květnu a červnu 1900
v časopise Naučhoje obozrenie
č. 5—6

Podepsán
Vladimir Iljin

Podle časopisu
Naučhoje obozrenije

„Jupiter se zlobí“... Odedávna je známo, že taková podívaná je velmi komická a že hněv strašlivého hromovládce je ve skutečnosti jenom k smíchu. Tuto starou pravdu znovu potvrdil pan P. Skvorcov, když na mou knihu o procesu vytváření vnitřního trhu pro ruský kapitalismus seslal příval nejhrubších „zlostných“ výrazů.

I

„Má-li být určitý proces postižen vcelku,“ poučuje mě povýšeně pan Skvorcov, „je nutné vyložit vlastní pojetí kapitalistického způsobu výroby, omezit se však na pouhý exkurs do teorie realizace je naprosto zbytečné.“ Proč je v knize věnované rozboru údajů o vnitřním trhu „zbytečný“ exkurs do teorie vnitřního trhu, zůstává tajemstvím našeho strašlivého Jupitera, který „výkladem svého pojetí“ „chápe“... výňatky z Kapitálu, jež zpoloviny s věcí nesouvisí. „Autorovi lze vytknout *dialektický*“ (ukázka ostrovtipu pana Skvorcova!) „rozpor; vzal si totiž za úkol prozkoumat otázku“ (jak se vytváří *vnitřní* trh pro ruský kapitalismus), ale „na konci *exkursu do teorie* dochází k závěru, že taková otázka vůbec neexistuje“. Panu Skvorcovovi se tak zalíbila jeho poznámka, že ji několikrát opakuje, aniž vidí anebo chce vidět, že pramení z hrubé chyby. Na konci první své kapitoly říkám, že „sama otázka vnitřního trhu neexistuje jako *zvláštní a samostatná otázka, která nezávisí na stupni vývoje kapitalismu*“ (29)*. Kritik s tím snad nesou-

* Viz tento svazek, s. 67. Red.

hlasí? Ale ano, souhlasí, neboť na předcházející stránce označuje mé tvrzení „za správné“. Je-li tomu tak, proč tedy spouští povyk a pokouší se vypustit z mého závěru jeho nejpodstatnější část? To opět zůstává tajemstvím. Na konci úvodní teoretické kapitoly jsem přímo poukázal na téma, které mě zajímalo: „Otázka, jak se vytváří vnitřní trh pro ruský kapitalismus, vyústuje v otázku: jak a jakým směrem se vyvíjejí různé stránky ruského národního hospodářství? Jak tyto různé stránky spolu souvisejí a jak jsou na sobě závislé?“ (29)*. Je snad kritik toho názoru, že to není třeba zkoumat? Nikoli, raději obchází téma, které jsem si zvolil, a uvádí *jiná témata*, kterými bych se měl na Jupiterův příkaz zabývat. Podle jeho názoru by se měla „prozkoumat reprodukce a oběh jednak té části produktu, která se vyrábí v zemědělství a v průmyslu kapitalistickým způsobem, jednak i té části produktu, kterou vyrábějí samostatní rolníčtí výrobci... ukázat jejich vzájemný vztah, tj. velikost konstantního a variabilního kapitálu a nadhodnoty v každé z uvedených kategorií společenské práce“ (2278). Ale vždyť je to jenom bombastická a planá fráze! Než se někdo pokusí prozkoumat reprodukci a oběh produktu vyráběného v zemědělství kapitalistickým způsobem, musí nejprve objasnit, *jak a do jaké míry se vlastně zemědělství rolníků nebo statkářů v tom či onom kraji atd. stává kapitalistickým*. Bez tohoto ujasnění (kterým jsem se právě zabýval ve své knize) by zůstal rozbor požadovaný panem Skvorcovem pouhým hromaděním všeobecně pronášených slov. Než začneme mluvit o té části produktu, která se v průmyslu vyrábí kapitalistickým způsobem, musíme nejdříve objasnit, který průmysl se v Rusku stává kapitalistickým a do jaké míry. A právě o to jsem se pokusil zpracováním údajů, například o domácí průmyslu; přísný kritik o tom všem povýšeně mlčí a zcela vážně mě nabádá, abych přešlapoval na místě a omezil se na nic

* Viz tento svazek, s. 68. *Red.*

neříkající všeobecná slova o kapitalistickém průmyslu! Otázka, kteří rolníci v Rusku jsou vlastně „samostatnými výrobci“, si vyžaduje rovněž analýzu faktů, o niž jsem se právě pokusil ve své knize; kdyby se pan Skvorcov nad touto otázkou zamyslel, neříkal by takové hlouposti, jako že kategorie konstantního a variabilního kapitálu a nadhodnoty lze jen tak beze všeho přenášet na hospodářství „samostatných rolnických výrobců“. Zkrátka, zpracovat téma navrhané panem Skvorcovem je možné teprve *potom*, když byly objasněny otázky, o nichž jsem se zmínil. Přísný kritik se tváří, jako by opravoval mou formulaci otázky, a přitom couvá zpátky od rozboru konkrétní a historicky specifické skutečnosti k pouhému opisování z Marxe.

Nelze pomlčet ani o dalším triku pana P. Skvorcova, který znamenitě charakterizuje metody našeho kritika. Profesor Sombart (praví pan P. Skvorcov) uvádí, že v Německu zaostává vývoz za rozvojem průmyslu. „Tyto údaje,“ vysvětluje pan P. Skvorcov, „jen potvrzují moje pojetí trhů.“ To není tak špatné, že? Svými úvahami ilustruje pan Skvorcov známé rčení: já o koze, ty o voze. Diskutuje se o teorii realizace, ale kapitalismus stejně jako feudalismus žije z nadpráce! Přidáme-li k těmto nenapodobitelným kouskům četná přísná napomenutí, máme před sebou celou „kritiku“ pana Skvorcova.

Ale to ať posoudí sám čtenář: aby pan Skvorcov ukázal moje „nepochopení věci“, uvádí na s. 2279 a 2280 výňatky z různých částí první kapitoly, vytrhává jednotlivá slova z jednotlivých vět a volá: „*Nalezení, směna*, teorie *vnitřního trhu, nalezení náhrady* a konečně *nahrazení!* Nemyslím si, že by taková přesnost ve výrazech svědčila o tom, že pan Iljin jasně chápe ‚vynikající‘ Marxovu teorii realizace!?“ Ale vždyť to je právě taková kritika, které se kdysi smál Černyševskij. Člověk vezme do rukou Dobrodružství Čičikova a začne „kritizovat“: „Či-či-kov, čchi-čchi... To je ale směšné! Nalezení, směna... Nemyslím si, že by to bylo jasné...“¹⁶³. Ach, jaká zdrcující kritika!

Ve své knize na s. 14* mluvím o tom, že při rozboru výroby individuálního kapitálu nebylo nutné rozlišovat produkt podle jeho naturální formy, ale je to bezpodmínečně nutné při rozboru reprodukce společenského kapitálu, protože v tomto případě (a jenom v tomto případě) jde právě o nahrazování naturální formy produktu. Pan Skvorcov tvrdí, že jsem Marxe „nepochopil“, uděluje mi přísnou důtku za „volný překlad“, považuje za „nutné citovat podrobně *Kapitál*“ (přičemž je v citátech řečeno právě to, co jsem vyložil) a vrhá se na tato moje slova: „Teď však,“ tj. při rozboru reprodukce společenského, a nikoli individuálního kapitálu, „jde právě o to, kde vezmou dělníci a kapitalisté spotřební předměty, kde vezmou kapitalisté výrobní prostředky, jak vyrobený produkt uspokojí všechny tyto požadavky a umožní rozšířit výrobu.“ Pan Skvorcov podtrhuje toto místo a píše: „V místech, jež podtrhuji, není ve skutečnosti obsažena teorie realizace K. Marxe, ale pana Iljina, tedy teorie, která nemá nic společného s jakoukoli Marxovou teorií“ (2282). To jsou silná slova! Podívejme se však, jaké má pro to důkazy. Důkazy jsou ovšem citáty z Marxe a mezi nimi tento: „Otázka je položena (sic!)* přímou takto: Jak je z celoročního produktu

* Viz tento svazek, s. 48. *Red.*

** Mimochodem k překladům. Pan Skvorcov uvádí tuto větu z mé knihy: „...jako by hranici jejich (výrobních sil) rozvoje tvořila absolutní spotřební schopnost společnosti“ (19) (tento svazek, s. 56. *Red.*) a přísně mě napomíná: „Pan Iljin... si nepovšiml neobratnosti překladu, neboť v originále stojí prostě a jasně: ‚als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde‘“ (2286). V čem je špatný tento (zcela správný) překlad, kritik nevysvětluje. K charakteristice jeho přísnosti stačí uvést dva jeho překlady. S. 2284: „Jestliže je normální roční reprodukce představována v uvedeném rozsahu, pak se tím také představuje...“ (v originále: ist damit auch unterstellt); s. 2285: „Jde především o prostou reprodukci. Dále bude představeno“ (v originále: ferner wird unterstellt) „nejen to, že se produkty směňují podle své hodnoty“ aj. Dobrý pan Skvorcov je tedy nepochybně přesvědčen, že unterstellen znamená představovat a že wird unterstellt je budoucí čas.

nahrazován hodnotově kapitál vložený do výroby a jak se proces tohoto nahrazování prolíná se spotřebou nadhodnoty kapitalisty a mzdy za práci dělníky?“ Závěr: „Mám za to, že jsem dostatečně prokázal, že teorie realizace, kterou pan Iljin vydává za Marxovu teorii, nemá s Marxovou analýzou nic společného“ atd. Nezbyvá mi než se znovu zeptat: To není tak špatné, že? V čem je rozdíl mezi tím, co říkám já, a tím, co je řečeno ve výňatcích z Marxe, zůstává tajemstvím přísného kritika. Je jasné pouze to, že můj smrtelný hřích spočívá ve „volném překladu“ anebo — patrně — v tom, že vykládám Marxe „vlastními slovy“, jak se vyjadřuje pan Skvorcov na jiném místě svého článku (2287). Jen uvažte! Vykládá Marxe „vlastními slovy“! „Skutečný“ marxismus znamená naučit se Kapitál nazpaměť a citovat jej při jakékoli vhodné i nevhodné příležitosti... à la pan Nikolaj -on.

Uvedu ukázkou, která potvrzuje tuto poslední poznámku. V mé knize se říká, že kapitalismus „je pouze výsledkem široce rozvinutého oběhu zboží“, a na jiném místě, že „kapitalismus je tím stadiem vývoje zbožní výroby, kdy se i pracovní síla stává zbožím“. Strašlivý Jupiter metá hromy a blesky: „Za jakých podmínek vzniká kapitalismus... je známo každému jen trochu vzdělanému čtenáři“ (sic!), „měšťácký obzor pana Iljina“ a jiné perly, jež zpestřují polemiku rozezleného pana Skvorcova. Následují citáty z Marxe: první z nich obsahuje právě to, co jsem řekl já (koupě a prodej pracovní síly je základní podmínkou kapitalistické výroby); v druhém se praví, že způsob oběhu vyplývá ze společenského charakteru výroby, a nikoli naopak (Das Kapital, II. B., 93)¹⁶⁴. Pan Skvorcov si představuje, že tímto posledním citátem svého oponenta defintivně potřel. Ve skutečnosti však zaměnil mou otázku

A to už ani nemluvím o slohu přísného kritika, který nás častuje rovněž takovými větami: „Nyní se kapitalistický výrobní způsob rovná zemědělskému průmyslu“ (2293).

otázkou jinou a ukázal, že dovede uvádět nevhodné citáty. O čem jsem mluvil v inkriminovaném výňatku? O tom, že kapitalismus je výsledkem oběhu zboží, tedy o historické souvislosti mezi kapitalistickou výrobou a oběhem zboží. A o čem se mluví na citovaném místě druhého dílu Kapitálu (dílu věnovaného oběhu kapitálu)? O vztahu kapitalistické výroby ke kapitalistickému oběhu; na tomto místě (S. 92. II. B.)¹⁶⁵ polemizuje Marx s ekonomy, kteří proti sobě kladli naturální, peněžní a úvěrové hospodářství jako tři charakteristické ekonomické formy pohybu společenské výroby; Marx říká, že je to nesprávné, protože jak peněžní, tak úvěrové hospodářství vyjadřuje pouze způsoby oběhu, typické pro různé vývojové stupně kapitalistické výroby, a vyslovuje v závěru poznámku o „měšťáckém obzoru“ *těchto ekonomů*. Podle pana Skvorcova je „skutečný“ marxismus v tom, že se chytíme posledního Marxova slova a opakujeme je — byť i proti oponentovi, kterého ani nenapadlo mluvit o vzájemném vztahu mezi naturálním, peněžním a úvěrovým hospodářstvím. Ponecháme na čtenáři, aby posoudil, kdo věc „nepochopil“ a do jaké literatury patří podobné kousky. V návalu přísných výtek se pan Skvorcov neuchýlil jen k „záměně“ jedné otázky za jinou, ale vyhnul se také úplně otázce vzájemného vztahu mezi kapitalistickou výrobou a oběhem zboží. Je to velmi důležitá otázka, k níž se ve své knize mnohokrát vracím, abych zdůraznil dějinnou úlohu obchodního kapitálu jako předchůdce kapitalistické výroby. Zdá se, že pan Skvorcov proti tomu nemá co namítnout (soudě podle toho, že o tom mlčí). Ale je-li tomu tak, jaký smysl má potom povyk, který spustil pro má slova, že kapitalismus je výsledkem oběhu zboží? Cožpak obchodní kapitál neodráží rozvoj obchodu, tj. oběhu zboží bez kapitalistické výroby? Také tyto otázky zůstávají znovu a znovu tajemstvím rozezleného Jupitera.

Abychom se vypořádali s „kritikou“ pana Skvorcova zaměřenou proti teoretické části mé práce, zbývá nám

ještě probrat několik přísných napomenutí a hrubých chyb, jimiž se článek Zbožní fetišismus hemží.

Ve své knize říkám: „Nezbytnost zahraničního trhu pro kapitalistickou zemi je dána... tím, že kapitalismus je pouze výsledkem široce rozvinutého *oběhu* zboží, který přesahuje hranice státu. Proto si nemůžeme představit kapitalistický národ bez zahraničního obchodu, a takový národ ani neexistuje. Jak čtenář vidí, má tato příčina historickou povahu“ (26)*. Strašlivý Jupiter „kritizuje“: „Jako čtenáři se mně nezdá, že má tato příčina historickou povahu. Je to naprosto plané tvrzení“ (2284) atd. Jestliže je oběh zboží nezbytným dějinným předchůdcem kapitalismu, je pak vůbec ještě nutné vysvětlovat, proč má „tato příčina historickou povahu“?

Pro abstraktní teorii kapitalismu existuje pouze vyspělý a vývojově vyzrálý kapitalismus, takže otázka jeho vzniku je ponechávána stranou.

„Pan Iljin... při realizaci produktu v kapitalistické společnosti... hledá pomoc na zahraničním trhu“ (2286). Čtenáři, který je obeznámen s mými Studiemi^[199] a s Vývojem kapitalismu v Rusku, snad není ani nutné vysvětlovat, že jde o další trik provedený stejným způsobem jako předcházející. Citát z Marxe: „...zahraniční obchod pouze zaměňuje tuzemské výrobky za výrobky jiné užitné neboli naturální formy...“¹⁶⁶. Závěr: „Každý, kdo umí číst, s výjimkou kriticky myslících osobností, pochopí, že Marx tvrdí pravý opak teorie pana Iljina — na zahraničním trhu není třeba hledat ‚ekvivalent té části produktu, jež je určena k odbytu‘, ‚druhé části kapitalistického produktu schopné nahradit část první‘“ (2284). Ten skvělý pan Skvorcov!

„Panu Iljinovi, který se odvrací od podstatných rysů kapitalistické společnosti a proměňuje ji tak v plánovitou výrobu — proporcionálnost rozvoje jednotlivých výrobních odvětví znamená bezesporu plánovitou výrobu — se na-

* Viz tento svazek, s. 64. *Red.*

konec daří s úspěchem realizovat stejné množství výrobků uvnitř země“ (2286). Podle této nové „kritikovy“ metody se mi připisuje myšlenka, že kapitalismus zaručuje stálou proporcionálnost. Stálá, vědomě udržovaná proporcionálnost by vskutku znamenala plánovitost, ne však ta proporcionálnost, která „vzniká pouze jako průměrná veličina mnoha neustálých výkyvů“ (tuto tezi uvádím právě na místě, které cituje pan Skvorcov). Tvrdím proto, že proporcionálnost (čili vzájemný soulad) se v teorii „*předpokládá*“, že však ve skutečnosti je „*ustavičně porušována*“, že k nahrazení jednoho rozdělení kapitálu druhým, které tuto proporcionálnost vytváří, „*je nezbytná krize*“ (všechna podtržená slova jsou na téže straně 26*, kterou pan Skvorcov cituje). Vystává otázka, co si máme myslet o kritikovi, který svému odpůrci připisuje přeměnu kapitalismu v plánovitou výrobu a odvolává se přitom na tutéž stránku a tentýž odstavec, v němž jeho odpůrce říká, že pro kapitalismus je *nezbytná krize*, aby se vytvářela *ustavičně porušovaná* proporcionálnost??

II

Přejděme k druhé části článku pana Skvorcova, věnované kritice faktografických údajů, které uvádím a rozebírám ve své knize. Setkáme se alespoň zde s poněkud seriózní kritikou v otázkách, jimiž se pan Skvorcov speciálně zabýval?

Společenská dělba práce je základem zbožního hospodářství a základním procesem, který vede ke vzniku vnitřního trhu — cituje pan Skvorcov moje slova — „kdežto pouhá ‚dělba práce‘, a musíme si uvědomit, že nikoli společenské, je základem manufaktury...“. Tímto „pokusem o ironii“ dává kritik najevo, že nepochopil základní rozdíl mezi dělbou práce ve společnosti a dělbou práce

* Viz tento svazek, s. 64—65. *Red.*

v dílně: společenská dělba práce vytváří (za zbožního hospodářství, což je podmínka, kterou přímo uvádím, takže připomínka pana Skvorcova o dělbě práce v indické občině patří k nešťastné slabině tohoto autora uvádět z Marxe citáty, které s věcí nesouvisejí) izolované výrobce zboží, kteří vyrábějí samostatně a nezávisle na sobě různé výrobky vstupující do směny; dělba práce v dílně nemění vztahy výrobců ke společnosti, mění pouze jejich postavení v dílně. Z tohoto důvodu, pokud mohu soudit, mluví Marx také někdy o „společenské dělbě práce“* a jindy pouze o dělbě práce. Má-li na to pan Skvorcov jiný názor, měl by jej vyložit a vysvětlit, a neprohazovat uštěpačné poznámky, které přitom postrádají jakýkoli smysl.

„Dělba práce vůbec není charakteristickým znakem manufaktury, neboť dělba práce existuje i v továrně.“

Výborně, pane Skvorcove! Ale cožpak já rozlišuji manufakturu od továrny pouze podle tohoto znaku? Kdyby náš kritik chtěl jen trochu vážně prověřit, zda správně chápu „charakteristické znaky manufaktury“ (je to velmi zajímavá a vůbec ne tak jednoduchá otázka, jak by se zdálo na první pohled), sotva by mohl zamlčet, že ve zmíněné podkapitole je přímo řečeno: „Základní znaky pojmu manufaktura v Marxově pojetí jsme měli příležitost vypočítat na jiném místě — Studie, 179***“ (297***, první poznámka). Ve Studiích figuruje dělba práce pouze jako *jeden* znak mezi mnoha jinými. Čtenář článku pana Skvorcova by si tedy mohl udělat zcela zkreslenou představu

* Ve dvanácté kapitole prvního dílu Kapitálu věnované manufaktuře je zvláštní oddíl nadepsaný Dělba práce uvnitř manufaktury a dělba práce uvnitř společnosti. Na začátku tohoto oddílu Marx praví: „Dotkneme se stručně poměru mezi manufakturní dělbou práce a společenskou dělbou práce, která tvoří všeobecný základ veškeré zboží výroby“ (Das Kapital, I², S. 362)¹⁶⁷. Je jistě poučné porovnat s těmito slovy triky našeho rozezleného Jupitera.

** Viz Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 392–394. *Red.*

*** Viz tento svazek, s. 400. *Red.*

o mých názorech a nezískal by vůbec žádnou představu o vlastních názorech kritikových.

Dále. Vylíčit veškerou tzv. „domáckou“ výrobu jako manufocturní stadium ruského kapitalismu jsem se pokusil ve své knize, nemýlím-li se, *jako první* a jsem pochopitelně dalek toho, abych považoval tuto otázku za zcela vyřešenou (zejména proto, že ji zkoumám z určitého specifického hlediska). Proto jsem očekával především kritiku svých názorů, očekával jsem ji tím spíše a s tím větším zájmem, že někteří ruští marxisté už vyslovili poněkud odlišné názory (viz s. 437* *Vývoje kapitalismu v Rusku*, pozn.). Jaké stanovisko k tomu zaujal pan P. Skvorcov? Jeho „kritika“ je v podstatě ponaučení, skvělé ve své lakonické strohosti, že je nesprávné omezovat se na „mechanický výčet počtu námezdních dělníků a objemu výroby v určitém roce a v určité oblasti výroby“ (2278). Jestliže se toto ponaučení nevztahuje na podkapitulu věnovanou v mé knize statistice továren a závodů (pan Skvorcov o tom nic neříká), pak se musí vztahovat právě na kapitolu o manufoctuře, jejíž větší část tvoří faktografické údaje. Jak bychom se bez nich mohli obejít — toto tajemství přísný kritik neodhaluje, a já i nadále zastávám názor, že je lépe být obviněn ze suchopárného výkladu než zavdat čtenáři důvod k domněnce, že se můj názor zakládá na „citování“ Kapitálu, a nikoli na zkoumání údajů o Rusku. Domnívá-li se pan Skvorcov, že uvádím čísla „mechanicky“, znamená to, že závěry, které jsem učinil na základě těchto údajů v druhé polovině VI. kapitoly a opakoval ve XII. podkapitole VII. kapitoly, považuje za nesprávné; znamená to, že nesouhlasí s tím, že tyto údaje ukazují zvláštní strukturu drobné průmyslové výroby, jež je charakterizována zvláštní úrovní 1. techniky, 2. ekonomiky a 3. kultury? Ve své „kritice“, která je, odmyslíme-li si rozezlené okřikování, absolutně bezobsažná, neutrousil o tom strašlivý Jupiter

* Viz tento svazek, s. 575—576. *Red.*

ani slovíčko. To je trochu málo, velevážený pane Skvorcove!

Přejděme k otázce úlohy rolnických daní v rozvoji zbožního hospodářství. Tvrdil jsem, že daně byly svého času důležitým činitelem v rozvoji směny, ale v současné době zbožní hospodářství už natolik pevně zakořenilo, že tento význam daní „ustupuje daleko do pozadí“. Pan Skvorcov se na mé tvrzení osopuje spoustou nicotných a hrůzostrašných slov jako „zbožní fetišismus“, spojování všeho, „všemohoucnost“, síla zbožní výroby apod., leč běda! — silná slova pouze zakrývají nemohoucnost přísného kritika vyvrátit můj závěr. „I pan Kautsky,“ píše pan Skvorcov, „s nímž se pan Iljin v mnohém shoduje“... (u chudáka „pana Kautského“, „který se shoduje“ se „zbožním fetišistou“, se zjistilo, že vůbec nepochopil Kapitál a že má stejně omezený „měšťácký obzor“ jako pan Iljin! Jestlipak se vzpomátuje z rány, kterou mu zasadil „skutečný“ marxista?)..., „i ten říká, že přeměna rolnických naturálních povinností v peněžní poplatky zvyšuje u rolníka potřebu peněz“ (2288). Výborně, přísný pane kritiku, jenže to přece vůbec nesouvisí s otázkou, jakou úlohu mají daně *v peněžních výdajích rolníků* ve srovnání s výdaji na ostatní potřeby. *Této* otázky se však Kautsky ani *nedotýká* — a tak pan Skvorcov jen znovu dokazuje, že má pozoruhodné nadání uvádět nevhodné citáty. „Základní otázka,“ vyslovuje pan Skvorcov svou druhou námitku, „nevysvětlená ani rozpočtovými údaji, tkví v tom, kde vezme rolník bez koně 25 rublů na zaplacení daní“ (25 procent peněžních výdajů, 25 rublů ze 100 rublů pan Skvorcov už změnil prostě na 25 rublů!) „a rolník s koněm 10 rublů? — a vůbec ne v tom, jakou část důchodu (?) tvoří daně v celkových peněžních výdajích rolníků“ (2290). Doporučuji panu Skvorcovovi, aby si dal patentovat pozoruhodný objev: nejnovější a nejsnadnější způsob „vědecké kritiky“, který položí odpůrce na lopatky. Váš odpůrce se na jedné z několika set stránek své knihy zabývá mimo jiné otázkou, jaký je podíl výdajů na daně z celkových peněžních výdajů; stačí pouze ocitovat

toto místo, podstrčit odpůrci jinou otázku a skvěle dokážete, že váš odpůrce je „zbožní fetišista“, který neuvažuje o tom, padouch jeden, kde vezme chudý rolník bez koně 25 rublů! A ostatní stránky knihy, kde se mluví o poměru daní k důchodu, o složení a zdrojích důchodů, můžete nechat stranou a ještě tím dokážete „měšťácký obzor“ svého odpůrce. Opravdu, dejte si to patentovat, pane Skvorcove!

Uvedu ještě ukázkou toho, jak pan Skvorcov používá tohoto objevu. Proším čtenáře o pozornost: jsou to jedinečné perly „vědecké kritiky“.

Jde stále o tutéž stránku 101*, na níž se mluví o rozpočtových údajích týkajících se rolnických daní. Poukázal jsem na úlohu daní v peněžních výdajích rolníka a pokračuji: „Nebudeme-li mluvit o úloze daní v rozvoji směny, ale o jejich poměru k důchodu, uvidíme, že tento poměr je neúměrně vysoký. Jak na dnešního rolníka těžce doléhají tradice předreformního období, je nejlépe vidět na daních, jež pohlcují sedminu hrubých výdajů drobného zemědělce nebo dokonce zemědělského dělníka s přidělem půdy. Nadto je rozpis daní uvnitř obcí neobyčejně nerovnoměrný: čím je rolník majetnější, tím menší podíl tvoří daně na jeho celkových výdajích. Ve srovnání se svými důchody platí rolník bez koně třikrát tolik než rolník, který má větší počet koní (viz výše tabulku o rozdělení výdajů)...“ Každý čtenář, který jen trochu pozorně vnímá to, co čte, si přirozeně položí otázku: Proč mluví o rozpisu daní uvnitř obcí, když se rozpočty vztahují na hospodářství rolníků nejen z různých obcí, ale dokonce z různých újezdů? Je tu snad nerovnoměrnost rozpisu daní náhodná, závisí snad na rozdílném daňovém zatížení jedné děsjatiny přidělové půdy v různých újezdech nebo v různých obcích, ze kterých byla vybrána hospodářství k sestavení typických rozpočtů? Abych tedy vyvrátil tuto nezbytnou námitku, ihned k tomu dodávám vysvětlení: „*O rozpisu daní uvnitř obcí*

* Viz tento svazek, s. 160. *Red.*

mluvíme proto, že jakmile rozpočítáme daně a povinnosti na 1 děšjatinu přidělové půdy, bude jejich výše téměř vyrovnaná...“ Kdyby si kritik chtěl ověřit tato slova, stačilo by pouze porovnat tabulku na straně 96* (výše daní a povinností na 1 hospodářství) s tabulkou na straně 102** (množství přidělové půdy na 1 usedlost) a snadno by se přesvědčil, že výše daní a povinností připadajících na 1 děšjatinu přidělové půdy je podle rozpočtových údajů *téměř vyrovnaná*, přestože hospodářství, o nichž máme rozpočty, patří k různým občinám a dokonce k různým újezdům.

A nyní se pokochejte, *jakými metodami* drtí svého oponenta pan kritik. Vytrhává ze souvislosti mnou podtržená slova o výpočtu daní na 1 děšjatinu přidělové půdy; *uniká mu* (sic!), že se tato slova týkají *pouze rozpočtových údajů*; vykládá si je tak, že výše daní na 1 děšjatinu přidělové půdy je u veškerého ruského rolnictva téměř vyrovnaná; vítězoslavně mě za tento poslední „závěr“ usvědčuje jako člověka, který nezná statistické zemstevní publikace a uvádí dvě tabulky na potvrzení (všeobecně známého) faktu, že v různých občinách, volostech a újezdech není výše daní na 1 děšjatinu přidělové půdy zdaleka vyrovnaná. K tomuto triku náš kritik ještě dodává: „V občině, která dostala *stejnou výměru* přidělové půdy, je vskutku výše plateb nikoli téměř, nýbrž skutečně vyrovnaná! Celá věc vězí v tom, že pan Iljin neví, o jaké občině vlastně mluví. Abychom zabránili panu Iljinovi zneužívat údaje zemstevní statistiky“ atd. ... (2292). Velice rád bych věděl, zda se ve vědecké literatuře najde jiná ukázka takové kritiky.

Seznámili jsme se s metodami, s jejichž pomocí pan Skvorcov „dokázal“ naprostou „nevhodnost“ rozpočtových údajů uvedených v mé knize, a můžeme tedy zřejmě pominout silné (a bezmocné) výrazy, kterými kritik dává najevo, že nesouhlasí s používáním jakýchkoli rozpočtových údajů.

* Viz tento svazek, s. 155. *Red.*

** Viz tento svazek, s. 162. *Red.*

Když pan Skvorcov požaduje *souhrnné* údaje o rozpočtech, mluví pravděpodobně opět o něčem, co k věci nepatří, neboť popisy *konkrétních* hospodářství, kterých jsem použil, nikdy souhrnné *nebývají a ani být nemohou*. Literaturu o rozpočtech konkrétních hospodářství jsem uvedl na začátku kritizované podkapitoly a byl bych kritikovi samozřejmě jen vděčen, kdyby moje údaje doplnil nebo opravil. Ale pan Skvorcov umí „kritizovat“, aniž se dotkne podstaty věci! Pokus dokázat typičnost rozpočtů porovnáváním průměrné velikosti rodiny, osevň plochy, pachtu a množství dobytka připadajícího na 1 usedlost bez koně a na 1 usedlost s jedním koněm podle rozpočtových a podle „souhrnných údajů“ (s. 102* mé knihy) nazývá přísný kritik prostě „kuriózním“; není známo proč; snad z téhož důvodu, z jakého kterýsi „kritik“ shledával směšným slovo Čičikov? Rozpočty „nejsou typické už proto, že obilí se ve Voroněžské gubernii na podzim prodávalo a na jaře kupovalo velmi zřídka, zatímco v celoruském měřítku“ prý existenci takového prodeje dokázal pan Nik. -on (2291). Zbytečně se neříká, že les beaux esprits se rencontrent**: Když „skutečný“ marxista pan Pavel Skvorcov naráží na rozpor mezi tvrzením „skutečného“ marxisty pana Nikolaje -ona a zemstevními statistickými údaji, řeší tento rozpor bez váhání v tom smyslu, že údaje nejsou typické, a nikoli tak, že slova pana Nik. -ona jsou nesprávná nebo příliš všeobecná. A potom: Jak souvisí prodej obilí na podzim a jeho koupě na jaře se sporem o typičnosti rozpočtů, které k rozboru této otázky vůbec nepoužívám?

III

Po nevděčném úsilí objasnit podvrhy nás potěší, když se konečně setkáme s podstatnou námitkou, i když se v ní

* Viz tento svazek, s. 162 až 163. *Red.*

** Velcí duchové si rozumějí. *Red.*

objevují tytéž strašlivé výtky („fetišismus“, „naprosté nepochopení“), které pan Skvorcov patrně považuje za velice přesvědčivé, a i když bylo nutno vlastní názory kritikovy spíš uhodnout než najít jejich přímý výklad. Panu Skvorcovovi dávám za pravdu, že můj názor „se vine jako červená nit celým spisem“.

Abych zřetelněji zdůraznil naše názorové neshody, porovnám dvě krajní formulace protichůdných názorů: pan Skvorcov má pravděpodobně za to (vyplývá to alespoň z jeho námitek), že čím méně půdy by byli rolníci při osvobozování dostali a čím dražší by ji byli dostali, tím rychleji by se byl vyvíjel kapitalismus v Rusku. Já jsem opačného názoru: *čím více půdy by byli rolníci při osvobozování dostali a čím levněji by ji byli dostali, tím rychleji, v širším měřítku a svobodněji by se byl vyvíjel kapitalismus v Rusku*, tím vyšší by byla životní úroveň obyvatelstva, tím rozsáhlejší by byl vnitřní trh, tím rychleji by se zaváděly do výroby stroje, zkrátka tím více by se ekonomický vývoj Ruska podobal ekonomickému vývoji Ameriky. Upozorním pouze na dvě okolnosti, které podle mého mínění potvrzují správnost tohoto druhého názoru: 1. pro nedostatek půdy a pro daňové zatížení se u nás ve velmi rozsáhlé oblasti vyvinula ve statkářském hospodářství soustava odpracovávání, tj. přímý přežitek nevolnictví*, a nikoli kapitalismus; 2. právě v našich okrajových územích, kde nevolnictví buď vůbec nebylo známo, nebo kde bylo nejslabší, kde rolníci nejméně trpí nedostatkem půdy, odpracováváním, daňovým zatížením, tam se kapitalismus v zemědělství nejvíce

* Mimochodem, tuto poslední tezi (že odpracovávání je přežitkem nevolnictví) přímo vyslovuji ve své knize. Pan Skvorcov o tom nemluví, ale chytá se mé poznámky, že se odpracovávání udržuje v podstatě už od dob Ruské pravdy, a hřímá proti ní: je tu i citát z Ključevského, i vnitřní trhy ve 12. století, i zbožní fetišismus, i tvrzení, že „zbožní výroba je pro mě zázračným a vše vysvětlujícím historickým principem (sic!), počínaje Ruskou pravdou“ (sic!). Je to zjevně stále tatáž kritika typu „čchi-čchi“, kterou jsem se myslím už i tak až příliš zabýval na začátku článku.

vyvinul. Takové porovnání je nezbytné právě proto, abychom rozebrali podmínky „přechodu z jedné společenské formace do druhé“, z jejichž ignorování mě pan Skvorcov tak nemilosrdně a bezdůvodně obviňuje.

Krajní schematismus nazírání pana Skvorcova na ekonomické procesy, které probíhají v našem rolnickém hospodářství, vychází najevo také z jeho zmínek o přesídlování a o odstraňování středověkých přehrad kapitalismem. Neměl jsem snad pravdu, když jsem srovnával pana Pavla Skvorcova s panem Nikolajem -onem? Oba „řeší“ otázku přesídlování nanejvýš jednoduchou a zcela jasnou námitkou proti názorům, které „přikládají význam“ přesídlování. Ale vždyť takový závěr se hodí pouze pro nejprimitivnější... chci říci „skutečný“ marxismus, který se spokojuje zcela abstraktními... obecnými úvahami. Co to znamená „přikládat význam“ přesídlování? Máme-li tato slova chápat doslovně, což může vůbec nějaký ekonom se zdravým rozumem a dobrou pamětí *nepřikládat význam* každoročnímu přesídlování? Máme-li tato slova chápat jen se zřetelem ke *kapitalismu*, pak pan Skvorcov překrucuje mou myšlenku, protože na citovaném místě říkám přímo pravý opak. To za prvé. Za druhé, ekonom, který považuje za svůj úkol zkoumat zvláštnosti ekonomické struktury a ekonomického vývoje Ruska (a ne pouze podrobně a často nevhodně citovat Marxe), si musí nutně položit otázku: jaký vliv má vlastně přesídlování v Rusku? Protože tuto otázku zvlášť nezkoumám, poznamenal jsem na místě, na které pan Skvorcov poukazuje, že mé závěry o rozkladu rolnictva se plně shodují se závěrem pana Gurviče*. Kromě toho se i na jiných místech knihy nejednou dotýkám otázky přesídlování. Možná že tento můj názor není správný, ale pan Skvorcov neuvádí vůbec nic, čím by jej opravil nebo do-

* Mimochodem k panu Gurvičovi. Svým neodůvodněným, nadutým a přezíravým postojem k „závěrům“ tohoto autora, který je znám v marxistické literatuře jako autor dvou knih a jako spolupracovník některých časopisů, prozrazuje pan Skvorcov pouze svou domýšlivost.

plnil, a přitom podstatu věci příkrými výtkami úplně zastírá. Dále, mé poznámky přivádějí pana Skvorcova k závěru, že „zbožní fetišista nyní věří v zázračnou moc svého fetiše“ (sic!). To už se dá opravdu říci, že mě „rozdrtil“! Vyvracíte však mé argumenty, vážený pane kritiku? Proč neseznámíte veřejnost se svými *faktickými* argumenty a nerozeberete údaje *alespoň z jednoho* újezdu? Vždyť by to bylo tak přirozené od člověka, který se speciálně zabývá zemstevní statistikou! A já se opovažuji setrvat na tomto názoru, přes ta strašlivá slova pana Skvorcova (fetišismus, zázračná moc), která — kdo by o tom pochyboval? — mohou sotva někoho vylekat*.

* Z mých slov, že „Před kapitalismem bylo v Rusku zemědělství záležitostí pánů, panskou zábavou pro jedny, a povinností, dřinou pro druhé“ (tento svazek, s. 326. *Red.*), podle názoru pana Skvorcova „vyplývá, že celá společenská formace, nevolnický způsob výroby byl pouze panskou zábavou“. Ne, pane Skvorcove, něco takového z toho vůbec „nevyplývá“, protože jsem na příslušném místě poukázal na to, že „hospodářství za nevolnictví bylo určitou vnitřně uspořádanou a ucelenou soustavou“ (129) (tento svazek, s. 196. *Red.*), a zde jsem charakterizoval pouze *jeden* znak této soustavy. Že v statkářském hospodářství existoval prvek „panské zábavy“, si snadno uvědomí každý, kdo si vzpomene na známé typy „Oblomovů nevolnické či jinak hospodářsky závislé vesnice“ (152) (tento svazek, s. 225. *Red.*); dokazují to zemstevní statistiky, odkud výraz „panská zábava“ pochází (148) (viz s. 220. *Red.*); dokazují to dokonce údaje o jednom vývojovém období výroby zemědělských strojů v Rusku; pokus statkářů prostě si objednat ze zahraničí dělníky i stroje (130 a 153) (tento svazek, s. 198 a 227. *Red.*) nebyl ničím jiným než „panskou zábavou“. — „Kdy a kde přeměnil kapitalismus dědičného statkáře“ (pan P. S. se mylně domnívá, že této kategorie lze používat pouze pro období „před vznikem nevolnictví“; je použitelná i pro období nevolnictví), „a závislého rolníka v podnikatele, o tom pan Iljin bohužel nemluví“ (2293). Vysvětluji to jak ve druhé, tak ve třetí a zvláště ve čtvrté kapitole knihy, kde se zabývám právě přeměnou zemědělství v *obchodní a průmyslové* podnikání. Je docela možné, že moje vysvětlení tohoto procesu vyžaduje doplnění a opravy, a nepochybuji, že kterýkoli seriózní a věci znalý kritik by toho byl schopen, ale pan Skvorcov bohužel zastřel podstatu věci pouhými příkrými výtkami. A to je ovšem trochu málo!

Konečně poslední otázka, o které *můžeme* mluvit s panem Skvorcovem k meritu věci, je problém třídění údajů zemstevní statistiky o rolnictvu. Pan Skvorcov se speciálně zabýval, a nemýlím-li se, stále se zabývá zemstevní statistikou: dalo by se od něho proto očekávat vysvětlení podložené fakty a objasňující tuto spornou a nanejvýš zajímavou otázku. „Odmítáme a limine,“ napsal jsem, „třídění podle přídělové půdy a užíváme výhradně třídění podle hospodářské síly (podle tažného dobytka; podle osevní plochy)“, a dále jsem ukázal, že třídění podle přídělové půdy, které je v naší zemstevní statistice nejvíc rozšířeno, je zcela nevhodné proto, že život porušuje vyrovnanost v držbě přídělové půdy (uvnitř obcí): stačí jen, abychom si připomněli taková všeobecně známá a nikým nepopíratelná fakta, jako je propachtovávání a opouštění přídělové půdy, kupování a pachtování půdy, spojování zemědělství s obchodními a průmyslovými podniky a námezdní prací. „Základem třídění v hospodářské statistice musí být nezbytně *rozsah a typ hospodářství*“ (60)*. „Kritika“ pana Skvorcova spočívá v těchto tvrzeních: „Pan Iljin není spokojen s roztríděním statistických údajů o rolnictvu podle přídělové půdy. Existuje dvojí (sic!) třídění statistických údajů. Jedno je historické, při němž se spojují dohromady obcí (!) se stejným přídělem půdy na revizní duši, a druhé vychází ze skutečného stavu, při němž se spojují rolnická hospodářství se stejnou výměrou přídělové půdy, ať patří k jakékoli občině. Historické třídění je významné tím, že názorně ukazuje, za jakých podmínek se uskutečnil přechod rolnictva z feudální společnosti do kapitalistické...“ atd. o tomto tématu, které jsme už také prozkoumali... „Třídění, které navrhuje pan Iljin, dokonale zmate historické pojetí podmínek přechodu našeho rolnictva z jedné společenské formace do druhé. Návrh pana Iljina se spíše týká soupisu drobné průmyslové výroby (sic!), jak

* Viz tento svazek, s. 106. *Red.*

se provádí v Německu“ (2289). Je to ukázka kritiky pana Skvorcova v jeho oboru a v otázce, v níž nelze při nejlepší vůli „citovat“ Marxe. Vystává otázka, k čemu jsou úvahy o „historickém“ třídění *občin*, když mluvím o třídění údajů o *usedlostech*? Jakým zázrakem může třídění soudobých údajů o usedlostech „dokonale zmást“ dávno zjištěná historická data o občinách? Vždyť pan Skvorcov je oprávněn používat v této otázce slova „historický“ pouze potud, pokud se obrací *k historii zády*: jestliže se třídění občin podle výměry přídělové půdy na revizní duši vztahuje k historii toho, co se událo před 40 lety, pak přece i to, co se odehrává se stále větší rychlostí před našimi zraky, je rovněž historie. Dále je naprosto nevysvětlitelné, jak může napsat člověk, který se zabývá zemstevní statistikou a nemluví o ničem jinak než prorockým tónem, že „existuje dvojí třídění“ (občin podle přídělové půdy a usedlostí podle přídělové půdy), když každý ví, že *existuje velmi mnoho způsobů třídění*: podle osevní plochy, podle tažného dobytka, podle počtu pracujících členů rodiny, podle počtu zemědělských dělníků, podle domovního majetku aj.? Jak může pan Skvorcov tak kategoricky a *bez sebemenšího pokusu o zdůvodnění* prohlašovat, že „skutečnému“ stavu odpovídá pouze třídění podle přídělové půdy, když spor se vede právě o to, *zda toto třídění odpovídá skutečnému stavu?* Na celé řadě újezdů dokazují, že rozdělení přídělové půdy mezi hospodářstvími je ještě dodnes poměrně velmi značně „vyrovnané“ (na 20 % zámožných usedlostí s 26—30 % obyvatel připadá 29—36 % přídělové půdy v různých újezdech nebo skupinách újezdů), zatímco rozložení *věcných* ukazatelů hospodářství, tažného dobytka, osevní plochy, zdokonaleného náradí apod. je všude a bez výjimky *mnohem méně* vyrovnané. Pan Skvorcov záludně kritizuje — ba dokonce drtí — moje závěry, aniž se jediným slovem dotýká podstaty věci.

Poněvadž nejsem odborníkem ve statistice, neusiloval jsem samozřejmě o to, abych otázku třídění vyřešil. Domní-

vám se však, že o základních otázkách zemstevní statistiky (a otázka třídění údajů o usedlostech je právě základní otázka, jak uvádím na místě citovaném panem Skvorcovem) mají právo a také povinnost mluvit nejenom statistické země, ale i všichni ekonomové. Nelze si představit ekonomů zkoumajícího ekonomickou realitu Ruska, který by se mohl obejít bez údajů zemstevní statistiky, a jestliže se zemstevní statistika a práce ekonomů budou ubírat odlišnou cestou, pak se ani v jedné z těchto oblastí nedosáhne uspokojivých výsledků. Že třídění podle přidělové půdy *není* uspokojivým tříděním, odpovídajícím skutečnému stavu, přiznali už částečně i sami zemstevní statističtí, kteří provedli několik třídění podle tažného dobytka a podle osevní plochy, jichž jsem právě používal ve své knize. Zejména nyní, kdy závažnost problému zvláště zdůrazňují téměř všichni marxisté a nepopírají ji ani jiní ekonomové, by bylo nanejvýš žádoucí ho znovu prozkoumat. Ale pan Skvorcov místo kritiky pronáší důležité, avšak zcela bezobsažné fráze asi tohoto druhu: „Je třeba shrnout údaje zemstevních sborníků s podrobným zachycením výroby a reprodukce rolnického hospodářství, tak aby každý zájemce mohl vzít do rukou takový sborník a překontrolovat si ‚závěry‘ pana Iljina, Postnikova a Gurviče“ (2292). Ano, „je třeba shrnout“, ale aby tato slova nezůstala prázdnou frází a aby takové sborníky skutečně mohly odpovědět na hlavní problémy, které přináší soudobé hospodářské zřízení Ruska a vývoj tohoto zřízení, k tomu je nutné vymezit a všestranně posoudit základní problém — jakým způsobem sborníky sestavit, posoudit ho nutně v celé literatuře, a nikoli pouze mezi zemstevními statistiky anebo dokonce jen mezi čtyřmi stěnami některé zemstevní statistické kanceláře. Tento problém jsem vytyčil ve své knize a pokusil jsem se naznačit jeho řešení. Správnost řešení nemohu ovšem posoudit sám, jsem však oprávněn učinit závěr, že pan Skvorcov přes veškerou svou příkrost o něm neřekl vůbec nic, že však bez jakéhokoli zdůvodnění obha-

joval ustrnulost, obhajoval hledisko, které bylo zastaralé již roku 1885 (viz Vývoj kapitalismu, s. 58, poznámka 2*, kde cituji článek pana V. V. Nový typ místní statistické publikace [67], který doznává, že „není nutné vztahovat číselné údaje k takovému konglomerátu nejrůznějších ekonomických skupin rolnictva, jako je vesnice nebo obecina, nýbrž k těmto skupinám samým“, a kladu otázku, proč sám pan V. V. ani jednou nepoužil údajů o těchto nejrůznějších skupinách).

Na závěr několik slov o „ortodoxnosti“, jež nebudou zbytečná, protože vystoupení pana P. Skvorcova v úloze „skutečného“ marxisty mě zvláště naléhavě nutí, abych co nejpřesněji vymezil, mohu-li se tak vyjádřit, své stanovisko. Nechci sice vůbec stavět pana Skvorcova vedle pana B. Avilova, považuji však přesto za nezbytné dotknout se jednoho místa v článku pana B. Avilova otištěném v témž sešitě časopisu Naučnoje obozrenije. Ke konci postscripta pan B. Avilov prohlašuje: „Pan Iljin je pro ‚ortodoxnost‘. Zdá se však, že i o ortodoxnosti, tj. o pouhém výkladu Marxe, by se dalo ještě dlouho mluvit...“ (s. 2308). Slova, která jsem podtrhl, jsou podle mého názoru patrně přeházená, neboť jsem naprosto jasně prohlásil, že *pod ortodoxností v žádném případě nerozumím pouhý výklad Marxe*. Právě v tom článku, který má na mysli pan B. Avilov, se říká hned za slovy „Ne, to už raději zůstaneme, ve znamení ortodoxnosti“!: „Nebudeme věřit tomu, že ortodoxnost dovoluje prostě jen čemukoli věřit, že ortodoxnost vylučuje kritické přetváření a další rozvíjení, že dovoluje zastírat historické otázky abstraktními schémata. Jestliže existují ortodoxní žáci, kteří se provinili těmito skutečně těžkými hříchy, pak všechna vina padá na tyto žáky, a nikoli na ortodoxnost, která se vyznačuje právě diametrálně odlišnými vlast-

* Viz tento svazek, s. 105. Red.

nostmi“ (Naučnoje obozrenije, 1899, č. 8, s. 1579*)¹⁶⁸. Řekl jsem tedy přímo, že slepá víra v cokoli, vylučování kritického přetváření a rozvíjení, je těžkým hříchem a že k přetváření a rozvíjení „pouhý výklad“ zřejmě nestačí. Rozpor mezi marxisty, kteří jsou pro tzv. „nový kritický směr“, a marxisty, kteří jsou pro tzv. „ortodoxnost“, je v tom, že jedni i druhí chtějí *rozdílně* přetvářet a rozvíjet marxismus: jedni chtějí zůstat důslednými marxisty, rozvíjet základní marxistické teze podle měnících se podmínek a podle místních zvláštností různých zemí a dále rozpracovávat teorii dialektického materialismu a Marxovu politickoekonomickou teorii; druhí odmítají některé víceméně podstatné stránky Marxova učení, nestavějí se, např. ve filozofii, na stranu dialektického materialismu, ale na stranu novokantovství, v politické ekonomii na stranu těch, kteří některým místům Marxova učení připisují „tendenčnost“ apod. První proto obviňují druhé z eklekticismu a podle mého názoru je takto obviňují zcela oprávněně. Druzí nazývají první „ortodoxními“, a používá-li se ovšem tohoto výrazu, nesmí se nikdy zapomínat, že jej vytvořili jejich odpůrci v polemice, že „ortodoxní“ neodmítají jakoukoli kritiku, ale pouze „kritiku“ eklektiků (kteří by měli právo nazývat se stoupenci „kritiky“ jen potud, pokud se v dějinách filozofie učení Kanta a jeho následovníků nazývá „kriticizmem“, „kritickou filozofií“). V témž článku jsem také jmenoval autory (s. 1569, pozn., a s. 1570, pozn.**), kteří jsou podle mého názoru představiteli důsledného a uceleného, a nikoli eklektického rozvíjení marxismu a kteří vykonali pro toto rozvíjení — jak v oblasti filozofie, tak v oblasti politické ekonomie, historie a politiky — mnohem více než například Sombart nebo Stammler***, jejichž eklektické názory mnozí lidé prostě

* Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 92—93. *Red.*

** Viz Spisy 4, Praha 1952, s. 80 a 81. *Red.*

*** Srov. oprávněnou polemiku H. Cunowa proti Stammlerovi, jejíž část byla přeložena v časopise Naučnoje obozrenije z roku 1899,

opakují a považují to za velký pokrok. Nemusím snad ani připomínat, že představitelé eklektického směru se v poslední době seskupili kolem Ed. Bernsteina. Omezují se pouze na tyto stručné poznámky ke své „ortodoxnosti“ jednak proto, že se to přímo nevztahuje k předmětu mého článku, jednak proto, že nemám možnost zevrubně rozvinout názory první skupiny, a musím odkázat ty, kteří se o to zajímají, na německou literaturu. Ruské spory v této věci jsou pouze odezvou sporů německých, a neoznámíme-li se se spory vedenými v Německu, nemůžeme si učinit zcela přesnou představu o podstatě sporů.*

dále B. Lvova Sociální zákon^[207] (tamtéž) a překlad článku pana Sadiho Guntera ohlášený v časopise Naučnoje obozrenije v roce 1900.

* Právě k takovému eklekticismu dospívá podle mého názoru onen „nový“ „kritický“ směr, který se „začíná rýsovat“ v naší literatuře v posledním období (viz Struvovy články v časopise Žizň, 1889, č. 10; 1900, č. 2; T.-Baranovského v časopise Naučnoje obozrenije^[444], 1899, č. 5; 1900^[448], č. 3). U prvního z jmenovaných autorů se začal „projevovat“ jeho sklon k eklekticismu před více než pěti lety v jeho Kritických poznámkách^[421], a ihned po jejich vyjití byl učiněn (jak si ráčí Struve vzpomenout) pokus „otevřít veřejnosti oči“, aby viděla, jak se v jeho názorech směšuje marxismus s buržoazní vědou¹⁶⁹. Je proto podivné, když slyšíme od Struveho větu: „Zavírat prostě oči před takzvanou“ (nazývanou *tak* snad zbytečně? *V. I.*) „buržoazní kritikou Marxova učení a zabývat se jeho opakováním a parafrázováním bylo až doposud nejen jako zbytečné, ale dokonce i škodlivé“ (Žizň, č. 2, 305). „Zavírat prostě oči“ nejen před buržoazní vědou, nýbrž i před nejnesmyslnějšími učenými včetně krajního tmářství je samozřejmě bezesporu škodlivé; jsou to banální fráze. Něco jiného je však nezavírat oči před buržoazní vědou, sledovat ji, využívat ji, ale přistupovat k ní *kriticky* a nevzdávat se přitom uceleného a vyhraněného světového názoru, a něco jiného je ustupovat před buržoazní vědou a opakovat například nejapná slova o Marxově „tendenčnosti“ apod., jež mají zcela určitý smysl a význam. A pak, jestliže už mluvíme o „opakování a parafrázování“, zaslouží si snad opakování a parafrázování Böhmbawerka a Wiesera, Sombarta a Stammera a priori větší pozornost než opakování a parafrázování Marxe? Cožpak Struve, který už přišel na to, že má vidět (v ruské literatuře, všimněte si) „škodlivost“ (sic!) v opakování Marxe, nezpozoroval a nepozoruje škodlivost nekritického opakování módních oprav módní buržoazní „vědy“? Jak

daleko se bylo třeba vzdálit od marxismu, aby se došlo k takovému názoru a k takovému neodpuštitelnému „zavírání očí“ před soudobým „ideovým zmatkem“! Struve vyslovuje na konci svého článku zvláštní přání, abych se vrátil k otázkám, jež vyzvedá tzv. „kritika“. Poznámám k tomu, že mě nyní soudobý eklektický směr ve filozofii a v politické ekonomii obzvlášť zajímá a že ještě neztrácím naději, že budu moci časem podat systematický rozbor tohoto směru¹⁷⁰; hnát se za každou jednotlivou „základní chybou“ a „základní antinomií“... eklekticismu je pro mne (ať mi to vážení „kritikové“ prominou!) prostě nezajímavé. Proto se zatím omezím na opačné přání: nechť se nový „kritický směr“ po všech stránkách vyhraní a neomezuje se na pouhé náznaky. Čím dříve k tomu dojde, tím lépe, neboť tím bude méně zmatku a tím jasněji si bude veřejnost uvědomovat rozdíl mezi marxismem a novým „směrem“ buržoazní kritiky Marxe.

POZNÁMKY

REJSTŘÍKY

ÚDAJE O LENINOVĚ PRÁCI
NA KNIZE
VÝVOJ KAPITALISMU
V RUSKU

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text in the middle of the page, possibly a name or a specific reference.

Handwritten text in the lower middle section of the page.

Handwritten text in the lower middle section of the page.

Handwritten text in the lower middle section of the page.

Handwritten text in the lower middle section of the page.

¹ Leninova kniha *Vývoj kapitalismu v Rusku*^[197] je výsledkem rozsáhlého, více než tříletého studia vědecké literatury. Lenin na ni začal intenzivně pracovat ve vězení, brzy po zatčení členů petrohradského Svazu boje za osvobození dělnické třídy, a zakončil ji ve vyhnanství v Šušenském. Materiály pro svou knihu však shromažďoval mnohem dřív, než ji začal psát.

Již v prvním dopise z vězení dne 2. ledna 1896 Lenin píše: „Mám plán, na který musím stále myslet od té doby, kdy jsem byl zatčen, a který mě čím dál více láká. Už dlouho jsem se zabýval jedním ekonomickým problémem (odbytem zboží našeho zpracovatelského průmyslu), shromáždil jsem nějakou literaturu, sestavil plán, jak problém zpracovat, něco jsem už i napsal, a chtěl bych svou práci, překročí-li rozsah časopiseckého článku, vydat knižně. Velmi nerad bych této práci zanechal a teď mám zřejmě na vybranou: buď ji napsat zde, nebo od ní vůbec upustit“ (Spisy 37, Praha 1959, s. 67).

Práce *Vývoj kapitalismu v Rusku* měla být vydána legálně, proto jí musel dát Lenin takovou formu a takový název, aby její vydání carská cenzura nezadržela. V dopise z vyhnanství píše: „Méně nápadný a méně srozumitelný titul je vhodný z důvodů cenzurních“ (tamtéž, s. 190).

Když Lenin přistupoval ke zpracování *Vývoje kapitalismu v Rusku*, byl si vědom, že si kniha vyžádá rozsáhlé a trpělivé studium, že bude muset prozkoumat a zpracovat obrovské množství faktografického materiálu. Když připravoval plán budoucí knihy, napsal:

„Seznam literatury jsem rozdělil na dvě části, na něž se dělí i moje práce: A. Obecně teoretická část. Ta si vyžádá méně literatury, takže doufám, že ji napíšu v každém případě, ale zato vyžaduje víc přípravných prací. B. Aplikace teoretických pouček na ruské poměry. Tato část vyžaduje velmi mnoho literatury. Hlavní potíže budou 1. u publikací zemstev. Ale ty částečně mám, částečně je bude možné objednat (drobné monografie), částečně sehnat prostřednictvím známých statistiků; 2. u vládních publikací — práce komisí, zprávy

a protokoly sjezdů atd. To je vážný problém; ty se shánějí hůř. Některé, myslím, že dokonce většina, jsou v knihovně Svobodné ekonomické společnosti“ (viz poznámku 85. *Red.*) (Spisy 37, Praha 1959, s. 68).

Hlavní etapy práce a podmínky, za nichž Lenin knihu zpracovával, jsou podrobně osvětleny v korespondenci s příbuznými a ve vzpomínkách jeho příbuzných i spolupracovníků. A. I. Uljanovová-Jelizarovová poznamenává, že Lenin velmi usilovně pracoval ve vězení: „Rozhodl se využít petrohradských knihoven, aby získal potřebný materiál pro zamýšlenou práci — materiál, o kterém věděl, že ho ve vyhnanství nesežene. Začal intenzivně pracovat, prostudoval ve vězení velmi mnoho pramenů a udělal si spoustu výpisků. Nosila jsem mu celé hory knih z knihovny Svobodné ekonomické společnosti, Akademie věd a dalších vědeckých knihoven“ (Proletarskaja revolucija, č. 3, 1924, s. 113).

Lenin pracoval na této knize i po cestě do vyhnanství. V dopise z 15. března 1897 sděluje, co přečetl cestou a že se chystá odeslat z Krasnojarska „knihy vypůjčené na kratší dobu“. Při zastávce v Krasnojarsku studuje Lenin všechny vhodné knihy a časopisy, které našel v tamější městské knihovně a v soukromé knihovně kupce Judina.

Ve vyhnanství Lenin dále intenzivně pracuje na Vývoji kapitalismu v Rusku. Od samého začátku svého pobytu ve vyhnanství se neúnavně stará o to, aby získal potřebné knihy. Často o tom píše v dopisech příbuzným a známým. Od podzimu 1897 pravidelně dostává nezbytné materiály a začíná studovat nové prameny, zejména četné statistické sborníky. Mnoho knih mu přivezla na jaře 1898 N. K. Krupská, již bylo povoleno odjet z Ufy a žít dále ve vyhnanství v Šušenském.

Během tří let Lenin prostudoval a kriticky zhodnotil veškerou literaturu zabývající se ruskou ekonomikou. V jeho knize se uvádí a cituje přes 500 různých publikací: knih, sborníků, studií, přehledů a článků. Lenin ovšem ve skutečnosti prostudoval a použil *mnohem víc* literatury, než uvedl v seznamu použitých pramenů. Ale i tento seznam svědčí o jeho kolosální práci, kterou vynaložil při studiu vývoje kapitalismu v Rusku.

Knihu Vývoj kapitalismu v Rusku zhruba dokončil v srpnu 1898. Ale i potom na ní usilovně pracoval. Konečné zpracování rukopisu bylo časově velmi náročné a Lenin ho dokončil koncem ledna 1899.

Lenin pozorně zvažoval připomínky svých přátel a příbuzných, kteří četli knihu ještě v rukopise. Každou kapitulu přepsal do zvláštního menšího sešitu; všechny je kromě N. K. Krupské přečetli

posoudili i další sociální demokraté, kteří tehdy žili ve vyhnanství v minusinském okruhu. G. M. Kržižanovskij, který byl ve vyhnanství poblíž Šušenského, vzpomíná: „Byli jsme takřikajíc ‚prvními čtenáři‘ Vývoje kapitalismu v Rusku, pečlivě jsme studovali zasláný rukopis a s vlastními připomínkami jej vraceli Vladimíru Iljičovi. Ten naše připomínky skutečně respektoval.“

Lenin dával podrobné pokyny, jak má být kniha vydána, jaký má mít formát a jak má být vytištěna, a uvedl, že při formátu, který vybral, „by se celá práce vešla na 30 archů, tj. zhruba na 500 stran (větší počet stránek by už byl pravděpodobně zbytečný a pro čtenáře namáhavý)“ (Spisy 37, Praha 1959, s. 184). Snažil se, aby kniha byla srozumitelná a přístupná, aby tabulky a diagramy zřetelně a názorně potvrzovaly autorovy závěry. Začátkem března dostal první archy knihy a byl s nimi „velice spokojen“, jak sděluje v dopise svým příbuzným.

Vývoj kapitalismu v Rusku vyšel knižně pod pseudonymem Vladimir Iljin koncem března 1899. Noviny Russkije vědomosti oznámily 15. dubna 1899 vydání knihy: „*Vladimir Iljin, Vývoj kapitalismu v Rusku*. Proces vytváření vnitřního trhu pro velkopřmysl. Cena 2 ruble 50 kopějek, stran 480.“

Lenin dostal knihu začátkem května. Píše: „S vnější úpravou knihy jsem velice spokojen. Je to výborné vydání...“ Kniha Vývoj kapitalismu v Rusku vyšla nákladem 2400 výtisků a byla velmi rychle rozprodána. Rozebrala ji hlavně sociálně demokratická inteligence a studující mládež; prostřednictvím propagandistů se rozšířila rovněž v dělnických kroužcích.

Buržoazní tisk se pokoušel Leninovu vědeckou práci zatajit. Teprve na podzim roku 1899 se objevily první recenze. Na jednu z těchto recenzí dal Lenin pádnou odpověď v článku Nekritická kritika, uveřejněném v časopise Naučnoje obozrenije v květnu až červnu 1900 (tento svazek, s. 629–654).

Roku 1908 vyšlo druhé vydání Vývoje kapitalismu v Rusku (viz pozn. 6). Za sovětské moci (podle údajů k 1. říjnu 1957) vyšla tato Leninova kniha 75krát v celkovém nákladu 3 372 000 výtisků ve 20 jazycích národů SSSR. Kromě toho vyšla anglicky, francouzsky, španělsky, čínsky, česky, maďarsky, japonsky, turecky a v dalších jazycích.

Část přípravných materiálů ke knize Vývoj kapitalismu v Rusku, jež svědčí o rozsahu a metodě Leninovy vědecké práce při přípravě tohoto díla, byla uveřejněna v publikaci Leninskij sbornik XXXIII a je zařazena do knihy Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii, Moskva 1970.

Toto vydání Vývoje kapitalismu v Rusku uveřejňujeme podle

druhého vydání (z roku 1908), které Lenin zrevidoval a doplnil; přitom byly vzaty v úvahu všechny autorovy poznámky k prvnímu vydání knihy z roku 1899. — 15

- ² V únoru nebo začátkem března 1899 dostal Lenin ve vyhnanství knihu *Die Agrarfrage* K. Kautského, který byl tehdy ještě marxista. V té době byla už větší část knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku* v sazbě, a tak se Lenin rozhodl odvolat se na Kautského knihu v předmluvě. Dne 17. (29.) března 1899 poslal postskriptum k předmluvě. „Není-li ještě pozdě,“ psal, „velice bych si přál, aby bylo otištěno... Je-li už předmluva vysázena, bude snad ještě možné vysázet postskriptum?“ Dodatek k předmluvě se dostal do rukou cenzora a ten jej upravil. Lenin o tom píše v dopise z 27. dubna 1899: „Dověděl jsem se, že se P. S. k předmluvě zpozdilo, přišlo k předběžné cenзуře, a jak se zdá, utrpělo“ (Spisy 34, Praha 1959, s. 28). Nemůžeme posoudit, nakolik utrpělo cenzurou, protože se rukopis nedochoval.

Lenin se odvolává na Kautského knihu, aby zdůraznil, že existují společné základní zákonitosti vývoje kapitalismu v zemědělství v západní Evropě a v Rusku i přes všechny zvláštnosti tohoto procesu v jednotlivých zemích. — 20

- ³ *Třetí díl Marxova Kapitálu* vyšel německy roku 1894 (Engelsova předmluva k prvnímu vydání třetího dílu má datum 4. října 1894). Roku 1896 vyšel třetí díl *Kapitálu* rusky v překladu N. F. Danielsona. — 21

- ⁴ V druhém vydání *Vývoje kapitalismu v Rusku* (z roku 1908) se změnilo očíslování podkapitol, protože Lenin zařadil do knihy několik doplňků. Místo, na které se zde odvolává, je v tomto vydání v XII. podkapitole II. kapitoly — (C), s. 173—174. — 21

- ⁵ Ve Společnosti pro podporu ruského průmyslu a obchodu se 17. února 1899 projednával referát na téma: „Jemožné smířit narodnictví s marxismem?“ V diskusi promluvili představitelé liberálního narodnictví a legální marxisté: V. P. Voroncov, P. B. Struve, A. A. Isajev, M. M. Filippov, A. Štange, M. I. Tugan-Baranovskij a N. V. Levitskij. Voroncov ve svém vystoupení tvrdil, že představitelé „nejnovějšího marxistického proudu na Západě“ mají blíž k ruským narodníkům než k ruským marxistům. Stručná zpráva o tomto zasedání byla otištěna 19. února (3. března) 1899 v petrohradském reakčním listu *Novoje vremja*. — 22

⁶ *Druhé vydání knihy Vývoj kapitalismu v Rusku* vyšlo roku 1908. Zpráva o jejím vydání byla otištěna v březnu 1908 v 10. čísle časopisu *Knižnaja letopis*. Pro druhé vydání Lenin znovu přehlédl text, odstranil z něho tiskové chyby, na mnoha místech jej doplnil a napsal také novou předmluvu s datem červenec 1907. Ve druhém vydání *Vývoje kapitalismu v Rusku* nahradil výrazy použité z cenzurních důvodů, „žáci“ a „zastánci pracujících“, přímým označením — marxisté a socialisté; zmínky o „nové teorii“ jsou nahrazeny odkazy na Marxe a marxismus.

Na základě nových statistických údajů zařadil Lenin do své knihy četné doplňky. Rozboru výsledků vojenského soupisu koní v letech 1896—1900 je věnována nová podkapitola (XI) v druhé kapitole. Lenin uvádí další fakta, která potvrzují jeho dřívější závěry o vývoji kapitalismu v Rusku, zvláště pak nový materiál statistiky továren a závodů; analyzuje výsledky všeobecného sčítání lidu v roce 1897 a podává tak ucelený obraz třídní struktury Ruska (viz kapitolu VII, podkapitolu V, s. 524—530, *Dodatek k druhému vydání*).

V druhém vydání jsou také shrnuty závěry z boje s legálními marxisty o stěžejní otázky, kterých se dotýká ve *Vývoji kapitalismu v Rusku*.

Do druhého vydání zařadil Lenin 24 nových poznámek pod čarou, dvě nové podkapitoly (s. 150—152, 524—530), jednu novou tabulku (s. 536), napsal osm nových odstavců a tři velké dodatky k původním odstavcům (s. 312—316, 231—232, 233, 304—306) a provedl zhruba 75 drobných doplňků a oprav.

Lenin nepřestával na *Vývoji kapitalismu v Rusku* pracovat ani po druhém vydání. Svědčí o tom doplňky, které připsal v roce 1910 nebo v roce 1911 na 405. stranu druhého vydání o rozdělení továren a závodů na skupiny podle počtu dělníků v roce 1908 (viz fotokopii na s. 537 tohoto svazku).

V předmluvě k druhému vydání Lenin píše, že v budoucnosti možná svůj spis přepracuje, a konstatuje, že by se pak musel rozdělit do dvou dílů: první díl by byl věnován rozboru předrevoluční ekonomiky Ruska a druhý díl zkoumání výsledků a poučení z revoluce.

Výsledkům a poučení z revoluce 1905—1907 je věnována řada Leninových prací, mezi nimi Agrární program sociální demokracie v první ruské revoluci 1905—1907, který byl napsán koncem roku 1907 (viz *Spisy* 13, Praha 1956, s. 217—433). — 25

⁷ Marx cituje Heinův výrok o pomlouvačích: „Zasel jsem dračí zuby, a sklídl jsem blechy“ ve IV. kapitole druhého dílu *Německé ideologie* (viz *K. Marx - B. Engels, Spisy* 3, Praha 1958, s. 521). — 26

- ⁸ *Strana okťabristů* (neboli *Svaz 17. října*) vznikla v Rusku po uveřejnění Manifestu ze 17. října 1905, v němž car vystrašený revolucí sliboval lidu „neporušitelné základy občanských svobod“. Strana představovala a obhajovala zájmy velkopřemyslníků a velkostatkářů hospodařících kapitalistickým způsobem; v jejím čele byl známý průmyslník a majitel realit v Moskvě A. I. Gučkov a velkostatkář M. V. Rodzjanko. Okťabristé bezvýhradně podporovali vnitřní i zahraniční politiku carské vlády. Na podzim 1906 se okťabristé stali vládní stranou. — 27
- ⁹ *Kadeti* — členové konstitučně demokratické strany, hlavní buržoazní strany v Rusku. Kadetská strana vznikla v říjnu 1905; tvořili ji představitelé liberálně monarchistické buržoazie, činitelé zemstev z řad statkářů a příslušníci buržoazní inteligence, kteří se maskovali pokryteckými „demokratickými“ frázemi, aby získali na svou stranu rolnictvo. Předními činiteli kadetů byli: P. N. Miljukov, S. A. Muromcev, V. A. Maklakov, A. I. Šingarjov, P. B. Struve, F. I. Rodičev aj. Kadeti byli zastánci monarchistického zřízení; za svůj hlavní cíl považovali boj proti revolučnímu hnutí; snažili se rozdělit o moc s carem a s feudálními statkáři. Za první světové války aktivně podporovali výbojnou zahraniční politiku carské vlády. V únorové buržoazně demokratické revoluci se pokoušeli zachránit monarchii. V buržoazní prozatímní vládě prosazovali protilidovou, kontrarevoluční politiku vyhovující americkým, anglickým a francouzským imperialistům. Po Říjnové revoluci se stali nesmiřitelnými nepřáteli sovětské moci, zúčastnili se všech ozbrojených kontrarevolučních akcí a tažení interventů. Po porážce interventů a bělogvardějců pokračovali ve své protisovětské kontrarevoluční činnosti v emigraci. — 28
- ¹⁰ Dne 3. června 1907 byla rozpuštěna II. státní дума a vydán nový zákon o volbách do III. státní dумы, který zaručoval většinu v dumě statkářům a kapitalistům. Carská vláda věrolomně porušila vlastní manifest ze 17. října 1905, zrušila ústavní práva a sociálně demokratickou frakci II. dумы předala soudu a poslala ji na nucené práce. Takzvaný státní převrat z 3. června znamenal dočasné vítězství kontrarevoluce. — 28
- ¹¹ *Lidoví socialisté* (neboli *enesové*) — členové Lidové socialistické strany práce, která se v roce 1906 odštěpila od pravého křídla strany socialistů-revolucionářů (eserů). Prosazovali zájmy kulaků a požadovali částečnou nacionalizaci půdy s tím, že by se půda vykupovala od statkářů a rozdělovala mezi rolníky podle tzv. pracovní normy.

Enesové byli pro vytvoření bloku s kadety. Lenin je nazýval „sociálkadety“, „buržoazními oportunisty“ a „eserovskými menševiky“, kolísajícími mezi kadety a esery, a zdůrazňoval, že se tato strana „velmi málo liší od kadetů, protože ze svého programu odstraňuje nastolení republiky i požadavek zabránit veškeré půdy“. V čele strany stáli A. V. Pešechonov, N. F. Anněnskij, V. A. Mjakotin aj. Po únorové buržoazně demokratické revoluci se strana lidových socialistů spojila s trudoviky, aktivně podporovala činnost buržoazní prozatímní vlády, do níž vyslala své zástupce. Po Říjnové socialistické revoluci se enesové účastnili kontrarevolučních spiknutí a ozbrojených akcí proti sovětské moci. Strana přestala existovat a občanské války. — 28

- ¹² *Trudovici (Skupina práce)* — skupina maloburžoazních demokratů v ruských státních dumách složená z rolníků a příslušníků narodnický smýšlející inteligence. Trudovická frakce vznikla v dubnu 1906 z rolnických poslanců I. státní dumy.

Trudovici žádali, aby byla zrušena všechna stavovská a národnostní omezení, demokratizována zemstevní a městská samospráva a zavedeno všeobecné volební právo pro volby do Státní dumy. Agrární program trudoviků vycházel z narodnických zásad rovného užívání půdy: vytvoření všelidového fondu ze státních, úředních, carských a církevních pozemků a rovněž ze statkářských pozemků, pokud rozsah pozemkového vlastnictví přesahoval stanovenou pracovní normu; za vyvlastněnou statkářskou půdu se měla poskytnout náhrada. V. I. Lenin v roce 1906 poznamenal, že typický trudovik je rolník, kterému nejsou „cizí snahy po dohodě s monarchií, po klidném usazení se na *vlastním* kousku půdy v rámci buržoazního zřízení, avšak v současné době hlavně bojuje proti statkářům za půdu, bojuje proti nevolnickému státu za demokracii“ (Spisy 11, Praha 1955, s. 225).

Ve Státní dumě kolísali trudovici mezi kadety a bolševiky. Toto kolísání bylo podmíněno samou třídní podstatou drobných rolníků. Vzhledem k tomu, že trudovici přece jen představovali rolnické masy, prosazovali bolševici v dumě v jednotlivých otázkách taktiku dohod s trudoviky v zájmu společného boje proti kadetům a carskému absolutismu. Roku 1917 se Skupina práce spojila se stranou lidových socialistů a aktivně podporovala prozatímní buržoazní vládu. Po Říjnové revoluci vystupovali trudovici na straně buržoazní kontrarevoluce. — 28

- ¹³ *Molčalinovství* — synonymum patolizalství a pochlebování; podle Molčalina, postavy z Gribojedovovy komedie Hoře z rozumu. — 28

- ¹⁴ V prvním vydání knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku* (1899) měla tato kapitola název *Exkurs do teorie*. — 31
- ¹⁵ K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 184—185.
Při odkazech na Marxův *Kapitál* používá Lenin v celé knize německého vydání (první díl, druhé vydání z roku 1872; druhý díl, vydání z roku 1885; třetí díl, vydání z roku 1894) a uvádí všechny citáty ve vlastním překladu. V archívu Institutu marxismu-leninismu při ÚV KSSS jsou uloženy tři díly německého vydání *Marxova Kapitálu*, podtrhané Leninem a opatřené jeho poznámkami, které jsou zčásti uvedeny v knize *Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii*, Moskva 1970. — 32
- ¹⁶ K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 184. — 34
- ¹⁷ Zde i na dalších místech se stránky prvního dílu německého vydání *Marxova Kapitálu* uvádějí podle druhého vydání. Ve většině případů na to sám Lenin upozorňuje poznámkou: I². Viz tento svazek, s. 178. — 36
- ¹⁸ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 786 a 787. — 36
- ¹⁹ Označení *Poznámka k 2. vydání* pochází od Lenina. Tyto poznámky byly napsány, když Lenin připravoval druhé vydání knihy (1908). Poznámky ruské redakce k 5. vydání *Sebraných spisů V. I. Lenina* jsou označeny zkratkou *Red.* — 39
- ²⁰ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 492. — 43
- ²¹ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 391. — 44
- ²² K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 622.
Výraz „*posílat od Pontia k Pilátovi*“ znamená opakování téhož, protože obě tato jména se týkají téže osoby. Pontský Pilát (Pontius Pilatus) byl římským místodržitelem v Judeji v letech 26—36 n. l. — 44
- ²³ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 623. — 45
- ²⁴ Viz K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 218—221. — 45
- ²⁵ Viz K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 384. — 46

- ²⁶ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 412. — 48
- ²⁷ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 367—545. — 50
- ²⁸ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 323. — 53
- ²⁹ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 459. — 54
- ³⁰ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 332. — 55
- ³¹ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 261—262. — 55
- ³² K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 267. — 56
- ³³ Kniha E. Bernsteina Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie^[493], která revidovala revoluční marxismus v duchu buržoazního reformismu, vyšla v roce 1899. Leninovi se dostala do rukou ve vyhnanství až po prvním vydání knihy Vývoj kapitalismu v Rusku; proto jeho kritické poznámky k Bernsteinovým oportunistickým tezím mohly být pojaty až do druhého vydání knihy. Lenin označil Bernsteina za „hérostratovský proslulého“.
- Hérostratos* žil ve starobylém městě Efesu v Malé Asii; podle pověsti zapálil v roce 356 př. n. l. Artemidin chrám, který byl považován za jeden ze „sedmi divů světa“. Zapálil jej jen proto, aby se jeho jméno stalo nesmrtelným. Hérostratovým jménem jsou označováni ctižádostiví lidé snažící se dosáhnout osobní slávy i za cenu zločinu.
- 56
- ³⁴ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 28. — 56
- ³⁵ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 323. — 56
- ³⁶ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 392.
- Leninova poznámka o chybách v ruském překladu Kapitálu se týká překladu N. F. Danielsona (z roku 1896). — 58
- ³⁷ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 26; Engelsova předmluva. — 60
- ³⁸ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 388—389. — 62
- ³⁹ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 393. — 62
- ⁴⁰ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 391—395. — 63

⁴¹ *Zemstevní statistika o soupisu zemědělských usedlostí* — zkoumání rolnických hospodářství statistickými orgány zemstev. Tyto soupisy, pořizované hlavně kvůli daním, se značně rozšířily v 80. letech 19. století. Poskytovaly bohatý faktografický materiál, který byl uveřejňován ve statistických sbornících újezdů a gubernií. Avšak zemstevní statistikové, mezi nimiž převládali narodníci, zpracovávali statistické údaje často tendenčně a třídili je nesprávně, takže je do značné míry znehodnocovali. „Zde je nejobavější místo naší zemstevní statistiky, tak znamenité, pokud jde o důkladnost a podrobné zpracování,“ napsal Lenin. V zemstevních statistických sbornících a přehledech se za spoustou čísel ztrácely různé ekonomické jevy, sloupce průměrných čísel stíraly podstatné rozdíly a znaky jednotlivých skupin rolnictva, jež vznikaly v průběhu vývoje kapitalismu.

V. I. Lenin údaje zemstevní statistiky všestranně studoval, důkladně je ověřoval a sám zpracovával. Prováděl vlastní výpočty, sestavoval přehledy a tabulky, marxisticky analyzoval získané údaje o rolnických hospodářstvích a vědecky je třídil. Na základě bohatého materiálu zemstevní statistiky vyvracel vymyšlená narodnická schémata a podával skutečný obraz hospodářského vývoje Ruska. Materiálů zemstevní statistiky používal ve svých pracích velmi často, a zvláště v knize *Vývoj kapitalismu v Rusku*. — 69

⁴² Knihu V. J. Postnikova *Jihoruské rolnické hospodářství*^[301] rozebral Lenin podrobně v jedné ze svých prvních prací, tj. *Nové hospodářské proudy v životě rolnictva*, zahrnuté do 1. svazku *Leninových Sebraných spisů*. Tam jsou také uveřejněny Leninovy poznámky v *Postnikovově knize*. — 69

⁴³ *Přídělová půda* — půda ponechaná rolníkům k užívání po zrušení nevolnictví v Rusku roku 1861; půdu vlastnily obcíny a k užívání byla rolníkům přidělována pravidelně se opakujícím znovurozdělováním. — 72

⁴⁴ Úplný název tohoto pramene je: *Sborník statistických údajů o Tavridské gubernii*. Statistické tabulky o hospodářském postavení osad melitopolského újezdu. Příloha k prvnímu svazku sborníku. *Simferopol 1885*. — 73

⁴⁵ *Revizní duše* — mužské obyvatelstvo feudálního Ruska, které podléhalo dani z hlavy nezávisle na věku a práce schopnosti (především rolníci a měšťané). Počet revizních duší se zjišťoval zvláštními soupisy (tzv. revizeni), které se v Rusku prováděly od roku 1718; po-

slední, desátá revize se uskutečnila v letech 1857—1859. Podle počtu revizních duší se v mnoha krajích rozdělovala půda uvnitř vesnických občin. — 104

⁴⁶ Údaje následující tabulky se týkají krasnoufimského újezdu; viz *Statistické podklady o krasnoufimském újezdu*, sešit III, 1894^[220]. — 111

⁴⁷ Leninovy marginálie v těchto sbornících obsahující předběžné výpočty, viz publikaci *Leninskij sbornik XXXIII*, s. 144—150; *Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii*, Moskva 1970. — 129

⁴⁸ *Vojenské soupisy koní* — evidence koní vhodných pro armádu v případě mobilizace — se prováděly v carském Rusku zpravidla jednou za šest let. První soupis byl proveden v 33 guberniích západního pásma v roce 1876. Druhý soupis byl pořízen v roce 1882 v celém evropském Rusku; jeho výsledky byly zveřejněny roku 1884 v publikaci *Soupis koní roku 1882*. Roku 1888 byl soupis proveden ve 41 guberniích a roku 1891 ve zbývajících 18 guberniích a na Kavkaze. Získané údaje zpracoval Ústřední statistický výbor, který je pak uveřejnil ve sbornících: *Statistika Ruské říše*^[197], XX. *Vojenský soupis koní roku 1888 (Petrohrad 1891)* a *Statistika Ruské říše*, XXXI. *Vojenský soupis koní roku 1891 (Petrohrad 1894)*. Další soupis koní se uskutečnil v letech 1893—1894 v 38 guberniích evropského Ruska; výsledky byly zveřejněny v knize *Statistika Ruské říše*, XXXVII. *Vojenský soupis koní v roce 1893 a 1894 (Petrohrad 1896)*. Údaje o vojenském soupisu koní z let 1899—1901 ve 43 guberniích evropského Ruska, v jedné gubernii kavkazské a v Kalmycké stepi Astrachaňské gubernie jsou obsaženy v LV. svazku *Statistiky Ruské říše (Petrohrad 1902)*. *Vojenské soupisy koní* měly charakter hromadného průzkumu rolnických hospodářství. Lenin využil těchto soupisů ve *Vývoji kapitalismu v Rusku* při zkoumání rozkladu rolnictva. — 145

⁴⁹ Materiály sborníku N. A. Blagověščenského Lenin podrobně rozebral ve zvláštním sešitě a v marginálních poznámkách. Tyto poznámky byly uveřejněny v publikaci *Leninskij sbornik XXXIII* a v knize *Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii*, Moskva 1970. — 146

⁵⁰ Název jedné z prací liberálního narodníka V. P. Voroncova (V. V.), která vyšla roku 1892. — 149

- ⁵¹ *Práce komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku*, které zde a na dalších místech Lenin cituje, tvoří šestnáct svazků, které byly postupně vydávány v letech 1879—1887. Komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku (zkrácený název Komise pro domácí průmysl) byla vytvořena roku 1874 při Radě pro obchod a manufakturu na žádost prvního celoruského sjezdu majitelů továren a závodů, který se konal roku 1870, a rovněž druhého celoruského sjezdu zemědělských podnikatelů. Členy této komise byli zástupci ministerstva financí, vnitra, státního majetku, Ruské zeměpisné společnosti, Svobodné ekonomické společnosti, Moskevské zemědělské společnosti, Ruské technické společnosti a Společnosti pro podporu ruského průmyslu a obchodu. Materiály uveřejněné v Pracích komise byly shromážděny hlavně místními spolupracovníky. Lenin všechny Práce komise důkladně prostudoval a použil z nich četné údaje a fakta, jež charakterizují vývoj kapitalistických vztahů v domácí výrobě. — 154
- ⁵² Lenin sem zařadil i důchod z ovocnářství a z chovu dobytka. — 156
- ⁵³ Lenin má na mysli diskusi k referátu prof. A. I. Čuprova na téma Vliv sklizní a cen obilí na různé stránky hospodářského života^[43], který byl přednesen ve Svobodné ekonomické společnosti 1. března 1897. — 160
- ⁵⁴ K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 359. — 160
- ⁵⁵ *Vzájemné ručení* — nucená kolektivní odpovědnost rolníků každé vesnické obcíny za včasné zaplacení všech poplatků a plnění všech povinností vůči státu a statkářům (daně, výkupní platby, vojenské odvody aj.). Tato forma zotročování rolníků se v Rusku zachovala i po zrušení nevolnictví; byla zrušena teprve roku 1906. — 161
- ⁵⁶ Jde o Stolypinovu pozemkovou reformu, která měla vytvořit z kulactva pevnou oporu carského absolutismu na vesnici. Carská vláda vydala 9. (22.) listopadu 1906 nařízení o Způsobu vystupování rolníků z obcíny a o převedení přidělové půdy do osobního vlastnictví. Státní дума a Státní rada schválily toto nařízení s určitými změnami a nazvaly ho zákonem ze 14. července 1910. Podle tohoto Stolypinova zákona (P. A. Stolypin — předseda rady ministrů) mohl rolník vystoupit z obcíny, převzít svůj přiděl půdy do osobního vlastnictví nebo jej prodat. Vesnická obcína byla povinna dát vystupujícím rolníkům půdu na jednom místě (chutor, otrub).

Stolypinova reforma urychlila rozvoj kapitalismu v zemědělství, rozvrstvení rolnictva a zостřila třídní boj na vesnici.

Lenin charakterizoval a zhodnotil stolypinovštinu v mnoha svých pracích, zvláště v Agrárním programu sociální demokracie v první ruské revoluci 1905—1907 (viz Spisy 13, Praha 1956, s. 217—433).

— 161

- ⁵⁷ Lenin rozebírá Drechslerovy údaje ve své práci Agrární otázka a „kritikové“ Marxe, kap. XI. Chov dobytka v malém a ve velkém hospodářství (viz Spisy 13, Praha 1956, s. 178—191). — 163
- ⁵⁸ Výrazy „čtvrtina koně“ a „živý statistický zlomek“ pocházejí od spisovatele Gleba Uspenského. Viz jeho črty Živá čísla v Sebraných spisech G. Uspenského, sv. 7, rus. vyd. 1957, s. 483—497. — 163
- ⁵⁹ Hlad v roce 1891 zvláště silně postihl východní a jihovýchodní gubernie Ruska a svým rozsahem překonal všechny dřívější podobné živelní pohromy v zemi. Hlad přivedl na mizinu masu rolníků a zároveň urychlil vytváření vnitřního trhu pro rozvoj kapitalismu v Rusku. Engels o tom psal v článku Socialismus v Německu (viz K. Marx - B. Engels, Spisy 22, Praha 1967, s. 287—302). Engels se dotýkal tohoto tématu také v dopisech N. F. Danielsonovi z 29. října 1891, 15. března a 18. června 1892 (Pisma K. Marksa i F. Engelsa k Nikolaju -onu s příložením některých listů z jeho dopisem k druhým lidem. Petěrburg 1908), viz K. Marx - B. Engels, Spisy 38, Praha 1974, s. 228—231, 342—345, 408—413. — 171
- ⁶⁰ Narodnickou teorii „lidové výroby“ kritizuje Lenin už ve své knize Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům? (viz Sebrané spisy 1, sešit III, Praha 1979). — 171
- ⁶¹ Leninovy poznámky k článku F. A. Ščerbiny byly uveřejněny v publikaci Leninskij sbornik XXXIII a zahrnuty do knihy Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii, Moskva 1970. — 175
- ⁶² K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 512—515. — 178
- ⁶³ *Valujevova komise* — komise pro zkoumání stavu zemědělství v Rusku, v jejímž čele stál carský ministr P. A. Valujev. V letech 1872—1873 shromáždila bohatý materiál o stavu zemědělství v poreformním Rusku: zprávy gubernátorů, hlášení a informace statkářů, maršálků šlechty, různých zemstevních správ, volostních správ, obchodní-

ků s obilím, vesnických popů, kulaků, statistických a zemědělských sdružení a různých institucí spjatých se zemědělstvím. Tyto materiály byly uveřejněny v knize Zpráva nejvyšší komise pro prozkoumání současného stavu zemědělství a produktivity zemědělství v Rusku (Petrohrad 1873). — 178

⁶⁴ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 337.

Leninova poznámka o nesprávném překladu termínu „Arbeitsrente“ výrazem „trudovaja renta“ se týká překladu N. F. Danielsona (z roku 1896). — 179

⁶⁵ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 343. — 180

⁶⁶ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 345. — 181

⁶⁷ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 346—347. — 181

⁶⁸ *Darstvenniki* (podarování rolníci) — část bývalých statkářských rolníků, kteří při reformě roku 1861 dostali od statkáře darem podle „dohody“ (bez výkupu) žebrácký přiděl půdy. Tento přiděl tvořil pouhou čtvrtinu tzv. nejvyššího neboli „nařízeného“, tj. zákonem stanoveného přidělu půdy v dané oblasti. Ostatní části dřívějších rolnických přidělů se zmocnil statkář, který pak své „podarované“ rolníky, násilně zbavené půdy, udržoval v zotročující ekonomické závislosti i po zrušení nevolnictví. „Darovanému“ přidělu se mezi lidem říkalo „čtvrtinový“, „sirotčí“, „kočičí“ nebo „gagarinovský“ (podle knížete P. P. Gagarina, který předložil návrh zákona o „darovaných“ přidělech). — 184

⁶⁹ *Trjochdnevniky* (třideníci) — jedna z kategorií zemědělských námezdních dělníků, kteří měli přidělovou půdu a nuzné hospodářství; byli to nádeníci, kteří museli za zotročujících podmínek, za obilí nebo za 20—30 rublů po celé léto pracovat 3 dny v týdnu na kulacím nebo statkářském hospodářství. Tento druh zemědělských dělníků s přidělovou půdou byl rozšířen zejména v severozápadních guberniích carského Ruska. — 184

⁷⁰ *Pobalský kraj* — kraj v carském Rusku; patřila k němu Estonská, Kuronská a Livonská gubernie. Dnes je to území Lotyšské a Estonské SSR. — 185

⁷¹ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 174—175. — 189

- ⁷² K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 347—351, III-2, s. 140 až 144, 154—156. — 189
- ⁷³ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 141. — 189
- ⁷⁴ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 351. — 189
- ⁷⁵ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 347. — 189
- ⁷⁶ Prvních šest podkapitol této kapitoly bylo původně otištěno jako článek v časopise Načalo, č. 3, březen 1899 (s. 96—117) pod názvem Vytlačování robotního hospodářství kapitalistickým v současném ruském zemědělství. Redakce k němu připojila poznámku: „Tento článek je úryvkem z velké autorovy vědecké práce o vývoji kapitalismu v Rusku.“ — 195
- ⁷⁷ K. Marx - B. Engels, Spisy 21, Praha 1967, s. 366—367. — 197
- ⁷⁸ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 338. — 197
- ⁷⁹ *Dočasně zavázaní rolníci* — bývalí statkářští rolníci, kteří museli i po zrušení nevolnictví v roce 1861 plnit za užívání přidělové půdy určité povinnosti vůči statkářům (obrok nebo odpracovávání). „Stav dočasně zavázanosti“ trval do té doby, dokud se souhlasem statkáře nezískali za výkupní poplatky svou přidělovou půdu do vlastnictví. Statkáři byli přinuceni souhlasit s výkupem půdy až výnosem z roku 1881, jímž se od 1. ledna 1883 rušily „dočasné závazky“ rolníků vůči statkářům. — 198
- ⁸⁰ Sborník Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství (dva svazky) dostal Lenin ve vyhnanství v Šušenském roku 1897 a během práce na Vývoji kapitalismu v Rusku jej důkladně prostudoval. Svědčí o tom jeho četné marginální poznámky ve sborníku, nyní uveřejněné v publikaci Leninskij sbornik XXXIII a zahrnuté do knihy Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitiye kapitalizma v Rossii, Moskva 1970. Lenin odhaluje naprostou neudržitelnost metody statistických „průměrů“, zastírajících rozklad rolnictva; pečlivě ověřuje a využívá konkrétní materiál obsažený ve sborníku. Tak na s. 153 a 170 prvního svazku sestavuje přehled o rozšíření různých hospodářských soustav (kapitalistické, soustavy odpracovávání a smíšené) v jednotlivých guberniích Ruska. Tyto materiály byly s malými doplňky z jiných pramenů zahrnuty do uvedené tabulky. — 200

- ⁸¹ *Obdělávání kruhů* — jedna z forem odpracovávání a zotročujícího pachtování statkářské půdy rolníky v poreformním Rusku. Při této formě odpracovávání se rolník zavazoval, že za peníze, za půjčku poskytnutou v zimě nebo za propachtovanou půdu obdělá svým inventářem a svými koňmi pro statkáře „kruh“, tj. děsjatinu jařiny, děsjatinu ozimu, a často že i jednu děsjatinu pokosí. — 204
- ⁸² *Skopština* — označení pro naturální zotročující pacht na jihu Ruska; pachtýř odváděl vlastníkovu půdy z „kopny“ (mandele) určitou část sklizně (polovinu a někdy i více) a kromě toho mu obvykle ještě odváděl i část své práce v různých formách odpracovávání. — 207
- ⁸³ *Truckový systém* — vyplácení mezd dělníkům ve zboží, zejména v potravinách z prodejen patřících továrníkům. Podnikatelé tak nutili dělníky, aby místo peněžní mzdy odebírali v těchto prodejnách nekvalitní a předražené spotřební předměty. Tento systém dodatečného vykořisťování dělníků byl v Rusku rozšířen zvláště v oblastech s domáckou výrobou. — 208
- ⁸⁴ *Smerdové* — feudálně závislí rolníci ve staré Rusi (9.—13. století), kteří robotovali u knížat nebo u jiných světských a duchovních feudálů a odváděli jim obrok.
Ruská pravda — první písemný soubor zákonů a knížecích nařízení ve staré Rusi z 11.—12. století. Ustanovení Ruské pravdy obhajovala feudální vlastnictví a život feudálů. Svědčí o ostrém třídním boji mezi nevolným rolnictvem staré Rusi a jeho vykořisťovateli. — 211
- ⁸⁵ Stenografický záznam diskuse z 1. a 2. března 1897 byl otištěn v *Pracích Svobodné ekonomické společnosti, 1897, č. 4.*
Svobodná ekonomická společnost — první vědecká ekonomická společnost v Rusku ustavená roku 1765 v Petrohradě, aby — jak se právalo ve stanovách — „rozšiřovala ve státě poznatky užitečné pro průmysl a zemědělství“. Společnost měla tři sekce: 1. pro zemědělství, 2. pro technické zpracování zemědělské produkce a zemědělskou mechaniku a 3. pro zemědělskou statistiku a politickou ekonomii. Společnost sdružovala vědce z řad liberální šlechty a buržoazie; prováděla dotazníková šetření, vysílala skupiny vědců na průzkum různých odvětví národního hospodářství a oblastí země; pravidelně vydávala *Práce Svobodné ekonomické společnosti*, v nichž byly otiskovány výsledky průzkumů a stenografické záznamy referátů a diskusí v jednotlivých sekcích společnosti. Lenin se ve svých dílech o pracích této společnosti často zmiňuje. — 220

- ⁸⁶ *Oblomov* — hlavní postava stejnojmenného románu I. A. Gončarova. Oblomovův životní osud je svědectvím rozkladného vlivu nevolnických poměrů a zmrtvující atmosféry provinčního statkářského prostředí na myšlení, jednání a vůli příslušníků privilegovaných vrstev. — 225
- ⁸⁷ *Pindaros* — lyrický básník antického Řecka, který ve svých básních opěvoval vítěze sportovních her. Pindarovo jméno se stalo synonymem pro ty, kteří neznají míru svého vychvalování. Marx nazývá Pindarem kapitalistické továrny dr. Urea, apologeta kapitalismu (viz K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 447; díl III-1, Praha 1955, s. 407). — 241
- ⁸⁸ *Zveřejněná komise* byla utvořena roku 1894 při odboru ministerstva vnitra pro zemědělství, aby vypracovala návrh na „zavedení pořádku do odcházení za prací a regulování pohybu zemědělských dělníků“. — 251
- ⁸⁹ K. Marx - B. Engels, *Spisy 21*, Praha 1967, s. 353. — 254
- ⁹⁰ V prvním vydání *Vývoje kapitalismu v Rusku* (roku 1899) vypadala tato tabulka takto (viz tabulku na s. 674—675 *Red.*): — 262
- ⁹¹ Leninovy poznámky k tomuto sborníku a předběžné výpočty jsou otištěny v publikaci *Leninskij sbornik XXXIII* a zahrnuty do knihy *Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii*, Moskva 1970. — 263
- ⁹² K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 303—304. Leninovy připomínky k ruskému překladu se týkají vydání z roku 1896, které připravil N. F. Danielson. — 268
- ⁹³ K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 217. — 268
- ⁹⁴ *Zastupitelná věc* (res fungibilis) — starý právní termín, známý již v římském právu. Zastupitelnými věcmi se nazývají ty věci, které se ve smlouvách udávají pouhým počtem, mírou („tolik a tolik pudů žita“, „tolik a tolik kusů cihel“). — 280
- ⁹⁵ Viz J. M. Děmentějev, *Co dává továrna obyvatelstvu a co mu bere* [1898], Moskva 1893, s. 88—97. — 308
- ⁹⁶ K. Marx - B. Engels, *Spisy 4*, Praha 1958, s. 185. — 327

Tabulka k pozn. č. 90:

Období	Obyvatelstvo					Osev					50 gubernii V tisících Čistá sklizeň			
	v tisících		v %			všeho obilí plus brambor					v %			
1864—1866	61 400	100				72 225	100				152 851	100		
1870—1879	69 853	114	100			75 620	104	100			211 325	188	100	
1883—1887	81 725	132	117	100		80 293	111	106	100		255 178	166	120	100
1885—1894	86 282	140	123	105		92 616	128	122	115		265 254	173	126	104

⁹⁷ K. Marx - B. Engels, Spisy 8, Praha 1960, s. 229. — 329

⁹⁸ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 699. — 334

⁹⁹ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 332. — 334

¹⁰⁰ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 731, 677. — 335

¹⁰¹ K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 256. — 336

¹⁰² K. Marx, Kapitál II, Praha 1954, s. 255. — 336

¹⁰³ *Klanové vlastnictví* — rodové vlastnictví keltských kmenů. — 337

¹⁰⁴ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 164, 355. — 337

¹⁰⁵ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 135. — 339

¹⁰⁶ K. Marx - B. Engels, Spisy 4, Praha 1958, s. 116—117. — 340

¹⁰⁷ Jde o Engelsův článek *Rolnická otázka ve Francii a Německu*^[500] otištěný v 10. čísle německého sociálně demokratického časopisu *Die Neue Zeit*, ročník 1894—1895 (viz K. Marx - B. Engels, Spisy 22, Praha 1967, s. 539—562). Francouzští „žáci“ — krycí označení marxistů (nebo „francouzských socialistů marxistického směru“, jak je nazývá Engels ve zmíněném článku). — 340

¹⁰⁸ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 355. — 340

¹⁰⁹ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 360—361. — 341

¹¹⁰ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 164—165. — 341

Sadba				Čistá sklizeň brambor				Čistá sklizeň na 1 osobu v čtvrtích		
v %				v %				obilí	brambor	celkem
6 918	100			16 996	100			2,21	0,27	2,48
8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
16 552	239	187	152	44 348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

¹¹¹ K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 272. — 342

¹¹² K. Marx, Kapitál III-2, Praha 1956, s. 273. — 343

¹¹³ *Antrag Kanitz* — návrh představitele velkostatkářů Kanitze, předložený v Německém říšském sněmu v letech 1894—1895. Návrh požadoval, aby vláda převzala do svých rukou nákup veškerého dováženého obilí a sama je pak prodávala za průměrné ceny. Říšský sněm tento návrh zamítl. — 343

¹¹⁴ Bücherovo pojednání, jeho klasifikaci stadií a forem vývoje průmyslu hodnotí Lenin v VII. kapitole Vývoje kapitalismu v Rusku, v poznámce na s. 575—576. Část Bücherovy knihy věnovanou vzniku národního hospodářství přeložil Lenin do ruštiny zřejmě mezi první polovinou ledna 1896 a listopadem 1897, kdy byl v petrohradském vězení a ve vyhnanství v Šušenském; překlad nebyl uveřejněn. — 346

¹¹⁵ V polovině 19. století se v Arzamasu a jeho okolí značně rozšířila výroba pletené obuvi z pestrobarevné vlny. V 60. letech 19. století se v Arzamasu, v jeho předměstí Vyjezdnaja Sloboda a v Nikolském klášteře zhotovovalo přes deset tisíc párů pletené obuvi ročně; obuv se prodávala na trzích v Nižním Novgorodě a posílala na Sibiř, na Kavkaz a do jiných oblastí Ruska. — 355

¹¹⁶ *Manilov* — postava z Gogolova románu Mrtvé duše, která se stala symbolem snílka bez vlastní vůle, planého fantasy a nečinného žvanila. — 369

¹¹⁷ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 347. — 370

¹¹⁸ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 348. — 371

- ¹¹⁹ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 360–361. — 373
- ¹²⁰ K. Marx, *Kapitál III-1*, Praha 1955, s. 285, 288–289, 312–313, 342–346. — 376
- ¹²¹ *Brusiči kamenů* — vyráběli ozdoby z pestrobarevných skel: korálky, náušnice atd. — 387
- ¹²² V citované kapitole Korsakovy knihy *O formách průmyslu atd.*[¹⁷⁴] se mezi historickými dokumenty na s. 101 připomíná zakládací listina Konstantino-jeleninského kláštera z roku 1391 od metropolitů Kypriana, v níž se vypočítávají povinnosti rolníků. Rolníci museli vykonávat různé zemědělské práce na klášterních pozemcích (orat a sít, sklízet, kosit seno, mlátit žito, péci chléb, vařit pivo, lovit ryby atd.) a plnit také jiné povinnosti, například „příst len, který pošle do vesnice opat“. K povinnostem ukládaným rolníkům pozemkovým vlastníkem patřily vedle toho tzv. drobné práce a služby. — 394
- ¹²³ *Státní rolníci s držbou čtvrti půdy* — kategorie bývalých státních rolníků v carském Rusku, potomků osob, jež zastávaly nižší funkce ve státní službě; v 15.–17. století byli usídleni v okrajových územích Moskevského státu. Za ochranu hranic dostávali tito osídlenci (kozáci, střelci a vojáci) do dočasného nebo dědičného užívání nevelké pozemky o výměře několika *čtvrtí* (asi půl ha). Od roku 1719 byli tito osídlenci nazýváni „odnodvorcy“. Původně měli různá privilegia, např. právo mít poddané rolníky. V průběhu 19. století se jejich práva postupně vyrovnala s právy ostatních rolníků. Nařízením z roku 1866 byla půda „odnodvorců“ (čtvrtnaja zemlja) uznána za jejich soukromé vlastnictví a dědili ji členové jejich rodin. — 397
- ¹²⁴ *Svobodní rolníci* — kategorie rolníků osvobozených z nevolnické závislosti zákonem z 20. února 1803, který dovoloval, aby statkáři propouštěli rolníky na svobodu a dávali jim půdu za podmínek stanovených statkářem. — 397
- ¹²⁵ K. Marx, *Kapitál III-1*, Praha 1955, s. 352–355. — 401
- ¹²⁶ K. Marx - B. Engels, *Spisy 4*, Praha 1958, s. 168. — 401
- ¹²⁷ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 396. — 401

- ¹²⁸ „*Zaglodové*“ — tak se někdy nazývali majitelé místnosti (sveřolky), kterou pronajímali továrníkům a ti ji zařídili ručními tkalcovskými stavy. *Zaglodové* v této dílně také pracovali. Na základě dohody s továrníkem vytápěl zagloda místnost, prováděl drobné opravy, dodával tkalcům surovinu a odváděl hotové výrobky továrníkovi. Někdy vykonával povinnosti mistra a dohlížel na dělníky. — 402
- ¹²⁹ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 368—377. — 413
- ¹³⁰ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 368—377. — 414
- ¹³¹ *Mardasané* — obyvatelé mardaské oblasti v severovýchodní části šujského újezdu Vladimírské gubernie, kam patřila dunilovská a jurčakovská volost. — 424
- ¹³² Jde o obuvnické dílny, v kterých se vytahovala obuv a čistila kůže; ze zbytků kůže se v dalších dílnách vyráběly podpatky a vložky do bot. — 428
- ¹³³ *Pozemkové knihy* — základní dokumenty ke zdaňování obyvatel ve městech a na vesnicích, v nichž se uváděl druh pozemků, majetek obyvatel, soupis ulic, osad, klášterů, opevnění apod. Soupis prováděly na místě zvláštní komise vysílané z centra. Nejstarší pozemkové knihy pocházejí z konce 15. století, nejvíce se jich však dochovalo ze 17. století. — 432
- ¹³⁴ Podle zákona z 2. června 1897 byla stanovena pracovní doba pro průmyslové podniky a železniční dílny na 11 1/2 hodiny (na 10 hodin pro práci v noci). Před vydáním tohoto zákona nebyla pracovní doba v Rusku omezena a trvala 14—15 hodin i déle. Carská vláda byla nucena vydat zákon z 2. června 1897 pod tlakem dělnického hnutí vedeného leninským Svazem boje za osvobození dělnické třídy. Podrobný rozbor a kritiku tohoto zákona podal Lenin v brožuře *Nový tovární zákon* (viz *Sebrané spisy 2*, Praha 1980, s. 265 až 311). — 435
- ¹³⁵ Následující tabulka je sestavena na základě podrobnější tabulky otištěné v časopise *Věstník finansov*, 1898, č. 42. — 441
- ¹³⁶ Do roku 1864 byli tulští zbrojíři nevolníky podřízenými státu a žili ve zvláštních čtvrtích (státní kovářská čtvrť aj.). Tvořili jednotlivé cechy, např. cech na výrobu hlavních, pažeb, uzávěrů, kování apod. Tulským závodům byli na pomocné práce přidělováni

nevolní rolníci z několika vesnic; ti připravovali pro zbrojře dřevěné uhlí, střežili závodní lesy a pracovali v usedlostech, které patřily závodu. V době osvobození z nevolnické závislosti bylo v Tule asi 4000 zbrojířských mistrů, z nichž 1276 pracovalo v závodech a 2362 doma; spolu s rodinami jich bylo přes 20 000. — 442

¹³⁷ Jde o továrnu Petrohradská společnost pro strojovou výrobu obuvi (viz Soupis továren a závodů^[284], Petrohrad 1897, pod č. 13 450, s. 548–549). — 448

¹³⁸ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 788–789. — 451

¹³⁹ K. Marx, Kapitál III-1, Praha 1955, s. 340. — 459

¹⁴⁰ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 369–370. — 460

¹⁴¹ M. K. Gorbunovová, Práce žen v průmyslu Moskevské gubernie^[80], sešit IV (Sborník statistických údajů o Moskevské gubernii^[358]. Oddíl hospodářské statistiky, sv. VII, sešit II, Moskva 1882). Úvod, s. IX. — 462

¹⁴² K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 508n. a 677n. — 465

¹⁴³ Viz J. N. Andrejev, Domácký průmysl v Rusku podle šetření komise pro průzkum domáckého průmyslu a jiných pramenů^[6], Petrohrad 1885, s. 69, a od téhož autora Domácký průmysl v Rusku^[6], Petrohrad 1882, s. 12. — 469

¹⁴⁴ Lenin vědecky zpracoval četné materiály tehdejší statistiky továren a závodů (oficiální příručky, monografie, studie a sborníky, různé časopisecké a novinové zprávy, referáty i jiné prameny) a na tomto základě charakterizoval vývoj velkopřůmyslu v carském Rusku v poreformním období. Svědčí o tom jeho poznámky v knihách i jiné materiály uveřejněné v druhém dílu publikace Leninskij sbornik XXXIII a rovněž v knize Podgotovitělnyje materialy k knige Razvitije kapitalizma v Rossii, Moskva 1970. Základní prameny statistiky továren a závodů zhodnotil také v článku K otázce naší továrensko-závodní statistiky (viz Spisy 4, Praha 1952, s. 11 až 45). — 472

¹⁴⁵ K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 504. — 472

¹⁴⁶ Jde o Statistické podklady o krasnoufinském újezdu v Permské

gubernii [226], sešit V, část I (Továrny), Kazaň 1894. Na 65. straně této knihy je tabulka nazvaná Údaje o dělnictvu zadluženém při práci v dílnách Artinského závodu v roce 1892. — 509

- 147 Lenin cituje knihu Báňský a hutní průmysl v Rusku [163]. Vydal báňský a hutní odbor. Kolombova světová výstava v Chicagu v roce 1893, Petrohrad 1893, s. 52. — 510
- 148 V prvním vydání knihy Vývoj kapitalismu v Rusku obsahovala tabulka údaje z let 1890 a 1896, jež byly ve druhém vydání vypuštěny. Údaje z roku 1897 uvedené v prvním vydání se také poněkud liší od údajů z téhož roku uvedených v druhém vydání. Příslušná část tabulky vypadá v prvním vydání takto:

Výroba surového železa v tisících pudů

Rok			na				Celková těžba kamenného uhlí v říši v miliónech pudů
	celkem v říši	%	Urale	%	na jihu	%	
1890	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

K údajům z roku 1897 je v prvním vydání připojena poznámka pod čarou, která je v druhém vydání rovněž vynechána: „Roku 1898 se výroba surového železa v říši odhaduje na 133 miliónů pudů, z nichž 60 miliónů pudů připadá na jih a 43 miliónů pudů na Ural (Russkije vědomosti, 1899, č. 1).“ — 511

- 149 Tuto tabulku Lenin později doplnil příslušnými údaji za rok 1908 (viz fotokopii na s. 537). Údaje v Leninově dodatku jsou ze Sbírký zpráv továrních inspektorů za rok 1908 (s. 50–51), která vyšla v roce 1910. Leninův dodatek je tedy z roku 1910 nebo 1911. Z toho je zřejmé, že v té době dále pracoval na své knize. Do přípravných materiálů ke knize Vývoj kapitalismu v Rusku jsou zařazeny všechny Leninovy poznámky k vydání z roku 1908. — 535

150 K. Marx, Kapitál I, Praha 1953, s. 677. — 553

- 151 Ve vyhnanství v Šušenském přeložil V. I. Lenin z angličtiny společně s N. K. Krupskou první díl knihy S. a B. Webbových Teorie a praxe anglického tradeunionismu a zredigoval překlad druhého

- dílu. První díl knihy Webbových vyšel v Petrohradě v roce 1900 ve vydavatelství O. N. Popovové; druhý díl vyšel v roce 1901. — 555
- ¹⁵² *Chludovova továrna* — Společnost jegerjevské přádelny bavlny bří A. a G. Chludovových (továrna byla v městě Jegerjevsku v Rjazaňské gubernii). Údaje uvedené v Leninově poznámce v závorkách (o počtu dělníků a objemu výroby) jsou převzaty ze Soupisu továren a závodů^[284] (Petrohrad 1897, č. 763, s. 36). — 558
- ¹⁵³ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 788—789. — 561
- ¹⁵⁴ *Last* — objemová míra lodního prostoru používaná na ruských obchodních lodích až do začátku 20. století; last objemového výtlaku vody se rovnal 5,663 m³, váhového výtlaku vody zhruba 2 tunám. — 579
- ¹⁵⁵ K. Marx, *Kapitál III-2*, Praha 1956, s. 184. — 585
- ¹⁵⁶ V prvním vydání knihy následuje po těchto slovech poznámka pod čarou: „Tabulka č. XXX. Tento Souhrnný sborník (Voroněž 1897) jsme dostali až v době, kdy jsme větší část knihy odevzdali do tisku.“ — 593
- ¹⁵⁷ *Sobakevič* — postava z Gogolova románu *Mrtvé duše*; v jeho obraze je vylíčen typ hrubého a chamtivého statkáře. — 616
- ¹⁵⁸ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 784. — 617
- ¹⁵⁹ *Pan Kupon* — obrazné označení kapitálu a kapitalistů v literatuře 80. a 90. let 19. století. Výraz „pan Kupon“ začal používat spisovatel Gleb Uspenskij v črtách *Těžké hříchy*^[451] (poprvé byly otištěny v časopise *Russkaja mysl*, 1888, č. 12, s. 174). — 621
- ¹⁶⁰ *Pokrut* — forma ekonomických vztahů mezi členy družstev, která se zabývala zejména rybolovem v severním Rusku. V družstvu patřilo zařízení potřebné k lovu zaměstnavateli, na němž byli dělníci otrocky závislí. Zaměstnavatel obvykle dostával $\frac{2}{3}$ úlovku, dělníci jen $\frac{1}{3}$. Svůj podíl museli dělníci odevzdávat zaměstnavateli za nízké ceny a výtěžek dostávali v naturáliích, což bylo pro ně velmi nevýhodné. — 626
- ¹⁶¹ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 16. — 628

¹⁶² Článek *Nekritická kritika* je Leninovou odpovědí na nevraživou recenzi knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku* napsanou legálním marxistou P. N. Skvorcovem. Lenin začal připravovat článek v lednu 1900 v Šušenském v posledních týdnech svého vyhnanství; píše o tom N. K. Krupská v dopise M. A. Uljanovové z 19. ledna 1900. Článek byl dokončen po Leninově návratu z vyhnanství v březnu 1900 a otištěn v časopise *Naučnoje obozrenije* z května až června roku 1900. Byla to poslední Leninova práce uveřejněná v ruském legálním tisku před jeho odjezdem do ciziny.

Naučnoje obozrenije—vědecký a společenskopolitický časopis, který vycházel v Petrohradě v letech 1894—1903 nejdříve jako týdeník, později jako měsíčník. Neměl vyhraněné zaměření, otiskoval však na svých stránkách práce marxistů, protože to bylo „v módě“, jak se vyjádřil Lenin. V časopise byly uveřejněny Leninovy práce *Ještě k otázce teorie realizace* (1899), *Nekritická kritika* (1900) aj. S časopisem spolupracoval G. V. Plechanov, D. I. Mendělejev a K. E. Ciolkovskij. — 629

⁶³ Slova uvedená v uvozovkách („Či-či-kov...“ atd.) jsou parafrází jednoho místa z práce N. G. Černyševského *Nástin gogolovského období ruské literatury*: „...Vtipná recenze Mrtvých duší by mohla být napsána takto: po opsání názvu knihy *Dobrodružství Čičikova* aneb *Mrtvé duše* začít přímo takhle: „Nachlazení Čchý! čchý! kova — nemysli si, čtenáři, že jsem kýchl... atd. atd. Před dvaceti lety se našli čtenáři, kterým se tohle zdálo vtipné““ (N. G. Černyševskij, *Nástin gogolovského období ruské literatury*, *Vybrané filozofické spisy*, SNPL, Praha 1953, s. 306). — 633

¹⁶⁴ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 129. — 635

¹⁶⁵ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 128. — 636

¹⁶⁶ K. Marx, *Kapitál II*, Praha 1954, s. 491. — 637

¹⁶⁷ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, s. 377. — 639

¹⁶⁸ Leninův článek *Ještě k teorii realizace* otištěný s podpisem V. Iljin v časopise *Naučnoje obozrenije*, č. 8, srpen 1899 (viz *Spisy 4*, Praha 1952, s. 74—93). — 652

¹⁶⁹ „*Pokus „otevřít veřejnosti oči“ na směšování marxismu s buržoazní vědou*“ — kritika struvismu, legálního marxismu, je podána v Leninově práci *Ekonomický obsah narodnictví a jeho kritika* v knize pana Struveho

(Odraz marxismu v buržoazní literatuře)^[200]. Ke knize P. Struveho *Kritické poznámky k otázce ekonomického vývoje Ruska*^[421], Petrohrad 1894. Tato práce je zahrnuta do prvního svazku Leninových Sebraných spisů. Je v ní odhalena skutečná podstata legálních marxistů jako buržoazních demokratů, kteří se snažili využít marxismu a dělnického hnutí v zájmu buržoazie. V struvismu Lenin odhalil zárodek mezinárodního revizionismu, který se později projevil jako bernsteinismus a kautskyismus. V následujících letech Lenin ukázal zákonitou evoluci struvistů v otevřené obháje kapitalismu; četní legální marxisté se později stali kadety — členy hlavní strany ruské buržoazie. Lenin vytrvale a nesmiřitelně bojoval proti všem projevům buržoazní „kritiky marxismu“, jež si kladla za cíl vychvalovat a obhajovat kapitalistické zřízení. — 653

¹⁷⁰ „Systematický rozbor tohoto směru“ podal Lenin ve své práci *Materialismus a empiriokriticismus*. Toto nesmírně významné filozofické dílo napsal Lenin roku 1908; knižně vyšlo v Moskvě roku 1909. — 654

SEZNAM LITERATURY,
KTEROU V. I. LENIN CITUJE
NEBO O NÍŽ SE ZMIŇUJE*

- [1] *A. M. Ставропольская губерния.* (От нашего корреспондента). — «Северный Курьер», Спб., 1899, № 33, 3 (15) декабря, стр. 4, в Областном отделе. — 233
- [2] *Авдаков, Н. С. Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности.* (На память о Всероссийской художественно-промышленной выставке в Нижнем-Новгороде). Харьков, 1896. 32 стр. — 516
- [3] — *По вопросу о пошлинах на иностранный чугун.* (Доклад комиссии, организованной XXII съездом горнопромышленников юга России). — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 50, стр. 812—820. — 512, 548
- [4] *Авилов, Б. В. О «новой» теории рынков.* — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 12, стр. 2296—2308. — 651, 652
- [5] *Андреев, Е. Н. Кустарная промышленность в России.* Спб., 1882. 31 стр. — 469
- [6] — *Кустарная промышленность в России по исследованиям «Комиссии для исследования кустарной про-*

* Česká redakce přetiskuje tento seznam literatury z 5. ruského vydání v nezměněné podobě.

V textové části jsou bibliografické prameny přeloženy a opatřeny číslem v hranaté závorce, které odkazuje na originální název díla a jeho bibliografické údaje v tomto seznamu.

Knihy, noviny a časopisy s Leninovými poznámkami jsou označeny hvězdičkou. Tyto výtisky jsou uloženy v Archívu Institutu marxismu-leninismu při ÚV KSSS. *Čes. red.*

мышленности в России» и другим источникам. Спб., 1885. II, 97 стр. — 469

- [7] * *Анненский, Н. Ф. Доклад по вопросу о положении кустарей Павловского района.* — «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности», 1891, № 1, стр. 10—16; № 2, стр. 40—45; № 3, стр. 58—62. — 355, 370, 434, 435, 452
- [8] * — *Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 157—235. — 200
- [9] *Арнольд, Ф. К. Лесной товар.* — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, стр. 251—325. — 495
- [10] * *Баталин, А. Ф. Огородничество и садоводство.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—42. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 317, 318, 319
- [11] *Баталин, Ф. А. Календарь и справочная книжка русского сельского хозяина на 1883 г.* Сост. при уч. Ф. К. Арнольда и др. В 2-х ч. Спб., Деврнен, 1883. 614 стр. — 75
- [12] *Бахмутский уезд, Екатеринославской губ., 31 октября.* — «Русские Ведомости», М., 1897, № 322, 21 ноября, стр. 3, в отд.: Внутренние известия. — 548
- [13] *Белобородов, А. Пришлые рабочие на Кубаницине.* — «Северный Вестник», Спб., 1896, № 2, стр. 1—8. — 255, 313
- [14] *Белов, В. Д. Кустарная промышленность в связи с уральским горнозаводским делом.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленно-

сти в России. Вып. XVI. Спб., 1887, стр. 1—35. — 508—509

- [15] *Благовещенский, И. И. и Горязин, А. Л. Кустарная промышленность в Олонецкой губернии.* Петрозаводск, 1895. II, 125 стр. — 426
- [16] * *Благовещенский, Н. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям.* Т. I. Крестьянское хозяйство. М., 1893. XVI, 267 стр. На русск. и франц. яз. — 146, 285—287, 288
- [17] *Блажин, Н. Успехи техники молочного хозяйства.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 38—45, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 277, 280
- [18] *Боголюбовский, И. Опыт горной статистики Русской империи.* Спб., 1878. 216 стр. — 506—507
- [19] *Борисов, В. История развития кустарных промыслов в г. Туле, Тульском уезде и меры к дальнейшему развитию промыслов.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2234—2291. — 322, 441—442, 444
- [20] — *Кустарная промышленность на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве в 1882 г.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 151—247. — 430, 442—443, 444
- [21] — *Кустарные промыслы Сергиевской волости, Тульского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 891—969. — 443, 452
- [22] *Борисовский, А. Ложкарство в Семеновском уезде.* —

В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II. Спб., 1879, стр. 7—28. — 417

[23] *Булгаков, С. Н. О рынках при капиталистическом производстве.* Теоретический этюд. М., Водовозова, 1897. 260 стр. — 39, 48, 50, 63

[24] * *Бычков, Г. Н. Опыт подворного исследования экономического положения и хозяйства крестьян в 3-х волостях Новгородского уезда.* Новгород, 1882. 116, 70, III стр. — 291

В. В. — см. Воронцов, В. П.

[25] *Варзер, В. Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, стр. 327—364. — 359

[26] *Васильев, П. А. и Шерер, А. А. Шерстяная промышленность.* — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, стр. 145—250. — 490

[27] *Васильчиков, А. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах.* Т. I. Спб., 1876. V, I, 565 стр. — 178—179, 209

[28] *Вересаев, В. Лизар.* Рассказ. — «Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, стр. 9—10. — 285

[29] *Верецагин, Н. В. Условия развития скотоводства в России.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 9—20, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 280, 288—289

[30] *Вернер, К. А. Памятная книжка Таврической губернии.*

Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Под ред. К. А. Вернера. Симферополь, 1889. 678 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX). — 83

- [³¹] * *Верховцев, Л. Обзор производства аппаратной шерстяной пряжи и суконных изделий.* — В кн.: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, стр. 59—62. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 492
- [³²] *Весин, Л. П. Значение отхожих промыслов в жизни русского крестьянства.* — «Дело», Спб., 1886, № 7, стр. 127—155; 1887, № 2, стр. 102—124. — 597, 600—601
- [³³] — *Маслобойное производство.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 32—44. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 312
- [³⁴] — *Табачное производство.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 1—31. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 568
- [³⁵] «*Вестник Европы*», Спб., 1870, № 10, стр. 508—528. — 520
— 1884, № 7, стр. 319—356. — 33, 74, 76, 79, 81, 82, 84, 152, 392
- [³⁶] «*Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины*», Спб., 1896, т. XXXI, кн. 1, июль, стр. 1—49. — 598
- [³⁷] «*Вестник Финансов, Промышленности и Торговли*», Спб., 1896—1897. — 507
— 1896, № 14, стр. 34—35. — 241

- 1896, № 25, стр. 986—992. — 300
- 1896, № 31, стр. 192—194. — 235—236
- 1896, № 35, стр. 569—587. — 488
- 1896, № 51, стр. 972—976. — 227, 228, 229, 230, 231, 232
- 1897, № 4, стр. 212—214. — 235
- 1897, № 6, стр. 318—320. — 236
- 1897, № 8, стр. 404—407. — 508
- 1897, № 9, стр. 593—597. — 294
- 1897, № 16, стр. 195—197, 205—209. — 320—322, 511
- 1897, № 17, стр. 263—266. — 508
- 1897, № 21, стр. 537—552, 552—558. — 227, 230, 231, 234, 235, 513, 620
- 1897, № 22, стр. 615—619. — 512
- 1897, № 26, стр. 856—861. — 296
- 1897, № 27, стр. 16. — 303
- 1897, № 29, стр. 84—87. — 295, 298
- 1897, № 32, стр. 209—220, 224—228. — 512, 515
- 1897, № 39, стр. 508—509. — 521
- 1897, № 50, стр. 812—820. — 512, 548
- 1897, № 52, стр. 926—941. — 469
- 1898, № 6, стр. 376—378. — 294, 295
- 1898, № 7, стр. 409—412. — 294
- 1898, № 10, стр. 620—624. — 300
- 1898, № 14, стр. 25—27. — 301
- 1898, № 26, стр. 779—780. — 581
- 1898, № 32, стр. 194—195. — 304
- 1898, № 36, стр. 335—348, 349—352. — 295—296, 303

— 1898, № 42, стр. 204—206. — 355, 439, 441

— 1898, № 43, стр. 302—304. — 578

— 1898, № 44, стр. 379—382. — 578

— 1906, № 12, стр. 502—505. — 303

[38] *Вешняков, В. И. Русская промышленность и ее нужды.* — «Вестник Европы», Спб., 1870, № 10, стр. 508—528. — 519

[39] * *Виды на жительство, выданные крестьянскому населению Московск. губ. в 1880 и 1885 гг.* — В кн.: Статистический ежегодник Московского губернского земства. 1886 г. М., 1886, стр. 1—28. (Стат. отд-ние Моск. губ. земской управы). — 595—596, 598, 607

[40] * *Вихляев, П. А. Крестьянское хозяйство.* Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1897. X, 313 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Тверской губернии. Т. XIII. Вып. 2). — 130—131, 236, 286—287, 290, 295

[41] — *Очерки из русской сельскохозяйственной действительности.* Спб., журн. «Хозяин», 1901. IV, 173 стр. (Книжки хозяина № 21). — 152

[42] * *Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства.* Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I—II. Спб., 1897. 2 т.

* — Т. I. VIII, LXIV, 533 стр. — 90, 94, 101—102, 174, 200, 208, 217, 219—220, 265—266, 324, 325

* — Т. II. VIII, 381, 99 стр. — 153, 174—175, 176—177, 265—266, 584

[43] *Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни.* Доклад проф. А. И. Чупрова и прения в III отделении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Воль-

ного Экономического Общества», Спб., 1897, № 4, июль — август, стр. 1—95. — 159—160, 219—220, 327

[44] *Внешняя торговля Европейской России в 1896 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 26, стр. 856—861. — 295—296

[45] *Внешняя торговля России (1856—1894).* (Сост. В. И. Покровский). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—72, в отд.: Внешняя торговля России с 1856 г. по 1894 г. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 549, 579—580

[46] *Внешняя торговля России в 1897 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, стр. 335—348. — 295—296

[47] *Внутреннее обозрение.* Новые данные об отхожих промыслах. — «Русская Мысль», М., 1896, № 11, стр. 224—228. — 597

[48] *Внутренние известия.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 31, стр. 192—194, в Торгово-промышленном отделе. — 236

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 4, стр. 212—214, в Торгово-промышленном отделе. — 235

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 6, стр. 318—320, в Торгово-промышленном отделе. — 236

Военно-конская перепись — см. Статистика Российской империи. XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

[49] * *Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. Н. Н. Обручева. Спб., 1871. XXX, 922, 235 стр. — 261—262, 267, 273, 294, 297, 301, 302, 303, 307, 405, 478—480, 489, 494, 495, 496, 498, 499, 501, 502, 503—505, 506, 519, 550, 578, 579, 582—583, 593

- [50] *Воинов, Л. И. О картонно-коробочном производстве в санитарном отношении.* (Из отчета земскому Петербургскому уездному собранию за 1889—1891 годы). Спб., 1891. 21 стр. — 559
- Волгин, А.* — см. Плеханов, Г. В.
- Вольнонаемный труд ...* — см. Короленко, С. А.
- [51] [*Воронцов, В. П.*] *В. В. Артель в кустарном промысле.* Спб., 1895. 200 стр. (Мелкое производство в России. I). — 373—374
- [52] — [*Заявление 17 февраля 1899 г. по докладу Л. Е. Оболенского «Нельзя ли примирить народничество с марксизмом»*]. — «Новое Время», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля (3 марта), стр. 3, в ст.: В обществе для содействия русской промышленности и торговле. — 22
- [53] — *Излишек снабжения рынка товарами.* — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 5, стр. 1—39. — 37
- [54] — *Крестьянская община.* Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства А. Фортунатова. М., 1892. XLVI, 600, VI стр. (В изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I). — 161
- [55] — *Наше крестьянское хозяйство и агрономия.* — «Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, стр. 143—169; № 9, стр. 1—35. — 218
- [56] — *Наши направления.* Спб., 1893. VI, 215 стр. — 331
- [57] — *Новый тип местно-статистического издания.* Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Приложение к I тому сборника. — «Северный Вестник», Спб., 1885, № 3, ноябрь, стр. 186—193. — 104—105, 651
- [58] — *Очерки кустарной промышленности в России.* Спб., 1886, III, 233 стр. — 310, 351, 380—381, 391, 395, 396, 451, 458, 557

- [⁵⁹] — *Очерки современных направлений. Производительные классы и интеллигенция в России.* — «Новое Слово», Спб., 1896, № 6, март, стр. 1—34. — 612—613
- [⁶⁰] — *Очерки теоретической экономии.* Спб., 1895. 321 стр.— 37—39, 43, 331—332. 610
- [⁶¹] — *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве.* Спб., 1892. VI, 261 стр. — 87—88, 91, 112, 113, 117, 144, 149, 187, 244, 278, 284, 285
- [⁶²] — *Проект экономического подъема России.* — «Русская Мысль», М., 1894, № 2, стр. 53—73. — 85
- [⁶³] — *Разделение труда земледельческого и промышленного в России.* — «Вестник Европы», Спб., 1884, № 7, стр. 319—356. — 33, 74—75, 76—77, 79, 81—82, 84, 152, 392
- [⁶⁴] * — *Судьбы капитализма в России.* Спб., 1882. 312 стр.— 189—190, 191—192, 218, 355, 474, 561, 594
- [⁶⁵] — *Что делается в крупном хозяйстве?* — «Северный Вестник», Спб., 1886, № 2, стр. 26—57. — 238
- [⁶⁶] «Врач», Спб., 1895, № 25, стр. 703—705. — 556, 571
- [⁶⁷] «Врачебная Хроника Харьковской Губернии», Харьков, 1899, № 9 (27), сентябрь, стр. 580—584. — 305
- [⁶⁸] *Всероссийский торгово-промышленный съезд в Нижнем-Новгороде.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 35, стр. 569—587. — 488
- [⁶⁹] *Гацисский, А. С. Болдино и Кочкурово.* (Из записной книжки). — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 321—336. — 571
- [⁷⁰] — *Очерки промышленной деятельности Нижегородской губернии, в связи с вопросом о проведении Урало-Сибирской железной дороги.* — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под

ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 127—166. — 370

[71] Геркнер, Г. *Кризисы*. — В кн.: Промышленность. Статьи из *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 70—112. — 58, 60

[72] Герценштейн, Г. *К вопросу об отхожих промыслах*. — «Русская Мысль», М., 1887, № 9, стр. 147—165. — 606—607

[73] *Главные итоги фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы*. — В кн.: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889, стр. V—XVIII. (Материалы для торгово-пром. статистики). — 484

[74] Гоголь, Н. В. *Мертвые души*. — 369, 424, 615, 633, 644

[75] Голицын, Ф. С. *Кустарная промышленность Нижегородской и Владимирской губерний*. Исследования 1888—89 гг. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 166—200. (М-во гос. имуществ). — 437

[76] Голубев, А. *Производство шелковых и парчовых тканей*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 185—212. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 495

[77] * — *Свеклосахарное производство*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 3—45. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 304

[78] Гольц, Т. *Сельскохозяйственные рабочие*. — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из *Hand-*

wörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем.
М., Водовозовы, 1896, стр. 228—238. — 184, 213

- [79] *Гончаров, И. А. Обломов.* — 225, 327, 647
- [80] *Горбунова, М. К. Женские промыслы Московской губернии.* Вып. IV. М., изд. Моск. губ. земства, 1882. XXXII, 299 стр. (В кн.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II). — 355, 378, 462, 572—573
- [81] — *Кружевной промысел.* — В кн.: Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголепов. М., изд. Моск. губ. земства, 1880, стр. 1—91. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. II). — 357—358, 377—379, 461
- [82] *Горнозаводская промышленность России в 1895 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 8, стр. 404—407. — 508
- [83] *Грибоедов, А. С. Горе от ума.* — 28
- [84] * *Григорьев, В. Н. Влияние урожаев и хлебных цен на городское население России.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II. Спб., 1897, стр. 117—135. — 584
- [85] — *Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района.* (В Горбатовском уезде Нижегородской губ. и в Муромском уезде Владимирской губ.). — В кн.: Рагозин, В. Материалы к изучению кустарной промышленности Волжского бассейна. Прил. к изд. «Волга». М., 1881, стр. XI—XVI, 1—124. — 350—351, 354, 355, 378, 381—382, 433, 435, 448—449, 452, 459, 568
- [86] — *Переселения крестьян Рязанской губернии.* Исследование, удостоенное императорским Московским университетом половины премии имени Ю. Ф. Самарина.

С отзывами проф. А. И. Чупрова и А. И. Кошелева. М., журн. «Русская Мысль», 1885. XVI, 194 стр. — 267.

- [87] *Гримм, О. А. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—13, в отд.: V. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 627
- [88] *Гунтер, С. Исторический материализм и практический идеализм.* Пер. М. К. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 10, стр. 1759—1774. — 653
- [89] *Гурвич, И. А. Переселения крестьян в Сибирь.* Исследование. М., 1888. X, 149 стр. — 188, 646
- [90] — *Экономическое положение русской деревни.* Пер. с англ. А. А. Сангина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896. 395 стр. — 187, 238, 646
- [91] *Давыдова, С. А. Кружевной промысел в Рязанской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 1127—1215. — 380
- [92] — *Кружевной промысел в Тульской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, стр. 2747—2827. — 380
- [93] — *Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний.* Исследования 1889 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 72—144. (М-во гос. имуществ). — 350—351, 353—354, 355
- [94] — *Кустарная промышленность Саратовской, Пензенской*

- и Московской губерний. Исследования 1888 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 1—71. (М-во гос. имуществ). — 405*
- [⁹⁵] [*Даниельсон, Н. Ф.*] *Николай — он, Н. — он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 6, стр. 86—130. — 474, 480, 503, 505, 540—541
- [⁹⁶] — *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* — «Слово», Спб., 1880, октябрь, стр. 77—142. — 84—85, 91—92
- [⁹⁷] — *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353 стр.; XVI л. табл. — 33, 35, 37, 38—40, 43, 84—85, 91—92, 100—101, 217—218, 219, 239—240, 244—245, 248, 257, 261, 263, 294, 311, 321, 330, 331—332, 333, 337, 358, 470—471, 474, 480, 481, 517—518, 521, 522, 540—541, 554, 561, 578, 599, 601, 617—618, 620, 625—626, 644, 646
- [⁹⁸] — *Письмо в редакцию.* (По поводу обсуждения доклада Н. В. Левитского о земледельческих артелях). — «Новое Слово», Спб., 1896, № 5, февраль, стр. 256—261. — 341, 343—344
- [⁹⁹] — *Чем объяснить рост наших государственных доходов?* — «Новое Слово», 1896, № 5, февраль, стр. 65—85. — 171—172
- [¹⁰⁰] *Даниловский, М. А. Состояние страхового дела в России.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 57—69, в отд.: XII. Машины, аппараты, машиностроение и электротехника. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 558
- [¹⁰¹] «*Дело*», Спб., 1886, № 7, стр. 127—155; 1887, № 2, стр. 102—124. — 597, 599

- [102] * *Дементьев, Е. М. Санитарно-экономическое положение рабочих.* — В кн.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. М., 1893, стр. 253—462. — 562—564, 565
- [103] — *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* М., 1893. VIII, 246 стр. — 308
- [104] — *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* Изд. 2-е, испр. и доп. С прил. библиографического указателя книг и статей по русской фабрично-заводской промышленности в связи с сельскохозяйственной. М., Сытин, 1897. VIII, 256, 39 стр. — 562—564, 565
- [105] *Деятельность государственных сберегательных касс в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 26, стр. 779—780. — 580—581
- [106] *Добавление к сельскохозяйственному отчету за 1898 год.* Сост. Псковской губ. зем. управой, 1899. — 233
- [107] *Докучаев, К. А. Беличий промысел в Каргополе и окрестных селениях.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, стр. 210—317. — 425—426
- [108] *Доливо-Добровольская, В. А. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уу.* Отчет 1891 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 80—88. (М-во гос. имуществ). — 305
- [109] *Духовской, С. Кожевенный и клееваренный промыслы в селе Катунках и близлежащих деревнях Балахнинского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2513—2567. — 350—351, 421—422

- [¹¹⁰] Дьяконов, Н. Г. *Успехи железнодорожной сети в техническом отношении за 1881—1896 гг.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Спб., [1896], стр. 53—71, в отд.: XVII. Строительное и инженерное дело; морское и речное судоходство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 515, 578
- [¹¹¹] Егунов, А. Н. *Кустарные промыслы в Пермской губернии, в связи с добывающей промышленностью.* (Извлечение из отчета 1892 г. А. Н. Егунова). — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 128—173. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики). — 452, 517
- [¹¹²] *Ежегодник министерства финансов.* Вып. I, VIII, X, XII. Спб., 1869—1882. 4 т.
- * — Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. 1869. III, V, 618 стр. — 303, 306, 312, 346, 431, 477—479, 481, 482, 489—490, 492—493, 499—501, 503—504, 506, 519, 520, 532—533, 579
- Вып. VIII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1877. III, V, 535 стр. — 481—482 [viz též Příloha II]
- Вып. X. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1879. 658 стр. — 482 [viz též Příloha II]
- Вып. XII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1882. VII. 623 стр. — 481—482 [viz též Příloha II]
- [¹¹³] *Ежегодник России 1904—1905 гг.* Спб., 1905—1906. 2 т. (Центр. стат. ком. М. В. Д.) На русск. и франц. яз.
- 1904 г. (Год первый). 1905. VI, 404 стр. — 580
- 1905 г. (Год второй). 1906. 876 стр. — 229, 262, 267, 522, 578
- [¹¹⁴] Ермолов, А. С. *Системы земледелия и севообороты.* — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сель-

ской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 81—96. — 264

- [115] *Ефименко, А. Артели Архангельской губернии.* — В кн.: Сборник материалов об артелях в России. Изд. С.-Петербургского отд-ния ком. о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. Вып. 2, Спб., 1874, стр. 1—174. — 627
- [116] *Жбанков, Д. Н. Бабья сторона.* Статистико-этнографический очерк. — В кн.: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VIII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1891, стр. 1—136. — 556, 571, 596, 602—603, 606
- [117] * — *Влияние отхожих заработков на движение народонаселения Костромской губернии, по данным 1866—83 годов.* (С диагр. и объяснением к ним). — В кн.: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887, стр. 1—117. — 550, 551—552, 556, 571, 595—596, 602—603, 606
- [118] — *Влияние отхожих заработков на движение населения.* — «Врач», Спб., 1895, № 25, стр. 703—705. — 556, 571
- [119] — *О городских отхожих заработках в Солигаличском уезде, Костромской губернии.* — «Юридический Вестник», М., 1890, № 9, стр. 130—148. На тит. л. инициалы авт. указаны ошибочно: Д. И. — 556, 571, 597, 604, 606
- [120] — *Опыт общей программы для исследования отхожих заработков.* (Сост. по предложению стат. отд-ния Моск. юрид. общ.). М., 1891. 16 стр. — 556, 571
- [121] — *Отхожие промыслы в Смоленской губернии в 1892—1895 гг.* (Прил. к материалам о распространении сифилиса и венерических заболеваний в Смоленской губернии). Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1896. 87, 70 стр. — 556, 571, 595—596, 602—603

- [122] * — *Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губернии*. Вып. I—II. Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1894—1896.
- * Вып. I. 1894. 290 стр. — 279, 486, 564
- * Вып. II. 1896. III, 477, 66 стр. — 302—303, 564, 574
- [123] *Железодельная промышленность в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 22, стр. 615—619. — 512
- [124] «Жизнь», Спб., 1899, № 8, стр. 377. — 292—293
- 1899, № 10, стр. 175—179. — 653—654
- 1900, № 2, стр. 297—306. — 653—654
- [125] *Землевладение и сельское хозяйство*. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. II, 383 стр. — 183, 213, 280
- [126] *Зеринг, М. Хлебная торговля в Соединенных Штатах Северной Америки*. — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 281—286. — 280
- Ильин, В.; Ильин, Владимир — см. Ленин, В. И.*
- [127] *Исаев, А. Кузнечно-слесарный промысел в Ярославском уезде*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 695—755. — 438
- [128] — *Промыслы Московской губернии*. Т. I—II. М., изд. Моск. губ. земской управы, 1876. 2 т. — 356, 359
- [129] Т. I. Вып. 1. I. Изделия из дерева. 1. Мебельный промысел. XI, 94; 3 л. табл. — 367, 372, 391—392, 457
- [130] Т. II. 1. Металлические промыслы. 2. Гончарный промысел. III, 200, IV стр. — 431—432, 438

- [131] * *Историко-статистический обзор промышленности России*. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I—II. Спб., 1883—1886. 2 т. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве).
- [132] * — Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. 1883. 545 стр. — 227, 228—229, 230, 261—262, 264, 267, 296, 297, 298, 301, 303, 304, 311—312, 316, 317, 318, 319, 507
- [133] * — Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886. V, XVI, 935 стр. — 227, 228—230, 234, 303, 304, 306—307, 311—312, 355, 490, 495, 496—497, 568
- [134] *Итоги горнопромышленных съездов на Урале*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 224—228. — 512
- [135] *Итоги экономического исследования России по данным земской статистики*. Т. I—*II. М. — Дерпт. 1892. 2 т. — 82—83, 98—100, 107, 140—141, 161, 179, 206—208, 209, 215
- [136] *К развитию металлургической промышленности на юге России*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, стр. 195—197. — 511
- [137] *Каблуков, Н. А. Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве*. М., ред. «Юридического Вестника», 1884. X, XXIV, 299 стр. — 77
- [138] * — *Значение хлебных цен для частного землевладения в Европейской России*. — В кн.: Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 97—144. — 265—266
- [139] — *Лекции по экономии сельского хозяйства, читанные в Московском университете в 1895/6 г.* М., 1897. 228 стр. (Издание для студентов). — 331—332, 480, 518, 522, 561

- [140] — *Очерк хозяйства частных землевладельцев*. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. I). — 205, 219—222
- [141] *Кайгородов, Д. Н. Древодельные промыслы Казанской, Нижегородской, Костромской и Новгородской губ.* Исследования 1889—1890 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 354—398. (М-во гос. имуществ). — 559
- [142] *Калантар, А. А. Молочное хозяйство*. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 296—305. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 277
- [143] *Каменев, Н. Кустарные промыслы в семи волостях Тульского уезда: Хрущевской, Севрюковской, Павловской, Анишенской, Зайцевской, Мошковой и Денисовской*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2292—2365. — 355
- [144] *Карпов, А. Валеный и щепной промыслы в Семеновском и Балахнинском уездах Нижегородской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 563—638. — 370, 409
- [145] — *Валеный промысел в Арзамасском уезде*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, стр. 455—487. — 350—351, 406, 408
- [146] *Карпов, А. Кузнечный промысел в северо-восточной части Арзамасского уезда и в смежной с нею части Нижегородского уезда*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, стр. 161—201. — 389, 463
- [147] — *Кустарные промыслы в Арзамасском уезде*. — В кн.:

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 489—562. — 355

- [148] — *Промыслы села Богородского и его окрестностей.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2420—2470. — 353—354, 419—421
- [149] — *Прядильный промысел в Горбатовском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1227—1263. — 411—412
- [150] — *Сапожный промысел в Выездной слободе Арзамаского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, стр. 29—44. — 353—354, 388, 452
- [151] — *Скорняжный промысел в Арзамасском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, стр. 75—134. — 370, 386, 422—423
- [152] *Карышев, Н. А. Вечнонаследственный наем земель на континенте Западной Европы.* Экономическое исследование. Спб., 1885. 407 стр. — 141
- [153] * — *Крестьянские вненадельные аренды.* Дерпт, 1892. XIX, 402, LXV стр. (В изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. II). — 82—84, 98—100, 140—141, 165, 179, 205—208, 209—210, 215—216
- [154] * — *Крестьянские вненадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожая.* — В кн.: Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 277—349. — 90, 91, 208, 217, 220, 579
- [155] * — *Материалы по русскому народному хозяйству.* I. Наша фабрично-заводская промышленность в половине

90-х годов. С 5 картогр. (Оттиск из «Известий Московского Сельскохозяйственного Института», год IV, кн. 1). М., 1898. 52 стр. — 480, 484—485, 500, 501

- [156] — *Народнохозяйственные наброски. XXXV.* К изучению наших отхожих промыслов. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 7, стр. 1—24. — 607
- [157] — *Народнохозяйственные наброски. XLIII.* О сводной работе г. Вихляева по Тверской губ. — «Русское Богатство», Спб., 1898, № 8, стр. 36—59. — 131
- [158] — *Подворное и общинное хозяйство.* (Статистические параллели). — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 1, стр. 45—67; № 6, стр. 102—135. — 179
- [159] — *Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России.* — «Юридический Вестник», М., 1889, № 9, стр. 38—67. — 480, 484, 486
- [160] *Каталей, В. И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний.* Исследования 1889 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 283—304. (М-во гос. имуществ). — 349, 415
- [161] — *Кустарная промышленность Тверской и Ярославской губерний.* Исследования 1888 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 216—282. (М-во гос. имуществ.) — 427—428, 438, 463
- [162] * *Кеппен, А. П. Горная и соляная промышленность.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—164. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 507
- [163] — *Горнозаводская промышленность России.* Спб., изд. горного деп., 1893. 129 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 507, 510

- [164] Киттары, М. Карта кожевенного производства в России. Сост. по данным главного интендантского управления. Спб., 1875. II, 22, 76 стр. — 497
- [165] Кобеляцкий, А. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков. Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897. 311 стр. — 461, 559
- [166] Ковалевский, В. И. и Левитский, И. О. Статистический очерк молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России. Спб., изд. распорядительного ком. по устройству молочнохоз. выставки в С.-Петербурге, 1879. IV, 95, 8 стр. — 272, 273—274, 275, 279, 280
- [167] Козаченко, И. А. Кустарная промышленность Вятской губернии. [А. Вятский уезд. В. Слободской уезд]. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XI. Спб., 1884, стр. 1—453 (3057—3509). — 423, 468, 552
- [168] Козлов, И. Производство химических продуктов, красок и других препаратов. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 8—49. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 496—497
- [169] — Химические продукты. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 1—101. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 496—497
- [170] Кошневский, И. Речной и озерный флот Европейской России. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 44, стр. 379—382. — 580

- [171] *Конрад, И. Статистика крестьянского землевладения.* — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 83—121. — 183, 184
- [172] *Короленко, В. Г. Павловские очерки.* — 455
- [173] *Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях.* Спб., 1892. 864 стр.; 17 л. карт. (Деп. земледелия и сельской пром.-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — 173, 174, 185—186, 199—200, 209, 213, 246—248, 258—259, 275, 281, 282—283, 291, 292, 311, 316—317, 319—320, 353—354, 551, 598, 600—601, 613
- [174] *Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России.* М., 1861. 311 стр. — 379, 394, 404, 448, 461, 464, 591
- [175] * *Котельников, В. Г. Домашние животные.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—70. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 273
- [176] *Крайний Север.* (Сост. правл. общества Московско-Ярославско-Архангельской железной дороги). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—13, в отд.: XX. Крайний Север. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 623
- [177] * *Красноперов, Е. И. Кустарная промышленность Перм-*

ской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге, в 1887 г. Вып. 3: уезды Кунгурский, Осинский, Камышловский, Ирбитский, Шадринский, Соликамский и Чердынский. Пермь, изд. Пермск. губ. земства, 1889. (Работы статистического бюро, учрежд. при Пермск. губ. зем. управе). 174 стр. — 413

[178] * *Краткий обзор коммерческой деятельности Сызрано-Вяземской железной дороги по перевозкам за 1894 год, сравнительно с таковыми же перевозками за предыдущие годы.* Вып. IV. Калуга, 1896. 209 стр. — 233

[179] *Крупный рогатый скот.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 5—9, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 273

[180] * *Кудрявцев, П. Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году.* (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1896. II, 168 стр. — 242, 246, 248

[181] *Кулибин, С. Н. Горное дело и металлургия.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—58, в отд.: VII. Горное дело и металлургия. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 507

[182] *Кунов, Г. Социально-философские заблуждения.* (Перс разр. авт. С. Левинсон). — «Научное Обозрение». [Спб.], 1899, № 4, стр. 768—784. — 652

- [183] *Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге, в 1887 г.* — см. Красноперов, Е. И.
- [184] *Кустарное производство серебряных изделий в Костромской губернии.* (Из отчета пробирного инспектора). — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 42, стр. 204—206. — 355, 440, 441
- [185] * *Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии. 1890 г.* [Сост. К. А. Вернер]. М., 1890. 59 стр. — 429, 437, 439
- [186] *Кустарные промыслы.* Статистический сборник по Ярославской губернии. Вып. 14. (С картогр. и диагр.). Ярославль, 1904. 577 стр. (Стат. бюро Ярославского губ. земства). — 467
- [187] Л. *Распространение машин в крестьянском хозяйстве.* — «Северный Курьер», 1899, № 32, 2 (14) декабря, стр. 3—4, в Областном отделе. Псков. — 233
- [188] *Лабзин, Н. Исследование промышленности ножевой, замочной и других металлических изделий в Горбатовском уезде Нижегородской и в Муромском уезде Владимирской губернии.* Спб., 1870. II, II, 177 стр. — 355, 433, 448, 567
- [189] *Лебединский, И. Село Пурех, с его приходскими деревнями, Балахнинского уезда.* — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, стр. 217—258. — 452
- [190] *Левашов, И. И. Кустарные промыслы в Тамбовской и Костромской губ.* (Отчет 1893 г.). — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 45—78. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и с.-х. статисти-ки). — 409, 410, 424, 440
- [191] * *Левитский, И. Общий обзор сельскохозяйственной промышленности.* — В кн.: Историко-статистический об-

зор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—22. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 264, 267, 301

- [192] [*Ленин, В. И.*] Ильин, В. *Еще к вопросу о теории реализации.* — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 8, стр. 1564—1579. — 651—653
- [193] — *К вопросу о нашей фабрично-заводской статистике.* Новые статистические подвиги проф. Карышева. — В кн.: [*Ленин, В. И.*] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 263—290. — 346, 369, 463, 475, 480, 484, 487, 489, 496, 500, 501, 539
- [194] — *К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты. — В кн.: [*Ленин, В. И.*] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 1—112. — 35, 36, 57, 329, 610
- [195] — *Кустарная перепись 1894—95 года в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности.* — В кн.: [*Ленин, В. И.*] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 113—199. — 311, 347, 364, 368, 374, 376, 391, 401, 413, 414—415, 424, 450, 468—469, 470—471, 496, 499, 508, 627, 639
- [196] — *Предисловие к первому изданию книги «Развитие капитализма в России».* — В кн.: Ильин, Владимир. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, тип. Лейферта, 1899, стр. I—IV. — 566
- [197] — *Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. IX, IV, 480 стр.; 2 л. диагр.; VIII стр. табл. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — 19—22, 566, 631—651

- [194] — *Развитие капитализма в России*. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Изд. 2-е, доп. Спб., «Паллада», 1908. VIII, VIII, 489 стр. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — 25—28
- [199] — *Экономические этюды и статьи*. Спб., тип. Лейферта, 1899. 290 стр. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — 35, 36, 57, 311, 329, 346, 347, 365, 368, 369, 374, 376, 391, 401, 413, 414, 424, 436, 450, 468—469, 470, 476, 480, 484, 487, 489, 496, 499, 500, 501, 508, 539, 610, 627, 637, 639
- [200] — *Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве*. (По поводу книги П. Струве: Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Спб., 1894 г.). — В кн.: Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., тип. Сойкина, 1895, стр. 1—144, в ч. II. Подпись: К. Тулин. — 653
- [201] [*Ленин, С. Н.*] *Сельскохозяйственное машиностроение*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 21, стр. 537—552. — 227, 230, 234, 235
- [202] — *Сельскохозяйственные машины и орудия*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 51, стр. 972—976, под общ. загл.: Всерос. пром. и худож. выставка в Н.-Новгороде. — 227, 228—229, 230, 232
- [203] — *Сельскохозяйственные орудия и машины*. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 47—58, в отд.: I. Сельское хозяйство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 227, 228, 233, 243
- [204] * *Линко, И. и Кукель, Ф.* *Крахмальное и паточное производства*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремеслен-

ной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 102—136. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 306—307

[205] *Литвинов, И. и Голубев, А. Шерстяные изделия.*— В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 133—184. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 490

[206] *Лосицкий, А. Этюды о населении России по переписи 1897 года.*— «Мир Божий», Спб., 1905, № 8, стр. 224—244. — 528

[207] * *Львов, Б. Социальный закон.* (Опыт введения в социологию). [Прил. к №№ 2—3, 5, 7, 9—10 и 11 журнала «Научное Обозрение» за 1899 г.]. Спб., 1899. 159 стр. (Научно-философская б-ка). — 653

[208] *Льноводство и торговля льном в Псковском районе в 1896 году.*— «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 29, стр. 84—87. — 295, 297—298

[209] *Лядов, И. Географический, топографический и статистический очерк Шуйского уезда.*— В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, стр. 2829—2882. — 424

[210] *Мамин-Сибиряк, Д. Н. Бойцы.* — 510

[211] *Манохин, Г. Кустарная промышленность Пермской губернии.*— В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, стр. 2899—3018. — 154, 371, 442—443

[212] * *Маресс, Л. Н. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве.*— В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 1—72. — 101—102, 174, 324, 325

- [213] *Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии.* Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — 254
- [214] — *Немецкая идеология.* Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845—1846 гг. — 26
- [215] *Маркс, К. Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — 565, 631, 634—635, 641
- [216] — *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — 45, 48, 413, 414, 627
- [217] — *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — 38, 45, 50, 62—63
- [218] * — *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. II. Кн. II. Процесс обращения капитала. Спб., [тип. министерства путей сообщения (Бенке)], 1885. XXI, 403 стр. — 53
- [219] — *Капитал.* Критика политической экономии. Т. III. Ч. 1—2. 1894 г. — 21, 206, 210, 218—219, 458—459, 620
- [220] — *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. III. Кн. III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Спб., тип. Демакова, 1896. XLVI, 734 стр. — 32, 34, 51—54, 55—56, 58—59, 62—63, 160, 179—181, 189—190, 268, 339—344, 376, 401, 585
- [221] *Матвеев, А. Очерки южнорусской металлургической промышленности.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 17, стр. 263—266.— 509
- [222] *Материалы для оценки земель Херсонской губернии.* Т. II. Елисаветградский уезд. (Статистико-экономическое описание уезда). Сост. стат. отд-нием при Херсонской губ. земской управе. (С двумя карт. и 10 прил.). Херсон, 1886. 640 стр. — 269

- [²²³] *Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии*. Демянский уезд. Новгород, 1888. 481 стр. — 126
- [²²⁴] *Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе*. Т. V. Козелецкий уезд. С 2 карт. и прил. К этому тому прилагается подворная опись. Чернигов, изд. Черниговского губ. земства, 1882. 392 стр. — 126—127
- [²²⁵] *Материалы для статистики Костромской губернии*. Вып. VII—VIII. Под ред. В. Пирогова. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887—1891. 2 т.
- * — Вып. VII. 1887. 117, 93, 29 стр. — 550, 551, 556, 571, 595—596, 602—604, 606
- Вып. VIII. 1891. II, 333, 25 стр. — 556—557, 571, 596, 602—603, 606
- [²²⁶] *Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губернии*. Вып. III—V. Казань, изд. Красноуфимского уезд. земства, 1893—1894. 3 т. — 507, 508
- Вып. III. Таблицы. 1893. [На обл.: 1894 г.]. 439 стр. — 107—111, 112
- Вып. IV. Примечания к таблицам. 1893. 159 стр. — 107
- Вып. V. Ч. I (Заводский район). 1894. 423 стр. — 508
- [²²⁷] *Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи*. Спб., изд. Центр. стат. ком., 1882. 282 стр. — 234, 492, 498, 501—502, 530—531
- [²²⁸] * *Материалы к оценке земель Нижегородской губернии*. Экономическая часть. Вып. IV, VII—XII. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1888—1896. 7 т. (Статистическое отделение Нижегородской губ. зем. управы).
- * — Вып. IV. Княгининский уезд. 1888. 442 стр. — 122—125, 421

- * — Вып. VII. Горбатовский уезд. 1892. 700 стр. — 125, 168, 172—173, 355, 411—412, 419, 420, 421, 433, 434, 468, 556—557
- * — Вып. VIII. Нижегородский уезд. 1895. 457 стр. — 317, 436—437
- [²²⁹] * — Вып. IX. Васильский уезд. 1890. 428 стр. — 122—125, 421
- * — Вып. X. Балахнинский уезд. Отдел II и прил. 1896. 628 стр. — 302, 317, 421
- * — Вып. XI. Семеновский уезд. 1893. 748 стр. — 124, 317, 408, 417, 468, 492
- * — Вып. XII. Макарьевский уезд. 1889. 549 стр. — 122—125
- [²³⁰] *Материалы по исследованию землепользования и хозяйственного быта сельского населения Иркутской и Енисейской губерний.* Енисейская губерния. Т. III—IV. Иркутск, 1893—1894.
- Т. III. 1893. VI, 778 стр. — 127
- Т. IV. Вып. I. 1894. VI, XLIII, 152 стр. — 128
- [²⁵¹] * *Материалы по описанию промыслов Вятской губернии.* Вып. II. Вятка, 1890. 386 стр. — 353
- [²⁵²] *Материалы по статистике Вятской губернии.* Т. VI. Вып. 2. Елабужский уезд. Вятка, 1889. 295 стр. — 111
- [²⁵³] *Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии.* Вып. V. Крестьянское хозяйство в С.-Петербургском уезде. Ч. 1—2. Спб., изд. С.-Петербургского губ. земства, 1885—1887. 2 т.
- Вып. V. Ч. 1. Таблицы. 1885. IX, 366 стр. — 318, 322
- Вып. V. Ч. 2. Очерк крестьянского хозяйства. 1887. X, 320 стр. — 288—289
- [²⁵⁴] *Медиокритский, Е. Крашение посуды и мебели в Скоро-*

богатовской волости Макарьевского уезда. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2173—2192. — 386

[²³⁵] *Мейер, Р. Доход.* — В кн.: Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 283—328. — 61

[²³⁶] *«Мир Божий»,* Спб., 1898, № 4, стр. 188—200. — 576

— 1898, № 6, стр. 118—127. — 56

— 1905, № 8, стр. 224—244. — 528

[²³⁷] *Михайловский, В. Г. Развитие русской железнодорожной сети.* (Доклад, читанный в заседании III отделения императорского Вольногоэкономического общества 21 марта 1898 года). «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 2, март — апрель, стр. 117—147. — 577—578

[²³⁸] — *Факты и цифры из русской действительности.* I. Население России по первой всеобщей переписи. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 9, июнь, стр. 97—117. — 267, 584, 590, 621

[²³⁹] [*Михайловский, Н. К.*] *Посторонний.* Письмо в редакцию. — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 7, стр. 97—112. — 474

[²⁴⁰] *Молочное хозяйство.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 34—38, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 281

[²⁴¹] *«Московские Ведомости»,* 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), стр. 4. — 168

Н. — он — см. Даниельсон, Н. Ф.

- [²⁴²] «*Научное Обозрение*», [Спб.], 1899, № 4, стр. 768—784. — 652—653
- 1899, № 5, стр. 973—985. — 653
- 1899, № 8, стр. 1564—1579. — 651—652
- 1899, № 12, стр. 2277—2295, 2296—2308. — 629, 631—650, 651, 652
- 1900, № 3, стр. 607—633. — 653
- 1900, № 10, стр. 1759—1774. — 653
- [²⁴³] «*Неделя*», Спб., 1896, № 13, 31 марта, стр. 418—421. — 276
- [²⁴⁴] *Нечаев, Н. Производство гребней для пряжи в Одоевском уезде Тульской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1313—1322. — 417
- [²⁴⁵] — *Производство колес в Одоевском уезде Тульской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1265—1311. — 417
- [²⁴⁶] *Нижегородская ярмарка 1897 года.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 52, стр. 926—941. — 469
- [²⁴⁷] * «*Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности*», 1891, № 1, стр. 10—16; № 2, стр. 40—45; № 3, стр. 58—62. — 355, 369—370
- [²⁴⁸] *Нижегородский сборник.* Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. I—IV. Н.-Новгород, 1867—1871. 3 т.
- Т. I. 1867. 184, 232 стр. — 570
- Т. II. 1869. VI, 455 стр. — 452, 454
- Т. IV. 1871. VI, 346 стр. — 370, 412, 571
- Николай* — он — см. Даниельсон, Н. Ф.

- [249] *Нисселович, Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи.* Ч. 1—2. Спб. 1883—1884. — 490
- [250] «*Новое Время*», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля, стр. 3.— 22
- [251] «*Новое Слово*», Спб., 1895, № 3, декабрь, стр. 183—191. — 217
- 1896, № 5, февраль, стр. 65—85, 256—261. — 171, 341, 343
- 1896, № 6, март, стр. 1—34. — 611
- 1897, № 9, июнь, стр. 97—117. — 267, 584, 590, 621
- 1897, № 10, июль, стр. 216—243. — 569—570
- 1897, № 1, октябрь, стр. 55—66. — 571
- [252] *О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокуренния.* 4 июня 1890 г. — «Собрание Указаний и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524, стр. 1192—1195. — 300
- [253] *О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности.* 2 июня 1897 г. — «Собрание Указаний и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — 435
- [254] *Об отхожих рабочих.* — «Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, стр. 154—156. — 254
- [255] *Обзор промыслов Рязанской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 1085—1126.— 558
- [256] *Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России.* Т. I—II. Спб., 1862—1863. 2 т.
- Т. I. 1862. 428, 79 стр. — 490, 495

— Т. II. 1863. 523 стр. — 494, 504—505

- [257] * *Обзор Ярославской губернии*. Вып. II. Отхожие промыслы крестьян Ярославской губернии. Под ред. А. Р. Свирщевского. Ярославль, изд. Ярославского губ. стат. ком., 1896. IX, 193, 29 стр. — 290—291, 292, 307, 319, 438, 486—487, 555, 556—557, 592, 595—597, 603—604
- [258] *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года*. II. Спб., 1905. VI, LIX, 417 стр. На русск. и франц. яз. — 469, 524—525, 547, 557
- [259] *Овсянников, Н. Н. О торговле на Нижегородской ярмарке*. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. I. Н.-Новгород, 1867, стр. 1—167. — 571
- [260] — *Отношения верхней части Поволжья к Нижегородской ярмарке*. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, стр. 385—426. — 454
- [261] *Орлов, В. Крестьянское хозяйство*. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. III, 320, 39 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. IV. Вып. I). — 161, 179, 309
- [262] *Орлов, В. и Боголепов, И. Промыслы Московской губернии*. Вып. I — см. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. I.
- [263] *Орлов, В. И. и Каблуков, Н. А. Сборник статистических сведений по Московской губернии*. Т. II. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 628 стр. — 219
- [264] * *Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европей-*

ской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведениям за 1879 г.]. Спб., 1881. IX, 754 стр. — 229—230, 273, 310, 410, 412—413, 425, 431, 435—436, 443, 444, 482—483, 488—489, 492—493, 494—495, 497—503, 532, 539, 541—543, 544, 545—546

[²⁶⁵] *Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1884 г.]. Спб., 1887. XVIII, 824 стр. — 482, 486, 539*

[²⁶⁶] *Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1890 г., доп. сведениями за 1893 и 1894 гг.]. Спб., 1894. II, XVI, 827 стр. — 230, 273, 292, 302, 306, 319, 346, 405, 406, 413, 415, 419, 421, 422, 423, 424—425, 428—429, 431, 435—436, 443—445, 458, 482—483, 487, 488—489, 492—505, 519, 524, 532, 539—546, 567, 572*

[²⁶⁷] *Осадчий, Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда, Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1891. 112 стр. — 154*

[²⁶⁸] *Остряков, А. Кустарные промыслы Тихвинского уезда Новгородской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1359—1475. — 552*

[²⁶⁹] *Остряков, П. Заметки о кустарной промышленности Кабарды, Терской области, на Кавказе. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, стр. 25—45. — 621*

- [270] «Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, стр. 143—169; № 9, стр. 1—35. — 218
- 1883, № 5, стр. 1—39. — 37
- 1883, № 7, стр. 97—112. — 474
- [271] [Отчет Московской городской управы о количестве убитого в Москве скота на городских бойнях]. — «Московские Ведомости», 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), стр. 4, в отд.: Московская жизнь. — 168
- [272] Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I—III. Спб., 1892—1895. 3 т. (М-во гос. имуществ). — 404
- Т. I. 1892. II, VIII, 523 стр. — 231, 232, 349—351, 353—354, 355, 405, 415, 424, 427—428, 437, 438, 445, 463, 559
- [273] Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России.
- Т. II. 1894. II, IV, 392 стр. — 305, 348, 353—354, 411, 421, 452, 621
- Т. III. 1895. IV, 228 стр. — 355, 409, 410, 415, 424, 440, 452, 517
- [274] Отчеты членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Ч. I. Отчет проф. И. И. Янжула. Ч. II. Отчет Н. П. Ильина и Н. П. Лаптевича. Спб., 1888. 419 стр. — 553, 559—560
- [275] * Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии. Пермь, 1896. 609 стр.; XVI л. картогр. и диагр., 1 карта. (Обзор Пермского края). — 230, 376, 381, 392, 412—413, 495
- [276] П. Молочный промысел. (Письмо из Вологодской губ.). — «Неделя», Спб., 1896, № 13, 31 марта, стр. 418—421. — 276

П. Б. — см. Струве, П. Б.

- [277] *Памятная книжка Тульской губернии на 1895 год*. Сост. под ред. В. Ю. Фере. Тула, изд. Тульского губ. стат. ком., 1895. 472 стр. — 445, 487, 600
- [278] *Пашкевич, В. В. Очерк современного состояния пло- доводства*. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей тру- да — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 13—32, в отд.: IV. Садоводство, плодородство и ого- родничество. (М-во финансов. Комиссия по заведо- ванию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 317
- [279] *Педашенко, А. Д. Сельскохозяйственные растения и их враги*. — В кн.: Производительные силы России. Крат- кая характеристика различных отраслей труда — со- ответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 31—47, в отд.: I. Сельское хозяйство. (М-во финан- сов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 296, 303, 312
- [280] * *Первая всеобщая перепись населения Российской им- перии 1897 г.* Вып. I—II. Сост. Центр. стат. ком. на основании местных подсчетных ведомостей. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1897. 2 т. На русск. и франц. яз.
- * — Вып. I. Население империи по переписи 28-го ян- варя 1897 г. по уездам. 29 стр. — 583—584
- * — Вып. II. Население городов по переписи 28-го ян- варя 1897 г. 42 стр. — 583—584
- [281] *Первая всеобщая перепись населения Российской импе- рии 1897 г.* Т. IX, XV. Под ред. Н. А. Тройницкого. [Спб.], изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1901. 2 т.
- IX. Воронежская губерния. Тетрадь 1. II, 167 стр. — 416
- XV. Калужская губерния. Тетрадь 1. II, 95 стр. . . 411

- [²⁸²] *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей. Под ред. Н. А. Тройницкого. Спб., 1905. 108 стр. — 417, 420, 421, 424, 428, 429, 434, 439 [viz též Příloha III]
- [²⁸³] *Перекопский уезд.* — «Русские Ведомости», М., 1898, № 167, 19 августа, стр. 2—3, в отд.: Внутренние известия. — 234—235
- [²⁸⁴] *Перечень фабрик и заводов.* Фабрично-заводская промышленность России. Спб., 1897. 63, VI, 1047 стр. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур). — 230, 275, 306, 312—313, 346, 405, 409, 412, 415, 419, 421, 425—426, 428, 435—436, 437, 444, 448, 484—489, 493, 502, 532, 559, 560, 565
- [²⁸⁵] * *Петухов, Г. Обзор производства готового верхнего платья.* — В кн.: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, стр. 136—137. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 469
- [²⁸⁶] *Плетнев, В. А. Сапожный промысел в Тверской губернии.* — В кн.: Статистический временник Российской империи. II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. Ч. I. Спб., 1872, стр. 167—185. — 427—428
- [²⁸⁷] [*Плеханов, Г. В.*] *Волгин, А. Обоснование народничества в трудах г-на Воронцова (В. В.).* Критический этюд. Спб., 1896. VI, 286 стр. — 63—64, 219, 373—378, 591
- [²⁸⁸] *Плотников, М. А. Кустарные промыслы Нижегородской губернии.* Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1894. X, 279 стр.; 5 л. табл. — 125
- [²⁸⁹] *Площадь посевов свекловицы в 1901 г.* — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 123, 3 (16) июня, стр. 2. — 303

- [²⁹⁰] *Площадь свекловичных плантаций в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 27, стр. 16. — 303
- [²⁹¹] * *Погожев, А. В. Вотчинно-посессионные фабрики и фабричный быт Московской губернии в конце XVIII и в начале XIX века.* — В кн.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. I. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Под ред. Ф. Ф. Эрисмана. М., 1890, стр. 64—92, в отд. I. — 491
- [²⁹²] *Покровский, В. И. Сапожный и вспомогательные для него промыслы в селе Кимрах и Кимрской волости Корчевского уезда, Тверской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1323—1358. — 355, 386, 426—427
- [²⁹³] *Положение нефтяного дела в Бакинском и Батумском районах в 1896 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 209—220. — 515
- [²⁹⁴] *Пономарев, Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии.* Отчет 1893 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 15—44. (Мин. земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — 409, 415
- [²⁹⁵] — *Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губ.* Отчеты 1891—92 гг. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 160—194. (М-во гос. имуществ). — 353—354, 411
- [²⁹⁶] — *Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний.* Исследования 1889—1890 гг. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 317—353. (М-во гос. имуществ). — 353, 424, 445

- [²⁹⁷] — [О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России. — «Сельское Хозяйство и Лесоводство», Спб., 1896, № 2, стр. 289—315. — 241
- [²⁹⁸] — О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России. [Краткое изложение]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 14, стр. 34—35, в ст.: Обзор сельскохозяйственных журналов, в отд.: Библиография. — 241
- [²⁹⁹] Попов, М. Промыслы в слободе Воронцовке, Воронежской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2568—2592. — 416
- [³⁰⁰] Поспелов, М. Ветлужские рогожники Макарьевского уезда. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, стр. 45—74. — 386, 387, 389
- [³⁰¹] * Постников, В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. М., 1891. XXXII, 392 стр. — 69—70, 71—72, 74—75, 76—79, 82—83, 84—85, 101, 105, 267

Посторонний — см. Михайловский, Н. К.

- [³⁰²] Построение земледельческих орудий и сельскохозяйственных машин в России. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 60—70, в отд.: IX. Машины, аппараты и экипажи. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 235
- [³⁰³] Потресов, А. Н. Кризис в замочном промысле кустарного Павловского района. [Доклад на заседании С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах 22 февраля 1895 г.]. Краткое изложение. — В кн.: Сообщения С.-Петербургского отделения ко-

митета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, изд. под ред. секретаря отделения. Вып. 11. Спб., 1896, стр. 247—249, 254—256. — 355, 434, 436

- [304] * Прения по докладу М. И. Туган-Барановского «Статистические итоги промышленного развития России» в III отделении императорского Вольного экономического общества. (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества». Спб., 1898, № 5, сентябрь — октябрь, стр. 1—107. — 480, 481, 565
- [305] Приймак, Г. А. Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1895 году. Под рук. Г. А. Приймака. 1895. Т. I. Ч. I. М., 1898. XV, 101 стр. — 188
- [306] — Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1895 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака. 1895. Т. I. Ч. II. М., 1898. 425, II стр. — 188
- [307] — Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1896 году. Под рук. Г. А. Приймака. 1896. Ч. I. М., 1899. 203 стр. — 188
- [308] — Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1896 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака. 1896. Ч. II. М., 1899. 430 стр. — 188
- [309] Припасы, употребленные на винокурение в 1896/7 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 14, стр. 25—27. — 301
- [310] Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ко-

валевского. Спб., [1896]. XI, 1249 стр. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 227, 228, 229, 233, 234, 243, 262, 273, 277, 280, 281, 288, 296, 301, 303, 304, 312, 317, 318, 319, 320, 496—497, 507, 515, 550, 558, 578, 579—580, 623, 627

[311] *Производство муки и обработка зерна.* (Сост. в деп. торговли и мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 147—157, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 234

[312] *Промыслы Богородского уезда в 1890 г.* — см. Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии. 1890 г.

[313] * *Промыслы Владимирской губернии.* Вып. I—V. М., Баранов, 1882—1884. 5 т. (Труды комиссии по устройству кустарного отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.). — 154, 359, 376, 387, 390—391, 467

* — Вып. I. Александровский уезд. Исследование В. С. Пругавина. 1882. XVI, 184 стр. — 350, 467, 550

* — Вып. II. Александровский уезд. Исследование С. А. Харизоменова. 1882. XII, 353, IV стр. — 357, 370, 390, 392, 409, 467

* — Вып. III. Покровский и Александровский уезды. Исследование С. А. Харизоменова. 1882. X, 256, 149 стр. — 355, 356, 371, 386—387, 390, 403—404, 448, 452, 454—456, 462—463, 466, 467, 548, 567, 571, 572

* — Вып. IV. Покровский уезд. Исследование В. Пругавина. 1882. VII, 169, 87 стр. — 353—354, 390—391, 447—448, 467, 550, 556, 567

* — Вып. V. Переяславский и Александровский уезды.

Исследование С. А. Харизоменова. 1884. VIII, 231 стр. — 349, 467

[314] * *Промыслы крестьянского населения Псковской губернии и положение их в 1895—97 гг.* Псков, 1898. II, 29, XXIV стр. (Стат. отд-ние Псковской губ. земской управы). — 298, 595—596, 598

[315] *Промыслы Московской губернии.* Вып. I—III. М., изд. Моск. губ. земства, 1879—1882. 3 т. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. I—II. Т. VII. Вып. I). — 356

— Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 стр. — 165, 350, 354—356, 359, 364, 385, 387, 410, 430, 461, 462—463

— Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II стр. — 350, 358, 359, 376—379, 404—405, 417—418, 448, 461, 462—466

— Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 стр. — 307, 309, 310, 320, 350, 354—356, 359, 378—379, 392, 437, 461, 551

[316] *Промыслы Московской губернии.* Т. VII. Вып. II — см. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии.

[317] *Промышленное производство арбузов в юго-восточном районе и нужды этого производства.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, стр. 205—209. — 320—322

[318] *Промышленность.* Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. VIII, 328 стр. — 58, 60—61

[319] * *Пругавин, В. С. Промыслы Владимирской губернии.* Вып. I, IV. М., Баранов, 1882.

* Вып. I. Александровский уезд. XVI, 184 стр. — 350, 467, 550

* Вып. IV. Покровский уезд. VII, 169, 87 стр. — 354, 390—391, 447—448, 467, 550, 556, 567

- [³²⁰] * — *Сельская община, кустарные промыслы и земледельческое хозяйство Юрьевского уезда, Владимирской губернии*. М., Баранов, 1884. VIII, 151, 229 стр. — 295, 298, 309—310, 311, 321
- [³²¹] *Пути сообщения в России в 1896 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 43, стр. 302—304. — 578
- [³²²] *Пушкин, А. С. Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди*. — 550
- [³²³] *Распопин, В. Частновладельческое хозяйство в России*. (По земским статистическим данным). — «Юридический Вестник», М., 1887, № 11, стр. 460—486; № 12, стр. 629—647. — 203, 227, 246, 278—279, 301
- [³²⁴] *Результаты сахароварения за первые три месяца 1897/8 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 32, стр. 194—195. — 304
- [³²⁵] *Ремезов, Н. В. Очерки из жизни дикой Башкирии*. Быль в сказочной стране. 2-е испр. и доп. изд. М., 1889. IV, 306, II стр. — 267
- [³²⁶] (*Рецензия на книгу*): *Кустарные промыслы*. Статистический сборник по Ярославской губернии. Изд. стат. бюро Яросл. губ. земства. Яросл. 1904. Стр. 465+60. — «Русские Ведомости», М., 1904, № 248, 6 сентября, стр. 3, в отд.: Библиографические заметки. — 467
- [³²⁷] [*Ржевский, В. А. Электричество в сельском хозяйстве*. Краткое изложение]. — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1902, № 6, 8 (21) января, стр. 4, в ст.: II. Электротехнический съезд. — 231—232
- [³²⁸] *Рикардо, Д. Сочинения*. Пер. Н. Зибера. С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882. 687 стр. — 47

- [329] *Рославлев, И. Пеньково-канатный промысел в селе Избыльце Горбатовского уезда.* — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гациского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 299—305. — 412
- [330] *Руднев, С. Ф. Промыслы крестьян в Европейской России.* — «Сборник Саратовского Земства», 1894, * № 6, стр. 189—222; № 11, стр. 421—463. — 246, 248—250, 283, 346
- [331] «*Русская Мысль*», М., 1887, № 9, стр. 147—165. — 607
— 1894, № 2, стр. 53—73. — 85
— 1896, № 11, стр. 224—228. — 597
- [332] «*Русская Правда*». [Первый письменный свод законов и княжеских постановлений в древней Руси XI—XII вв.]. — 211, 330, 645
- [333] *Русская рельсовая сеть в 1895 г.* Очерк сост. на основании данных, заключающихся в 46 выпуске стат. сб. м-ва путей сообщения. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 39, стр. 508—509. — 521
- [334] «*Русские Ведомости*», М., 1897, № 127, 10 мая, стр. 1. — 313
— 1897, № 231, 22 августа, стр. 2. — 440
— 1897, № 322, 21 ноября, стр. 3. — 548
— 1898, № 167, 19 августа, стр. 2—3. — 234
— 1899, № 254, 14 сентября, стр. 2. — 305
— 1904, № 248, 6 сентября, стр. 3. — 467
- [335] «*Русский Вестник*», М. — Спб. — 606
- [336] «*Русское Богатство*», Спб., 1894, № 1, стр. 45—67. — 179
— 1894, № 6, стр. 86—130, стр. 102—135. — 179, 474, 480, 503, 505, 540—541

- 1896, № 7, стр. 1—24. — 607
— 1898, № 8, стр. 36—59. — 131

- [337] *Рытов, М. В. Обзор русского огородничества.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 38—59, в отд.: IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 317, 318, 319, 320
- [338] *Салтыков-Щедрин, М. Е. Мелочи жизни.* — 285
- [339] *Санин, А. А. Несколько замечаний по поводу теории «народного производства».* — В кн.: Гурвич, И. Экономическое положение русской деревни. Пер. с англ. А. А. Санина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896, стр. 1—66. — 238
- [340] *С.-Петербург по переписи 15 декабря 1890 года.* Ч. I. Население. Вып. 1—2. Спб., 1891—1892. 2 т.
— Вып. 1. Численность и состав населения по полу, возрасту, семейному положению, грамотности, вероисповеданию, сословию и родному языку. 1891. II, XXX, 93 стр. На русск. и франц. яз. — 469, 589—590
— Вып. 2. Распределение населения по занятиям. 1892. II, 75 стр. — 523, 527, 543, 559
- [341] *Сбор льняного волокна и пеньки в 1896 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 9, стр. 593—597. — 294
- [342] *Сбор льняного волокна и пеньки в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 6, стр. 376—378. — 294, 295
- [343] *Сбор льняного и конопляного семени в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 7, стр. 409—412. — 295

- [³⁴⁴] *Сборник государственных знаний*. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875. 783 стр. — 246, 247, 598
- [³⁴⁵] *Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины*. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880. XI, 393, 65 стр. — 154
- [³⁴⁶] *Сборник материалов об артелях в России*. Вып. 2. Спб., изд. С.-Петербургского отд-ния ком. о сельских, судо-сберегательных и промышленных товариществах, 1874. 256, 26 стр. — 626—627
- [³⁴⁷] *Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоаякском и Нижнедевицком уездах*. [Сост. Ф. Щербина]. С 3 схем. картами. Прил. к томам III, IV, V и VI. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1889. 465 стр. — 104, 121, 153—159, 160—171, 174—176
- [³⁴⁸] *Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии*. Т. VIII, XIV, XV. Полтава, изд. Полтавской губ. земской управы, 1888—1894. 4 т.
- * — Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 1. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под ред. Н. Терешкевича. 1888. 477 стр. — 128—129
- Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 2. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1890. 4, 179, LXXV стр. — 128—129
- * — Т. XIV. Константиноградский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1894. VI, 243, 551 стр.; 1 л. карт. — 128—129
- * — Т. XV. Пирятинский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича и Я. Имшенецкого. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1893. 593 стр.; 1 л. карт. — 128—129
- [³⁴⁹] «Сборник Саратовского Земства», 1894, * № 6, стр.

189—222; № 11, стр. 421—463. — 246, 248—250, 283, 346

[³⁵⁰] «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1866, № 4, стр. 392—424. — 306—307, 310, 481, 500, [viz též Příloha II]

— 1867, № 6, стр. 381—401. — 481, 500, 501, 519, [viz též Příloha II]

[³⁵¹] *Сборник сведений по России за 1884—1885, 1890, 1896 гг.* Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1887—1897. 3 т. (Статистика Российской империи I, X, XL). На русск. и франц. яз.

— за 1884—1885 гг. 1887. XVIII, 313 стр. — 484—486, 501, 583—584, 599

— за 1890 г. 1890. VI, 48, 346 стр. — 507, 521, 580

— за 1896 г. 1897. VI, 373 стр. — 313, 507, 521, 580, 599

[³⁵²] *Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 заводском году, в 1901—1902 гг.* Спб., изд. Горного ученого ком., 1892—1905. 3 т.

* — в 1890 заводском году. По офиц. данным сост. С. Кулибин. 1892. IV, CVIII, 293 стр. — 506, 514—515, 520, 539, 540

— в 1901 году. Под ред. И. Попова. Сост. по офиц. данным К. Робук. 1904. 6, CX, 553 стр. — 506—507

— в 1902 году. По офиц. данным сост. И. Дмитриев и В. Рыжков. Под ред. И. Попова. 1905. 6, CXXIV, 626 стр. — 506—507, 522

[³⁵³] *Сборник статистических сведений по Воронежской губернии.* Т. I—XII. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1884—1899. 14 т. — 117—118

[³⁵⁴] *Сборник статистических сведений по Воронежской губернии.* Т. II—VI, IX—XI. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1886—1892. 8 т.

— Т. II. Вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. С 8 карт. Сост. Ф. Щербина. 1887. XVIII, 454, 51 стр. — 153, 176

* — Т. III. Вып. I. Землянский уезд. 1886. XIV, 43, 337 стр. — 118

— Т. IV. Вып. I. Задонский уезд. 1887. XIV, 157 стр. — 118, 119, 120—121, 214

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии.

* — Т. V. Вып. I. Коротоякский уезд. 1888. IV, 170, II стр. — 118

— Т. VI. Вып. I. Нижнедевицкий уезд. 1889. IV, 199 стр. — 118

— Т. IX. Вып. I. Новохоперский уезд. 1891. IV, 255 стр. — 118

— Т. X. Вып. I. Бобровский уезд. 1892. IV, 369 стр. — 118, 452

— Т. XI. Вып. I. Бирюченский уезд. 1892. IV, 420 стр. — 312

[355] *Сборник статистических сведений по горной части на 1864—1867 год.* Сб. 1—4. Сост. по офиц. и др. источникам Н. Н. Аксаковым и К. А. Скальковским. Спб., изд. ученого ком. корпуса горных инженеров, 1864—1867. 4 т. — 506—507, 520

[356] *Сборник статистических сведений по Екатеринбургскому уезду Пермской губернии.* Отдел хозяйственной статистики. Собр. и обр. под ред. П. Н. Зверева. Екатеринбург, изд. Екатеринбургского уездного земства, 1891. 1090 стр. (Стат. отд-ние Екатеринбургской земской управы). — 107, 111, 114, 507

[357] * *Сборник статистических сведений по Московской губернии.* Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. I—II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. М., 1890—1893. 2 т.

* — Т. IV. Ч. I. Под ред. Ф. Ф. Эрисмана. 1890. XXV,

315 стр.; 23 л. диагр. и картогр. — 334, 491, 542, 543—544, 563, 574

* — Т. IV. Ч. II. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. 1893. X, 516 стр. — 562—566

[³⁵⁸] *Сборник статистических сведений по Московской губернии*. Отдел хозяйственной статистики. Т. II, IV—VII. М., изд. Моск. губ. земства, 1878—1883. 9 т. — 308

— Т. II. Сост. В. И. Орлов и Н. А. Каблуков. 1878. 628 стр. — 219

— Т. IV. Вып. I. Крестьянское хозяйство. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. Сост. В. Орлов. 1879. III, 320, 39 стр. — 154, 179

— Т. V. Вып. I. Очерк хозяйства частных землевладельцев. Сост. Н. Каблуков. 1879. V, 200, 103 стр. — 205, 219—222

— Т. V. Вып. II. Хозяйство частных землевладельцев Московской губернии. Уезды: Можайский, Волоколамский, Рузский, Звенигородский, Верейский и Бронницкий. Сост. К. Вернер. 1883. 545 стр. — 212—213, 333

— Т. VI. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 стр. — 154, 165, 350—351, 354—356, 359, 364, 385—386, 387, 404, 408—409, 430, 461, 463

— Т. VI. Вып. II. Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II стр. — 154, 350—351, 358, 359, 376—379, 404, 405, 418, 448, 461, 463, 464—466

— Т. VII. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 стр. — 154, 307, 309, 310, 320, 350—351, 354—356, 359, 379, 392, 404, 437, 461, 551

— Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской гу-

бернии. Вып. IV. Сост. М. К. Горбунова. 1882. XXXII, 299 стр. — 154, 356, 359, 361, 379, 404, 461, 462, 572—573

* — Т. VII. Вып. III. Промыслы Московской губернии. Вып. V. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1883. 212 стр. — 154, 359, 361, 402, 404, 461, 467, 567, 571

[³⁵⁹] *Сборник статистических сведений по Орловской губернии*. Т. II—V, VIII. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1887—1895. 5 т.

— Т. II. [Вып. I]. Елецкий уезд. 1887. 958 стр. — 107, 114—115

— Т. III. Трубчевский уезд. 1887. IV, 265, 224 стр. — 114—115, 116, 414, 416, 458, 552

— Т. IV. Вып. II. Кромской уезд. 1892. 527 стр. — 333

— Т. V. Вып. II. Карачевский уезд. 1892. 948 стр. — 173—174, 414

— Т. VIII. Орловский уезд. Статистико-экономические и оценочные материалы по крестьянскому и частновладельческому хозяйству. С 2 картогр. 1895. 1005 стр. (Стат. отд-ние Орловской губ. земской управы). — 116—117, 414

[³⁶⁰] *Сборник статистических сведений по Рязанской губернии*. Т. I—XII. Скопин, изд. Рязанского губ. земства, 1882—1892. 12 т. — 204

[³⁶¹] *Сборник статистических сведений по Рязанской губернии*. Т. II. Вып. I. Раненбургский уезд. Скопин, изд. Рязанского губ. земства, 1882. II, 334, II стр. — 491

[³⁶²] *Сборник статистических сведений по Самарской губернии*. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI—VII. М. — Самара, изд. Самарского губ. земства, 1889—1890. 2 т.

* — Т. VI. Николаевский уезд. 1889. 1133 стр. — 85, 267, 452

- Т. VII. Новоузенский уезд. 1890. 524 стр. — 85, 88, 89, 92, 267, 270, 271, 452
- [363] *Сборник статистических сведений по Саратовской губернии*. Т. I, VII, XI. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1883—1892. 3 т.
- Т. I. Саратовский уезд. 1883. V, 271 стр. — 209
- * — Т. VII. Ч. 2. Вольский уезд. 1892. II, 583 стр. — 490
- * — Т. XI. Камышинский уезд. 1891. 979 стр. — 100, 102—106, 397, 406
- [364] *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885—1887. 3 т.
- * — *Прил. к 1-му тому сборника*. Статистические табл. о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Вып. I. 1885. 287 стр. — 73, 79, 82, 83—84, 101—102
- Т. II. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. 1886. III, 253 стр. — 73, 79, 80, 82, 83—84
- * — Т. V. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. 1887. 342 стр. — 82, 83—84
- [365] * *Сборник статистических сведений по Тверской губернии*. Т. VIII, XIII. Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1893—1897. 2 т.
- * — Т. VIII. Тверской уезд. Вып. 1. Описание уезда (текст) с 20-ю картогр. 1893. 267 стр. — 320
- * — Т. XIII. Вып. 2. Крестьянское хозяйство. Сост. П. А. Вихляев. 1897. X, 313 стр. — 130, 236, 286—287, 290—291, 295
- [366] «Сборник Херсонского Земства», 1895, № 8. — 242
- [367] *Сведения о фабриках и заводах, действовавших в*

1865 году. — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1866, № 4, стр. 392—424; № 5, стр. 74—105. — 306—307, 310, 481, 500, [viz též Příloha II]

[³⁶⁸] *Сведения о фабриках и заводах, действовавших в 1895 году.* — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1867, № 6, стр. 381—401. — 481, 500, 501, 519, [viz též Příloha II]

[³⁶⁹] * *Свирский, В. Ф. Фабрики, заводы и прочие промышленные заведения Владимирской губернии.* Владимир-на-Клязьме, изд. Владимирской губ. земской управы, 1890. 67, 198 стр. — 559

[³⁷⁰] *Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1897 гг.* Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889—1900. 8 т. (Материалы для торгово-пром. статистики). — 230, 483—485, 488

— за 1885—1887 гг. 1889. IV, XVIII, 114 стр. — 483, 484—486, 501, [viz též Příloha II]

— за 1888 год. 1891. 385 стр. — 483, [viz též Příloha II]

— за 1889 год. 1891. 181, CCCI, 69 стр. — 483, 501, [viz též Příloha II]

— за 1890 год. 1893. 419 стр. — 230, 273, 483, 492, 500, [viz též Příloha II]

— за 1891 год. 1894. VII, 237 стр. — 483, 501, [viz též Příloha II]

— за 1892 год. 1895. X, 267 стр. — 483—485, 501, 530

— за 1893 год. 1896. IV, 168 стр. — 483—485, 488

— за 1897 год. 1900. III, XXV, 192 стр. — 483—485, 488

[³⁷¹] *Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901—1903 гг.* Спб., 1903—1906. 3 т. (М-во финансов. Отдел промышленности). — 487

— за 1901 год. 1903. XXV, 202 стр. — 487

— за 1902 год. 1904. XXVIII, 200 стр. — 487

- за 1903 год. 1906. XVI, 208 стр. (М-во торговли и пром-сти. Отдел пром-сти). — 235, 404—405, 487, 489, 535, 538, 560
- [372] *Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России.* Спб., изд. канцелярии ком. минист., 1894. 624 стр. — 146—147, 298, 304, 384, 608
- [373] * *Свод статистических сведений по Саратовской губернии.* Ч. 1. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888. 902 стр. — 97—99, 102—107
- [374] * *Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии.* Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранню их и приемов по разработке. [Сост. Ф. А. Щербина]. Воронеж, 1897. 1058 стр. — 153, 593
- [375] *Сводный сборник статистических сведений по Самарской губернии.* Т. VIII. (Вып. I). Самара, изд. Самарского губ. земства, 1892. X, 228 стр. — 85, 91, 92—93, 103—104, 107
- [376] «Северный Вестник», Спб., 1885, № 3, ноябрь, стр. 186—193. — 105, 651
— 1886, № 2, стр. 26—57. — 238
— 1896, № 2, стр. 1—8. — 255, 313
- [377] «Северный Край», Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), стр. 4. — 292—293
- [378] «Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, стр. 9—10; № 32, 2 (14) декабря, стр. 3—4; № 33, 3 (15) декабря, стр. 4. — 233, 285
- [379] *Село Красное, Костромского уезда.* — «Русские Ведомости», М., 1897, № 231, 22 августа, стр. 2. — 439
- [380] «Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, стр. 154—156. — 254

- [³⁸¹] *Сельское и лесное хозяйство России*. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности м-ва гос. имуществ, 1893. II, XXVI, 649 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 199, 227, 228—229, 230, 231, 233, 262, 264, 267, 272—273, 277
- [³⁸²] «*Сельское Хозяйство и Лесоводство*», Спб., 1896, № 2, стр. 289—315. — 241
- [³⁸³] *Сельскохозяйственное винокурение в 1896/7 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 10, стр. 620—624. — 300
- [³⁸⁴] *Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев*. Вып. V. — см. Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892.
- [³⁸⁵] * *Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев*. Вып. VII. Возделывание картофеля в Европейской России. Спб., 1897. X, 162, 152 стр. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — 263, 301, 302
- [³⁸⁶] *Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1892 год*. Вып. I—III. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1893. — 178
- [³⁸⁷] *Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1896 год*. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1897. VIII, 214, 242 стр. — 557, 600
- [³⁸⁸] *Сельскохозяйственный обзор Орловской губернии за 1887/88 год*. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1888. 319 стр. — 216—217
- [³⁸⁹] *Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II*. Т. I. Спб., 1881. LIII, 504, III стр. — 491

- [³⁹⁰] Семенов, А. *Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год*. Ч. 1—3. Спб., 1859. — 491, 493, 506
- [³⁹¹] Семенов, Д. П. *Производство хлеба*. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 125—142. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 262
- [³⁹²] Семенов, П. П. *Муравенская волость (Рязанская губ.)*. — В кн.: Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880, стр. 37—158. — 154
- [³⁹³] — *Первая всеобщая перепись*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 21, стр. 552—558. — 513, 621
- [³⁹⁴] — *Предисловие*. — В кн.: Статистический временник Российской империи. I. Спб., 1866, стр. I—XXXVI. — 477
- [³⁹⁵] Скальковский, К. *Горнозаводская производительность России в 1877 году*. Спб., 1879. 113 стр. — 507
- [³⁹⁶] Скворцов, А. И. *Влияние парового транспорта на сельское хозяйство*. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 стр. — 32
- [³⁹⁷] — *Основания политической экономии*. Спб., Попова, 1898. IX, 432 стр. — 50
- [³⁹⁸] Скворцов, П. *Итоги крестьянского хозяйства по земским статистическим исследованиям*. — В кн.: Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., 1895, стр. 1—107. — 95—96
- [³⁹⁹] — *Товарный фетишизм*. (Владимир Ильин. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутрен-

него рынка для крупной промышленности, Спб., 1899 г.). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 12, стр. 2277—2295. — 629, 631—654

[400] «Слово», Спб., 1880, октябрь, стр. 77—142. — 84, 91

[401] *Смирнов, А. Павлово и Ворсма, известные стальнослесарным производством села Нижегородской губернии.* М., 1864. II, 67, 20 стр. — 355, 432, 452, 567

[402] *Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов.* С примеч. Бентама и др. Пер. П. А. Биби-ков. Т. 1—2. Спб., 1866. 2 т. — 43—47, 617

[403] «Собрание Указаний и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате». Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524, стр. 1192—1195. — 300

— 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — 435

[404] *Состояние посевов свекловицы к 1 июня 1898 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, стр. 349—352. — 303

[405] *Старый маслодел.* В чем темные стороны маслоделия и каков выход из них. — «Северный Край», Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), стр. 4; «Жизнь», Спб., 1899, № 8, стр. 377, в отд.: Хроника внутренней жизни. — 292—293

[406] * *Статистика производств, облагаемых акцизом, и гербовых знаков за 1897 и 1898 гг.* Сост. в стат. отд-нии главного упр. Спб., 1900. 1037 стр. (Главное упр. неокладных сборов и казенной продажи питей). — 598

[407] *Статистика Российской империи.* IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI. 1883—1904 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1888—1906. 7 т. На русск. и франц. яз.

— IV. Средний урожай в Европейской России за пятилетие 1883—1887 гг. Под ред. В. В. Зверинского. 1888. V, 17, 155 стр. — 200, 261, 267

- XX. Военно-конская перепись 1888 года. Под ред. А. Сырнева. 1891. VI, XXIII, 207 стр. — 147—148, 149—152, 213
 - XXXI. Военно-конская перепись 1891 года. Под ред. А. Сырнева. 1894. IV, XXIX, 149 стр. — 147—149, 150—152, 213
 - * — XXXVII. Военно-конская перепись 1893 и 1894 гг. Под ред. А. Сырнева. 1896. II, XXII, 245 стр. — 147, 213
 - XLIV. Военно-конская перепись 1896 г. Под ред. А. Сырнева. 1898. XIII, 79. — 150—152, 213
 - LV. Военно-конская перепись 1899—1901 гг. Под ред. А. Сырнева. 1902. VI, XIV, 223 стр. — 149—152, 213
 - LXI. Военно-конская перепись. 1903—1904 гг. 1906. VII, 79. — 213
- [408] *Статистический временник Российской империи*. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутренних дел, 1866, 1872.
- * — I. 1866. XXXVI, XV, 523 стр. — 477, 520, 583—584, [viz též Příloha II]
 - II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Ч. I. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. 1872. IV, 361, III стр. — 355, 404, 427—428
 - Серия II. Вып. VI. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. Обр. И. Боком. 1872. LXXVIII, 427 стр. — 475, 477, 493, 500
- [409] * *Статистический ежегодник Московского губернского земства 1886 г.* М., 1886. VI, 372 стр. — 595—596, 598, 605
- [410] * *Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г.* М., 1896. 382, XII, 131 стр. — 393, 430
- [411] * *Статистический ежегодник Тверской губернии за*

1897 год. (С 2 картогр.). Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1898. VII, 582, XIX стр. (Стат. бюро Тверской губ. земской управы). — 595—596, 598

- [⁴¹²] *Статистический обзор железных дорог и внутренних водных путей.* К этому обзору приложен список изданий стат. отдела м-ва путей сообщения, представляемых на Всемирную выставку 1893 г. в Чикаго. Спб., 1893. VI, 98 стр. (Россия. М-во путей сообщения. Стат. отдел. Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 520, 550
- [⁴¹³] * *Статистический обзор Калужской губернии за 1896 год.* (Год первый). Калуга, изд. стат. отд-ния Калужской губ. земской управы, 1897. 6, XVI, 461 стр. (Прил. к докладу Калужской губ. земской управы очередному губ. земскому собранию по статистике). — 129, 556—557, 595, 596, 598, 605—606
- [⁴¹⁴] *Стебут, И. А. Основы полевой культуры и меры к ее улучшению в России.* 2-е, вновь передел. изд. В 2-х тт. М., 1882—1884. — 32
- [⁴¹⁵] — *Статьи о русском сельском хозяйстве, его недостатках и мерах к его усовершенствованию.* 1857—1882. М., Васильев, 1883. 363 стр. — 183, 216
- [⁴¹⁶] *Стенографический отчет о прениях в ИВЭО 1 и 2 марта 1897 г.* — см. Влияние урожая и хлебных цен на разные стороны экономической жизни.
- [⁴¹⁷] *Столянский, Н. П. Промыслы в селе Поречье-Рыбном, Ростовского уезда, Ярославской губернии.* (Сообщения 28 февраля 1885 г.). — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XIV. Спб., 1885, стр. 1—50. — 319
- [⁴¹⁸] *Строкин, Н. А. Льноводство Псковской губернии.* Спб., изд. Псковского губ. стат. ком., 1882. 39 стр. — 296—297
- [⁴¹⁹] [*Струве, П. Б.*] *П. Б. Закон 2-го июня о продолжительности рабочего времени и распространение фабрично-*

го надзора на всю Европейскую Россию. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 10, июль, стр. 216—243. — 570

- [420] — *Историческое и систематическое место русской кустарной промышленности.* (Ответ П. Н. Милукову). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 4, стр. 188—200. — 576
- [421] — *Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России.* Вып. I. Спб., 1894. X, 293 стр. — 101, 217, 294, 295—296, 653
- [422] — *На разные темы.* IV. «Мужики» Чехова и г. Михайловский. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 1, октябрь, стр. 55—66. Подпись: Novus. — 571
- [423] — *Основная антиномия теории трудовой ценности.* — «Жизнь», Спб., 1900, № 2, стр. 297—306. — 653
- [424] — *Против ортодоксии.* — «Жизнь», Спб., 1899, № 10, стр. 175—179. — 653
- [425] *Табачное производство.* (Сост. в департаменте торговли и мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 62—64, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 312—313
- [426] *Тавилдарова, Н. И. Винокурение.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 47—53, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 301
- [427] * *Тезяков, Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской*

губернии. (По материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893—1895 гг.). (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губ.). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1896. II, 300 стр. — 234, 237, 239—240, 241—242, 243, 246, 248, 251—252, 256—260, 269

[428] *Тилло, А. Кустарная промышленность Костромской губернии*. Кустарные промыслы Кинешемского уезда. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XV. Спб., 1886, стр. 161—277. — 409

[429] — *Кустарные и отхожие промыслы Костромского уезда*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2093—2171. — 386, 410

[430] — *Народные промыслы Костромской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 1919—2022. — 386, 410, 467—468

[431] — *Ювелирно-металлический промысел [в Костромской губернии]*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2023—2056. — 439—440

[432] *Тилирязов, Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов*. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур за 1867 год. Труд, удост. медали на Парижской всемирной выставке 1867 г. и на Всероссийской мануфактурной выставке 1870 г. Вып. 1—3. Спб., 1869—1873. VI, VI, 132 стр.; 14 карт. — 476, 478—479

[433] *Тимохович, С. Кустарная промышленность в Медынском уезде [Калужской губернии]*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II. Спб., 1879, стр. 6—108. — 350, 369—370, 411

- [⁴⁵⁴] «*Торгово-Промышленная Газета*», Спб., 1901, № 123, 3 (16) июня, стр. 2. — 303
- [⁴⁵⁵] «*Торгово-Промышленная Газета*», Спб., 1902, № 6, 8 (21) января, стр. 4. — 231—232
- [⁴⁵⁶] *Торгово-промышленные съезды в России*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 25, стр. 986—992. — 300
- [⁴⁵⁷] *Трирогов, В. Г. Община и подать*. (Собрание исследований). Спб., 1882. 509 стр. — 139—140, 161, 258
- [⁴⁵⁸] «*Труды Императорского Вольного Экономического Общества*». Спб., 1897, № 4, июль — август, стр. 1—95. — 160, 219—220, 327
- * — 1898, № 1, январь — февраль, стр. 1—41. — 480, 565
- 1898, № 2, март — апрель, стр. 117—147. — 577—578
- * — 1898, № 5, сентябрь — октябрь, стр. 1—107. — 480, 481, 565
- [⁴⁵⁹] *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России*. Вып. I—XVI. Спб., 1879—1887. 16 т. — 154, 404, 468, 551—552, 556—557
- Вып. I. [Действия комиссии]. 1879. 248 стр. — 349, 354
- Вып. II. [Калужская и Нижегородская губернии]. 1879. 128, 28, 101—120 стр. — 350, 370, 411, 417
- Вып. III. [Нижегородская губерния]. 1880. 29—134, 121—177, II стр. — 354, 370, 386—389, 422, 452
- Вып. IV. [Нижегородская и Олонекская губернии]. 1880. IV, 97—119, 135—317, 179—226, 20 стр. — 389, 421, 425, 463
- Вып. V. [Черниговская, Тверская, Московская и Нижегородская губернии]. 1880. IV, 319—487, 227—309, 21—63 стр. — 350, 359, 407, 408, 621

- [⁴⁴⁰] — Вып. VI. [Нижегородская и Ярославская губернии]. 1880. IV, 121—174, 489—776, 311—364, 65—95 стр. — 355, 370, 409, 438, 559
- Вып. VII. [Нижегородская, Ярославская, Тульская, Рязанская и Новгородская губернии]. 1881. II, 777—1225, 365—391, 97—128, 6 стр. — 380, 442—445, 452, 558
- Вып. VIII. [Нижегородская, Тульская, Тверская, Новгородская и Херсонская губернии]. 1882. II, 175—245, 1227—1907, 129—149 стр. — 355, 386, 412, 416, 427, 552, 559
- [⁴⁴¹] — Вып. IX. [Костромская, Тульская и Нижегородская губернии]. 1883. II, 247—271, 1909—2592, 393—458, 151—252 стр. — 322, 351, 354, 355, 386, 410, 416, 419—422, 430, 437, 439—440, 441—442, 443, 444, 467—468, 559
- Вып. X. [Тверская, Ярославская, Тульская, Владимирская, Пермская губернии]. 1883. II, 273—300, 2593—3056 стр. — 160, 371, 380, 424, 443
- Вып. XI. [Вятская губерния]. 1884. II, 301—346, 1—453 (3057—3509) стр. — 423, 468, 551, 552, 556
- Вып. XII. [Вятская губерния]. 1884. II, 347—368, 455—876 (3511—3932) стр. — 551—552, 556
- Вып. XIII. [Костромская губерния]. 1885. IV, 369—397, 1—433 (3933—4365) стр. — 355
- Вып. XIV. [Костромская губерния]. 1885. III, 399—513, 1—145, 1—232 (4367—4598) стр. — 319
- Вып. XV. [Костромская губерния]. 1886. II, 515—538, 1—141, 1—277 (4599—4875) стр. — 409
- Вып. XVI. [Вятская губерния]. 1887. I, 539—605, 1—101, 1—251 (4877—5127) стр. — 509—510

[⁴⁴²] *Труды податной комиссии*. Ч. 3. — 296

[⁴⁴³] *Туган-Барановский, М. И. Капитализм и рынок*. (По поводу книги С. Булгакова «О рынках при капитали-

стическом производстве». Москва. 1897 г.). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 6, стр. 118—127. — 56

[444] — *Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса*. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 5, стр. 973—985. — 653

[445] — *Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь*. С прил. 12 диагр. Спб., 1894. IV, 513 стр. — 47, 50

[446] — *Русская фабрика в прошлом и настоящем*. Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1898. XI, 497 стр.; 3 л. диагр. — 357, 480, 484, 491, 493, 520, 569—570

[447] * *Туган-Барановский, М. И. Статистические итоги промышленного развития России*. (Доклад, читанный в заседании II отд. И. В. Э. общества 17-го января 1898 г.) — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 1, январь — февраль, стр. 1—41. — 480, 565

[448] — *Трудовая ценность и теория прибыли*. (Моим критикам). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 3, стр. 607—633. — 653

Тулин, К. — см. Ленин, В. И.

[449] *Уваров, М. С. О влиянии отхожего промысла на санитарное положение России*. — «Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины», Спб., 1896, т. XXXI, кн. 1, июль, стр. 1—49. — 598—599

[450] *Указатель фабрик и заводов Европейской России* — см. Орлов, П. А.; Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

[451] *Успенский, Г. И. Грехи тяжкие*. — 621

[452] — *Живые цифры*. — 163

[453] — *Из деревенского дневника*. — 322

[454] — *На Кавказе.* — 621

[455] * *Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий.* Спб., 1897. IV, 245 стр. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 469, 492, 494

[456] *Фабрично-заводская промышленность и торговля России.* С прил. общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893. 747 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 498

[457] * *Федотов, А. и др. Обзор производства хлопчатобумажных изделий.* — В кн.: *Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий.* Спб., 1897, стр. 32—53. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 494

[458] *Фейнберг, Л. Б. О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении.* (Доклад губернскому врачебному совету). — «Врачебная Хроника Харьковской Губернии», 1899. № 9 (27), сентябрь, стр. 580—584. — 305—306

[459] — [О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении. Доклад губернскому врачебному совету. Отрывок]. — «Русские Ведомости», М., 1899, № 254, 14 сентября, стр. 2, в отд.: Внутренние известия. — 305

[460] *Флеровский, Н. Положение рабочего класса в России.* Наблюдения и исследования. Спб., Поляков, 1869. II, II, 494 стр. — 245, 599

[461] *Фортунатов, А. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства.* — В кн.: *Итоги экономического исследования России по данным земской статистики.* Т. I. М., 1892, стр. I—XXXV. — 107

- [⁴⁶²] * *Харизоменов, С. А. Введение* [к книге «Свод статистических сведений по Саратовской губернии»]. — В кн.: Свод статистических сведений по Саратовской губернии. Ч. I. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888, стр. 1—53. — 97, 104, 105, 107
- [⁴⁶³] — *Значение кустарной промышленности*. — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — 389, 390, 446, 449, 467, 469, 572
- [⁴⁶⁴] * — *Промыслы Владимирской губернии*. М., Баранов, 1882—1884. (Труды комиссии по устройству кустарного отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.).
- * Вып. II. Александровский уезд. 1882. XII, 353, IV стр. — 357, 390, 392, 409, 467
- * Вып. III. Покровский и Александровский уезды. 1882. X, 256, 149 стр. — 355, 356, 371, 387, 390, 403—404, 448, 452, 455—456, 462—463, 466, 467, 548, 567, 571, 572
- * Вып. V. Переяславский и Александровский уезды. 1884. VIII, 231 стр. — 349, 467
- [⁴⁶⁵] *Хатисов, К. Кустарные промыслы Закавказского края*. Отчет 1891 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 259—370. (М-во гос. имуществ). — 348, 621
- [⁴⁶⁶] *Химическая промышленность*. (Сост. в деп. торговли и мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—16, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 496—497
- [⁴⁶⁷] *Чаславский, В. И. Земледельческие отхожие промыслы*

в связи с переселением крестьян. — В кн.: Сборник государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875, стр. 181—211. — 245—246, 599

- [468] Черненко, Н. Н. К характеристике крестьянского хозяйства. Вып. I. М., 1905. 171 стр. — 152
- [469] Чернов, В. Из Тамбова. — «Новое Слово», Спб., 1895, № 3, декабрь, стр. 183—191. — 217
- [470] Чернышевский, Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. — 633, 644, 645
- [471] Черняев, В. В. Земледельческие орудия и машины, их распространение и изготовление. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности М-ва гос. имуществ, 1893, стр. 351—362. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 227, 228—229, 231, 232
- [472] — Производство сельскохозяйственных машин в Сапожковском у., Рязанской губернии. Исследования 1888 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 201—215. (М-во гос. имуществ). — 231, 232, 353—354
- [473] * — Сельскохозяйственное машиностроение. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 142—157. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 227, 228—229
- [474] Число действовавших сахарных заводов и количество уцелевших плантаций за период 1905/6 г. [Таблица]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1906, № 12, стр. 502—505. — 303
- [475] Чупров, А. И. Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни. Доклад в III от-

делении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1897, № 4, июль — август, стр. 2—10, 35—40, 86—93. — 219—220, 327

- [476] *Шаховской, Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы.* М., 1896. VII, 253, II стр. — 232, 246, 247—248, 251, 253, 258, 269
- [477] *Шевлягин, Н. И. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губ.* Отчет 1892 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 195—258. — 353—354, 421, 452
- [478] *Шерер, А. Хлопчатобумажная промышленность.* — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. II. Спб., 1863, стр. 445—514. — 493—494
- [479] * *Шиммарев, Д. И. Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуйско-Ивановской жел. дор.* Изд. в пользу и на средства кассы взаимопомощи при Нижегородской жел. дор., при содействии местных фабрикантов. Спб., 1892. 92 стр. — 567
- [480] *Штейнфельд, Н. Итоги горнопромышленных съездов на Урале.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 224—228. — 512
- [481] * *Шульц, А. А. Специальные культуры.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 68—141. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 295—298, 303, 304, 311—312
- [482] *Щербачев, В. С. Обзор табаководства в России.* Вып. II и III. Малороссия и Туркестанский край. Спб., 1894. II, 192 стр. — 314—316

- [483] * *Щербина, Ф. А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II. Спб., 1897, стр. 1—79. — 153, 175, 176—177
- [484] — *Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду.* С 8 карт. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II). — 153, 176
- [485] * — *Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии.* Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранию их и приемов по разработке. Воронеж, 1897. 1058 стр. — 153, 593
- [486] * *Щеточный промысел по исследованию 1895 г.* [Сост. С. Ф. Руднев]. — В кн.: Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г. М., 1896, стр. 1—13, прил. — 393, 430
- [487] *Энгельгардт, А. Н. Из деревни.* 11 писем. 1872—1882. Спб., 1885. 563 стр. — 139, 172, 196, 204, 210—211, 223—227
- [488] «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — 389, 390, 446, 449, 447, 469, 571
— 1887, № 11, стр. 460—486; № 12, стр. 629—647. — 203, 227, 246, 278, 301
— 1889, № 9, стр. 38—67. — 480, 484, 486
— 1890, № 9, стр. 130—148. — 556, 571, 597, 604, 606
- [489] *Ягодинский, И. П. Кожевенный промысел села Тубанаевки и смежных с ним сел и деревень Васильского уезда Нижегородской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 639—660. — 370, 421

- [⁴⁹⁰] — *Промыслы села Безводного Нижегородского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2401—2419. — 351, 436
- [⁴⁹¹] *Ялта, 5 мая.* — «Русские Ведомости», М., 1897, № 127, 10 мая, стр. 1, в отд.: Внутренние известия. — 313
- [⁴⁹²] *Янсон, Ю. Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств.* Т. II. Промышленность и торговля. Отдел I. Статистика сельского хозяйства. Спб., 1880. XII, 663 стр. — 77, 168
-
- [⁴⁹³] *Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie.* Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — 56
- [⁴⁹⁴] *Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft.* Sechs Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2, 304 S. — 346, 593
- [⁴⁹⁵] „*Bulletin de l'Office du travail*“, Paris, 1901, No 10, p. 711—712. — 581
- [⁴⁹⁶] *Diehl, K. Proudhon, P. J. Seine Lehre und sein Leben.* 2. Abteilung: Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d. S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). — 58
- [⁴⁹⁷] — *Rodbertus, Johann Karl.* — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 442—450. — 60
- [⁴⁹⁸] *Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover.* — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV). — 163
- [⁴⁹⁹] — *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen* in „Landwirtschaftliche Jahrbücher“. Bd. XV. Berlin, 1886. — 163

- [⁵⁰⁰] *Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland.* — „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, No 10, S. 292—306. — 340
- [⁵⁰¹] — *The condition of the working class in England in 1844.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887]. VI, 200, XI p. — 196—197
- [⁵⁰²] — *Preface* [to: *The condition of the working class in England in 1844*]. — In: Engels, F. *The condition of the working class in England in 1844.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887], p. I—VI. — 196—197
- [⁵⁰³] — *Der Sozialismus in Deutschland.* — „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, No 19, S. 580—589. — 171
- [⁵⁰⁴] — *Vorwort* [zum 2. Band des *Kapital* von Marx]. — In: Marx, K. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie.* Bd. II. Buch II: *Der Zirkulationsprozeß des Kapitals.* Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885, S. III—XXIII. — 60
- [⁵⁰⁵] — *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: *Zur Wohnungsfrage*]. — In: Engels, F. *Zur Wohnungsfrage.* 2., durchges. Aufl. Hottingen—Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3—10. — 254
- [⁵⁰⁶] — *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Maihälfte 1872 — Januar 1873. — 254
- [⁵⁰⁷] *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S. — 60
- [⁵⁰⁸] *Hourwich, I. A. The economics of the russian village.* New York, 1892. VI, 182 p. — 187
- [⁵⁰⁹] * *Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. — 20—22
- [⁵¹⁰] *Keussler, J. Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Rußland.* T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S. — 161

- [⁵¹¹] *Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. — 328—329
- [⁵¹²]*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. — 36, 44, 45, 178, 189, 334, 335, 370, 371, 372—373, 401, 413, 414, 451, 460, 465, 472, 553, 561, 617, 628, 639, 641
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — 40, 43, 46—57, 60, 61, 62—63, 334, 335, 635—637
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S. — 51—54, 55—56, 189, 241, 339, 376, 401
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — 32, 34, 55—56, 58, 62—63, 160, 179—180, 189, 197, 203, 218—219, 268, 337, 340—344, 620, 635
- [⁵¹³] — *Misère de la philosophie.* Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p. — 327, 340, 401
- [⁵¹⁴] *Mouvement général de l'épargne en 1899.* — „Bulletin de l'Office du travail“, Paris, 1901, No 10, p. 711—712. — 581
- [⁵¹⁵] „*Die Neue Zeit*“, Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, No 19, S. 580—589. — 171
- 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, No 10, S. 292—306. — 340
- Novus* — см. Струве, П. Б.
- [⁵¹⁶] *Rauchberg, H. Die Berufs- und Gewerbezahlung im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895.* Berlin, Heymann, 1901. XVI, 422 S. — 540
- [⁵¹⁷] *Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlaß.* Hrsg. von

A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin. Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S. — 60

- [⁵¹⁸] — *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*. I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriß meines staatswirtschaftlichen Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S. — 59, 60
- [⁵¹⁹] Roscher, W. *Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen*. Ein. Hand- und Lesebuch für Staats- und Landwirte. 7., stark verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Cotta, 1873, X, 646 S. (System der Volkswirtschaft... v. W. Roscher. Bd. 2). — 273
- [⁵²⁰] Sinzheimer, L. *Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmäßigen Großbetriebes in Deutschland*. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück). — 532
- [⁵²¹] Smith, A. *An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. 4-th edition. Vol. I—II. Basil. Printed and sold by J. Decker. Paris, sold by Levrault freres. Quai Malaquai, 1801. 2 Bd. — 44, 45—46, 323
- [⁵²²] Stammler, R. *Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen Geschichtsauffassung*. Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Veit, 1896. VIII, 668. — 652—653
- [⁵²³] *The Statesman's Year-book*. Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of J. P. A. Renwick, M. A., LL. B. Thirty — fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and Co., 1897. XXXVI, 1167 p. — 523, 593
- [⁵²⁴] *Übersichten der Weltwirtschaft*. Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885—1889 mit Erg. teilweise bis 1895 von Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprach- und

Handelwissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S.
— 577

[⁵²⁵] *Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus.*
Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort
versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII,
460 S. — 555, 612—613

JMENNÝ REJSTŘÍK

ALEXEJEV — továrník ze 60. let 19. stol. — 409

ANDREJEV J. N. (1829—1889) — profesor technologie, člen rady ministerstva financí v 70. letech, předseda komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. Z prací této komise (16 svazků) čerpal V. I. Lenin údaje pro svou knihu *Vývoj kapitalismu v Rusku*. — 469

ANNĚNSKIJ N. F. (1843—1912) — ekonom a statistik, publicista, představitel liberálně narodnického hnutí. Řídil zemstevní statistiku v několika guberniích, za jeho redakce bylo vydáno mnoho statistických prací. Přispěl do dvousvazkového sborníku *Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství*, který sestavili na pokyn ministerstva financí narodničtí a liberální ekonomové pod vedením prof. A. I. Čuprova a A. S. Posnikova (Petrohrad 1897). V roce 1906 patřil Anněnskij k organizátorům maloburžoazní strany lidových socialistů, která vznikla z pravého křídla eserské strany a inklinovala ke kadetům. V posledních letech života zanechal politické činnosti. — 200, 355, 370, 434, 435, 452

ANTUFJEV N. D. (Děmidov Nikita) (1656—1725) — výrobce zbraní, průmyslník za Petra I., zakladatel a majitel mnoha hutních závodů na Urale, v Tulské, Kalužské, Moskevské aj. guberniích. Petr I. obdivoval jeho mistrovskou výrobu zbraní a přidělil mu půdu na rozšíření podniku. V roce 1696 vybudoval Antufjev u Tuly slévárenský závod a v roce 1702 mu byly předány státní Verchoturské závody na Urale s polnostmi, lesy, horou Blagodat' a s právem zakupovat nevolníky pro závody. V roce 1720 získal rodový šlechtický titul spojený se jménem Děmidov. Jeho potomky byli známí uralští průmyslníci Děmidovové. — 442

ASMOLOV V. I. (1828—1881) — továrník. V roce 1857 založil v Rostově na Donu malou tabákovou továrnu, v níž pracovalo jen 7 dělníků. Podnik zdědil jeho bratr a v 90. letech v něm pracovalo již 2000

dělníků. V roce 1912 vznikla spojením tabákových továren akciová společnost V. I. Asmolov a spol. — 568

AVDAKOV N. S. (1847—1915) — významný báňský inženýr a průmyslník, předseda rady sjezdů jihoruských báňských a hutních podnikatelů, od roku 1906 člen Státní rady jako zástupce průmyslníků, oktábrista. Napsal několik prací o ekonomice báňského a hutního průmyslu, spolupracoval s časopisem *Promyšlennost' i torgovlja*. — 516

AVILOV B. V. (1874—1938) — sociální demokrat, novinář a statistik. Na III. sjezdu SDDSR, kde zaujal smířlivecký postoj k menševikům, zastupoval charkovskou bolševickou skupinu Vperjod. V roce 1905 se zúčastnil ozbrojeného povstání v Charkově. Od dubna 1917 pracoval v redakci menševického listu *Novaja žizn'* a v srpnu téhož roku se stal členem sociálně demokratické organizace internacionalistů. V roce 1918 zanechal politické činnosti.

Avilov napsal recenzi o Leninově knize *Vývoj kapitalismu v Rusku*; byla otištěna v časopise *Obrazovanie*, č. 10, říjen 1899. — 651

BATALIN F. A. (1823—1895) — vědec, odborník v oblasti zemědělství. Od roku 1860 redigoval *Žurnal ministerstva gosudarstvennych imuščestv*, později přejmenovaný na *Selskoje chozjajstvo i lesovodstvo*. V letech 1875—1878 vydával *Příručku pro zemědělce* a od roku 1879 *Kalendář a příručku ruského zemědělce*, lidově nazývaný *Batalinův kalendář*. Hlavní práce: *Pjatigorskij kraj i kavkazskije mineralnyje vody* [*Pjatigorský kraj a kavkazské minerální vody*] (1861); *Razvedenje kormovoj kukuruzy i silosovanie zeljonych kormov* [*Pěstování krmné kukuřice a silážování zelených krmiv*] (1881) aj. — 75

BĚLOBORODOV A. — autor článku *Sezónní dělníci na Kubáni*, otištěného v časopise *Severnyj věstnik*, únor 1896. — 255, 313

BĚLOV V. D. — ekonom, od roku 1885 člen komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. Napsal mnoho prací o hospodářských problémech, např. referát *Domácí průmysl ve vztahu k uralskému báňskému a hutnímu průmyslu*, uveřejněný v XVI. svazku *Prací komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku* z roku 1887. — 508, 509

BERNSTEIN Eduard (1850—1932) — vůdce krajně oportunistického

křídla německé sociální demokracie a II. internacionály, teoretik revizionismu a reformismu. V letech 1881—1890 redigoval ilegální orgán Sociálně demokratické strany Německa Der Sozial-Demokrat. V letech 1896—1898 uveřejnil v časopise Die Neue Zeit sérii článků Problémy socialismu, jež později vydal knižně pod názvem Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie [Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie] (1899; česky 1902). V této knize revidoval všechny základní teze marxistické filozofie, ekonomie a vědeckého socialismu. Odmítal marxistickou teorii třídního boje, učení o nevyhnutelnosti zániku kapitalismu, socialistickou revoluci a diktaturu proletariátu. Za jediný úkol dělnického hnutí považoval boj za reformy, které by „zlepšily“ hospodářské postavení dělníků. Razil oportunistické heslo Hnutí je vším, konečný cíl není ničím. Za první světové války byl centristou. V následujících letech vyzýval k podpoře politiky buržoazie, vystupoval proti VŘSR a sovětskému státu. — 56, 653

BIBIKOV P. A. (1832—1875) — překladatel a publicista, autor knihy Kritičeskije eřudy [Kritické studie] (1865) aj. Přeložil a vydal 13 svazků spisů A. Smitha, T. R. Malthuse, A. Blanquiho aj. — 44

BLAGOVĚŠČENSKIJ I. I. (zemřel 1924) — tajemník statistického výboru v Petrozavodsku v 90. letech 19. století; zabýval se průzkumem Oloněcké gubernie, jeden z autorů práce Kustarnaja promyšlenost' v Oloněckoj gubernii [Domácký průmysl v Oloněcké gubernii] (1895). — 426

BLAGOVĚŠČENSKIJ N. A. (nar. 1859) — statistik kurského zemstva, sestavil Svodnyj statističeskij sbornik chozjajstvennych svedenij po zemskim podvornym perepisjam. T. I. Krest'janskoje chozjajstvo [Statistický soubor hospodářských údajů ze zemstevních soupisů usedlostí. Sv. I. Rolnické hospodářství] (1893); je autorem řady statistických prací. Po Říjnové revoluci pracoval v kurském guberniálním statistickém úřadě. — 146, 287, 288

BLANDOV V. I. (1844—1906) — výrobce sýrů, jeden z organizátorů sýrařských družstev v Jaroslavské, Kostromské, Tverské, Rjazaňské, Nižněnovgorodské a Novgorodské gubernii, majitel největší mlékařské a sýrařské firmy v Moskvě. Blandovova firma se v 90. letech nazývala Obchodní dům bratří V. a N. Blandovových, sklad družstevních sýráren. — 292

BLAŽIN N. F. (1861—1921) — agronom, odborník v oblasti mléčného

hospodářství. Od 14 let pracoval u firmy bratří Blandovových (viz Blandov V. I.). V roce 1886 dokončil studia na moskevské Zemědělské akademii a za hranicemi získal odborné vzdělání. Řadu let byl profesorem moskevské Zemědělské akademie a lektorem Polytechnického muzea. Napsal mnoho prací o mléčném hospodářství. — 277

BOBROVÉ — továrníci v Ivanovsko-vozněsensském kraji, původem rolníci. Začátkem 19. století přenesli svůj nevelký podnik z vesnice do města Šuje; zpočátku nezaměstnávali námezdní síly, ale již koncem 19. století pracovalo v jejich továrně 76 dělníků. — 567

BOGOLJUBSKIJ I. S. — báňský inženýr, autor mnoha pojednání o Amurském kraji, Sachalinu a jiných sibiřských oblastech. Napsal práci *Opyt gornoj statistiky Russkoj imperii* [Nástin báňské statistiky Ruské říše] (Petrohrad 1878). — 506–507, 513

BÖHM-BAWERK Eugen (1851–1914) — rakouský ekonom, profesor v Innsbrucku a Vídni, ministr financí rakousko-uherské monarchie, jeden z ideologů rakouské národohospodářské školy. Základem jeho protimarxisticky zaměřeného ekonomického učení je subjektivně psychologická teorie mezního užitku. Zastíráním rozporů kapitalismu se Böhm-Bawerk snažil odvrátit dělnickou třídu od revolučního boje. Jeho reakčních názorů využívá buržoazie k obhajobě kapitalismu. — 653

БОК I. I. (1848–1916) — statistik, v 70. letech redaktor Ústředního statistického výboru ministerstva vnitra. Utřídil a zpracoval *Materialy dlja statistiki zavodsko-fabričnoj promyšlennosti v Jevropejskoj Rossii za 1868 god* [Statistický materiál o továrním průmyslu v evropském Rusku za rok 1868] (Petrohrad 1872), který je obsahem 6. sešitu Statistického sborníku Ruské říše. — 476, 477

BONAPARTE Ludvík — viz Napoleon III.

BORISOV V. M. — agronom a statistik, tajemník tulského guberniálního statistického výboru, autor řady pojednání o domácím průmyslu Tulské gubernie, otištěných v *Pracích komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku*. — 322, 430, 441, 443, 444

BÜCHER Karl (1847–1930) — německý buržoazní ekonom, profesor, stoupenec tzv. historické školy v politické ekonomii. Při zkoumání rozvoje národního hospodářství nevycházel ze způsobu výroby, ale

ze způsobu směny hmotných statků; zkoumal „délku cesty“, kterou musí výrobek absolvovat od výrobce k spotřebiteli. Bücherova teorie ignoruje otázku vlastnictví výrobních prostředků a třídního charakteru výrobních vztahů. Je jedním z pokusů zvětšit kapitalismus. — 346, 575, 576, 593

BULGAKOV S. N. (1871—1944) — buržoazní ekonom, idealistický filozof, v 90. letech legální marxista. Revidoval Marxovo učení o agrární otázce a vystupoval proti materialistické filozofii z pozic novokantovství, mysticismu a klerikalismu. Po porážce revoluce 1905—1907 se přiklonil ke kadetům, zúčastnil se hnutí kolem sborníku *Věchi*, který Lenin nazýval „encyklopedií liberálního renegátství“. Po roce 1918 se stal knězem; emigroval a vedl nepřátelskou protisovětskou propagandu. — 39, 47, 48, 50, 63

BUŠEN A. B. (1831—1876) — statistik, od roku 1857 byl redaktorem v Ústředním statistickém výboru, později pracoval na ministerstvu financí, kde pod jeho vedením vyšlo sedm sešitů *Ročenky ministerstva financí* (1869—1876). Jako zástupce Ruské zeměpisné společnosti byl členem komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. — 477

BYČKOV G. N. — statistik a agronom novgorodského guberniálního zemstva. Napsal několik prací o rolnickém hospodářství gubernie: *Opyt podvornogo issledovanija ekonomičeskogo položenija i chozjajstva krestjan v 3-ch volostach Novgorodskogo ujezda* [Zkušenosti z průzkumu ekonomického postavení a hospodaření rolníků ve třech volostech novgorodského újezdu] (1882); *Děmentjevskaja občina i travosejanije* [Děmentjevská občina a setí píce] (1880); *Moločnoje dělo na zemljach častnogo vladěnija v Čerepovskom ujezdě* [Mlékařství na statkářských statcích v čerepovském újezdu] (Novgorod 1880). — 291

CONRAD Johannes (1839—1915) — německý profesor národního hospodářství, autor řady prací z oblasti agrární politiky a statistiky. Vydával ročenku *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, která se od roku 1870 nazývala stručně *Conradova ročenka*, a slovník *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. — 183, 184

CUNOW Heinrich (1862—1936) — německý pravicový sociální demokrat, historik, sociolog a etnograf. V letech 1917—1923 redigoval orgán sociálně demokratické strany *Die Neue Zeit*. Zpočátku se přikláněl k marxismu, později se z něho stal revizionista a falzifikátor marxismu. — 652

COUTÉ — konstruktér lnářského valchovacího stroje, který byl nazván jeho jménem a který byl v 80. letech 19. století v Rusku velmi rozšířen. — 297

ČASLAVSKIJ V. I. (1834—1878) — statistik, redaktor statistického oddělení ministerstva státního majetku. Účastnil se výpravy Svobodné ekonomické společnosti a Ruské zeměpisné společnosti, která zkoumala obchod obilím a produktivitu práce v Rusku. Jeho práce Zemleděľčeskije otchožije promysly v svjazi s pereselenijem krest'jan [Odcházení na zemědělské práce a jeho souvislost se stěhováním rolníků] byla otištěna v díle Sbornik gosudarstvennyh-znanij [Státovědném sborníku], sv. II, 1875. — 246, 598

ČERŇAJEV V. V. (1844—1892) — úředník ministerstva státního majetku, autor článku Zemědělské nářadí a stroje, jejich rozšíření a výroba, otištěného v časopise Selskoje i lesnoje chozjajstvo Rossii (1893), a Výroba zemědělských strojů, otištěného v Historickostatistickém přehledu průmyslu v Rusku, sv. I, 1883, a sv. II, 1886. — 227, 244

ČERNĚNKOV N. N. (nar. 1863) — statistik, pracovník orelského, moskevského, saratovského a tverského zemstva; člen agrární komise kadetské strany. Ve své práci K charakteristice krest'janskogo chozjajstva [K charakteristice rolnického hospodářství] (1905) učinil několik polemických poznámek k Leninově knize Vývoj kapitalismu v Rusku. Lenin na ně odpověděl ve druhém vydání této své knihy malou vsuvkou do XI. podkapitoly II. kapitoly. — 152

ČERNYŠEVSKIJ N. G. (1828—1889) — významný ruský revoluční demokrat, vědec, utopický socialista, spisovatel, literární kritik, jeden z význačných předchůdců ruské sociální demokracie a vůdce revolučně demokratického hnutí 60. let v Rusku. V roce 1862 jej carská vláda zatkla a uvěznila v Petropavlovské pevnosti, kde strávil asi dva roky; poté byl odsouzen k sedmi letům nucených prací a k doživotnímu vyhnanství na Sibiři. Teprve na sklonku života byl z vyhnanství propuštěn. Až do své smrti zůstal oddaným bojovníkem proti sociální nerovnosti a proti všem projevům politického a hospodářského útlatku.

Černyševskij napsal celou řadu prací z oboru filozofie, politické ekonomie, historie, etiky a estetiky. Jeho literárně kritické práce měly obrovský vliv na rozvoj ruské literatury a umění. Jeho román Čto dělat? [Co dělat?] (1863; česky 1975) vychoval nejedno pokolení revolucionářů v Rusku i za hranicemi. — 633

ČULKOVÉ — kupci, do roku 1861 nevolní rolníci v osadě Krasnaja v Kostromské gubernii; zbohatli jako klenotníci. — 440

ČUPROV A. I. (1842—1908) — profesor ekonomie, liberál. Byl předsedou statistické sekce Moskevské právnické společnosti. Napsal mnoho prací o ekonomice železniční dopravy a agrární otázce. Byl redaktorem liberálně narodnického sborníku Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství (1897) a autorem jednoho z článků tohoto sborníku. — 220, 327

DANIELSON N. F. (N. -on, Nik. -on, Nikolaj -on) (1844—1918) — ruský ekonom, publicista, ideolog liberálního narodnictví 80. a 90. let. V 60. a 70. letech udržoval spojení s kroužky revoluční ruznočinské mládeže. Dokončil první překlad Marxova Kapitálu do ruštiny, který začal pořizovat G. A. Lopatin. Při práci na překladu si dopisoval s K. Marxem a B. Engelsem a informoval je i o problémech ekonomického rozvoje Ruska. Podstatu marxismu však nepochopil a později proti němu vystupoval. V roce 1893 vydal knihu Očerki našego poreformennogo obsčestvennogo chozjajstva [Studie o našem poreformním společenském hospodářství], která byla spolu s pracemi V. P. Voroncova ekonomickým zdůvodněním liberálního narodnictví. — 19, 33, 35—40, 43, 58, 63, 84, 85, 91, 92, 98, 100, 101, 113, 171, 172, 187, 217, 218, 237, 239, 244, 245, 248, 257, 261, 263, 290, 294, 311, 321, 330—333, 336, 337, 341, 343, 349, 358, 394, 465, 470, 475, 480, 481, 503, 505, 517, 518, 521, 522, 524, 540, 541, 554, 561, 578, 594, 599, 610, 617, 618, 620, 625, 626, 635, 644, 646

DĚMENŤJEV J. M. (1850—1918) — hygienik a statistik, pokrokový veřejný činitel, jeden z prvních ruských vědců, kteří se zabývali statistikou práce a zdravotnickou statistikou. Na pokyn moskevského guberniálního zemstva provedl v letech 1879—1885 průzkum hygienických podmínek v několika závodech a továrnách Moskevské gubernie a podrobně popsal těžké pracovní podmínky dělníků. Velký společenský a politický význam měla Děmentějeva kniha Fabrika, čto ona dajot naseleniju i čto ona u něgo berjot [Co dává továrna obyvatelstvu a co mu bere] (1893). V této práci vyvrátil mylné tvrzení narodníků, že v Rusku neexistuje třída továrního dělnictva, a ukázal nelítostné vykořisťování pracujících. — 308, 562, 564

DĚMIDOV N. — viz Antufjev N. D.

DĚMIDOVOVÉ — rodina průmyslníků, potomků Nikity Děmidoviče Antufjeva (viz Antufjev N. D.). V 18. a 19. století soustředili ve svých rukou převážnou část báňského a hutního průmyslu na Urale a Altaji a založili mnoho nových závodů. — 442

DIEHL Karl (1864—1943) — německý buržoazní ekonom, profesor, stoupenec tzv. sociální školy v politické ekonomii. Ve svých pracích dokazoval, že formu ekonomických kategorií určuje právo a jejich obsah zůstává neměnný. Hlavní práce: *Über Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus* [O socialismu, komunismu a anarchismu] (1906); *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung* [Sociologický komentář k Zásadám politické ekonomie a zdanění D. Ricarda] aj. — 58, 60

DIETZ Johann Heinrich Wilhelm (1843—1922) — německý vydavatel sociálně demokratické literatury, poslanec Říšského sněmu v letech 1881—1918. Řídil nakladatelství sociálně demokratické strany ve Stuttgartu, které vydávalo Marxovy a Engelsovy spisy. V tiskárně nakladatelství se ilegálně tiskla první čísla ruského bolševického listu *Jiskra*, časopis *Zarja* a Leninův spis *Co dělat?* — 613

DOLGUŠIN I. V. (nar. 1816) — majitel kožešnického závodu ve vesnici Orechovskaja v plastinské volosti vjateckého újezdu; závod byl založen roku 1839. Koncem 90. let 19. století v něm pracovalo 80 dělníků. — 423

DRECHSLER Gustav (1833—1890) — německý profesor a ředitel zemědělského ústavu v Göttingenu. Společně s W. Hennebergem vydával *Zeitschrift für Landwirtschaft* a napsal několik prací z oblasti zemědělství: *Die Statik des Landbaues* [Statika obdělávání půdy] (1869), *Die Entschädigungsberechnung expropriierter Grundstücke* [Výpočet náhrady za vyvlastněné pozemky] (1873) aj. — 163

ENGELGARDT A. N. (1832—1893) — publicista, narodnik, agronom. Na svém batiščevském statku ve Smolenské gubernii se pokusil zavést racionální formy hospodaření, které Lenin charakterizuje v tomto svazku (kapitola III, podkapitola VI) a na jeho příkladu ukazuje utopičnost narodnických teorií. Engelgardt psal pro časopis *Otčestvennyje zapiski* dopisy *Iz děrevni* [Z vesnice], které vyšly i knižně v roce 1882. Napsal též řadu dalších prací o zemědělství a byl redaktorem časopisu *Chimičeskij žurnal* (1859—1860). — 139, 172, 196, 204, 205, 210, 223—226, 293

ENGELS Bedřich (1820—1895) — spoluzakladatel vědeckého komunismu, vůdce a učitel mezinárodního proletariátu, přítel a spolupracovník K. Marxe (životopis viz v Leninově článku Bedřich Engels, Sebrané spisy 2, Praha 1980, s. 15—27). — 60, 171, 196, 254, 337, 339—343

FALZ-FEIN — statkář v Tavridské gubernii, vlastník 200 000 děšjatin půdy. — 232, 269

FEJNBERG L. B. — lékař, autor pojednání O něobchodimosti issledovanija sveklovičnych plantacij Charkovskoj gubernii v sanitarnom otnošenii [O nutnosti průzkumu zdravotních podmínek na řepných plantážích v Charkovské gubernii], otištěného v časopise Vračebnaja chronika Charkovskoj gubernii v září 1899. — 305

FLEROVSKIJ N. (vl. jm. Bervi V. V.) (1829—1918) — ekonom a sociolog, jeden z představitelů ruského utopického socialismu; měl blízko k narodníkům. Za revoluční činnost v 60. a 70. letech byl vypovězen a v letech 1862—1895 byl pod policejním dohledem. O jeho knize Položenije rabočego klassa v Rossii [Postavení dělnické třídy v Rusku] (1869) se velmi kladně vyjádřil Marx: mluvil o ní jako o prvním spise, „v němž se říká pravda o ruských ekonomických poměrech“ (viz K. Marx - B. Engels, Spisy 32, Praha 1970, s. 493). — 245, 599

FOKINOVÉ — továrníci z Ivanova-Vozněnska, majitelé kartounek a běliren. Jejich první manufaktura byla založena v roce 1838. V 90. letech zaměstnávali ve svých továrnách více než 500 dělníků a celková hodnota výroby dosahovala 2,2 miliónu rublů. V roce 1909 vzrostl počet dělníků na 922 a hodnota výroby na 4,5 miliónu rublů. — 567

FORCADE Eugéne (1820—1869) — francouzský ekonom a publicista; Marx ho řadil k vulgárním ekonomům (viz Kapitál III-2, kap. 49). — 59

FORTUNATOV A. F. (1856—1925) — statistik narodnického zaměření, profesor. Autor četných pojednání o zemědělské ekonomice a statistice. V 80. letech se podílel na organizování statistických soupisů v Moskevské, Samarské a Tambovské gubernii. Pracoval ve statistické sekci Moskevské právnícké společnosti. V letech 1885—1924 přednášel statistiku na různých vysokých školách. — 107, 264

- ГАЦИСКИЈ А. С. (1838—1893) — ruský liberální činitel z konce 19. století, statistik, historik a etnograf; přikláněl se k narodníkům. Dlouhou dobu byl tajemníkem nižněnovgorodského statistického výboru a předsedou nižněnovgorodské guberniální vědecké archívní komise. Desetisvazkový Nižněnovgorodský sborník, vydaný za jeho redakce, a ostatní jeho práce obsahují bohatý faktografický materiál o nižněnovgorodském kraji. — 370
- GARELIN I. N. (zemřel 1884) — továrník v Ivanovu-Vozněsensku, majitel jednoho z nejstarších podniků (tkalcovna Garelinových byla založena v roce 1751). V roce 1832 byl v továrně uveden do provozu parní stroj. V roce 1845 vznikly dvě firmy: Nikona Garelina synové a Ivana Garelina synové. V roce 1855 se vytvořilo Sdružení manufaktur Ivana Garelina a synů, v jehož továrnách v 90. letech pracovalo více než 2000 dělníků. — 494
- GARJAZIN A. L. (nar. 1869) — úředník se zvláštním pověřením u oloněckého gubernátora v 90. letech, jeden z autorů studie Kustarnaja promyšlennost' v Oloněckoj gubernii [Domácký průmysl v Oloněcké gubernii] (1895). — 426
- GEORGE Henry (1839—1897) — americký maloburžoazní ekonom a publicista. Hlavní příčinu bídy lidu viděl v pozemkové rentě, v tom, že lid byl zbaven vlastnictví půdy. Popíral antagonismus mezi prací a kapitálem a zisk z kapitálu považoval za přirozený přírodní zákon. Byl pro znárodnění veškeré půdy buržoazním státem (bez likvidace soukromé pozemkové držby). V. I. Lenin nazýval Georgea „buržoazním nacionalizátorem půdy“. Zmínky o Georgeovi najdeme v Marxově dopisu Sorgovi z roku 1881 a v Engelsově předmluvě k americkému vydání spisu Postavení dělnické třídy v Anglii (K. Marx-B. Engels, Spisy 21, Praha 1967, s. 363—371). — 196
- GERCENŠTEJN G. M. (nar. 1851) — lékař a publicista; psal o hygienických otázkách. Hlavní práce: Sifilis v Rossii [Syfilis v Rusku] (1885); Sanitarnyje porjadki Vostočnoj vojny [Hygienické podmínky ve východní válce]; Sanitarnaja obstanovka spičečnogo proizvodstva [Hygienické podmínky při výrobě zápalek]; Otchožije promysly [Odcházení za prací] aj. Od roku 1887 byl soukromým docentem Lékařské chirurgické akademie; přednášel zdravotnický zeměpis a statistiku. — 606
- GLADKOV N. P. — statkář ve volském újezdu Saratovské gubernie, vlastník osady Novo-Žukovka (v 60. letech 19. století) s továrnou na sukna, v níž pracovali nevolníci. — 491

GOLIKOV A. J. — spolumajitel závodu na výrobu zemědělského nářadí a strojů v obci Kanino v saporžkovském újezdu Rjazaňské gubernie (druhý spolumajitel Kočetov) v 90. letech 19. století. Závod byl založen v roce 1894 a brzy zanikl. Zaměstnával asi 15 dělníků kromě osob pracujících mimo závod. — 233

GOLTZ Theodor Alexander (1836—1905) — německý ekonom a agronom, ředitel Královeckého a později Jenského zemědělského ústavu. Napsal řadu prací o zemědělských otázkách, v nichž hájil zájmy velkých pozemkových vlastníků. — 184

GORBUNOVÁ (Kablukovová) M. K. (1840—1931) — statistička a ekonomka, publicistka narodnického zaměření. V 80. letech 19. století prováděla průzkum ženských povolání v Moskevské gubernii. Je autorkou II. sešitu VII. svazku Sborníku statistických údajů o Moskevské gubernii. Oddílů hospodářské statistiky (1882) a řady dalších prací o ženských povoláních, např. studie o krajkářství v Moskevské gubernii (otištěna ve II. sešitu VI. svazku téhož sborníku). Zabývala se studiem forem odborného vzdělání žen v cizině a o této otázce vedla korespondenci s B. Engelsem. — 462

GREAVES John Eduard — britský státní příslušník, který v roce 1884 založil v Berdansku v Tavridské gubernii závod na výrobu zemědělských strojů. V roce 1890 v něm pracovalo 55 dělníků, v roce 1897 asi 350 a v roce 1909 asi 800 dělníků. — 232

GRIGORJEV V. N. (1852—1925) — statistik, ekonom a veřejný činitel narodnického zaměření. Za účast v revolučním hnutí byl několikrát vypovězen do vyhnanství. V letech 1886—1917 pracoval ve statistickém oddělení moskevské městské správy. První práci Kustarņoje zamočno-noževoje proizvodstvo Pavlovskogo rajona [Domácká výroba zámků a nožů v pavlovském kraji] (1881) napsal ve vyhnanství v Nižním Novgorodě. V roce 1885 vydal svou největší práci Perekelenija krestjan Rjazaňskoj gubernii [Přesídlování rolníků z Rjazaňské gubernie]. V roce 1897 přispěl do liberálně narodnického sborníku Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství. Jeho práce Predmetnyj ukazatel materialov v zemskostatističeskich trudach s 1860-ch godov po 1917 g. [Věcný rejstřík materiálů v zemstevních statistických pracích v letech 1860 až 1917] (2. vyd. v letech 1926—1927) je velmi důležitá pro studium dějin statistiky. Lenin využil některých materiálů z Grigorjevových prací, ale zároveň je kritizoval za idealizování malovýroby. — 267, 351, 355, 378, 381, 433, 435, 448, 452, 459, 568, 584

GUNTER Sadi (Staudinger F.) — spolupracovník redakce orgánu německé sociální demokracie Die Neue Zeit, autor článku Historický materialismus a praktický idealismus, otištěného v časopise Naučnoje obozrenije v říjnu 1900; později revizionista. — 653

GURVIČ I. A. (Hourwich) (1860—1924) — ekonom. V roce 1880 byl vězněn v souvislosti s odhalením narodnické tiskárny a v roce 1881 vypovězen na Sibiř. Ve vyhnanství provedl první regionální průzkum přesídlování rolníků a později zobecnil jeho výsledky v práci Pereselenija krestjan v Sibir [Přesídlování rolníků na Sibiř] (1888). Po návratu z vyhnanství se věnoval propagandistické činnosti mezi dělníky a byl jedním z organizátorů prvního židovského dělnického kroužku v Minsku. V roce 1889 emigroval do Ameriky a zapojil se do práce v americkém odborovém a sociálně demokratickém hnutí. Kolem roku 1900 přešel na pozice revizionismu. Lenin vysoce ocenil jeho práce, zejména The economics of the russian village [Ekonomická situace na ruské vesnici] (1892, rusky 1896). — 187, 188, 238, 646, 650

HEINE Heinrich (1797—1856) — německý básník a spisovatel, autor teoretických spisů o kultuře a filozofii, představitel revoluční demokracie. Bojoval proti junkerské reakci, německému nacionalismu, měšťáctví a absolutismu. Osobně se znal a udržoval písemný styk s Marxem. Byl přítelem Marxovy rodiny. — 26

HELD Adolf (1844—1880) — německý buržoazní ekonom, profesor, stoupenec historické školy v politické ekonomii; aktivní člen a tajemník organizace Svaz sociální politiky, k níž patřili katedroví socialisté, přívrženci sociálních reforem, třídního smíru a zvěčnění kapitalistického řádu. — 575

HERKNER Heinrich (1863—1932) — německý buržoazní ekonom, profesor, viceprezident organizace Svaz sociální politiky. — 60

CHABAROV — mistr v osadě Vorsma v Nižněnovgorodské gubernii. — 567

CHALMERS Thomas (1780—1847) — anglický ekonom, duchovní. K. Marx jej nazval „protestantským arciknězem“, „jedním z fanatických malthuziánců“. V roce 1832 vydal knihu On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society [O politické ekonomii v souvislosti s morálním stavem a s morálními vyhlídkami společnosti]. Kritice této knihy věnoval

Marx závěrečné stránky I. svazku Teorií o nadhodnotě a několik poznámek v I. díle Kapitálu. — 47

CHARIZOMENOV S. A. (1854—1917) — ekonom, zemstevní statistik. V 70. letech 19. století byl členem narodnické organizace Zemlja i volja a po jejím rozštěpení se připojil k organizaci Čornyj pereděl. V roce 1880 se rozešel s revolučním hnutím a začal pracovat jako statistik. Charizomenov zkoumal domácí výrobu ve Vladimírské gubernii, rolnická hospodářství v Tavridské gubernii a řídil zemstevní statistický výzkum v Saratovské, Tulské a Tverské gubernii. Uveřejnil řadu ekonomických statí v časopisech Russkaja mysl a Juridičeskij věstnik. Jeho nejvýznamnější práce je Promysly Vladimírskoj gubernii [Průmysl Vladimírské gubernie], na niž se Lenin v tomto svazku často odvolává. — 97, 389, 390, 404, 446, 449, 452, 462, 467, 469, 572

CHATISOV K. — autor statí Domácká výroba v zakavkazském kraji. Zpráva z roku 1891, otištěné ve II. svazku Zpráv a šetření o domáckém průmyslu v Rusku (Petrohrad 1894). — 621

CHLJUSTIN P. I. (nar. 1856) — šlechtic, statkář v kromském újezdu Orelské gubernie (obec Vysokoje v studěnecké volosti). Jeho hospodářství kapitalistického typu je popsáno ve Sborníku statistických údajů o Orelské gubernii, sv. IV, sešit II, 1892, s. 138—146. — 333

CHVOROV M. M. (zemřel 1868) — dovedný pavlovský zámečník, který proslul výrobou miniaturních obojkových zámků, z nichž nejmenší měřily jen 3 mm. — 448

ILJIN Vl., ILJIN Vladimir — viz Lenin V. I.

IRODOVÉ — továrníci z 80. let 19. století, majitelé továrny na výrobu plátna poblíž obce Velikovo v jaroslavském újezdu; továrna byla známa výrobou ubrousků a kvalitního plátna. Pro továrnu pracovali domácí výrobci. — 463

ISAJEV A. A. (1851—1924) — ekonom a statistik. Pracoval v moskevském guberniálním zemstvu a studoval domácí výrobu v Moskevské gubernii. Na několika vysokých školách přednášel politickou ekonomii a přispíval do různých časopisů. Jeho učebnice politické ekonomie a mnohé další knihy a brožury o otázkách politické ekonomie a sociologie byly před rokem 1917 velmi populární. Marxovo ekonomické učení vykládal v duchu buržoazního refor-

mismu, hájil pozemkovou občinu a řemeslnická družstva jakožto formy, které mají skýtat malovýrobě výhody velkovýroby a usnadňovat přechod k socialismu. Hlavní práce: Promysly Moskovskoj gubernii [Průmysl Moskevské gubernie] (1876—1877); Načala političeskoj ekonomii [Základy politické ekonomie] (1894) a Nastojšačjeje i buduščjeje russkogo obščestvennogo chozjajstva [Přítomnost a budoucnost ruského společenského hospodářství] (1896) aj. — 356, 359, 367, 372, 431, 432, 438, 439, 457

JANSON J. E. (1835—1893) — ekonom a statistik, profesor na petrohradské univerzitě. Byl členem statistické rady ministerstva vnitra, místopředsedou petrohradského guberniálního statistického výboru, členem Ruské zeměpisné společnosti a Svobodné ekonomické společnosti a od roku 1892 dopisujícím členem Ruské akademie věd. Účastnil se průzkumu obchodu obilím a pracoval v komisi pro průzkum domácího průmyslu. Organizoval sčítání obyvatelstva hlavního města a zabýval se zdravotnickou statistikou. Hlavní práce: O značenii teorii renty Rikardo [O významu Ricardovy teorie renty] (1864); Srovnitel'naja statistika Rossii i zapadnoevropejskich gosudarstv [Srovnávací statistika Ruska a západoevropských států] (1878—1880); Opyt statističeskogo issledovanija o kresťjanskich nadělach i platěžach [Výsledky statistického průzkumu rolnických přídělů a plateb] aj. — 77, 167

JEGUNOV A. N. (1824—1897) — statistik a ekonom. Pracoval na ministerstvu vnitra a na ministerstvu zemědělství a státního majetku, byl místopředsedou oddělení pro politickou ekonomii a zemědělskou statistiku ve Svobodné ekonomické společnosti (1888). V roce 1892 prováděl z pověření ministerstva státního majetku průzkum domácí výroby v Permské gubernii. — 517

JERMAKOV V. I. — majitel závodu na montáž zemědělských strojů v obci Kanino v sapožkovském újezdu Rjazaňské gubernie. Počátkem 90. let zavedl vlastní slévárenskou výrobu a zaměstnával asi deset dělníků, nepočítaje ty, kteří pracovali mimo závod. — 233

JEROCHIN A. V. — kupec a továrník, majitel přádelny a tkalcovny konopí v obci Polotňanyj Zavod v medyšském újezdu Kalužské gubernie. Závod byl založen v roce 1851; vyráběl plachtovinu a konopnou přízi. V roce 1890 v něm pracovalo 94 osob, v roce 1909 48 osob a stovky rolníků mimo závod. — 411

KABLUKOV N. A. (1849—1919) — ekonom a statistik, narodnik, profe-

sor moskevské univerzity. V letech 1885—1907 byl vedoucím statistického oddělení moskevského guberniálního zemstva. Za jeho vedení byly sestaveny Sborníky statistických údajů o Moskevské gubernii (1877—1879). Ve svých pracích vycházel z myšlenky „stability“ drobného rolnického hospodářství, domníval se, že občina je schopna zabránit diferenciaci rolnictva. Bojoval proti marxismu a hlásal třídní smír. Lenin ostře kritizoval Kablukovovy názory v několika svých pracích (viz zejména tento svazek). V roce 1917 pracoval Kablukov v Hlavním pozemkovém výboru při prozatímní vládě a po Říjnové revoluci v Ústřední statistické správě. Hlavní práce: Vopros o rabočich v selskom chozjajstve [Dělníci v zemědělství] (1884); Lekcii po ekonomii selskogo chozjajstva [Přednášky z ekonomiky zemědělství] (1897) aj. — 77, 100, 219—222, 237, 265, 266, 332, 480, 518, 522, 524

KANITZ Hans Wilhelm (1841—1913) — německý politik, junker, jeden z vůdců německé konzervativní strany, od roku 1869 člen Říšského sněmu, hrabě. V letech 1894—1895 předložil návrh (známý jako „Antrag Kanitz“), podle něhož měla vláda nakoupit v cizině potřebné obilí a pak ho prodávat za průměrné ceny. — 343

KANT Immanuel (1724—1804) — první z představitelů německé klasické filozofie, od roku 1770 profesor královecké univerzity. Kantova filozofie byla formou subjektivního idealismu a agnosticismu, ale současně obsahovala určitou materialistickou tendenci, která byla vyjádřena učením o „věcech o sobě“ a zjištěním, že naše poznatky jsou založeny na zkušenosti. Pod jeho vlivem vyrostli později představitelé německého idealismu (Fichte, Schelling, Hegel) a vznikly takové směry buržoazní filozofie, jako novokantovství, pozitivismus aj. Snaha vrátit se ke Kantovi nebo smířit marxismus s kantovstvím byla vždy charakteristická pro revizionisty.

Hlavní díla: Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels [Obecné dějiny přírody a teorie nebes] (1755); Kritik der reinen Vernunft [Kritika čistého rozumu] (1781; česky pod názvem Kritika čistého rozmyslu, 1930); Kritik der praktischen Vernunft [Kritika praktického rozumu] (1788; česky 1944); Kritik der Urteilskraft [Kritika soudnosti] (1790) aj. — 652

KAREV P. P. (zemřel 1909) — rolník z obce Kanino v sapožkovském újezdu Rjazaňské gubernie. V mládí pracoval jako tesařský dělník a později se stal spoluvlastníkem Jermakovova (viz) podniku. V roce 1894 založil vlastní slévárenský a strojírenský závod, v němž

bylo koncem 90. let zaměstnáno asi 15 dělníků a v roce 1909 23 dělníků, nepočítaje dělníky pracující mimo závod. — 233

KARPOV A. V. — autor řady pojednání o domácí výrobě, otištěných v Pracích komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku, sešit III, VIII, IX aj. — 154, 412, 419, 420

KARYŠEV N. A. (1855—1905) — ekonom a statistik, člen zemstva. Psal do listu Russkije vědomosti a do časopisů Zemstvo, Russkoje bogatstvo aj. Od roku 1891 byl profesorem jurjevské (tartuské) univerzity, později moskevského zemědělského institutu. Napsal řadu ekonomických a statistických prací o ekonomice rolnického hospodářství v Rusku. Byl stoupencem liberálně narodnických názorů. Lenin ostře kritizoval jeho reakční názory. — 82, 83, 90, 98—100, 131, 141, 165, 179, 205, 208, 209, 220, 480, 481, 484—488, 500, 501, 518, 607

KASPEROV V. I. (nar. 1862) — ekonom a statistik, odborník pro obchod s obilím. V 90. letech byl tajemníkem charkovského guberniálního statistického výboru, později vedl oddělení pro obchod s obilím v ministerstvu financí; napsal řadu pojednání o mezinárodním obilním trhu. — 565

KAUTSKY Karl (1854—1938) — jeden z vůdců německé sociální demokracie a II. internacionály; zpočátku marxista, později renegát marxismu a ideolog centrismu. Redigoval teoretický orgán německé sociální demokracie Die Neue Zeit.

Zapojil se do socialistického hnutí v roce 1874. V roce 1881 se seznámil s K. Marxem a B. Engelsem a pod jejich vlivem se přiklonil k marxismu. Již v tomto období byl však Kautsky kritizován Marxem a Engelsem. V 80. a 90. letech napsal řadu prací o nej-různějších otázkách marxistické teorie, které přispěly k propagaci marxismu: Karl Marx's Ökonomische Lehren [Ekonomické učení Karla Marxe] (1887; česky 1958); Die Agrarfrage [Agrární otázka] (1899; česky 1959) aj. V roce 1910 vytvořil v rámci sociální demokracie centrstickou skupinu a od té doby se stále více rozcházel s marxismem. Kautsky byl zakladatelem teorie ultraimperialismu. Po Říjnové revoluci se postavil proti sovětské moci a napadal diktaturu proletariátu. Lenin kritizoval teorie Kautského v dílech Krach II. internacionály (1915); Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu (1916); Stát a revoluce (1917); Proletářská revoluce a renegát Kautsky (1918) aj. — 20—22, 641

KEPPEN A. P. (nar. 1840) — báňský inženýr, člen báňské rady, autor prací o báňském a hutním průmyslu: Gornaja i soljanaja promyšlennost' [Důlní a solný průmysl] (1883); Gornozavodskaja promyšlennost' Rossii [Báňský a hutní průmysl v Rusku] (1893) aj. — 507, 510

KEUSSLER I. A. (1843—1897) — ekonom, pracovník ministerstva financí, autor řady prací (většinou v němčině) o otázkách ruského rolnického hospodářství a pozemkové obcí. Za čtyřsvazkové dílo o ruské pozemkové občině Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland [K dějinám a kritice rolnické občinové držby půdy v Rusku] obdržel hodnost magistra a doktora politické ekonomie. — 161

KIRCHMANN Julius Hermann (1802—1884) — německý filozof a publicista, autor četných právnických a filozofických prací. Byl ideovým stoupencem Rodbertuse, jednoho z teoretiků „státního socialismu“. V letech 1871—1876 byl poslancem Říšského sněmu za buržoazní Pokrokovou stranu. — 47, 60

KITTARY M. J. (1825—1880) — chemik, profesor technologie na kazaňské a moskevské univerzitě, stál v čele Moskevské praktické akademie obchodních věd, redigoval Žurnal Moskovskogo občestva selskogo chozjajstva a Promyšlennyj listok. Měl velký vliv na rozvoj chemicko-technologického vzdělání v Rusku. Hlavní práce: Očerok sovremenogo položenija i nužd rusknoj manufakturnoj promyšlennosti [Nástin současného stavu a potřeb ruského manufakturního průmyslu] (1857); Karta koževnogo proizvodstva v Rossii [Mapa kožedělné výroby v Rusku] (1875) aj. — 497

KLJUČEVSKIJ V. O. (1841—1911) — historik, profesor moskevské univerzity, člen kadetské strany. Napsal mnoho prací víceméně eklektických: spojoval idealismus s prvky vulgárního materialismu. Hlavní práce: Kurs ruskoj istorii (česky pod názvem Ruské dějiny, 1927—1929) v pěti dílech, z nichž poslední byl zpracován jeho žáky a vyšel po jeho smrti; Bojarskaja дума drevněj Rusi [Bojarská дума staré Rusi] aj. — 645

KOBELJACKIJ A. I. (1862—1907) — náměstek ministra dopravy, autor informativních příruček o továrním zákonodárství, jako je Spravočnaja kniga dlja činov fabričnoj inspekcii, fabrikantov i zavodčikov [Příručka pro tovární inspektory, továrníky a podnikatele] (1898) aj. — 461, 559

KOKUŠKINOVÉ — továrníci v Ivanovu-Vozněnsku, kteří v roce 1888 založili Sdružení těžinské přádelny a tkalcovny; továrny založil v roce 1847 I. F. Popov a v roce 1856 je získali Kokuškinové. V 90. letech bylo v podnicích zaměstnáno více než 1500 dělníků a hodnota výroby činila 1,6 miliónu rublů. — 567

KONDRATOV D. D. — zakladatel firmy „Dm. Dm. Kondratova nástupci“, k níž patřily podniky na výrobu nožířského zboží v muromském újezdu Vladimírské gubernie a v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie. První továrna byla založena v 30. letech 19. století. V roce 1840 činil kapitál podniku celkem 300 rublů a v roce 1880 již 200 000 rublů. V 90. letech bylo v továrnách zaměstnáno více než 500 dělníků. — 567

KOROLENKO S. A. — ekonom, statistik, pracoval na ministerstvu státního majetku, později jako úředník pro zvláštní úkoly při státní kontrole. V letech 1889—1892 napsal knihu *Volnonajomnyj trud v chozjajstvach vladělčeskich i predviženiye rabočich*, v svязi s statistikoekonomičeskim obzorom Jevropejskoj Rossii v selskochozjastvennom i promyšlennom otnošenijach [Svobodná námezdní práce v statkářských hospodářstvích a pohyb dělníků v zemědělství a průmyslu podle statistických a hospodářských údajů o evropském Rusku] (1892), kterou vydal odbor zemědělství a vesnické průmyslové výroby. Lenin se v tomto svazku na tuto práci často odvolává. — 173, 174, 185, 199, 213, 246—248, 258, 259, 281, 311, 316, 319, 320, 354, 551, 598, 600, 601, 613

KOROLENKO V. G. (1853—1921) — pokrokový spisovatel a publicista. Ve svých dílech, zejména pozdějších, líčí život nevolníků a odhaluje přežitky feudálních poměrů v Rusku. — 455

KORSAK A. K. (1832—1874) — ruský ekonom a publicista, autor knihy *O formach promyšlennosti voobšče i o značenii domašněgo proizvodstva* (kustarnoj i domašněj promyšlennosti) v Zapadnoj Jevrope i Rossii [O formách průmyslu a o významu domácí výroby (domácího průmyslu) v západní Evropě a v Rusku] (1861), jejíž vědecký význam zdůrazňoval Lenin. Korsak považoval továrnu i manufakturu za formy velkovýroby a poukázal na rozdíl mezi nimi. — 379, 394, 404, 448, 461, 464, 470, 591

KOSTINSKAJA V. V. — statkářka. V roce 1869 koupila ve vesnici Pleščejevaja v děsenské volosti (30 verst od Moskvy) statek o výměře 132 děsjatin a zavedla na něm výnosné hospodářství se šestihodným

osevním postupem. Využila beznadějného postavení rolníků po reformě roku 1861 a přinutila je, aby za užívání výběhů a pastvišť vykonávali všechny práce na statku; „za práci“ dostávali mouku, potraviny a osivo, čímž se ještě zvyšovala jejich závislost. — 219

KOVALEVSKIJ V. I. (nar. 1844) — agronom. Pracoval nejdříve na ministerstvu zemědělství, později na ministerstvu financí. Byl jedním z nejbližších spolupracovníků S. J. Vitteho. Je spoluautorem práce *Statističeskij očerk moločnogo chozjajstva v severnoj i srednej polosach Jevropejskoj Rossii* [Statistický nástin mléčného hospodářství v severním a středním pásmu evropského Ruska] (1879). Napsal rovněž několik spisů o zemědělství. V roce 1923 byl předsedou vědeckotechnické rady zemědělské výstavy v Moskvě. — 272, 274, 275, 279

KUDRJAVCEV P. F. (1863—1935) — hygienik a profesor, autor četných pojednání o hygieně a profylaxi. V době studií na kazaňské univerzitě v 80. letech vedl národní kroužek, stýkal se s Gorkým a znal se s Leninovým bratrem A. I. Uljanovem. Po absolvování univerzitních studií v roce 1887 pracoval jako ordinář na kazaňské klinice a potom více než 30 let jako obvodní lékař a hygienik v jaroslavském, simbirském, chersonském, rjazaňském aj. guberniálních zemstvech. Napsal mnoho vědeckých prací o otázkách sociálního lékařství. Nejednou byl pronásledován za svou politickou činnost. Po Říjnové revoluci pracoval v rjazaňském guberniálním zdravotnickém odboru jako vedoucí hygienickoepidemiologické sekce (1818—1930), jako hlavní hygienik (1930) a jako vedoucí oblastního domu hygieny (1932—1935). Účastnil se téměř všech celoruských sjezdů lékařů Pirogovovy společnosti. — 242, 246, 248

KUVAJEVOVÉ — majitelé jedné z největších firem v Ivanovu-Vozněnsku Společnost Kuvajejovy továrny na modrotisk, jejíž obrat v 90. letech činil přes pět miliónů rublů. Vznikla v roce 1817 jako nevelká dílna, v níž pracovali jen členové Kuvajejovy rodiny, a teprve později se rozrostla ve velký podnik. V roce 1845 v něm byl instalován první tiskařský stroj na žentourový pohon a v roce 1857 první parní stroj. Koncem 19. století v továrně pracovalo více než 1500 dělníků a v roce 1909 více než 2500. — 567

LABZIN N. F. (1837—1927) — inženýr, profesor. Pracoval v různých ústředních úřadech, byl členem rady ministerstva lidové osvěty a rady odboru obchodu a manufaktur v ministerstvu financí, z jehož pověření prováděl průzkum domácí průmyslové výroby v gorba-

- tovském a muromském újezdu. Výsledkem tohoto průzkumu byla práce *Issledovanije promyšlenosti noževoj, zamočnoj i drugih metalličeskich izděl'ij v Gorbatovskom ujezdě Nižegorodskoj i v Muromskom ujezdě Vladimirskej gubernii* [Pojednání o nožířské výrobě, výrobě zámků a jiného kovového zboží v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie a v muromském újezdu Vladimirskej gubernie]. Byl členem komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. — 355, 433, 448, 567
- LENIN S. N. (nar. 1860) — agronom, funkcionář Svobodné ekonomické společnosti. V 90. letech přispíval do časopisu *Chozjajin*. Napsal články *Zemědělské stroje a nářadí* a *Zemědělské strojírenství*, které otiskl *Věstník finansov, promyšlenosti i torgovli*, 1896, č. 51 a 1897, č. 21. — 227
- LENIN V. I. (Vladimir Iljin) (1870—1924). — 311, 329, 414, 634—636, 637, 641, 643, 647, 648, 650, 651
- LEVITSKIJ I. O. (1844—1907) — kandidát zemědělských věd; pracoval na ministerstvu zemědělství. Od roku 1887 spravoval státní majetek v západní Sibíři, v Oloněcké aj. guberniích. Napsal *Očerki chozjajstvennych uslovij Polesja* [Nástin hospodářských podmínek Polesí] a spolu s V. I. Kovalevským *Statističeskij očerk moločnogo chozjajstva v severnoj i srednej polosach Jevropejskoj Rossii* [Statistický nástin mléčného hospodářství v severním a středním pásmu evropského Ruska] (1879). — 272, 273, 274, 279
- LOSICKIJ A. J. (nar. 1869) — ekonom a statistik, autor četných prací o rolnickém hospodářství. Po Říjnové revoluci pracoval v Ústřední statistické správě SSSR jako vedoucí oddělení statistiky spotřeby a rozpočtů. — 528, 529
- Lvov B. — autor práce *Socialnyj zakon* (Opyt vveděnija v sociologiju) [Sociální zákon (Pokus o úvod do sociologie)], která vyšla jako příloha časopisu *Naučnoje obozrenije*, č. 2, 3, 5, 7, 9, 10 a 11 v roce 1899. — 653
- МАЖКОВ L. N. (1839—1900) — akademik, významný badatel v oblasti historie ruské literatury a etnografie. Začal pracovat na ministerstvu financí a v roce 1864 přešel do Ústředního statistického výboru. Účastnil se mezinárodních statistických sjezdů. Byl členem komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. V jeho zpracování a redakci vyšly *Materialy dlja izučěnija kustarnoj promyšlenosti*

i ručného truda v Rossii [Materiál ke studiu domáckého průmyslu a rukodělné práce v Rusku] (1872), který tvoří obsah II. a III. sešitu II. svazku Statistického sborníku Ruské říše. — 427

MALTHUS Thomas Robert (1766—1834) — anglikánský kněz, zakladatel teorie zabývající se přelidněním a způsobu jeho odstranění. V díle *An Essay on the Principle of Population* [Pojednání o populačním principu] (1798) se pokoušel dokázat, že příčiny přelidnění a bídy nelze hledat v ekonomických podmínkách života společnosti, ale v přírodě, v absolutním nedostatku existenčních prostředků. Podle Malthusova „teoretického schématu“ roste výroba existenčních prostředků pouze aritmetickou řadou, zatímco počet obyvatel, není-li brzděn, řadou geometrickou. Malthus ospravedlňoval války, epidemie a jiné pohromy snižující počet obyvatel; vyzýval pracující, aby neuzavírali sňatky. „Malthusovy vědecké závěry jsou *ohleduplné*“ vůči vládnoucím třídám vůbec a vůči reakčním elementům těchto vládnoucích tříd zvláště; to znamená, že *falšuje* vědu pro zájmy těchto tříd“ (K. Marx, *Teorie o nadhodnotě*, II, Praha 1964, s. 122). V Rusku zastával Malthusovo stanovisko Struve, Bulgakov aj. Dnešní imperialistická buržoazie křísí Malthusovy teorie a využívá jich v boji proti pracujícím a k ospravedlnění imperialistické politiky. — 47

MAMIN-SIBIRJAK D. N. (1852—1912) — ruský spisovatel, autor realistických děl o životě uralských pracujících: *Privalovskije milliony* [Privalovské milióny] (1883, česky 1951); *Chleb* (1895, česky 1922); *Zoloto* (1892, česky 1952) aj. Jako jeden z prvních kriticky vylíčil důsledky poreformního podnikatelství v Rusku, a to bez národních iluzí. — 510

MANOCHIN G. — odborník v oblasti domáckého průmyslu; jeho rozbor vycházely v *Pracích komise pro průzkum domáckého průmyslu v Rusku*. — 154, 443

MARESS L. N. — ruský statistik a ekonom, autor článku *Výroba a spotřeba obilí v rolnickém hospodářství*, otištěného v liberálním národnickém sborníku *Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství* (Petrohrad 1897). — 101, 102, 174

MARX Karel (1818—1883) — zakladatel vědeckého komunismu, geniální myslitel, velikán revoluční vědy, vůdce a učitel mezinárodního proletariátu [viz stať V. I. Lenina Karel Marx (Stručný životopis a výklad marxismu)] — Spisy 21, Praha 1959, s. 37—87]. —

26, 27, 32, 37—40, 43—48, 50, 53—59, 61—63, 67, 160, 175, 179, 188, 189, 197, 206, 218, 268, 327, 328, 331, 335, 339—342, 372, 401, 413, 414, 460, 465, 472, 475, 561, 575, 576, 585, 617, 620, 634—638, 639, 646, 649, 651—654

MAZOVOVÉ — kupci, do roku 1861 nevolníci v obci Krasnoje v Kostromské gubernii. V 80. letech jim patřily klenotnické závody v obci Krasnoje. Obchodovali na Sibiři a jiných místech. — 440

MENŠČIKOV V. A. — kníže, statkář v klinském újezdu Moskevské gubernie (ve vesnici Alexandrovo vzdálené 120 verst od Moskvy). Jeho hospodářství, známé pod názvem Krugovský velkostatek (23 000 děsjatin) je popsáno ve Sborníku statistických údajů o Moskevské gubernii. Oddíl hospodářské statistiky, sv. V, sešit 2. — 333

MEYER Robert (1855—1914) — rakouský ekonom, profesor vídeňské univerzity. Hlavní práce: *Das Wesen des Einkommens* [Podstata zisku] (1887). — 61

MICHAJLOVSKIJ J. T. (nar. 1834) — hlavní tovární inspektor odboru pro obchod a manufakturu ministerstva financí (1883—1884), autor řady prací o vzdělávání lidu a o továrním zákonodárství. — 488

MICHAJLOVSKIJ N. K. (Postoronnij) (1842—1904) — význačný teoretik liberálního nacionalismu, publicista, literární kritik, pozitivistický filozof, jeden z představitelů subjektivní sociologické školy. Svou literární činnost zahájil v roce 1860. V 70. letech sestavoval a redigoval narodnické publikace. Byl jedním z vedoucích pracovníků časopisu *Otčestvennyje zapiski*, přispíval do listu *Russkije vědomosti* a do časopisů *Severnyj věstník* a *Russkaja mysl*; roku 1892 se stal redaktorem časopisu *Russkoje bogatstvo*, na jehož stránkách ostře útočil proti marxistům. Názory Michajlovského kritizoval Lenin v práci *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům?* (1894) a Plechanov v knize *o Vývoji monistického názoru na dějiny* (1895). — 475

MICHAJLOVSKIJ V. G. (nar. 1871) — statistik. V letech 1897—1911 byl zástupcem vedoucího statistického oddělení moskevské městské správy a od roku 1911 vedoucím. Tuto funkci zastával i po Říjnové revoluci (do roku 1922). V letech 1922—1927 byl vedoucím oddělení a členem kolegia Ústřední statistické správy. Účastnil se všech

sjezdů ruských statistiků a organizoval 34 různých soupisů a průzkumů. Jeho první práce vyšly v letech 1897—1898: *Fakty i cifry iz ruskoj dějstvitělnosti, I. Naselenije Rossii po pervoj vseobščej perepisi* [Fakta a čísla o ruské skutečnosti, I. Obyvatelstvo Ruska podle prvního všeobecného sčítání]; *Razvitije ruskoj železnodorožnoj seti* [Rozvoj ruské železniční sítě] aj. — 267, 578, 584, 588, 621

MILL John Stuart (1806—1873) — anglický filozof, logik a ekonom, představitel pozitivismu a utilitarismu. V letech 1865—1868 byl členem Dolní sněmovny anglického parlamentu. Mill patřil k těm představitelům buržoazní politické ekonomie, kteří se podle Marxe „snažili uvést politickou ekonomii kapitálu v soulad s nároky proletariátu, které nebylo možno dále ignorovat“ (Kapitál I, Praha 1954, s. 24). Mill udělal krok zpět ve srovnání s D. Ricardem, opustil pracovní teorii hodnoty a nahradil ji vulgární teorií výrobních činitelů. Propagoval teorii abstinence, podle níž zisky kapitalistů plynou z jejich nízké spotřeby. Byl stoupencem Malthusovy teorie přelidnění. Millovy ekonomické názory kritizoval N. G. Černyševskij ve svých poznámkách k překladu jeho knihy *Základy politické ekonomie* (1860—1861) a v *Nástinu politické ekonomie* (podle Milla) (1861). Hlavní práce: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive* [Systém deduktivní a induktivní logiky] (1843) a *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* [Přehled filozofie sira Williama Hamiltona] (1865), *Principles of Political Economy* [Základy politické ekonomie] (1848). — 45, 47

MORDVINOV — velkostatkář Tavriské gubernie, vlastník 80 000 děšjatin půdy, hrabě. — 269

MOROZOV S. V. (1770—1862) — továrník; jeho potomci byli milionáři Morozovové, zakladatelé několika známých firem, jako byly Nikolská textilní společnost Savvy Morozova, syna a spol., Nikolská textilní společnost Vikuly Morozova a synů, Společnost bogorodskoglučovské textilní továrny, Společnost tverské bavlnářské textilní továrny. Morozov byl zprvu nevolníkem, pastýřem, drožkářem, domácím tkalcem, později pracoval jako námezdní dělník v Kononovově továrně na hedvábí; zadlužil se u Kononova a musel u něho pracovat jako námezdní dělník za stravu a 5 rublů ročně. V roce 1797 se stal faktorem a v roce 1820 se se svými čtyřmi syny vykoupil ze závislosti na statkáři Rjuminovi za závratnou částku 17 000 rublů. Od výroby hedvábí přešel ke zpracování vlny a v roce 1847 bavlny. V 90. letech zaměstnávali Morozovové ve svých podnicích na 40 000 dělníků. — 567

MOROZOVÉ — továrníci, potomci Savvy Morozova (viz Morozov S. V.). — 447

N. -ON, NIK. -ON, NIKOLAJ -ON — viz Danielson N. F.

NAPOLEON III. (vl. jm. Bonaparte Ludvík) (1808—1873) — synovec Napoleona I., francouzský císař (1852—1870). Po revoluci roku 1848 byl zvolen francouzským prezidentem; v roce 1851 provedl státní převrat, nastolil osobní diktaturu a 2. prosince 1852 se prohlásil císařem.

Jeho dobrodružná zahraniční politika se řídila zájmy velkoburžoazie, vnitřní politika se vyznačovala terorem a zesílením byrokracie. Po porážce ve válce s Pruskem (1870) byl svržen. — 329

NISSELOVIČ L. N. (nar. 1858) — právní zástupce, ekonom a publicista. Pracoval na ministerstvu financí a ve Státní bance, byl členem III. státní dумы, příslušníkem kadetské strany. Psal o finančních otázkách a o továrním zákonodárství. — 491

ORLOV P. A. — autor statistické práce Ukazatel fabrik i zavodov [Ukazatel továren a závodů] (1881, 1887, 1894, 1895), kterou Lenin považoval za nejcennější pramen informací o 70. letech. — 230, 273, 302, 306, 307, 310, 312, 319, 346, 482, 486

ORLOV V. I. (1848—1885) — statistik, jeden ze zakladatelů zemstevní statistiky v Rusku. Byl vedoucím statistického oddělení moskevského guberniálního zemstva. Řídil rovněž statistický výzkum v Tambovské, Kurské, Orelské, Voroněžské a Samarské gubernii. Jako jeden z prvních používal metodu komplexního výzkumu jednotlivých hospodářství na základě rozsáhlého programu. Byl hlavním autorem Sborníků statistických údajů o Moskevské gubernii. Údajů z Orlovových statistických prací využíval K. Marx, V. I. Lenin a G. V. Plechanov. — 161, 165, 179, 219, 309

OSADČIJ T. I. — spisovatel a publicista z počátku 20. století, zabýval se rolnickou držbou půdy. Napsal historicko-etnografické a hospodářskostatistické pojednání Ščerbanovskaja volost Jelisavetgradskogo ujezda Chersonskoj gubernii [Ščerbanovská volost jelisavetgradského újezdu v Chersonské gubernii] (1891). — 154

OSTRĀKOV P. — etnograf. V 60. letech 19. století přispíval do listu Novgorodskije gubernskije vědomosti a v roce 1879 do časopisu Věstnik Jevropy. Zabýval se průzkumem domácí výroby v Rusku. — 621

OVSJANNIKOV N. N. (1834—1912) — spisovatel a pedagog, autor mnoha prací o historii Povolží. — 454

PAŠKEVIČ V. V. — autor pojednání Očerk sovremennogo sostojanija plodovodstva [Nástin současného stavu ovocnářství], které bylo otištěno ve sborníku Výrobní síly Ruska, vydaném ministerstvem financí v roce 1896. — 317

PETR I. (Veliký) (1672—1725) — ruský car (1682—1725). — 442

PLECHANOV G. V. (Beltov N., Volgin A., Kamenskij N.) (1856—1918) — ruský marxistický filozof, literární historik a estetik, první propagátor marxismu v Rusku, sociální demokracie a II. internacionály. Jako student navázal v roce 1875 spojení s narodniky a s petrohradskými dělníky a zapojil se do revoluční činnosti. V roce 1877 se stal členem narodnické organizace Zemlja i volja a po jejím rozštěpení v roce 1879 se postavil do čela nově vytvořené narodnické organizace Čornyj pereděl. V roce 1880 emigroval, rozešel se s narodnictvím a v roce 1883 založil v Ženevě první ruskou marxistickou organizaci — skupinu Osvobození práce. Po II. sjezdu SDDSR přešel Plechanov v taktickopolitických otázkách na stranu menševiků. Po únorové buržoazně demokratické revoluci roku 1917 se Plechanov vrátil do Ruska a podporoval prozatímní vládu; k Říjnové revoluci se stavěl negativně.

Nejdůležitější teoretické práce: Socializm i političeskaja borba [Socialismus a politický boj] (1883; česky ve Vybraných filozofických spisech I, 1959), Naši raznoglasija [Naše neshody] (1884), K voprosu o razvitii monističeskogo vzgljada na istoriju [O vývoji monistického názoru na dějiny] (1895; česky ve Vybraných filozofických spisech I, 1959), Beiträge zur Geschichte des Materialismus [Příspěvky k dějinám materialismu] (1896; česky VFS II, 1960), Obosnovanije narodničestva v trudach g-na Voroncova (V. V.) [Zdůvodnění narodnictví v pracích pana Voroncova (V. V.)] (1896), O materialističeskom ponimanii istorii [O materialistickém pojetí dějin] (1897; česky VFS II, 1960), K voprosu o roli ličnosti v istorii [O úloze osobnosti v dějinách] (1898; česky VFS II, 1960) aj. — 26, 64, 219, 319, 373, 591

PLETŇOV V. A. (1837—1915) — výzkumný pracovník Tverské gubernie, v letech 1869—1874 tajemník guberniálního statistického výboru. Autor prací o domáckém průmyslu v Tverské gubernii, otištěných ve Statistickém sborníku Ruské říše, sv. II, sešit 3, Petrohrad 1872. Lenin oceňoval Pletněvův popis organizace a ekonomické struktury domácké výroby obuvi. — 427, 428

ПЛОТНИКОВ М. А. (zemřel 1903) — statistik zemstva a publicista narodnického zaměření; do roku 1897 pracoval ve statistickém oddělení nižněnovgorodského guberniálního zemstva. Napsal knihu *Kustarnyje promysly Nižegorodskoj gubernii* [Domácká výroba v Nižněnovgorodské gubernii] (1894); přispěl do dvousvazkového sborníku *Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství* (1897). — 125

ПОДОЛСКИЙ — zemstevní lékař v obci Kotělva v achtyrském újezdu Charkovské gubernie koncem 90. let; autor zprávy otištěné v časopise *Vračebnaja chronika Charkovskoj gubernii*, březen 1899. — 305

ПОГОЖЕВ А. В. (1853—1913) — hygienik a publicista; psal o životě dělníků a o dělnickém zákonodárství. Napsal mnoho cenných prací o hygieně v továrnách a o zdravotních podmínkách v průmyslových podnicích. Od roku 1902 byl redaktorem petrohradského časopisu *Promyšlennost' i zdorovje*. — 491

ПОКРОВСКИЙ В. И. (1838—1915) — ekonom a statistik. V letech 1871 až 1893 řídil zemstevní statistiku v Tverské gubernii. Statistické studie o Tverské gubernii sestavené za jeho účasti tvoří více než 20 svazků. V roce 1893 řídil městskou statistiku v Petrohradě a od roku 1894 vedl statistické oddělení celního odboru na ministerstvu financí; stál v čele statistické komise Svobodné ekonomické společnosti a v roce 1902 byl zvolen dopisujícím členem Akademie věd. — 427, 480

ПОНОМАРЬОВ Н. В. — autor článku *O přesídlování zemědělských dělníků do jihovýchodního Ruska*, otištěného v roce 1896 v 2. čísle časopisu *Selskoje chozjajstvo i lesovodstvo*. Článek napsal na základě průzkumu jihovýchodních oblastí Ruska, který provedl v roce 1895. — 241

ПОПОВ М. — duchovní, autor pojednání *Promysly v slobodě Voroncovke, Voronežskoj gubernii* [Domácká výroba v osadě Voroncovka ve Voronežské gubernii], otištěného v *Pracích komise pro průzkum domáckého průmyslu v Rusku*, sešit IX (1883). — 416

ПОСТНИКОВ В. J. (1844—1908) — ekonom a statistik; pracoval na ministerstvu zemědělství a státního majetku, byl členem Svobodné ekonomické společnosti. V roce 1891 vydal knihu *Južnorusskoje krest'janskoje chozjajstvo* [Jihoruské rolnické hospodářství]. Když Lenin ve svých pracích *Nové hospodářské proudy v životě rolnictva*,

O takzvané otázce trhů a Vývoj kapitalismu v Rusku rozebíral Postnikovovu knihu, vyzvedával jeho práci, současně však zdůrazňoval, že se Postnikov při objasňování hospodářských procesů nevyhnul rozporům a metodologickým chybám. — 69—71, 74, 79, 82, 84, 85, 93, 101, 105, 267, 650

POSTORONNIJ — viz Michajlovskij N. K.

POTRESOV A. N. (1869—1934) — čelný představitel menševického hnutí. V 90. letech se přikláněl k marxistům. Za činnost ve Svazu boje za osvobození dělnické třídy byl poslán do vyhnanství do Vjatecké gubernie. V roce 1900 emigroval a podílel se na založení listu Jiskra a časopisu Zarja. Po II. sjezdu SDDSR se stal menševikem. V letech stolypinské reakce byl ideologem likvidátorů, významně ovlivňoval menševické orgány Vozrožděnije a Naša zarja aj. Za první světové války se stal sociálšovinistou. Po Říjnové revoluci emigroval a agitoval proti sovětské moci. — 355, 434, 436

PRIJMAK G. A. — statistik, zpracovával údaje o přesídlování. Pod jeho vedením byla připravena dvě vydání práce Čifrovoy material dlja izučeniya pereselenija v Sibir [Číselné podklady ke studiu přesídlování na Sibiř] (1895 a 1896). — 188

PROUDHON Pierre Joseph (1809—1865) — francouzský publicista, ekonom a sociolog, ideolog maloburžoazie, jeden ze zakladatelů anarchismu. V roce 1840 vydal knihu Qu'est-ce que la propriété? [Co je vlastnictví?]. Prosazoval zachování drobného vlastnictví, velké kapitalistické vlastnictví prohlašoval za krádež. Navrhoval, aby byla založena lidová banka, která by poskytovala dělníkům bezúročný úvěr a pomáhala jim získat vlastní výrobní prostředky a stát se tak drobnými vlastníky. Hájil reakční a utopickou ideu organizace „spravedlivé směny“ mezi jednotlivými výrobci zboží v kapitalistických podmínkách. V roce 1846 vydal knihu Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère [Systém ekonomických rozporů aneb Filozofie bídy], ve které vyložil své maloburžoazní filozofické a ekonomické názory. Marx v díle Bída filozofie podrobil Proudhonovu knihu kritice a dokázal její vědeckou neudržitelnost. Za revoluce 1848 byl Proudhon zvolen do Ústavodárného shromáždění. Schvaloval bonapartistický převrat z 2. prosince roku 1851. — 57—59

PRUGAVIN V. S. (1858—1896) — ekonom, statistik, liberální narodnik; autor prací: Promysly Vladimirskej gubernii. Vyp. I, IV. [Průmysl

Vladimirské gubernie, sešit I a IV] (1882), Selskaja obščina, kustar-nyje promysly i zemledělčeskoje chozjajstvo Jurjevskogo ujezda Vladimirskoj gubernii [Vesnická občina, domácí výroba a zemědělské hospodářství v jurjevském újezdu Vladimirské gubernie] (1884). Přispíval do časopisů Juridičeskij věstnik, Russkaja mysl a do listu Russkije vědomosti. — 295, 298, 309–311, 321, 390

PUŠILOVÉ — průmyslníci z obce Krasnoje v Kostromské gubernii. Obchodní dům „Vasilij Pušilov a syn“ vlastnil v 60. letech kapitál 60 000 rublů. V 80. letech Pušilovové obchodovali v Moskvě, Nižním Novgorodě a v jiných místech. — 440

RASPOPIN V. — statistik, autor článku Statkářské hospodářství v Rusku (Podle zemstevních statistických údajů), který byl uveřejněn v 11. a 12. čísle časopisu Juridičeskij věstnik z roku 1887. — 203, 227, 246, 278, 301

RAU Karl Heinrich (1792–1870) — německý ekonom, od roku 1822 profesor heidelberské univerzity, stoupenec A. Smitha a D. Ricarda. — 60

REMEZOV N. V. (nar. 1857) — spisovatel a publicista; pracoval jako zeměměřič v Ufské gubernii. V roce 1886 vyšla jeho kniha Očerki iz žizni dikoj Baškirii [Črty ze života divokého Baškirska], v níž vylíčil kolonizátorskou politiku carské vlády. — 267

RIBOPJER G. I. — statkář v kromském újezdu Orelské gubernie ve vesnici Nikolskoje, hrabě. Jeho statek byl veden jako kapitalistický podnik s velkým počtem námezdních dělníků a se zdokonalenou technikou [Sborník statistických údajů o Orelské gubernii, sv. IV, sešit 2, s. 127–138]. — 333

RICARDO David (1772–1823) — význačný anglický ekonom, autor děl On the Principles of Political Economy and Taxation [Zásady politické ekonomie a zdanění] (1817; česky 1956); On Protection to Agriculture [O ochraně zemědělství] (1822) a jiných prací, jimiž vrcholil klasická politická ekonomie. Ricardo zastával zásadu volné konkurence a požadoval odstranění všech omezení brzdících rozvoj kapitalistické výroby. Rozvinul Smithovu teorii hodnoty, kterou považoval za základ celé politické ekonomie, a dokázal, že hodnota je určována prací vynaloženou na výrobu zboží a z tohoto zdroje vznikají jak mzda dělníka, tak i bezpracný důchod — zisk a renta. Formuloval ekonomický zákon protichůdných zájmů jed-

notlivých tříd, nechápal však historický charakter kapitalistické výroby, kterou pokládal za věčnou. Neuvědomoval si společenský charakter hodnoty ani rozdíl mezi hodnotou a výrobní cenou; nepochopil původ a podstatu peněz.

Ricardovy teoretické názory kritizoval Marx v Kapitálu, v Teoriích o nadhodnotě a v jiných dílech. — 45, 47

RODBERTUS-JAGETZOW Johann Karl (1805—1875) — německý ekonom, pruský velkostatkář, katedrový socialista. Měl v úmyslu zachovat „alespoň pro nejbližších 500 let privilegovanou třídu...“, jak napsal Engels (K. Marx - B. Engels, Spisy 21, Praha 1967, s. 216). Rodbertus začal rozlišovat nadhodnotu a její speciální formy, ale vědecky je nevysvětlil. Příčinu hospodářských krizí viděl v neúplné spotřebě, a nikoli v základním rozporu kapitalismu. Hlavní práce: Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände [K poznání hospodářských poměrů v našem státě] (1842), Soziale Briefe an v. Kirchmann [Sociální dopisy von Kirchmannovi] (1850—1851, 1884). — 56, 59, 60

ROMANĚNKO A. A. — lékař, jeden z referentů na VII. sjezdu lékařů Charkovské gubernie v roce 1898. — 305

ROSCHER Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — německý buržoazní ekonom, profesor, jeden ze zakladatelů historické školy v politické ekonomii; tato škola popírala existenci ekonomických zákonů vývoje společnosti a nahrazovala vědecké bádání popisem jednotlivých historických faktů. V pětisvazkovém díle System der Volkswirtschaft [Soustava národního hospodářství] (1854) shromáždil rozsáhlý faktografický materiál. Součástí tohoto díla je Ekonomika zemědělství, o níž se zmiňuje Lenin. Roscherovy teoretické názory kritizoval Marx v Kapitálu a v Teoriích o nadhodnotě. — 141, 273

ROSLAVLEV I. — duchovní, autor článku Výroba konopných provazů v obci Izbylec v gorbatovském újezdu, otištěného v Nižněnovgorodském sborníku, sv. IV, 1871. — 412

RUDNĚV S. F. (zemřel 1909) — statistik, zástupce vedoucího statistického oddělení moskevské guberniální zemstevní správy, autor článku Živnosti rolníků evropského Ruska, otištěného v roce 1894 v 6. a 11. čísle Sborníku saratovského zemstva. — 246, 248—250, 283, 346

RŽEVSKIJ V. A. (nar. 1866) — inženýr, předseda moskevské újezdní zemstevní správy, člen IV. státní dumy; majitel kanceláře pro

elektrotechnické rozpočty a výkresy. Na II. celoruském elektrotechnickém sjezdu přednesl referát Využití elektrické energie v zemědělství (2. ledna 1902). — 231

SALTYKOV-ŠČEDRIN M. J. (1826—1889) — ruský spisovatel, satirik, revoluční demokrat. Kritizoval feudálně absolutistický režim v Rusku a vytvořil celou galerii typů statkářských tyranů, carských byrokratů, bázlivých liberálů a jako první v ruské krásné literatuře zachytil procesy probíhající na poreformní vesnici, vytvořil nesmrtelné typy (např. Jidáška v románu *Gospoda Golovjovy* [Golovlevské panstvo] (1875—1880, česky 1955), které připomíná Lenin ve svých pracích, když demaskuje různé protilidové sociální skupiny a politické strany. Díla Saltykova-Ščedrína vysoce ocenil rovněž K. Marx. V letech 1863—1864 byl Saltykov členem redakce revolučně demokratického časopisu *Sovremennik*, v roce 1868 členem redakce časopisu *Otčestvennyje zapiski* a po Někrasovově smrti v roce 1878 odpovědným redaktorem tohoto časopisu. Stal se duchovním vůdcem demokratické inteligence, pokračoval v tradicích revoluční demokracie 60. let. — 285

SANIN A. A. (nar. 1869) — marxistický publicista 90. let, spolupracovník redakce listu *Samarskij věstnik* (1896—1897) a sborníku *Proletářský boj*. Přeložil knihu I. Gurviče *The Economics of the Russian Village* [Ekonomická situace na ruské vesnici], která vyšla rusky v roce 1896 spolu s obsáhlou Saninovou přílohou. V. I. Lenin se zmiňuje o Saninovi v dopise A. N. Potresovovi z 26. prosince 1902 (*Leninskij sbornik* IV, 1925, s. 200). — 238

SAY Jean Baptiste (1767—1832) — francouzský buržoazní ekonom. Ve svých pracích se pokoušel vyvrátit pracovní teorii hodnoty; za zdroj hodnoty považoval „tři výrobní činitele“ — práci, kapitál a půdu. Popíral vykořisťování pracujících, antagonismus mezi prací a kapitálem, rozpor mezi výrobou a spotřebou i možnost hospodářských krizí. Sayovy názory kritizoval Marx v *Kapitálu* a v *Teoriích o nadhodnotě*. — 47

SEMEVSKIJ V. I. (1848—1916) — ruský historik, představitel narodnického směru v ruské historiografii. Napsal mnoho prací o otázkách sociální historie a historie pokrokového společenského myšlení v Rusku v 18. a v první polovině 19. století; k těmto otázkám přistupoval z idealistických hledisek. Nepronikl však do zákonitostí sociálně ekonomického vývoje, idealizoval rolnickou občinu a nesprávně vysvětloval příčiny zrušení nevolnictví. Pracoval v redak-

cích časopisů Otčestvennyje zapiski, Russkoje bogatstvo a jiných
narodnických a liberálně buržoazních časopisů. — 491

SEMJONOV A. V. — autor třídílné práce Ižučenije istoričeskich svedenij
o rossijskoj vněšněj torgovle i promyšlennosti s poloviny XVII sto-
letija po 1858 god [Zkoumání historických údajů o ruském zahra-
ničním obchodu a průmyslu od poloviny 17. století do roku 1858]. —
490, 491, 506

SEMJONOV D. D. (1834—1902) — pokrokový pedagog a spisovatel,
profesor zeměpisu a dějepisu na petrohradských gymnáziích, autor
šestisvazkového díla Otčestvovedenije [Vlastivěda] a jiných prací.
— 264

SEMJONOV (vl. jm. Ťan-Šanskij) P. P. (1827—1914) — významný
geograf, statistik, botanik, entomolog, státník, čestný člen petro-
hradské Akademie věd a Akademie umění. Od roku 1873 vedl
Ruskou zeměpisnou společnost, byl předsedou Ruské entomologické
společnosti (od roku 1889), ředitelem Ústředního statistického vý-
boru (1864—1875), předsedou statistické rady (1875—1897). V roce
1870 organizoval I. statistický sjezd, jímž se datuje vznik ruské
zemstevní statistiky. Řídil první všeobecné sčítání lidu v Rusku. —
154, 476, 621

SENIOR Nassau William (1790—1864) — představitel anglické vulgární
politické ekonomie. Ve 30. letech 19. století se zúčastnil agitační
kampaně proti zkrácení pracovní doby v Anglii. Jeho pamflet
Letters on the Factory Act, as it affets the Cotton Manufacture
[Dopisy o továrním zákonu, pokud postihuje bavlnářský průmysl]
(1837) kritizoval Marx v I. díle Kapitálu. — 54

SERING Max (1857—1939) — německý ekonom, profesor. V roce 1883
studoval zemědělství v Severní Americe. Napsal článek Obchod
s obilím ve Spojených státech severoamerických, který byl otištěn
v encyklopedickém slovníku Handwörterbuch des Staatswissen-
schaften a přeložen do ruštiny (viz sborník Držba půdy a země-
dělství, Moskva 1896, nakl. Vodovozových). Ve svých pracích
o agrární otázce a teorii krizí propagoval „zákon klesající úrodnosti
půdy“ a hájil zájmy velkokapitálu. — 280

SINZHEIMER Ludwig — profesor politické ekonomie a peněžnictví na
mnichovské univerzitě, autor práce Über die Grenzen der Weiter-

bildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland [O hraničích rozšíření tovární velkovýroby v Německu] (1893), na niž se odvolává Lenin při klasifikaci průmyslových podniků. — 532

SISMONDI Jean Charles Leonard Simonde de (1773—1842) — švýcarský ekonom a historik. Na počátku své činnosti patřil ke klasické škole buržoazní politické ekonomie, později se stal představitelem maloburžoazního socialismu a zakladatelem ekonomického romantismu, vyjadřujícího názory malovýrobců. Uvědomoval si rozpory kapitalismu, ale nedovedl odhalit jejich podstatu. Nechápal pokrokové tendence kapitalistické velkovýroby, snažil se hledat vzor ve starých zřízeních a tradicích, v cechovní organizaci průmyslu a v patriarchálním zemědělství, což naprosto neodpovídalo novým hospodářským podmínkám.

Jeho učení kritizoval Lenin v práci K charakteristice ekonomického romantismu.

Nejdůležitější ekonomické práce: Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population [Nové zásady politické ekonomie aneb O bohatství ve vztahu k obyvatelstvu] (1819) a Études sur l'économie politique [Studie o politické ekonomii] (1837—1838). — 35, 47, 57, 141

SKALKOVSKIJ K. A. (nar. 1843) — báňský inženýr a publicista. Od roku 1867 byl asi po deset let tajemníkem Společnosti pro podporu ruského průmyslu a obchodu a zastupoval ji v komisi pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. V letech 1870—1871 připravoval a redigoval sborníky Produktivita v ruském báňském a hutním průmyslu; v letech 1891—1896 byl vedoucím báňského odboru ministerstva. — 507

SKVORCOV A. I. (1848—1914) — buržoazní ekonom, agronom, profesor novoalexandrovského zemědělského a lesnického institutu, autor mnoha prací z politické ekonomie a ekonomiky zemědělství. Hlavní díla: Vlijanije paravogo transporta na selskoje chozjajstvo [Vliv parní dopravy na zemědělství] (1890), Ekonomičeskije eťudy [Ekonomické studie] (1894), Osnovanija političeskoj ekonomii [Základy politické ekonomie] (1898) aj. — 32, 50

SKVORCOV P. N. — statistik, legální marxista. V 80. a 90. letech 19. století publikoval v časopisech Juridičeskij věstnik a Naučnoje obozrenije. V článku Zbožní fetišismus, otiském v roce 1899 ve 12. čísle časopisu Naučnoje obozrenije, kritizoval Leninovu knihu Vývoj kapitalismu v Rusku. Lenin vyvrátil údaje uvedené v této

recenzi v odpovědi nazvané Nekritická kritika (viz tento svazek, s. 629–654). — 95, 631–651

SMIRNOV A. — autor pojednání Pavlovo i Vorsma, izvěstnyje stalno-slesarnym proizvodstvom sela Nižegorodskoj gubernii [Pojednání o podstatě a původu bohatství národů] (1776; česky 1958) jako první prohlásil, že zdrojem hodnoty je každá práce vynaložená v kterémkoli odvětví výroby. Velký význam měly jeho teorie o dělbě práce, produktivní práci a nadhodnotě. Smith poprvé konstatoval, že kapitalistická společnost se skládá ze tří tříd: dělníků, kapitalistů a vlastníků půdy; zavrhoval však třídní boj. K. Marx ocenil Smithovy zásluhy o rozvoj politické ekonomie, ale zároveň poukázal na buržoazní omezenost, rozpornost a chybnost jeho názorů. Správně určenou hodnotu zboží představovanou pracovním časem Smith zaměňoval s hodnotou práce. Hlavní chybou jeho teorie reprodukce bylo to, že přehlížel konstantní kapitál a redukoval hodnotu na zisk a nadhodnotu. — 43–47, 57, 59–61, 67, 323, 617

SMITH Adam (1723–1790) — anglický ekonom a filozof, představitel klasické buržoazní politické ekonomie. Ve své práci *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations* [Pojednání o podstatě a původu bohatství národů] (1776; česky 1958) jako první prohlásil, že zdrojem hodnoty je každá práce vynaložená v kterémkoli odvětví výroby. Velký význam měly jeho teorie o dělbě práce, produktivní práci a nadhodnotě. Smith poprvé konstatoval, že kapitalistická společnost se skládá ze tří tříd: dělníků, kapitalistů a vlastníků půdy; zavrhoval však třídní boj. K. Marx ocenil Smithovy zásluhy o rozvoj politické ekonomie, ale zároveň poukázal na buržoazní omezenost, rozpornost a chybnost jeho názorů. Správně určenou hodnotu zboží představovanou pracovním časem Smith zaměňoval s hodnotou práce. Hlavní chybou jeho teorie reprodukce bylo to, že přehlížel konstantní kapitál a redukoval hodnotu na zisk a nadhodnotu. — 43–47, 57, 59–61, 67, 323, 617

SOMBART Werner (1863–1941) — německý ekonom, jeden z hlavních ideologů německého imperialismu, profesor v Bratislavě a později berlínské univerzity. Považoval vývoj hospodářství za výsledek působení mnoha proměnlivých činitelů, a to především duchovní povahy.

V počátcích své teoretické činnosti navazoval na některé Marxovy myšlenky. Ve třicátých letech byl však již stoupencem fašismu. Hlavní díla: *Sozialismus und soziale Bewegung im XIX. Jahrhundert* [Socialismus a sociální hnutí v 19. století] (1896; česky 1898) a *Der moderne Kapitalismus* [Moderní kapitalismus] (1902). — 633, 652, 653

SOROKINOVÉ — kupci; do roku 1861 nevolníci, později zbohatlí výrobou klenotů. Kromě závodů v obci Krasnoje v Kostromské gubernii jim v 80. letech patřilo několik usedlostí s 2500 dešjatinami půdy a obchodní firma v Petrohradě. — 440

STAMMLER Rudolf (1856–1939) — profesor, německý právník a filozof novokantovec. Idealizoval buržoazní společnost, kritizoval marxis-

mus a měl velký vliv na sociální školu v politické ekonomii. Jeho učení o jednotě národa se později stalo jedním z teoretických základů fašismu. Lenin charakterizoval Stamrnlerovy názory jako scholastiku, v níž není ani náznak něčeho věčného, a jeho kritické výpady proti marxismu jako příklad „hloupých ‚definíci‘ tuctového právníka v nejhörším slova smyslu“ (viz publikaci Leninskij sbornik IV, 1925, s. 33). — 652, 653

STARYJ MASLODŽEL — pseudonym autora článku Nedostatky výroby másla a východisko z nich, otištěného v listu Severnyj kraj (Jaroslavl), č. 223 z 25. července (6. srpna) 1899. Právě jméno autora se nepodařilo zjistit. — 292

STEBUT I. A. (1833—1923) — významný agronom a veřejný pracovník, profesor, vedoucí katedry v gorigoreckém zemědělském institutu, na petrohradské univerzitě a Petrovské zemědělské akademii (Nyní moskevská Zemědělská akademie K. A. Timirjazeva). Od roku 1898 byl předsedou vědeckého výboru ministerstva zemědělství a státního majetku. Založil a spoluredigoval časopis Ruskoje selskoje chozjajstvo. Autor řady prací o zemědělství. — 32, 183, 216

STOLPJANSKIJ N. P. (nar. 1834) — učitel dějepisu a zeměpisu; v 60. letech 19. století byl jedním z organizátorů nedělních škol. Z pověření komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku popsál v 80. letech domácí výrobu v obci Porječje-Rybnoje v rostovském újezdu Jaroslavské gubernie. Materiál z tohoto průzkumu byl uveřejněn ve XIV. sešitě Prací komise. — 319

STOLYPIN P. A. (1862—1911) — státník carského Ruska, velkostatkář. V letech 1906—1911 byl předsedou rady ministrů a ministrem vnitra za Mikoláše II. Po porážce revoluce (1905) prováděl krvavé represálie (stolypinská reakce v letech 1907—1910). V roce 1907 car na jeho návrh rozpustil II. státní dumu a vydal 3. června nový volební zákon, který zajišťoval v dumě většinu kontrarevoluci. Stolypin byl autorem agrární reformy, jejímž cílem bylo získat na vesnici oporu carskému samoděržaví. Touto oporou se měli stát kulaci. Avšak jeho pokus upevnit samoděržaví shora, v zájmu buržoazie a statkářů, ztroskotal. V roce 1911 zavraždil Stolypina v Kyjevě agent tajné policie eser Bogrov. — 28, 161

STROKIN N. A. — autor práce Lnovodstvo Pskovskoj gubernii [Lnářství v Pskovské gubernii] (Petrohrad 1882). — 296, 297

STRUVE P. B. (P. B., Novus) (1870—1944) — ruský buržoazní ekonom a publicista, představitel legálního marxismu, spolupracovník a redaktor časopisů *Novoje slovo* (1897), *Načalo* (1899) a *Žižň* (1900). Již ve své první práci *Kritičeskije zametki k voprosu ob ekonomičeskom razvitiu Rossii* [Kritické poznámky k ekonomickému rozvoji Ruska] (1894) kritizoval Struve narodnictví, „doplňoval“ a „kritizoval“ Marxovo ekonomické a filozofické učení, sympatizoval s představiteli vulgární buržoazní politické ekonomie a propagoval maltuziánství. Lenin ho nazval „velikým mistrem renegátství“ (Spisy 13, Praha 1956, s. 495). Na přelomu století se Struve definitivně rozešel s marxismem a sociální demokracií, přešel k liberálům a stal se jedním z teoretiků a organizátorů buržoazně liberální organizace Svaz osvobození (1904—1905) a redaktorem jejího ilegálního orgánu *Osvobožděnije* (1902—1905). Od roku 1905 byl členem ústředního výboru kadetské strany a po porážce revoluce roku 1905—1907 vůdcem pravého křídla liberálů. Po Říjnové revoluci byl členem Wrangelovy kontrarevoluční vlády; později emigroval. — 28, 29, 101, 217, 220, 294, 296, 481, 576, 653, 654

SVIRSKIJ V. F. — inženýr, technik vladimírské guberniální zemstevní správy koncem 80. let, autor práce *Fabriki, zavody i pročije promyšlennyje zaveděnja Vladimírskoj gubernii* [Továrny, závody a jiné průmyslové podniky ve Vladimírské gubernii] (1890). — 559

ŠACHOVSKOJ N. V. (1856—1906) — kníže, předseda petrohradského cenzurního výboru, náčelník hlavní tiskové správy; autor knih *Selskochozjajstvennyje otchožije promysly* [Odcházení na zemědělské práce] (Moskva 1896) a *Zemleděčeskij otchod krest'jan* [Odcházení rolníků na zemědělské práce] (Petrohrad 1903). Mezi prameny ke druhé knize uvedl Leninův *Vývoj kapitalismu v Rusku*. — 232, 246—248, 251, 253, 258, 269

ŠČERBAČOV V. S. — autor práce *Obzor tabakovodstva v Rossii* [Přehled pěstování tabáku v Rusku], vydaného na pokyn odboru pro zemědělství v roce 1894. — 313—315

ŠČERBINA F. A. (1849—1936) — statistik zemstva, narodnik, dopisovatel Akademie věd. V letech 1884—1903 byl vedoucím voroněžského zemstevního statistického oddělení. V roce 1907 zastupoval jako poslanec stranu lidových socialistů v II. státní dumě. Po Říjnové revoluci emigroval. Sestavil a vydal řadu statistických prací, např. *Krest'janskoje chozjajstvo po Ostrogožskom ujezdu* [Rolnické hospodářství v ostrogožském újezdu] (1887); *Svodnyj*

sborník po 12 ujezdám Voroněžskoj gubernii [Sborník souhrnných údajů o 12 újezdech Voroněžské gubernie] (1897); Krestjanskije bjudžety i zavisimost' ich ot urožajev i cen na chleba [Rolnické rozpočty a jejich závislost na sklizních a cenách obilí] (1897). Lenin ostře kritizoval Ščerbinovy metody zpracování statistických údajů, zkrslující skutečnost. — 153, 175, 176

ŠEREMETĚVOVÉ — šlechtická rodina; v 60. letech jim patřila průmyslová obec Bogorodskoje v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie (2590 nevolníků), Jurinoje ve vasiljevském újezdu Nižněnovgorodské gubernie (1034 obyvatel) aj. — 420

ŠEREMETĚVOVÉ — velkostatkáři, potomci polního maršála B. P. Šeremetěva, jeden z nejstarších bojarských rodů. Před rokem 1861 jim patřil asi 1 milión děsjatin půdy a přes 200 000 nevolníků. Po reformě roku 1861 vlastnili 300 000 děsjatin půdy. Po dvě století, až do svržení carského samoděržaví, zastávali u dvora a ve vládě vysoké funkce. — 478

ŠIŠMARJOV D. I. — autor knihy Kratkij očerk promyšlenosti v rajoně Nižegorodskoj i Šujsko-Ivanovskoj železnoj dorogi [Stručný nástin průmyslu v oblasti Nižněnovgorodské a Šujsko-ivanovské dráhy] (1892). — 567

ŠMIDTOVÉ, bratři — továrníci v Kovenské gubernii. V 90. letech se firma nazývala „Německá společnost ‚Závod Westfalia‘ bři Šmidtové“, na počátku 20. století „Kovenská akciová společnost kovodělných závodů“. Železářský závod byl založen v roce 1879. V 90. letech v závodě pracovalo na 600 dělníků, na počátku 20. století asi 1200 dělníků. — 436

TĚRENĚJEV I. M. — továrník, majitel továrny na kaliko v Šuji, založené v roce 1866. V 90. letech pracovalo v továrně 1 160 dělníků a hodnota výroby činila 1,8 miliónu rublů. — 494

TĚZJAKOV N. I. (1859—1925) — lékař. Pracoval jako hygienik v chersonském, saratovském aj. zemstvech. Psal pojednání o hygienických pracovních podmínkách a životě zemědělských dělníků. Po Říjnové revoluci aktivně pracoval v sovětském zdravotnictví; od roku 1920 v lidovém komisariátu zdravotnictví. Lenin oceňoval Těžjakovovu knihu Selskochozjajstvennyje rabočije i organizacija za nimi sanitarnogo nadzora v Chersonskoj gubernii [Zemědělství dělníci a organizace zdravotnického dohledu v Chersonské gubernii] (1896),

avšak zároveň poukazoval na některé jeho mylné narodnické představy. — 234, 237, 239, 241–243, 246, 248, 251, 252, 256, 258, 259, 269

TILLO A. A. (nar. 1849) — autor pojednání o domácí výrobě v Kostromské gubernii, otiskovaných v Pracích komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku (svazky IX, XIV, XV aj.). Do roku 1875 byl ve službách orenburského generálního gubernátora, od roku 1875 byl radou kostromské guberniální správy. — 439, 440, 467

TIMIRJAZEV D. A. (1837–1903) — statistik, dlouholetý redaktor ročenky Ježegodnik ministerstva finansov a časopisu Věstnik finansov, promyšlenosti i torgovli; řídil různé statistické práce. Od roku 1894 vedl odbor zemědělské ekonomie a statistiky v ministerstvu státního majetku. Byl členem komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku, Ruské zeměpisné společnosti a dopisujícím členem Svobodné ekonomické společnosti. — 477, 479

TRIROGOV V. G. — statistik, místopředseda saratovského guberniálního statistického výboru. Napsal knihu Obščina i podať [Občina a daně] (1882). — 139, 161, 258

TUGAN-BARANOVSKIJ M. I. (1865–1919) — buržoazní ekonom, v 90. letech významný představitel legálního marxismu, spolupracovník časopisů Novoje slovo (1897), Načalo (1899) aj.; kritizoval Marxe. Za první buržoazně demokratické revoluce v Rusku byl členem kadetské strany, v letech 1917–1918 aktivním činitelem buržoazní kontrarevoluce na Ukrajině, ministrem financí ukrajinské Centrální rady. Nejdůležitější práce z 90. let: Promyšlennyje krizisy v sovremennoj Anglii, ich pričiny i vlijanije na narodnuju žižň [Průmyslové krize v soudobé Anglii, jejich příčiny a vliv na život lidu] (1894), Russkaja fabrika v prošlom i nastojaščem, t. I [Ruská továrna v minulosti a přítomnosti, sv. I] (1898) aj. — 39, 47, 50, 56, 220, 357, 480, 484, 491, 493, 519, 541, 565, 570, 653

URE Andrew (1778–1857) — anglický chemik, publicista a ekonom, profesor glasgovské univerzity. Napsal mnoho prací z oblasti chemie a ekonomiky. Marx jej nazýval apologetem strojí výroby—Pindarem kapitalistické továrny (viz Kapitál I, Praha 1954, s. 447 a III-1, Praha 1955, s. 407). — 241

USPENSKIJ G. I. (1843–1902) — ruský spisovatel a publicista, revoluční

demokrat. V roce 1865 se stal spolupracovníkem časopisu *Sovremennik* a po jeho zastavení pracovníkem časopisu *Otčestvennyje zapiski*. Ve svých dílech realisticky zobrazil útisk, bezpráví a vykořisťování městské chudiny a rolnictva. I přes své narodnické názory objektivně zachytil ve svých dílech rozvoj kapitalistických vztahů a rozklad očiny. Lenin se často odvolává na jeho díla. — 322, 621

UVAROV M. S. — autor článku O vlivu odcházení za prací na zdravotní poměry v Rusku, otištěného v časopisu *Věstník občestvennoj gigieny, suděbnoj i praktičeskoj mediciny*, červenec 1896. — 598, 599

VALUJEV P. A. (1814—1890) — hrabě, státní činitel, v letech 1861 až 1868 ministr vnitra, 1872—1879 ministr státního majetku. Pod jeho vedením byla připravena správní reforma. Valujev hájil zájmy konzervativní šlechty, byl pro zachování samoděržaví a energicky bojoval proti revolučnímu hnutí. — 178

VARYPAJEV F. M. (1818—1900) — továrník v obci Pavlovo v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie, původem rolník. Začínal jako drobný domácký výrobce, později vlastnil továrnu na nožířské zboží a chirurgické nástroje, která byla založena v roce 1813. V roce 1890 zaměstnával v továrně i mimo ni asi 200 dělníků. Varypajev předváděl své výrobky na mnoha výstavách, např. v Londýně v roce 1862. — 436, 567

VARZER V. J. (též Varzar) (1851—1940) — ekonom a statistik. V roce 1875 řídil zemstevní statistiku v Černigovské gubernii, od roku 1894 pracoval po 24 let na ministerstvu obchodu a průmyslu. Z jeho iniciativy byl v letech 1900—1908 proveden rozsáhlý statistický průzkum ruského průmyslu. Je autorem práce *Kustarnaja promyšlennost' v Černigovskom, Borzenskom i Novozybkovskom ujezdach* [Domácký průmysl v černigovském, borzenském a novozybkovském újezdu], otištěné v *Pracích komise pro průzkum domáckého průmyslu v Rusku*, sešit V. Velmi zajímavé jsou jeho práce statisticky zachycující stávky v Rusku a četná statistickoekonomická pojednání. Po Říjnové revoluci pracoval v Nejvyšší národohospodářské radě, v Ústřední statistické správě a přednášel na vysokých školách. — 359

VASILČIKOV A. I. (1818—1881) — velkostatkář, šlechtic, člen zemstva, ekonom a publicista. V roce 1872 se stal předsedou petrohradského výboru úvěrových a záloženských sdružení, založeného z jeho pod-

nětu. Uveřejnil řadu prací o agrární otázce, místní samosprávě a úvěru. Prosazoval zachování občiny, v níž viděl prostředek k odstranění třídního boje. Hlavní díla: Zemlevladěníje i zemědělije v Rossii i drugich jevropskich gosudarstvach [Držba půdy a zemědělství v Rusku a jiných evropských zemích] (Petrohrad 1876), Selskij byt i selskoje chozjajstvo v Rossii [Sociální poměry rolnictva a zemědělství v Rusku] (1881) aj. Lenin ho charakterizoval jako „narodnický smýšlejícího statkáře“, který kritizoval kapitalismus z reakčních pozic. — 178, 209

VERESAJEV V. V. (vl. jm. Smidovič V. V.) (1867—1943) — spisovatel, lékař; v 90. letech legální marxista. Literární uznání mu přinesla povídka Bez dorogi [Bez cesty, česky 1957] uveřejněná v roce 1895. Byl jedním z pokračovatelů ruského kritického realismu. Lenin užíval Veresajevových obrazů k ilustraci těžkého postavení pracujících v poreformním Rusku. — 285

VERNER K. A. (1850—1902) — zemstevní statistik narodnického zaměření. V letech 1880—1889 pracoval ve statistickém oddělení moskevské a tavridské guberniální zemstevní správy. Od roku 1895 byl profesorem ekonomiky zemědělství v moskevském zemědělském institutu. Hlavní práce: Krestjanskoje chozjajstvo v Melitopolskom ujezdě [Zemědělství v melitopolském újezdu] (1887), Pamjatnaja knižka Tavričeskoj gubernii [Kronika Tavridské gubernie] (1889) a Kustarnyje promysly Bogorodskogo ujezda Moskovskoj gubernii [Domácká výroba v bogorodském újezdu Moskevské gubernie] (1890) aj. — 83

VESIN L. P. (1850—1895) — publicista, pracovník ministerstva financí. Autor článků o ruském továrním průmyslu a o odcházení za prací. Materiál z jeho práce Značenije otchožich promyslov v žizni ruskogo krestjanstva [Význam odcházení za prací v životě ruského rolnictva] využil Lenin (viz tento svazek). — 597, 599—601

VĚŠŇAKOV V. I. (1830—1906) — buržoazní ekonom a statistik, člen Státní rady. Dal základ k soustavnému statistickému výzkumu zemědělství v celostátním měřítku. Hlavní práce Russkaja promyšlenost' i jejo nuždy [Ruský průmysl a jeho potřeby] (v časopise Věstnik Jevropy, sv. V, kniha X, říjen 1870) Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie [Nástin současného stavu domácího průmyslu v Rusku] (1873) aj. Jako zástupce ministerstva státního majetku byl členem komise pro průzkum domácího průmyslu v Rusku. — 519

VICHLJAJEV P. A. (1869—1928) — statistik a agronom, liberální národník, vedoucí hospodářského oddělení tverské zemstevní správy a v letech 1907—1917 vedoucí statistického oddělení moskevské zemstevní správy. Autor statistických prací o rolnickém hospodářství v carském Rusku, v nichž popíral třídní diferenciaci rolnictva a vychvaloval vesnickou občinu. V buržoazní prozatímní vládě byl náměstkem ministra zemědělství. Za sovětské moci pracoval v Ústřední statistické správě a přednášel na moskevských vysokých školách. — 130, 131, 152

VINUS A. D. (zemřel 1652) — obchodník a podnikatel. Do Ruska přijel z Holandska v roce 1627 a zabýval se obchodem s obilím v Archangelsku. V roce 1637 vybudoval u Tuly první slévárnu a železárnou. V roce 1646 se stal ruským státním příslušníkem a byl povýšen do šlechtického stavu. — 441

VJAZOV S. V. (1812—1885) — majitel velké továrny v Arzamasu na výrobu plsti a plstěných koberců. V jeho podnicích pracovalo 300 dělníků, nepočítaje v to sezónní dělníky. Své výrobky dodával na ruský i zahraniční trh (Německo, Rakousko). — 407

VOINOV L. I. (1853—1905) — lékař; od roku 1880 pracoval v ůst-izorské nemocnici (Petrohradské gubernie). Pracoval v redakcích časopisů Medicinskij věstnik a Vrač. Autor řady lékařských pojednání a práce O kartonno-korobočnom proizvodstve v sanitarnom otnošenii (Iz otčota zemskomu petěrburgskomu ujezdnomu sobraniju za 1889 až 1891 gody) [O výrobě lepenkových krabic ze zdravotního hlediska (Ze zprávy petrohradskému újezdnímu shromáždění zemstva za léta 1889—1891)]. — 559

VOLGIN A. — viz Plechanov G. V.

VORONCOV V. P. (V. V.) (1847—1918) — ekonom a publicista, jeden z ideologů liberálního národnictví 80. a 90. let, autor knih Suďby kapitalizma v Rossii [Osudy kapitalismu v Rusku] (1882), Očerki kustarnoj promyšlennosti v Rossii [Studie o domáckém průmyslu v Rusku] (1886), Progressivnyje tččenija v krest'janskom chozjajstve [Pokrokové proudy v rolnickém hospodářství] (1892), Naši napravlenija [Naše směry] (1893), Očerki teoretičeskoj ekonomii [Nástin teoretické ekonomie] (1895) aj. Tvrdil, že v Rusku nejsou podmínky pro rozvoj kapitalismu; hájil malovýrobu zboží a idealizoval rolnickou občinu. Prosazoval politiku smíru s carskou vládou a byl odpůrcem marxismu. Voroncovovy názory kritizoval Plechanov

v díle Zdůvodnění narodnictví v pracích pana Voroncova (V. V.) (1896). — 19, 22, 33, 35—39, 43, 58, 63, 64, 74—76, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 105, 112, 113, 117, 144, 152, 161, 189—192, 218, 238, 244, 278, 284, 285, 310, 331, 332, 336, 351, 355, 373, 374, 380, 391, 392, 394, 395, 451, 458, 465, 470, 475, 480, 518, 557, 561, 562, 594, 610, 612, 651

V. V. — viz Voroncov V. P.

WAGNER Adolph (1835—1917) — německý buržoazní ekonom a reakční politik, představitel katedrového socialismu. Domníval se, že vykořisťování dělníků kapitalisty může být odstraněno pomocí státního zákonodárství. Spolupracoval s Bismarckem a byl jedním z vůdců křesťanskosocialistické strany. Jeho reakčních ekonomických názorů využili hitlerovci ke své „socialistické“ demagogii a velebení „totalitního“ státu.

Hlavní díla: Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre [Obecná čili teoretická nauka o národním hospodářství] (2. vyd. 1879), Grundlegung der politischen Ökonomie [Základy politické ekonomie] (1892—1894). — 61

WEBB Sidney (1859—1947) a WEBBOVÁ Beatrice (1858—1943) — angličtí veřejní činitelé, autoři mnoha prací o historii a teorii anglického dělnického hnutí. Jejich práce Industrial Democracy (Londýn 1897) vyšla v Rusku pod názvem Teorija i praktika anglijskogo tred-junionizma [Teorie a praxe anglického trade-unionismu] v letech 1900—1901. První svazek přeložil V. I. Lenin, překlad druhého svazku zredigoval. Manželé Webbovi ve svých pracích rozvíjeli myšlenku reformistického řešení dělnické otázky v rámci buržoazního zřízení.

Sidney Webb (později lord Passfield) byl spoluzakladatelem Fabiánské společnosti, členem parlamentu v letech 1922—1929, ministrem obchodu v roce 1924 a ministrem pro dominia a kolonie v roce 1929.

V roce 1932 navštívili Webbovi SSSR, s jehož zřízením sympatizovali. — 555, 612—613

WIESER Friedrich (1851—1926) — profesor, jeden z nejvýznamnějších ekonomů rakouské národohospodářské školy; tato škola se pokoušela vyvrátit marxistickou pracovní teorii hodnoty a nahradit ji subjektivní teorií „mezí užitečnosti“ zboží. Za zdroj zisku považoval Wieser produktivitu kapitálu a nikoli nadhodnotu. Jeho práce mají buržoazně apologetický charakter. — 653

ZAVJALOVOVÉ — vlastníci závodu na kovové výrobky ve Vorsmě v gorbatovském újezdu Nižněnovgorodské gubernie; závod byl založen v roce 1827. V roce 1897 na závodě a pro závod pracovalo celkem na 800 dělníků. — 433, 435, 436, 567, 575

ZENINOVÉ — majitelé závodů na výrobu nábytku v Moskevské gubernii; vlastnili pilu, založenou kolem roku 1845 a od roku 1874 sklad nábytku a dých v Moskvě. Kromě námezdních dělníků zaměstnávali také drobné domácí výrobce. — 457

ZIBER N. I. (1844—1888) — ruský ekonom, publicista, profesor na katedře politické ekonomie a statistiky na kyjevské univerzitě. V roce 1881 se za studijního pobytu v Londýně osobně seznámil s K. Marxem a B. Engelsem. Ziber jako jeden z prvních popularizoval a propagoval Marxovy ekonomické práce v Rusku; snažil se nejen vysvětlit myšlenky obsažené v Kapitálu, ale i obhájit Marxovo ekonomické učení před jeho „kritiky“. Ziber však pojímal marxismus jednostranně, revolučně kritická stránka Marxova učení mu zůstala cizí. V roce 1871 napsal disertační práci Teorija cennosti i kapitala D. Rikardo v svязi s pozdějšími doplněními i razjasněniami [Ricardova teorie hodnoty a kapitálu v souvislosti s pozdějšími doplňky a vysvětlivkami], o které se pochvalně vyjádřil K. Marx v doslovu k druhému vydání I. dílu Kapitálu. Tato Ziberova kniha vyšla v přepracovaném a doplněném vydání roku 1885 pod názvem David Rikardo i Karl Marks v ich obščestvenno-ekonomičeskich issledovanijach [David Ricardo a Karel Marx a jejich sociálně ekonomická bádání]. Velmi známé byly i jeho práce Ekonomičeskaja teorija Marksa [Marxova ekonomická teorie] (otištěna v letech 1876—1878 v časopisech Znanije a Slovo), Očerki pervobytnoj ekonomičeskoj kultury [Nástin prvobytné ekonomické kultury] (1883) aj. — 47

ZUBKOVÉ — továrníci z ivanovsko-vozněsenské oblasti, majitelé tkalcovny založené koncem 20. let 19. století a vyrábějící tenký kartoun a kaliko; parní stroje zavedli do výroby v 50. letech. V 90. letech bylo v továrně zaměstnáno asi 1000 dělníků. — 567

ZVEGINCEV I. A. (1840—1913) — člen rady ministerstva vnitra v 90. letech. Byl předsedou zvláštní komise při oddělení pro zemstva na ministerstvu vnitra, která byla vytvořena 27. května 1894. Tato komise měla zavést pořádek do odcházení za prací a zajistit regulaci pohybu zemědělských dělníků. — 251

ŽBANKOV D. N. (1853—1932) — lékař, spisovatel, významný činitel sociálního lékařství, jeden z vedoucích funkcionářů Pirogovovy společnosti ruských lékařů. Ve své literární činnosti se věnoval různým otázkám zemstevního zdravotnictví, epidemiologii, statistice, otázkám sezónních prací a jejich kulturního a zdravotního vlivu na obyvatelstvo. Ve svých dílech *Zemsko-medicinskij sbornik* [Lékařský sborník zemstev] (sešit 1—7), *Babja storona* [Kraj žen], *Otchožije promysly v Smolenskoj gubernii v 1892—1895 gg.* [Odcházení za prací ve Smolenské gubernii v letech 1892—1895] aj. obhajoval narodnické názory. Po Říjnové revoluci vystupoval proti sovětské moci. V roce 1921 zanechal veřejné činnosti. — 279, 302, 486, 550, 556, 564, 571, 574, 595—597, 602, 606

ÚDAJE O LENINOVĚ PRÁCI NA KNIZE VÝVOJ KAPITALISMU V RUSKU

1896

2. (14.) ledna V dopise z petrohradského vězení sděluje Lenin A. K. Čebotarevové, že hodlá napsat práci, vysvětluje plán této práce a žádá, aby mu do vězení poslali knihy podle přiloženého seznamu.

Začátkem ledna Ve vězení začíná Lenin intenzívně pracovat na knize Vývoj kapitalismu v Rusku.

16. (28.) ledna V dopise sestře A. I. Uljanovové-Jelizarovové Lenin žádá, aby mu opatřila zemstevní sborníky (tverské, nižněnovgorodské, saratovské) a aby je spolu s Vojenským statistickým sborníkem doručila do vězeňského skladiště, odkud je lze dostat.

V lednu 1896 až únoru 1897 Dvakrát týdně (ve středu a v sobotu) dostává Lenin ve vězení knihy, které potřebuje ke zpracování Vývoje kapitalismu v Rusku a které mu posílá jeho sestra A. I. Uljanovová-Jelizarovová z knihoven Svobodné ekonomické společnosti, Akademie věd a z jiných vědeckých petrohradských knihoven.

1897

17. února—8. května (1. března až 20. května) Po cestě do vyhnanství na východní Sibiř pokračuje Lenin v práci na knize Vývoj kapitalismu v Rusku.

9. března až 30. dubna (21. března až 12. května) Za pobytu v Krasnojarsku studuje Lenin otázky ekonomického vývoje Ruska a využívá k tomu publikací z knihovny kupce G. V. Judina. Lenin zejména zpracovává první dva sešity Statistického atlasu hlavních odvětví továrního průmyslu

v evropském Rusku s přiloženým seznamem továren a závodů, sestaveným D. A. Timirjazevem.

10. (22.) března V dopise sestře Marii Iljiničně do Moskvy sděluje Lenin z Krasnojarska, že souhlasí s jejím návrhem, aby pro něho udělala výpisky z různých knih Rumjancevovy knihovny (nyní Státní Leninova knihovna SSSR), které potřebuje pro svou práci na Vývoji kapitalismu v Rusku.
16. (28.) března V dopise matce M. A. Uljanovové Lenin sděluje, že po cestě prostudoval „knihy, které byly vypůjčeny na kratší období“, a hodlá je z Krasnojarska odeslat.
26. března
(7. dubna) V dopise M. A. Uljanovové odeslaném z Krasnojarska do Moskvy žádá Lenin sestru Annu Iljiničnu, aby mu sehnala potřebné knihy podle přiloženého seznamu.
5. (17.) dubna V dopise M. A. Uljanovové Lenin žádá, aby mu byly urychleně poslány potřebné knihy.
17. (29.) dubna V dopise M. A. Uljanovové Lenin sděluje, že sehnal několik statistických publikací. Zároveň prosí, aby mu byly knihy poslány do Krasnojarska. V dopise sestře Anně Iljiničně Lenin žádá, aby mu zakoupila statistické sborníky a jiné prameny, které potřebuje ke zpracování knihy Vývoj kapitalismu v Rusku.
- Od 8. (20.) května
do prosince Ve vyhnanství v Šušenském v minusinském okruhu Jenisejské gubernie pokračuje Lenin v přípravě knihy Vývoj kapitalismu v Rusku.
18. (30.) května V dopise ze Šušenského do Moskvy sděluje Lenin sestře Marii Iljiničně, že dostal výpisky z knih Rumjancevovy knihovny, jež potřebuje k práci na Vývoji kapitalismu v Rusku, a žádá, aby mu byly poslány knižní katalogy „hlavně z antikvariátů a hlavně zahraniční“.
25. května
(6. června) V dopise Anně Iljiničně Lenin prosí, aby mu objednala některé časopisy a noviny a poslala také kni-

hy a více katalogů z antikvariátů, knihoven, knihkupectví apod.

Lenin se dotazuje Anny Iljiničny, zda by si získala přístup do některé veřejné knihovny v Moskvě (univerzitní nebo knihovny Moskevské právnické společnosti), aby mohla vypůjčovat knihy na dva měsíce a poslat mu je.

15. (27.) června V dopise M. T. Jelizarovovi Lenin sděluje, že nedostal jeho balík s knihami; ptá se, jaké nové knihy pro něho koupili.
1. (13.) července Lenin posílá do Krasnojarska dva dopisy, které se týkají jeho knih; v jednom posílá peníze na doplatek za zásilku knih.
16. (28.) srpna V dopise P. B. Axelrodovi Lenin sděluje, že trochu pracuje na své velké práci, tj. zabývá se knihou Vývoj kapitalismu v Rusku.
10. (22.) prosince V dopise Marii Iljiničně Lenin sděluje, že dostal druhý sešit Materiálů Vjatecké gubernie.
21. prosince
(2. ledna 1898) V dopise Anně Iljiničně Lenin žádá, aby mu byly poslány tyto knihy ve franštině: K. Marx, Misère de la philosophie. 1896. Paris. Fr. Engels, La force et l'économie dans le développement social. K. Marx, Critique de la philosophie du droit de Hegel. 1895.

1898

4. (16.) ledna V dopise M. T. Jelizarovovi Lenin žádá, aby mu poslal do Šušenského sešit Prací Svobodné ekonomické společnosti s referátem M. A. Lozinského Rolnické pozemkové vlastnictví a opatření, jež by zabránila, aby rolníci neztráceli půdu, který byl přednesen 13. prosince 1897.
24. ledna
(5. února) V dopise ze Šušenského žádá Lenin svou matku, aby mu v Moskvě zakoupila knihu od Kablukova: Přednášky z ekonomiky zemědělství a od V. V.: Studie o domáckém průmyslu.

7. (19.) února V dopise M. A. Uljanovové Lenin žádá, aby N. K. Krupské poslali jeho seznam knih, aby je mohla vyhledat v Petrohradě. V tomto seznamu byly statistické sborníky a jiné knihy.
14. (26.) února Lenin odesílá ze Šušenského Anně Iljiničně do Moskvy doporučeně knihy vypůjčené z knihoven.
7. (19.) června V dopise M. A. Uljanovové Lenin sděluje, že konečně dostal balík s knihami, který byl na cestě přes rok.
15. (27.) července V dopise Anně Iljiničně Lenin žádá, aby s knihovnami „projednala přesné podmínky zasilání knih, pravidelného spojení aj.“.
- Mezi 11. a 25. zářím
(23. zářím
a 7. říjnem)
11. (23.) října Při návštěvě Krasnojarska Lenin pokračuje v městské knihovně a v knihovně kupce Judina ve studiu materiálů pro knihu Vývoj kapitalismu v Rusku. V dopise M. A. Uljanovové Lenin sděluje, že v hrubých rysech dokončil svou knihu Vývoj kapitalismu v Rusku a začal s její konečnou úpravou.
1. (13.) listopadu V dopise M. A. Uljanovové žádá Lenin Annu Iljiničnu, aby při cestě do Petrohradu dojednala vydání knihy Vývoj kapitalismu v Rusku, jejíž první kapitoly hodlá poslat za jeden až jedenapůl týdne.
- Mezi 7. a 11. (19.
a 23.) listopadem Ze Šušenského posílá Lenin do Podolska na matčino jméno první dvě kapitoly knihy Vývoj kapitalismu v Rusku a předmluvu. Téhož dne v dopise Anně Iljiničně žádá, aby zajistila, zda by se vydání knihy neujala pí M. I. Vodovozová, píše rovněž o žádoucích podmínkách vydání a o předpokládané vnější úpravě knihy. Lenin dokončuje úpravu třetí kapitoly knihy Vývoj kapitalismu v Rusku pro tisk.
22. listopadu
(4. prosince) V dopise Anně Iljiničně Lenin sděluje, že souhlasí s návrhem M. I. Vodovozové vydat knihu Vývoj kapitalismu v Rusku, a žádá sestru, aby dojednala s vydavatelkou technickou stránku věci a provádění

korektur; sděluje, že třetí kapitola je přepsána načisto a že za několik dní dokončí čtvrtou kapitolu, tj. polovinu svého spisu; doufá, že bude moci poslat obě kapitoly za dva týdny.

28. listopadu
(10. prosince)

Lenin v dopise své matce a bratrovi Dmitriji Iljičovi sděluje, že dokončil zpracování první poloviny své knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*.

6. (18.) prosince

V dopise Anně Iljiničně a Marku Timofejeviči Jelizarovovi Lenin žádá, aby zjistili u M. I. Vodovozovové termín vydání knihy; navrhuje, aby se při vydání použilo drobnějšího písma a aby tabulky byly tištěny *petitem*.

Před 12. (24.)
proincem

Lenin píše dopis statistickému oddělení tverské guberniální správy zemstva s žádostí, aby mu byl poslán Souhrnný sborník (sv. XIII, sešit I, 1897).

12. (24.) prosince

Ze Šušenského posílá Lenin doporučeně do Podolska na jméno své matky třetí a čtvrtou kapitolu knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*.

Téhož dne píše Lenin dopis Anně Iljiničně a žádá ji, aby provedla dvě úpravy v rukopise knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*.

20. prosince
(1. ledna 1899)

V dopise M. A. Uljanovové žádá, aby mu byl poslán separát článku N. Karyševa *Materiály o ruském národním hospodářství*, sešit 2, z druhé knihy *Zpráv moskevského zemědělského institutu* z roku 1898.

28. prosince
(9. ledna 1899)

V dopise Anně Iljiničně sděluje Lenin, že dokončil zpracování páté a šesté kapitoly knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*, dává pokyny k vydání knihy a k provádění korektur.

1899

10. (22.) ledna

Lenin píše M. A. Uljanovové o vydání knihy, sděluje, že vbrzku hodlá odeslat pátou a šestou kapitolu a posílá dodatek k druhé kapitole.

Lenin trvá na tom, aby se provedly ne dvě, ale tři korektury (poslední v Moskvě), a žádá, aby se Anna Iljinična obracela s těmito problémy přímo na korektora.

17. (29.) ledna Lenin posílá ze Šušenského do Podolska na jméno své matky doporučeně pátou a šestou kapitolu a obsah knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*. V dopise M. A. Uljanovové se dotazuje, zda se už začala tisknout kniha *Vývoj kapitalismu v Rusku*, kolik času zabere jeden arch a dělá-li Anna Iljinična poslední korekturu. Zároveň žádá, aby mu poslali několik prvních archů korektury.
24. ledna (5. února) Lenin sděluje v dopise Marii Iljiničně do Bruselu, že má naléhavou práci spojenou s dokončením knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*.
26. ledna (7. února) V dopise bratrovi Dmitriji Iljičovi žádá, aby nakladatelství oznámili, že ve čtvrté kapitole objevil chybu na začátku druhé podkapitoly.
30. ledna (11. února) Lenin dokončil přípravu knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku* k tisku.
3. (15.) února Lenin posílá ze Šušenského do Podolska na jméno své matky sedmou a osmou kapitolu knihy, jejich obsah a dvě přílohy k sedmé kapitole (II. a III.).
7. (19.) února V dopise M. A. Uljanovové Lenin sděluje, že v příštím dopise pošle ještě jeden malý dodatek k sedmé kapitole.
13. (25.) února Lenin posílá ze Šušenského do Podolska na jméno své matky dodatek k sedmé kapitole knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*. V dopise Anně Iljiničně jí a bratrovi děkuje za to, že se starali o vydání knihy, děkuje rovněž statistikovi V. A. Jonovovi za korekturu statistických tabulek.
28. února (12. března) V dopise Anně Iljiničně Lenin sděluje, že dostal první čisté archy knihy *Vývoj kapitalismu v Rusku*, a přikládá seznam tiskových chyb.

MÍRY A VÁHY

MÍRY

I. míry délkové:

sáh = 2,13 m

versta = 500 sáhů = 1066,78 m

veršok = 4,45 cm

II. míry plošné:

čtvrtě = asi 1,5 ha

děsjatina = 1,09 ha = 2400 čtverečních sáhů

III. míry objemové:

čtvrtě = 209,91 l (u sypkých látek)

3,07 l (u tekutin)

měřice = 62,4 l (asi 17 kg)

vědro = 12,29 l

VÁHY

berkovec = 10 pudů = 163,80 kg

funt = 96 zolotniků = 409,5 g

pud = 40 funtů = 16,38 kg

zolotnik = 4,27 g

OBSAH

Předmluva	7—14
-----------	------

I

VÝVOJ KAPITALISMU V RUSKU	
<i>Proces vytváření unitárního trhu pro velkopřemysl</i>	15—628
<i>Předmluva k prvnímu vydání</i>	19
<i>Předmluva k druhému vydání</i>	25
Kapitola I. TEORETICKÉ CHYBY NARODNICKÝCH EKONOMŮ	31—68
I. Společenská dělba práce	31
Růst počtu průmyslových odvětví 31. — Vytváření vnitřního trhu vlivem společenské dělby práce 32. — Projev tohoto procesu v zemědělství 32—33. — Názory narodnických ekonomů 33.	
II. Růst počtu průmyslového obyvatelstva na úkor zemědělského	34
Nutná souvislost tohoto jevu se samou podstatou zbožního a kapitalistického hospodářství 34—35.	
III. Ožebračování malovýrobců	35
Chybný názor narodníků 35—36. — Názor autora Kapitálu 36—37.	
IV. Narodnická teorie o nemožnosti realizovat nadhodnotu	37
Podstata teorie pánů V. V. a N. -ona; chybnost této teorie 38—39. — Nesprávné zařazení „zahraničního trhu“ k otázce realizace 39—40. — Povrchní hodnocení kapitalistických rozporů uvedenými autory 40—43.	
V. Názory A. Smitha na výrobu a oběh celkového společenského produktu v kapitalistické společnosti a Marxova kritika těchto názorů	43

	Vynechání konstantního kapitálu A. Smithem 43—45. — Vliv této chyby na teorii národního důchodu 45—47.	
VI.	Marxova teorie realizace Základní teze Marxovy teorie 47—48. — Realizace produktu při prosté reprodukci 49—50. — Hlavní závěr z Marxovy teorie realizace 50—53. — Význam výrobní spotřeby 53—55. — Rozpor mezi tendencí k neomezenému růstu výroby a omezenou spotřebou 55—57.	47
VII.	Teorie národního důchodu Proudhon 57—59. — Rodbertus 59—60. — Soudobí ekonomové 60—61. — Marx 61—63.	57
VIII.	Proč potřebuje kapitalistický národ zahraniční trh? Příčiny nezbytnosti zahraničního trhu 63—65. — Zahraněční trh a pokrokovost kapitalismu 65—66.	63
IX.	Závěry z I. kapitoly Shrnutí výše rozebraných tezí 66—67. — Podstata otázky vnitřního trhu 67—68.	66
	<i>Kapitola II. ROZKLAD ROLNICTVA</i>	69—192
I.	Údaje zemstevní statistiky o Novorusku Hospodářské skupiny rolnictva 69—70. — Tržní zemědělství a koupě a prodej pracovní síly 71—72. — Nejvyšší skupina; koncentrace půdy 72, živého a mrtvého inventáře 73—74, vyšší produktivita práce 74—75. — Úvaha pana V. V. o tom, že někteří rolníci nemají koně 74—75. — Najímání zemědělských dělníků a názor pana V. V. na tento jev 75—77. — Nejnižší skupina rolnictva; propachtovávání půdy 77—78. — Střední skupina, její vratké postavení 79—80. — Pánové V. V. a Karyšev o rolnickém pachtu 81—83. — Postoj narodníků ke zkoumání pana Postnikova 84—85.	69
II.	Údaje zemstevní statistiky o Samarské gubernii Údaje o hospodářství různých skupin rolnictva v novouzenském újezdu 85—88. — Držba a užívání půdy v jednotlivých skupinách 88—90. — Pan Karyšev o pachtu a cenách obilí 90. — Námezdní práce; vytváření vnitřního trhu rozkladem rolnictva 90—92. — Vesnický proletariát v Samarské gubernii 92—93.	85
III.	Údaje zemstevní statistiky o Saratovské gubernii	93

- Údaje o hospodářství různých skupin rolnictva 94—95.
 — Najímání zemědělských dělníků 95—96. —
 „Živnosti“ v zemstevní statistice 96—97. — Pachty
 98—99. — Názory pánů Karyševa, N. -ona a Maresse
 na pacht 98—102. — Srovnání kamyšinského újezdu
 s ostatními újezdy 102—104. — Význam třídění
 rolnických usedlostí 104—107.
- IV. Údaje zemstevní statistiky o Permské gubernii 107
 Údaje o hospodářství různých skupin rolnictva 107 až
 109. — Najímání zemědělských dělníků a nádeníků
 a jeho význam 109—111. — Hnojení půdy 111—112.
 — Zdokonalené náradí 112—113. — Obchodní a
 výrobní podniky 113—114.
- V. Údaje zemstevní statistiky o Orelské gubernii 114
 Údaje o hospodářství různých skupin rolnictva 114 až
 115. — Neúplný obraz rozkladu podle údajů o Orelské
 gubernii 116.
- VI. Údaje zemstevní statistiky o Voroněžské gubernii 117
 Metody třídění ve voroněžských sbornících 117—118.
 — Údaje o zadonském újezdu 118—120. — Živnosti
 119—122.
- VII. Údaje zemstevní statistiky o Nižněnovgorodské
 gubernii 122
 Údaje o skupinách hospodářství ze tří újezdů 122—125
- VIII. Přehled údajů zemstevní statistiky o ostatních
 guberniích 125
 Novgorodská gubernie, děmjanský újezd 125—126. —
 Černigovská gubernie, kozelecký újezd 126—127. —
 Jenisejská gubernie 127—128. — Tři újezdy Poltavské
 gubernie 128—129. — Kalužská gubernie 129. —
 Tverská gubernie 130.
- IX. Shrnutí rozebraných údajů zemstevní statistiky
 o rozkladu rolnictva 131
 Způsob shrnutí 131—132. — Souhrnná tabulka 134
 až 137 a diagram (v pásce). — Rozbor jednotlivých
 sloupců diagramu 138—144. — Srovnání různých
 krajů podle stupně rozkladu 144—145.
- X. Výsledné údaje zemstevní statistiky a vojenského
 soupisu koní 145
 Údaje zemstevní statistiky o 112 újezdech 21 gubernií
 145—146. — Údaje vojenského soupisu koní o 49
 guberniích evropského Ruska 147—148. — Význam
 těchto údajů 148—150.

- XI. Srovnání vojenských soupisů koní z let 1888—1891 a 1896—1900. 150
 Údaje o 48 guberniích evropského Ruska 150—152. — Statistická cvičení pánů Vichlajeva a Černěnkova 152.
- XII. Údaje zemstevní statistiky o rolnických rozpočtech 153
 Charakter údajů a metody zpracování 153—154. —
 A. Celkové výsledky rozpočtů 154—161. — Výše výdajů a příjmů (důchodů) 155. — Rozdělení výdajů 155. — Složení důchodů 156—158. — Peněžní složka rozpočtů 158—160. — Význam daní 160—161. —
 B. Charakteristika rolnického hospodaření na půdě 161—167. — Celkové údaje o hospodářstvích 162 až 163. — Majetek a inventář 163. — Výdaje na hospodářství 163—164. — Důchod ze zemědělství 164—166. — Zdánlivá výjimka 166—167. —
 C. Charakteristika životní úrovně 167—177. — Výdaje na stravu v naturáliích 167—168. — Výdaje na stravu v penězích 168—169. — Ostatní výdaje na osobní spotřebu 170—171. — Peněžní výdaje na osobní a výrobní spotřebu 170—171. — Pan N. -on o zámožné „vrstvě“ rolnictva 171—172. — Porovnání životní úrovně rolníků a zemědělských dělníků 173—174. — Metody pana Ščerbiny 175—177.
- XIII. Závěry z II. kapitoly 177
 Význam zbožního hospodářství 177. — 1. Kapitalistické rozpory uvnitř obcí 177—178. — 2. „Odrolničtování“ 178—179. — 3. Charakteristika tohoto procesu v Kapitálu 179—181. — 4. Rolnická buržoazie 181 až 182. — 5. Vesnický proletariát. Celoevropský typ vesnického dělníka s přidělem 182—186. — 6. Střední rolnictvo 186. — 7. Vytváření vnitřního trhu pro kapitalismus 186—187. — 8. Prohlubování rozkladu; význam přestěhovalectví 187—188. — 9. Obchodní a lichvářský kapitál. Formulace otázky v teorii. Spojitost těchto forem kapitálu s průmyslovým kapitálem 188—191. — 10. Odpracovávání a jeho vliv na rozklad rolnictva 191—192.

*Kapitola III. PŘECHOD STATKÁŘŮ
 OD ROBOTNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ
 KE KAPITALISTICKÉMU* 195—260

- I. Hlavní rysy robotního hospodářství 195

Podstata nevolnické soustavy hospodářství a její podmínky 195—197.	
II. Spojení robotní soustavy hospodářství se soustavou kapitalistickou	197
Pozůstatky staré soustavy po reformě 197—198. — Soustava odpracovávání a soustava kapitalistická 198—199; jejich poměrná rozšířenost 200—203. — Přejchod soustavy odpracovávání v kapitalistickou 203—204.	
III. Charakteristika soustavy odpracovávání	204
Formy odpracovávání 204—206. — Naturální pachtý a jejich význam 206—207. — Odměna za práci při odpracovávání 207—209. — Osobní závislost při odpracovávání 209—211. — Celkové hodnocení odpracovávání 211—212.	
IV. Zánik soustavy odpracovávání	212
Dva druhy odpracovávání 212—214. — Význam rozkladu rolnictva 214—215. — Názor pana Stebuta 216. — Názory v literatuře 216—217.	
V. Postoj narodníků k této otázce	217
Idealizace odpracovávání 217—219. — Úvaha pana Kablukova 220—222.	
VI. Historie Engalgardtova hospodářství	223
Původní stav hospodářství a charakter jeho postupných změn 223—227.	
VII. Používání strojů v zemědělství	227
Čtyři období v rozvoji výroby zemědělských strojů 227—228. — Neúplnost oficiální statistiky 228—231. — Údaje o používání různých zemědělských strojů 231—236.	
VIII. Význam strojů v zemědělství	236
Kapitalistický ráz používání strojů 236—239. — Výsledky používání strojů 239—244. — Nedůsledné stanovisko narodníků 244—245.	
IX. Námezdní práce v zemědělství	245
„Odcházení na zemědělské práce“ 245, jeho význam 245—246, jeho rozsah 246—248. — Počet zemědělských dělníků v celém evropském Rusku 248—250.	
X. Význam svobodné námezdní práce v zemědělství	250
Postavení zemědělských dělníků 250—251. — Zvláštní formy najímání na práci 251—254. — Postavení dělníků u malých a velkých hospodářů 254—255. — Zárodky společenské kontroly 255—257. — Jak	

hodnotí odcházení na zemědělské práce narodnici
257—260.

<i>Kapitola IV. RŮST TRŽNÍHO ZEMĚDĚLSTVÍ</i>	261—344
I. Celkové údaje o zemědělské výrobě a jednotlivých odvětvích tržního zemědělství v poreformním Rusku	261
Výroba obilí a brambor v letech 1864—1866, 1870 až 1879, 1883—1887, 1885—1894	261—263. — Pěstování brambor a jeho význam 263—264. — Oblasti tržního zemědělství 264—265. — Názory pana Kablukova 265—266.
II. Oblast tržního obilnářství	266
Přesun hlavního centra výroby obilí	266—267. — Význam okrajových území jako kolonií 267—268. — Kapitalistický ráz zemědělství v této oblasti 268—271.
III. Oblast tržního dobytkářství. Celkové údaje o rozvoji mléčného hospodářství	272
Význam dobytkářství v různých oblastech	272—274. — Propočítání pánů Kovalevského a Levitského 272. — Rozvoj sýrařství 273—277. — Neúplnost oficiálních údajů 273 a 275. — Technický pokrok 277—278.
IV. Pokračování. Ekonomika statkářského hospodářství v popisované oblasti	278
Racionalizace zemědělství	278—279. — „Sběrné mlékárny“ a jejich význam 279—280. — Vytváření vnitřního trhu 280. — Příliv zemědělských dělníků do průmyslových gubernií 281. — Rovnoměrnější rozdělení práce během roku 282—284. — Závislost drobných zemědělců a jak ji hodnotí pan V. V. 284 až 285.
V. Pokračování. Rozklad rolnictva v oblasti mléčného hospodářství	287
Rozdělení usedlostí podle počtu krav	287—288. — Podrobnosti o petrohradském újezdu 289—290. — „Pokrokové proudy v rolnickém hospodářství“ 290 až 292. — Vliv tohoto pokroku na rolnickou chudinu 292—293.
VI. Lnářská oblast	293
Růst tržního lnářství	293—295. — Směna mezi různými odvětvími tržního zemědělství 295—296. — „Krajnosti“ ve lnářské oblasti 296—297. — Technická zdokonalení 297—299.
VII. Technické zpracování zemědělských výrobků	299

Význam průmyslové čili technické soustavy rolnického hospodářství	299.	
1. Lihovarnictví		300
Rozšíření zemědělského lihovarnictví	300—301. —	
Rozvoj výroby lihu z brambor a její význam	301—303.	
2. Cukrovarnictví		303
Vzestup pěstování cukrovky	303—304. — Pokrok kapitalistického zemědělství	
	304—306.	
3. Výroba bramborového škrobu		306
Její vzestup	306—307. — Dva procesy v rozvoji škrobárenství	
	307. — Výroba škrobu jako živnost v Moskevské gubernii	
	307—309 a ve Vladimírské gubernii	
	309—310.	
4. Lisování oleje		310
Dvojaký proces jeho rozvoje	310—311. — „Domáctí výrobci“ oleje	
	311—312.	
5. Pěstování tabáku		312
VIII. Pěstování zeleniny a ovoce pro trh; hospodářství v okolí měst		316
Růst tržního ovocnářství	316 a zahradnictví	
	317. — Rolnické zahradnictví v Petrohradské, Moskevské a Jaroslavské gubernii	
	318—320. — Tržní pěstování zeleniny v pařeništích	
	320. — Tržní pěstování melounů	
	320—322. — Hospodářství v okolí měst a jeho zvláštnosti	
	322—323.	
IX. Závěry o významu kapitalismu v ruském zemědělství		323
1. Podnikatelský ráz zemědělství	324. — 2. Zvláštnosti kapitalismu v zemědělství	
	324—325. — 3. Vytváření vnitřního trhu pro kapitalismus	
	325—326. — 4. Pokroková historická úloha kapitalismu v ruském zemědělství	
	326—331.	
X. Narodnické teorie o kapitalismu v zemědělství.		
„Uvolňování rolníků v zimním období“		331
Úzký pohled a šablonovitost této teorie	331—332. —	
Opomíjení nejdůležitějších stránek procesu touto teorií	332—337.	
XI. Pokračování. — Občina. — Marxovy názory na drobné zemědělství. — Engelsův názor na soudobou zemědělskou krizi		337
Nesprávné pojetí občiny u narodníků	337—339. —	
Nepochopení jednoho místa z Kapitálu narodníky	339—340. — Marxovo hodnocení rolnického hospodářství	
	340—341. — Jeho hodnocení kapitalismu	

v zemědělství 341. — Nepodařená citace pana N. -ona
341—344.

*Kapitola V. POČÁTEČNÍ STADIA KAPITALISMU
V PRŮMYSLU*

345—399

- I. Domácký průmysl a řemeslo 345
Zbytky domáckého průmyslu 345. — Stupeň rozšíření
řemesel 346—347, jejich hlavní rysy 347—348.
- II. Drobní výrobci zboží v průmyslu. Cechařský duch
v drobné průmyslové výrobě 348
Přechod od řemesla k výrobě zboží 348—349. —
Strach z konkurence 349—352.
- III. Vzestup drobné průmyslové výroby po reformě. 352
Dvě formy tohoto procesu a jeho význam 352
Příčiny vzestupu drobné průmyslové výroby 352—353.
— Stěhování drobných výrobců do okrajových území
353—354. — Rozšíření drobné výroby mezi místním
obyvatelstvem 354—356. — Přesun kapitálu 356—357.
— Souvislost mezi vzestupem drobné průmyslové
výroby a rozkladem rolnictva 357—358.
- IV. Rozklad drobných výrobců zboží. Údaje soupisu 359
usedlostí domáckých výrobců v Moskevské gubernii 359
Formulace otázky 359—360. — Způsob zpracování
údajů 360—361. — Souhrnná tabulka a diagram 362
a 364. — Závěry: Námezdní práce 363—366,
produktivita práce 366—367, důchody 368. —
Maloburžoazní soustava drobné průmyslové výroby
369.
- V. Kapitalistická prostá kooperace 370
Její význam a vliv na výrobu 370—373. — Družstva
373—374.
- VI. Obchodní kapitál v drobné průmyslové výrobě 374
Podmínky pro vznik překupníka 374—376. —
Obchodnice v krajkářství 377—380. — Příklady
organizace odbytu 380—381. — Narodnické názory
380—381. — Formy obchodního kapitálu 382—383.
- VII. „Drobná průmyslová výroba a zemědělství“ 384
Údaje tabulky 384—385. — Zemědělské hospodářství
námezdních dělníků 385—386. — „Polní pracovníci“
386—387 — Jiné údaje o drobné průmyslové výrobě
a zemědělství 387—391. — Délka pracovního období
391—392. — Shrnutí 392—393.
- VIII. „Spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím“ 394

Narodnická teorie 394. — Formy spojení drobné průmyslové výroby se zemědělstvím a jejich různý význam 394—396.

IX. Několik poznámek o předkapitalistické ekonomice naší vesnice 396

Kapitola VI. KAPITALISTICKÁ MANUFAKTURA
A KAPITALISTICKÁ DOMÁCKÁ PRÁCE 407—471

I. Vznik manufaktury a její základní rysy	400
Pojem manufaktury 400, její dvojaký původ 400—401 a její význam 401.	
II. Kapitalistická manufaktura v ruském průmyslu	402
1. Tkalcovství	402
2. Jiná odvětví textilního průmyslu. Výroba plsti a plstěného zboží	406
3. Výroba klobouků a čepic, zpracování konopí a provaznictví	410
4. Zpracování dřeva	414
5. Zpracování živočišných výrobků. Koželužství a kožešnictví	419
6. Ostatní obory zpracování živočišných výrobků	426
7. Zpracování nerostů	431
8. Zpracování kovů. Průmyslová výroba v Pavlovu	432
9. Jiné obory zpracování kovů	436
10. Výroba šperků, samovarů a harmonik	439
III. Technika v manufaktuře. Dělná práce a její význam	445
Rukodělná výroba 445, výchova učedníků 445. — Dělná práce jako přípravné stadium pro strojový velkoprámysl 446—448, její vliv na dělníky 447—448.	
IV. Územní dělná práce a oddělení zemědělství od průmyslu	449
Názor pana Charizomenova 449. — Nezemědělská střediska 450—451. — Přechnodný ráz manufaktury 451. — Zvýšení kulturní úrovně obyvatelstva 452.	
V. Ekonomická struktura manufaktury	453
Stav výroby 453—454. — Názor panů Ovsjannikova 454 a Charizomenova 454—456.	
VI. Obchnodní a průmyslový kapitál v manufaktuře.	
„Faktor“ a „továrník“	456
Spojení mezi velkými a malými podniky 456—459. — Chyba narodníků 459.	
VII. Kapitalistická domácká práce jako doplněk manufaktury	459

	Její rozšíření 459—460, její charakteristické rysy 460 až 463, podmínky jejího rozšíření 464—465, její význam z hlediska teorie přebytečného obyvatelstva 465—466.	
VIII.	Co je to „domácký“ průmysl? Některé výsledné údaje statistiky domáckých výrobců 466—468. — Převaha kapitalisticky zaměstnávaných dělníků 469. — Neurčitost pojmu „domácký výrobce“ a zneužívání tohoto pojmu 470—471.	466
<i>Kapitola VII.</i>	ROZVOJ STROJOVÉHO VELKOPRŮMYSLU	472—576
I.	Vědecké pojetí továrny a význam statistiky „továren a závodů“	472
II.	Naše statistika továren a závodů Její prameny 476—477. — Publikace z šedesátých let 477—478. — Zvláštní charakter Vojenského statistického sborníku 479—481. — Ukazatel pana Orlova 481—483. — Soubory údajů o továrním průmyslu odboru pro obchod a manufakturu 483 až 484. — Sborník údajů o Rusku za rok 1884/85; chyby pana Karyševa 484—486. — Údaje guberniálních statistických výborů 486—487. — Soupis 487—488. — Zvyšuje se počet továren v Rusku? 488—489.	476
III.	Rozbor historickostatistických údajů o rozvoji velkoprůmyslu	489
	1. Textilní výroba	489
	2. Zpracování dřeva	495
	3. Chemická výroba, zpracování živočišných produktů a keramická výroba	496
	4. Hutní výroba	500
	5. Potravinářský průmysl	500
	6. Odvětví podléhající spotřební dani a ostatní	503
	7. Závěry	505
IV.	Rozvoj báňského a hutního průmyslu Ural, jeho zvláštnosti 506—510. — Jih 511—513. — Kavkaz 513—515. — Velké a malé doly v Doněcké pánvi 515—516. — Význam údajů o rozvoji báňského a hutního průmyslu 516—518.	506
V.	Přibývá dělníků ve velkých kapitalistických podnicích? Údaje za rok 1865 a 1890 519—521. — Chybná metoda narodníků 522—529.	518

VI. Statistika parních strojů	530
Údaje z let 1875—1878 a 1892	530—531.
VII. Růst velkých továren	532
Údaje z let 1866, 1879, 1890 a 1894/95	532—539. —
Největší podniky továrního a báňského a hutního průmyslu	539—540. — Chyby pana N. -ona
	540—541.
VIII. Rozmístění velkoprámyslu	542
Údaje o nejdůležitějších střediscích továrního průmyslu v roce 1879 a 1890	542—543. — Tři typy továrních středisek
	543—546. — Rozdělení středisek
	546—547. — Růst venkovských továrních středisek a jeho význam
	547—549.
IX. Rozvoj dřevařského průmyslu a stavebnictví	549
Růst dřevařského průmyslu	549—550; jeho organizace
	551—554. — Růst kapitalismu ve stavebnictví
	554—558
X. Doplněk továrny	558
XI. Úplné oddělení průmyslu od zemědělství	561
Chyba narodníků	561—562. — Údaje zdravotnické statistiky moskevského zemstva
	562—566.
XII. Tři stadia vývoje kapitalismu v ruském průmyslu	566
Souvislost všech stadií	566—568. — Zvláštnosti techniky
	568. — Růst kapitalistických vztahů
	568—569. — Charakter vývoje průmyslu
	570. — Oddělení průmyslu od zemědělství
	570—572. — Rozdíly v životních podmínkách
	573—575. — Růst vnitřního trhu
	576.
<i>Kapitola VIII. VYTVÁŘENÍ VNITŘNÍHO TRHU</i>	577—628
I. Růst oběhu zboží	577
Rozvoj železnic	577—578, vodní dopravy
	578—580, obchodu a bank
	580—583.
II. Růst obyvatelstva zaměstnaného v obchodu a průmyslu	583
1. Růst měst	583
2. Význam vnitřní kolonizace	585
3. Růst továrních a obchodních průmyslových městeček a vesnic	591
4. Odcházení na nezemědělské práce	594
Odcházení na nezemědělské práce	594—607, jeho rozsah a růst
	597—602, jeho pokroková úloha
	602—605, jeho hodnocení u narodnických autorů
	606—607.
III. Rostoucí používání námezdní práce	608
Přibližný počet námezdních dělníků	608—610. —

Kapitalistické přelidnění 610—611. — Chyba narodníků 612—613.	
IV. Vytváření vnitřního trhu pracovních sil	613
Hlavní přesuny námezdních dělníků v souvislosti s výší mzdy 613—616. — Vytváření vnitřního trhu 616—617. — „Teorie“ pana N. -ona 617—618.	
V. Význam okrajových území. Vnitřní nebo zahraniční trh?	619
Tendence kapitalismu k rozšiřování 619—620. — Příklad Kavkazu 620—622. — Dvě stránky procesu vytváření trhu 622—623.	
VI. „Poslání“ kapitalismu	623
Zvýšení produktivity společenské práce 624—625. — Zespolečenštění práce 626—627. — Příčiny neshod s narodniky 628.	

II

NEKRITICKÁ KRITIKA (<i>K článku pana P. Skvorcova Zbožň fetišismus v časopise Naučnoje obozrenije, č. 12, 1899</i>)	629—654
I	631
II	638
III	644
Poznámky	657—682
Seznam literatury, kterou V. I. Lenin cituje nebo o níž se zmiňuje	683—758
Jmenný rejstřík	759—801
Údaje o Leninově práci na knize Vývoj kapitalismu v Rusku	802—809
Míry a váhy	810

I L U S T R A C E

Obálka prvního vydání Leninovy knihy Vývoj kapitalismu v Rusku z roku 1899	17
Obálka druhého vydání Leninovy knihy Vývoj kapitalismu v Rusku z roku 1908 s vlastnoručním autorovým podpisem	23
Titulní list druhého německého vydání (z roku 1872) prvního dílu Marxova Kapitálu, kterého používal V. I. Lenin	29
Titulní list německého vydání (z roku 1885) druhého dílu Marxova Kapitálu, kterého používal V. I. Lenin	41

Obálka německého vydání (z roku 1894) první části třetího dílu Marxova Kapitálu, kterého používal V. I. Lenin	51
Stránky 276—277 statistického sborníku o Poltavské gubernii (sv. XIV, 1894) s poznámkami V. I. Lenina	v pásce
Diagram k tabulkám A a B v IX. podkapitole II. kapitoly	v pásce
Stránka ze sešitu V. I. Lenina s výpisky a výpočty z knihy N. A. Blagověščenského Statistický sborník (z roku 1893)	160—161
Strana 96 časopisu Načalo, č. 3 z roku 1899, v němž bylo otištěno prvních šest podkapitol III. kapitoly Leninovy knihy Vývoj kapitalismu v Rusku	193
Leninův přehled o tom, jak byly v Rusku rozšířeny různé hospodářské soustavy, uvedený na 170. straně sborníku Vliv sklizní a cen obilí na některé stránky ruského národního hospodářství, sv. I, Petrohrad 1897	201
Diagram výsledných údajů z předcházející tabulky	364
Grafické znázornění organizace výroby plsti a plstěného zboží	407
Strana 499 z druhého vydání (z roku 1872) prvního dílu Marxova Kapitálu s Leninovými poznámkami	473
Strana 405 knihy Vývoj kapitalismu v Rusku (vydání z roku 1908) s Leninovými poznámkami	537
Leninovo seřazení měst evropského Ruska podle údajů sčítání lidu z roku 1897	589

PŘÍLOHY:

- I. Souhrnná tabulka statistických údajů o drobné průmyslové výrobě rolníků v Moskevské gubernii (k V. kapitole, s. 360) v pásce
- II. Přehled statistických údajů o továrním průmyslu v evropském Rusku (k VII. kapitole, s. 476) v pásce
- III. Nejdůležitější střediska továrního průmyslu v evropském Rusku (k VII. kapitole, s. 542) v pásce

V. I. L E N I N
S E B R A N Ě S P I S Y

3

Podle 5. ruského vydání V. I. Lenin, Polnoje sobranije sočiněnij, tom 3, Politizdat, Moskva 1975, připraveného Institutem marxismu-leninismu při ÚV KSSS, přeložil kolektiv překladatelů. Kontrolní redaktorka Miluše Hančilová. Odpovědná redaktorka Marie Vondrášková. Obálka, vazba a grafická úprava Milan Hegar. Výtvarný redaktor František Kraus. Technická redaktorka Jaroslava Lorenzová. Vydání II. Praha 1980. Vydalo Nakladatelství Svoboda jako svou 4626. publikaci. Vytisklo Rudé právo, tiskařské závody, Praha. Náklad 1—30 000. AA 49,46 (text 48,92, ilustrace 0,54), VA 50,30. Tematická skupina 00/3. Cena brož. výt. 16,60 Kčs, váz. výt. 22,— Kčs.

73/202 - 21 - 8.5

25 - 104 - 80 Kčs 22,—

Poznámky

1. Shrnujeme zde údaje o továrním průmyslu evropského Ruska v poreformním období, které bylo možno najít v těchto oficiálních publikacích: Statistický sborník Ruské říše, Petrohrad 1866, I. — Sborník údajů a materiálů ministerstva financí, 1866, č. 4, duben, a 1867, č. 6, červen. — Ročenka ministerstva financí, sešit I, VIII, X a XII. — Soubor údajů o továrním průmyslu v Rusku, publikace odboru pro obchod a manufakturu za léta 1885—1891. Všechny tyto údaje vycházejí z jednoho a téhož pramene, totiž z hlášení majitelů továren a závodů ministerstvu financí. Významem a hodnotou těchto údajů jsme se zabývali podrobně v textu knihy.

2. Údaje za léta 1864—1879 a 1885—1890 se týkají těchto 34 výrobních odvětví: předení bavlny; tkaní bavlny; předení lnu; potiskování kartou; spřádání konopí a výroba provazů; předení vlny; soukenictví; tkaní vlněných látek; tkaní hedvábných látek a stuh; tkaní brokátu a prýmkařství; výroba dracounu; výroba pletených výrobků; barvířství; úpravny; výroba voskovaného a lakovaného plátna; výroba psacího papíru; výroba tapet; gumárenská výroba; chemická výroba a výroba barev; kosmetická výroba; výroba octa; minerální vody; výroba zápalek; výroba pečeti vosku a laků; výroba koželužská, jirchářská a výroba safiánu; výroba kličku; stearinu; mýdla a lojových svíček; voskových svíček; výroba křišťálu a zrcadel; výroba porcelánu a kameninového zboží; strojírenství; výroba surového železa; mědikovectví a zpracování bronzu; výroba drátu, hřebíků a některých drobných kovových výrobků.

Колхозы

Итоги по районам, сословиям и уезду.

№	% отношения посевов.						Распределение хоз. по размру посев.										Ш а ж и я т и я								
	Р ж и.	Оз. пшеницы.	Яр. пшеницы.	Я ч м е н я.	О в с а.	Г р е ч и х.	Проч. хлебов.	Хоз., жуиц. со снопа.										Итого заказников.	% к числу всѣх хоз.						
								Число хоз. без посев.	Съ посѣвомъ менѣе 1 дес.	1 и менѣе 2 дес.	2 и менѣе 3 дес.	3 и менѣе 4 дес.	4 и менѣе 5 дес.	5 и менѣе 6 дес.	6 и менѣе 7 дес.	7 и менѣе 8 дес.	8 и менѣе 9 дес.			9 и менѣе 10 дес.	10 и менѣе 11 дес.	11 и менѣе 12 дес.	12 и болѣе дес.		
138	6	33	13	3	3	0	45	—	—	2	3	1	3	3	6	1	14	—	—	—	14	21			
229	5	34	19	3	3	4	222	3	23	20	46	18	13	5	4	3	50	4	1	—	55	15			
323	10	26	14	16	3	6	76	—	1	2	8	2	1	—	1	2	1	—	—	—	1	1			
442	4	25	13	6	1	6	63	—	6	4	9	5	7	2	9	5	7	1	—	—	8	7			
33	5	30	16	6	2	4	406	3	30	28	66	26	24	10	20	11	72	5	1	—	78	12			
136	4	31	20	1	3	1	793	21	69	61	244	146	153	61	80	17	559	86	7	—	652	39			
232	2	26	26	4	4	3	2448	110	930	1745	5505	2857	1560	290	223	36	356	292	159	39	846	5			
337	2	23	22	7	2	3	809	46	535	799	2207	1063	615	125	81	9	37	17	17	2	73	1			
444	0	23	21	3	2	4	894	31	299	486	1884	1129	683	190	162	18	125	100	67	8	300	5			
136	2	25	24	4	3	3	4538	205	1803	3063	9774	5169	2987	656	526	69	1005	490	249	49	1793	6			
236	2	25	24	4	3	3	4944	208	1833	3091	9840	5195	3011	666	546	80	1077	495	250	49	1871	6			
<i>115592</i>							3837	673	2341	3726	8474	3042	1271	202	115	3									
<i>94376</i>							4412	679	2359	3357	7826	2916	1444	327	237	33									
<i>362298</i>							12787	1497	6501	10216	26014	14157	5702	1185	868	105									
<i>Нормативная оценка</i>							—	0,5	1,5	2,5	4,5	7,5	12	17,5	35	56,5									
<i>масса всѣх х. уездов</i>							—	749	9771	15540	11243	21922	62374	20771	20320	5272									
<i>Σ = 84 = 556376</i>																									

Уезды
Колхозно-фермерскіе
Нормативная оценка
Холосты
№ 3-ий уезд

Всего 28.790 х. у.
из них 23.684 х. у.
23.558 х. у.
= 76.032
362298
- 556376
194078
10-5%

Итоги по районам, сословиям и уезду.

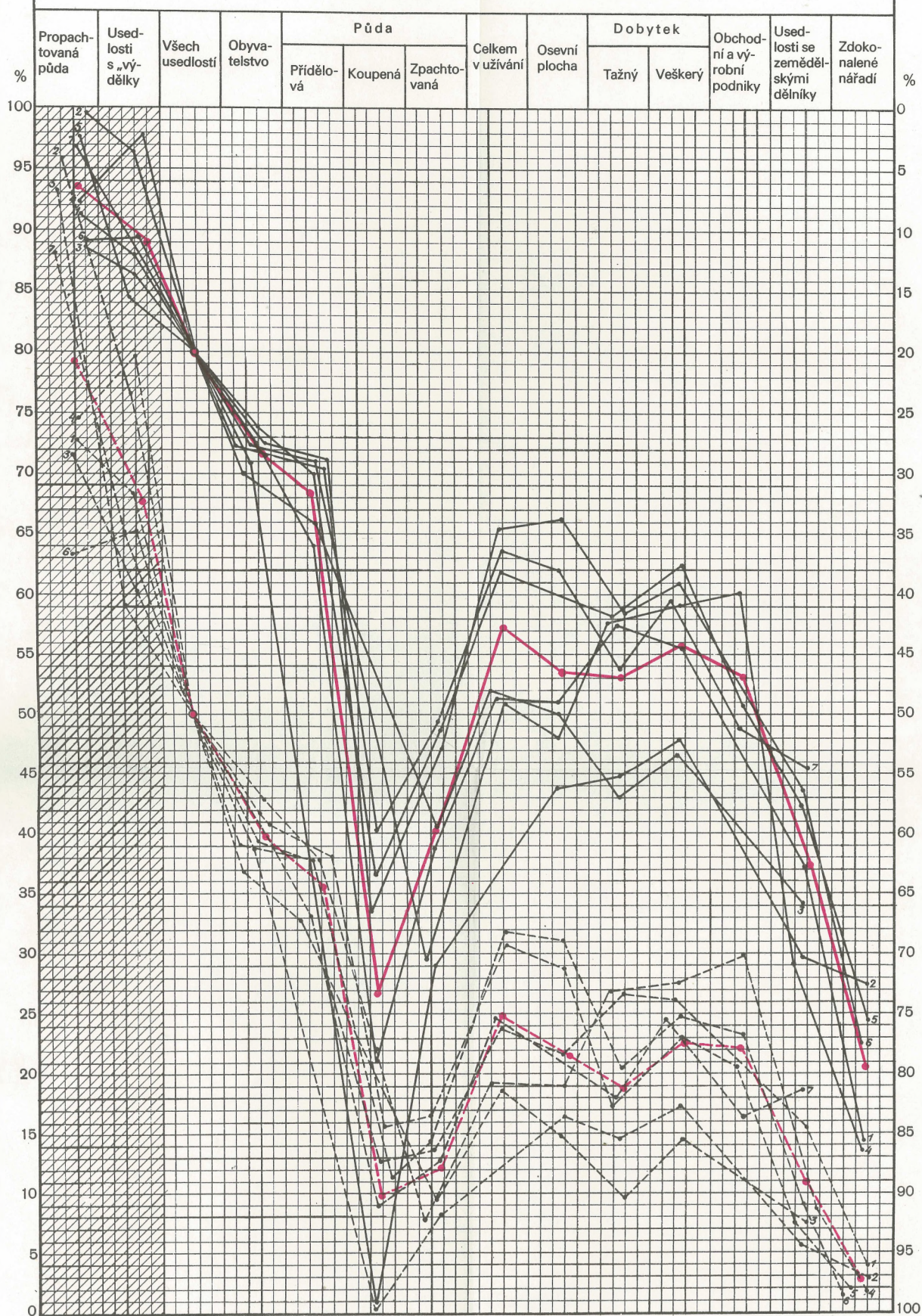
Х о з ю ж ѣ ж и ѣ б о н а ш е с т в а.																			
Хозяйствъ, отпуск. членовъ на дальн. заработки.						Извозъ.		Профессион. занятія.		Батрачество.		Дальнѣе заработки.							
Изъ безземельн. и не имѣющ. пахат. земли.	Имѣющ. менѣе 3 дес. пахатной земли.	Имѣющ. 3—6 дес. пах. земли.	Имѣющ. 6—9 дес. пах. земли.	Имѣющ. 9 и болѣе дес. пахатной земли.	Итого отпущающ. на дальн. вырѣб.	% к числу всѣхъ хоз.	Х о з я и с т в ѣ.	Л и ц ѣ.	М у ж ч и н ѣ.	Ж е н щ и н ѣ.	% ремесл. муж. к числу муж. раб.	В о з р а с т н ы е.	М у ж .		Ж е н щ и н ѣ.	% батрач. муж. к числу муж. раб.	М у ж ч и н ѣ.	Ж е н щ и н ѣ.	% уходил. муж. к числу муж. раб.
													Получившихъ.	Женщинъ.					
158	—	—	—	—	—	—	6	6	37	4	43	1	1	3	1	—	—	—	1
6	—	—	—	—	7	2	5	5	214	20	49	40	18	10	9	7	—	1	2
2	—	—	—	—	2	2	—	—	71	1	67	7	4	1	6	2	—	1	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	1	58	3	4	3	2	—	—	—	4
8	1	—	—	—	9	1	11	11	398	26	53	51	27	17	6	9	—	1	
3	1	—	—	—	4	0	101	105	529	24	24	30	65	82	1	4	—	0	1
57	34	99	49	22	261	1	232	234	1675	103	7	1217	739	753	5	207	89	1	2
16	71	45	17	3	152	2	162	166	602	29	6	578	386	296	6	166	29	1	3
8	5	13	7	10	48	0	254	254	934	26	11	596	346	238	7	50	7	0	4
76	110	157	73	35	451	1	738	748	3342	156	8	2870	1509	1352	5	418	125	1	1
84	111	157	73	35	460	1	749	759	3740	182	9	2421	1536	1369	5	427	125	1	2
<i>272</i>	<i>20785</i>	<i>113</i>	<i>10500</i>	<i>25</i>															
<i>206</i>	<i>20216</i>	<i>113</i>	<i>25510</i>	<i>20</i>															
<i>272</i>	<i>26014</i>	<i>113</i>	<i>117083</i>	<i>32</i>															
<i>272</i>	<i>11157</i>	<i>113</i>	<i>23682</i>	<i>23</i>															
<i>272</i>	<i>7160</i>	<i>113</i>	<i>125513</i>	<i>34</i>															
<i>76.032</i>		<i>110</i>	<i>362298</i>	<i>100</i>															

у 50% — 18% норма
у 20% — 50% норма

Σ = 84 = 556376
194078
10-5%

DIAGRAM K TABULKÁM A a B

PROCENTNÍ POMĚR K ÚHRNŮM V ÚJEZDECH NEBO SKUPINÁCH ÚJEZDŮ

— Plynulé křivky udávají v procentech (počítáno od hořejší vodorovné linie) podíl zámožného rolnictva na celkovém množství půdy, osevní plochy, dobytka atd.

- - - - - Vyčárkované křivky udávají v procentech (počítáno od spodní vodorovné linie) podíl nemajetného rolnictva na celkovém množství půdy, osevní plochy, dobytka atd.

Černé křivky udávají stupeň rozkladu v jednotlivých újezdech nebo skupinách újezdů, jejichž čísla (1-7) jsou uvedena v tabulkách A a B.

Červené křivky udávají „průměrný“ stupeň rozkladu (tj. aritmetický průměr z procentních údajů vyznačených v diagramu).

PŘÍLOHA I

(k V. kapitole, s. 265*)

Souhrnná tabulka statistických údajů o drobné průmyslové výrobě rolníků v Moskevské gubernii

- Vodorovná čára ve sloupcích znamená nulu. Prázdné okénko znamená: údaj chybí.
- Jednotlivé výroby jsou seřazeny podle rostoucího počtu dělníků (členů rodiny i námezdních dohromady) připadajících v průměru na jeden podnik v celé příslušné výrobě.
- U výroby č. 31 a 33 je udána hodnota zpracovávaných surovin, jež tvoří 50—57 % hodnoty výrobků, tj. objemu výroby.
- Průměrný počet koní připadajících na 1 hospodáře podle údajů o 19 družích výroby je 1,4 a podle skupin I. 1,1; II. 1,5; III. 2,0.
- Podíl hospodářů najímajících na obdělávání své půdy námezdní dělníky činí podle údajů o 16 družích výroby 12 % a podle jednotlivých skupin I. 4,5 %; II. 16,7%; III. 27,3 %.

Čís. výroby	Název výroby	Celkový počet podniků			Celkový počet dělníků			Objem výroby v rublech			Počet podniků s námezdními dělníky			Počet námezdních dělníků			Průměrný počet koní na 1 hospodáře			Podíl hospodářů najímajících na obdělávání své půdy námezdní dělníky (v %)			Jaké podniky jsou zahrnuty do skupin			Čís. výroby								
		Celkem	Skupina			Celkem	Skupina			Celkem	I	II	III	Celkem	I	II	III	Celkem	I	II	III	Celkem	I	II	III		I	II	III					
			I	II	III		I	II	III																					I	II	III	I	II
1	Kolářství	76	40	25	11	127	40	50	37	30 100	9 500	10 500	10 100	4	—	1	3	7	—	1	6	1,2	0,9	1,3	1,9	1	—	—	9	s 1 dělníkem	se 2 dělníky	s 3 a více dělníky	1	
2	Hračkářství (soustružníci)	47	22	17	8	83	22	34	27	13 500	2 900	5 300	5 300	7	—	4	3	10	—	4	6	1,2	0,8	1,3	2	—	—	—	—	totéž jako u č. 1	—	—	2	
3	Brýlařství	27	12	8	7	49	12	16	21	11 550	3 000	4 300	4 250	1	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3		
4	Truhlářství	274	196	66	12	576	277	213	86	96 800	48 650	33 850	14 300	16	—	5	11	48	—	7	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4		
5	Košikářství	121	35	52	34	265	35	104	126	40 860	4 100	16 250	20 510	—	—	—	—	—	—	—	0,9	1	0,8	1	—	—	—	—	—	—	—	5		
6	Výroba kytar	29	9	12	8	61	9	24	28	16 000	2 025	5 900	8 075	—	—	—	—	—	—	—	1,1	1,1	1,1	1,1	—	—	—	—	—	—	—	6		
7	Výroba hraček (v Serg. Posadě)	41	28	8	5	95	48	24	23	27 330	13 130	8 000	6 200	5	—	3	2	9	—	4	5	0,7	0,6	0,5	1,4	—	—	—	—	—	—	—	7	
8	Výroba zrcadel	142	99	27	16	332	134	89	109	67 350	19 170	18 180	30 000	32	3	13	16	84	3	20	61	1,4	1,1	1,5	2,5	9,9	—	7,4	75	—	—	—	8	
9	Zahradnictví (skleníkové)	74	29	36	9	188	50	100	38	54 400	11 900	30 090	12 410	34	5	21	8	42	6	23	13	2,2	1,7	2,5	2,7	—	—	—	—	—	—	—	9	
Celkem v 9 družích výroby (č. 1—9)		831	470	251	110	1776	627	654	495	357 890	114 375	132 370	111 145	99	8	41	44	202	9	59	134	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
10	Jirchářství (jirchy)	10	4	3	3	27	9	9	9	29 890	2 450	6 040	21 400	8	2	3	13	2	6	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	
11	Koželužství (velké kůže)	22	7	11	4	63	10	31	22	78 911	6 942	34 135	37 834	6	—	3	16	—	8	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	
12	Výroba štětek	15	8	4	3	42	16	12	14	19 700	7 000	6 600	6 100	1	—	—	2	—	2	—	0,8	0,7	1,2	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	12	
13	Kovářství	42	9	24	9	133	18	72	43	25 700	3 100	13 900	8 700	3	1	8	32	3	17	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	
14	Lakýrnictví	40	22	9	9	130	44	25	61	37 400	7 400	5 100	24 900	13	3	9	43	3	2	38	1,2	0,8	1	2,3	—	—	—	—	—	—	—	—	14	
15	Hrnčířství	121	72	33	16	452	174	144	134	224 800	81 500	71 800	71 500	60	28	16	149	33	29	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	
16	Kožešnictví	28	14	8	6	105	37	32	36	9 167	3 261	2 821	3 085	—	—	—	—	—	—	—	1,2	1,2	0,9	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	16	
17	Čepičkářství	25	8	10	7	92	13	35	44	40 450	7 500	14 750	18 200	4	—	3	9	—	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
18	Výroba háčků	45	22	16	7	198	54	77	67	50 250	12 150	19 200	18 900	22	6	9	7	70	7	24	39	1,1	0,9	1	2,1	27,9	9,1	31,2	71,4	—	—	—	18	
Celkem v 9 družích výroby (č. 10—18)		348	166	118	64	1242	375	437	430	516 268	131 303	174 346	210 619	142	42	5	49	334	48	90	196	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
19	Mědikovectví	139	70	58	11	716	138	348	230	441 700	44 500	219 200	178 000	86	19	5	11	428	22	204	202	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
20	Kartáčnictví	150	81	59	10	835	264	426	145	233 000	62 300	122 400	48 300	94	32	5	10	343	47	188	108	1,2	1	1,5	1,8	39	20	54	91	—	—	—	20	
21	Obuvnictví	64	39	14	11	362	116	99	147	291 490	87 740	82 990	120 760	41	16	1	11	217	47	68	102	1,5	1,3	1,6	2,1	12	8	21	19	—	—	—	21	
22	Cihlářství	233	167	43	23	1402	476	317	609	357 000	119 500	79 000	158 500	105	43	3	23	835	92	186	557	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	
23	Sedlářství	32	17	10	5	194	49	57	88	70 300	16 200	18 600	35 500	26	11	1	5	135	19	36	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	
24	Škrobařství	68	15	42	11	429	75	261	93	129 808	12 636	55 890	61 282	68	15	4	11	277	45	165	67	3,4	2,7	3,2	5,3	—	—	—	—	—	—	—	24	
25	Jirchářství (malé kočky)	11	2	5	4	75	4	25	46	77 570	800	28 450	48 320	9	—	4	69	—	23	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	
26	Výroba hraček (kovové hračky)	16	6	5	5	117	10	38	69	56 400	3 800	18 600	34 000	13	3	5	94	3	32	59	1,2	0,6	2	1,2	25	—	20	60	—	—	—	26		
27	Kloboučnictví	54	16	20	18	450	35	113	302	127 650	8 950	32 500	86 200	45	7	2	18	372	9	83	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27	
28	Malířství	37	12	14	11	313	53	111	149	229 000	39 500	81 500	108 000	32	7	1	11	220	21	74	125	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	
Celkem v 10 družích výroby (č. 19—28)		804	425	270	109	4893	1220	1795	1878	2 013 918	395 926	739 130	878 862	519	153	25	109	2990	305	1059	1626	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29	Sítářství	10	5	3	2	115	26	28	62	69 300	7 300	15 000	47 000	7	2	1	2	58	3	12	43	1,8	1	2,3	3	60	20	100	100	pletení sít	pletení i tkaní sít	totéž, ve větším měř.	29	
30	Výroba podnosů	29	7	12	10	340	15	67	258	102 530	4 130	22 400	76 000	23	2	1	10	284	2	44	238	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
31	Výroba roh. výr. (dmitrov. újezd)	22	12	5	5	345	52	76	217	201 400	24 400	44 000	133 000	15	5	5	302	31	66	205	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
32	Špendlíkářství	10	6	3	1	163	53	35	75	54 800	16 900	9 900	28 000	10	6	1	134	35	26	73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32
33	Výroba roh. výr. (bogorod. újezd)	31	9	11	11	553	80	164	309	149 900	22 100	43 100	84 700	31	9	1	11	518	66	150	302	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
Celkem v 5 družích výroby (č. 29—33)		102	39	34	29	1516	226	370	920	577 930	74 830	134 400	368 700	86	24	3	29	1296	137	298	861	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Celkem v 33 družích výroby		2085	1100	673	312	9427	2448	3256	3723	3 466 006	716 434	1 180 246	1 569 326	846	227	38	231	4822	499	1506	2817	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34	Výroba počítadel	91	55	29	7	171(?)	82	42	38	46 670	13 750	16 470	16 45																					

PŘÍLOHA II

(ke kapitole VII, s. 361*)

*Soubor statistických údajů o továrním průmyslu
v evropském Rusku*

Rok	Údaje o různém počtu výrobních odvětví, o nichž máme čísla z různých období			Údaje o 34 výrobních odvětvích		
	Počet továren a závodů	Objem výroby v tis. rub.	Počet dělníků	Počet továren a závodů	Objem výroby v tis. rub.	Počet dělníků
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5 782	201 458	272 385
1865	13 686	286 842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	313 759
1868	7 238	253 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318 525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334 605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352 087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

* Viz tento svazek, s. 476. Red.

PŘÍLOHA III
(ke kapitole VII, s. 409¹)
Nejdůležitější střediska továrního průmyslu v evropském Rusku

Gubernie	Újezd	Město nebo osada	Počet továren a závodů	1879 Objem výroby v tis. rub.	Počet dělníků	Počet továren a závodů	1890 Objem výroby v tis. rub.	Počet dělníků	Počet obyvatel podle sčítání v r. 1897
Moskevská	moskevský	Moskva	618	95 403	61 931	806	114 788	67 213	1 035 664
	moskevský	Danilovskaja	3	2 502	1 837	6	10 370	3 910	3 958
	moskevský	Čerkizovo	1	53	125	12	449	322	?
	moskevský	Izmajlovo	—	—	—	1	1 604	1 104	3 416
	moskevský	Puškinovo	2	3 060	1 281	1	620	1 076	3 151
	moskevský	Balašicha	1	1 050	905	1	3 045	2 687	?
	moskevský	Reutovo	1	2 900	2 235	1	2 180	2 134	3 256
	věrejský	Nara-Fominskoje	3	2 690	1 955	3	2 445	1 133	?
	bronnický	Trojicko-Ramenskoje	1	3 573	2 893	1	4 773	5 098	6 865
	klinský	Solněčnaja Gora	1	60	304	2	1 384	1 073	?
	klinský	Někrasina	1	1 300	538	1	3 212	2 794	?
	kolomenský	Ozery	4	214	1 163	5	4 950	5 574	11 166
	kolomenský	Sadki	3	1 775	1 865	1	1 598	1 850	?
	kolomenský	Bobrovo	1	4 558	2 556	1	4 608	3 396	5 116
	dmitrovský	Dmitrov s okolím	2	3 600	3 462	3	4 167	3 565	?
	dmitrovský	Muromcevo	1	1 774	2 371	1	2 076	1 816	?
	serpuchovský	Serpuchov s okolím	21	18 537	9 780	23	11 265	5 885	?
	serpuchovský	Něfedova	—	—	—	1	2 735	2 000	?
	bogorodský	Bogorodsk a Gluchovo	16	3 870	9 548	16	8 880	10 405	9 309
	bogorodský	Pavlovskij posad	15	2 623	2 751	13	1 760	2 071	9 991
	bogorodský	Istomkino	1	2 006	1 426	1	2 007	1 651	2 085
	bogorodský	Krestovozdvizženskoje	4	740	935	5	1 415	1 670	?
	bogorodský	Zujevo	10	3 216	2 059	9	5 876	2 054	9 908
Celkem v gubernii bez Moskvy			92	60 101	49 989	108	81 419	63 268	—
Tverská	tverský	Tver s okolím	23	6 440	8 404	26	8 720	6 875	53 477
	vyšněvolocký	Vyšnij Voloček s okolím	1	1 780	1 221	2	3 584	2 393	16 722
	vyšněvolocký	Zavarovo	1	1 130	2 003	1	1 020	2 186	?
	korčevský	Kuzněcovo	1	400	861	1	500	1 220	2 503
	rževský	Ržev	15	1 894	3 533	6	411	765	21 397
V celé gubernii			41	11 644	16 022	36	14 235	13 439	—
Rjazaňská	jegorjevský	Jegorjevsk	20	4 126	3 532	15	5 598	5 697	19 241
Nižněnovgorodská	arzamazský	Arzamas	24	394	380	18	255	366	10 591
	gorbatovský	Bogorodskoje	41	315	219	58	547	392	12 342
	gorbatovský	Pavlovo	21	235	272	26	240	589	12 431
	gorbatovský	Vorsma	3	116	303	4	181	894	4 674
	balachenský	Sormovo	1	2 890	1 911	1	1 500	1 000	2 963
V celé gubernii			90	3 950	3 085	107	2 723	3 241	—
Grodenská	bělostocký	Bělostok	59	2 122	1 619	98	2 734	3 072	63 927
	bělostocký	Suprasl	7	938	854	5	447	585	2 459
Kazaňská	kazaňský	Kazaň	66	8 083	3 967	78	7 663	4 787	131 508
Tambovská	tambovský	Rasskazovo	19	1 067	2 128	13	940	2 058	8 283
Černigovská	surazský	Klincy	15	1 892	2 456	27	1 548	1 836	12 166
Smolenská	duchovščinský	Jarcevo	1	2 731	2 523	1	4 000	3 106	5 761
Kaluzská	žizderský	Ljudinovo	1	2 488	3 188	1	529	1 050	7 784
	medyšský	Trojickoje a Kondrovo	1	1 047	1 019	1	1 330	1 285	?
Orelská	brjanský	okolí stan. Bežeczkaja	1	6 970	3 265	1	8 485	4 500	19 054
	brjanský	Sergijevo-Radickoje	1	1 000	1 012	1	257	400	2 808
Tulská	tulský	Tula	95	3 671	3 661	248	8 648	6 418	111 048
Vladimírská	pokrovský	Nikolskoje u stanice Orechovo	2	7 316	10 946	3	22 160	26 852	{ 25 233 7 219
		Dulevo	1	425	1 100	1	600	1 400	
	pokrovský	Likina	1	317	389	2	1 184	1 155	?
		Kiržač	11	1 025	1 437	9	628	825	?
	šujský	Šuja	38	5 161	4 879 ^a	32	6 857	5 473	4 799 ^a
	šujský	Ivanovo-Vozněsensk	49	20 867	9 943	52	26 403	15 387	53 949
	šujský	Tějkovo	4	5 913	3 524 ^a	4	4 642	3 581	5 780
	šujský	Kochma	9	3 232	2 413	6	2 769	1 666 ^a	3 337
	melenkovský	Melenki	16	1 597	2 769	15	2 509	2 498	8 904
	melenkovský	Gus	2	2 284	3 438	2	3 748	5 241	12 007
	vjaznický	Vjazniki a Jarcevo	8	2 879	3 017	6	3 012	3 331	7 398
	vjaznický	Juža	1	—	—	1	2 390	1 961	3 378
	alexandrovský	Karabanovo	1	5 530	4 248	1	5 000	3 879	?
	alexandrovský	Strunino	2	3 522	1 688	1	4 950	2 771	?
	perejaslavský	Perejaslavl	8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662
	kovrovský	Kovrov s okolím	4	1 760	1 723	5	1 940	2 062	14 570
	kovrovský	Gorki	1	1 350	838	1	1 632	1 332	?
	kovrovský	Kolobovo	1	676	575	2	895	885	?
	vladimírský	Sobino	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486
	vladimírský	Stavrovo	3	1 834	1 335	2	567	871	?
	muromský	Murom	26	1 406	1 407 ^a	27	943	1 274 ^a	12 589
	jurjevo-polský	Jurjev Polskij	12	1 062	1 138 ^a	7	1 183	1 126 ^a	5 637
	Celkem v gubernii			201	73 027	60 780	186	96 715	87 727
Petrohradská	petrohradský	Petrohrad	538	117 500	48 888	490	126 645	51 760	} 1 267 023
	petrohradský	předměstí Petrohradu	84	40 085	24 943	51	35 927	118 939	
	narvský	Narva s okolím	7	12 361	6 484	6	15 288	7 566	
	carskoselský	Kolpino	1	3 148	1 872	1	2 906	1 930	
Celkem v gubernii			630	173 094	82 187	548	180 766	80 195	—
Kyjevská	kyjevský	Kyjev	76	3 279	1 858	125	16 186	5 901	247 432
	čerkaský	Směla	9	4 070	1 434	8	4 715	1 238	15 187
Kostromská	kostromský	Kostroma	32	3 899	5 181	24	5 220	4 907	41 268
	kiněšemský	Kiněšma s okolím	4	421	157	9	1 737	1 748	7 564
	kiněšemský	Tězino	3	768	950	3	1 866	2 420	?
	kiněšemský	Boňački	3	1 865	2 365	3	1 331	1 495	3 158
	kiněšemský	Navoloki	—	—	—	1	1 314	1 305	?
	kiněšemský	Vičuga	1	940	800	2	684	1 138	?
	kiněšemský	N. Goltčicha	4	389	265	4	260	686 ^a	?
	něrechtský	Něrechta	1	883	1 204	—	—	—	3 002
	něrechtský	Kiselevo	2	1 189	1 196	3	2 855	2 368	?
	něrechtský	Jakovlevoje	5	1 041	1 095 ^a	5	1 378	2 177 ^a	?
	něrechtský	Piscovo	4	1 634	417	5	923	1 773	2 668
	něrechtský	Frolovka	1	1 700	1 300	1	1 750	1 530	?
	jurjevecký	Jurjevec	2	383	569	1	750	830	4 778
	jurjevecký	Rodniki	4	1 154	776	3	2 188	2 792	3 225
Celkem v gubernii			66	16 266	16 275	64	22 256	25 169	—
Livonská	rižský	Riga	151	19 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Jaroslavlská	jaroslavlský	Jaroslavl s okolím	49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
	jaroslavlský	Norskij posad	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
	jaroslavlský	Velikoselská volost	1	910	956	6	2 169	2 992	4 534
Celkem v gubernii			51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	—
Charkovská	charkovský	Charkov	102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Saratovská	saratovský	Saratov	103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
	caricynský	Caricyn	25	272	218	57	1 086	751	55 967
	caricynský	Dubovka	21	157	110	26	221	270	16 255
Celkem v gubernii			149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	—
Samarská	samarský	Samara	(?) 1	18	10	48	4 560	1 377	91 672
Chersonská	oděský	Oděsa	159	13 750	3 763	306	29 407	8 634	405 041
Donská	nachičevanský	Nachičevan	34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
	novočerkasský	Novočerkassk	15	278	128	28	965	467	52 005
rostovský	Rostov na Donu	26	4 898	2 750	92	13 605	5 756	119 886	
Jekatěrinoslavská	jekatěrinoslavský	Jekatěrinoslav	33	1 003	469	63	4 841	3 628	121 216
	bachmutský	Juzovka	1	2 000	1 300	3	8 988	6 332	28 076
	jekatěrinoslavský	Kamenskoje	—	—	—	1	7 200	2 400	16 878
V obou guberniích			109	9 052	5 379	232	39 071	21 681	—
Celkem v uvedených 103 střediscích			2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	—

Poznámka. Úhrn „Celkem v guberniích“ znamená součty dat uvedených střediscích příslušné gubernie.
Pozn. k 2. vyd. Pro srovnání připojujeme číselné údaje o počtu obyvatelstva ze sčítání v roce 1897. V publikaci Ústředního statistického výboru města a osady s 2000 a více obyvateli nejsou bohužel podrobnější údaje.

¹ Viz tento svazek, s. 542. Red.

² Číslice 2 znamená, že mezi dělníky nebyli zařazeni ti, kteří pracují mimo podnik.

³ Zde jde zřejmě o tiskovou chybu. Údaj se má týkat města Kiržače. Red.

⁴ Sem byla započtena také část Estonské gubernie (Krenholmská textilní továrna).